Leipziger Studien zur classischen Philologie

Digitized by Google

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF CALIFORNIA.

Class

Digitized by Google

198-203

Digitized by Google

Digitized by Google

GEORGE MYERS

ON

ELEMENTARY PHILOSOPHY

CONSISTING OF

LOGIC, ETHICS, PSYCHOLOGY

AND

THE SCIENCE OF KNOWLEDGE

PHILADELPHIA
J. B. LIPPINCOTT & CO.
1870

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

VIERZEHNTER BAND

Erstes Heft.

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1891.

Digitized by Google

PA3
L4
v.14-15

DE

HECATAEI MILESII FRAGMENTIS

QUAE AD HISPANIAM ET GALLIAM PERTINENT.

SCRIPSIT

FELIX ATENSTAEDT.

Digitized by Google

Digitized by Google

LIBRARY
UNIVERSITY
CALIFORNIA

Hecataei Milesii fragmenta num omnia genuinae originis speciem prae se ferant, adhuc lis est inter viros doctos. Etenim cum putarent iam ipsos antiquos eosque eruditissimos illos grammaticos, qui solent Alexandrini nominari, de hac re dissensisse — Callimachi enim sententiam, qui Nesioten quendam auctorem esse periodi aut totius aut alicuius saltem partis tradidisset (cf. Hec. fr. 172 ap. Athen. II 70 B. fr. 329 ap. Athen. IX 410 E. fr. 279 ap. Arr. anab. V 6), refutatam esse ab Eratosthene teste Strabone I 7 — consentaneum erat illam dissensionem etiam in recentiora et recentissima tempora transferri. Nec defuerunt, qui Eratosthenem imitati reliquias logographi in universum examinandas susciperent eaque ratione ad idem iudicium deducerentur, quod Eratosthenes ex integri operis examine elicuerat. Dico inprimis Ukertum. Nimirum in universum tantummodo quaestio tractata est; in universum iudicium prolatum. Attamen quod attinet ad singula, sane nonnulli inter Hecataei fragmenta quaedam indagasse sibi visi sunt, quae haudquaquam a logographi vetusti manu essent profecta. Ac postquam iam Odofredus Müller in eiusmodi suspicionem incidit, Carolus Müller hanc exprompsit sententiam „Alexandrinorum aetate et genuina exstitisse et supposita Hecataei operis exempla; priora temporum decursu aliquoties interpolata esse et ad praesentem tunc rerum statum et orbis terrarum cognitionem adaptata; verum posteriora praeter nomen cum logographo nil commune habuisse ex Herodoto aliisque in fraudem hominum conscripta.“ Fuerunt posthac, qui ad similem opinionem inclinarent, sive totam periegesin Alexandrinorum aetate interpolatam fuisse iudicarunt, sive secundum librum, qui inscribitur Ἀσίη, sive partem tantum, quae Aegypti res continebat, sive denique

Digitized by Google

altius ascendentes cum audacissima confidentia contenderunt totum omnino opus Hecataei fuisse *ψευδεπίγραφον*. Contra alii veram reliquiarum originem acriter tenuerunt accurateque defenderunt, in his insignissimus vir Gutschmid. Fragmenta, quae suspecta aut visa sunt aut videntur, sunt potissimum haec: 27. 29. 58. 135. 187 cll. 278. 265. 279. 284. 289. 290. 292—294. fr. ap. Cram. Anecd. Oxon. I 287, 30. fr. ap. Harp. s. v. *Δωδωνιά*. Vertitur autem quaestio

1. in ratione, quae inter Hecataeum et Herodotum videtur intercessisse.

2. in Argonautarum navigatione.

3. in Stephano Byzantio.

4. in singulis quibusdam fragmentis.

Nolo in praesens totam peragere controversiam, qualis a principio usque ad hoc tempus perducta est; recentium virorum doctorum libros, qui praecipue adeundi sunt, sive in hanc sive in illam partem disputaverunt, attulisse sat habeo.

Sevin, *recherches sur Hécatée de Milet. Mémoires de l'acad. des inscr.* VI p. 472 sqq.

Creuzer, hist. Graec. fragm. p. 19 sqq. — *Die histor. Kunst der Griechen*[3] p. 284 sq

Ukert, *Untersuchungen über die Geographie des Hecataeus und Damastes. Weimar* 1814.

Klausen, Hecataei Milesii fragm. praef. p. 22 sq.

O. Müller, *Gesch. d. griech. Litt.* I p. 475 n. — Müller-Deecke, *Etrusker* I p. 167 n. 30.

C. Müller FHG I p. XII sqq.

Mure, *history of the lang. and lit. of anc. Greece* IV p. 149 sq. 532 sq.

Bähr ad Herod. vol. IV p. 435 sqq.

Gutschmid, de rerum Aegyptiacarum scriptoribus Graecis. Philol. X p. 531 sqq. = *Kl. Schr.* I p. 47 sqq.

Hollander, de Hecataei Milesii descriptione terrae quaestio critica. Bonnae 1861.

Röper, *Über einige Schriftsteller mit Namen Hecataeus. Danzig* 1877. 1878 [1]).

---

1) Cf. Hiller Burs. annal. 1879. vol. XIX p. 161 sq. Schwartz, *Hecataeus von Teos.* Mus. Rhen. XL p. 234 n. 4.

Cobet Mnemos. XI p. 3 sqq. XII p. 81 sq.
Schenkl Burs. annal. 1883. vol. XXXIV p. 232 sq.
Nissen, *Ital. Landeskunde* I p. 7 n. 1. p. 89 n. 5. p. 91 n. 6.
Bergk, *Gesch. d. griech. Litt.* II p. 406 sqq. IV p. 270.
Sittl, *Gesch. d. griech. Litt.* I p. 347 sqq.
Wiedemann, *Ägypt. Geschichte* I p. 104 sqq. — *Herodots 2. Buch mit sachl. Erläuterungen* p. 23 sqq.
Heil, logographis num Herodotus usus esse videatur. Marpurg. 1884. p. 10 sqq.
Niese *Gött. Gel. Anz.* 1885. I p. 240 sq. 244 n. 1.
Berger, *Gesch. d. wissenschaftl. Erdkunde bei den Griechen* I p. 7.
Lipsius, quaestiones logographicae. Lips. 1887. p. 15 sqq.
Max Schmidt, *Zur Geschichte der geographischen Litteratur bei Griechen und Römern. Berlin* 1887. p. 10 sqq.
Diels, *Herodot und Hecataeus.* Hermes XXII p. 411 sqq

Multa hi viri docti docte et copiose dissertaverunt, ac removerunt sane alteri nonnullos scrupulos, qui alteros subierant. At etiamnunc gliscit scintilla non penitus exstincta. Quid? quod ipse Berger in exponenda geographiae apud Graecos historia cum cautione et iudicio adhibenda esse dicit Hecataei fragmenta; reliquum esse, ut accurate omnes reliquiae tractentur examinentur comparentur cum aliis aliorum vetustioris aetatis scriptorum testimoniis? Hac nempe via, qua inita praeter singula illa suspecta fragmenta, quae viris doctis materiam dederunt et offendendi et disputandi, etiam de ceteris adhuc intactis singillatim quaeritur, dilucidum fit, num omnino alia et quot vestigia in reliquiarum numero occulte lateant, quae demonstrent aperte hoc illud fragmentum ut a prisca terrarum notitia ita ab Hecataeo esse alienum. Quae quaestio si ad finem perducta erit, tum denuo erit accedendum ad Athenaei illud de Callimacho testimonium; tum denuo disserendum de loco Porphyrii apud Euseb. praep. evang. X 3 (Hec. fr. 292—294), qui tantas difficultates de ratione inter Hecataeum et Herodotum intercedente excitavit; tum demum apparebit, utrum in tota logographi periodo interpolatio statuenda sit aut in quibusdam partibus an omnino nulla.

Sat latus patet campus pervestigandi; sat lubricum solum; sat crassae prohibent nebulae liberum oculorum prospectum.

Digitized by Google

Huc illuc deverticula; difficile iter et impeditum. Vix poteris quae conspexeris, libello comprehensa aliis narrare. Initium tantum laboris suscepi duce Klauseno, qui de colligendis et explicandis fragmentis bene meritus est, Hispaniam ac Galliam perlustrare contentus. Atque in campi exiguitate tamen id utique spero manifestum fore, qualem omnino speciem Hecataei reliquiae plerumque tam exiles ostentent. Sed de ipsis illis terris, de Hispania potissimum, vel maxime difficultatibus obstructa est via explorandi, quippe cum quidquid lucis de rerum condicione, qualis vetustis temporibus erat comparata, ex aliorum auctorum libris effunditur, admodum tenue sit ac pusillum; de eo autem scriptore, qui praeter Hecataeum subtilissimam veteris Iberiae notitiam nobis suppeditat, ne ipso quidem quaestio tam prospero eventu est absoluta, ut omnia certa sint et ab omni dubitatione exempta. Ut igitur res ipsa feret, nonnunquam ad digressiones aberrabo, quae partim vix potest fieri quin in disputationem inserantur, partim aliquantum conferunt ad illustranda ea, quae sive Hecataeus sive alius quis scriptor de vetere Hispaniae rerum statu memoriae prodidit. Quae postquam praefatus sum, veniam velim petitam, si quando longius a proposito discedere videar quam par est.

Sed priusquam ad ipsum Hecataeum accedamus, satius est ad alium auctorem animum intendere, cui plurima logographi fragmenta debemus: Stephanum dico Byzantium. Nam qui in Hecataeum est inquisiturus, eius permagni interest novisse rationem et consuetudinem, qua ethnicographus ille fontes suos adhibuerit atque excerpserit. Hanc igitur studeamus quam optime perspicere.

De Stephano Byzantio.

Primus quantum scio hanc quaestionem attigit ipsa ea, quae ad Hecataeum spectat, controversia adductus Hollander l. l. p. 11 sqq. Multa porro, quae huc faciunt magnique sunt momenti, reperiuntur in dissertatione, quam scripsit Niese de Stephani Byzantii auctoribus (Kiliae 1873). Nec tamen vereor

ne denuo perscrutandi munere suscepto operam et oleum perdam, praesertim cum nonnulla exempla a Niesio minus recte allata esse mihi persuaserim. Sunt praeterea conferendi idem Niese, *Der Text des Thucydides bei Stephanus von Byzanz.* Hermes XIV p. 423 sqq. Frick, qui censor eius dissertatiunculae exstitit in Burs. annal. 1880 vol. XXIII p. 577 sqq. Lipsius, quaest. logogr. p. 16.

Ac constat abunde epitomatorem Stephani opus miserrime circumcidisse et ad circuitum multo breviorem reduxisse. Tamen vix errabit, si quis statuerit explicationes, quascumque vides in ipso singularum sectionum initio nominibus statim appictas — lemmata dicere consuevimus —, plerumque [1]) saltem integri esse Stephani. Nam omnino est epitomatorum prima quaeque verba transscribere; ex sequentibus autem pro taedio et pigritia haec praetermittere, illa conservare — cuius rationis non est magis propinquum magisque idoneum exemplum quam ipsa tota epitome ex Stephani ethnicis facta —; nec poteris negare augeri hanc suspicionem, si epitomae frusta contuleris cum copia earum sectionum, quas forte fortuna plenas et incolumes habemus servatas. Itaque ut firmiore quodam fundamento nitamur, praestat quaestionem in primis explicationum verbis continere; mediis in tmematis nimis est metuendum, ne breviatoris iniquitate neglecta a iusta via deflectamus. Porro mittenda erunt ea tmemata, in quibus nomina probantur poetarum testimoniis, velut Homeri Lycophronis Apollonii; nam in haec cadit coniectura — idque potissimum valet de Iliadis navium catalogo — lemmata fluxisse ex commentariis, ut in Homero ex Apollodoro per Epaphroditum [2]), in Lycophrone ex Theone.[3]) Qua ex re consequitur, ut, ne praepropere iudicemus, etiam tum caveamus, cum ad nomen aliquod confirmandum, quod

---

1) Excipienda exempli gratia ea tmemata, ubi nomini terrae sat notae inanem tritissimamque interpretationem appositam deprehendis, veluti s. v. *Σικελία ἡ χώρα καὶ ἡ νῆσος.* cf. quae Meineke ad h. l. annotavit.

2) Cf. Niese Mus. Rhen. XXXII p. 276.

3) Cf. Hiller Annal. philol. CIII p. 527. Giese, de Theone grammatico eiusque reliquiis p. 51.

Digitized by Google

quidem exstet in navium catalogo, non subinde Homeri auctoritatem excitatam invenimus, sed alius cuiusvis scriptoris. Mirum ni aptissime certi quid potest enucleari de lemmatis ex eis auctoribus sumptis, quorum libri integri aetatem tulerunt. Quocirca ego quoque Herodotum Thucydidem Polybium Strabonem perquisivi, quibus examinandis Hollander et Niese operam dedere; adicere libitum est Pausaniam. Quattuor illos scriptores ipso a Stephano ad usum conversos esse probavit Niese felicissima argumentatione; similem equidem conclusionem vel ex indole quorundam lemmatum elici puto et hanc quoque rem pro argumento posse adhiberi.

Ad rem ipsam accedamus. Atque ita prosperrima spero via nos esse progressuros, ut duo lemmatum genera distinguantur: altera, quae vulgarem speciem ostentant, ita ut non constent nisi ex appellativo (*πόλις, ἔθνος*) et notissimae terrae gentisve nomine; altera, quae proprietate quadam indolis enitent. Ab his quidem oriatur inquisitio, quae cum ob ipsam propriam indolem etiam originem propriam redoleant, ut certiore gradu incedamus, permittunt.

Atque ut clarius rem aperiam, ea lemmata hoc genere comprehendi velim, in quibus ad explicandum nomen, de quo agitur, vicinia alicuius loci adhibetur sive omnino situs definitur ampliore verborum copia ne dicam ambage sive aliud nomen proprium affertur minus usitatum notumque sive peculiare quoddam appellativum, ut *μητρόπολις, ἐπίνειον*, positum sive adiectivum aliquod singulare annexum deprehenditur. Pauca rem illustrent exempla.

Χομψὼ νῆσος ἐν τῷ Νείλῳ μέση Αἰθιοπίας καὶ Αἰγύπτου.
Her. II 29: *καὶ ἔπειτα ἀπίξεαι ἐς πεδίον λεῖον, ἐν τῷ νῆσον περιρρέει ὁ Νεῖλος· Ταχομψὼ οὔνομα αὐτῇ ἐστι. οἰκέουσι δὲ τὰ ἀπὸ Ἐλεφαντίνης ἄνω Αἰθίοπες ἤδη καὶ τῆς νήσου τὸ ἥμισυ, τὸ δὲ ἥμισυ Αἰγύπτιοι.*

Ἄζωρος πόλις Πελαγονίας τῆς λεγομένης Τριπολίτιδος.
Strab. VII 327: *τρίπολις γοῦν ἡ Πελαγονία ἐλέγετο, ἧς καὶ Ἄζωρος ἦν.*

Κοτιάειον πόλις τῆς ἐπικτήτου Φρυγίας.

Digitized by

Strab. XII 576: *τῆς δ' ἐπικτήτου Φρυγίας Ἄζανοί τέ εἰσι καὶ Νακολία καὶ Κοτιάειον καὶ Μιδάειον κτλ.*

Πιτύεια πόλις μεταξὺ Παρίου καὶ Πριάπου.

Strab. XIII 588: *Πιτύα δ' ἐστὶν ἐν Πιτνοῦντι τῆς Παριανῆς ὑπερκείμενον ἔχουσα πιτυώδες ὄρος· μεταξὺ δὲ κεῖται Παρίου καὶ Πριάπου κατὰ Λίνον χωρίον ἐπὶ θαλάττῃ.*

Γρῦνοι πολίχνιον Μυριναίων.

Strab. XIII 622: *... εἶτα πολίχνιον Μυριναίων Γρύνιον καὶ ἱερὸν κτλ.*

Καβαλὶς πόλις πλησίον Κιβύρας πρὸς νότον Μαιάνδρου.

Strab. XIII 630: *τὰ δ' ἑξῆς ἐστι τὰ μὲν πρὸς δύσιν ἡ τῶν Ἀντιοχέων πόλις τῶν ἐπὶ Μαιάνδρῳ, τῆς Καρίας ἤδη· τὰ δὲ πρὸς νότον ἡ Κιβύρα ἐστὶν ἡ μεγάλη καὶ ἡ Σίνδα καὶ ἡ Καβαλὶς μέχρι τοῦ Ταύρου καὶ τῆς Λυκίας.*

Μαρίαβα μητρόπολις Σαβαίων πρὸς τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ.

Strab. XVI 768: *... Μιναῖοι μὲν ἐν τῷ πρὸς τὴν Ἐρυθρὰν μέρει, πόλις δ' αὐτῶν ἡ μεγίστη Κάρνα ἢ Κάρνανα· ἐχόμενοι δὲ τούτων Σαβαῖοι, μητρόπολις δ' αὐτῶν Μαρίαβα.*

Denique affero exempla, quae erratum excerpentis sat dilucide detegunt ideoque ipsos scriptoris locos a Stephano esse inspectos demonstrant:

Ἀρτεᾶται γένος Περσικόν — Her. I 125. Niese p. 16sq.

Μακεδνὸν χωρίον ἐν Πίνδῳ — Her. I 56.

Quas explicationes omnes, si cum auctorum locis comparantur, in aperto est ipsis ex verbis eorum profectas et a Stephano partim simpliciter translatas partim sive cum iudicio sive cum temeritate esse conformatas. Iniuria negavit Niese item esse de his:

Καύσιον μεγίστη τῶν Ἰταλιωτίδων πόλεων. Contulit (p. 22. 48) Strab. VI 282; at debebat conferre VI 283 extr.: *οὐ πολὺ γὰρ δὴ τῆς θαλάττης ὑπέρκεινται δύο πόλεις ...., μέγισται τῶν Ἰταλιωτίδων γεγονῖαι πρότερον, ὡς ἐκ τῶν περιβόλων δῆλον, τό τε Καύσιον καὶ ἡ Ἀργυρίππα.*

Θευδοσία Ταυρικὴ πόλις παραλία. Respicitur sane hercle, quem Niese p. 49 attulit, Strabonis locus VII 309 (falso 305); sed legis (cap. 4, 3): *μέχρι Θεοδοσίας πόλεως ἡ Ταυρικὴ πα-*

Digitized by Google

ραλία — ecce significanter illustrata ratio, qua usus est Stephanus in lemmatis componendis.

Alia id genus ut proponam, sumpta sunt lemmata

ex Herodoto:

s. v. *Ἀλλαλία* (I 165). *Θυέλα* (I 167). *Θαμαναῖοι* (III 117). *Ἄμπη* (VI 20). *Ἄσσα* (VII 122). *Ψυττάλεια* (VIII 76).

ex Thucydide:

Σόλλιον (II 30, 1). *Ἀταλάντη* (II 32). *Λαιαῖοι* (II 96, 3). *Δελφίνιον* (VIII 38, 2. 40, 3).

ex Strabone:

Τάναϊς (VII 310). *Ζυγοί* (XI 492). *Ἀπάτουρον* (XI 495). *Ἀσπουργιανοί* (XI 495). *Ἄρρηχοί* (XI 495). *Αὐγάσιοι* (XI 513). *Ἀμαρδοί* (XI 514). *Μάσιον* (XI 527). *Σωφηνή* (XI 527). *Ἀμόριον* (XII 576). *Ἑκατόννησοι* (XIII 618). *Δαίδαλα* (XIV 651). *Δῶρα* (XVI 767). *Κάρνανα* (XVI 768). *Δειρή* (XVI 769).

ex Pausania:

Ζάρηξ (I 38, 4). *Σκάνδεια* (III 23, 1). *Κῦνος* (X 1, 2).

Age vero consideremus lemmata, quae Niese p. 49 ex Strabonis loco VII 319 hausta esse infitiatur:

Κάλλατις πολίχνιον ἐν τῇ παραλίᾳ τοῦ Πόντου. Στράβων ἑβδόμῃ.

Τομεὺς πόλις πρὸς τῇ Ὀδησσῷ. Στράβων ἑβδόμῃ.

Attamen initio capitis sexti, in quo Callatis memoratur, habes ipsa verba *ἡ Ποντικὴ παραλία* (p. 318) et paulo infra inicitur etiam Odessi mentio.

Planum autem est Stephani vitium in hisce articulis:

Νικωνία πόλις ἐν τῷ Πόντῳ πρὸς ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Ἴστρου. Στράβων ἑβδόμῃ.

Quae urbs non Istri ostiis adiacebat, sed Tyrae fluvio teste ipso Strabone VII 306 (cap. 3, 16). Idoneum videtur Niesio p. 48 exemplum, quod probet explicationem Stephani multum a Strabonis verbis recedere. Sed quomodo factum est quaeso, ut falsum illud in lemmate scriberet? Conferas initium § 15 eiusdem capitis (p. 305): iam concedes verba *πρὸς ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Ἴστρου* aptum habere explicatum et hoc ipso evinci ex geographo esse lemma confectum.

Digitized by

Ταυροπόλιον ἐν Σάμῳ Ἀρτέμιδος ἱερόν. Στράβων ιδ'.

Non de Samo agitur, sed de Icaria. cf. Strab. XIV 639 (cap. 1, 19). At pronum est rem expedire. Legebat Stephanus *Ταυροπόλιον ἐν τῇ νήσῳ*; opus erat pro voce *νῆσος* nomen proprium substitui; incipit § 19 a verbis: *παράκειται δὲ τῇ Σάμῳ νῆσος Ἰκαρία*: hinc illud *ἐν Σάμῳ Ἀρτέμιδος ἱερόν*.

Adde denique duo exempla iam a Niesio p. 17 sq. allata s. v. *Ἴπανα* et *Μιτίστρατος* collato Polybii loco I 24, 10 sq.: nemo non perspicit, quam falso Stephanus illud *περὶ Καρχηδόνα* ex *Καρχηδονίων* voce exciverit.

Elucet opinor affatim Stephanum in excerpendis auctoribus non solum ea verba, quae cum nomine proxime coniuncta reperiebat, sed etiam totum loci contextum ad usum suum ascivisse. Ac quid mirum? cum apud scriptorem quemlibet in continua descriptione aut relatione perpetua nomen aliquod breviter generatimque (*ἐν τῇ νήσῳ, ἐνταῦθα*) definitum legebat — cuius rei exemplum modo attulimus —, non potuit omnino facere, quin accurata uteretur explanatione propriaque nomina, quibus indigebat, ex nexu et continuatione loci repeteret. Qua in re cum haud diligenter curaret, num lemmatis verba probe ad mentem scriptoris adaptaret, accidit nonnunquam, ut gravissimis erroribus implicaretur et in lemmate poneret, quae auctoris loco aut non subessent aut prorsus repugnarent. Magnopere igitur cavendum est, ne lemma, quotiescumque de re ipsa a scriptoris verbis abhorret, praecipiti cursu negemus ex eo esse derivatum. Namque dummodo adsint nomina et lemmati et fonti aliquo modo communia, ex licentia et neglegentia Stephani natum est mendum ac discrepantia rei ipsa quoque demonstrat lemma non aliunde trahere originem.

Similiter etiam ex proximis scriptoris verbis nomen aliquod proprium non recte depromptum esse sat doceat hoc exemplum:

Κορυφάσιον χωρίον Λακωνικὸν πλησίον Πύλου. Θουκυδίδης τετάρτῃ.

Refert Thucydides IV 3, 2 Coryphasium a Lacedaemoniis vocari Pylum: *ἀπέχει γὰρ σταδίους μάλιστα ἡ Πύλος τῆς*

Digitized by Google

Σπάρτης τετρακοσίους καὶ ἔστιν ἐν τῇ Μεσσηνίᾳ ποτὲ οὔσῃ γῇ, καλοῦσι δὲ αὐτὴν οἱ Λακεδαιμόνιοι Κορυφάσιον. Videtur Stephani explicatio inde non manavisse (cf. Frick p. 579). Sed quid illud *Λακωνικόν*, cum de Messenia agi nemo ignoret? Id ipsum arguit ex Thucydide ethnicographum lemma esse mutuatum. Nempe ortum est *Λακωνικόν* ex voce *Λακεδαιμόνιοι*; *πλησίον Πύλου* autem suo Marte scripsit Stephanus, quia in eius loci conexu modo Pyli nomen legerat, quod cum usurparet ad Coryphasii nomen definiendum, id plane neglexit, qualem tandem scriptor inter duo nomina rationem intercedere significavisset. Ergo adhibuit ipsum hunc locum Thucydidis; nec astipulor omnino Frickio neganti illum scriptorem a Stephano ipso inspectum esse. Exempla s. v. *Κροκύλειον* et *Μύκονος* alia via oportet expediantur nec potest Niesii argumentatio de hac re instituta everti.

Ceterum quam late circumspexerit Stephanus, ut cognoscas, conferas exempli causa tmemata a Niesio p. 19 sq. scite ex Polybio III 13 sq. repetita.

Sunt autem lemmata ex contextu loci scriptoris aliquo pacto composita:

Herodoti:

Ἰνυσσός (III 5). *Ἴρασα* (IV 158). *Σίνθος* (VII 123). *Ἀλπηνοί* (VII 176).

Thucydidis:

Ὄλπαι (III 105, 1 cf. Niese Hermes XIV p. 428. Frick l. l. p. 578). *Σολύγεια* (IV 42, 2. 43, 1). *Λαιστρυγόνες* (VI 2, 1). *Ἐπιπολαί* (VI 96, 1). *Λάβδαλον* (VI 97, 5).

Polybii:

Ὕπανα (IV 77, 9). *Ἐπιτάλιον* (IV 80, 13).

Strabonis:

Χώνη (VI 251 sq.). *Στρογγύλη* (VI 276). *Λάγουσα* et *Σίκινος* (X 484). *Ἀναριάκη* (XI 508). *Ἀπασιάκαι* (XI 513). *Φιλομήλειον* (XII 577). *Δράκονον* (XIV 639). *Ἄμαξία* (XIV 669). *Ὄλμοι* (XIV 670). *Ὠρῖται* (XV 720). *Κατταβανία* (XVI 768). *Ζῆλος* (XVII 827).

Digitized by

Pausaniae:

Κορυφαῖον (II 28, 2). *Χάρμις* (X 17, 9).

Venio ad aliud genus lemmatum, quae ex auctore aliquo ducta esse indicat peculiaris condicio; tamen vulgarem quandam significationem et generalem veluti terrae, de qua agitur, adiectam videmus, cuius anceps est origo.

Μένδης πόλις Αἰγύπτου παρὰ τὴν Λύκων πόλιν. Quae explicatio certe debetur Straboni XVII 802. Sed illud *Αἰγύπτου* quis poterit diiudicare, sitne elicitum ex verbis geographi *τοὺς δ' Αἰγυπτίους ἐλέγχεσθαι* an a Stephano additum iccirco, ut indicium faceret omnino, quanam in terra duo oppida *Μένδης* et *Λύκων πόλις* essent sita? Haud scilicet ignorabat illum exsequi res Aegypti.

Νύμφαιον πόλις Ταυρικὴ μεταξὺ Παντικαπαίου μητροπόλεως καὶ Θεοδοσίας. Excerpsit Strabonem VII 309. *Ταυρική* vero adiectivum cum poneret, respexitne verba, quae ibi leguntur: *Ταύρων γῆς*?

Cuius generis exempla priusquam enumeremus, praestat alia expromere.

Λαγαρία φρούριον Σικελίας πλησίον Θουρίων τοῦ Ἐπειοῦ καὶ Φωκέων κτίσμα, ὡς Στράβων. Quae non scripsisset, nisi rationem habuisset Strabonis VI 263. Quaeris Siciliae mentionem. At frustra es. Immo Italiae est locus. Ipsius Stephani esse hunc Siciliae vocis usum annotat Meineke ad v. *Σινόεσσα*: ergo ethnicographus lemma singulari natura conspicuum ex scriptoris verbis conformavit; vulgarem tamen terrae significationem addidit de suo.

Eiusdem Stephani manum agnosci si non aeque certum attamen admodum veri simile est in his sectionibus:

Σκηναὶ πόλις ἀξιόλογος Περσική, ὡς Στράβων ις'. Ubi cum epitheton *ἀξιόλογος* digito monstret locum Strabonis XVI 748, *Περσική* videtur Stephano tribuendum; nam contorta profecto et artificiosa utereris ratione interpretandi, si ex verbis *ἀπὸ Περσῶν*, quae sunt in cap. 1 § 25 (p. 747), peteres originem. cf. de v. *Ἴς* infra p. 25.

Ἱππόλα πόλις ἀρχαία Λακωνική. Παυσανίας τρίτῳ. Ad-

Digitized by Google

iectivum *ἀρχαία* quin ex Pausaniae (III 25, 9) verbis *πόλεως ἐρείπια Ἱππόλας* profectum sit, vix dubitaveris. At vero Stephani additamentum est *Λακωνική* haud ignari nimirum de Laconica eo loco agi, non secus atque s. v.

Καοῦς κώμη τῆς ἐν Ἀρκαδίᾳ Τελφουσίας γῆς. ὁ πολίτης Καούσιος· ἐκεῖ γὰρ οὕτως Ἀσκληπιὸς τιμᾶται Καούσιος, ὡς Παυσανίας ὀγδόῳ. Ubi etiam ipsa nominis interpretatio debetur Pausaniae VIII 25, 1.

Quod cum videatur constare Stephanum nonnunquam in lemmatis componendis vulgare ac notum terrae gentisve nomen ceteris, quae certe ex auctore quodam desumpsit, ipsum annexuisse, eo magis ambigitur, num pariter egerit incertis illis locis, quibus aliquod saltem exstet vestigium, quo ductus nomen illud potuerit conformare. Quod nobis quidem discernere non iam est licitum. Ac sunt mehercle exempla, ubi inter nomina in lemmatis memorata et scriptorum locos conexum interesse nequit contendi nisi artificiosa inita ratione. Duo tam dubiae notae exempla attuli; habes praeterea haec:

Herod.

Κροκοδείλων πόλις (II 148). *Γινδᾶνες* (IV 176 sq.). *Κύραυνις* (IV 195).

Thucyd.

Δραβῆσκος (I 100, 3. cf. IV 102, 2). *Ἰστώνη* (III 85, 4. cf. IV 46, 1). *Ἀφροδιτία* et *Κοτύρτα* (IV 56, 1. cf. Niese Herm. XIV p. 425). *Κύψελα* (V 33, 1).

Polyb.

Ἰνσόβαρες (II 17, 4. 32, 2. 34, 3 sqq.). *Ἀλθαία, Ἐλμαντική, Καρπήσιοι, Ὀλκάδες* (III 13 sq. cf. Niese p. 19 sq.). *Μοτυνή* (III 40, 8. cf. Niese p. 18). *Κυνὸς κεφαλαί* (XVIII 22, 9).

Strab.

Ἀρδέα (V 232). *Ἄβυδών* (VII 330 fr. 20). *Παρθένου ἱερόν* (VII 308). *Μόψιον* (IX 443. 441). *Κάρυστος* (X 446). *Ἀραχωσία* (XI 516). *Αἶνον* (XIII 588). *Αἰγά* (XIII 615). *Κράμβουσα* (XIV 670 extr.). *Νιτρίαι* (XVII 803). *Ζοῖχις* (XVII 835).

Paus.

Καλλίαι (VIII 27, 4). *Ἅρμα* (IX 19, 4). *Χαράδρα* (X 33, 6).

Possunt quidem huc referri etiam nonnulla lemmata sic comparata:

Ὄγκειον χωρίον Ἀρκαδίας, ἀπὸ Ὄγκου δυναστεύσαντος, ὡς Παυσανίας δηλοῖ ὀγδόῳ (VIII 25, 4).

Quanquam de his qui dicit scriptoris laudati testimonium non pertinere nisi ad verba proxime praecedentia, quae originationem nominis continent, ei non obloquor. Nam ipsam explicationem ex alio fonte interdum haustam esse intellegitur ex articulo s. v. *Ἀνάφλυστος* (Paus. II 30, 9). Tamen cum in hoc ipso exemplo s. v. *Ὄγκειον* valde fiat veri simile etiam vocem *χωρίον* ex Pausania esse transscriptam, assumo licentiam adiungendi haec:

Ὄλμωνες (Paus. IX 24, 3. cf. 34, 10) et ea, quae Pausaniae loco VIII 3, 1 sqq.[1]) debentur: *Ὀρεσθάσιον. Ἀχαχήσιον. Θώκνεια. Μελαιναί. Χαρισίαι.*

His exemplis ad ea denique lemmata perducimur, quae nullo modo ex scriptore, qui in testimonium vocatur, manavere. Habes s. v.

Εὔβοια νῆσος μία τῶν ἑπτά, παραμήκης, ἣ καὶ Μάκρις, ἀπὸ Εὐβοίας. Ἡρόδοτος. — cf. Niese p. 48. Hollander p. 11 n. 1.

Non sequitur necessario totam verborum copiam ex Herodoto esse derivatam; at ne extrema quidem verba *ἀπὸ Εὐβοίας*, quae ut probarentur, scriptoris auctoritas accita videtur, habent quicquam rei cum locis Herodoteis. Quod recte Hollander monuit, procul dubio omisit quaedam breviator ante Herodoti nomen, quod cum apponeret, id egerat Stephanus, ut apud eum quoque insulae mentionem legenti obviam dari notaret; quae nunc antecedunt, sunt alius vel aliorum, quorum memoria intercidit. Ipsa enim indoles lemmatis ea est, ut epitomator varia quaedam videatur consarcinavisse. Prodit epitheton *παραμήκης* excerptum Strabonem X 444; septem insulas enumerat Alexis ap. Steph. Byz. s. v. *Σικελία.*

Duo alia exempla attulit Hollander p. 11 n. 1:

---

1) Hunc locum Stephanum ante oculos habuisse elucet ex sectionibus s. v. *Χαρισίαι Τεγέα Τραπεζοῦς.*

Ἡλιούπολις πόλις Αἰγύπτου, ἣν ἔκτισεν Ἄκτις ὁ Ἡλίου καὶ Ῥόδης. Ἡρόδοτος δευτέρᾳ (II 3. 7 sqq.).

Κούριον πόλις Κύπρου, ἀπὸ Κουρέως τοῦ Κινύρου παιδός. Ἡρόδοτος πέμπτῃ (V 113). Ubi haud scio an agatur de auctore, qui *περὶ νήσων* scripserat, cuius vestigia vides infixa etiam sectionibus s. v. *Κύπρος. Μάριον. Ἀμαθοῦς.*

Quod etiam certius cadit in hunc locum:

Μύκονος μία τῶν Κυκλάδων, ἀπὸ Μυκόνου τοῦ Ἀνίου τοῦ Καρυστοῦ καὶ Ῥοιοῦς τῆς Ζάρηκος. Θουκυδίδης τρίτῃ. cf. Frick p. 579.

Est series lemmatum apud Stephanum notabilis verbis *μία τῶν Κυκλάδων* vel similibus et insuper originationibus nominum et metonomasiis, quae dicuntur, sive debentur Callimacho sive Heraclidi sive Nicanori sive alii scriptori. Conferas cum alia tmemata tum v. *Ἄνδρος.*

Ad Polybium spectat

Φοιτίαι πόλις Ἀχαρνανίας, ἀπὸ Φοιτίου τοῦ Ἀλκμέωνος τοῦ Ἀμφιαράου. Πολύβιος τετάρτῳ (IV 63, 7. 10).

Est horum lemmatum singularis quaedam ratio, quae, siquidem derivationes quoque nominum admixtae sunt, non tantum valere cuipiam forsan videantur. Tamen cum ne eae quidem cum locis scriptorum, qui testes inducuntur, conveniant, id certe monstrant in culpa esse epitomatorem. Quod etiam in aliis opinor animadverteris. Ut exemplum in medio ponam, quod mihi quidem certum [1]) videtur:

Μυκαλησσὸς πόλις μεσογεία Βοιωτίας. Θουκυδίδης ἑβδόμῃ. Sunt fortasse, qui sumant adiectivum *μεσογεία*, si modo recta est scriptura, extortum esse ex eis, quae apud Thucydidem VII 29, 3 leguntur, verbis: *ἀπὸ θαλάσσης τοσοῦτον.* Quae suspicio hoc quidem loco vix plausum movebit nec magis alia, lemma ex commentario Homerico (Il. *B* 498) petitum esse: nam conferas velim Pausaniam I 23, 3: . . . . *ἔνθα Βοιωτῶν ἐν μεσογαίᾳ πόλις Μυκαλησσὸς ἦν·* noles annuere post vocem *Βοιω-*

1) Fortasse etiam s. v. *Λαέρτης Κιλικίας χωρίον. Στράβων ιδ'* (XIV, 669) lemma compositum est ex ignoto illo auctore, cui debetur tmema s. v. *Σύαγρα.*

Digitized by Google

τίας Pausaniae nomen a breviatore esse praetermissum? Unde lepida confirmatio exsisteret Meinekii coniecturae: *ἐν μεσογείᾳ*. Verba, quibus etymologia nominis exponitur, inveniuntur apud eundem alio loco IX 19, 4.

Transeo ad alterum genus lemmatum, quae vulgarem quandam speciem prae se ferunt, ut *πόλις Ἰταλίας*, *ἔθνος Θρᾴκης*, similia. De quibus nos quaesituros eis videlicet niti convenit, quae adhuc de lemmatis peculiari indole insignibus habemus explorata.

Ac primum quidem non dubium, quin haec quoque saepenumero ex ipso scriptore, quisquis erat, mutuatus sit Stephanus; etenim non raro illic ipsam nominis reperiebat explicationem, aut ita erat locus comparatus, ut facillimo negotio definitionem, qua egebat, inde posset desumere. Exemplo sunt:

Μερόη πόλις Αἰθιόπων.

Herod. II 29: *καὶ ἔπειτα ἥξεις ἐς πόλιν μεγάλην, τῇ οὔνομά ἐστι Μερόη· λέγεται δὲ αὕτη ἡ πόλις εἶναι μητρόπολις τῶν ἄλλων Αἰθιόπων.*

Κάλυτις πόλις Συρίας.

Her. II 159: *Κάδυτιν πόλιν τῆς Συρίης ἐοῦσαν μεγάλην εἶλε.*

Ἀγραῖοι ἔθνος Ἀράβιον.

Strab. XVI 767: . . . *διὰ δὲ τῶν παρακειμένων Ἀραβίων ἐθνῶν Ναβαταίων τε καὶ Χαυλοταίων καὶ Ἀγραίων.*

Ματιανὴ μοῖρα τῆς Μηδίας.

Strab. XI 509: *τοῦτο δὲ γίνεται καὶ τῆς Μηδίας ἐν τῇ Ματιανῇ.*

Ὁμόλη ὄρος Θετταλίας.

Paus. IX 8, 6: . . . . *καταλαμβάνουσιν Ὁμόλην, ὀρῶν τῶν Θεσσαλικῶν καὶ εὔγεων μάλιστα καὶ ὕδασιν ἐπιρρεομένην.*

Φανοτεὺς πόλις Φωκίδος.

Thuc. IV 89, 1: . . . *ἄπρακτος γίγνεται μηνυθέντος τοῦ ἐπιβουλεύματος ὑπὸ Νικομάχου, ἀνδρὸς Φωκέως ἐκ Φανοτέως.*

Alia id genus suppeditaverunt

Herodotus:

s. v. *Βοῦσαι* (I 101). *Δηρούσιοι* (I 125). *Βούσιρις* (II 59).

Καλάσιρις (II 164). *Ἀγβάτανα* (III 62. 64). *Ἄξος* (IV 154). *Ἀδυρμαχίδαι* (IV 168). *Ζαύηκες* (IV 193). *Ἄνανα* (VII 30).

Thucydides:

Ὀδόμαντοι (II 101, 3). *Οἰνεών* (III 95, 3. 98, 3).

Polybius:

Δοῦρα (V 48, 16).

Strabo:

Ἑλιμία (VII 326). *Τριταία* (VIII 341). *Ναυπλία* (VIII 368). *Αἴδηψος* (IX 425). *Φύλλος* (IX 435). *Ἀρτάξατα* (XI 527). *Ἄμβλαδα* (XII 570). *Ἄζανοι, Νακόλεια, Κάδοι* (XII 576).

Pausanias:

Μάσης (II 36, 2). *Ἄμφεια* (IV 5, 9). *Βιθύνιον* (VIII 9, 7). *Ἅλαι* (IX 24, 5).

Iam vero convenisse spero inter nos de lemmatis proprietate quadam exornatis Stephanum in excerpendo etiam totum loci contextum respexisse ex eoque nomen aliquod exemptum ad interpretandum usurpavisse suomet prorsus arbitrio indulgentem: idem hic valere est aequum. Atque exstat indicium, quod rem certe demonstret: id dico, quod lemmatis verba interdum ad proprium auctoris loci argumentum non plane sunt accommodata. Velut s. v.

Αἰγίνιον πόλις Ἰλλυριῶν — Strab. VII 327.

Καρμανία χώρα τῆς Ἰνδικῆς — Strab. XV 720. 726.

Κοσσαία μέρος Περσίδος — Strab. XVI 744.

Ἀσπληδών πόλις Φωκίδος. Παυσανίας ἐνάτῳ (IX 38, 9).

Ubi cum Aspledon non Phocidis, sed Boeotiae fuerit, — ne cogitet quis ductum esse lemma ex Apollodori commentario (Il. *B* 511), impedimento sunt ipsius Stephani verba — vix poteris, nisi forte loci Straboniani IX 415 sq. contagio statuenda, infitias ire genetivum *Φωκίδος* pro neglegentia ac temeritate excerpendi a Stephano erutum esse ex voce *Φωκεῖς*, quae est apud Pausaniam IX 39, 1.

Μυονία πόλις Φωκίδος. Παυσανίας ι'. At Locrorum Ozolarum urbs perhibetur apud Paus. X 38, 8. Ac nisi Stephanus finxit decimo libro Pausaniam Phocicas res exponere, videtur

Digitized by Google

in errorem raptus esse eiusdem capitis paragrapho prima. cf. etiam VI 19, 5.

Attamen haud paucorum lemmatum non magis certa est ratio, quam supra in nonnullis lemmatis invenimus. Nam cum pro certo sit Stephanum nonnunquam, quae ex scriptoris cuiusvis loco delibaverat, suis additamentis locupletasse idque ita, ut nota tritaque terrae vel gentis nomina aspergeret, nonne id concedamus oportet potuisse quidem Stephanum haec lemmata vulgari specie induta plena suo Marte componere? Neque enim tam imprudentem rudemque eum licet existimare rerum geographicarum, ut nesciret Herodotum exempli gratia de Libya verba facere vel Strabonem de Iberia vel de Boeotia Pausaniam. Itaque quod legimus:

Κύρτωνες πόλις Βοιωτίας. Παυσανίας ἐνάτῳ (IX 24, 4) — quem locum ipsos Stephani oculos non latuisse docent et allatum *ἀρχαῖον ὄνομα Κυρτώνη* et tmemata s. v. *Ἅλαί* et *Χορσία* ex § 5 deprompta —: num re vera Stephanus nomen Boeotiae, quod in lemmate legitur, extricavit ex verbis, quae sunt *οἱ Βοιωτοί* (§ 2) et *Βοιωτῶν ἔσχατοι* (§ 5)? Agebatur de Boeotia: potuit sane ipse de suo ponere. Disceptatio nempe denegata.

Idem valet de multis aliis lemmatis. Sunt, quae facillime ex nexu scriptoris loci potuerint transferri; sunt quoque, quae idem iudicium non sine aculeata ratione admittant multoque veri similius prodant auctorem Stephanum. Id tamen certe tenendum vulgaria tantum esse ac nota nomina, non singularia, antiqua, rara. Huc pertinent exempla haec:

Herod.

Φώκαια (I 142. 152). *Αὐτόμολοι* (II 30). *Χέμμις* (II 91). *Ἄνθυλλα* et *Ἀρχανδρούπολις* (II 97 sq.). *Ἐρυθρὰ βῶλος* (II 111). *Μώμεμφις* (II 163. 169). *Ἀλαρόδιοι* (III 94). *Ἥραιον* (IV 90). *Γιλιγάμαι* (IV 169). *Γαράμαντες* (IV 174. 183 sq.). *Ἄτλαντες* (IV 184 sq.). *Καλλάτηβος* (VII 31). *Καρήνη* (VII 42). *Λαδίκαι* (VII 66. cf. III 91). *Φυλλίς* (VII 113) [1]). *Ἴχναι* (VII 123. cf. 127) [1]). *Κασμένη* (VII 155). *Νεών* (VIII 32 sq.).

1) Cf. Hollander p. 12.

Thucyd.

Τιλαταῖοι (II 96, 4). *Εἰδομενή* (II 100, 3). *Κόροντα* (II 102, 1). *Ἀποδωτοί* (III 94, 5). *Φάκιον* (IV 78, 5). *Δρυμοῦσσα* (VIII 31, 3). *Τεύτλουσα* (VIII 42, 4).

Polyb.

Ἀρβών (II 11, 15). *Θερσῖται* (III 33, 9). *Νουκερῖνοι* et *Σενοεσσανοί* (III 91, 4). *Θέρμος* (V 7, 6. 8 et alibi).

Strab.

Αἴβουρα (III 140). *Ἀκούτεια* (III 152). *Ἀκυληία* (IV 206 sqq. V 214 sq.). *Λύγκος* (VII 326). *Κορπίλοι* et *Ὀδρύσαι* (VII 331 fr. 48). *Δάραψα* (XI 516. cf. XV 725). *Ζαρίασπα* (XI 516. cf. 514) [1]). *Μελιτηνή* (XI 521). *Καστάβαλα* (XII 535. 537). *Σύμη* (XIV 656). *Τάξιλα* (XV 691. 698). *Μενέλαος* (XVII 803). *Σίγαθα* (XVII 829). *Δρύμη* et *Θάψος* (XVII 834).

Paus.

Βρασιαί (III 21, 7. 24, 3). *Γεράνθραι* (III 2, 6. cf. 21, 7. 22, 6). *Ἄμιλος* (VIII 13, 5). *Ζοίτειον* (VIII 27, 3). *Σκιρτώνιον* (VIII 27, 4). *Θεισόα* (VIII 27, 4). *Βάσιλις* (VIII 29, 5). *Νυμφάς* (VIII 34, 6). *Λυκόα* (VIII 36, 7). *Χορσία* (IX 24, 5). *Ἀμφίκαια* (X 33, 9). *Δρυμία* (X 33, 12).

Poteram his alia pauca annumerare; sed nimis ambigua res videbatur. Velut de Strabone. Quem ab ipso Stephano ad usum esse conversum quamvis certissimum sit, tamen eis locis, qui ad Iliadis navium catalogum spectant, non semper patet, utrum Strabo explicationes Stephano subministraverit an Epaphroditus.

Ἀμφιγένεια πόλις Μεσσηνιακή. Στράβων ὀγδόῃ. ἔστι δὲ κατὰ μὲν Ἀπολλόδωρον τῆς Μακιστίας, κατὰ δὲ Ἀντίμαχον τῆς Μεσσηνίας (fr. 32 Kinkel). — Non Messeniae assignat Strabo VIII 349 Amphigeniam urbem, sed Macistiae Apollodorum ut solet (ad Il. *B* 593) secutus (cf. Niese Mus. Rhen. XXXII p. 269). Magnae rursus incuriae obnoxius esset Stephanus, si illud *Μεσσηνιακή* excudisset ex geographi verbis, quae paulo ante leguntur: *ἄλλη δ' ἐστὶν ἡ Μεσσηνιακὴ Κυπαρισσία.* At

1) An excidit memoria Polybii (X 49)?

Digitized by Google

ne id quidem abnuendum, quod mihi multo probabilius videtur, Apollodorum in commentario Homerico epicum poetam laudavisse, Stephanum autem in lemmate non grammatici mentem expressisse, sed Antimachi, quem ille attulerat. Itidem s. v. *Κάδοι* nonnullos illos sequitur, qui Mysiae urbem esse dicant, non Strabonem, qui in Phrygia eam sitam esse pronuntiat (XII 576). Quod postea ipsum Antimachum excitatum deprendimus, non mirum; videtur horum verborum ea ratio, tanquam si Stephanus, quod lemmate indicasset, contra Apollodori sententiam antiqui scriptoris testimonio voluerit firmare, quanquam ipsum hoc ex grammatici commentario sumpserat.

Μελίβοια πόλις Θετταλίας — Strab. IX 436. 443. cf. Il. *B* 717.

Μαχύνεια
Μολυχρία } *πόλις Αἰτωλίας* — Strab. X 451. 460.

Σίγειον πόλις Τρωάδος — Strab. XIII 599. 595—602.

Ἀμαξιτὸς πολίχνιον τῆς Τρωάδος. Στράβων ιγ΄ (XIII 604—606. 612). Legitur nomen etiam p. 620, quem locum a Stephano ipso lectum esse bene perspicitur ex tmematis s. v. *Λάρισαι* et *Καΰστριον πεδίον*. Enumerantur diversae urbes Larisae nomine nobiles: ad Apollodori commentarium (Il. *B* 841) hanc doctrinam redire certum est (cf. Niese Mus. Rhen. XXXII p. 296). Ac mirum! Altero loco, ubi de eisdem urbibus disseritur (IX 440), statim ante Larisae illius Ephesiae mentionem habes haec: *ἡ κατὰ Ἀμαξιτὸν τῆς Τρωάδος*. Quod cum libri laudati numerum corruptum esse vix cuiquam persuadeas, Stephanus fortasse etiam noni libri locum ascivit aut lemma omnino debetur Apollodoro sive Epaphrodito.

Hoc extremum exemplum eam quoque viam monstrat, ut dicamus lemma nonnunquam ex alio eiusdem scriptoris libro petitum esse; nam aut optime cum eo concinit aut multo facilius, quomodo ortum sit, intellegitur. Stephanus enim interdum duos pluresve eiusdem auctoris locos laudavit ad unum idemque nomen comprobandum, ita ut diceret *καὶ πάλιν* vel *καὶ ἐν τῷ η΄* vel similia. Epitomatori nimirum hic quoque

multa omittere libuit. Quanquam caute hac in re agatur opus est.

Βέλβινα πόλις Λακωνική. Παυσανίας ὀγδόῳ (VIII 35, 3 sq.). Possit forsitan quem subire suspicio illud *Λακωνική* ductum esse ex vocibus, quae ibi leguntur, *Λακεδαιμονίους* et *Λακεδαίμονα*. Tamen nescio an incidat in dubitationem, si contulerit locum libri III 21, 3.

Cuiusmodi est aliud lemma, nisi quod singulari indole insignitur, s. v. *Βούδορον ἀκρωτήριον πρὸς τῇ Σαλαμῖνι. Θουκυδίδης τρίτῃ* (III 51, 2). At cf. II 93, 4. 94, 3.

Superest ut tractemus vulgaria lemmata ea, quae ex auctoris loco laudato prompta esse aut certe negandum aut, cum nonnisi obiter eum attingant, admodum difficile est credere.

Hoc utitur Niese p. 47 sqq. praeter alia argumenta adminiculo sententiae de Stephano propositae, quem putat non modo scriptores historicos et geographicos excerpsisse, verum etiam aliquot tmemata ex urbium indice hausisse ei simili, quem edidit Müller FHG V p. LXVI sqq., quae cum variis rebus tum scriptorum testimoniis ornaverit et exauxerit. Quare perspicuum fieri lemmata apud Stephanum inveniri a fonte, unde fluxisse simulentur, plane aliena; perspicuum porro explicationi alicui auctorem appictum esse, ex quo ob chronologicas vel geographicas causas nullo modo prorsus potuerit proficisci. Attulit exempla, quorum nonnulla ei supra detraxisse mihi videor, ut non parvam iacturam faciant, quae p. 48 de septimo Strabonis libro ab Stephano perlecto contendit. Atque omnino id haesitaverim, num iure liceat lemmata tam peculiari specie illustria ad indicem revocare; quae cum propter indolem ipsam alienam propriamque originem resipiant, ad vulgaria potius lemmata Niesii sententia est referenda. En cur discrimen illud statuendum susceperim. Ac profecto maximam quidem partem haec est ratio anonymi illius indicis, quem Niese ipse comparavit. Auctorem autem eius *ἀναγραφῆς*, ex qua aliquid materiae Stephano accrevisset, pro sua parte antiquos scriptores ita excerpsisse, ut explicationes eorum proprias transscriberet, nec probatum est a Niesio nec si statuitur, multum lucri re-

Digitized by Google

dundat. Ceterum quod coniectavit, solis de urbibus valere habet persuasum; de populis terris locis fluminibus aliam esse quaestionem. Atqui comparent inter exempla etiam tria lemmata, quae ad insulas spectant: *Εὔβοια*, *Κροκύλειον*, *Βούρχανις*. Haec igitur nihil ad rem. Unum s. v. *Εὔβοια* iam tractavi: est lemma procul dubio ex alio auctore confectum, cuius memoria excidit, sive unus est sive plures. Quod si in insulis res ita expedienda est, item potest credo expediri in urbibus. Atque etiam certo spero exemplo me probavisse s. v. *Μυκαλησσός* peculiare illud lemma Pausaniae potius esse quam Thucydidis: hic negabis in vulgaribus lemmatis, sive de oppidis sive de aliis agitur, eandem posse excogitari rationem? scriptori igitur alii cum liceat divinando tribuere explicationem, quid est quod cogat ex catalogo eam sumptam existimare? Hoc censeo certissime Hollandero concedendum breviatorem saepius ethnicographi verbis nos fraudavisse. Dein ex omnibus, quae adhuc disputata sunt, apparet, cum lemma et scriptoris locus non inter se conveniunt, sic quoque nodum posse dissolvi, ut Stephani licentiam arbitriumque agnoscas.

Loquantur exempla lemmatum. Quorum suo quodque auctori vindicare non meum est nec magis, num Stephani sit explicatio, disceptare. Quod plerumque omnino fieri nequit: multo certe copiosiore ac propria quaestione opus est. Id volui ostendere, quasnam rationes possis comminisci. Index autem urbium num re vera caput fuerit, unde quidam rivuli in Stephani opus manaverint, nunc equidem non ausim discernere. Atque etiamsi vir doctissimus recte iudicasset, sane nonnunquam forsan hoc quoque modo lemmatis dissimilitudo explicaretur; tamen nego rursus hoc argumento vere fulciri Niesii coniecturam, quandoquidem sunt duae aliae viae solvendae difficultatis, quae exemplis a singularibus lemmatis repetitis firmatae haudquaquam possint removeri.

Ac videtur epitomator amputavisse hanc sectionem:

Κροκύλειον νῆσος Ἰθάκης. Θουκυδίδης τρίτῃ.

cf. Hollander p. 11. Niese p. 48. Frick p. 579. — Aetoliae urbs est Crocylium apud Thucydidem III 96, 1 sq. Certissime

Digitized by Google

autem lemma *νῆσος Ἰθάκης* cohaeret cum loco Iliadis *B* 633, ex quo ipso dubito an derivatum sit — ex commentario quominus haustum existimes, videtur obstare Strabo VIII 376. X 452 sq.; nec abs re conicies Stephanum, postquam fortasse Homericum versum laudavit, cum Crocylium, cuius meminit Thucydides, vix pro eadem, quae apud Homerum est, habuerit, orationem continuasse verbis *ἔστι καί* vel *ἄλλη ἐστίν* vel similibus.

At Stephani manum certe prodit hoc tmema:

Ἰιὼν πόλις ἐν χερρονήσῳ, ὡς Θουκυδίδης.

De cherroneso nihil locis Thucydideis (I 98. IV 50. 102 sqq. V 6. 10. [IV 7]). Sed ipsius est Stephani ‘*χερρόνησον* de Chalcidice dicere.’ cf. Meineke ad h. l. et ad v. *Σάνη*. Adice exemplum s. v. *Μεσημβρία ..... ἔστι καὶ Θρᾴκης Μεσημβρία πρὸς τῷ τέλει τῆς χερρονήσου, ὡς Ἡρόδοτος ἑβδόμῃ*. Ecce peculiaris explicatio repetita ex Herodoto VII 108: respondent voci *ἐσχάτῃ*, quae ibi legitur, verba *πρὸς τῷ τέλει*. Addidit *τῆς χερρονήσου* Stephanus.

Iam vero attendamus tria lemmata maxime idonea ad illustrandum fragmentum illud Hecataei, quo Capuae urbis Italiae mentio continetur (27), quod quondam praeter alia in causa erat, cur offenderent viri docti:

Κυρτώνιος πόλις Ἰταλίας. Πολύβιος τρίτῳ (III 82, 9).

Λουκερία πόλις Ἰταλίας. Πολύβιος τρίτῳ (III 88, 5. 100, 1 et 3).

Σιγνία πόλις Ἰταλίας, ὡς Στράβων πέμπτῃ (V 237).

At Polybius altero loco de Tyrrhenia verba facit, altero de Iapygia et Daunia, Strabo autem de Latio. Quid vero vi necessitatis coarguit lemmata illa, in quibus Italiae nomen est, ex indice aliquo originem trahere? An quisquam est, qui inducat animum pro explorato venditare Stephanum interdum non suopte arbitratu in vicem singularum paeninsulae partium huius ipsius nomen substituisse, haud credo inscium Tyrrheniam et Latium ad Italiam pertinere? Accedit quod nomen *Κυρτώνιος* propter raram formam vix alii debetur atque Polybio — altera forma, quae est *Κρότων* (cf. Dion. Hal. I 26),

Digitized by Google

aliunde petita est —: iam si affirmes auctorem illius catalogi, ex quo Stephanus fortasse hanc sectionem desumpserit, ipsum quoque lemmata ex scriptoribus composuisse (cf. Niese Hermes XIV p. 424): quomodo expedies rem, cum eandem licentiam nomina usurpandi et mutandi auctori illi anonymo tribuas, deneges Stephano? Quam ab hoc alienam esse Niese non probavit nec magis Hollander p. 10. Atqui nos exemplis confirmatum vidimus eum aliquoties quaedam aut posuisse aut addidisse: et negabimus eum interdum quaedam mutavisse, quae tam facili modo sine ullo vitio potuerunt mutari?

Denique ut ex ordine eiusmodi lemmata, quae restant, enumerem eis, quae iam allata sunt, alia annectens, spectant

ad Herodotum:

Μυκάλη πόλις Καρίας. Ἡρόδοτος πρώτῃ (I 148). Hollander p. 11. Lenschau, de rebus Prienensium. Stud. Lips. XII p. 157 n. 2. — Videntur et fontis, unde lemma fluxit, memoria et verba, quae locum Herodoteum cum praecedentibus coniungebant (*ἔστι καὶ ἄκρα* vel simile quid), intercidisse.

Ἶς πόλις Περσική. Ἡρόδοτος πρώτῃ (I 179). *Περσική* fortasse Stephani est.

Βρίγες ἔθνος Θρᾳκικόν. Ἡρόδοτος ἑβδόμῃ (VII 73). Hollander p. 11. — *Θρᾳκικόν* illud non ex voce *Θρήικες*, quae legitur cap. 75 init., extricatum esse quivis largietur; itaque aut a Stephano suppositum est pro eis, quae sunt apud Herodotum: *Εὐρωπήιοι ἐόντες σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι*, aut omissa est, quae egregie convenit, auctoritas Strabonis VII p. 295. 330 fr. 25.

Ἄατον πόλις Θρᾴκης. Ἡρόδοτος ἑνάτῃ (IX 75). Lemma alienum ab Herodoto. cf. exempli gratia Strab. VII 331 fr. 33. 36.

ad Thucydidem:

Σπάρτωλος πόλις Μακεδονίας, ὡς Θουκυδίδης ἐν δευτέρᾳ (II 79, 2 sqq.). Hollander p. 12.

Οἰσύμη πόλις Μακεδονίας. Θουκυδίδης τετάρτῃ (IV 107, 3). Hollander p. 11. cf. Scymn. 656 sqq. et Müller ad h. l.

Digitized by Google

ad Polybium[1]):

Ταρσήιον πόλις πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις. Πολύβιος τρίτῳ (III 24). Quod ad tmema infra redibimus.

ad Strabonem:[1])

Εὐεργέται Σκυθικὸν ἔθνος. Στράβων (XV 724).

Aut Stephani est illud *Σκυθικόν* aut, quod veri similius, auctoris excidit nomen (Arriani? cf. anab. III 27, 4).

Peracta re quasi appendicis loco pauca adiciam, quae inquirenti in Stephani lemmata componendi rationem non plane sunt neglegenda. Magna licentia eum in hac re usum esse variisque modis explicationes ex scriptorum locis elicuisse sive recte sive falso, docuerunt satis exempla. At etiam tum, cum in universum accuratius auctorum verba exprimeret, libuit ei singula quaedam mutare:

primum in appellativorum usu, ita ut scriberet in lemmate pro *γῆ — χώρα* (s. v. *Φυλλίς*), *χῶρος — τόπος* (*Ἴρασα*), *τεῖχος — φρούριον* (*Ὄλπαι*), *ἄκρα — ὄρος* (*Δράκονον*), *γένος — ἔθνος* (*Βοῦσαι*); et omnino idem valent apud eum *πόλις πόλισμα πολισμάτιον πολίχνιον* (cf. v. *Ἄμφεια, Κάλλατις, Τομεύς, Δειρή, Σόλλιον* etc.).

Ceterum nonnunquam, cum apud scriptorem nomina tantum allata erant, appellativo in lemmate carere non potuit; quare accidit, ut interdum, cum ad terram nomen spectaret, perperam *πόλις* voce uteretur (cf. exempli causa v. *Ἀραχωσία, Ἑλιμία, Χερρόνησος*).

deinde, quod multo gravius est, in usu nominum propriorum. Veluti substituit loco gentis nominis

---

1) Attulit Niese p. 48

Κωνώπη πόλις Ἀκαρνανίας. Πολύβιος πέμπτῳ.

Potuit praeterea afferre

Μέταπα πόλις Ἀκαρνανίας. Πολύβιος πέμπτῳ.

Ad Aetoliam potius pertinent duo nomina; quod cum apud utrumque eadem explicatio inveniatur, non agitur nisi de locis, qui leguntur V 7, 7 sq. 13, 8 sq. Habes tamen *Ἀκαρνᾶνας* V 6, 1 et 13, 1.

Attulit ibidem

Βούρχανις νῆσος ἐν τῇ Κελτικῇ, ὡς Στράβων (VII 291).

An Celticae mentio derivata est ex p. 290 (init.) vel 292?

Digitized by Google

aut ethnicum (s. v. *Ἀρτεᾶται, Ληρούσιοι, Ἀδυρμαχίδαι*)
aut terrae nomen (*Ἀρτάξατα, Ἄμβλαδα, Ἄνανα, Ἅλαι*)
aut urbis significationem (*Σόλλιον, Σολύγεια, Χαλκίς, Κῦνος*).

Haec hactenus. Ad Hecataeum transeamus.

I. Iberia.

1. Mastieni — Elbestii.

fr. 6 ap. Steph. Byz. s. v. *Μαστιανοὶ ἔθνος πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. εἴρηται δὲ ἀπὸ Μαστίας πόλεως.*

fr. (6 a) ap. Steph. Byz. s. v. *Ἐλβέστιοι ἔθνος Λιβύης. Φίλιστος ἡ "περὶ δὲ τοὺς Λίβυας . . . ." Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ "Ἐλβέστιοι καὶ Μαστιηνοί."*

Mastienos — nam Hecataeus haud dubie Ionica forma usus est, id quod dilucide demonstrat alterum fragmentum (6 a), cf. Meineke ad Steph. Byz. s. v. *Μάχη* p. 426, 5 — Hispaniae gentem fuisse apparet et ex aliorum scriptorum testimoniis et ex eo, quod in ipsa 'Europe' Hecataei commemorati sunt eisque ab ipso Hecataeo Hispaniae oppida attribuuntur (fr. 8—10). De his infra copiosius disputandum erit; nunc ea ita tantum velim respici, ut quam latos fines logographus genti assignaverit, cognoscatur. *Μαινόβωρα* (fr. 8) sine dubio est Maenoba, quam alii dicunt; *Σίξος* (fr. 9) est Sex; de Molybdine oppido (fr. 10) nihil scimus; fragmentum 7 denique num Hecataei sit, videtur omnino incertum. Sed hoc nequit dubitari, quin oppida sita fuerint in orientali Hispaniae ora, in sinu potissimum Malacitano. Lemma Stephani *πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις* si re vera ipsum quoque ex fonte promptum est, gens illa non longe a Calpe afuit; certe secundum fr. 6 a Elbestiis erat vicina. Quatenus autem ultra Sex oppidum septentrionem versus pertinuerint, ex Hecataeo non comperimus. Cf. Ukert, *Geogr. d. Griechen u. Römer* II 1 p. 244 sq.

Digitized by Google

Iam circumspicientibus, num quid alii de ea gente memoriae prodiderint, obveniunt sane pristinae aetatis scriptores, quorum non exstant nisi hic illic dispersae reliquiae. Nam ut omnino Hannibalicum bellum et Romanorum dominatio eo adepta totum Hispaniae et gentium et oppidorum statum mutavit atque subvertit, ita postea ne de Mastienis quidem quicquam accipimus notitiae, sed succedunt in locum Bastuli et Bastetani, qui quin illorum nomini respondeant, minime dubium. Itaque forma *Μαστιανοί*, quae in Stephani tmemate est, si non Hecataei est propter dialectum nec Stephanus Ionismum delevit — nam fieri potuit, ut post verba *Ἡρακλείαις στήλαις* alius scriptoris memoria a Stephani epitomatore omitteretur —, certissime prisco cuidam debetur auctori.

Ac primus post Hecataeum exsistit testis Herodorus mythographus, qui de Hercule et Argonautis libros condidit. Cuius filius Bryso sophista (cf. Aristot. hist. an. 6, 5 p. 563 a 7. 9, 11 p. 615 a 10) cum Aristippo et Antisthene Socratis discipulis componitur a Theopompo (fr. 279) ap. Athen. XI 508 CD (cf. Müller FHG II p. 27); nec tam Ol. 80. 460 eum floruisse statuendum erit, ut statuit Klautzsch, *Herodor von Heraclea* (*Brandenburg* 1853) p. 5, quam eo temporis intervallo, quod interest inter annos 450 et 430. Qui in libro decimo de Hercule Geryonis armenta arcessente fabulans scripserat haec (fr. 20 ap. Const. Porph. de admin. imp. 23 = Steph. Byz. s. v. *Ἰβηρίαι*): *τὸ δὲ Ἰβηρικὸν γένος τοῦτο, ὅπερ φημὶ οἰκεῖν τὰ παράλια τοῦ διάπλου, διώρισται ὀνόμασιν ἓν γένος ἐὸν κατὰ φῦλα. πρῶτον μὲν οἱ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις οἰκοῦντες τὰ πρὸς δυσμέων Κύνητες ὀνομάζονται, ἀπ᾽ ἐκείνων δὲ ἤδη πρὸς βορέαν ἰόντι Γλῆτες, μετὰ δὲ Ταρτήσιοι, μετὰ δὲ Ἐλβυσίνιοι, μετὰ δὲ Μαστιηνοί, μετὰ δὲ Κελκιανοί, ἔπειτα δὲ ἤδη ὁ Ῥοδανός.* Quibuscum conferendus Stephanus s. v. *Κυνητικόν* et *Γλῆτες*. Noverat igitur colentes in ora Hispaniae inter Elbysinios et Celcianos (quo nomine quid faciendum sit, nondum planum) Mastienos — Ionico enim nomine et ipse eos appellavit: aperte vel hinc confirmatur Hecataei notitia.

Digitized by Google

Quarti deinde saeculi auctor exstat Theopompus, qui in libro 43 [1]) Massianos memoravit. cf. Steph. Byz. s. v. *Μασσία* (fr. 224) *χώρα παρακειμένη* [2]) *τοῖς Ταρτησσίοις. τὸ ἐθνικὸν Μασσιανός*. Quos Massianos non diversos esse ab Mastienis sexti quintive saeculi et *Μασσία* voce eorum fines significari luce est clarius.

Ex hoc testimonio Stephani, cuicui lemma debetur, apparet opinor etiam *Μαστία* nomen, cuius mentio fit in instrumento secundi foederis inter Romanos et Carthaginienses initi, quod memoriae prodidit Polyb. III 24, ad Hispaniam agrumque Mastienorum spectare. Sane urbem Mastiam memorat Stephanus in sectione illa s. v. *Μαστιανοί* ex Hecataeo deprompta: post auctoris memoriam adiungit: *εἴρηται δὲ ἀπὸ Μαστίας πόλεως*. Quod scilicet non in logographi periegesi invenit; merito Unger Mus. Rhen. XXXVII p. 198 n. monuit illud additamentum niti conclusione tantum ex ethnico facta: grammatici hominis doctrinam redolet et rationem prudenter sive imprudenter colligendi. Ac Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde* I p. 153 recte dicit derivationem, quae apud Stephanum exstet, a Theopompo(?) in dubium vocari. Similius autem esse veri ex terrae nominatione et gentis et praecipuae urbis nomina orta esse quam vice versa ex uno urbis capite et totius tractus et incolarum significationes manavisse. Nullum igitur Stephani testimonium; ideoque removenda opinio eorum, qui apud Polybium Mastiam urbem aliquam Mastienorum dictam esse cogitaverunt [3]).

Postremo Polybius III 33 recenset Mastianos inter eas

---

1) Ex eodem libro aliud fragmentum ad Hispaniam pertinens servavit Steph. s. v. *Ξήρα* (fr. 225); *Τλῆτες* (fr. 242) ex libro 45 afferuntur. Wichers animadvers. in fragm. p. 250 coniecit *τεσσαρακοστῷ τρίτῳ* probante Ungero Mus. Rhen. XXXVIII p. 182. Müller annotat 'sine causa'.

2) Sic Meineke emendavit; libri *ἀποκειμένη*, quod corruptum.

3) Unger, quanquam in illa annotatione de 'Mastia Hispaniae oppido' verum assecutus est, nihilominus apud Polybium nomen ad urbem pertinere existimat eamque non Hispaniae sed Corsicae insulae. Quam sententiam ut ab omni probabilitate alienam vix cuiquam placituram esse spero.

Digitized by Google

gentes, quas Hannibal ex Hispania in Africam transvexerit. Summo autem iure miraberis, quod Klausen ad fr. 6, postquam Polybii locum attulit, propterea Philistum (fr. 30) ap. Steph. Byz. s. v. *Ἐλβέστιοι* utrumque populum in Libya collocavisse profert!

Sed quid sibi volunt Philisti illa verba a Stephano partim servata? Num re vera Mastienos Elbestiosque Libyae gentes sibi finxerat? Libri Stephani habent haec: *Ἐλβέστιοι ἔθνος Λιβύης. Φίλιστος ἡ περὶ δὲ τοὺς Λίβυας ἐκτ** Εὐρώπης Ἐλβέστιοι καὶ Μαστιηνοί.* Berkel scripsit *ἐκτὸς Εὐρώπης*, nec sane difficile est intellectu, quomodo quis eo potuerit deduci: clamare videntur cum lemma ipsum quod legitur *ἔθνος Λιβύης*, tum verba Polybii III 24, 2, quo loco Mastiam Tarseium contendat adiacere Pulchro promunturio, quod ipse (III 23, 1) haud procul a Carthagine affirmat abesse. Quid? quod etiam clarissimus vir Meineke ad Steph. s. v. *Ταρσήιον* ex Polybii loco *Ταρσήιον* in ora Libyca situm fuisse vult concludi? At qui primus de Polybii loco recte intellegendo bene meritus est, Heynium dico (opusc. acad. III 61), quanquam mira sunt, quae protulit de Libycis oppidis Mastia et Tarseio deque coloniis cognominibus inde in Hispaniam deductis, tamen id suo iure contendit apud Polybium verbum *προσκεῖσθαι* non de loco posse accipi, ut esset 'adiacere', sed hoc valere: 'adduntur' Pulchro promunturio, qui in primo foedere solus terminus constitutus erat (cf. Polyb. III 22), *Μαστία Ταρσήιον;* nec posse de ea re dubitari demonstrant satis verba ipsa instrumenti *τοῦ Καλοῦ ἀκρωτηρίου Μαστίας Ταρσηίου μὴ λήζεσθαι ἐπέκεινα κτλ.* (Pol. III 24, 4) et Polybii explicatio (§ 1): *ἐν αἷς προσπεριειλήφασι.* Ac mirum est, quod etiam is, qui Polybii rem geographicam tractavit (Magdeburg, de Polybii re geographica. Halis 1873. p. 32), scriptorem dicit Tarseium Mastiam ad Africae Pulchrum promunturium transposuisse.

De Stephani vero articulo quid iudicabimus? Cuius vulneri sat validam medelam attulit palmaris Holstenii coniectura *Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ*. Quam alii aut probavere aut quasi novam

Digitized by Google

denuo protulere [1]). Sunt autem hi Elbestii eidem atque Herodori Elbysinii; Hecataeus igitur hanc quoque gentem Mastienis vicinam in Europe recensuit itaque Stephani tmema a Klauseno et Müllero omissum in Hecataei fragmentorum numerum recipiendum. Quod autem Philistus Elbestios auctore Stephano gentem Libyae dixit, statuamus necesse est aliquid falsi subesse Stephani sectioni; ac meo quidem iudicio optime Müllenhoff p. 145 — laudatus in hac re a Meltzero *Gesch. der Karthager* I p. 510 — collegit in Sicilia etiam Elbestios fuisse Agrigenti expugnandi anno a. Chr. n. 406 participes; sed quod putat vir doctus inde perspicuum esse, quomodo eo errore implicitus sit Philistus, ut Elbestios Libycam gentem aperte indicaret aut saltem, cum verba non integra apud Stephanum exstent — nam Holstenii coniectura accepta lacuna post vocem *Λίβυας* statuatur necesse est —, in Libycorum numero duceret, mihi quidem multo veri similius videtur erroris insimulandum esse Stephanum, quem maximos errores commisisse satis superque constat. Qui cum apud scriptorem historicum, quem facile eodem modo quo Hecataei Herodoti Polybii Strabonis aliorum opera potuit inspicere, legeret in Carthaginiensium exercitu anno 406 in Sicilia res gerente Elbestios praeter Libyes fuisse — mercennarios ex Iberia arcessitos Libycosque milites conscriptos esse testatur Diod. XIII 80 —, lemma illud *ἔθνος Λιβύης* ad contextum loci neglegentius animum attendens ipse usitato more ex verbis Philisti composuit, quanquam hic illi genti Libycam originem haudquaquam attribuerat. Quam sententiam eo maiore confidentia credo nos amplectemur, cum supra haud paucis exemplis viderimus probatam. Quae cum ita sint, puto et omne indicium, quod Mastienos vel Elbestios ante Hannibalis aetatem ad Africam spectavisse indicaret, evanuisse et refutata esse aliorum Stephanei loci sanandi conamina [2]).

1) Cf. Schubart *Zeitschr. f. Alt.-Wiss.* 1843. p. 212. Meineke in ed. Steph. Stiehle Philol. VIII p. 591. Movers, *Phönizier* II 2 p. 630 n. 112. Müllenhoff p. 111 n.; 145. Christ, *Avien. Abhandl. d. bayer. Akad.* XI (1868) p. 137 sq. Unger Philol. suppl. IV p. 198. Müller ad Dion. Per. 338.

2) *ἔθνος Ἰβηρίας* Heyne l. l. — *ἔθνος Λιγύης* Ukert II 1 p. 244 n. 7.

Digitized by Google

Ac quoniam iam nunc de Elbestiis utpote artissimo vinculo cum Mastienis coniunctis tot verba feci, liceat mihi statim addere aliam sectionem eiusdem Stephani s. v. *Ὀλβύσιοι ἔθνος ἐπὶ* [1]) *Ἡρακλείων στηλῶν. καὶ Ὀλβυσίνιοι ἄλλο.* Etenim ne hi quidem diversi sunt, ut dudum cognitum est, ab Herodori Elbysiniis, Hecataei Elbestiis; quos unde ethnicographus hauserit, quanquam nescimus, id tamen certum est etiam hos prisco alicui scriptori deberi, si modo integra nominis forma. *ἄλλο* quin falsum sit, minime est dubium; mutavit Holstenius in *ἄλλοις*. Fortasse littera *O* omnino ex genuinae litterae *E* corruptela orta.

Ad finem pervenissemus, nisi accederet gravissimus testis, quem minime omnium exspectaveris — Avienus. Nam affatim manifestum est eum in poemate, quod inscribitur Ora maritima, cuius nescio quo pacto primus liber solus tulit aetatem, fontem sat antiquum secutum esse et quaecumque ad geographiam pertinentia ibi Probo amico exposuit, ut ‘petita longe’ (v. 79) ad explendam et illustrandam notitiam Hispaniae et Galliae orae a priscis Graecorum scriptoribus conceptam summi esse momenti. Quam enim C. Müller (Philol. XXXII p. 106 sqq. *Phil. Anz.* III p. 456 sqq.) de eo libello protulit sententiam Orae maritimae descriptionem ab insulso stolidoque compilatore confectam esse, qui opiniones geographicas iam pridem depositas cum scientia temporum melius eruditorum perperam miscuisset (l. l. p. 116), ea perversa est; paucis, quantum nostra interest, hanc opinionem infra perstringemus. Immo fontem Avieni esse periplum veterem rectissime perspexit Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde* I p. 73 sqq., qui multa de eo disputavit; atque etiam Christ, qui primus, quantum auctoritatis illi libello tribuendum esset, exposuit (*Abhandl. d. bayer. Akad.* XI (1868) p. 113 sqq.), fontem autem Pytheam Massiliensem esse suspicatus erat, postea (Annal. philol. CIII p. 714) Müllenhoffii sententiam saltem de paeninsulae regionibus, quae non ad oram occidentalem pertinerent, veram esse concessit.

1) Libri male *ἀπό*.

Digitized by Google

Conferendi sunt praeterea Gutschmid *Lit. Centralbl.* 1871. p. 523 sqq. Meltzer, *Gesch. d. Karthager* I p. 479 sqq. Unger Philol. suppl. IV p. 189 sqq. Mus. Rhen. XXXVIII p. 157 sqq. Sonny, de Massiliensium rebus quaestiones p. 21 sqq.

Quo autem tempore periplus ille videatur conscriptus esse, non consentiunt viri docti; quae quaestio siquidem ad Hecataei fragmenta recte intellegenda et aestimanda maximi est ponderis, mox copiosius tractanda erit. Sed alia iuvat praemonere, priusquam ad carmen ipsum accedamus. Müllenhoff enim coniecturam in medium protulerat periplum sexto saeculo exeunte a Phoenice quodam compositum sequente saeculo a Massiliensi homine in Graecum sermonem translatum et postea initio saeculi a. Chr. n. secundi ab inepto homine rerum antiquarum studioso interpolatum esse. Quae sententia postquam satis superque redarguta est ab eis, qui Müllenhoffii librum recensuere, Gutschmid quidem interpolatoris manum in Avieni carmine tenendam esse censuit; contra Unger copiose totum carmen recognoscens demonstrare conatur nullam eius sententiae esse causam, sed quaecumque peripli verbis addita sint — ac sunt quaedam addita —, prodere manum solius Avieni. Rursus Sonny nonnunquam in Ungerum vehementius invehens quibusdam locis interpolationem certe statuendam arbitratus est. Equidem num Unger omnibus locis recte iudicarit, nunc in suspenso relinquo, quoniam sunt, qui accuratius examinentur necesse sit; sed id mihi persuasi numerum eorum, quos Müllenhoff et Sonny interpolatos esse duxerunt, praesertim inde ab Ana fluvio (v. 205 sqq.) certe aliquanto imminutum iri secundis curis huic quaestioni adhibitis. Sed utut est — haec quaestio ubi valet ad id, quod nos agimus, conabor ostendere, nam singuli loci examinandi sunt, nullo modo interpolationem necessario esse agnoscendam —, multo gravioris momenti est lex a Müllenhoffio optimo iure constituta et probata ceteris interpretibus Gutschmidio Ungero Sonnio. Etenim cum Avienus multa, quae ad peripli tempus pertinent, ad suam aetatem ita revocaverit, ut, cum in periplo praesens tempus usurpatum erat utpote de rebus tunc ipsum vigentibus, saepius praeterito uteretur,

Digitized by Google

proinde ac si proficisceretur ex suis ipsius temporibus, et interdum condicionem regionis cuiusdam, qualem ipse noverat, pristino illi statui geographico opponeret, efficitur haec lex, ut omnia, quae Avienus tanquam praeterita describit, peripli aevo floruisse ac viguisse putanda sint (Müllenhoff p. 88). Avienum autem nonnulla de suo adiunxisse peripli descriptioni complures demonstrant loci. Quanquam ne ipse quidem Müllenhoff ea, qua par erat, constantia sua lege usus est in explicando carmine, id quod Gutschmid recte monuit.

Quod quoniam periplus ille antiquus nautae ipsius notitiam de istis regionibus suis oculis conceptam continebat, maxime nostra refert Avieni descriptionem accuratius contemplari; nam optime logographus antiquissimus per poetam illum inferioris aetatis illustratur.

Ac de Mastienis quidem prior est locus v. 419 sqq.:

Hic Chrysus amnis intrat altum gurgitem:
Ultra citraque quattuor gentes colunt.
Nam sunt feroces hoc Libyphoenices loco;
Sunt Massieni; regna Selbyssina sunt
Feracis agri et divites Tartessii,
Qui porriguntur in Calacticum sinum.

Chrysus fluvius quin Romanorum Barbesula sit (hodie *Guadiaro*), dubitari nequit [1]). Ac licet omittere Müllenhoffii sententiam utpote suspensam ex falsa opinione de Libyphoenicibus, quos putat communi nomine et Massienos et Selbyssinos esse complexos, cum Tartessii urbium Phoenicii incolae fuerint. Libyphoenices haud dubie, cum in Hispania commemorantur, sunt coloni Carthagine eo deducti teste Ephoro, quem compilavit Scymnus qui fertur v. 197. Quod cum Herodorus eadem via atque periplus in enumerandis gentibus progrediens — ab occidente orientem versus — Mastienos post Elbysinios recenseat atque ipsum apud Hecataeum Elbestiis finitimi sint Mastieni urbesque in sinu Malacitano sitas ut videtur inde ab Suel oppido incolant, dilucidum fit Selbyssinos peripli aetate

1) Cf. Ukert II 1 p. 295. 482. Müllenhoff p. 144. Unger p. 233.

Digitized by Google

in Chrysi fluvii occidentali, Mastienos in orientali ripa habitavisse [1]).

Carthaginiensium autem colonias existimat Unger a Chryso in occasum sitas usque ad fluvium ipsum tantum pertinuisse, inde Tartessios. Sed cum citra fluvium et trans eum quattuor gentes habitare dicantur, facile quivis concedat non necessario sequi, ut ab utroque fluminis latere binae gentes coluerint. Quid? nonne possumus quidem statuere etiam in orientem Chrysum proximos accoluisse Libyphoenices? Qui fere totam illam oram meridiei orientique adversam ad sinum Ilicitanum usque occupaverunt. Testis est inprimis ipse periplus, qui v. 375 sqq. Carthaginienses ultra columnas occidentem versus [2]) vicos habere refert et urbes — nam hos versus perperam Müllenhoff Euctemoni Atheniensi vindicaverat [3]); qui etiam Gades Carthaginis colonis attribuit (v. 311) — nam de hoc loco Unger p. 228 non recte iudicavit [4]); qui v. 440 et 459 Phoenices in ora maritima colentes novit — nam hic Phoenices non sunt nisi Poeni Carthagine advecti; qui denique v. 447 plurimas urbes illic stetisse prodit — nam non abs re Phoenicum (i. e. Poenorum) eas fuisse coniecit Sonny p. 48. Nec vero illos locos interpolatori tribuemus cum Müllenhoffio, qui suae legi recte constitutae contradixit; quid? quod ipsi, qui interpolationis vestigia Avieni carmini impressa adhuc agnoscunt, ipsos eos locos de finibus a Carthaginiensibus in Hispania occupatis periplo ut genuinos relinquunt? Testis est dein Scylax (1), qui ultra columnas novit *πολλὰ Καρχηδονίων ἐμπόρια*. Testis est Ephorus, qui secundum Scymnum v. 196 Libyphoenices in ora Hispaniensi Sardoo mari adiacente enumeravit; quanquam num iam inde a columnis Herculis istos Libyphoenices in litore consedisse significarit, non tam manifestum.

1) Cf. Unger p. 233 sq. Sonny p. 45.

2) Num usque ad promunturium, quod hodie vocant *Cap Trafalgar*, ut Unger conclusit ex v. 329, incertum est, quandoquidem verba 'iure sub Libyci soli' plane alio modo interpretanda.

3) Cf. Unger p. 232 n. 40. Sonny p. 45 n. 1.

4) Cf. Gutschmid p. 524 sq. Sonny p. 42 et infra p. 50.

Digitized by Google

Testis est denique Agrippa (fr. 2 Riese, geogr. lat. min. p. 2) ap. Plin. III 8 [1]).

De Tartessiis divitibus, qui in sinum Calacticum porrigi dicuntur, infra exponam; satis est interim praemonuisse haec verba de colonia eorum in sinu Malacitano sita esse intellegenda. Sed de tribus reliquis gentibus ut accuratiorem imaginem exprimamus, primum luce est clarius Libyphoenices ut ex alia terra advectos in ipsis locis maritimis habitavisse. Constat autem ut omnino in australi litore Hispaniae, sic in ea potissimum parte, de qua agimus, Phoenices vel Tyrios antiquissimis temporibus condidisse colonias veluti Abderam Six Malacam Suel.[2]) Sed postquam Tyri metropolis divitiae opesque Assyriorum bellis saeculo septimo valde sunt attritae atque afflictae, ipsius rei eventu accidit, ut etiam coloniis utique tam longe remotis quam Hispaniensibus Tyrii orbarentur, praesertim cum Graecorum manus alacri animo occidentem appeterent ac medias inter colonos et metropolin proprias colonias constituerent easque maxime efflorescentes.[3]) Quid mirum, quod Tyriae urbes gentium indigenarum fiebant? quod Suel Six Abdera aliae in Mastienorum veniebant dicionem? quos illum litoris tractum suum fecisse tuo iure ex Hecataei et Herodori testimoniis colliges. Sed ne omnia Phoenicum potestatis vestigia exstinguerentur, Carthago exstitit ut potentissima inter Tyriorum colonias atque etiam in Hispania indigenis repulsis veteres Tyrias urbes ita in posterum vigere passa est, ut eas suo imperio subiungeret, agris videlicet circumiacentibus insuper occupatis. Quodsi periplus ille Avieni Carthaginienses, quos Libyphoenices dicit, iam in Hispaniam transvectos cognovit, sequitur, ut ipsae maritimae potissimum urbes id temporis sub Poenorum potestate fuerint, quas Hecataeus indigenarum Mastienorum esse dixerat, atque omnino totum propemodum litus inde a columnis vel potius a loco amplius in occasum provecto usque ad sinum Ilicitanum. Superest, ut Mastienis et Selbys-

1) Cf. Müllenhoff p. 149. Meltzer p. 486.
2) Cf. Movers II 2 p. 632 sq. Meyer, *Gesch. d. Altertums* I p. 339 sq.
3) Cf Movers p. 655 sqq. Meltzer p. 142 sqq. Meyer p. 490 sqq.

Digitized by Google

sinis regiones magis a mari remotae assignentur, quas quidem scilicet peripli aetate incoluerint; his in occidentali, illis in orientali Chrysi fluminis ripa.

Quanquam non plane Mastienos ex ora maritima Carthaginienses demovere. Testatur Avienus v. 449 sqq.:

Nam natius inde portus oppidum prope
Se Massienum curvat alto ab aequore
Sinuque in imo surgit altis moenibus
Urbs Massiena: post iugum Traete eminet
Brevisque iuxta Strongyle stat insula.

Est ille sinus, qui pertinet a Veneris iugo (v. 437. 443) = *Cap de Gata*[1]) usque ad iugum Traete vel Trete[2]) = *Cap de Palos.*[3]) Quo vero loco Massiena urbs, de qua loquitur poeta, posita fuerit, certum non habemus. Sunt qui ibidem eam fuisse dicant ac postea Carthaginem Novam (cf. Polyb. X 10). Quam sententiam fortasse rectam esse concedendum; nec valent quicquam, quae Unger aliam sententiam amplexus opposuit. Conferas Hansenum *Philol. Rundschau* 1884. p. 1429. Qui recte negat ex Herodori illo fragmento supra allato effici eodem loco, quo postea Carthago Nova exstructa fuerit, Celcianos sedes habuisse. Concedo offensionem illud fragmentum praebere propterea, quod inter Mastienos et Rhodanum flumen — nam Berkelium recte sat leni mutatione ex traditis litteris *ἔπειτα δὲ ἡ διοῤῥόδανος* restituisse *ἔπειτα δὲ ἤδη ὁ Ῥοδανός* mihi quidem certum videtur, ut respuam coniecturam Ungeri p. 198 n. 9: *ἤδη Σαρδόνιος* scil. *πόντος* — soli isti Celciani interpositi sunt; sed fortasse eius rei explicationem poterimus infra invenire. Herodorum autem orae usque ad promunturium, quod dicunt *Cap de Palos*, tantum porrectae populos voluisse enumerare plane suo arbitrio statuit Unger. Ac quod idem

1) Ex sententia Ungeri p. 241 magis in septentrionem et orientem solem spectat. Sed cf. Sonny p. 48 cum n. 1 et Hansen *Philol. Rundschau* 1884. p. 1429.

2) Sic scribi voluit Müllenhoff p. 152 n.

3) Cf. Unger p. 244. Ukert p. 482. Forbiger, *Handbuch d. alten Geogr.* III[2] p. 17.

Digitized by Google

vir doctus ex geographica posteriorum temporum condicione aliquid argumenti repetivit, recta quidem videntur, quae de Bastulis et Bastetanis distinguendis disseruit [1]); sed eiusmodi posterioris aevi rationes non adhibere licet ad pristinum statum explorandum nisi in universum; adhibere igitur, ubi de totis terris gentibusque agitur, non de parvulis tractibus aut de singulis locis oppidisque. Non certa est et necessaria argumentatio. Itaque cum nihil certi sciamus de Massiena urbe Avieni, in Massieno sinu eam sitam fuisse dixisse sufficiat; quapropter ne eam quidem quaestionem, quem ad modum genuinus versus 449 Avieno restituatur, ausim disceptare. [2]) — Quatenus autem Massieni in mediterraneis ad septentrionem pertinuerint, non indicat periplus; qua de re non accipimus nisi aliquod notitiae frustulum quamvis tenue atque dubium ex eis, quae de Bastetanis comperta habemus; cf. Strab. III 162 sq. Ptol. II 6, 61 [60].[3])

Haec de peripli Massienis. Sed quoniam, ut res ipsa fert, Elbysinios cum eis coniunxi, pauca de his statim annectam. Vidimus eos, quos periplus Selbyssinos videtur vocare, in occidentem a Chryso flumine habitavisse. Unde tamen oriuntur secundum periplum? Non est, quod indicet. Unger p. 234 putat a promunturio, quod nuncupant *Cap Trafalgar*, initium eos cepisse priscis temporibus, Hecataei igitur et Herodori; peripli aetate item ac Mastienos litore fuisse detrusos. Num vere iudicaverit, videant alii. Legimus apud Avienum v. 254

1) Nam cum Movers II 2 p. 628 sqq., quem sequitur Müller ad Scymn. 197 et ad Marc. Heracl. II 9 p. 545, falso haud dubie Elbestios cum Bastulis composuisset, rectius affinitatis rationem, quae intercederet inter Bastulos Bastetanosque et Mastienos, statuerunt Aem. Müller *Verhandlg. d. 20. Philol. Versammlg. Frankfurt* 1861. p. 89 et Müllenhoff p. 145 n. 153 sqq.; hic tamen in eo lapsus, quod Bastulos et Bastetanos plane eosdem duxit; sed Strabonis, qui huc spectant, locis remotis, qui certe utrumque nomen confudit (cf. Unger p. 231 n. 39), ex ceteris testimoniis elucet sane discrimen, quod Unger significavit, tenendum esse.

2) 'Aetius' Müller ad Ptol. p. 150. 'Namnatius' Müllenhoff et Sonny. 'Nam notius' Unger, quod Holder recepit in textum.

3) Numeri sunt Nobbianae, uncis inclusi Mülleri editionis.

Digitized by Google

ab Ibero fluvio, qui quin *Rio Tinto* intellegendus sit, non est dubium, Tartessios habitare et Cilbicenos, scilicet in orientem versus, quae verba necesse est ita accipias, ut Cilbicenos post Tartessios oram accoluisse dicas. Nam repetitur Cilbicenorum memoria 'maritima possidentium' v. 303. Haud inepte Unger p. 229 utramque gentem Besilo amne (v. 320) dividi statuit; Cilbum autem fluvium per Cilbicenos fluere, quorum nomen cum eo manifesto cohaeret; hunc esse, qui hodie appelletur *Salado de Conil*, illum qui *Lirio*.[1]) Quod quoniam Carthaginienses etiam ultra columnas vicos et urbes habere ipsius peripli verbis perhibentur (cf. v. 375 sqq. et supra p. 35), fortasse usque ad promunturium, quod est *Cap Trafalgar*, sequitur Cilbicenos maritima possedisse non usque ad Calpen, sed fere ad prominens illud litoris, quod significavimus. Sed num finium is erat terminus? Quid, si priore tempore amplius pertinuerant in ora, a Poenis autem dein ante peripli aetatem ea ipsa regione, quam periplus Carthaginienses obtinere indicat (v. 375 sqq.), erant expulsi ac peripli temporibus solam aliquam partem maritimam (v. 303) servatam tenebant, inde vero a promunturio illo etiam longius in orientem spectabant ab ipso mari remoti? Nonne tum quoque recte se habent peripli verba 'maritima possident'? Ecce similis ratio atque in Massienis. Iam animadvertas neque quatenus Cilbiceni se porrigant neque unde exordium sumant Selbyssini, lectori aperiri; animadvertas deinde apud Avienum — omissis Carthaginiensibus advenis — gentium seriem esse hanc: Tartessii Cilbiceni Selbyssini Massieni; apud Herodorum autem hanc: Tartessii Elbysinii Mastieni; animadvertas denique mythographum circa annum a. Chr. 440 librum litteris mandavisse, periplum vero, ut infra videbimus, sub finem saeculi quinti vel initio quarti esse conscriptum. Unde putas subito Herodori seriei Cilbicenos intermixtos esse[2])?

1) Cf. etiam Sonny p. 42.

2) Müller ad Dion. Per. 338 apud Herodorum pro tradita voce *Κιλικιανοί* scribi voluit *Κιλβεανοί*, quod nomen peripli Cilbicenis v. 422 responderet; quanquam ne ipsi quidem videtur persuasum fuisse rectam esse coniecturam, cum adiciat Cilbicenorum potius fines quam Tartessiorum

Digitized by Google

Quid? nonne maxime est veri simile Avieni Cilbicenos omnino non differre ab Elbysiniis? Nonne contra parum credibile duas gentes tam simili nomine indutas atque utrasque inter se finitimas non fuisse easdem? Sequeretur v. 422, ubi ‘regna Selbyssina’ traditum est, eiusdem gentis mentionem iterari, quo loco simul terminus, nimirum Chrysus, commemoraretur. Unger p. 234 dicit Müllenhoffium (p. 145) traditam scripturam ‘Selbyssina’ sagaciter et evidenter defendisse, postquam Hudson coniecit ‘Cilbicena’ et Wernsdorf eum secutus est. Sed quod Müllenhoff testes Philistum Herodorum Hecataeum producit, qui Elbestios et Elbysinios noverint, et de forma nominis provocat ad nomina oppidorum, quae sunt Sex et *Ἐξιτανῶν πόλις*, Salmantica et *Ἑλμαντική*, perspicuum esse spero ex eis, quae modo disputavi, illorum scriptorum locos, Herodori potissimum, mecum multo melius convenire quam cum ceteris, qui gentem alioquin plane ignotam Herodori continuae seriei immiscent. Ut autem in littera S, quam apud Avienum v. 422 legimus, offendam, tantum abest, ut contra quasi fundamento rationis meae utar. Quanquam concedo ab omni te recedere similitudine veri, si ‘Cilbiceni’ vocem, cum apud Avienum usurpatur, mutes in ‘Selbyssini’, praesertim cum Cilbum flumen cum gentis nomine cohaerere eluceat. Simplicius videtur — cum Hudsone v. 422 ‘Cilbicena’ scribere nolim — statuere hanc formam eiusdem gentis, quae aliis cluet Elbysinii vel Elbestii (Olbysii, Olbysinii), esse poetae Romani quarti p. Chr. n. saeculi, qui hoc modo Graecam formam in fonte repertam reddidit uno excepto loco (v. 422), ubi eam fortasse neglegenter conservavit. Quae si recte disputata sunt, cognoscimus ex Avieno gentem illam, quae Hecataei et Herodori temporibus procul dubio in litore habitaverat, peripli aetate solam orae partem a Besilo fere fluvio usque ad promunturium *Cap Trafalgar* nominatum retinuisse, inde autem in proximis mediterraneis usque ad Chrysum pertinuisse a Carthaginiensibus litore exclusam.

usque ad Galaticum sinum poetae (v. 421 sqq.) fuisse propagandos. Nempe falsum est, quod coniecit. cf. etiam Christ p. 138.

Digitized by Google

Quae quoniam de peripli Massienis et Selbyssinis comperimus, animum attendamus necesse est ad eam, quae inter periplum et Hecataeum interest, rationem. Vidimus eam ipsam orae maritimae regionem, qua Hecataeus Mastienos indigenas noverat, ex peripli testimonio Carthaginienses coluisse, illos autem mediterranea. Iam audias quaeso, quid viri docti de peripli aetate iudicaverint. Atque ut omittam Müllenhoffii opinionem certe perperam conceptam de Phoenicio quodam auctore ac de interprete et interpolatore Massiliensibus — compositum autem esse fere sexto saeculo exeunte periplum, non multo post in Graecum versum sermonem, secundo denique saeculo interpolatum —, Gutschmid quidem praeclarissimus vir, cui Meltzer astipulatur, eodem ipso tempore conscriptum censuit periplum, quo Hecataeus vixit, nimirum propter magnum, qui inveniretur inter eum et logographi fragmenta, consensum. Quod si recte iudicatum est, nonne tum in hac ipsa re, de qua agimus, non modo non concordant peripli auctor et logographus aequales, sed etiam maxime inter se dissident? Quid, si Hecataei haec fragmenta — quanquam Gutschmidii coniectura ipso dumtaxat Hecataeo innititur — tamen, si recta illa est, non possunt consociari cum prisci illius temporis rationibus praesertim traditis a nauta ex notitia ipsius oculis percepta? Ansamne ideo dant ad offendendum?

Simplicissimum est ita solvere discrepantiam, ut periplum post Hecataeum scriptum esse dicas. Sed forsan cuipiam aliud quid libeat excogitare et re vera excogitavit Sonny. Qui licet ipse quoque periplum post Hecataeum sub finem saeculi quinti exaratum esse contendat — qua re dissensio illa penitus dissoluta esset —, tamen aliis causis commotus Carthaginienses iam ante Hecataei tempora in Hispaniam penetravisse existimat; et cum etiamtum Hecataei fragmenta, quae tractamus, sententiae repugnare videantur, hanc discrepantiam nullam esse ea ipsa ratione, quam leniter attigi, conatur demonstrare. Quae si recta esset, sequeretur, ut ex eo tantummodo, quod in periplo iam Carthaginienses Hispaniae oram tenentes commemorantur, ne minima quidem offensio ullius dissensionis cum

Digitized by Google

Hecataeo posset repeti; sequeretur, ut eo tantum argumento nixi ne minimo quidem iure periplum logographi aetate recentiorem esse statueremus.

Sic ratione ac via tota quaestio tractanda: perlustremus agedum Sonnii placitum. Qui postquam (p. 12 sq.) sententiam de Poenis iam vetustissimis temporibus Hispaniam ingressis argumentis studuit sustentare, in annotatione (1) Müllenhoffium impugnat, qui (p. 111) ipsis ex Hecataei fragmentis Carthaginienses logographi aetate nondum in paeninsula fuisse concluserit. 'Ut alia omittam' inquit vir doctus — quae re vera sint, quae omittit, doleo me nescire — 'id pro certo contendi non licet urbes illas *Σύαλις Μαινόβωρα Σίξος Μολυβδίνη* Hecataei temporibus Poenis non subditas fuisse. A Stephano enim saepius urbis nomini nomen gentis, cuius in finibus sita erat, adiungitur, non quo, qui eam teneant, significetur, sed ut situs urbis accuratius definiatur'. Exempli causa affert tmemata Stephani s. v. *Ἀγάθη* et *Ἡμεροσκοπεῖον*. Sed nos, qui supra diligentius in hanc rem inquisivimus, num annuemus? Ipse permulta lemmata ex verbis scriptoris, quem suis oculis inspexit, aut transscripsit aut licentius composuit. Nec secus in altero articulo a Sonnio allato s. v. *Ἡμεροσκοπεῖον πόλις Κελτιβήρων, Φωκαέων ἄποικος. Ἀρτεμίδωρος δευτέρῳ λόγῳ γεωγραφουμένων* (= fr. 19 ap. Stiehlium, *Artemidoros von Ephesos*. Philol. XI p. 193 sqq.): probabile est haec extrema ipsi Artemidoro deberi, qui fortasse de origine Massiliensi verba fecit; cf. fr. 3—6 (Stiehle l. l. p. 199) ap. Steph. Byz. s. v. *Ταυρόεις, Καβελλιών, Ἀλωνίς, Σηκοανός*, nisi quid ei discrimini malis tribuere, quod quattuor illis locis Massaliotae nominantur, hic Phocaeenses. Ad *Κελτιβήρων πόλις* autem verba quod attinet, num eiusmodi Hemeroscopii oppidi significatio certe falsa ex sola Stephani libidine potuit proficisci nulla alia re comprobata? Immo ex scriptore manavit, qui in ipsius loci, quem respexit Stephanus, contextu aliquo modo Celtiberos aut Celtiberiam commemoraverat, sive ex Artemidoro sive, si statueris Artemidori testimonium non spectare nisi ad verba, quae Massiliensem originem significant, ex alio quodam vetere

Digitized by Google

scriptore. Non tam certa est res s. v. *Ἀγάθη*, ubi statim post lemma scriptoris memoria omissa est.

At enim nonnullis in lemmatis proprium arbitrium Stephano minime abnegandum, sive addidit quaedam sive omnino de suo posuit. Ac ne nos quidem abnegamus. Sed quaenam est eiusmodi lemmatum condicio? Vulgaria tantummodo terrae gentisve nomina satisque nota agi haud ambigue supra monui. Mastienorum vero nomen num putas quinto post Chr. n. saeculo a Stephano ad ‘situm accuratius definiendum’ adhibitum esse, quos sciamus post Hannibalicum bellum nemini omnino tanquam Hispaniae gentem innotuisse? At scimus Hecataeum gentem ipsam memorasse (fr. 6); scimus a Stephano ipso inspectum esse [1]): et recusabis concedere Mastienorum memoriam ex logographi periodo in Stephani opus transiisse? Unum est Sonnio refugium: non assignavit Hecataeus urbes Mastienis, sed obiter intulit mentionem gentis ei loco, quo singulas recensebat: mentitus est hic quoque excerptor Stephanus. Sed desperantis potius est haec coniectura, quae num ob ipsam rem necessaria aut omnino hoc quidem loco sit veri similis, admodum videatur dubium, quicumque solute ingenueque iudicat. Contempleris autem simplicem illam simplicis logographi rationem gentes urbes fluvios montes enumerandi: qui cum haec fere scripserit: *μετὰ δὲ Ἰλβέστιοι καὶ Μαστιηνοί* (fr. 6a), *ἐν δὲ Μαινόβωρα πόλις, μετὰ δὲ Σίξος πόλις* (fr. 9) etc. (cf. exempli gratia fr. 83), nonne evidentissime efficitur Hecataei temporibus istas urbes re vera in Mastienorum manibus fuisse? Simplicissima est ratio, si modo non praeoccupatus est animus, et mihi quidem certissima.

Itaque quoniam quae Sonnio placuerunt, admitti nequeunt, haec necesse est statui:

Si periplus re vera eodem tempore, quo Hecataeus vixit, conscriptus est et Carthaginienses iam ante Hecataeum Hispaniae ora sunt potiti, logographi fragmenta non conveniunt

1) Cf. Niese l. l. p. 12 sqq.

Digitized by Google

aut

Si fragmenta Hecataei recte se habent, statuendum est necessario post Hecataei tempora et periplum compositum et Carthaginienses Hispaniam esse aggressos.

Sequitur ut duae hae quaestiones tractentur: quando Carthaginienses in Hispania consederint? quando periplus Avieni videatur esse confectus? Quae quaestiones cum artissimo inter se vinculo sint copulatae, una tractandae erunt ita, ut illam huic subiungam. Ac quanquam primo obtutu ab Hecataeo procul videmur abduci, tamen maximi momenti esse arbitror hanc quaestionem copiosius tractare, praesertim cum adhuc ex viris doctis, licet unusquisque multa recte diiudicaverit, tamen neminem eam ita absolvisse mihi persuaserim, ut cuiusquam sententia plena et integra mihi videretur probanda.

Quo tempore Avieni periplus videatur conditus esse quaeritur.

Ac primum [1]) quod Gutschmid peripli auctorem et Hecataeum aequales fuisse duxit propter magnum inter eos concentum nominum, iam Unger p. 195 et Sonny p. 62 recte contra dixerunt periplum cum aliis quoque scriptoribus quinti quartique saeculi (ut Ephoro potissimum) congruere. Quid? quod Müllenhoff p. 202 illi nominum conspirationi Eratosthenis tempora tanquam finem terminumque posuit? Qua re sane Gutschmidii argumentum per se solum non ita validum etiam magis debilitatur.

Aliquanto post periplum conscriptum esse existimant Unger ac Sonny; ille temporis spatio inter annos 390 et 370 interposito, hic exeunte saeculo quinto. Quod siquidem Ungero id laudi vertendum est, quod primus rectius ceteris iudicavit, equidem ex eius argumentatione proficiscar quasi fundamento sequentis disputationis.

1) Nam Müllenhoffii argumentum inde repetitum, quod periplus Celtas in Hispania habitantes non noverit, omittere licet. cf. Unger p. 194 sq.

Digitized by Google

1.

Gravissimum et me quidem iudice certissimum est tertium Ungeri argumentum — nam quod alio ordine argumentationis utor, spero fore ut facile mihi condonetur — a Carthaginiensibus in Hispaniam ingressis repetitum, qui quibus locis peripli auctori noti fuerint, supra (p. 35) est dictum. Ut autem advenarum invasionis tempus accuratius circumscribat, primum producit testem Hecataeum, optimo sane iure, ut supra exposui; quanquam nobis quidem lex est, ut omittatur logographus, cuius de fragmentis quid recte iudicetur, quasi dubia sit res, disceptandum.

Sequitur Herodori testimonium ab Ungero allatum. Namque ne is quidem, qui circa annum 440 floruisse putandus est, noverat in ora Hispaniae Carthaginienses. Ibericae enim nationis singulas gentes *τὰ παράλια τοῦ διάπλου* colentes percenset ex ordine Cynetes Gletes Tartessios Elbysinios Mastienos Celcianos illos dubios, denique Rhodanum fluvium. Desunt Libyphoenices. Ergo post eum in paeninsula consederunt. An minus idoneum illud fragmentum videtur ad rem demonstrandam? Nam fac aliquem sic disputare: Herodorus cum solas Ibericae nationis gentes esset enumeraturus, quid ad eum Poeni aliena ex terra advecti? Immo erant mittendi! Quid respondes? Primum verba Herodori talem sententiam vetant admitti. Etenim cum dicat: *τὸ δὲ Ἰβηρικὸν γένος τοῦτο* (de quo antea verba fecerat), *ὅπερ φημὶ οἰκεῖν τὰ παράλια τοῦ διάπλου*, necessario sequitur ei non innotuisse gentes in ora habitantes nisi quos Iberos ipse ducebat. Aliter dicendum erat *οἳ δὲ Ἴβηρές εἰσι τούτων, οἳ οἰκοῦσι τὰ παράλια τοῦ διάπλου* vel simile quid. Age vero fingas animo reapse iam Herodori temporibus condicionem illius orae eandem fuisse, qualem ex Avieno cognovimus; fingas Carthaginienses totum fere litus obtinuisse usque ad sinum Ilicitanum exceptis parvo tractu Massienorum mare attingentium (Av. 449 sqq.) et Tartessiorum coloniis (Av. 419 sqq. 428. 462 sq.); fingas Mastienos paene, Elbysinios autem, nisi eosdem ac Cilbicenos statuis,

Digitized by Google

totos in mediterraneorum recessu incoluisse. Num credis Herodorum hos recensuisse tanquam *τὰ παράλια οἰκοῦντας*, Libyphoenices autem proprios litoris incolas consulto, cum non eiusdem originis essent, praetermisisse? Videtur incredibile. Ac quamvis concedam non exilem eius regionis scientiam mythographi illius propriam fuisse [1]), quid ei, qui fabularum narrationem potissimum spectabat geographicasque digressiones aptissimo quoque loco intexebat, quid ei omnino id discrimen inter Libyphoenices et Mastienos ceterosque indigenas erat statuendum, ut, cum de incolis terrae ageret, hos memoraret, illos praeteriret? Quid? quod etiam Mastienos Elbysinios Tartessios, quos ceteri omnes strictissime ab Iberis discernebant, tamen eodem communi Iberorum nomine amplexus est, quippe cum totam terram a Rhodano in occidentem sitam Iberiam novisset?

Adde aliud idque non minus gravis momenti. Herodorus inter Cynetes et Tartessios maritima solum peragens interponit Gletes. Ubi sunt in periplo? Subsequuntur Cynetes statim Tartessii (Av. 223). Gletes autem Herodori procul dubio apud Avienum audire Ileates (v. 302) iam pridem viri docti cognoverunt. Infra etiam de his fusius disputandum erit. Pauca iam nunc praemisisse satis est. Cum enim apud mythographum Gletes mare attingant, in periplo autem mediterranei dicantur, Cynetes vero et Tartessii alteri alteris acclinent, facili ratione efficitur Gletes post Herodorum a litore ipso introrsum deturbatos esse, nimirum, ut Unger p. 223 lepide coniecit, per Tartessios, qui secundum periplum eos fines possident, quos Herodori aetate Gletes in ora possederant. Nec non veri est simile hanc Tartessiorum propagationem cohaesisse cum invasione Carthaginiensium, quibuscum videntur si non foedere aliquo iuncti, at certe amicitiae necessitudine quadam fuisse conciliati, quoniam mediis in Poenorum finibus habent colonias ante fortasse non conditas. Ut igitur Carthaginienses orientales praecipue orae partes sub imperium subiunxerunt, Tartessii ad occidentem versus Gletum arripuerunt

1) Cf. Klautzsch l. l. p. 7 sq.

fines in interiora terrae fugatorum, ubi quarto adhuc saeculo habitabant teste Theopompo ap. Steph. Byz. s. v. *Τλῆτες*. Unde apparet, quae antea de Mastienis ex Herodoro et periplo collatis elicita erant, ea optime confirmari; apparet Poenos post Herodorum Hispaniae ora potitos, apparet periplum post Herodorum esse compositum. Quae cum de Herodoro valeant, item videlicet valent de Hecataeo. En aspice, quam egregie logographus per mythographum tegatur defendaturque.

Hucusque sequor Ungerum; sed quod ex Diodoro XIII 80 vir doctus p. 199 (cf. etiam Mus. Rhen. XXXVII p. 169) recte colligere sibi visus est anno a. Chr. n. 406 Poenos, cum inter mercennarios Iberi ac Baleares fuissent, ibi non conscripsisse milites ideoque nondum eo anno regionem Hispaniae ullam obtinuisse, mihi quidem recte collegisse non visus est nec aliter Sonnio p. 13 n. 1. Etenim quominus fingamus Ibericos stipendiarios, quos commemorat rerum scriptor, ex paeninsulae partibus longius ab aequore distantibus necdum a peregrinis subiectis advenisse a Carthaginiensibus mercede conductos, hos autem nihilominus regiones maritimas redactas habuisse sub potestatem, quid est quod impediat? Qua de re conferas quaeso, quae simili argumentationi ab eodem Ungero de alia quaestione initae (Mus. Rhen. XXXVII p. 168 sq.) opposuit Meltzer Annal. philol. CXXVII p. 57 sqq.[1]) Itaque ne ex illo quidem loco, qui legitur apud Diodorum XI 1, licet concludi anno a. Chr. n. 480, cum pugna apud Himeram committeretur, Poenos, qui quidem *μισθοφόρους* cum ex aliis terris tum ex Iberia excivisse narrentur, nondum eo penetravisse; quanquam annectendum re vera ita tum fuisse propter Herodori testimonium ac — si locus est addendi — Hecataei.

Quibus auctoribus confisi quoniam Poenorum invasionem alteri demum dimidio saeculi quinti probabiliter tribui vidimus, consideremus, quibus argumentis nixi ceteri eam priori tempori assignent.

1) Cf. etiam Matzat, *Röm. Chronol.* I p. 313. Holzapfel, *Röm. Chronol.* p. 346 sq. Soltau Philol. XLVIII p. 283 n. 12.

Digitized by Google

Atque Müllenhoff p. 111 sq. Herodotum testem attulit, qui cum referret (VII 165) in pugna Himerensi Carthaginiensium exercitum constitisse ex Phoenicibus Libycis Iberis Liguribus Elisycis Sardis Corsis, indicaret quodammodo eodem tempore, quo Hecataeus scripsit, exeunte sexto vel quinto ineunte saeculo Carthaginem omnium Phoenicum coloniarum in occidente sitarum quasi patronam exstitisse eisque praeesse coepisse, cum ipse suo iure largiatur Hecataeum Mastienorum illas urbes dominationi Poenorum nondum putasse obtemperantes. Sed quivis credo perspiciet optime de mercennariis Ibericis aliarumque gentium verba Herodoti posse intellegi. Viden ipsum Diodorum XI 1, qui Ephorum sequitur, *μισθοφόροι* voce usum?

Altera vero causa a Müllenhoffio ex Euctemone Atheniensi quinti saeculi scriptore repetita, quem putat ex Avieni testimonio (v. 375 sqq.) Carthaginienses ultra columnas in Hispania vicos et urbes habentes fecisse, cum versus illos perperam Euctemoni ascriptos ipsius potius peripli esse cognosceretur (cf. supra p. 35), e medio est sublata [1]).

At enim anno a. Chr. 654—160 annis post conditam Carthaginem — in Pityusas insulas coloniam deduxisse Poenos auctor est Diodorus V 16. Ergo etiam prius quam quando Meltzer existimavit, Hispaniam adierunt. Haec argumentatio Sonnii p. 12 sq. Diffidere nolim Diodoro vel potius Timaeo: sed coloniae in insula fundamenta iacere num idem est atque suae facere dicionis? Non nego fortasse Hispaniae quoque oram hic illic tentasse colonos Punicos; non nego iam ab antiquis temporibus Carthaginienses commercium habuisse cum Iberia et Liguria: immo clariore luce inde circumfunditur locus Herodoteus; nam ut aliqua saltem Müllenhoffio fiat concessio, facilius intellectu est, quomodo mercennaria illarum gentium auxilia in unum congesta compareant. At ex Avieni descriptione id credo manifestissimum est: non rarae dispersaeque exstant Poenorum coloniae, sed paucis tractibus exceptis con-

1) Totus in hac re ex Müllenhoffio pendet Vollmer Mus. Rhen. XXXII p. 619.

Digitized by Google

tinua fere ora usque ad Ilicitanum sinum in eorum manibus est, armis ut videtur belloque domita — haud secus atque Ephori temporibus et secundi foederis cum Romanis pacti. Itaque cum quarto saeculo illi Hispaniae orae partem habeant acquisitam, circa annum autem 500 atque etiam medio fere quinto saeculo eam certe Mastieni indigenae obtinuerint: num quaeso septimo saeculo Poenis ista regio fuit subiecta? An Hecataei atque Herodori certa testimonia conclusione tam ambigua ab insulis quamvis proximis ad ipsam paeninsulam translata diluuntur et infringuntur? Minime gentium.

Transeo ad occidentalem orae Ibericae plagam, quae ultra columnas patescit. Etenim idem Sonny p. 13 Gadium expugnationem, post quam Carthaginienses teste Iustino XLIV 5, 1 sqq. Hispaniae partis imperium sibi peperissent, ad priscam vetustatem revocari voluit, quia Athenaeus *περὶ μηχαν.* p. 9 (Wescher) et Vitruv. X 19 tum arietis usum inventum esse narrarent, cum ab aliis (Plin. VII 202) ea machina ad Troiam oppugnandam primum adhibita esse ferretur. At eiusmodi heurematographica memoria, si modo appellare licet memoriam, minime licet uti ad fulciendam chronologicam sententiam de Poenorum invasione. Nihil de tempore inde merito concluditur.

Sed quando tandem putas hanc expugnationem Gadium factam esse? Ex Iustini narrationis conexu accuratius nequit definiri. Accedamus propius ad ea, quae ex Trogo Pompeio tradit excerpta! Cum Gaditani a gentibus propinquis bello lacessiti, ut opem sibi ferrent, petiissent, Poeni ab iniuria eos vindicaverunt; deinde partem Hispaniae imperio suo adiecerunt. Nam 'provinciae' vocem malo cum Sonnio p. 13 sic interpretari quam Müllenhoffium p. 109 et Meltzerum p. 164. 486 secutus ad Gaditanorum fines referre; cf. exempli causa Iustini verba § 1: 'imperium provinciae occupavere'. Num vero Gaditanorum angustiae cum Celtarum in Hispaniam irruptione et propagatione cohaeserint, ut arbitratur Müllenhoff p. 109, incertum est; nec enim quicquam impedit, ne statuas etiam Gades, antiquissimam Tyriorum coloniam, item ut ceteras ab indigenis gentibus advenarum viciniam indignatis pressam esse eumque

Digitized by Google

tamen, quamvis diu impetui hostili restitisset, periculum esset, ne in earum manus incideret ut Sex exempli gratia in Mastienorum dicionem, Carthaginienses arcessivisse, ut munus sustinerent tutelae. Sed utcumque est, subveniunt Poeni et ab vexatione consanguineos protegunt. Quod quoniam apud Athenaeum et Vitruvium ll. ll. scriptum invenimus Gades aliquando a Carthaginiensibus oppugnatas et expugnatas esse, vix aliter res se habuerit nisi sic, ut aut gentes vicinas, quae iam oppidum ipsum tenebant, expellerent aut, quod magis videtur veri simile, ut Gaditanos illos quidem ab hostium incursu etiamtum moenia oppugnantium tuerentur tanquam adiutores defensoresque, re vera autem non exsisterent nisi domini non modo urbis, sed ultro etiam terrae partis auctore Iustino l. l. Cognoscunt illi spem sese fefellisse utpote liberatos quidem, attamen reapse aliorum dominationi subditos: conantur obsistere iugumque exuere invitis imprudentibusque impositum; nec mirum, quod viribus minime pares succumbunt, Poeni autem capiunt urbem suamque faciunt[1]). Hinc explicatur, quod Avieni periplus (v. 309 sqq.) Erythiam insulam Poenis subiectam depinxit[2]); nec opus erat Ungero p. 228 contra monere secundum Iustinum eo tempore, quo illi Hispaniae oram obtinuissent, sui iuris Gades fuisse. Non recte eum Avieni locum interpretatum esse iam supra (p. 35) dixi; vana sunt argumenta ab arietis inventione et voculae ‘primo’ significatione[3]) petita. Quod vero in enarranda Gaditana expeditione Iustinus adicit Poenos partem Hispaniae subegisse, non inepte opinor referas haec verba ad totius orae meridionalis occupationem, Elbysiniorum potissimum ac Mastienorum agri, qualem statum peripli aetate fuisse didicimus ex Avieno; non inepte igitur colligas Poenos, ut hanc regionem adorirentur, expeditione Gaditana prospero successu absoluta adductos esse vel, ut hoc potius modo rem exprimam, Gades prius insedisse ac

1) Cf. Meltzer p. 168.
2) Cf. Gutschmid p. 524 sq. Sonny p. 42.
3) Cf. Sonny p. 42 n. 7.

Digitized by Google

deinceps etiam in orientales litoris partes extendisse imperium. Atqui Herodorus nec ultra columnas nec cis eas noverat Carthaginienses; sequitur post Herodorum et Gaditanam expeditionem et Mastienorum expulsionem factam esse, extremis igitur saeculi quinti decenniis; periplus autem, cum et Gades et totum fere litus in eorum potestate esse indicet, postea videlicet est conscriptus, sub finem igitur ipsum quinti aut iam initio quarti saeculi.

Quae cum ita sint, ne Himilconis quidem expeditio praebet quicquam propugnaculi (cf. Müllenhoff p. 111 sq.), quam temporis spatio annis 480 et 450 a. Chr. n. interposito susceptam esse statuit Meltzer p. 238 [1]), praesertim cum eius servatae sint maxime tenues tantummodo reliquiae apud Avienum v. 117 sqq. 380 sqq. 406 sqq. nec alia propemodum nisi quaedam de maris externi tranquillitate, de nebulis, de monstris marinis [2]) itaque incertis tantum nitamur argumentis ex simili Hannonis periplo translatis. Sed consentaneum est Himilconem, cum extremas illas regiones appeteret, id potissimum egisse, ut veteres Tyriorum colonias, si modo multae ibi exstabant, ex oblivionis imminente periculo eriperet et quasi redintegraret, aut, si re vera novas condidit, haec non fuisse nisi singula ac dispersa horrea commercii et mercaturae causa constituta, minime autem perpetuum litoris tractum Punicae factum esse dicionis, nedum iam antea Poeni illuc arma tulerint.

Rediens ad orientalem Ibericae orae partem accedo ad argumenta, quae multo graviora videntur, Meltzeri p. 142 sqq. 479 sqq., cuius vestigiis totus fere insistit Busolt, *Griech. Gesch.* II p. 221 sqq. Contexuit enim cum hac, quam tractamus, de Carthaginiensibus in Hispaniam ingressis quaestione duas alias, quarum una spectat ad rationem, quae intercessit antiquis temporibus inter Poenos Massaliotasque, altera ad primum foedus, quod inter Romanos atque Carthaginienses convenit.

1) Aliter Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 182 sq. eam plane eidem tempori cui Avieni periplum attribuit.

2) Cf. Meltzer p. 246 sqq.

Digitized by Google

Unum statim praemonendum est praecipuum sententiae fundamentum Meltzero eo detrahi, quod, quo tempore Avieni periplus compositus sit, quasi prorsus insciis nobis est disceptandum. Ille nimirum ex periplo, quem initio saeculi quinti (inde ab anno 500 usque ad 475) vindicat, antea Poenos in Iberiam irrupisse concludit, saeculo igitur sexto. Qua ex ratione argumentandi valde pendere eius sententiam ne Sonnium quidem p. 14 n. 1 fugit. Quam nos certe mittamus oportet. Iam audias virum doctum (p. 181. 341. 480): Quoniam in instrumento primi illius foederis, quod anno a. Chr. n. 509 initum esse censet secutus Nissenum (Annal. philol. LXXXXV p. 321 sqq.), Romani vetentur trans Pulchrum promunturium in Africae litore situm navibus occidentem petere [1]) (Pol. III 22 sq.); quoniam porro, cum primum foedus ferirent, in Iberica ora terminus Romanis progredientibus non constitutus sit, sed in altero demum foedere, Mastiam dicit oppidum (Pol. III 24), — probabili effici coniectura primi foederis tempore a. 509 Carthaginienses in parte occidentali aliquid habuisse, quod studerent defendere, cumque in Hispania Tyrias veteres urbes dominationi suae adiungerent, hunc laborem susceptum nondum ad finem perduxisse; postea autem, cum iterum paciscerentur, rerum Ibericarum ita fuisse mutatam condicionem, ut ibi quoque terminum Romanorum navigationi ponerent. Periplum vero ineunte saeculo quinto compositum id, quod usque ad annum 509 nondum perfecerint, tanquam perfectum denotare et absolutum.

Videtur huic rationi primo aspectu magna subesse veri species. Tamen me quidem iudice scrupulus inhaeret. Habes ipsius verba (p. 341): „*Wenn im ersten Vertrag hier (in Spanien) ein Grenzpunkt nicht angegeben war* — qua de causa non factum esse putet, significavi —, *so hatten sich eben seit einer übrigens augenscheinlich nicht zu lange danach anzu-*

1) Sic enim recte intellegit locum contra ipsius Polybii explicationem. cf. etiam p. 488 et Comment. Fleckeisen. p. 265. Aem. Müller l. l. p. 89. Unger Mus. Rhen. XXXVII p. 164. Soltau Philol. XLVIII p. 278.

Digitized by Google

setzenden Zeit die Verhältnisse dort geändert, und es wurde diesem Umstand nunmehr Rechnung getragen.“ Vellem ipse accuratius definivisset, quot annos illud spatium intercedens continuisse sibi fingeret! Primum foedus factum est secundum Nissenum Meltzerum alios anno a. Chr. 509, alterum 348. Intercedunt fere 160 anni. Num voluit Meltzer hos 160 annos intervallum illud non ita longum intellegi? An si summum triginta annorum spatium sumpseris, Carthaginienses per 130 annos, qui restant, praetermisisse existimas etiam in Iberia finem aliorum navigationi collocare? Reliquum est, ut, si re vera primum foedus anno 509 ictum est, Meltzeri illam sententiam deponamus et quomodo, ut terminus navigandi non pangeretur, acciderit, sic explicemus, ut tum, ipsius Hecataei aetate, Poenos nondum in Iberia fuisse dicamus. Nec profecto secus rem se habuisse supra aliunde eruimus. Hecataeum vero et Herodorum Meltzer nihil curavit. Sed notum est, quanta ex clarissima disputatione Mommseni (*Röm. Chronol.*[2] p. 320 sqq.), num primum foedus recte antiquo illi tempori tribuatur, controversia sit inter viros doctos. Quae nimis aliena ab eis, quae nos agimus: sat habeo dixisse probabiliorem mihi videri rationem eorum, qui cum Diodoro XVI 69 primum foedus anno a. Chr. 348 factum esse statuunt [1]). Id utique credo manifestum primi foederis instrumento de Carthaginiensibus in Hispaniam transgressis nihil vere evinci, cui cedat Herodori Hecataeique auctoritas.

Longe gravissimum argumentum ideoque uberius tractandum acriusque impugnandum a Meltzero derivatur ex ratione, quae inter Carthaginienses ac Massilienses aliquando intercedebat. Bellum autem inter utrumque populum gestum esse narrat Iustinus XLIII 5, 2, quo loco Massiliae res inde a condita urbe exponuntur; quam relationem Trogum ex Ti-

1) Cf. praeter eos, quos Meltzer p. 487 sq. laudavit, de hac re: Unger Mus. Rhen. XXXVII p. 153 sqq. Matzat, *Röm. Chronol.* I p. 296 sqq. Holzapfel, *Röm. Chronol.* p. 345 sqq. Soltau, *Röm. Chronol.* p. 474 n. 3. Philol. XLVIII p. 131 sqq. (Müllenhoff p. 111; aliter in addendis p. 499; Sonny p. 13 n. 1).

Digitized by Google

maeo deprompsisse non incommode posuit Sonny p. 1 sq.[1]) Ad idem bellum rettulit Sonny p. 11 sq. locos Strabonis IV 180 et Pausaniae X 18, 7; contra Paus. X 8, 6 ad pugnam apud Alaliam anno a. Chr. 537 commissam spectat (cf. Sonny p. 6). Thucydidis vero locum I 13, de quo multa multi inter se certantes disputaverunt viri docti, satius duco omittere[2]).

Iam quaeritur, quonam tempore hoc bellum gestum sit. Quod cum alii non accurate definiant[3]), alii quinto saeculo bellum ascribant[4]), diserte hanc quaestionem tractavit Meltzer p. 163 sqq., ex quo pendet Busolt, *Griech. Gesch.* I 287 sq. II 221 sqq., arbitratus, quin sexto saeculo belligeratum esset, non posse dubitari. Nam cum paene certum esset Massilienses iam medio sexto saeculo seriem coloniarum in Galliae et Iberiae ora orientali conditam habuisse, altera dimidia eiusdem saeculi parte exstitisse Carthaginienses adversus eos dimicantes; ac quanquam Iustinus, qui nihil traderet nisi res gestas ad urbis potestatem auctoritatemque amplificandam accommodatas et immutatas, victorias Massiliensium de Poenorum exercitibus partas praedicaret, tamen in ipso eo bello his contigisse, ut totam oram usque ad promunturium, cui hodie nomen est *Cap de la Nao,* deleta Maenaca urbe Massiliensibus eriperent sibique redderent obnoxiam.

Hoc extremum, ut statim moneam, rectissime mihi videtur statuisse nec minus periplum Avieni, cum statum Punicarum rerum bello illo perfectum iam nosset, post bellum esse com-

1) Cf. etiam Wilsdorf, *Beitr. zur Gesch. von Massilia im Altertum. Zwickau* 1889. p. 3 sq.

2) Post Sonnium p. 5 sqq. de hoc loco disputavit Habel *Wochenschr. f. klass. Philol.* 1888. p. 1283 sq.

3) Niebuhr, *Vortr. über Länder- u. Völkerkunde* p. 639. Mommsen, *Röm. Gesch.* I[7] p. 492. Duncker, *Gesch. des Altertums* VI[5] p. 299 sq., qui tamen de sexto saeculo videtur cogitare.

4) Völkerling, de rebus Siculis ab Atheniensium expeditione usque ad prioris belli Punici finem gestis. Vratislav. 1868. p. 39. Müllenhoff p. 177 sqq. Hirschfeld, *Gallische Studien. Sitzgsber. d. Wiener Akad.* vol. CIII (1883) p. 274. Sonny p. 12 sqq. eumque fere totus secutus Wilsdorf p. 25 sq.

positum vel potius vice versa propter ea, quae ex Avieno cognoscerentur, ante scriptum periplum utrumque populum inter se bellavisse. At sexto saeculo id factum esse nequaquam evincitur, proinde ac si ineunte quinto periplus ortus sit: qui cui tempori recte assignetur, nescimus et hac demum disputatione speramus nos esse enucleaturos.

Age vero consideres, num profecto tam certum videatur Massilienses subinde post urbem anno a. Chr. n. 600 auctore Timaeo (fr. 40) ap. Ps. Scymnum v. 211 sqq. conditam [1]) adeo audaci praecipitique impetu orientalem Iberiae oram coloniis horreisve implevisse. Demonstrat potissimum Phocaeensium rerum imago, qualem de eo tempore adumbravit Herodotus. Sic Meltzer p. 151 sq. Quod cum Phocaea anno 542 per Harpagum capta et proelio ad Alaliam anno 537 commisso Graecis in posterum amplius in occidentis maribus progrediendi finis positus esset, Maenacam, extremum oppidum Phocaicorum secundum Strabonem III 156, ante Alaliensem pugnam esse conditum. Sed suo iure Sonny p. 2 (cf. n. 5) exposuit urbes Galliae Hispaniaeque litoris, quae Phocaeensium appellarentur, certioribus ex testimoniis esse Massaliotarum; a scriptoribus igitur nonnullis illos parum accurate horum in locum esse substitutos. Namque contrarium minus facile usu venisse concedes. Conferas, quae Sonny l. l. congessit exempla. Sic Maenacae Massiliensem originem testatur Ephorus (cf. Scymn. 146); et quod Strabo III 156 eam vocat *ὑστάτην τῶν Φωκαϊκῶν πόλεων πρὸς δύσει κειμένην*, in promptu est eum his Phocaicis urbibus etiam eas una comprehendisse, quas Massilitanas fuisse ne ipse quidem negavit (cf. III 159. IV 180. 182) [2]). Quae cum Meltzerum fugerent, iccirco accidisse, ut etiam de Massiliensium rebus et crescentibus et adultis non plane verum assequeretur, recte perspexit Sonny p. 14 n. 1. Iam fac Maenacam quoque ut alias Massiliensem fuisse coloniam: quid est, cur abnuas Massiliam urbem,

1) Cf. Sonny p. 4 sqq.

2) Ad alteram sententiam etiamnunc inclinat Wilsdorf p. 26 n. 5.

Digitized by Google

postquam res a parvis initiis magis magisque prosperae pollentesque factae sunt, ex suis ipsam moenibus potuisse colonos emittere, etsi capta metropolis, etsi ad Alaliam erat proeliatum, cum praesertim, postquam illi Phocaeenses Massiliam se contulerunt, vires urbis auctas et amplificatas esse ipse Meltzer concedat (p. 163)?

Sed quo tandem tempore colonias in Iberica ora, Hemeroscopium, Maenacam, alias constitutas esse probabile est? Eone spatio, quod interest inter ipsius urbis initium et medium fere saeculum sextum? Num adeo Massilienses iam tum processisse statues, ut paene in columnarum vicinia Maenacam aedificarent? Immo ab omni veri similitudine abhorret. Quod optimo iure aut dixerunt aut exposuerunt viri docti Aemilius Müller (l. l. p. 89) Müllenhoff (p. 177) Unger (p. 197 sq.) Sonny (p. 12 sqq.). Quod nonnulli ex his, dico Müllenhoffium et Ungerum, Hecataeo nullamdum in Iberia Massiliensium coloniam innotuisse suspicati sunt propterea, quod inter logographi fragmenta nullius exstaret memoria, Stephanus Byzantius potius s. v. *Ἀλωνίς* et *Ἡμεροσκοπεῖον* Artemidorum testem asciscerat, equidem huic argumento tantam vim non attribuerim, ut solo ex eo eliciam conclusionem. At rectissime Sonny, cui in hac quidem re subscribo, exponit, quam duris urbs Massilia usa sit initiis; quot quantaque Ligures novis advenis facessiverint negotia; quantopere id primum spectandum eis fuerit, ut fines admodum exiguos angustosque ab impetu gentium finitimarum prohiberent, priusquam res ita se corroboraverint, ut alienas quoque regiones susciperent appetendas. Quo accedere, ut usque ad saeculi quinti initium maris Tyrrheni et Iberici principatus fuerit penes Carthaginienses et Etruscos, quem illi anno 480 pugna Himerensi, hi proelio ad Cumas (anno 474 conserto) perdiderint. Quapropter cum Maenaca post annum 474 demum condita esse videatur, ne bellum quidem, in quo Maenaca expugnabatur, sexto saeculo gestum est. An veri est simile, quorum vires nondum ita adauctae erant, eos de hostibus, qui permultum in mari valebant, triumphos reportasse? Quos certe poterant tum demum repor-

Digitized by Google

tare, posteaquam clade apud Himeram accepta Poenorum imperium maritimum admodum est afflictum. Adde Poenos, id quod monuit Müllenhoff p. 180, post annum 480 diuturnis gravibusque bellis in Libya ipsa gerendis distentos esse teste Iustino XIX 2[1]): nonne eo latior et expeditior patuit campus Massiliensibus in Iberica ora sui propagandi? Hoc igitur temporis spatio, nempe altera ex tribus saeculi quinti partibus, Hemeroscopii, Maenacae, aliarum urbium moenia videntur surrexisse. Iam scimus aliunde — Avienum nunc non curo — quarto saeculo Poenos Ibericam oram usque ad sinum Ilicitanum tenuisse. Quam ipso bello Massiliensi ab eis occupatam esse paene certum est nec minus tum ipsum Maenacam hostilem urbem, quam Strabo III 156 aliquando deletam esse tradit, captam soloque esse aequatam. Quod optime statuit Meltzer p. 167. 481 sq.[2]). Sequitur, ut bellum non modo post conditam Maenacam, sed, siquidem istam urbem aliquot saltem annos viguisse et floruisse non abs re iudicaveris, etiam aliquanto spatio post a Carthaginiensibus gestum esse dicas, fortasse igitur ipsis tribus extremis saeculi quinti decenniis. Vides me ad Müllenhoffii de hac re sententiam (p. 180) accedere.

Iam vero in animum revoco, quae de Gaditana supra (p. 49 sqq.) disserui expeditione, quam eidem fere tempori ascribi volui. Quam probe alterum alteri convenit! Corroborati sunt rursus Carthaginienses, postquam per medium saeculum bella in Libya prospere confecere; bene res gerunt in Sicilia; Gaditanis denique auxilium ferunt et partem Hispaniae imperio subiciunt: huic tempestati nonne maxime idoneum est bellum Massiliense? nonne arte cum expeditione Gaditana aptum? quae cum bene eis successisset, ipsum illum Elbysiniorum et Mastienorum tractum, in quo Maenaca sita erat, arripuerunt. Aegre ferebant, quod Massiliae incolae tam longe processerant;

---

1) Ex Trogo Timaeum secuto (cf. Enmann, *Untersuchgg. über d. Quellen d. Pomp. Trog. f. d. griech. u. sicil. Gesch.* p. 149 sq.).

2) Cf. etiam Aem. Müller l. l. Busolt I p. 289 n. 1. Sonny p. 74.

Digitized by Google

quod periculum erat, ne illi iam tum in mari praepotentes damnum suis rebus inferrent. Ob piscatum ea regio, de qua agitur, maximi erat momenti (cf. Strab. III 156. 158 sq.). Ob piscatorum naves captas bellum conflatum esse Iustinus memoriae prodidit. Quid autem mirum, quod Poeni Maenacam exstinxerunt, unam eius litoris coloniam ac longe a ceteris, quas Strabo III 159 prope Sucronem fluvium collocat, remotam, celerique incursu tota fere ora usque ad sinum Ilicitanum potiti sunt propulsis indigenis Elbysiniis et Mastienis? Qui cum Massiliensibus contra communem hostem consilia armaque sociare ut ipsius miseriae cogebantur necessitate, sic etiam narrat Iustinus XLIII 5, 3 Massilienses cum Hispanis amicitiam iunxisse. Quod ipso angustiarum periculique tempore factum esse, non post bellum demum profligatum, res ipsa indicat. Male igitur Sonny p. 12 haec verba interpretatur: 'Iustinus Massilienses post Poenos devictos cum Hispanis societatem iniisse tradit'. An conexus Iustini loci demonstrat? qui cum expromat Massiliae potestatem partim victoriis ex Liguribus Poenisque latis partim foederibus cum Hispanis et Romanis initis increvisse, planum est eum in hac ipsa re non tam chronologicam, quam, quae inter Massilienses externosque populos intercessisset, rationem respexisse, praesertim cum de Romanis locutus addat 'prope ab initio conditae urbis foedus summa fide custodierunt'.

At forsitan quaesiverit quispiam, qui factum sit, ut, cum militia tam secunda Carthaginienses perfuncti sint, triumphos Massiliensibus Iustini auctor vindicaret? ut referret pacem eos dedisse? Quippe cum Maenaca, ut iam dixi, tam procul abesset et a Massilia ipsa et a ceteris coloniis, perfacile potuit evenire, ut Carthaginienses, siquidem non suppetebant copiae ad defendendum, caperent oppidum et ad sinum illum usque dominationem prolatarent — priore igitur belli parte; sed ne inde amplius progrederentur et ceteras quoque colonias, Hemeroscopium et alias, quae trans illud prominens *Cap de la Nao* septentrionem versus sitae erant, tentarent, acerrime obstiterunt Massilienses; et cum in mari Iberico, quod quidem magis ad

Digitized by Google

septentrionem spectaret, plus possent pollerentque, Poenis navalibus proeliis superatis re vera discesserunt victores — altera belli parte. Quae si posueris, non cum Iustini narratione pugnare concedes, etiamsi, ut amitterent Maenacam, accidit; concedes item non opus esse cum Meltzero Iustini locum sic accipi, quasi non tradiderit nisi ea, quae ex rebus vere gestis omittendo et commutando confecta sint ad Massiliae auctoritatem gloriamque augendam, praesertim si tenes Trogi fontem fuisse Timaeum. Quid vero, quod pacem dedere Massilienses? Haud immerito de pactione inter utrumque populum facta cogitaverunt Movers et Meltzer [1]). Quam inierunt scilicet Poeni cum Massaliotis, cum antea ipsis, deinde illis bona belli fortuna obtigisset; inierunt, ne etiam parta amitterentur, sed sua in posterum permanerent. Et quid putabis Massilienses propter victorias ab hostibus in paciscendo impetravisse? Ut in otio ac pace viventes omnem navigationem et mercaturam etiam ultra columnas liberam haberent et expeditam. Veluti Müllenhoff p. 180 [2]) conclusit pacem illam Massiliensibus non modo oram meridionalem, verum etiam mare ad occidentem diffusum aperuisse; vix enim aliter potuisse fieri, ut Pytheae et Euthymenis navigationes quarto saeculo susciperentur et conficerentur. Nam profecto, postquam Gallorum incursio urbi Massiliae feliciter cessit, vires etiam magis augebantur, ita ut quarto saeculo ad ipsum fastigium claritatis potentiaeque pervenisset. Condiciones autem pactionis servatae sunt tempore proximo: postea demum saeculo tertio statum esse mutatum, id pluribus disserere nos longius trahit ab incepto.

Haec sunt, quae de ratione inter Carthaginienses et Massaliotas intercedente probabilia mihi videntur. Quae cum eo ordine, quo apud Iustinum singula enarrantur, quam optime posse conciliari Sonny p. 14 satis ostendit. Ut breviter comprehendam, quod adhuc volui demonstrare: Carthaginienses

1) Similiter Barth Mus. Rhen. VII p. 69. 72. Cless PRE vol. IV p. 1625.
2) Cf. Barth l. l. p. 72.

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF VIRGINIA

propter Massiliense bellum tanquam sexto saeculo gestum iam eodem saeculo in Hispania consedisse minimo iure contenditur.

Iam vero animos attendamus ad Avieni periplum. Qui cum Carthaginienses iam usque ad sinum Ilicitanum imperium habere indicet, ex omnibus eis, quae supra disputavi, luce fit clarius eum non solum post Gaditanam expeditionem, sed etiam post Massiliensem tumultum, quo Poenorum ora illa facta est, conscriptum esse, sub ipsum igitur finem quinti aut initio quarti saeculi. Vide, quam belle quadrent Scylacis (1) Ephorique (Scymn. 196 sqq.) testimonia et foederis illud identidem allatum instrumentum. Noverat peripli auctor etiam Hemeroscopium Massiliensem coloniam (v. 476); ac Müllenhoffium p. 84. 161 non minus perperam omnium Massiliensium urbium memoriam a periplo genuino abiudicasse quam Carthaginiensium irruptionis vestigia iam pridem a viris doctis atque etiam ab eis, qui adhuc interpolationem in Avieno iubent retineri, monitum est [1]).

At enim memorat periplus Hemeroscopium non ut Massiliensium urbem, immo ut amissum ab eis Iberisque subditum oppidum. Haec Unger p. 197 sq. Nam hic quoque Massiliensium res adhibuit ad peripli tempus definiendum secundo loco — quod argumentum ut solum posset tractari, tantum aberat, ut cum hac de Carthaginiensibus quaestione necessario esset contexendum — quamvis alia prorsus ratione usus ac nos. Nec igitur credo assentiemur. Sed audiamus, quae protulerit. Massiliensium enim colonias in Hispaniae ora positas, quarum ullam ante annum 500 exstitisse recte negavit, postea fortassis exeunte saeculo quinto amitti coeptas esse et re vera fuisse amissas medio fere sequente saeculo excepto uno Emporio, cuius mentio fit in Scylacis periplo (2). Quare explicari, quod ne Scymnus quidem, si Maenacam (v. 146 sqq.) removeris, de qua certe error aliqui poetae imputandus esset, ullam Graecorum urbem in regione columnis et Emporio (v. 204)

1) Cf. Gutschmid p. 524.

Digitized by Google

interiecta enumeraret. Periplum vero, cum accuratius quam illi Maenacam (v. 431) Tartessiis, Hemeroscopium (v. 476) Iberis attribueret, duarum autem urbium, quas Strabo III 159 memoraret, fines aut Iberis aut Gymnetibus, haud dubie post perditas illas colonias esse compositum idque, cum aliquantum temporis floruisse putandae essent, quarto demum saeculo. Non ita difficile fore puto negotium refutandi. Sane loquitur Avienus v. 472 sqq. de Iberis, quorum primum oppidum percensetur Ilerda, dein Hemeroscopium, tum Sicana; sed cum poetae verba haec sint: 'Hemeroscopium quoque habitata pridem hic civitas', id tantum dicitur in Iberum finibus situm esse Hemeroscopium, at secundam Iberum urbem esse non disertim indicatur. Haec nempe fuit Sicana. Facile autem fieri potuit, ut peripli auctor incolarum vel conditorum memoria praetermissa solum urbis situm referret; facile id quoque potuit evenire, ut Avienus, qui hoc loco ex more suae ipsius aetatis condicione respecta aliquid addidit (nunc iam solum vacuum e. q. s.), Massiliensem originem in fonte commemoratam omitteret commemorare. Agedum recognosce mecum Massilienses periculo a Poenis instante cum Hispanis adversus communes hostes iunxisse amicitiam: num putas post victorias illas, quibus colonias a promunturio *Cap de la Nao* ad septentrionem sitas retinuerunt Massaliotae, peripli tempore post illud bellum conscripti in sociorum manibus Hemeroscopium fuisse? Duo vero cetera oppida fortasse post periplum demum compositum condita sunt non aliter atque alia a Scymno v. 202 sqq. nominata, de quibus item tacet Avienus. Sed ut exstiterint peripli aetate: quid mirum, quod regionem Iberis assignavit, singulas autem colonias non omnes auctor memoravit? Improbanda igitur Ungeri opinio. Ad eam, quae inter Scylacem Scymnumque et Avienum de hac re interest, rationem mox erit redeundum (cf. p. 68 sq.).

Superest, ut, quid de Maenaca recte iudicetur, disseram. Memorat Avienus v. 431; incolunt secundum Ungerum Tartessii. At iam belli Massiliensis fluctibus erat absumpta. Non potuit omnino in periplo post bellum scripto eius mentio inferri.

Digitized by Google

Sed longius mihi repetendum, cum praesertim a viris doctis hanc quaestionem adhuc non recte absolutam esse censeam.

Laudavi supra (p. 57) Meltzerum et alios, qui Maenacam in ipso bello Massiliensi eversam esse sumerent [1]). Obstare videtur Ephori testimonium (Scymn. 146 sqq.): noverat quarto saeculo urbem illam vigentem. Nec vero ullo modo hoc fieri potuisse ipsius Ephori Libyphoenices (Scymn. 197) testantur. Itaque suo iure Scymni loco falsi aliquid subesse contendunt Meltzer p. 481 sq. et alii; ac videtur Scymnus neglegenter Ephorum excerpsisse [2]), qui non potuit non de Maenaca verba facere tanquam de prisca urbe et ex hominum conspectu ablata, quam prope columnas aliquando sitam fuisse fortasse ex aliis audiverat. Stephani autem Byzantii locum s. v. *Μάχη* (p. 426, 4) nescio quo pacto mutilatum accepimus; quo cum *Μάχη* ordini litterarum repugnet, non inepte scripsit Meineke: *Μαινάχη Κελτικὴ πόλις. εὕρηται καὶ Μάχη*, ita ut *Μάχη* corruptam eiusdem nominis lectionem intellegas. Quod vero Celtica urbs appellatur Maenaca, minus credo cum eis facies, qui ab Massiliensi origine id repetunt [3]); immo verum perspexit Müller ad Scymn. 147: hausisse Stephanum sectionem ex Ephoro, qui totam Hispaniam ad Celticam regionem rettulisset; praecipue cum Maenacam ab eo commemoratam esse ex ipso Scymno sciamus.

Sed ad periplum redeamus. Habes apud Avienum post Tartessiorum mentionem modo factam haec v. 425 sqq.:

Hos propter autem mox iugum Barbetium est
Malacaeque flumen urbe cum cognomine,
Maenace priore quae vocata est saeculo.
Tartessiorum iuris illic insula
Antistat urbem, Noctilucae ab incolis
Sacrata pridem: in insula stagnum quoque
Tutusque portus: oppidum Maenace super.

1) Aliter Müllenhoff p. 180 et Unger p. 236 n. 44 Maenacam Barcinorum demum tempore dirutam existimant.

2) Cf. Sonny p. 74 sq.

3) Veluti Holstenius et Meineke ad Steph. l. l. Müllenhoff p. 84 n. 3.

Digitized by Google

Cui loco eandem sententiam subesse vides atque eorum, qui apud Strabonem III 156 Malacam non aliam urbem nisi Maenacam arbitrati refelluntur. Iam Müllenhoffii et Gutschmidii illa lex postulat, ut, cum omnia, quae a poeta olim fuisse dicantur, peripli aetati ut vigentia ascribi iubeat, Maenacam ipsam in Avieni fonte memoratam esse statuamus. Et profecto legitur nomen v. 431. Haec est sententia Ungeri (p. 236) Hanseni (p. 1428) Sonnii (p. 46), nisi quod Unger Malacae mentionem Avieno vindicat, Sonny interpolatori. Interpolator igitur ille nescio quis consimili modo ac postea Avienus in periplo ita grassatus est, ut suae aetatis condicionem referret, tum — nimirum per enuntiatum relativum — quae in periplo invenerat, adiceret! Sed hoc remoto: primum quaero, quale tandem nomen, si re vera v. 426 pro Malaca in periplo Maenaca nominata erat, cognomini illi fluvio inditum fuerit? Etiamne Maenaca? Deinde supra vidimus Maenacam omnino in periplo non potuisse recenseri. Itaque falso illi viri docti iudicaverunt; immo Malacam in fonte repperit Avienus. At enim Müllenhoffii lex obstat. Sane quidem non convenit; ergo huic loco nequit adhiberi. Nihil aliud restat. Igitur Maenacae mentio (v. 427. 431) interpolatori tribuenda. Sic Müllenhoff p. 84 sq. 147 et Meltzer p. 482. Scilicet ne hi quidem legem illam retinent. Quae cum omnino hoc loco non possit retineri, quid impedit, quominus Maenacae memoriam tribuamus non interpolatori cuidam ignoto, de quo res est admodum dubia, sed interpolanti Avieno? Avienus nimirum, qui non magis quam illi apud Strabonem l. l. de vero urbis deletae situ quicquam sciebat, item ut alii perperam eam pro eadem habuit atque Malacam [1]); ac quod Avienus ea ratione, qua Strabonis auctor [2]) errorem reiecit, verum non expiscatus est, in eo neminem spero esse offensurum.

Quam sententiam ut probabili fulciam exemplo, Tartessus urbs in ipso Tartessi fluvii ostio sita Romanorum aetate iam

1) Strabonis refutationem haud iustam esse Unger p. 236 non probavit.

2) Artemidorus an Posidonius? cf. Ruge, quaestiones Strabonianae. Lips. 1888.

Digitized by Google

pridem ex hominum conspectu evolaverat nec Tartessus nuncupabatur istud flumen, sed Baetis. Non poterant ipsi antiqui scriptores nisi coniectura assequi, quemnam fluvium antiquiores Tartessum intellexerint, quo tandem loco urbs fuerit sita. Itaque cum alteri prope ad verum accederent, alteri aut Carteiam eandem esse ducebant aut Gades. In hoc numero etiam Avienus est, qui ipse Gades obiit (v. 273 sq.). Itaque nonnunquam, cum de Gadibus ageretur, sive iam in fonte repperit sive ipse iniecit urbis illius mentionem, suo arbitratu Tartessi nomen aut addidit aut substituit [1]). Velut in ipsius Orae maritimae exordio, quod certe ex poetae manu profectum est [2]), hunc versum composuit (v. 85):

Hic Gadir urbs est, dicta Tartessus prius.

Quocum conferendi sunt versus 267 sqq. Et Dionysii locum v. 455 sq.:

καὶ τὴν μὲν ναετῆρες ἐπὶ προτέρων ἀνθρώπων
κλῃζομένην Κοτίνουσαν ἐφημίξαντο Γάδειρα

hoc modo expressit descr. orb. 612 sqq.:

Haec Cotinussa prius fuerat sub nomine prisco,
Tartessumque dehinc Tyrii dixere coloni,
Barbara quin etiam Gades hanc lingua frequentat:
Poenus quippe locum Gadir vocat undique saeptum
Aggere praeducto.

Supposuisse autem Avienum pro *Γάδειρα* nomine, quod in fonte exstabat, Tartessi nomen luculente demonstrat or. mar. v. 332 collatus cum Dionysii v. 11. 176.

Quae cum ita sint, nonne admodum dubium est, num eis locis, ubi de Tartesso agitur, Müllenhoffiana lex semper probe conveniat? Qua nostro iure tum utemur, quotiescumque civitates stetisse apud Avienum dicuntur vel similia; sed cum duae urbes inter se plane diversae perperam confusae sunt propterea, quod altera ex eis posteriore aevo non iam exstabat ideoque, quo tandem loco olim sita fuisset, haesitabatur,

1) Cf. Müllenhoff p. 125. 142 sq. Unger p. 224 n. 32.
2) Cf. Müllenhoff p. 88. Sonny p. 22 sq.

Digitized by Google

tum maxime cavendum est, ne lege illa nisi falsum de Avieno feramus iudicium. Huius enim arbitrium in eiusmodi locis agnoscitur. Vides de Maenaca itidem rem se habere: et dubitabis Maenacae memoriam v. 427 et 431 Avieno tribuere? E medio proinde tollamus interpolatorem. Malaca igitur in fonte Avieni erat, non Maenaca: num residet scrupulus in eo positus, quod Maenacae urbis quamvis bello Massiliensi dirutae tamen in periplo post bellum conscripto mentio facta videatur? Accedit, quod etiam v. 181 Malaca memoratur. Nisi vero hic quoque saeviit interpolator! Adeas, si velis, Sonnium p. 31. Viarum mensura eo loco indicata, in qua offendit, quomodo recte intellegeretur, dudum intellexit Müllenhoff p. 102, quem merito laudavit Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 192.

Iam memineris me, cum extrema illa de Massiliensium rebus exponerem, Sonnium missum fecisse. Qui quanquam non pauca rectissime de hac re perspexit, tamen cum ceteroquin propriam protulerit sententiam, reservavi eam continuam continua disputatione tractandam atque impugnandam.

Protulit autem fere haec. Galli circiter annum 400 in Italiam permigravere. Periplus nec in ora Ligustica nec in mediterraneis, quae Rhodani ripas circumiacent, Gallos enumerat. Ergo antea scriptus est. Atqui reperitur apud Avienum in Iberica ora orientali magnus Graecorum nominum numerus. Sequitur Massilienses eam ante peripli aetatem crebro frequentavisse. Quod cum non potuerit fieri nisi post victorias illas de Poenis reportatas, bellum autem Massiliense post Etruscorum demum cladem ad Cumas acceptam gestum sit, apparet bellum paulo post hanc cladem gestum, periplum autem rursus brevi ante Gallorum invasionem esse compositum. Nam victoriis Massilienses navigandi libertatem impetravisse ut per se veri simile est — non enim aliter Carthaginienses, qui iam inde a vetustis temporibus Ibericam oram tenebant, sua sponte eos admisissent —, ita etiam Iustini verba documento sunt, qui post Poenos devictos cum Hispanis amicitiam eos iunxisse narrat. Bello igitur prospere confecto Carthaginienses ex ora usque ad columnas depulerunt; quominus

Digitized by Google

amplius ultra columnas eos progressos esse arbitreris, obstant Avieni versus 375 sqq., qui Poenos ibi habitavisse aperte demonstrant. Quanquam etiam cis columnas continua ora interrupta fuit Phoenicum et Libyphoenicum aliquot oppidis, nempe colonorum Carthaginiensium et sociorum vel clientium, quae Massaliotis resistere perseverabant. Tum demum temporis Maenaca condita est. Quod cum a Gallis irruentibus oppressi Ligures ipsi quoque non modo Massiliam, verum etiam colonias in Galliae meridionali ora sitas opprimerent, Massilia quidem perduravit, sed coloniae illae ad defendendum ac resistendum parum validae succubuerunt et interierunt. Quod dilucide edocetur conferendo Avieni periplo cum Scylace et Scymno. Eodem autem tempore — quarti saeculi initio — etiam Carthaginienses contra Massaliotas instauravere inimicitias et orae Hispaniae partem iam prius possessam Maenaca colonia destructa denuo in dicionem redegere. Massilia vero ipsa adeo non afflicta est, ut per Gallos ex periculo erepta nihil antiquius haberet quam ut pro amissis urbibus novarum spargeret fundamenta.

Haec Sonny p. 66 sqq. At primum eum in eo erravisse, quod Carthaginienses putavit iam antiquissimis temporibus in Hispaniam penetravisse, supra satis superque exposui. Dein bellum feliciter patratum Massiliensibus oram Ibericam reclusisse ex Iustino non licet colligere: plane aliud quid rem ipsam secum tulisse, quod tamen optime cum Iustini verbis potest conciliari, antea (p. 58) dictum est. Ac quod contendit aliter Poenos, ut oram tentarent, eis sponte non permissuros fuisse: idem fere equidem dico quanquam alia ratione. Etenim Poeni cum altera belli parte navalibus pugnis victi essent, ut, quod priore victores impetraverant, servarent, paene sunt coacti in paciscendo Massaliotis ad negotiandum liberam relinquere navigationem. Hoc sane illorum triumphi effecerant.

At Poenis tota ora usque ad columnas decedendum erat. Quid ita? Nihil est, quod confirmet. Immo quam non congruit, quod periplus etiam cis columnas nominat Carthaginienses! Quem post bellum scriptum esse recte non negavit. Ergo ‘continuatio imperii vel parapli’ nonnullis Phoenicum et Liby-

Digitized by Google

phoenicum urbibus interrupta erat, quae etiam tum Massaliotis obsistebant. Post pacem gloriose conciliatam! Quas peripli auctor Massiliensis natione non nominatim attulit, sed quasi anxio animo tractus ab hostibus habitatos praeternavigans in universum oram depinxit. Metuendum igitur erat ab dispersis oppidis hostium victoribus Massiliensibus: et putas tum in ea ipsa regione Maenacam coloniam tam procul a ceteris condituros eos fuisse? Ceterum descriptio Avieni id reddit perspicuum non de singulis Poenorum urbibus agi, sed de continuato quodam agrorum imperio (cf. p. 48 sq.). Itaque ut de Ephori temporibus concludere licet Carthaginienses oram istam fere totam obtinuisse, idem concludendum est de peripli aetate. Et cum Sonny ex eo, quod periplus ultra columnas Poenos commemorat, coegerit illinc a Massiliensibus eos non esse deturbatos, idem debebat cogere de citeriore ora maritima. An re vera inter Avieni Carthaginienses (v. 311 sq. 375 sqq.) et Phoenices (v. 440. 459) et Libyphoenices (v. 421) quicquam interest? Mirum hercle statuit Sonny discrimen. Phoenices erant socii vel clientes Carthaginiensium, coloni Libyphoenices! Credo Phoenices non alii sunt nisi Poeni ipsi ex poetarum more loquendi in horum vicem substituti ut apud Silium I 33. XIII 730. XVI 25. Nam 'Carthaginienses' vox parum apta est versui iambico; et 'Phoenices' simplicior quam 'incolae Carthaginis' (v. 376) vel 'Carthaginis coloni' (v. 311 sq). Quid? quod etiam apud scriptorem pedestri oratione usum legimus (Mel. II 6, 96): 'in eoque Carteia, ut quidam putant aliquando Tartessus, et quam transvecti ex Africa Phoenices habitant atque unde nos sumus Tingentera?' Ac mirum profecto esset, si peripli auctor in suae aetatis condicione exsequenda vetustarum coloniarum meminisset, quas olim habuissent veri Phoenices. Ex praeteritis potius temporibus 'habuit' (v. 440) et 'incolebant' (v. 460), quae Avieno debentur, secundum legem Müllenhoffianam praesentia elicienda eaque peripli auctori tribuenda.

Iam amplius audiamus Sonnium. Cum Maenaca semel certe a Carthaginiensibus deleta sit — quod haud dubie recte iudicavit —, necesse est statuatur eos iterum hostes ad-

versus Massilienses exstitisse sub ipsum quarti saeculi initium. Ecce alterum bellum Massiliense mero arbitrio statutum, ex quo Massilienses inferiores discesserint. Pytheae navigationem quarto saeculo confectam Sonny videtur non curavisse.

Porro ex longa Graecorum nominum serie, quae Avieni lectori obvenit, apparet ante peripli aetatem Massilienses frequenter oram Ibericam celebravisse. Non incommoda est ratiocinatio. Sed quid? nonne aeque est apta ad nostram sententiam? quippe cum viderimus Massaliotas post detrimentum Etruscorum ad Cumas acceptum oram illam adiisse utpote liberos minimeque impeditos a Poenis, qui eo nondum arma transtulerant, deinde bellum inter utrosque gestum, tum demum periplum esse compositum?

Postremo quid efficitur ex collatis Scylacis periplo Ephoriique notitia, quam ex Scymni periegesi haurimus, cum Avieno, cuius periplum aliquanto temporis ante eorum aetatem scriptum esse mox infra noscemus? Ac sane concedendum est, sive cum Christio p. 169 sq. et Ungero p. 260 sq. dicis Emporii mentionem exstitisse in Avieni fonte sive sequeris Sonnium p. 55 eos impugnantem — quod hoc loco nolim disceptare —, cum Scylax (2) non meminerit nisi Emporii, apud Scymnum v. 202 sqq. inde a Pyrenaeis usque ad Rhodanum nominari colonias, quae apud Avienum desiderantur. Sed praeterquam quod, cum desiderantur, nullo modo inde necessario consequitur peripli aetate eas nondum fuisse, siquidem periplus alibi non omnes enumerat urbes idque etiam in eis regionibus, quas non tenent 'Phoenices', praeter hanc verumtamen rem, etiamsi urbes illae a Scymno l. l. recensitae non exstitissent peripli aetate, sane eas posthac conditas esse diceremus nostrae tamen opinioni minime repugnantes, quia ille ad initium saeculi quarti vel finem quinti, Scymni autem notitia ad eum, qualis medio fere quarto saeculo erat, statum esset revocanda. Vides, quam bene hoc concineret cum Massilia post victorias illas extremis saeculi quinti decenniis de Poenis partas sequente saeculo etiam magis efflorescente. Ad Ibericam oram descendamus. Peripli auctor noverat Hemeroscopium. Postea haec colonia per

Digitized by Google

Carthaginiensium iteratam invasionem interiit itemque ceterae Massiliensium urbes in eadem ora sitae. Nullam enim novit nec Scylax nec Scymnus. Qui scilicet totum integrumque rerum statum memoriae prodiderunt! Apud Scymnum inde a versu 196 ora ita describitur, ut gentes tantummodo usque ad Pyrenaeos saltus enumerentur, omnis autem oppidi mentio praetermittatur. An putas Iberis urbem non fuisse propriam? Adeas Hecataeum et Avienum! Scylaci vero, qui diligenter unumquodque Graecorum oppidum commemorarit, etiam Hemeroscopium fuit commemorandum? Qui oram Hispaniae inde a columnis, nisi omnino quaedam exciderunt, tanquam volando percurrit, ut ne populum quidem nisi Iberos nominet? Adde temporis rationem. Scylacis periplus secundum Ungerum (Philol. XXXIII p. 29 sqq.) circiter annum a. Chr. n. 347 scriptus est; Ephorum post annum 334 opus composuisse Sonny quidem p. 73 collegit ex loco Clem. Alex. strom. I 21 p. 403: intercederent ad quindecim annos: et his ipsis quindecim annis Massilienses urbes illas, quae sunt apud Scymnum v. 202 sqq., excepto Emporio constituere? Quae si iam anno 347 fuissent, ex Sonnii ratione constanter servata ipsae quoque in Scylacis periplo memorandae erant. Sed unum Emporium memoratur. Iam probabile est Ephorum notitiam geographicam itineribus comparavisse, priusquam ad ipsum opus conficiendum accederet: nec igitur intervallum illud quindecim vel plurium annorum stricte premendum, sed, quae ex Scylace et Scymno accepimus, ad unum idemque tempus, nempe medium fere saeculum quartum revocanda. Quid? nonne eodem iure dices Hemeroscopii mentionem ceterarumque orae Ibericae coloniarum et a Scylace et a Scymno simpliciter omissam esse? Quam autem lubrica inde fit conclusio eo temporis intervallo, quod inter Avieni periplum et Scylacem Ephorumque intermissum fuerit, Massaliotas amisisse Hemeroscopium! Num penitus obruta est urbs atque exstincta? At Artemidori aetate exstabat (cf. Steph. Byz. s. v. et Strab. III 159). An in indigenarum manus incidit? At hanc sententiam stare non posse ex eis apparet, quae supra (p. 60 sq.) disserui. An denique Carthaginiensium facta est dici-

Digitized by Google

onis? At renovatum bellum veri similiter statui aeque negavi. Restat, ut dicam ex Avieno cum Scylace Scymnoque comparato non fieri manifestum Massilienses coloniis, quas peripli aetate in Iberiae litore possidebant, post eum conscriptum esse orbatos.

Denique ut de his quoque pauca addam, contendit vir doctus: Gallos periplus in meridiana Galliae parte non memorat. Ac ne Scylax quidem nec Scymnus. Non mirum. Nec enim peragrant nisi oram maritimam. Mare Celtae medio quarto saeculo nondum attigerant. Interest inter eos et Avienum, quod hic mediterraneos quoque prope Rhodanum enumerat incolas: Tylangios Daliternos Clachilos (v. 674 [664] sq.).[1] Celtae autem Rhodanum transgressi quarto saeculo ineunte in Italiam migraverunt. Ergo periplus antea litteris mandatus est. Sed quid, si una ex illis gentibus ipsa Celticae erat originis vel complures? Ungeri est sententia p. 277 sq. Müllenhoffio sane (I 196 sq. II 239) videntur Ligures. Sed estne res certissima omnisque expers dubitationis? Si certa esset, Unger non potuit contra iudicare. Quid vero, si nomen Cimenices regionis (v. 622 [615]) aperte Celticam originem monstrat?[2] Ut autem certa esset, cum periplus Celtas non nominatim afferat, num necessario efficitur eius aetate Celtas non eo fuisse progressos, praesertim cum non tam subito Ligures ex sedibus plane sint exterminati? Immo nimium ambigua est talis negantis potius quam probantis argumentatio; nec minus incerte Sonny inde sumpsit brevi post pugnam Cumanam bellum Massiliense esse gestum. Postremo si re vera hoc de Celtis quidem recte esset conclusum, id tantum concederem periplum ipsis extremis saeculi quinti annis esse conscriptum; sententia autem antea de belli Massiliensis tempore pronuntiata ne tum quidem in dubium vocaretur. Haec de Sonnii opinione.

Quibus omnibus perpensis ut brevibus rem complectar:

---

1) Numeri versuum sunt editionis Holderi inde a versu 575 a Wernsdorfianis diversi, quos uncis inclusi.

2) Cf. Gutschmid p. 526.

Digitized by Google

propter ea, quae de Massaliotarum et Carthaginiensium rebus in ora Iberica gestis eruimus, videtur periplus Avieni sub finem quinti aut quarti saeculi initium esse compositus.

2.

Transeo ad primum Ungeri argumentum (p. 196 sq.) ab Iberum sedibus repetitum, quod probatur Sonnio p. 62 sq. Nam vetusta aetate terram, quaecumque a Rhodano ad occidentem patet, Iberiae nomine comprehensam esse testatur Strabo III 166, quacum re convenit Aeschyli Heliad. fr. 73 (Nauck) ap. Plin. XXXVII 32 collatum cum Prom. sol. fr. 199 ap. Strab. IV 183. Huc etiam Herodori illud fragmentum (20) Berkelii coniectura, quam supra (p. 37) collaudavi, accepta cum Christio p. 137 et Müllenhoffio p. 121 referendum.[1]) Denique excivit Müllenhoff p. 121 et 187 Ephorum, qui teste Scymno v. 206 sqq. tradidisset Massiliam ipsam a Phocaeensibus in Ligustica ora conditam esse, Agatham autem ac Rhodanusiam in Iberica. Habes locum:

(*Βέβρυκες.*) *ἔπειτα παραθαλάττιοι κάτω*
Λίγυες ἔχονται καὶ πόλεις Ἑλληνίδες,
ἃς Μασσαλιῶται Φωκαεῖς ἀπῴκισαν·
πρώτη μὲν Ἐμπόριον, Ῥόδη δὲ δευτέρα·
ταύτην δὲ πρὶν ναῶν κρατοῦντες ἔκτισαν
Ῥόδιοι. μεθ' οὓς ἐλθόντες εἰς Ἰβηρίαν
οἱ Μασσαλίαν κτίσαντες ἔσχον Φωκαεῖς
Ἀγάθην Ῥοδανουσίαν τε, Ῥοδανὸς ἦν μέγας
ποταμὸς παραρρεῖ. Μασσαλία δ' ἐστ' ἐχομένη
πόλις μεγίστη, Φωκαέων ἀποικία.
ἐν τῇ Λιγυστικῇ δὲ ταύτην ἔκτισαν
πρὸ τῆς μάχης τῆς ἐν Σαλαμῖνι γενομένης
ἔτεσιν πρότερον ὡς φασιν ἑκατὸν εἴκοσι.
Τίμαιος οὕτως ἱστορεῖ δὲ τὴν κτίσιν.

1) Quod a Baumstarkio PRE vol. III p. 1392 etiam locus Herodoti VII 165 affertur, ubi de Elisycis agitur, de quibus infra exponendum erit, non video, quid iste hic sibi velit.

Digitized by Google

Obstat, quod secundum v. 201 Ephorus haud dubie iam inde a Pyrenaeis Ligures habitare cognitum habuit. Quare transponi apud periegetam iubet vir doctus nescio quae. Nam cum non fusius exponat, num mentem eius assecutus sim, ignoro. Sicine fere vult scribi?

ἔπειτα καὶ πόλεις Ἑλληνίδες,
ἃς Μασσαλιῶται . . . .
Ῥοδανὸς ἦν μέγας
ποταμὸς παραρρεῖ· παραθαλάττιοι κάτω
Λίγυες ἔχονται, Μασσαλία δ' ἐστ' ἐχομένη e. q. s.

Quae transponendi ratio propterea mihi displicet, quia Massiliensium urbium enumeratio male perturbatur. Et eo magis ferat repulsam, quod etiam Scylax (3), cuius periplus eidem fere tempori atque Ephori notitia tribuendus est (cf. p. 69), a Pyrenaeis Ligures Iberis commixtos novit et παράπλουν Λιγύων ab Emporio usque facit pertinentem. Mirum ni item est apud Scymnum. Aliam viam ingressus Unger p. 197 n. 8, cum Pyrenaei montis regionem descripserit, alium fontem secutum esse Scymnum existimat, Timaeum ut videatur ob versum 214. Sic facile solvi discrepantiam. Timaeus igitur Ephoro recentior scriptor Iberiam usque ad Rhodanum putavit patescere. Scilicet Galliae illa ora etiam post Ligures latius diffusos Iberia potuit appellari, cum Iberi non extruderentur, sed mixti cum eis postea quoque permanerent. Credo si Timaeus hoc modo nomen Iberiae potuit usurpare, potuit etiam Ephorus. Non diligenter rem expressit: dicendum erat idem, quod dixit Scylax.[1]) Quocirca ne Sonnio quidem p. 73 n. 3 astipulor. Nam contorta est explicatio, si verba ἐλθόντες εἰς Ἰβηρίαν et ἔσχον ad solam Rhodam spectare affirmas; iambographum autem attractione quadam usum pro nominativis v. 208 accusativos adhibuisse. Ceterum Ligures ante Graecas urbes memorantur et apud Scylacem iam ab Emporio exordium sumunt.

Quae postquam praemonui, ad Avienum accedamus. Disertim v. 612 [608] sqq. Oranis fluvius Iberam tellurem et

1) Cf. Müller ad Scymn. 206.

Digitized by Google

Ligures intersecare dicitur et v. 629 [622] Fecyena ab arce (cf. ann.) Ligures incipere perhibentur. Oranis autem non Ledum flumen (cf. Mel. II 5, 80 et Apollin. Sid. carm. V 208), quod hodie vocatur *Léz*, cum Müllenhoffio p. 191 intellegendus est, sed, quem ille (ibid. in ann.) iam cogitaverat, Arauris (hodie *Hérault*), cuius meminerunt Strabo IV 182 Mela l. l. Plinius III 32. [1]) Quod si comparatur et cum vetustis illis, Aeschyli potissimum testimoniis et cum Scylace Scymnoque, apparet,

1) Cf. Müller Philol. XXXII p. 119. Unger p. 271. 274. Sonny p. 60. Wilsdorf p. 18 (n. 1). Utrum 'Orani' cum Müllero in 'Arauri' an in 'Aurari' cum Ungero mutandum sit, non curo. —

Quod Vossius ad Mel. II 5 p. 180 pro 'Orani' nomine 'Rhodani' scribendum esse coniecit, iam pridem falsissimam esse coniecturam intellectum est. Nam satis superque demonstrat illud 'Fecyena ab arce' v. 629 [622]. Cf. Astruc, quem laudat Boudard *Revue archéol.* XIII (1857) p. 356 sq., et Müllenhoff p. 190 sq. Non pauci sunt, qui illam perperam receperunt. Sic praeter Hudsonem et Wernsdorfium Ukert II 1 p. 475. Saulcy *Revue archéol.* XV (1867) p. 84 sqq. D'Arbois de Iubainville ibid. XXVIII (1874) p. 231. Bertrand ibid. I (III. *sér.* 1883) p. 32. 37. Lagneau *Acad. des inscr. et belles lettres. Comptes rendus* IX (1881) p. 29. Desjardins, *Géogr. hist. et administr. de la Gaule Romaine* I p. 155. II p. 57. 105. Lentheric, *Les villes mortes du golfe de Lyon* p. 283 sqq. Contzen, *Die Wanderungen der Kelten* p. 40. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* p. 167. Duncker, Orig. German. p. 11. Müller ad Scyl. 3. —

Setius mons (v. 608 [604]) est promunturium, cui nomen est hodie *Cette*. Quod rectissime statuunt Müller ad Ptol. p. 234 et Philol. XXXII p. 119. Unger p. 273. Hansen p. 1430. Wilsdorf p. 17. Forbiger p. 88. Atque ipse Müllenhoff, qui aliter eum esse montem oppido, quod cluet *Agde*, propinquum existimat, concedit tum offensionem inesse in eo, quod periplus montem Setium a promunturio, nempe a vertice cautis (v. 601 [597]) distinxerit. Fecyi autem iugum (v. 609 [605]) tum non idem esse potest ac *Cette*; nec vero recte Ungerum 'Setyi' scripsisse Sonny p. 59 sq. perspexit (cf. etiam Ukert II 2 p. 119 n. 17). Sed etiam Sonnii rationem improbo, cum Müllenhoffium secutus Setium eundem ducat atque Agathaeum montem et in v. 629 [622] scribi velit 'Setiena ab arce' cum Wernsdorfio pro 'Secyena ab arce'. Immo 'Fecyena ab arce' Avieno tribuendum, quod suo iure Müllenhoff contendit — ex minusculis litteris perfacile explices corruptelam (Müllenhoff p. 194) —, et Fecyi iugum intellegendi sunt colles, qui in occidentem secundum Taurum paludem (*étang de Tau*) porriguntur, quos nunc vocant *lou Pié Feguié*. Cf. Ukert II 2 p. 120. Forbiger p. 88 n. 22. Müller l. l. Hansen p. 1430.

cum Ligures meridiem versus ad Pyrenaeum montem descenderent[1]), periplum inter Aeschyli aetatem et Scylacis Ephoriique conscriptum esse.

Videamus, num recte iudicaverint Unger et Sonny. Iberiam vocabant vetusti scriptores omnem terram a Rhodano ad occasum solis spectantem. Sequiturne inde re vera usque ad Rhodanum Iberos priscis temporibus habitavisse? Minime me quidem iudice. Utinam sciremus, utrum res ita se habuisset necne. Num quod Scylax integros et meros Ligures a Rhodano orientem versus recenset, sufficiat ad demonstrandum, valde ambigo. Et quod Herodorus Iberum genti flumen illud videtur pro termino ponere, nihil aliud evincitur nisi eum vulgarem illam de terra Iberica sententiam ad populum ipsum transtulisse, quippe quoniam etiam Mastienos Elbysinios Tartessios, quos ceteri a propriis Iberis consueverant internoscere, Ibericae genti, de qua loquitur, annumerat. Celciani autem dubii in Galliae parte, quae Pyrenaeis et Rhodano interiacet, videntur sedes habuisse, post Hecataei aliorumque Iberos. Ceterum hoc Herodori fragmentum, cum spreta Berkelii coniectura aliter interpretetur, Unger omnino non vult huc revocari. Sed fac Iberos vere olim Rhodanum attigisse: quid? posteaquam Ligures ad Oranim processerunt, nonne etiam tum terra usque ad illum pertinens Iberiae nomine potuit comprehendi (cf. Ungerum ipsum l. l. n. 8), sive quia Iberi non a Liguribus erant expulsi sive ex parum accurata istius regionis scientia? Peripli scilicet auctor utpote *αὐτόπτης* veram exsecutus est rerum condicionem; peripli auctoris Strabo l. l. nullam rationem habuit; neque id mirum. Ergo non certa est conclusio periplum temporibus Aeschyli non posse tribui. Immo Ephorus, quanquam Ligures iam ad Pyrenaeos saltus descenderant, oram Galliae meridionalem appellavit Iberiam. Unde sequeretur, si constanter teneres Ungeri rationem, periplum ut Aeschylo sic Ephoro esse

1) Niebuhrii enim coniecturam plane contrarium in modum statuentis Iberos ad septentrionem se propagavisse — cf. *Röm. Gesch.* I[3] p. 93. *Vortr. üb. alte Gesch.* III p. 225 sq. *Vortr. üb. Länder- u. Völkerkunde* p. 637 — nunc licet omittere.

Digitized by Google

recentiorem. Quod cum statui nequeat, vides, quam instabili utatur Unger argumentatione. Similis est ratio, si Iberi antiquitus omnino non amplius quam ad Oranim se porrigebant. Nam cum periplus ex autopsia rerum statui etiam verba iuste accommodaret, Aeschyli illa de terra Iberica opinio, ut qui subtili rerum scientia careret, facile potuit oriri. [1])

Quae cum ita sint, haud inclinat animus, ut Ungerum hac argumentatione usum, si sola respicitur, sequar. Sat habeo dixisse comparationem Avieni cum veterum illorum scriptorum testimoniis factam non nisi quadrare ad ea, quae certioribus argumentis nisi eruimus, non ea stabilire aut confirmare. Sed id procul dubio recte conexuit periplum ante Scylacis Ephoriique tempora scriptum esse, quippe qui novissent Ligures iam ad Pyrenaeum diffusos. Itaque medium quartum saeculum certissime terminum ante quem, qui dicitur, licet existimare. Praeterea quae erat causa, cur Ligures sedes dilatarent? Celtarumne irruptio? potestne fortasse fieri, ut hoc quoque adhibeatur ad tempus peripli definiendum? Si Iberum fines re vera olim Rhodani aequor alluisset, sequeretur periplum post Celtarum invasionem esse conditum; sin Oranis agri fuisset antiquitus terminus, postea Celtae in meridionalem Galliae partem essent ingressi. Incerta autem, ut res ipsa fert, ratio.

3.

Postremo plane alius rationis argumentum expromit Unger p. 200 sqq. Nam cum existimet auctores, quos Avienus v. 43 sqq. laudat, iam in periplo citatos inde a poeta in Oram maritimam receptos esse, recentissimus autem inter eos sit Thucydides, veri simile fieri periplum inter annos 390 et 370 conscriptum esse.[2]) Auctorem enim peripli, postquam navigationis cursum permensus reverterit, quaecumque suis oculis conspexerit, cum eis, quae sua aetate ab aliis scriptoribus litteris mandata

1) Simile quid ceterum videtur sensisse Wilsdorf p. 7 n. 3., quanquam non copiosius rem tractavit.

2) Cf. etiam Mus. Rhen. XXXVIII p. 182.

Digitized by Google

fuerint, comparavisse et, si quem alia tradidisse reppererit, ea operi inseruisse; ab eius manu etiam ipsam auctorum enumerationem esse profectam. Nolim in hoc campo incedere tam securo gradu, quippe cum solum nimis lubricum sit ac valde periculum, ne labamur. Nec enim puto rem tam evidenter, ut voluit, a viro docto probatam esse aut omnino posse probari. Ac ne opus quidem est argumentatione illa admodum incerta. Etenim ut recte conclusisset: quae ex certioribus causis antea elicuimus, quodammodo confirmarentur; si minus, non irrita fierent. Sic velim de hac quaestione iudicari.

Sane non abs re infitiatur Unger poetam tam recentis aetatis, quae illi ἔνδεκα tradiderint, ex uniuscuiusque libro ipsius oculis inspecto sumpsisse. Quod mihi quoque videtur consentaneum, praesertim cum nonnulli ex eo numero alioquin paene ignoti sint. Sed unde hausit eorum notitiam? Unde quae Himilco memoriae prodiderat, repetivit? Ex Sallustio? (Unger p. 203). An ex Iuba? (Hansen p. 1426). An ex Timaeo in compendium recepta? (Gutschmid p. 524). Unde denique ipse vetus periplus in eius manus incidit? Ex sylloga geographica nescio qua, id quod Sonnio p. 66 in mentem venit? Haud liquet. Ac praestat in hac re acquiescere quam ut mente latius vagati meras coniecturas easque maxime ambiguas in lucem edamus.

Sed hoc saltem licet, si qua edita sunt, quae falsa videntur, impugnare. Res est mihi cum Sonnio, cuius sententiam quin paucis perstringam, vix me contineo. Dicit haec fere: Testatur Avienus v. 36 sqq. sese Hecataeum Hellanicum ceteros adhibuisse ad Sallustii Ponti Euxini descriptionem explendam. Ad ea, quae periplo contineantur, illis enumeratis convertit orationem v. 51 sqq.: ‘Hic porro habebis’ e. q. s. Dedit enim totius maris interni descriptionem [1]): in ea, quae ab occidente ad Massiliam pertinet, parte usus vetere periplo;

1) Re vera eam dedisse Avienum, partem autem tantummodo servatam esse rectissime contra Müllenhoffium a Gutschmidio reliquisque, qui eius librum recensuerunt, demonstratum est.

Digitized by Google

in reliqua usque ad Pontum Euxinum Hecataeum Hellanicum ceteros secutus. Hausit autem et horum notitiam et ipsum periplum ex sylloga geographica eaque ita comparata, ut unius alicuius auctoris descriptione pro fundamento substituta, quae reliqui prodiderant, variarum lectionum instar essent annotata. Sic ille periplus Massiliam usque pro primario fonte fuit: Euctemonis Scylacis Damastae Phileae, qui nunc apud Avienum memorantur (v. 337. 350. 372. 695 [685]), loci ab eo, qui syllogam confecit, inspersi sunt. Pars syllogae scilicet etiam Pontum Euxinum continebat, qua ad Sallustium explendum usus est Avienus: hac ratione omnino est ductus, ut Ponti descriptioni orae maritimae periegesin adderet.

Multum abest, ut cum eo sentiam. Nam ut hoc prius moneam, quod contendit peripli veteris finem et terminum fuisse Massiliam urbem, mihi non probavit. An re vera elucet ex verbis Avieni (v. 704 [694]): 'Massilia et ipsa'? Credo vicinae regionis descriptioni perfacile urbis ipsius mentio sic potuit adiungi.[1]) An ex eo, quod, quo magis nauta urbi appropinquaverit, eo subtilius loca depinxerit? Quod non minus facile ex potestate ac splendore, quo tum Massilia excellebat, explicatur. An ex extremis poetae verbis:

si qua prisca te iuvat
Haec in novella nominum deducere —

de quibus, cum repente abrumpatur oratio, omnino non certum est iudicium? Concedo pronomen 'haec' ad omnia, quae hucusque in Ora maritima obviam se dedere, nomina spectare. Sed nihilominus id summum efficitur, ubi ad Massiliam continua processit oratio, primi libri Orae maritimae finem fecisse poetam, non nautam cursus navigationis. At Massiliensis erat auctor peripli. Nec enim ceteri Graeci post pugnam ad Alaliam pugnatam Hispaniae oras negotiandi causa adibant; nec quinto quartoque saeculo de regionibus trans Gaditanum mare sitis quicquam compertum habebant, quae inscientia post pe-

1) Wilsdorf p. 15 n. 1 haec verba sic explicat, ut Mastrabalam oppidum (v. 701 [691]) fortasse Massaliotarum fuisse dicat (cf. Mel. II 5, 77).

Digitized by Google

riplum publici iuris factum non potuit perdurare. Haud ita feliciter et evidenter opinor ex Graecorum illa inscientia repetitum sit argumentum. Ac licet quarto saeculo Theopompus, qui Gletes noverat, licet Ephorus, qui secundum Scymnum de Tartesso oppido, de Gadibus, de gentibus orientalem Iberiae oram colentibus quaedam prodidit memoriae, multa ex nautis Massilitanis exaudiverint: Avieni periplum si respexerit, nonne poterit quis suspicari Massiliensium victorias etiam ceteris Graecis, qui quidem cum Massilia commercium haberent, utpote consanguineis aliquam, si vellent, fecisse facultatem Iberiae oras visendi et cognoscendi? Nec igitur hinc necesse est statuatur periplum compositum esse aut a Massiliensi quinto exeunte saeculo aut rursus a Graeco homine Hecataei temporibus. An quicquam eo demonstratur, quod Phoenicum urbibus nomina non induuntur, scilicet quia auctor peripli Massiliensis propter inimicitias nondum exstinctas veloci trepidoque cursu loca illa praeternavigaverit? Quod supra (p. 67) revincere studui. Et illud quidem admodum est dubium, num re vera non exstiterit in periplo mentio Gadium — Phoenicum antiquissimae coloniae tum Poenis subiectae. Gravissimum autem est, quod plane contrarium in modum Müllenhoff p. 201 sq. hac de re ab ipso Gutschmidio p. 525 laudatus peripli auctorem non fuisse Massiliensem sagaciter conclusit ex accurata 'Massiliae ipsius' descriptione. Nisi forte haec Avieni est. Quod cur statuatur cum Sonnio, nulla adest causa ex ipsa re sumpta. Sed oportet credo ita statui, ne quid sententiae de Massiliensi quodam auctore refragetur. Vix habet, quo commendetur haec argumentatio.

Iam pergamus ad ea, quae de vetustis scriptoribus ab Avieno ad usum conversis existimat. Laudantur in Orae maritimae libro adhuc servato, qui ad Hispaniam tantum Galliaeque partem pertinet, quattuor ex undecim illis: Euctemon Scylax Damastes Phileas: re ipsa opinor nos eo ducimur, ut verba 'multa iunximus' (v. 40) ad totum mediterraneum mare referamus et hanc poetae mentem fuisse dicamus: In Maeotici aequoris situ describendo Sallustium secutus sum; addidi totius

Digitized by Google

maris interni imaginem nixus Hecataei reliquorumque notitia. Non negaverim fortasse etiam de Ponti regionibus aliquid ex vetustis illis fontibus Sallustii descriptioni affluxisse. Cui rationi minime impedimento est particula ‘porro’ v. 51, quae, ut aliae ab Avieno liberiore usu adhibentur, nihil aliud significat nisi, postquam fontes libelli enumerati sunt, quid libello ipso contineatur, indicari. Ac profecto in sequentibus versibus Avienus totum medium mare inde a freto Tartessio usque ad aequor Euxini sali pervolat. De ‘porro’ particula conferas ex. gr. v. 438. 447. Haec necessaria mihi videtur loci interpretatio. Ceterum fortasse his verbis v. 51 sqq. praecipuum suum fontem, periplum dico, respexit; antea scriptores, quorum testimonia ei intexta sunt. Nam accuratius licet definire, quid sit illud ‘multa inngere’. Num putas singulorum fluminum vel gentium vel urbium memoriam singulis auctoribus ita deberi, ut aliud ex alio sit excerptum? Immo praecipuus fons Avieni fuit vetus periplus: Hecataei igitur ceterorumque auctoritas non potuit non sic usurpari, ut, quae illi tradiderant, peripli continuae orationi adderentur vel immiscerentur. Quo autem id factum sit modo, habes luculentum exemplum v. 341 sqq., ubi de Herculis columnis testes excitantur Euctemon Damastes Scylax. Quod cum in ea Orae maritimae parte, quam traditam accepimus, quattuor ex undecim illis afferantur, ubi sunt septem reliqui? In ea scilicet parte mediterranei maris descriptionis fuerunt, quae periit, in qua regiones a Massilia usque ad Pontum Euxinum erant depictae. Ibi igitur fuerunt Hecataeus, Hellanicus, Herodotus, Thucydides, ceteri; fuerunt autem eodem modo quo quattuor illi in ea parte, quae servata est. Periplus enim etiam latius quam ad Massiliam pertinens totum mare internum continebat, cui vetustorum scriptorum testimonia occasione data aliquo modo sunt inserta. Haec mihi cum Avieni verbis tum rei ipsi maxime accommodata videtur ratio; Sonnii autem sententia de his exprompta partim certe falsa partim ab omni veri similitate aliena. Haec hactenus.

Quae extrema disputantes cum tandem aliquando Hecataeum, a quo longe aberraveramus, rursus attigerimus, facul-

Digitized by Google

tate tam bene oblata usus pauca addam de ratione, quae inter Hecataeum et Avienum interest. Ex eis, quae modo exposui, spero apparere Hecataei auctoritatem ab Avieno v. 42 invocatam ad Hispaniam aut omnino ad Oram maritimam, quae quidem aetatem tulerit, non spectare, sed ad eam potius partem, quae volventibus annis intercidit. Itaque falsissima est opinio eorum, Klauseni potissimum[1]), qui, si quod nomen inter Hecataeum et Avienum convenit, hunc ex illo mutuatum esse arbitrantur. Immo cum quae nauta quidam ipsius oculis aspectaverat, ab Avieno sint reddita, tantum abest, ut poeta ex logographo pendeat, ut, quae ex illo pernoscimus, eo maioris sint momenti ad Hecataei notitiam clarius illustrandam. Consensus nimirum habet explicatum, quod et logographus et peripli auctor priscae fuerunt aetatis; dissensio vero inde, quod nihilominus unius fere saeculi intervallum inter utrumque fuit interiectum.

Itaque ut redeat oratio, unde digressa est, satis elucet Hecataeo, cum Mastienos urbes in ora habentes induxerit, minime repugnare Avieni periplum, quippe qui saeculo fere post litteris mandatus ipsas eas urbes in Carthaginiensium potestate esse quamvis tacitus indicaverit. Qui intra ipsum illud intervallum atque etiam post Herodorum, a quo maxime logographus defenditur, Ibericam oram insederunt.

Sed etiam longius licet procedere. Etenim cum inde ab extremis saeculi quinti decenniis Carthaginienses eas urbes tenerent, fieri omnino non potuit, ut sequentis saeculi et sequentium scriptor Mastienis easdem vindicaret. Nec igitur in his Hecataei fragmentis modo non inest quicquam, quo offendamur, sed plane genuinam originem probatam habemus et confirmatam. Quocirca si quis contenderit logographi periodum postea, Ptolemaeorum fortasse aetate, a nescio quo ita

1) Christ p. 154 vero suspicatur Avienum epitomam, quam Damastes ex Hecataei libro confecerit Agathemero teste, adhibuisse.

Digitized by Google

mutatam et interpolatam esse, ut, quae ille tradidisset, ad suae ipsius aetatis statum geographicum adaptaret, ea sententia de his, quae ad Mastienorum gentem urbesque spectant, fragmentis certe non valet. Sane exstiterit forsan quispiam Hecataei obtrectator, qui nimium animo indulgens affirmare audeat posterioris aetatis illum retractatorem vel interpolatorem Hecataei libro quaedam infarsisse ex alius priscorum temporum scriptoris opere derivata. Ridiculum est in eiusmodi nugis versari. Affero autem cum risu quodam verba Wilsdorfii (p. 21 n. 1): „*Dass Stephanus Byzantius ausser über Tarseion auch einen Artikel über Massia (Massianer bei Theopomp) und über Mastianer (angeblich nach Hecataeus, dem aber sonst immer die ionische Form Mastiener entnommen wird), schreibt, kann ebenso wenig beweisen wie (andere) Beispiele*".

Explicatio denique, quam apud Stephanum legimus: *ἔθνος πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις*, etsi propius columnas habitabant Elbysinii vel Elbestii, nihil habet offensionis; nam si modo ipsa quoque ex periodo a Stephano petita est, cum Hecataeus duas gentes coniunctim commemoraverit (fr. 6 a), Mastieni autem re vera non longe afuerint a columnis, bonum explicatum habet ipsa ea explicatio.

Haec de ipsa gente. Reliquum est, ut de singulis oppidis disputem. Atque initium capio ab

fr. 9 ap. Steph. Byz. s. v. *Σίξος πόλις Μαστιηνῶν. Ἑκαταῖος· "μετὰ δὲ Σίξος πόλις"*.

Habes forte fortuna ipsa Hecataei verba, quae ut sat simplicia ad simplicem priscorum logographorum stilum optime conveniunt.

Vix autem Stephano hoc tmema ex Hecataeo derivatum subministravit Herodianus (cf. Theogn. in Cram. Anecd. Oxon. II 69, 15. Lentz praef. ad Herodian. p. CLXXIII). Consulas de hac re Hillerum Annal. philol. CIII p. 524 sqq. et Niesium de Steph. Byz. auctoribus p. 5 sqq. Qui cum certa argumentatione probaverit Hecataei periodum ab ipso Stephano inspectam esse, etiam in Theognosti testimonio tamen probabilius est ethnicographum omnes Mastienorum urbes una manu ex

Digitized by Google

uno periegesis loco prompsisse et ad lexici litterarum ordinem direxisse. Id constat Herodianum quoque huius urbis memoriam hausisse ex Hecataeo. Sic de omnibus eiusmodi locis iudicandum.

Urbs autem ipsa sita erat in sinu Malacitano, haud dubie eadem atque *Ἐξιτανῶν πόλις* Strabonis III 156. 170 (alterum locum laudavit Athen. III 121 A *πόλιν Σεξιτανίαν* eam appellans); Sex Ptolemaei II 4, 7; Ex Melae II 6, 94; Sexi Plinii III 8 [1]); Saxetanum denique itinerarii Antonini p. 405, 3. Adiectivum autem ab urbis nomine ductum invenitur apud Athen. l. l. (ex Diphilo Siphnio medico); Galen. de facult. aliment. III 41 (tom. VI p. 747 Kühn); Plin. XXXVII 146. Martial. VII 78. Quae nomina ab Hecataei non diversa esse recte iam pridem intellexerunt. [2]) Alii eandem dicunt urbem, quam hodie vocant *Motril*, alii quam *Almuñecar*. Erat vetustissima Phoenicum colonia [3]); nec igitur quicquam miri in eo, quod Hecataeus in orbis descriptione intulit eius mentionem.

fr. 8. ap. Steph. Byz. s. v. *Μαινόβωρα πόλις Μαστιηνῶν. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Μαινοβωραῖος.*

De hoc nomine coniecturam protulit Vossius ad Mel. II 6 p. 257, quam cum ipse Meineke in apparatum criticum Stephani editionis receperit, ut falsam esse ostendam ac tandem aliquando e medio tollam, paulo longius repetatur necesse est.

Suspicatus enim est Stephanum ex more suo in depravatum incidisse Hecataei codicem, ubi *Μαινόβωρα* legisset, quamvis ille *Μαινάϊ Ἔβωρα* duo Mastienorum oppida nominavisset. Hanc Eboram multos commemorare, velut ipsum Stephanum s. v. *Ἔβορα*. Consentit Berkel ad Steph. Byz. s. v. *Μαινόβωρα*. Ac primum quidem — praeterquam quod Mae-

1) Quo loco nescio an cum Detlefseno Philol. XXX p. 286 'Sexi cognomine Firmum Iulium' scribendum sit ('Iulium Firmum' Hübner CIL II p. 267).

2) Sic Klausen. Movers II 2 p. 602 n. 29. 633. 657. Müllenhoff p. 148. Unger p. 198. Müller ad Ptol. p. 113. Detlefsen l. l. cf. praeterea Ukert II 1 p. 245. 350 sq. Forbiger p. 44.

3) Cf. Movers p. 633. 638.

Digitized by Google

naca non Mastienorum erat, sed colonia Massiliensium — hanc remotissimam Massaliotarum urbem Hecataei temporibus vix exstitisse supra (p. 55 sqq.) exposui. Ergo paene concidit coniectura. Quod si dixeris tum Hecataei fragmentum non esse genuinum, sed a posteriore quodam interpolatore periodo esse inspersum, num haec est via et ratio? Nonne quicumque argumentandi negotium ad certas probabilesque normas direxit, eius est logographo omnino non tribuere coniectando, quae si tribuerit, metus est, ne ansam dent offensionis?

Sed gravius accedit. Ebora illa ubi sita erat? Complures idem nomen diversis in paeninsulae regionibus deprehendimus. At non parva est nominum turbatio. Propius ad rem accedamus et singula quaeque dignoscamus.

1) Ebora erat Baeticae oppidum, quod non procul a Baetis fluvii ostio aberat.

cf. Strab. III 140. Steph. Byz. s. v. *Ἔβορα* et *Αἴβουρα*.[1]) Cram. Anecd. Parisin. IV 100.[2]) Mel. III 1, 4.[3]) — cf. Ukert p. 341. Forbiger p. 42.

2) Ebura Cerialis Baeticae inter Baetim et oram maritimam in mediterraneis sita.

Plin. III 10. (Ptol. II 4, 11 [9]).[4]) — cf. Ukert p. 370. Detlefsen Philol. XXX p. 281 sqq.

---

1) Cf. de his Stephani articulis Hillerum Annal. philol. CIII p. 529 et Niesium p. 21 sq. oblocutos Lentzio praef. p. CLXXVIII sq.

2) Excerptum ex Stephano. cf. Geffcken, de Stephano Byzantio capita duo. Gotting. 1886. p. 10.

3) Melam hoc loco de eadem urbe loqui ac Strabonem recte dicunt Ukert et Forbiger ll. ll. nec non Müllenhoff p. 127 n. Niese p. 22. Iniuria contrarium statuit Kiepert *Sitzgsber. d. Berliner Akad.* 1864. p. 150. — Quod praeterea Niese l. l. huc rettulit locum Plinii III 1, 60, falso videtur laudatus. Non repperi. Si dixit Plin. III 10, erravit. Hanc Plinius III 11, ubi debebat, memorare omisit.

4) Quem locum Forbiger et Müller ad Ptol. p. 118 ad alteram Baeticae urbem modo (sub 1.) enumeratam spectare existimant. At non convenit illius situs ad eam, quam Ptolemaeus respicit, regionem (cf. § 9 init.). Aut errorem commisit hic quoque Ptolemaeus — commemoranda ei fuit Strabonis Ebora II 4, 5 [4] — aut, cum comparanti Plinium III 10 perspicuum

Digitized by Google

3) Ebora urbs in interiore Lusitaniae plaga posita (Liberalitas Iulia), cui hodie nomen est *Evora*.

Ptol. II 5, 8 [6]. Plin. IV 117. itin. Ant. p. 418, 1. 426, 5. geogr. Rav. IV 43 p. 306, 15. CIL II n. 110. 114. 115. 339. 505. — cf. Ukert p. 389. Forbiger p. 30. Detlefsen Philol. XXXVI p. 120.

4) Ebora, quam in Lusitaniae Magno promunturio (*Cap da Roca*) collocat

Mela III 1, 8.[1]) (= Eburobrittium Plinii IV 113?)

5) Ebora portus Gallaeciae, qui prope Tamarim fluvium iacebat in Praesamarchis.

Mel. III 1, 11. — cf. Ukert p. 438.

6) Ebora oppidum Hispaniae Tarraconensis mediterraneum, Edetanorum finibus ascriptum.

Ptol. II 6, 63 [62]. — cf. Ukert p. 417.

7) Epora urbs Hispaniae Baeticae non multum distans a Corduba.

Plin. III 10. itin. Ant. p. 403, 6. CIL II n. 2163. — cf. Ukert p. 379. Forbiger p. 49.

8) Aebura oppidum Carpetanorum.

Liv. XL 30. Ptol. II 6, 57 [56] (*Αιβόρα*). geogr. Rav. IV 44 p. 312, 11 (Lebura).[2]) — cf. Ukert p. 427. Forbiger p. 69. Müller ad Ptol. p. 176.

Quae postquam definivimus, quod tandem oppidum ad Vossii illam Mastienorum Eboram pertineat, videamus. Non veniunt in censum nisi, quas primo et secundo loco enumeravi, urbes: Strabonis Ebora et Plinii Ebura Cerialis. Sed haec

---

fiat multa nomina utrisque communia esse nimirum eiusdem regionis, fortasse Ptolemaei Ebora non fuit diversa ab ea, quam Plinius vocat Eburam Cerialem. Hübner CIL II p. 301 eandem duxit cum Plinii Epora.

1) Nam ex descriptione Melae haec aliena est ab illa, quae est *μεσόγαιος πόλις* Lusitanorum. Eburobrittium, cuius meminit Plinius IV 113. huc revocandum esse in mentem venit iam Ukerto p. 389 n. 29; nec equidem dissenserim. Haesitat Häbler, *Die Nord- und Westküste Hispaniens. Leipzig* 1886. p. 38.

2) Ad hoc oppidum falsissime Stephani sectionem s. v. rettulerunt Ukert et Forbiger ll. ll.

Digitized by Google

erat mediterranea, vix ut Hecataeo omnino fuerit nota, cuius Mastienorum oppida haud scio an omnia non longe ab aequoris undis afuerint. Et quod gravius est, essent Maenaca et Ebora a logographo statim altera post alteram commemoratae: quod qui potuerit fieri, cum illa in Malacitano sinu esset condita, non video. Immo est Strabonis Ebora ex ipsius Vossii mente. Quae cum ultra columnas prope Baetis ostia sita esset, eadem credo obstat causa. Interiacebant enim aliae urbes, quarum unam certe videtur memorasse Hecataeus: Suel. Denique quod gravissimum est, Hecataei temporibus circa Eboram illam Mastieni omnino non habitabant; immo habitabant Tartessii, quos ipsos quoque noverat logographus. Et inter eos Mastienosque medii intercedebant Elbestii vel Elbysinii. Quae cum ita sint, ne cum discrepantia etiam scrupulos Hecataei fragmentis obtrudamus, Vossii coniectura certissime missa nobis facienda.

Itaque eorum potius vestigia premo, qui Hecataei Maenoboram intellegunt Maenobam urbem in eadem ora inde a Malaca ad orientem solem versus positam (hodie *Velez Malaga*?).[1] Huc spectant Ptol. II 4, 7. Mel. II 6, 94. Plin. III 8. itin. Ant. p. 405, 5. geogr. Rav. IV 42 p. 305, 5. V 4 p. 343, 17 (Lenubar vel Lenuba cdd.). cf. Guid. 83 p. 515, 23.[2] Sed ne sic Hecataei oppidi situm finiret, Vossius adductus est hisce. 'Si est Mastienorum urbs (Maenobora), non est Maenoba; illa

1) Ita iam Pinedo ad Steph. Byz. s. v. Klausen. Ukert p. 245. Movers p. 602 n. 29. Müllenhoff p. 148. Müller ad Ptol. p. 113 et ad Scymn. 147.

2) Sunt qui etiam Strabonis locum III 143 huc referant, qui ipse quoque Maenobam nominat, veluti Klausen et Forbiger p. 44. Perperam certe opinor. Nam merito Ukert p. 349 sq. 288 id pressit geographum p. 142 sq. de ora inter Sacrum promunturium et columnas interposita verba facere: cui cum cetera nomina Asta Nabrissa Onoba Ossonoba conveniant, ne Maenoba quidem ab eadem est aliena. Memoranda fuit Hecataei urbs Straboni p. 156 sq. Quod cum apud Plinium III 11 sq. Maenuba fluvius sit a dextro latere in Baetim infusus, non inepte Ukert et Müller urbem Strabonis eo propemodum loco sitam fuisse censent, quo ille in Baetim influxerit. Quae Unger p. 219 n. 28 opposuit, minime mihi quidem videntur necessaria.

Digitized by Google

enim longius abest a freto, Mastieni autem proximi.' Cui addit Berkel Maenobam non Mastienorum, sed Bastulorum ascribi regioni. Ptolemaei (II 4, 6 sq.) locum nescio an respexerit. At quomodo potuit fieri, ut Ptolemaeus de Mastienis loqueretur! Immo inferiore aetate eam regionem, quam olim Mastieni tenuerant, tenebant Bastuli et Bastetani! Est non modo non discrepantia, sed potius consensus. Nec usquam legitur urbem longius distare a mari. Habes apud Ptolemaeum haec: *ἐν δὲ τῷ Ἰβηρικῷ πελάγει*; apud Melam: 'in illius (Baeticae) oris ignobilia sunt oppida .... Ex Maenoba Malaca' e. q. s.; apud Plinium: 'dein litore interno oppidum Barbesula ..... Suel Malaca ..... dein Maenuba cum fluvio ..... Oram eam in universum originis Poenorum existimavit M. Agrippa'. In ora igitur sita erat Maenobora; in ora habitaverant Mastieni. Cuius rei confirmationem vel ex locorum illorum indole elicueris, ex oppidis dico, quae una cum Maenoba enumerantur (Sex, Suel). Ac potuit facile vetusto logographo innotescere: quanquam de tempore, num re vera eius aetate exstiterit, aliunde non habemus compertum. At contra id nemo potest demonstrare non fuisse tam prisco aevo Maenoboram. Si vis etiam nomine ipso, quo usus est Hecataeus, pro argumento quamvis imbecillo utaris, quod per temporum volventium decursum in hominum ore adeo sit usu detritum, ut Romanorum scriptorum aetate ei responderet Maenoba. Nisi forte ceterum mavis corruptelam statuere ex dittographia litterarum OB ortam.

Multo magis incerta est res de

fr. 10 ap. Steph Byz. s. v. *Μολυβδίνη πόλις Μαστιηνῶν. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

Ac primum quidem hanc nominis formam ex librorum scriptura[1]) suo iure restituit Meineke[2]) probante Stieblio Philol. VIII p. 593 ex collato loco Herodiani *περὶ διχρόνων* in Cram. Anecd. Oxon. III 291 (= Lehrs, Herod. scripta tria p. 359 et Lentz II 1 p. 13, 28). Conferendi autem praeterea Theognost.

1) *Μολυβδάνα* $^{\eta}$ R *Μολυβδάνα* AV.

2) Cf. etiam Lobeck path. proleg. p. 216 n. 27.

Digitized by Google

II 113, 33. Arcad. 195, 6. Suid. s. v. *Μολυβδίνη*. Stephani tmema Lentz ex more suo technici *καθολικῇ προσῳδίᾳ* inserendum curavit (I p. 333, 13). cf. praef. p. CLXXIV. Nos id tantum pro explorato habemus Herodianum eiusdem urbis mentionem ex Hecataei periodo prompsisse, quam apud Stephanum legimus.

Quo autem loco haec urbs aliquando sita fuerit, plane nebulis est obumbratum. Movers p. 602 n. 29 et Müllenhoff p. 148 quanquam ipsi dubitantes cogitaverunt haud aliam esse Selambinam Ptolemaei II 4, 7 [1]), non, ut videtur, nisi aliqua nominum similitudine quamvis admodum levi commoti, qua certi nihil ostenditur. Adde, quod idem oppidum inter Sex et Abderam interpositum apud alios vocatur simpliciter Sel ut a Plinio III 8 [2]) et Mela II 6, 94, ubi sine dubio cum Detlefseno l. l. Sel scribendum; corruptela, quam exhibent libri, 'Aderas Velex' aliqua ratione cum urbe Suel cohaeret, quae nunc apud Melam suo loco desideratur. Ex ipso nomine aliquid coniectando assecutus est Müller ad Ptol. p. 114: Molybdinam agnovit Urcos oppidum in sinu Urcitano situm, quippe quod ut hac aetate sic iam olim celebre fuisset plumbi fabricis. Est coniectura fortasse recta: attamen caret argumentum vi demonstrandi.

Sed inde non effici urbem Hecataei temporibus non exstitisse aut non in Mastienorum finibus sitam fuisse planum est. An, ut statim occasione data, quid de eiusmodi nominibus iudicandum sit, disseram, quotiescumque in Hecataei fragmentorum numero in nomen incidimus, cuius alioquin memoria exstet aut nulla velut Molybdinae — nam quod Herodianus eius mentionem ex Hecataeo repetivit, non arduum est adversario dicere ante Herodianum in periodum eam interpolatam esse, Ptolemaeorum credo aetate — aut solos posteros apud scriptores ut Sixi et Maenoborae oppidorum: ex eo inquam idonea evadit causa, cur suspicio nos subeat? Et in univer-

1) Cf. Ukert p. 351. Forbiger p. 44.
2) Cf. Detlefsen Philol. XXX p. 286.

Digitized by Google

sum admirabilis illa notitia, quam Hecataei propriam fuisse recte ex fragmentis colligitur, num re vera a vetustis illis temporibus tantopere abhorret, ut rara et insolita nomina ei potius demum aetati tribuenda sint, qua Iberiae totiusque occidentis condicio magis ad lucem prolata erat atque perducta? Sic Nissen *Ital. Landeskunde* I p. 7 n. Hecataei reliquias a Stephano servatas tanta nominum ad occidentem spectantium copia conspicuas esse dixit, quanta vix posset cum Herodoti inscientia conciliari.[1])

Sed primum quidem scire vellem, unde tandem interpolator vel retractator urbium alias prorsus ignotarum ut Molybdinae et similium memoriam hausisset? An, siquidem ne ad Ptolemaeorum quidem aetatem bene accommodata est nominum reconditorum ubertas, plane finxit sibi animo interpolator cum alia tum aliquam urbem Molybdinam et arbitrio ductus ascripsit Mastienis? Mira est ratio. Quid? Eodem nonne iure potest res in contrarium verti, ut dicatur nomen tam singulare per se abunde coarguere antiqui aevi se esse proprium? Ac reputandum est sexto saeculo Ionum, inprimis Phocaeensium, mercaturam et commercium, quod colebant cum occidentis regionibus, vel maxime floruisse: potuit igitur Milesius ille, qui ipso eo saeculo ad finem vergente materiam, quam elaborandam sibi proposuerat, sive itineribus faciendis sive ex aliis percontando congesserit, multa ex nautis percipere etiam de terris tantopere remotis. Reputandum deinde Hecataeum totius orbis periegesin composuisse, qualis ei innotuerat: quorum autem priscae aetatis scriptorum exstant libri, qui continua descriptione terras illustraverint et depinxerint, ut Strabonis Plinii aliorum? Herodotus sane de Iberia perpauca prodidit memoriae. At non tetigit nisi obiter eius regiones. Nec solus est conferendus: optimo iure Lipsius praeceptor insignissimus in medio posuit Herodorum. Iam et huius et quarti saeculi scriptorum ut Philisti Ephori Theopompi exstant frag-

1) Oblocuti sunt Nisseno iam Niese *Gött. Gel. Anz.* 1885. I p. 240 sq. 244. Lipsius, quaestiones logographicae p. 16.

Digitized by Google

menta tantum, nisi quod Ephorum aliqua ex parte supplet Scymnus ille qui dicitur. Ex periplorum numero habemus Scylacem et Avienum. Et cum historici illi id agerent potissimum, ut res gestas narrarent, geographicam autem rem ita tractarent, ut sive occasione oblata digressiones operi intexerent sive aliquot libros terrarum gentiumque descriptione implerent, de Scylace et Scymno iam disseruimus, quam celeri volatu alter litora peragret, alter gentes praecipue et paucas Iberiae urbes usque ad Pyrenaeum montem nominet. Quantulacumque autem ex his omnibus de vetustiore Iberia tradita accepimus, nihilosetius quam eximie Hecataeum confirment, et vidimus et videbimus! Quam acriter defendit Herodori unum illud fragmentum! Quantam lucem tenebris aspergit periplus Avieni! Cum his igitur Nisseno erat comparandus Hecataeus. Quod cum Herodorus gentes tantummodo, in his Mastienos recenseat, periplus autem, ubi de ipso Mastienorum agro agitur, non memoret nisi in universum multa Phoenicum loca: quid mirum, quod apud utrumque nihil de Sixo, de Maenobora, de Molybdina legis? Legeres, si nomina urbium singillatim essent allata. Et quid, si, cum Sixus et Maenobora etiam Romanorum aetate exstarent, Molybdina a Poenis sicut Maenaca armis capta et diruta est utpote urbs gentis cum Massiliensibus societate coniunctae, ut nec Scylax nec auctor peripli nec ullus alius posthac eam posset nosse ac memorare? Affatim puto manifestum esse, quam nihil ex aliorum priscae aetatis scriptorum silentio de Molybdina ceterisque Mastienorum oppidis contra Hecataeum iure concludatur. Credo vetustissimus ille logographus habuit accuratissimam terrarum notitiam. Sat habeo hoc loco semel de hac re exposuisse.

Restat

(fr. 7) ap. Steph. Byz. s. v. *Σύαλις πόλις Μαστιανῶν. τὸ ἐθνικὸν Συαλίτης τῷ κοινῷ λόγῳ. δύναται καὶ Συαλεύς.*

Quanquam auctorem hic reticuit Stephanus — vel epitomator. Philisti esse fragmentum suspicatus est Müller ad Ptol. p. 112 causis tamen non allatis. Fortasse Hecataeo —

Digitized by Google

id quod facilius erat ad coniectandum — propterea noluit tribuere, quod in explicatione Stephani non ut alibi Ionica forma servata est; Philisto autem num forte tribuit propter Stephani tmema s. v. *Ἐλβέστιοι*? Quo loco ex eis, quae supra (p. 30 sq.) disserui, id tantum demonstratur Philistum de Elbestiis verba fecisse, non de Mastienis. Immo cum Elbestiorum non videatur nisi ita mentionem fecisse, ut Carthaginiensium copiis in Sicilia res gerentibus eos ascriberet, plane recedit ab similitudine veri etiam urbes et ipsorum et vicinae Mastienorum gentis in Hispania sitas eum dinumerasse. Denique non potuit omnino Syalim urbem Mastienorum appellare, quam utpote a Phoenicibus olim conditam certe eius aetate habebant Carthaginienses, nec potuit alius quarti saeculi scriptor. Sed quis tandem? Supersunt ex eis, qui gentem commemorarunt, quod sciamus, Hecataeus et Herodorus. Hic num singulas urbes percensuerit, nescimus. Ceterum ipse Ionica forma usus est. Immo etiam ignotus ille scriptor, ex quo forte quis crediderit Stephanum huius urbis mentionem petivisse, cum quinti saeculi fuerit necesse sit, Ionica dialecto, si modo pedestri oratione librum componebat, usus esset. Quare cur non vis Hecataeo fragmentum vindicare, quem tres alias Mastienorum urbes in periegesi recensuisse idem Stephanus testetur? Nam hoc necessario statuendum ethnicographum, cum ter Ionicam formam in explicatione retinuerit, in hac urbe memoranda eam delevisse eodem modo, quo fortasse (cf. p. 28) in ipsius gentis nomine s. v. *Μαστιανοί* delevit, sive Herodoro fragmentum attribuis sive ignoto cuidam auctori. Ergo paene certa est Klauseni coniectura, qui hoc fragmentum inter cetera Hecataei recepit.[1])

Urbs autem quin eadem sit, quae postea Suel vocabatur, a Malaca occidentem versus in litore sita (hodie *Fuengirola*), dubitari nequit. Huc pertinent Ptol. II 4, 7. Plin. III 8. itin. Ant. p. 405, 8. geogr. Rav. IV 42 p. 305, 7. V 4 p. 344, 1. cf. Guid. 83 p. 515, 25. CIL II n. 1943. 1944. Deest apud

1) Probant coniecturam quamvis non tali argumentatione instituta Ukert p. 245. Movers p. 602 n. 29. Müllenhoff p. 146. Unger p. 198.

Digitized by Google

Melam II 6, 94; nam cum ibi legatur 'Aderas Velex', si Abdera et Ex nomina detraxeris, litteris, quae restant, sine dubio significatur Sel Plinii III 8 et Selambina Ptolemaei (cf. supra p. 87) ob enumerationis ordinem, non Suel, quod oppidum inter Malacam et Saldubam Melae erat interponendum. [1]) Erat autem vetus Phoenicum colonia. [2]) Itaque eadem plane in eam cadunt quae in Sixum. Nec potest, ut spero, contendi in eius mentione, si modo Hecataeo debetur, quicquam offensionis inesse aut, ut accuratius rei verba adaequem, impedire quicquam, quominus vindicetur Hecataeo.

2. Tartessus.

fr. 4 ap. Steph. Byz. s. v. *Ἑλιβύργη πόλις Ταρτησσοῦ. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Ἑλιβύργιος.*

(fr. 5) ap. Steph. Byz. s. v. *Ἴβυλλα πόλις Ταρτησσίας. τὸ ἐθνικὸν Ἰβυλλῖνος. παρ' οἷς μέταλλα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.*

Quae urbium nomina cum ambigua sint, de Tartesso ipsa prius disputandum erit.

Tartessi nomen ad veterrimum aevum recedens Graeci adhibebant loco Tarsis Iudaeorum, ut iam pridem Veteris Testamenti interpretes cognoverunt. [3]) Spectat autem ad Hispaniae regiones, quas Phoenices antiquissimis temporibus negotiandi causa frequenter adibant et celebrabant.

Sed quidnam Tartessi nomine a Graecorum scriptoribus denotatum sit, lis est inter viros doctos. Constat primum fluvium sic esse appellatum, quem Baetim Baeticae provinciae fuisse legitur iam apud Strabonem III 148 et Pausaniam VI 19, 3 (cf. Eust. ad Dion. Per. 337). Quem Stesichorus in Geryonidis carmine (fr. 5 ap. Strab. l. l.) fabellam de Hercule enarrans

1) Perperam Melae locum huc iubent revocari Hübner CIL II p. 246 et Forbiger p. 43. Etiam Ukert p. 348 laudans Tzschuckium ad Mel. l. l. vol. II 2 p. 447 arbitratur falso loco Melam urbem posuisse.

2) Cf. Movers p. 638.

3) Cf. quos laudavit Cless PRE vol. VI p. 1627. Litterarum sanctarum locos ibidem invenis itemque apud Moversium p. 596 sq.

Digitized by Google

memoravit, ut omnino nomen illud cum fabularum fabulosis narratiunculis solet contexi [1]). Meminerunt praeterea eius Aristot. meteor. I 13, quanquam perperam eum ex Pyrenaeo monte ortum facit [2]); Avienus or. mar. 225. 285 sqq.; Steph. Byz. s. v. *Ταρτησσός* [3]); item nescio an auctor Argonauticorum, quae sub Orphei nomine feruntur, v. 1248 [4]). Postremo etiam Herodotum I 163, qui haec habet: *οἱ Φωκαιέες ..... τόν τε Ἀδρίην καὶ τὴν Τυρσηνίην καὶ τὴν Ἰβηρίην καὶ τὸν Ταρτησσόν εἰσι οἱ κατοικήσαντες* et: *ἀπικόμενοι δὲ ἐς τὸν Ταρτησσόν* —, fluvium Tartessum dixisse propter articulum *τόν* consentaneum est [5]).

Sed etiam aliud significatur nomine Tartessi. Fuit tempus, cum putarent ipsos antiquos nihil certi de situ Tartessi habuisse compertum, nisi quod ad extremum occidentem nomen pertinere vulgo esset creditum. Atque inde venisse usu, ut alii — fluvium nunc omittimus — de Hispaniae regione Tartesso loquerentur, alii de urbe, quae sive hic sive illic olim fuisset sita [6]). Dein exstitit Movers copiosa disputatione ostendere conatus (p. 594 sqq.) urbem Tartessum omnino non fuisse; cuius si apud Graecos Romanosque scriptores inveniretur memoria, commenticiam eam esse et fictam inde a primi a. Chr. n. saeculi temporibus. Terram potius inter Anam flumen et columnas interiectam significari nomine Tartessi et, quae Baeti circumiaceret, regionem. Quod probavit Christio (p. 122) Müllenhoffio (p. 125) Meltzero (p. 35 sq.). Mutavit eius sententiam paulo saltem rectius intellectis Herodoti Scymnique locis mox laudandis Müller ad Scymn. 164: at oppidi illud com-

1) Cf. Movers p. 598 sqq.

2) Ex Aristotele Basilius in Hexaemero. cf. Müllenhoff *Hermes* II p. 252 sqq. (*Deutsche Altertumskunde* I p. 224 sqq.).

3) Quod tmema ignoto cuidam debet auctori. Avieni periplo, ut putat Müllenhoff p. 81 sq. Nonne potius Ephoro? cf. Scymn. 162 sqq.

4) Aliter Movers p. 604.

5) Itaque erraverunt Bähr et Abicht ad Her. l. l. Bobrik, *Geogr. des Herodot* p. 138. Recte illud perspexerunt Cless l. l. p. 1628 n. Movers p. 602 cum n. 30 b. Niese *Gött. Gel. Anz.* 1885. I p. 244.

6) Cf. Heeren, *Ideen* I 2 p. 50 sqq. Ukert p. 242

Digitized by Google

mentum retinuit. Contra vere urbem Tartessum aliquando exstitisse confidenter studuit comprobare Unger p. 216 sq., cui totus astipulatur Hansen p. 1427. Ac profiteor mihi quoque plane eum persuasisse. Namque rectissime mihi videtur inniti locis Herodoti IV 152 et Ephori (Scymn. 162 sqq.) [1]): ex quibus tam dilucide apparet urbem fuisse Tartessum, ut, si libera mente iudicas, clam te subducere non possis. His testimoniis censeo confidendum esse; nec contra quicquam eo demonstratur, quod Romanorum dominationis temporibus urbs non iam exstabat. Periit fortasse bello, quod Hamilcarem Barcam adversus Tartessios gessisse testatur Diodorus XXV 10, ut haud inepte coniectant Cless et Unger l. l. Quare accidit, ut postea hic illic quaereretur; ut alteri eandem fuisse dicerent quam Carteiam, alteri quam Gades [2]). Sed suo iure monuit Unger hinc partim scriptorum illorum inscientiam patefieri, cum alii apud Strabonem III 148 et Pausaniam VI 19, 3 oppidum illud inter duo Baetis sive Tartessi fluvii ora situm fuisse rectius protulissent, partim confirmari rursus re vera Tartessum urbem fuisse, quippe cum omnes de urbe Tartesso aliquid haberent cognitum. In his est etiam Avienus (cf. p. 64).

Quod cum paene pro certo sit urbem fuisse Tartessum, non tam certum mihi videtur, utrum omnibus locis eisque priscorum quoque scriptorum non spectet nisi ad oppidum nomen Tartessi an nonnunquam etiam ad regionem, in qua illud fuerit situm. Regionem Tartessum eo tempore exstitisse, quo flumini idem nomen fuisset, Unger negavit. Etenim Stephanum s. v. *Ταρτησσός* nomen voce *πόλις* explicare, *καὶ*

1) Moversium p. 608 iambographi fons fefellerat. Ephori notitiam partim ab eo redditam esse exposuerunt Marx ad Eph. fr. 43. 52. 55. Müller ad Scymn. 153. 167 sqq. 183. Matthiessen Annal. philol. suppl. III p. 884 sqq. Dressler, *Das Geschichtswerk des Ephorus. Bautzen* 1873. p. 11. — Hoc loco certe illum secutus est propter Celticae terrae mentionem.

2) Locos omnes summa diligentia congessit Movers p. 608 sq. Gades: cf. Sall. hist. II fr. 32 (Kritz). Cic. ad Att. VII 3, 11. Plin. VII 156. Valer. Max. VIII 13, 4. Ioann. Lyd. de ostent. 12 p. 44 A. Carteia: cf. Mel. II 6, 96. Plin. III 7. Sil. III 396. Paus. VI 19, 3. Denique memorandus est Appianus Iber. 2, 63 (Carpessus).

Digitized by Google

χώρα non addere; apud Strabonem III 148 autem dici *τὴν χώραν Ταρτησσίδα*. Quas causas ad demonstrandum non sufficere in promptu est. Nam licet quidam auctores ut Eratosthenes ad terram designandam *Ταρτησσίς* voce usi sint, tamen ex aliorum eaque magis communi consuetudine nomen *Ταρτησσός* etiam terram potuit significare. Quem vero Stephanus l. l. excerpsit auctorem, is eo ipso loco de urbe simpliciter locutus est.

Iam si eos locos recognoveris, quibus non solum affertur nomen, verum etiam explanatio additur, plerique, quantum inveni, oppidum Tartessum interpretantur [1]). Unger ut doceret inferiore demum aetate interdum Tartessi nomen ad terram significandam usurpatum esse, exempli causa attulit schol. Il. Θ 479 et Dion. Per. 337. Sed illic, ubi agitur de bello Gigantum adversus deos *ἐν Ταρτησσῷ* gesto, ipsam legimus explicationem: *πόλις δὲ ἔστιν αὕτη παρὰ τῷ Ὠκεανῷ*; nempe *ἐν* praepositio etiam cum loco convenit, ad quem aliquid geritur (cf. Iustin. XLIV 4, 1). Dionysii autem locus (v. 337), cum dicat Tartessum *ῥυηφενέων πέδον ἀνδρῶν*, quid? nonne ex poetico more loquendi ad urbem quoque potest referri? Quae vero paraphrasis et Nicephorus exhibent: *Ταρτησσός, τῶν πλουσίων . . . . ἀνδρῶν χώρα* vel *ἡ γῆ τῶν πλουσίων ἀνδρῶν*, ex ipsis poetae verbis sunt profecta et elicita.

Porro cum nudum legitur nomen, etiamtum aliquoties oppidum est manifesto Tartessus ut ap. Prisc. perieg. 334 sqq. Avien. descr. orb. 480 et omnino omnibus eis locis, ubi Tartessus cum Gadibus aut Carteia confunditur.

At exstant, ut tandem perveniam, quo tendo, loci, quibus dubites, oppidumne an regionem scriptores Tartessum intellexerint. Eos potissimum dico, qui ad fabellae alicuius nar-

---

1) Cf. Steph. Byz. s. v. *Ταρτησσός*. schol. Arist. ran. 478. Hesych. s. v. *Ταρτησσός* et *γαλῆ Ταρτησσία*. Suid. s. v. *Ταρτησσός* et *γαλῆ*. Eudoc. p. 105. Eust. ad Dion. Per. 337. Tzetz. ad Lycophr. 643. 838. Arsen. viol. p. 174. Macar. 2, 90. Bekk. Anecd. I 229, 4. Paucos illos locos excipio, quibus insula fuisse fertur: Plin. IV 120. schol. et Tzetz. ad Lycophr. 643. — Ceterum de ipso huius poetae loco res videtur dubia.

rationem pertinent. Velut de Arganthonio Tartessi rege (Herod. I 163. Anacr. fr. 8. cf. schol. Dion. Per. 332) vel de Hercule Tartessum aggresso (Pherecyd. fr. 33. cf. Eudoc. p. 216. — Apoll. II 5, 10, 4. 7. cf. schol. Plat. Tim. 24 E) vel de aliis fabulis (Solin. IV 1) vel etiam de Phoenicum cum Tartesso commercio (Ps. Aristot. mir. ausc. 135). Quippe Arganthonius in fabula non urbi tantum imperavit, sed etiam agro, in quo illa sita erat; quid, si, qui de eo fabulati sunt, hunc potius respexerunt quam illam? Nec latet memoria gentis Tartessiorum. Ipsum Arganthonium nonnulli perhibent non Tartessi, sed Tartessiorum regem [1]). Quorum non ita angusti exilesque erant fines. Ac mox videbimus urbem Tartessum non Phoenicum vetustam coloniam nec Phoenicum colonos fuisse Tartessios: erant haud secus ac Mastieni indigena gens Iberiae et sicut illi regionem Massiam et 'Massienam urbem', ita ipsi partem Hispaniae in eaque sitam 'Tartessum urbem' tenebant: iam valde dubito an nomen Tartessi a principio etiam de gentis finibus sit usurpatum. Hac igitur in re convenit inter nos et Moversium. Cui rationi praeterea non repugnaret, si, quod monet Movers p. 611 sq., Tartessiorum veterum regioni responderet Turdetaniae nomen posterioris aetatis proprium, vel si olim, uti postea Baetis nomen dedit provinciae Baeticae, cum Tartesso flumine etiam regio Tartessus, quae ei adiacebat, cohaesisset; non repugnaret denique, si Tarsis illa Veteris Testamenti terra potius quam urbs esset accipienda. Qua disputatione longe abest, ut oppidum Tartessus e medio tollatur.

Quod vero sunt inter recentiores, qui velut Cless l. l. licet recte urbem Tartessum teneant, Phoenicum coloniam eam sibi fingant, ut auctores sunt Arrianus anab. II 16, 4 (cf. Eust. ad Dion. Per. 453) et Avienus descr. orb. 613, qui nomen Tyriis vindicat colonis (cf. supra p. 64): haec testimonia nihil prorsus valent, cum poeta ille Romanus Tartessum cum Gadibus confundere consueverit, hoc autem oppidum certissime Phoenicum

1) Herod. IV 152. Luc. macrob. 10. Phleg. Trall. fr. 29, 6. Cic. de sen. 19. Plin. VII 154. Censorin. de die nat. 17, 3. cf. Serv. Aen. VII 662.

Digitized by Google

fuerit antiquissima colonia. Nec aliter de Arriano rem se habere statuit Movers p. 609. Qui quanquam urbem fuisse Tartessum iniuria negavit, tamen id merito videtur negasse (p. 595) urbem a Phoenicibus conditam esse, tanquam si Tartessii Phoenicii fuissent coloni. Tartessii sunt, non dico ut caute loquar, Iberi, sed indigena gens Hispaniae cum Mastienis Elbysiniis Cynetibus ab antiquis scriptoribus memorata. Quod sane quidem nonnulli Tartessios et Iberos distinguunt[1]) ut Ephorus (Scymn. 199), Diodorus XXV 10, Avienus or. mar. 254, id habet inde explicatum, quod ex vulgari priscorum auctorum consuetudine, inter quos Hecataeus quoque est, Iberum gentis notio angustiore sensu usurpata non solebat nisi ad partem orientalis paeninsulae orae referri, apud Avienum etiam ad tractum meridianae orae, ceterae autem gentes, Mastieni Elbysinii Tartessii, propriis nominibus afferebantur. In cogitandi igitur ratione et usu res vertitur. Contra ab sollemni loquendi ratione recedens propriam sibi finxit imaginem Herodorus, cum ceteras quoque gentes, quas modo dixi, Ibericae nationis voce complexus est. Itaque Tartessios non Ibericae, sed alius originis fuisse, fortasse Phoenices ex Müllenhoffii et Meltzeri sententia aut Ligures, quod posuit Unger, ex Hecataei aliorumque distinguendi consuetudine nequaquam recte colligitur. Idem credo colligendum esset de Mastienis Elbysiniis Etmaneis aliis. Id vero nescio an tenendum sit Tartessios, cum Carthaginienses Hispaniam aggrederentur, si non 'consanguinei' erant, at certe magis amica quam ceteros necessitudine ne dicam societate cum eis fuisse coniunctos (cf. p. 46). Hamilcaris aetate mutata est condicio.

Age vero accedamus ad eam quaestionem, quam late patuerint fines Tartessiorum. Eratosthenes *τὴν συνεχῆ τῇ Κάλπῃ Ταρτησσίδα καλεῖσθαί φησι* apud Strab. III 148. Inter Gletes et Elbysinios intermiscet Tartessios Herodorus. Omnium autem accuratissimam notitiam praebet nobis periplus Avieni.

Atque aperiunt, unde oriantur Tartessii, versus 223 sqq. cll. v. 254. In praecedentibus dicuntur Cempsos, qui Hispaniae

1) Cf. Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 180.

Digitized by Google

latus occidenti obversum colunt, excipere Cynetes, quibus tribuitur v. 201 Cyneticum iugum, quod idem est atque *Cap de S. Vicente* [1]); deinde v. 205 Anas per Cynetes fluens memoratur; tum 'panditur rursus sinus' v. 206, videlicet is sinus, qui ab Anae ostio [2]) usque ad Baetim porrigitur; v. 212 duae insulae afferuntur et cautes sacra Saturni v. 215; denique v. 222 sqq. legimus haec:

Hinc dictum ad amnem solis unius via est
Genti et Cynetum hic terminus. Tartessius
Ager his adhaeret alluitque caespitem
Tartessus amnis: inde tenditur iugum
Zephyro sacratum: denique arcis summitas
Zephyris vocata e. q. s.

Conferendi sunt versus 248 sqq.:

At Iberus inde manat amnis et locos
Fecundat unda: plurimi ex ipso ferunt
Dictos Iberos, non ab illo flumine,
Quod inquietos Vasconas praelabitur.
Nam quicquid amni gentis huius adiacet
Occiduum ad axem, Iberiam cognominant.
Pars porro eoa continet Tartessios
Et Cilbicenos.

Exponam de totius loci conexu, cum, posteaquam ut mihi videtur iam recte expositum est, novissimus interpres ad aliam sententiam discesserit.

Müllenhoff p. 114 sqq. Tartessios ab Ana fluvio initium capere statuit [3]) et cautem Sacram esse promunturium *Cap de S. Vicente;* Avienum autem maxima fuisse neglegentia, qui Anam cum v. 223 Cynetes a Tartessiis dividere dicat, tamen

1) Cf. Müller Philol. XXXII p. 107. Sonny p. 33. Aliter iudicat Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 194 sqq.

2) Vel a promunturio *Cap de S. Maria* (cf. Sonny p. 33 n. 4); nam quod amnis ante sinum, in quem influit, apud Avienum memoratur, huic non tantum tribuerim; potest facile hic quidem ordo enumerationis vel haec loquendi ratio esse poetae Avieni.

3) Haud secus Ukert p. 479. Movers p. 613.

Digitized by Google

v. 205 Cynetum agrum faciat perfluentem, nec minus quia v. 212 duas insulas et cautem Sacram proxime ab Ana abesse indicet, v. 222 autem nugetur inde (scil. ab Ana) usque ad Anam esse solis unius viam. Incusaverunt poetam etiam Christ p. 176 et Müller l. l. p. 107, nisi quod hic cautem Sacram agnoscit promunturium *Cap de S. Maria* et hoc Cynetum et Tartessiorum confinium esse existimat. At obstat ipsa ea, quam criminibus in poetam coniectis levare studuerunt, discrepantia, quae tamen, num alia et probabiliore ratione possit levari, ad inquirendum invitat; obstat potissimum — idque plurimum valet —, quod v. 254 ab Ibero amne, qui hodie *Tinto* nuncupatur [1]), orientem versus Tartessii incipere dicuntur. Nempe Müllenhoff p. 120 cogitur suspicari eos etiam occidentalem ad Iberum adiacentem regionem habitare. Quasi hoc per se pateat! Et haec omnia sive male intellegendo sive leviter exprimendo sua culpa peccavit Avienus!

Quae offensiones ne a Sonnio quidem solvuntur. Facit nonnulla verba (p. 34) de parum accurato poetae loquendi usu, qui eiusmodi particulas ut ‘hic hinc dehinc’ tam libere ponere assueverit, ut earum nulla ratio haberi possit. Ita eum v. 222 quoque ‘hinc’ voculam usurpasse, cum in periplo non fuerit notatum nisi usque ad Anam uno die viam confici loco, unde fiat iter, omisso (scil. a iugo Cynetico). Particularum usum sane Avienum non propriis terminis diligenterque observatis coercuisse adeo non infitior, ut ipse antea (p. 79) simile quid monuerim: sed id mero arbitrio fingit vir doctus non declaratum fuisse disertis verbis in periplo, unde distaret via unius diei Anas flumen; fingit item excidisse viae indicationem inde a promunturio Ophiusae usque ad illum locum. Mox de mensura locorum accuratius disseram. Quod autem Anas v. 205 ‘ante tempus’ commemoraretur, Avienum, cum in fonte Cynetes usque ad Anam pertinere dicerentur, fluvium obiter memoratum in suam descriptionem recepisse; idem fecisse v. 208. At cum v. 206 de sinu agatur, in quem ipse immittitur, suo loco Anas

1) Cf. Müllenhoff p. 119. Unger p. 211. Hansen p. 1427. Sonny p. 37.

Digitized by Google

ibi commemorabatur (cf. p. 97 n. 2). Ceterum quae in periplo inter se congruebant, Avienus semel recte expressisset (v. 223), altero loco falso (v. 205)! Denique versus 249 sqq., qui Sonnio impedimento sunt, tribuuntur interpolatori. Non modo ad neglegentem Avienum confugitur, sed etiam ad personatum auctorem. En nodus discissus, non solutus! Qua de re infra uberius mihi disputandum erit. Immo Ungeri (Philol. suppl. IV p. 207 sqq.) partes assector[1]). Anas fluit per Cynetes (v. 205). Cynetes excipiunt Tartessii (v. 223). Tartessii incipiunt ab Ibero (v. 254). Ergo Iberus est limes inter Cynetes et Tartessios. Simplicissima est ratio. De caute Sacra adeas Ungerum l. l.

De viarum mensura ut exponamus, restat. Ac spectemus situm locorum. Aryium iugum (v. 160. 172) non tam fuerit *Cap Carvoeiro* (Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 190 sq.) quam illud, quod Ὀρούιον ἄκρον cluet ap. Ptol. II 6, 2[2]); deinde Ophiusae prominens (v. 171) videtur esse promunturium apud Olisiponem situm, quod hodie appellant *Cap da Roca*, non *Cap de S. Vicente* (Unger p. 194 sqq.). Hoc ipsum est iugum Cyneticum (v. 201), quod Unger (p. 194 sqq.) non diversum esse sumit a promunturio *Cap de S. Maria*. Conferas de his omnibus ceteros Avieni interpretes. Quod cum apud Avienum v. 162 ab Aryio iugo usque in columnas classibus esse cursus quinque dierum dicatur, v. 172 indidem ad Ophiusae prominens duorum, efficitur de reliqua orae parte inter Ophiusae prominens et columnas vel Gades[3]) interiecta cursus trium dierum. Iam intendamus ad v. 266. Ubi cum apud Wernsdorfium legatur 'Dictoque ab amni,' Müllenhoff p. 124 pro eo, quod traditum est 'Dictoque ab uni' procul dubio et lenius et rectius restituit 'Dictoque ab Ana', quod etiam Unger Philol. suppl. IV p. 214 et Holder laudavere. Haec autem est viarum computatio: uno die via conficitur ab Olisipone usque ad iugum Cyneticum, uno inde ad Anam, uno denique ab Ana usque ad Gades (v. 266). Nimi-

1) Cf. etiam Hansen p. 1427.
2) *Cap Silleiro?* Ukert p. 283. Häbler l. l. p. 26.
3) Cf. Sonny p. 23. 35 n. 3.

Digitized by Google

rum deminuuntur itinera, quo propius nauta ad regiones magis celebres accedit[1]).

Attamen latet difficultas. Ab Gadibus ad Anam est via unius diei (v. 266); ab Ibero usque ad Anam item unius diei (v. 222). Qui convenit? Necesse esse reor, quod Unger p. 209 monuit, poetae verba (v. 222) 'solis unius via' ad terrestre iter referantur. Reputes autem ab Ophiusae prominente usque ad Anam navigationis cursus mensuram celari: succedit mirum in modum mensura terrestris itineris v. 178 sqq.

> Et rursus inde si petat quisquam pede
> Tartessiorum litus, exsuperet viam
> Vix luce quarta.

Tartessii ab Ibero sumunt exordium. Rursus quanto tempore navi quis vias permetiatur, iam inde ab Ana perhibetur (v. 266): reliquum est, ut dicatur, quantum Iberus ab Ana distet. Quod factum videmus ipso versu 222, ut ibi quoque de pedestri itinere agatur, quod forsitan — si modo libet Sonnio[2]) aliquid concedere — viator eadem via conficiat, qua quis ab caute Sacra Anam transgressus perveniat Olisiponem ab ora in interiora recedens, non litus ipsum premens usque ad Anae ostium.

Iam vero quousque in mediterraneis pertineant Tartessii — quod ad nostram de Hecataeo quaestionem aliquid valere infra noscemus —, haud ita certum videtur. Res est nobis cum Etmaneis et Ileatibus vel Eleatibus. Namque post Tartessi fluminis descriptionem (v. 283 sqq.) habet poeta v. 298 sqq. haec:

> qua dehinc ab aequore
> Salsi fluenti vasta per medium soli
> Regio recedit, gens Etmaneum accolit.
> Atque inde rursus usque Cempsorum sata
> Ileates agro se feraci porrigunt.

Müllenhoff p. 129 Etmaneos putat superiorem fluminis partem

1) Cf. Müllenhoff p. 103.

2) Cf. p. 31 n. 1, ubi haec: 'terrestris itineris spatium indicare nisi in compendiis per regionem mediterraneam faciendis ineptum est, cum orae modus navium cursu definiatur.'

Digitized by Google

accolere; ad meridiem et occidentem versus eis acclinare Ileates; utramque gentem utrique ripae adiacere. Non magis assentior quam Christ Annal. philol. CIII p. 713. Quod autem Unger p. 222 opinatur ipse quoque Etmaneos utrimque [1]) circum Hispalim habitare, quos in occasum versus usque ad Cempscrum fines Ileates excipiant, lacus autem Ligustinus (v. 284) a Tartessiis dividat, ne id quidem certum mihi videtur. Etenim num recte 'aequor salsi fluenti' (v. 298 sq.) interpretatus sit lacum Ligustinum, valde dubito. Ac ne fluvius quidem Tartessus, de quo modo locutus est poeta, eis verbis significari mihi videtur[2]), sed ipsum mare, quod paeninsulae oras alluit, ut his versibus 298 sqq. non indicetur nisi mediterranea ab Etmaneis incoli (cf. v. 432. 483. 549. 622 [615]). Deinde et citra Baetim et trans eum utramque vel alterutram gentem incolere ex ipsis poetae verbis nullo modo concludere licet. Quod cum Ileates inter Etmaneos et Cempsos interiecti esse dicantur, veri est simillimum etiam Etmaneorum partem saltem aliquam a Baeti ad occasum solis spectare; nec quicquam opinor impedit, ne universos Etmaneos ibi habitare existimes et ab sinistra ripa excludas. Itaque si in mediterraneis a Tartesso fere flumine in septentrionem et occidentem colunt fortasse usque ad superiorem Iberi amnis alveum et inde excipiuntur ab Ileatibus, qui Cempsos attingunt, sequitur, ut non necessario putes Tartessios usque ad lacum Ligustinum tantummodo pertinere, sed etiam ampliores fines eis possis quidem tribuere, regionem dico ipsi flumini proximam eique etiam superiori. Nam hoc per se magnam habet speciem veri. Mirum ni Etmanei a dextro latere non adeo prope flumen accolant, ut eos ne pusillum quidem spatium proxime fluvium habitandi Tartessiis relinquere putes. Quatenus autem re vera Tartessii secundum Tartessum introrsus se porrigant, id manet obscuritate velatum.

Superest, ut de termino Tartessiorum in ipsa ora maritima

1) Cf. etiam Sonny p. 41.

2) Quanquam Avienus etiam cum de fluviis agit, usurpat voces aequor (cf. or. mar. 546. 627 [620]. descr. orb. 30. 335. 424. 1030) et 'fluentum' (cf. or. mar. 321. 626 [619]. 631 [624]. descr. orb. 425. 1160).

Digitized by Google

posito quaeramus. Ut mittam Sonnium, qui nixus v. 223 sqq. eum fuisse Tartessum fluvium existimat (p. 35. 41), huc spectant v. 254 sq.:

Pars porro eoa continet Tartessios
Et Cilbicenos

coll. v. 303: Maritima vero Cilbiceni possident

et v. 308 sq. Tartessiorum mons dehinc attollitur
Silvis opacus.

v. 317 sqq. monte ab illo, quem tibi
Horrere silvis dixeram, cum veneris,
Litus recline et molle harenarum iacet,
In quas Besilus atque Cilbus flumina
Urgent fluentum.

Quos iam supra tetigi exponens de Cilbicenis (cf. p. 39). Sat habeo iterum Ungerum (p. 229) laudare, qui Tartessios ab Cilbicenis Besilo (*Lirio*) fere flumine seiungi statuit.

Attamen latius patuisse videntur fines Tartessiorum. Ipse enim Avienus eo loco, quem supra (p. 34 sqq.) tractavimus, ubi quattuor illae gentes Chrysum accolentes enumerantur, v. 419 sqq. testatur Tartessios porrigi in Calacticum sinum; apud Malacam eorum fit mentio (v. 428); terminus denique erat in sinu Ilicitano (v. 462 sq.). Quid? quod etiam Ephoro Tartessii ibi habitantes innotuere (Scymn. 199)?

Sed priusquam singula persequamur, quaeramus, quemadmodum omnino, cum Tartessiis iam Cilbiceni successerint, tamen illorum mentio iterata et possit et debeat intellegi. Movers p. 613 sq. putat angustiore sensu Tartessi vocem non valere nisi fluminis regionem et Turdetaniae oram columnis et Ana terminatam, ex latiore autem usu etiam citerioris orae partem comprehendere. Quod ei videtur apparere cum ex posterioris aetatis significationibus, quae sunt Baetica et Turdetania, quarum usus ad priscum terrae nomen aptatus sit, tum ex praecipuo teste Avieno, qui, quaecumque tradiderit, ex antiquioribus partim Punicis fontibus sit mutuatus. Gentem igitur Tartessiorum vetusto aevo per magnam partem paeninsulae orae, quae ad meridiem et orientem vergit, esse diffusam. Conferendi

Digitized by Google

sunt etiam Müller ad Scymn. 199, qui Polybii illum locum (III 24) ad secundum foedus Poenorum Romanorumque spectantem ascivit, et Christ p. 174 n. 1[1]).

Denique memoranda est Meltzeri opinio. Exponit p. 35 sq. 152 sq. Tarsis sive Tartessi nomen antiquitus ad totam oram inde ab Ana usque ad promunturium *Cap de la Nao* spectavisse, quae Phoenicum veterum oppidis fuerit completa; Tartessios nempe ipsos Phoenissae originis eorum fuisse incolas. Indigenas postea gentes colonias aut delevisse aut ad minorem numerum reduxisse; Poenos denique gentibus illis subiectis Phoenicum adhuc superstites urbes suae vel societati vel dominationi adiunxisse et ipsorum colonos intermiscuisse. Quare esse factum, ut, cum tractus ille Libyphoenicum nomine comprehensus sit, Tartessi nomen contraheretur nec referretur nisi ad terram columnis ulteriorem. Atqui etiam posthac in sinu Ilicitano nomen inhaesisse ex memoria pristini status non oblitterata. Sane quidem Phoenicum oppida ab indigenis Hispanis occupata et dein a consanguineis Poenis quodammodo recuperata esse satis superque supra diximus. Sed rursus item sat verba fecisse nobis videmur Tartessios non fuisse Phoenicum colonos oppidorumque illorum incolas. Qua causa frangitur Meltzeri sententia. Immo magis videtur probabile Tartessios antiquitus brevioribus finibus coercitos latius se propagavisse, qui Gletum regionem post Herodorum obtinere coeperint idque, ut videtur, belli inter Carthaginienses et Massaliotas gesti temporibus (cf. supra p. 46. 57). Quid? quod apud ipsum illum mythographum Tartessiorum nomen non pertinet nisi ad oram, quae patet extra columnas? Inter Cynetes Gletesque et Elbysinios interponuntur.

Ex eo autem, quod modo dixi, aliquid affulget luminis huic quaestioni. Dicunt ad orientalem oram Hispaniae Tartessios priscis temporibus pertinuisse. At quonam modo eo usque pertinebant? Qualis ratio inter eos intercedebat et Elbysinios Mastienos Libyphoenices? Non possum facere, quin

1) Ubi quam antea (p. 122) opinionem conceperat, ipse — recte scilicet — deposuit.

Digitized by Google

de hac quoque re profitear Ungerum (p. 223. 234 sq. 246), quid rei esset, clare expressisse: loci, quos laudavi, ad colonias Tartessiorum spectant, quae ab ipsorum finibus procul aberant. Nec ita moleste nescio an videatur adiectivum 'divites' gentis nomini a poeta appositum (v. 423). Quid enim in ipso fonte reppererit, ut hoc ipsum ad exprimendum eligeret, quis est, qui sciat? An addidit ornatus causa? Sed utut est, nullo modo Avieni verba ita accipere licet, ut de continuo Tartessiorum agro cogites. Non magis diligenter 'porrigendi' (v. 424) verbum a poeta ad veram rei condicionem accommodatum est quam 'terminus' (v. 462) significatio[1]). Nimirum ille locus, a quo Tartessii ad sinus Calacticum et Ilicitanum non pertinebant, sed pertinuisse mente tantum cogitandi sunt, si Avieni verba spectas, intellegendus est Iberus fluvius, a quo initium capiebant ipsi ad Besilum fere amnem tantummodo pertinentes.

Iam accedamus ad ipsos Avieni versus 419 sqq.:

Hic Chrysus amnis intrat altum gurgitem:
Ultra citraque quattuor gentes colunt.
Nam sunt feroces hoc Libyphoenices loco;
Sunt Massieni; regna Selbyssina sunt
Feracis agri et divites Tartessii,
Qui porriguntur in Calacticum sinum.
Hos propter autem mox iugum Barbetium est
Malacaeque flumen urbe cum cognomine,
Maenace priore quae vocata est saeculo.
Tartessiorum iuris illic insula
Antistat urbem, Noctilucae ab incolis
Sacrata pridem: in insula stagnum quoque
Tutusque portus: oppidum Maenace super.

A Chryso flumine colonos Tartessios incipere opinatur Unger p. 239; at si, quae modo de voce porrigendi dixi, retines, nulla nos urget vis necessitatis. Quin etiam ob 'terminus' voculam (v. 462) aequum est locum, unde Tartessii — ab Avieno — tanquam se porrigentes inducuntur, Iberum intellegi, non Chry-

1) Cf. Unger p. 234 sq.

Digitized by Google

sum. Nihil impedit, quominus in citeriore quoque ripa Chrysum proxime Libyphoenices accolere (cf. supra p. 35) ac divites Tartessios (v. 423) apud Malacam (v. 428) vel omnino in sinu Malacitano consedisse credamus. Etenim cum apud Malacam Tartessios nominatos inveniamus, vix possumus Calacticum, qui dicitur, sinum cum Müllenhoffio p. 146 et Sonnio p. 45 sq. ad eam regionem retrahere, quae inde a iugo Barbetio (quod hodie vocant *Punta de Cala Moral*) ad meridiem vergit: simplicissimum videtur Calacticum sinum agnoscere sinum Malacitanum.

Quanquam illi plane contrarium ex poetae verbis eliciunt. Quia iugi Barbetii post Tartessios, qui in sinum Calacticum porrigantur, mentio fiat, necessario sinum, qui praecedat, nempe illum, qui a Chryso usque ad iugum Barbetium patescat, esse intellegendum. At accuratius consideremus rationem, qua singula ab singulis apud Avienum excipiantur. Agitur de Chryso. Percensentur primum gentes, quae ultra citraque colunt. In his Tartessii. Quorum mentioni per relativam enuntiationem adicitur, ubinam habitaverint, scilicet in sinu Malacitano. Attamen apud Chrysum etiamtum remanet descriptio. Dein memorantur Barbetium iugum et Malaca. Anticipata igitur est Tartessiorum sedium memoria, quae per praepositionem 'propter' cum eo loco, quo descriptio substiterat, a poeta conectitur. Itaque Calacticum sinum esse Malacitanum recte iudicavisse mihi videntur Unger p. 235 et Hansen p. 1428[1]). Quod si tenes, vix potes facere cum Sonnio p. 45, qui putat Avienum, cum in periplo post Tartessios nudum Calacticum sinum allatum deprehenderit, hunc cum illis mero arbitrio inductum coniunxisse verbo porrigendi; 'orationem' igitur — ut ipsius viri docti verbis utar — 'ab illis ad hunc rhetorice traducturum Tartessios usque ad Calacticum sinum habitare commentum esse.' 'Porrigendi' verbum sane

1) Ceterum aliud quid possis excogitare: verba 'qui porriguntur in Calacticum sinum' anticipatione quadam adhibita iam ad extremum Tartessiorum terminum v. 462 sq. spectare, qui tum, postquam eatenus provecta est descriptio, suo loco indicatur. Cuiusmodi praecurrendi rationis exemplum habes v. 223 sqq., ubi simulatque, unde Tartessii incipiant, dictum est, praemittitur mentio fluvii Tartessi.

Digitized by Google

est Avieni; sed videtur nihil esse impedimento, ne arbitremur re vera aliquo modo in periplo indicatum fuisse Tartessios (colonos) in Calactico sive Malacitano sinu habitare. Quanquam num praeter insulam Malacae obiectam in ipso illo sinu ampliora tenuerint Tartessii coloni, ignoramus. Quid vero nomini quale legitur 'Calacticus sinus' faciendum sit, in incerto est. Liceat mihi hanc quaestionem hic praetermittere; breviter infra ad eam redibo.

Restat extremus eius gentis terminus. Post iugum Traete (*Cap de Palos*) mentio inicitur v. 456 Theodori amnis (cf. Ps. Aristot. mir. ausc. 46) non diversi ab eo, qui dicitur Tader a Plinio III 19 (hodie *Segura*)[1]). Dein Phoenicum vel Carthaginiensium, qui illic incolunt, memoria continetur versibus 459 sq. Sequuntur v. 460 sqq.:

rursus hinc se litoris
Fundunt harenae et litus hoc tris insulae
Cinxere late: hic terminus quondam stetit
Tartessiorum; hic Herna civitas fuit.
Gymnetes istos gens locos insederant e. q. s.

Patet eum sinum agi, qui inter promunturia *Cap de Palos* et *Cap de la Nao* interiectus est, quem Ilicitanum appellant posterioris aetatis geographi. Sed quo loco Herna civitas sita fuerit, nescimus[2]). Quam prope eam urbem fuisse Unger suspicatur, quae nunc cluet *Alicante*, eo fortasse loco, quo posuerit *λιμένα Ἰλικιτανόν* Ptolemaeus II 6, 14. 'Terminus' autem vox iamiam vix latet: nam ibi quoque consederant Tartessiorum coloni. Quod confirmatur ab Ephoro (Scymn. 198 sq.) iam supra laudato.

Confirmari videtur praeterea eiusdem saeculi testimonio, dico secundi, quod Romani Poenique inierunt, foederis instrumentum. Nam *Ταρσήιον* nomen, quod apud Polybium III 24 exstat, vix iniuria Movers et alii cum Tarsis et Tartessi nominibus cohaerere suspicati sunt nec videntur redarguti ab

1) Cf. Ukert p. 482. Müller ad Scymn. 199. Christ p. 172. Müllenhoff p. 157. Unger p. 244. Sonny p. 49. Wilsdorf p. 21.

2) Cf. Sonny p. 49.

Digitized by Google

Ungero[1]), qui Massiliensem coloniam fuisse Tarseium auguratus est, tertiam nempe ex eis, quae teste Strabone III 159 non procul a Sucrone afuissent. Quod plane incertum. Si vero cohaeret, cohaeret scilicet cum Tartessiis illis colonis, quos in orientali Hispaniae litore habitavisse Scymnus testatur et Avienus. Hoc certe Müllero ad Scymn. 199 debemus concedere.

Quanquam quae ratio inter ipsa duo nomina *Μαστία* et *Ταρσήιον* intercesserit, difficile est dictu. Terrae significationem utrumque continere non posse satis opinor patet: nam ut omnino ratione caret totos orae tractus pro terminis navigationis constituere, sic eo magis careret ratione, si duae diversae eiusdem litoris regiones statuerentur. Eandem videlicet causam impedire, ne et Mastia et Tarseium simul urbes fuisse affirmarentur, rectissime notavit etiam Meltzer p. 520. Satis erat unam nomine designare, altera supervacanea. Atqui supra (p. 29) vidimus Mastiam agrum esse Mastienorum: efficitur, ut Tarseium urbem esse dicamus, quod plurimi profecto dicunt inter viros doctos. Cuius conclusionis fidem auget Stephanus s. v. *Ταρσήιον πόλις πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις. Πολύβιος τρίτῳ*, qui nomen quidem ipsum Polybii testimonio comprobavit, explicationem vero inde non repetivit[2]). Iam quidni oppido alicui, quod illic Tartessii habebant, nomen Tarseium fuisse credamus[3])? Ac reputemus, quam probe concinat, quod hunc terminum Romanorum navigationi pepigerunt Carthaginienses, qui secundum Avieni periplum saeculo quinto exeunte vel quarto ineunte usque ad ipsam illam regionem pertinebant, quo accedit Libyphoenicum apud Scymnum mentio.

Attamen residet difficultas. Etenim ne id quidem aequum est cogitari et regionem et urbem termini loco esse constitutas ita, ut utraque idem valeret. Nec possunt probari, quae adhuc

1) Cf. Mus. Rhen. XXXVII p. 198 et Philol. suppl. IV p. 197. 250.

2) Cf. Unger Mus. Rhen. XXXVII p. 198.

3) Ceterum si re vera Moversii sententia falsa esset, tamen id tantum ad irritum caderet, quod Tarseium nomen fuisse oppidi Tartessiorum statuimus; exstitisse autem in illa regione oppidum Tarseium cum fiducia teneremus.

Digitized by Google

prolata sunt conamina nodi solvendi. Ungeri illam coniecturam de Corsicae quadam urbe Mastia ab omni probabilitate alienam esse antea (p. 29 n. 3) diximus; quod vero Meltzer p. 520 suspicatur in instrumento tale quid indicatum fuisse, quod Graeci ita exprimant, ut scribant *Μαστία Ταρσηίων* (Mastia Tartessiorum), propterea improbabile est, quod Mastia non locus quidam erat in Tartessiorum finibus situs vel Tartessiis aliquo modo obnoxius, sed tota regio gentis Mastienorum [1]). Certi quicquam vix licet statuere: sed id persuasum habeo errorem aliquem Polybii verbis subesse, id quod eidem Meltzero in mentem venit. Ac praestat rem in incerto relinquere [2]).

Haec postquam de Tartesso Tartessiisque praemonui, ut statim a principio, qualis adumbranda esset imago, illucesceret, iam perscrutemur Hecataeum, num quid in eis fragmentis, quae quidem huc faciant, lateat, quod ab imagine illa adumbrata discordet.

Ac primum quidem propter ipsam rem consentaneum est Hecataeum extremo saeculo sexto Tartessi nomen in periodo afferre potuisse. Etenim vel septimo saeculo regionem, quam Tartessi nomine significabant, attigerant Graeci, qui cum Colaeo Samio vi tempestatum illuc deferebantur (Herod. IV 152). Deinde Phocaeenses cum occidentales regiones tum eam ipsam oram obierunt, quos ab Arganthonio Tartessi rege liberaliter

---

1) Mastiam urbem accipiunt praeter Meltzerum Ukert p. 244 cum n. 7. Müller ad Scymn. 199. Christ p. 168. Müllenhoff p. 152 sqq. Vollmer Mus. Rhen. XXXII p. 619. Wilsdorf p. 21 cum n. 1. Magdeburg l. l. p. 32. —

Sero animadverti, quae disputat Rühl, *Vermischte Bemerkungen*. Annal. philol. CXXXVII p. 347 sqq. Illud quidem recte negat *Μαστία* vel *Μασσία* nomen ad urbem spectare; sed minus feliciter eo mihi videtur inclinare, ut *Ταρσήιον* oppidum in Africa situm fuisse dicat. Nec assentior, quod 'Massienae urbis' mentionem, quae fit apud Avienum — nomen ipsum sane reticetur —, in periplo non exstitisse existimat, sed a poeta descriptioni esse insertam, qui hac ratione Carthaginis Novae situm significaverit.

2) Cf. Soltau Philol. XLVIII p. 140 n. 14.

Digitized by Google

receptos esse idem fabulatur Herodotus I 163. Hi nempe erant, qui Adriam et Tyrrheniam, Iberiam et Tartessum in notitiam Graecorum perferrent. Itaque factum est, ut Stesichorus Tartessum fluvium in Geryonidis carmine memoraret (fr. 5 ap. Strab. III 148); ut fabulam de Arganthonio aetatem centum et quinquaginta annorum nancto respiceret Anacreon (fr. 8 ap. Strab. III 151); ut Pherecydes Atheniensis, unus ex recentioribus logographis, qui circa medium quintum saeculum (ol. 81) vixit, Herculem Tartessum narraret pervenisse (fr. 33 ap. schol. Apoll. Rhod. IV 1396); ut Herodorus (fr. 20) Tartessios in meridionali Iberiae ora habitare novisset; ut Herodotus ipse IV 152 *ἐμπόριον τοῦτο* Tartessum vocaret, quasi aetate sua notitia in vulgus esset pervagata; ut denique eodem quinto saeculo Tartessiae mustelae (Herod. IV 192) et Tartessiae muraenae (Aristoph. ran. 475) omnibus essent notae. De quarti saeculi testimoniis conticescere licet, quae quidem ad nomen tantum pertineant. Potuit igitur Tartessum nosse Hecataeus ac noverat.

Sed quale noverat nomen Tartessi? Ibyllam urbem (fr. 5) in praesens omitto. Habemus apud Stephanum s. v. *Ἐλιβύργη πόλις Ταρτησσοῦ* (fr. 4). Etiam nomen ipsum 'Elibyrge' velim nunc removeri: solam curamus explicationem. Ac videtur Movers-ii Müllenhoffii aliorum sententia quodammodo confirmari. Urbs aliqua Tartessi memoratur: ergo Hecataeus Tartessum in terrae vel regionis loco habebat. Sed ad regionem quoque Tartessi nomen spectavisse ne ipse quidem negavi. Itaque si Hecataeus re vera Elibyrgam Tartessi oppidum appellavit, bene hoc quadrat ad ea, quae supra (p. 93 sqq.) exposui. Attamen ne constat quidem illud de Hecataeo: quem perfacile potes cogitare ita huius urbis mentionem intulisse, ut eam Tartessiorum esse simpliciter diceret, Stephanum autem inde Tartessi nomen ad lemma conformandum adhibuisse. Quod hic quidem valde est veri simile: nam ut Stephani et omnino posterioris aetatis sollemnis erat sententia Tartessum esse urbem, non terram (cf. supra p. 94), sic non inusitatum est Stephano pro gentis nomine, quod apud auctorem erat, supponere urbis significa-

Digitized by Google

tionem. Exempla nonnulla supra (p. 27) attuli. Ceterum hoc unum est Ungero refugium, quem memineris quaeso contendisse eo tempore, quo Baeti nomen Tartesso fuisset, terram Tartessum non exstitisse. Nam aliter hoc Hecataei fragmentum esset impedimento.

Qualis vero fuit Tartessiarum civitatum status Hecataei aetate? Regnum Tartessi quondam reges habuere. Arganthonium Tartesso imperavisse in fabula est. Quae fabula id certe demonstrat Tartessios sui iuris fuisse nec alii populo subditos. Quod teste Herodoto I 165 tum, cum Phocaea per Harpagum capta est anno a. Chr. n. 542, Arganthonius iam mortuus fuisse fertur, inde nihil evincitur ad eam, quam tractamus, quaestionem collustrandam. Sed Tartessum eo tempore, quo Hecataeus periodum condidisset, libertatem amisisse et Carthaginem omnibus veteribus Phoenicum coloniis, quae in occidentali orbis parte erant, praeesse coepisse a Müllenhoffio p. 111 non recte affirmatum est propter ea, quae antea eruimus et de Carthaginiensium in Hispaniam invasione et de Tartessiorum gentis condicione et de ea, quae inter utrosque intercessisse videtur, ratione. Inimicitias enim inter utrumque populum Hamilcaris demum temporibus (Diod. XXV 10) exortas esse credideris. Nemini igitur Hecataei aetate obnoxii erant Tartessii nec Carthaginiensibus nec ulli alii nationi. Huic autem libertatis condicioni optime convenire hoc Hecataei fragmentum, quod Tartessiorum oppidi mentionem continet, apparet.

Iam vero de ipsa urbe Elibyrga quaeramus. Semel praeterea legimus nomen apud Arcadium 105, 12; unde facile est divinando assequi Herodianum nomen illud ex Hecataei periegesi deprompsisse[1]). Ac fuerunt[2]), qui ab Elibyrga non differre putarent Iliberrim urbem, cuius mentio fit apud Plin. III 10. Ptol. II 4, 11 [9] et in titulis CIL II n. 2069 sqq. Erat oppidum

1) Cf. Lentz praef. p. CLXXIII.

2) Velut Pinedo ad Steph. Byz. l. l. Pauly RE vol. IV p. 110. Boudard *Revue archéol.* XIII (1857) p. 187. Quo inclinant etiam Ukert p. 244. 364 et Forbiger p. 46.

Digitized by Google

Baeticae, quod hodie vocatur *Granada*[1]). Alii[2]) Elibyrgam pro eadem habent, quae Iliturgi dicitur Livio XXIII 49 (cf. Priscian. VI 13). XXIV 41. XXVI 17. XXVIII 19. 20. 25. XXXIV 10. Plinio III 10. itin. Ant. p. 403, 2; *Ἰλούργεια* Polybio (XI 24) ap. Steph. Byz. s. v.[3]); *Ἰλυργία* Appiano Iber. 32; *Ἰλουργίς* Ptolemaeo II 4, 10 [9]. Alii utrum rectum sit, in dubio relinquunt[4]).

Duo exstant tali modo coniectandi fundamenta: alterum nominum similitudo, admodum tenue profecto et lubricum; alterum Stephani explicatio, quod multo sane certius atque firmius. Hanc ad argumentationem adhibere utinam nobis liceret! Namque lemmata, quamvis nonnunquam non ita res se habeat, tamen plerumque ipsa quoque a Stephano ex Hecataeo hausta et ex eius more variis modis conformata habeantur necesse est. Quocirca priusquam lemmatis nitamur, id nobis propositum est, num lemmata plena et integra cum priscae aetatis scriptorum notitia congruant, examinare. En misera ratio, quae intercedit inter nomina ex lemmatis definienda et lemmata nominum examinanda. Proclivis sane patet Klauseno via argumentandi nobis molestis impedimentis obstructa. 'Iliberris urbs neque Tartesso flumini adiacet neque Tartessi urbis vicina est, sed Mastianorum dicioni rectius attribuenda'. Assentitur Müllenhoff p. 111 n. Recte nimirum. Recognosce mecum imaginem, quae Avieni descriptionem intuenti ante oculos obversatur: iam videbis circa Iliberrim non Tartessios neque ipsos neque colonos depictos, sed Mastienos illos a Poenis in mediterranea repulsos. Unde et de Herodori illis, qui sunt *παράλιοι*, Tartessiis et de Tartessiaca urbe Elibyrga, quam Hecataeus memoravit, facile elicitur conclusio. Quod si quis dixerit, cum Iliberris, quae videatur Elibyrga fuisse, Tartessi oppidum appellari non potuerit, fragmentum esse suspectum, primum opinor, quicumque ratione et via argumentatur, cavebit omnino, ne

1) Cf. Hübner CIL II p. 285.
2) Ut Holstenius ad Steph. Byz. l. l. Klausen. Müllenhoff p. 111.
3) Cf. Magdeburg l. l. p. 30.
4) Cf. Hübner l. l. Müller ad Ptol. p. 120.

Digitized by Google

quid inferat in antiquos scriptores, quod eos reddat suspectos. Deinde si Elibyrga non fuisset diversa ab Iliberri ideoque Hecataei aetate Tartessi vel Tartessiorum urbs non potuisset vocari, quo tandem tempore potuit? quando exorta est illa notitia inque Hecataei opus interpolata? Haud dubie post Avieni peripli aetatem. Sed per quartum saeculum vix fuerint res, quales ex Avieno cognoscimus, ita immutatae, ut Tartessii in mediterraneis circa Iliberrim habitarent. Quin etiam tertio saeculo dubito an in eodem fere statu res perseveraverint usque ad Hamilcaris Hannibalisque tempora. Accedit enim posterioris aetatis condicio. Quae hic eo rectius potest adhiberi, quod eam non ad pristini aevi tenebras simpliciter transferimus, sed, quoniam vetustam rerum indolem naturamque clarissime ex Avieno habemus compertam, ex recentiore condicione non cogimus aliquid nisi de tempore, quod medium est interpositum. Habitabant autem Bastetani ad Orospedam ac paene Malacam cum Oretanis attingebant teste Strabone III 156. 162 sq. Bastetaniae ad mare vergenti Plinius III 10 attribuit oppida inter Baetim et oram maritimam interiecta, in his ipsam Iliberrim[1]). Quae vestigia indagantes nos eo perducunt, ut etiam quarto tertioque saeculo ibi Mastienos incoluisse arbitremur. Iam ad ipsa Punicorum bellorum tempora pervenimus. Nullo igitur temporis spatio Iliberris potuit dici urbs Tartessiorum ac ne ab interpolatore quidem nescio quo.

Reliquum est, ut colligamus Iliberrim non fuisse Elibyrgam, quod Klauseno faciliore sane negotio concludere licebat. Ceterum ut hoc statim addam, singulare illud Elibyrgae nomen optime convenit cum accurata Hecataei notitia. Contra a tertio saeculo alienum videtur; ac mirum foret, si tum, cum Carthaginienses viam extremas occidentis regiones obeundi praeclusam tenerent (cf. Eratosth. fr. I B 9 [Berger p. 49] ap. Strab. XVII 802), Graeculus quidam homo tam bene illas cognitas

1) Obstare videtur locus Ptolemaei II 4, 9—11 [9], qui eo usque pertinentes facit Turdulos. Attamen hic potest removeri, quippe cum unus ceteris de Turdulorum sedibus testimoniis repugnet. cf. Pol. (XXXIV 9, 1) ap. Strab. III 159. Strab. III 148. 151. Mel. III 1, 4. Plin. III 8. 13. 14.

Digitized by Google

habuisset, ut Iliberris vel alius Tartessii oppidi memoriam ex Hispaniae mediterraneis expromptam posset afferre et in Hecataei periodum infarcire. Cf. quae de Molybdina supra disserui (p. 87 sqq.).

Altera est opinio Elibyrgam fuisse urbem Iliturgim. Ac suspicatus est Klausen[1]) logographum fortasse scripsisse Ἐλιθύργη vel Ἐλιδύργη. Utrumque sane ad litterarum ordinem probe quadraret; sed tam ambigua res est, ut ab omni abstineam disceptatione. Illud vero si non certum, at perquam probabile tamen mihi quoque videtur. Erat autem Iliturgi Baeticae oppidum ad fines fere provinciae prope Baetim situm[2]). In Hannibalico bello ob defectionem proditionemque a Scipione captum et dirutum est (Liv. XXVIII 19. 20. Pol. et App. ll. ll.). Quodsi haec urbs propter nominis similitudinem Elibyrga fuit, Hecataei temporibus Tartessii secundum ipsum Tartessum flumen inde ab ostio eo usque propemodum videntur pertinuisse, quatenus Romanorum aetate Baeticae provinciae fines patebant. Quod quanquam nullo testimonio confirmatur, tamen, cur statui nequeat, non video. Etenim vel per se consentaneum est Tartessiorum regionem fluvio fuisse proximam, praesertim illam agri fertilitate insignem, quae simul praeterea propter metallorum copiam Tartessiis prosperam praebebat potestatem cum alienis populis commercii habendi colendique. Iam vero supra (p. 100 sq.) studui exponere eorum sententiam non esse necessariam, qui apud Avienum Etmaneos prope medium fere Tartessi alveum accoluisse rati ab Iliturgi vel Elibyrga excluserunt Tartessios. Immo Etmaneorum sedes, quales definivimus, minime impediunt, quominus Avienum interpretantes tam latos fines Tartessiis assignemus, ut fluvium proxime habitantes hoc quoque oppidum, de quo agimus, tenere potuerint. Ex Avieni autem periplo licet optimo iure etiam de Hecataei aetate aliqua coniectare. Atque etiamsi de hac re falsi fuimus, etiamsi Tar-

1) Non Müller, ut putat Hübner l. l., cum fragmentorum historicorum ille editor in Hecataeo plerumque Klauseni notas expresserit.

2) Cf. Ukert p. 380. Forbiger p. 41. Hübner CIL II p. 297. Detlefsen Philol. XXX p. 291 sq.

Digitized by Google

tessii non usque ad Iliturgim pertinebant, tamen potuit logographus, qui fortasse urbem illam prope Tartessum fluvium sitam esse audiverat, facile eam Tartessiis vindicare, quorum sedes non procul a fluminis regione abesse pronum erat conicere. Nam si Iberiam, licet magna fecerit itinera *ἀνὴρ πολυπλανής* (Agathem. I 1), non ipse adiit, tamen multa certe rescivit ex navigatoribus et mercatoribus, qui ad illas regiones commeaverant. Et quid mirum, quod ei innotuerat etiam urbs tam longe a freto distans? nonne auctore Herodoto I 163 Phocaeenses etiam fluvium Tartessum ad Graecorum scientiam pertulerant? Denique id quoque potest cogitari Hecataeum in conexu loci, quo Elibyrgae meminit, flumen Tartessum, cui adiacebat, commemorasse, Stephanum autem inde Elibyrgam interpretatum esse *πόλιν Ταρτησσοῦ*.

Alterum fragmentum (5), quo Ibyllae Tartessiae oppidi memoria continetur, Hecataeo vindicare ausus est Klausen, quanquam auctoris nomen apud Stephanum nunc quidem non legitur. Ad consensum inclinat Müllenhoff p. 111 n.; cautius antea iudicaverat Movers p. 602 n. 30. Antiquiori certe debetur scriptori; nec, si confertur fr. 4, obstat illud *Ταρτησσίας*, quod in lemmate est, ne de Hecataeo cogitemus: Stephani solius arbitrium hic quoque prodi mihi videtur. Et quoniam fragmentum a Klauseno in numerum reliquiarum receptum est, etiam in hoc inquiramus: quodsi male res successerit, tamen integer manebit Hecataeus incolumisque.

Nusquam alibi Ibyllae nomen deprehendimus. Atque ut omittam Berkelium, qui suspicatus est eandem urbem fuisse Ibalsam sive Balsam Lusitaniae, alii[1]) ad Ibyllam trahi iusserunt Hispalim Baeticae oppidum, quod tam notum est, ut scriptorum locos afferre supersedeam[2]). Sed multo rectius iam Ortelius huc rettulit Ilipam, cuius meminit Strabo III 141 sq. 174 sq., quippe cum apud Stephanum addantur haec: *παρ'*

1) Sic Caro ap. Ukertum p. 353. Holsten. ad Steph. Byz. s. v. Movers l. l.

2) Cf. Ukert p. 353. Forbiger p. 39 sq.

Digitized by Google

οἷς μέταλλα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, Strabo III 142 autem tradat maximam argenti copiam esse ἐν τοῖς κατὰ Ἴλιπαν τόποις. Ecce lepidus consensus, qui nos a suspicando paene ad confidendum perducit. Probaverunt coniecturam Klausen et Müllenhoff p. 111 n. Attamen Klausen in nomine 'Ilipa' aliis exemplis probando lapsus est, cum allato praeterea Livii loco XXXV 1 contendit apud Plinium esse formam Ilipulam. Sunt singula nomina haec:

I. Ilipa.

Oppidum Baeticae Baeti adiacens, quod septingenta ferme stadia a mari aberat.

Polyb. XI 20. Strab. III 141 sq. 174 sq. Ptol. II 4, 13 [10]. Liv. XXXV 1. (Silpia XXVIII 12). Plin. III 11. CIL II n. 1085. 1091.

II. Ilipula.

1) Ilipula Magna sive Laus, oppidum eius Baeticae partis, quae ad orientem vergebat, conventus Cordubensis.

Ptol. II 4, 11 [9]. Plin. III 10.

2) Ilipula Minor, oppidum stipendiarium in eadem Baeticae parte a Baeti ad meridiem et orientem solem sita, conventus Astigitani[1]).

Plin. III 12. CIL II n. 1469. 1470 in addend. p. 702.

3) Illipula, oppidum alterius Baeticae partis inter Baetim Anamque interpositum, conventus Hispalensis.

Ptol. II 4, 12 [10]. itin. Ant. p. 432, 1 (Ilipa). geogr. Rav. IV 45 p. 317, 14 (Hilpula). CIL II n. 954.

Tres igitur eiusdem Ilipulae nominis urbes distinguendae sunt et inter se et ab Ilipa, de qua nos agimus[2]).

Quodsi haec Ilipa est Ibylla, quam memoravit sive Hecataeus sive alius scriptor vetustus, Tartessiorum fuit aliquando Ilipa. Qua in re nihil prorsus miri inesse spero libenter mihi

1) Quo revocaverunt Hübner CIL II p. 200 et Müller ad Ptol. p. 119 etiam Ilipam itinerarii Ant. p. 411, 2 et Olipium geogr. Rav. IV 45 p. 316, 15.

2) Cf. de diversis his oppidis Ukert p. 263. 371 sq. 374. Forbiger p. 46 c. n.; 48. Hübner CIL II p. 122. 141. 200. Müller ad Ptol. p. 119. 121. 125. Detlefsen Philol. XXX p. 288 sq. 295. 298.

Digitized by Google

quemvis concessurum, si, quae de Elibyrga exposui, recta esse sibi persuaserit. Nam quae in illam cadunt, eo magis certiusque cadunt in Ibyllam sive Ilipam. Itaque simpliciter ad ea relego. Reliquum est, ut concludam non esse, cur hoc fragmentum Hecataeo abiudicemus, aut ut accuratius loquar, non esse, cur ei non attribuamus.

Haec de Tartesso.

3. Iberi.

Transeo ad Iberos perscrutandos. Pertinent huc Hecataei fragmenta 11—18. Atque ita materiem mihi liceat disponere, ut in praesens eis omissis, quae nimis incerta sunt, primum dicam de gentibus, deinde de oppidis.

Ilaraugatae.

fr. 14 ap. Steph. Byz. s. v. *Ἰλαραυγᾶται οἱ Ἴβηρες. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. καὶ Ἰλαραυγάτης ποταμός.*

Hos Ilaraugatas affirmat Klausen eosdem fuisse atque Ilercaones sive Ilergetes sive Ilurgetas sive Ilercaonenses sive Illurgavonenses, populum Iberi fluminis ripas tenentem. Falso omnes confudit. Discernuntur recte Ilercaones et Ilergetes.

a. Ilercaones.

Habitabant in orientali Iberiae ora Edetanos excipientes inde a fluvio Uduba vel Udiva, qui a Sagunto oppido septentrionem versus in mare cadebat: patebant usque ad Iberum ipsi excepti a Cessetanis cum Tarracone oppido (cf. Plin. III 20 sq.). Quocum conspirat Ptolemaeus, qui II 6, 16 post Edetanos maritimos enumerat Ilercaones, dein Cosetanos cum Tarracone; altero autem loco II 6, 64 [63] Edetanis mediterraneis, qui Iberum attingunt, in orientem finitimos facit Ilercaones eisque complures tribuit urbes. Non dubium est, quin huc spectent Ilurcaones et Ilercaonia Livii (fr. 19 ex libro XCI vol. IV p. 227 sq. Hertz); Ilergavonenses eiusdem Livii XXII 21; Illurgavonenses Caesaris bell. civ. I 60.[1])

1) Cf. Ukert p. 316. 418 sqq. Forbiger p. 54. Müllenhoff p. 168.

Digitized by Google

b. Ilergetes.

Habitabant in sinistra Iberi ripa cum aliis gentibus *ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ἴβηρος καὶ τῆς Πυρήνης τμήματι* (Ptol. II 6, 65 [64]) ac praecipuas tenebant urbes Oscam (hodie *Huesca*) et Ilerdam (hodie *Lerida*) ad Sicorim (*Segre*) fluvium sitam (cf. Strab. III 161. Ptol. II 6, 68 [67]). Secundum Ptolemaeum, quocum Strabo l. l. coll. III 156 conveniret, non erant nisi mediterranei. Tamen teste Plinio III 21 ipsum mare videntur tetigisse, qui oram tantum peragrans post regionem Cessetaniam enumerat regionem Ilergetum, oppidum Subur, flumen Rubricatum, a quo Laeetani et Indigetes, cum apud Ptolemaeum II 6, 16 sqq. ordinem habeas hunc: *Κοσητανῶν* (17) *Λαιητανῶν* (18) *Ἰνδιγετῶν* (20 [19]) *παράλιοι*. Id autem certissimum est hos immane quantum differre ab Ilercaonibus. Ilergetum praeterea mentionem faciunt Polyb. X 18 coll. Liv. XXVI 49; porro Liv. XXI 23. 61. XXII 21. XXVIII 32. XXIX 2. 3. XXXIV 11. 12[1]). Ex collatis Livio XXI 23 et Polybio III 35 luculenter elucet ne eos quidem, qui apud hunc *Ἰλουργῆται* appellantur, diversos esse ab Ilergetibus. Contra supra (p. 111) vidimus nomina, quae sunt *Ἰλούργεια* (Pol. (XI 24) ap. Steph. Byz. s. v.), *Ἰλυργία* (App. Iber. 32), *Ἰλουργίς* (Ptol. II 4, 10 [9]), ad Iliturgim Baeticae oppidum referenda esse[2]).

Ex his, quae modo de Ilergetibus attuli, testimoniis nullum est vetustius secundi belli Punici temporibus: solus inter antiquiores videtur hic quoque esse Hecataeus. Quanquam exstitit vir doctus, qui in priscorum scriptorum reliquiis vestigia eiusdem gentis indagasse sibi visus est. Scilicet multum valent ad Hecataeum aequalium aut ferme aequalium testimonia. Itaque etiam hanc quaestionem tractaturus sum, quanquam nos longe rursus abstrahit ab Hecataeo.

Ratus est Müller ad Ptol. p. 192 non alios nisi Ilergetes fuisse Igletes vetustiorum auctorum, quos respiceret Strabo

1) Livii loco XXI 22 error videtur subesse (cf. Weissenborn ad h. l. et Schweighäuser ad Pol. III 33 vol. V p. 554 sq.). Apud Polybium III 33, 15 legitur *Λεργητῶν* Iberica origine omissa.

2) Cf. de Ilergetibus Ukert p. 316. 450 sqq. Forbiger p. 76 sq.

Digitized by Google

III 166, Gletes Herodori (fr. 20), Tletes Theopompi (fr. 242 ap. Steph. Byz. s. v. *Τλῆτες*), Ileates Avieni v. 302[1]). Altero autem loco (Philol. XXXII p. 116) credibile reddere conatur Gletum nomen ex Ilergetum exortum esse hac ratione: *Ἰλεγῆτες, Ἴγλῆτες, Γλῆτες*. Hoc quidem removeamus; sed, cum Gletes in Iberiae ora meridiei adversa habitarent, ad septentriones spectarent Ilergetes, quemadmodum possunt illi cum his conferri? Videlicet sic: prisci illi geographi mediam paeninsulae partem esse omnino ignorabant; meridionales ideo et septentrionales regiones confundebant; consueverant opinari Pyrenaeum montem et Sicanum Iberumque fluvios in ea Hispaniae parte exstare, quae ad meridiem vergit. Profert nonnulla ad rem illustrandam.

Pauca tantum nunc opponam. Velut de Herodoro, cuius testimonium bene cum Mülleri sententia videtur convenire. Nam apud eum Mastienos excipiunt Celciani et Rhodanus: media pars paeninsulae praetermittitur. Qua de re ad Ungeri rationem supra (p. 37) commemoratam equidem haudquaquam confugerim: certa videtur Berkelii coniectura. Celciani autem qui fuerint, quis scit? Qui si in Galliae ora incolebant a Rhodano ad occidentem versus, ut simile est veri, inter eos et Mastienos intererant Iberi. Atqui Ibericae nationis (*γένος*) singulas gentes (*φῦλα*) enumerat ille mythographus: potuitne singularum Ibericae nationis gentium seriei etiam Iberos inserere? Potuit, si accurate rem voluit exprimere; potuit autem altera ex parte eo ipso facile, ut ceterorum illos Iberos omitteret, adduci. Nempe in hac ipsa re a ceteris discrepat. Illi Iberos putabant esse unam gentem Hispaniae, alias Mastienos Elbysinios ceteros: hic omnes Iberum nomine complexus est. Hinc igitur fortasse explicatur hians illa lacuna. Hecataeum vero certissime constat non confudisse meridiem et septentrionem. Quod ex hac ipsa disputationis parte, quae ad Iberos

1) Quod Müller ad Dion. Per. 338 coniecit non diversos fuisse a Gletibus vel Ileatibus Saefes Avieni, qui hos ex alio fonte sumpsisset atque Ileatum nomen, hanc coniecturam omittere licet.

Digitized by Google

pertinet, affatim spero fore manifestum. Cum Hecataeo conspirat Herodorus de Mastienis et Elbysiniis: et putabis eum, qui gentium illam continuationem enumerans etiam Gletes nominat inter Cynetes et Tartessios, errore deceptum Ilergetes sive Gletes ex septentrione ad meridiem transtulisse? putabis Theopompum, qui eosdem Tartessiis vicinos fuisse refert?

Denique ne nimium commorer, attulit gravissimum testem Avienum. Etenim apud Avienum quoque eiusmodi confusionis vestigia elucescere ut Bebrycum memoriam, Sicani mentionem, Iberi notitiam cuiusdam meridionalis — qua ratione dicendi quod compendiose utor molesti circuitus vitandi causa, veniam peto —, quae ad meridiem spectarent. Quae vestigia ne uno tenore persequar, impedit continuae commentationis cursus, qualis mihi propositus est. Nam de Sicano fluvio et Etmaneorum gente infra suis locis disputandum erit. Quae ad meridionalem illum Iberum pertinet quaestio, artissime cohaeret cum hac, quae est de Gletibus vel Ileatibus. Praemitto interim de his rebus minime probari posse Mülleri sententiam. Restant Bebryces. Sed cum Avienus v. 482 Tyrium fluvium memoret, qui procul dubio idem est ac Turia Hispaniae Tarraconensis, de Bebrycum sedibus non licet dubitare. A Turio enim ad septentriones habitabant in mediterraneis (v. 483 sqq.); nec igitur tam longe aberant a Pyrenaei radicibus. Quod firmatur evidentissimo consensu Ephori (Scymn. 200 sq.).

Concidit denique Mülleri sententia eo magis, quod iam pridem intellectum est peripli veteris descriptionem Avieni Orae maritimae subesse. Quapropter cum, quae apud Avienum legimus, nauta in navigando suis ipse oculis auribusque perceperit, adeo non manet suspicio intuentibus nobis offerri imaginem rerum turbatam atque confusam, ut potius summam eis, quae conspicimus, fidem habere liceat. Vidimus autem et Avieno et Hecataeo Herodoro Ephoro Theopompo pro horum reliquiarum tenuitate multa esse communia nec inveniri nisi eam discrepantiam, quam ex ratione diversorum temporis spatiorum effici par est. Sequitur scriptores illos eo magis per peripli auctorem confundendi opprobrio liberari. Iam vero recte perspe-

Digitized by Google

xerunt et Müller et alii Ileates, quos dicit Avienus v. 302, non diversos esse a Gletibus Herodori ac Tletibus Theopompi[1]). Quod Müllenhoff p. 129 cavendum esse dicit, ne quis in eam suspicionem incidat, non intellego causam. Certissime igitur constat hanc gentem in meridiana Hispaniae parte habitasse et ex peripli auctoris contemplatione et ex aliorum scriptorum testimoniis. Vides immensum quantum ab Ilergetibus differant Gletes. Ubi vero secundum peripli descriptionem habitavisse putandi sint Ileates sive Gletes, ex eis perspicuum est, quae supra (p. 100 sq.) de Etmaneis exposui. Quos excipiebant, ut videtur, inde ab Iberi superiore alveo et pertinebant in occasum solis usque ad fines Cempsorum. Porro qui fiat, ut apud Avienum mediterranea, oram autem incolant apud Herodorum, id quoque supra (p. 46 sq.) dictum est. Accedit igitur tertius Theopompus, qui fecit teste Stephano Tletes ἔθνος Ἰβηρικὸν περιοικοῦν τοὺς Ταρτησσίους; quo loco quin pro participio περιοικοῦν cum Müllero et Ungero παροικοῦν scribendum sit, vix est in dubio; sed nescio an praestet accusativum τοὺς Ταρτησσίους, quem Unger retinuit, in dativum mutare[2]).

Ad finem huius quaestionis pervenissemus, nisi tota eius summa in dubium videretur vocari loco Strabonis III 166. Unde comperimus inter Iberum et Pyrenaeum testibus quibusdam scriptoribus habitavisse Igletes, qui quin plane eidem sint atque Gletes Herodori, non potest dubitari. Ipsum igitur testimo-

---

1) Cf. Müller ll. ll. et ad Dion. Per. 338. Unger Philol. suppl. IV p. 223. Hansen p. 1427. Phillips, *Die Wohnsitze d. Kelten auf d. pyren. Halbinsel. Sitzgsber. d. Wiener Akad.* vol. LXXI (1872) p. 703 n. 11. Ceterum num gentis nomen, quale apud Avienum legitur, cum Ungero in 'Gleates' mutandum sit, quod placuit Genthio Burs. annal. 1883. vol. XXXV p. 276, in dubio relinquo. Sonny autem p. 41 n. 8 utrum coniecturam tantum illam improbandam censeat an etiam Ileates cum Gletibus eosdem fuisse neget, mihi non satis planum fit.

2) Fuerunt, qui Gletes pro Celtis haberent propter similitudinem nominum *Γλῆτες* et *Γαλάται*. Cf. Movers p. 603. O. Müller, *Etrusker* I p. 145 n. 74 (Deecke). Christ p. 137 n. 3. Forbiger p. 101. Sed haud dubie indigenae erant Gletes, ut, qui O. Mülleri librum retractavit, Deecke recte annotavit.

Digitized by Google

nium accepimus traditum hanc gentem re vera ad septentriones spectavisse. Quod primo obtutu admodum videatur idoneum, quo quasi praecipuo fundamento nixus aliquis in Mülleri sententiam inclinet. Quocum praeterea alia quaestio cohaeret. Habes apud Iberum septentrionalem Iberiam et Igletes; Gletes Iberiamque apud australem Iberum: quid? interceditne aliqua ratio? Proinde statim ad eum locum animos advertamus, quo exstat Iberi illius meridionalis memoria, Avieni dico versus 248 sqq.:

At Iberus inde manat amnis et locos
Fecundat unda: plurimi ex ipso ferunt
Dictos Iberos, non ab illo flumine,
Quod inquietos Vasconas praelabitur.
Nam quicquid amni gentis huius adiacet
Occiduum ad axem, Iberiam cognominant.
Pars porro eoa continet Tartessios
Et Cilbicenos.

Ex nexu descriptionis Iberus is fluvius est, quem hodie vocant *Tinto* (cf. supra p. 98). Ac Müllenhoff p. 120 rectissime ostendit verba v. 252 'amni gentis huius' non spectare nisi ad meridionalem Iberum, quia opponuntur inter se occiduus axis (v. 253) et pars eoa (v. 254), quae Tartessios et Cilbicenos complectitur. Quae igitur ad occidentem ab Ibero sita erat regio, Iberia appellabatur. Iberi autem in hac parte terrae mari illabentis nulla alias fieri videtur mentio. Num Scylax (2) hunc Iberum respiciat, cum prope Gades eum afferat: *τῆς Εὐρώπης εἰσὶ πρῶτοι Ἴβηρες, Ἰβηρίας ἔθνος, καὶ ποταμὸς Ἴβηρ· καὶ νῆσοι ἐνταῦθα ἔπεισι δύο, αἷς ὄνομα Γάδειρα. τούτων ἡ ἑτέρα πόλιν ἔχει ἀπέχουσαν ἡμέρας πλοῦν ἀπὸ Ἡρακλείων στηλῶν κτλ.*, nimium est incertum. Agnoscit sane hoc loco australis Iberi vestigium Sonny p. 37 n. 3 et addit obscura illius Iberi mentione factum esse videri, ut Appianus Iber. 6 et Aethicus Ister p. 17 Iberum in oceanum immitti dicant [1]).

Utcumque est — equidem hoc nolim disceptare —, cetero-

1) Contra quae duobus his locis imago obversetur, eam alii inde repetunt, quod, cum Hispania divisa sit in duas partes, quarum altera

Digitized by Google

quin, ut dixi, non memoratur meridionalis Iberus. Tamen minime faciemus cum Christio p. 174 sqq., qui Avienum putat hunc Iberum esse commentum, nec magis cum Müllero Philol. XXXII p. 108, qui existimat in ea Hispaniae parte, quae ad meridiem vergat, Iberum non fuisse, sed Avienum septentrionalem illum Iberum, quem per quintum quartumque saeculum ad meridiem spectare putarint [1]), cum maximo illius orae flumine Ana eundem duxisse, Anae autem nomen ad alium quemlibet fluvium transtulisse: immo nunc quidem constat peripli veteris descriptionem ab Avieno expressam esse, cuius in continuatione necesse erat flumen tanquam confinium inter Cynetes Tartessiosque commemorari et nomine aliquo significari; cumque plurimi illi, quos dicit poeta v. 249, ad unum illum praecipuumque fontem revocandi sint — ut Gutschmid potissimum monuit (p. 524) —, verba autem, quae cognominis fluvii mentionem continent (v. 250 sq.), ipse Avienus — nimirum quod alterum fluvium in fonte memoratum repperit — addiderit [2]): ex periplo procul dubio hausit poeta Iberi memoriam; peripli igitur aetate re vera ei fluvio, qui a Plinio III 7 Urius, nunc *Tinto* nuncupatur, nomen erat Ibero. Quid autem est, cur in hoc offendamus? Quippe qui etiam alioquin propria ac singularia quaedam ex Avieno cognoscamus, plura autem cognosceremus, nisi prospere accidisset, quod ex ceterorum priscorum scriptorum libris aliquae saltem aetatem tulerunt reliquiae, Hecataei Herodori Ephori aliorum. Et fortasse mihi continget, ut ostendam etiam aliud testimonium exstare, dico eiusdem

---

intra, altera extra Iberum sita fuerit, venerit usu, ut nonnulli Iberum totam paeninsulam intersecare sibi fingerent. Cf. Forbiger p. 12 n. 45. Pauly RE vol. IV p. 41 sq.

1) Testem affert p. 114 ipsum Scylacem (2), ubi — cum antea in peripli editione verba *καὶ νῆσοι ἐνταῦθα κτλ.* in primam paragraphum ita transposuisset, ut ad Herculis columnas spectarent — continuum, qualis traditus sit, contextum tenendum esse censet. Scylacem scilicet non alium memorasse nisi Iberum illum notissimum, sed finxisse eum in meridiana plaga esse Hispaniae.

2) Cf. Müllenhoff p. 119 sq. Unger p. 212. Sonny p. 38.

Digitized by Google

Asclepiadis Myrleani, quem de Ibero illo in caligine versatum esse Müllenhoff contendit.

At enim Iberiae Iberumque memoria et nominis ab Ibero facta derivatio interpolata est. Sic iudicant Müllenhoff p. 79. 119 et Sonny p. 37 sq. Scrutemur Müllenhoffii argumenta. Etymologia nominis et plurimorum inaudita auctoritas ostentant interpolationem. Hunc Iberum nemo novit; ac ne Asclepiades quidem in ipsa Turdetania quicquam de eo comperit. At tam simplex tamque propinqua nominis originatio, qualis hoc loco invenitur, nullo modo per se sufficit ad demonstrandum. Non iniuria Müllenhoffio de hac re oblocutus est Unger e. g. p. 225. Quid? quod Sonny, quanquam omnes eiusmodi locos, quibus, unde originem ducant nomina, indicatur, interpolatos esse censet, tamen p. 38 id certe largitur potuisse quidem tales nominum derivationes etiam a peripli auctore proficisci? Porro plurimorum illorum auctoritas, ad quos provocat Avienus et hic et alibi, non demonstrat nisi, quae illis attribuuntur, ea in fonte Avieni exstitisse (cf. Gutschmid p. 524).

Age vero audiamus Sonnium. Hi versus cum v. 223 sqq. de loco, unde exordium habeant Tartessii, evidentissime discrepant; nulla insuper de Iberum gente, quae in hac australi Hispaniae parte sedes habere dicitur, apud ceteros fit mentio. Cognoscitur manus interpolatoris. Sed discrepantia illa, quam sibi fingit vir doctus, plane nulla est, si modo probabili ratione Avienum interpreteris. Multa supra (p. 97 sqq.) de hac re Ungerum secutus exposui. Itaque praecipuum Sonnii argumentum a discrepantia repetitum corruit. Et quod ad alterum attinet, certum opinor indicium nobis offertur, quod ostendat Iberiae nomen a meridionali paeninsulae parte non prorsus fuisse alienum. Continetur ipso illo loco Strabonis III 166. Quod si rectum esset, praeberet Avieno Asclepiades non modo optimam confirmationem, sed etiam optimam refutationem eorum, quibus interpolationem eo loco statuendam esse persuasum est.

Ac valde dolendum est non integrum esse locum servatum, sed hiare aliquam lacunam. Sunt verba haec: *ἐπεὶ καὶ Ἰβηρίαν ὑπὸ μὲν τῶν προτέρων καλεῖσθαι πᾶσαν τὴν ἔξω*

Digitized by Google

τοῦ Ῥοδανοῦ καὶ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ ὑπὸ τῶν Γαλατικῶν κόλπων σφιγγομένου, οἱ δὲ νῦν ὅριον αὐτῆς τίθενται τὴν Πυρήνην συνωνύμως τε τὴν αὐτὴν Ἰβηρίαν λέγουσι καὶ Ἱσπανίαν· ⟨ἄλλοι δ' Ἰβηρίαν⟩ μόνην ἐκάλουν τὴν ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος· οἱ δ' ἔτι πρότερον αὐτοὺς τούτους Ἰγλῆτας, οὐ πολλὴν χώραν νεμομένους, ὥς φησιν Ἀσκληπιάδης ὁ Μυρλεανός. Ῥωμαῖοι δὲ τὴν σύμπασαν καλέσαντες συνωνύμως Ἰβηρίαν τε καὶ Ἱσπανίαν τὸ μὲν αὐτῆς μέρος εἶπον τὴν ἐκτός, τὸ δὲ ἕτερον τὴν ἐντός. ἄλλοτε δ' ἄλλως διαιροῦσι πρὸς τοὺς καιροὺς πολιτευόμενοι.

Loquitur igitur geographus de Iberiae nominis significationibus, quae per saeculorum cursum variaverint. Et ob ipsam hanc rem manifestum est ante vocem *μόνην* excidisse *Ἰβηρίαν*, non *Ἱσπανίαν*: Hispaniae nomen ex sollemni usu non est nisi tota paeninsula, quae a columnis usque ad Pyrenaeos patescit. Itaque minus recte iudicaverunt Kramer et Unger p. 223 n. 31, qui eum secutus est. Praeterea autem simile quid supplendum esse atque *οἱ δὲ (Ἰβηρίαν μόνην ἐκάλουν κτλ.)*, quod voluit Casaubonus, vel *τινὲς δὲ* (cf. Meineke, vindic. Strab. p. 37) vel *ἄλλοι δὲ*, quod edidit idem vir doctissimus, apparet.

De argumento autem loci nec in Groskurdii abeo sententiam nec in Müllenhoffii, quas in annotatione appinxi[1]). Nam

1) Putat Groskurd (vol. I p. 286 n.) tria diversae consuetudinis tempora esse distinguenda:

1) primum idque vetustissimum, quo incolae Iberum septentrionem versus accolentes Igletes appellati sint.
2) alterum, quod in duas discesserit partes, quo
   a) alteri Iberiae nomine totam oram a Rhodano ad occasum pertinentem complexi sint.
   b) alteri eam tantummodo orae partem, quae inter Pyrenaeum Iberumque interiecta fuerit.
3) tertium, quo eadem solita sit Iberia nominari atque Hispania paeninsula Pyrenaeis terminata.

Müllenhoffii (p. 120) opinio est haec: iudice Asclepiade Igletum nomen, quod eius aetate parvulae tantum gentis proprium erat, olim omnes incolas regionis Ibero citerioris comprehendebat. Qui primi appellabantur Iberi; deinde nomen ex vetustiorum Graecorum consuetudine ad totam terram usque ad Rhodanum patentem est translatum; Romanorum denique aetate ad minorem rursus notionis circuitum reductum.

Digitized by Google

ut vetustissima omnium de Iberiae nomine cogitatio nescio an omnium obscurissima fuerit et incertissima — quod nimirum cadit in Aeschyli illam opinionem, de qua iam supra (p. 71 sqq.) disserui —, sic consentaneum est verba *οἱ δ' ἔτι πρότερον αὐτοὺς τούτους Ἰγλῆτας* non posse intellegi nisi ita, quasi his scriptoribus ei opponantur, *οἳ Ἰβηρίαν μόνην ἐκάλουν τὴν ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος*; qui igitur Igletes memoraverunt, antiquiores erant eis, qui Iberiae nomen ad partem intra Iberum sitam referebant, non illis *προτέροις*, qui Iberiae nomini latissimum ambitum tribuerant usque ad Rhodanum extendentes. Itaque vetustissima est ea opinio, ex qua Rhodanus Iberiae terminus perhibebatur. Huic opponitur recentissima cum Graecorum — nam hos haud dubie intellegi vult geographus, cum dicit *οἱ δὲ νῦν ὅριον τίθενται τὴν Πυρήνην* — tum Romanorum potissimum: eadem Iberia dicebatur atque Hispania (cf. etiam Artemid. fr. 21 (Stiehle l. l. p. 203) ap. Const. Porph. de admin. imp. 23 = Steph. Byz. s. v. *Ἰβηρίαι*).

Iam tertia inter has media exsisteret sententia eorum, qui terram intra Iberum sitam vocabant Iberiam. Quibus qui erant antiquiores, illius regionis incolas nominabant Igletes. Itaque qui apud Strabonem dicuntur *οἱ δ' ἔτι πρότερον*, possunt recentiores esse quam vetustissimi illi *πρότεροι*, quos primo loco affert geographus; attamen possunt eodem iure illorum aequales haberi atque etiam fortasse plane eidem. Quod mox noscemus.

Haec mihi quidem videtur necessaria loci, qualis traditus est, interpretatio. At quominus integram fidem habeamus, duae gravissimae obstant causae. Nec enim usquam scriptum invenimus Iberiae nomen spectasse ullo tempore ad illam tantum terrae — vel orae — partem, quam Pyrenaeus saltus et Iberus circumcludunt. Quod eius rei comprobandae causa loci Polybii III 37 et Eustathii ad Dion. Per. 281 afferuntur[1]), nihil valent. Namque plane aliud quid tradit Polybius: Iberiam appellatam esse oram, quae inter Pyrenaeos columnasque interiacet. Eustathium vero e medio tollamus, quippe qui

1) Cf. Forbiger p. 4. Baumstark PRE vol. III p. 1388.

Digitized by Google

non respexerit nisi hunc, quem tractamus, locum Strabonis nec alia legerit ac nos legimus. Quod suo iure Kramer ex eius verbis conclusit. Deinde rursus non modo plane insolita sed etiam diversa est memoria, cum Gletes ad meridiem spectaverint, Igletes aliquando intra Iberum habitavisse[1]).

Duae exstant expediendi rationes: altera qua inita corruptum esse statuis nomen Igletum. Atque optio tibi datur, utrum malis: *Ἰνδικήτας* scribendum esse coniecit Unger l. l., Hansen p. 1427 autem *Ἰλεργῆτας*, quod propius abesset. Sed hanc viam si ingressus eris, restabit tamen prior illa offensio repetita ex singulari Iberiae nominis usu. Quod si quis Strabonis locum tanquam unum inauditae rei testimonium, postquam per coniecturam alteram offensionem removit, integrum ceteroquin retinere mavult, non flocci facio: eidem ego diiudicandum relinquo, utra ex coniecturis praeponenda sit, Ungeri an Hanseni. Equidem aliter iudico; ac videamus, num alteram potius viam ingredi praestet.

Proinde Igletum nomen apud Strabonem omni confidentia teneamus: integritatis certe speciem prae se fert. Namque ita commemorantur Igletes, ut accolae sint Iberi notissimi illius fluvii, apud Strabonem: Gletes autem, quos dicunt Herodorus et Theopompus, apud Avienum, qui eos Ileates vocat, a meridionali Ibero proxime absunt: quid? nonne prona est suspicio aliquo modo alterum locum cum altero cohaerere? Audacter in via procedamus. Ecce nos mox in bivio. Huc fert semita, qua Müllero socio utaris et eo denique pervenias, ut dicas Herodorum ceterosque priscos scriptores meridiem et septentriones confudisse; illuc patet altera via, quam permensus ad eam sententiam perductus sis Strabonis loco subesse aliquem errorem. Utram sequamur? Num re vera Asclepiades testatur Gletum sedes in septentrionali Hispaniae parte fuisse? num convincit ideo ab Herodoro aliisque perperam ad meridiem eas esse translatas?

1) Eorum sententiam, qui putaverunt Igletes eosdem fuisse cum Gnetibus sive Ignetibus, qui ex Rhodo insula advecti Rhodam condidissent (cf. Ukert p. 252 n. 86), praetermitto.

Digitized by Google

At illi *οἱ δ' ἔτι πρότερον*, qui Igletes commemoraverunt, sine dubio sunt ipse Herodorus vel alii. Conveniunt temporum rationes. Recentissimo enim Iberiae nominis usui opponitur aliorum vel quorundam opinio, qui antea Iberiam nominaverint (*ἐκάλουν*) *τὴν ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος*; qui autem his antiquiores erant, *αὐτοὺς τούτους Ἰγλῆτας* appellavisse dicuntur; quibus quominus ipse Herodorus annumeretur, nihil impedit. Quod cum Herodorus inter illos *προτέρους* sit, qui Iberiae notionem usque ad Rhodanum dilatabant, discordia tamen hac re non continetur. Nam, ut ante dictum est, *οἱ δ' ἔτι πρότερον* possunt cum vetustissimis illis *προτέροις* non modo eiusdem fuisse aetatis, verum etiam plane eidem. Habemus igitur Strabonis loco memoriam ex vetustiorum scriptorum libris depromptam, quam etiam Stephanus tradidit, nisi quod angustos fines habuisse Igletes comperimus; at non redundat inde quicquam, quo Mülleri illa sententia firmetur aut coarguatur. Immo vidimus Herodorum Theopompum peripli veteris auctorem Gletes novisse in meridiana parte Hispaniae habitantes: iam facere non poteris, quin statuas etiam Strabonis vel Asclepiadis illos Igletes non spectavisse nisi ad meridiem.

Accedit aliud, quod magni est momenti. Vocat geographus in testimonium Asclepiadem Myrleanum, quem ipse alio loco (III 157) testatur Turdetaniae gentium periegesin condidisse. Qui si de Turdetania quaedam exponenda sibi proposuerat, quid ei rei erat cum Igletibus notissimi illius Iberi accolis? At ex trium scriptorum testimoniis Gletes in ea parte paeninsulae incolebant, quae postea Turdetania nominabatur!

Sed quomodo fit, ut apud Strabonem et Gletum sedes et nomen Iberiae cum septentrionalis Iberi mentione iungantur? Conferas Avienum, qui meridionalis Iberi fluvii meminit! Legimus quicquid Ibero occiduum ad axem adiaceat, Iberiam cognominari: in eadem autem regione Ileates sive Gletes secundum Avieni descriptionem habitavisse supra (p. 101. 120) didicimus. Vix negabis Strabonis loco errorem subesse, qui inde duxerit originem, quod notitia illa de Iberia Gletumque gente, quae ad australem Iberum spectabat, perperam ad septentrionalem

Digitized by Google

translata est, cum de illo postea nemo iam quicquam sciret. Itaque mihi quidem certa videtur suspicio illa ab Hanseno dubitanter pronuntiata hisce: „*Oder sollte bei Strabo (oder seiner Quelle, dem Asclepiades von Myrlea) ein Missverständnis vorliegen, die Verwechslung des Iberus-Ebro mit dem Iberus-Tinto, an welchem nach Avien die Ileates (Igleates) wohnten?*“

At accuratius rem persequamur. Haberes verbis ⟨*ἄλλοι δ' Ἰβηρίαν*⟩ *μόνην ἐκάλουν τὴν ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος* eandem expressam imaginem, quae Avienum perlegenti comparet. Sed occiduo axi, quem dicit poeta, nullo modo respondet Strabonis illud *ἡ ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος*, sed *ἡ ἐκτός*. Ergo *ἐντός* in *ἐκτός* necessario mutandum. Deinde verbis *οἱ δ' ἔτι πρότερον αὐτοὺς τούτους Ἰγλήτας* Herodorus aliive respiciuntur. Quod autem apud Herodorum, quia post Cynetes enumerantur, Gletes non *ἐκτός*, sed *ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος* videntur habitasse, inde non opus est discrepantiam repeti cum Asclepiadis testimonio vel, ut accuratius loquar, cum Asclepiadis ipsis verbis a Strabone servatis. Nam illi *οἱ δ' ἔτι πρότερον* non dicuntur nisi gentem, quae postea peripli aetate *ἐκτὸς τοῦ Ἴβηρος* colebat in ea regione, quae Iberia cognominabatur, appellavisse Gletes; poterant hi etiamtum *ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος* habitare. Denique ne Theopompi quidem fragmentum ab his, quae modo exposui, discrepat. Commemoraverunt Gletes etiam peripli aetate vetustiores; scilicet Theopompi, cum ad illos *ἔτι πρότερον* provocaret, non rationem habuit Asclepiades. Ceterum nemo habet compertum, num post Theopompi aetatem Iberiae illa cognominatio non iam permanserit. Vix est, quod addam voculas *ἐκτός* et *ἐντός* perfacile potuisse confundi praesertim hoc loco, ubi mox agitur de Romanorum dividendi usu, qui *τὴν ἐκτός* et *τὴν ἐντός* inter se discernebant. Si exempla desideras, adeas de ipso Ibero fluvio Niesium de Steph. Byz. auct. p. 19 sq.

Si vero ex me quaesiveris, utri errorem imputare malim, Straboni an Asclepiadi, illi responderim. Quae sententia ut possit probari, necesse est ponatur non totam Strabonis disputationem de diversis Iberiae nominis significationibus ex Asclepiade depromptam esse, quod Müllenhoff p. 120 arbitratur.

Digitized by Google

Sed quid necessario nos eo perducat, non video. Immo alterum veri est similius. Neque enim in Iberia describenda Asclepiade praecipuo auctore usus est; pauca ex eius libro hausit et descriptioni intexuit. Nota ei fuit — non curo unde — et recentissimorum (cf. Artemid. fr. 21) et vetustissimorum scriptorum consuetudo: iam plane singularem Iberiae nominis usum repperit apud Asclepiadem, ex quo tota terra Ibero exterior nominata erat Iberia. Ille nimirum, qui primo a. Chr. n. saeculo vixit, nec Iberum meridionalem sua aetate ipse noverat nec gentem, cui nomen esset Igletes. Sed illi, quam de Turdetaniae gentibus composuit, periegesi etiam Iberiae illam et Igletum parvulae gentis memoriam inseruit, quae ad praeterita tempora recedebat et a vetustis scriptoribus posteris erat tradita. Hanc singularem Iberiae notitiam, cum de meridionali Ibero ageretur, tamen Strabo perperam intellegens ex eo orationis contextu, qualis erat apud Myrleanum, evellit et duobus illis nomine utendi rationibus admiscuit. Unde eo facilius explicatur confusio ista diversorum eiusdem nominis fluminum.

Quae omnia si recte sunt disputata, ex Strabonis prava opinione triplex Iberiae nominis significatio efficitur haec:

1) Ἰβηρία = πᾶσα ἡ ἔξω τοῦ Ῥοδανοῦ.
2) Ἰβηρία = Ἱσπανία.
3) Ἰβηρία = μόνη ἡ ἐντὸς τοῦ Ἴβηρος.

En ambitus gradatim decrescens! Attamen tertia re vera non spectabat nisi ad meridionalem illum Iberum! Quapropter nescio an manifestum sit non modo Mülleri sententiam esse improbandam, verum etiam Avieni locum, quo Iberi et Iberiae ad meridiem pertinens exstat mentio, per Asclepiadem et claro lumine illustrari et acri defensione liberari ab suspicione eorum, qui interpolationem ibi duxerunt statuendam.

Sed ut redeam, unde digressus sum, quid ex tota hac disputatione sequitur? Sequitur Ilergetum mentionem apud priscos scriptores non fieri a Müllero falso illis tributam. Supra (p. 116 sq.) autem ex posterioris aetatis testimoniis sedes et Iler-

Digitized by Google

getum et Ilercaonum definivimus: quaestio est, utri genti responderint Ilaraugatae vel Ilaraugetae — nam sic fortasse eos appellavit Hecataeus. Ac primo obtutu nemo credo infitiabitur Ilergetes probabilius cum eis comparari propter nominum similitudinem. Cui opinioni lepidissime convenit *Ἱλαραυγάτης ποταμός*. Nam etiamsi huius fluvii mentionem post Hecataei auctoritatem allatam infert Stephanus, tamen hoc quidem loco videtur ethnicographus etiam illum ex logographi periodo hausisse. Gentem et fluvium Hecataeus nonnunquam una nominavit (cf. e. g. fr. 40). Intellegemus autem *Ἱλαραυγάτην ποταμόν* — a gente duxit fluminis nomen — Sicorim fluvium in Iberum ex sinistra parte infusum, cui Ilergetum urbs Ilerda adiacebat[1]). Itaque nonnulli viri docti Ilaraugatas eosdem esse duxerunt atque Ilergetes[2]). Contra Müllenhoff p. 168 [3]) putavit Ilaraugatas non differre ab Ilercaonibus, qui oram maritimam incolentes ob hanc ipsam causam potius Hecataeo noti fuissent quam mediterranei Ilergetes, id tamen concedens Ilaraugatem amnem bene ad Sicorim quadrare.

Ecce nos iam ad eam quaestionem deducti, num, quae ex Hecataei libro tradita accepimus, tam integra sint, ut dubitatio non possit oriri; ecce rursus infelix illa ratio, quae intercedit inter hanc quaestionem diiudicandam et nomina omnino definienda. Attamen ut eidem fuerint Ilaraugatae et Ilergetes — id quod maxime est consentaneum —: num iustus est ille scrupulus, quod logographus Ilergetes mediterraneos prorsus non potuerit novisse? Non constat omnino certo Ilergetes mare non attigisse. Quos oram perlustrans enumerat Plinius III 21 (cf. supra p. 117). Ac plane contraria ratione Müller ad Ptol. p. 153. 192 Hecataei, cui innotuerint maritimae tantum gentes et urbes, testimonium adhibet, ut, quae Plinius tradat, vera esse comprobet. Sed etsi Ptolemaeus recte condicionem descripserit, etsi Ilergetes non fuerint nisi mediterranei: num tandem

1) De Sicori cf. Ukert p. 285. Forbiger p. 12.

2) Holstenius et Berkel ad Steph. Byz. l. l. Ukert p. 245. Forbiger p. 76. Müller ad Ptol. p. 192.

3) Cf. etiam Wilsdorfii nominum tabulam p. 30.

Digitized by Google

in intimo Hispaniae gremio quasi erant abditi, ut ne fama quidem ad diem lucemque posset emergere? Haud immensum ab ora distabant, quorum Celsa et Ilerda afferuntur oppida; ipsum autem Iberum accolebant, quem per CCLX M pass. a Vareia oppido navium capacem esse refert Plinius III 21. Potuit credo ad Hecataei quoque aures et gentis et fluminis notitia pervenire. Nec igitur est, cur tanquam genuinae originis fragmenti tutandae causa Ilaraugatas eosdem esse dicamus ac maritimos Ilercaones, quorum nomen nimium ab illo recedit, nec rursus, cur, si Ilergetes fuerunt Ilaraugatae, in hoc fragmento offendamus. Num vero Stephani explicatio conveniat, in praesens non curo; infra, postquam de ipsis nominibus disputavero, etiam lemmata Stephani uno tenore examinabo.

Quod denique ad ipsam nominis formam attinet, utrum Ilergetum gentem re vera Ilaraugatas vel Ilaraugetas nominaverit Hecataeus an haec forma in depravato illo periodi codice, quem Stephanus adhibuit, iam corrupta exstiterit, nescimus[1]).

Hesdetes.

fr. 11 ap. Steph. Byz. s. v. *Ἔσδητες ἔθνος Ἰβηρικόν. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

Habent quidem libri *Εἰδητές*, sed obstat ordo litterarum. Praecedit *Ἐρχιά*; sequitur *Ἑσπερία*. Scribendum esse *Ἔσδητες* recte iam Holstenius perspexit, quo nomine significarentur Edetani[2]).

1) *Ἰλαρδυγᾶται* dubitanter Müller ad Ptol. p. 192. An *Ἰλαργᾶται* vel *Ἰλαυργᾶται*? Obtusam diphthongum habes etiam in Polybiana forma *Ἰουργῆται*. Ex dittographia nimirum orta esset corruptela. Sed nolo bariolari.

2) Praeter Meinekium probaverunt hanc coniecturam Stiehle Philol. VIII p. 593 et Müllenhoff p. 168.

Klausen quamvis ipse haesitans *Ἔσκητες* scribendum suspicatus est, quod Escuam memorarent Plin. III 10 et Ptol. II 4, Ascuam Liv. XXIII 27, Hispaniae Baeticae urbem. Sane quidem apud Ptolemaeum II 4, 11 [9] est *Ἔσκουα* oppidum; at Plinius III 10 Oscam — quid huic nomini faciendum sit, nescio; cf. Müller ad Ptol. p. 119. 121 et Detlefsen Philol. XXX p. 290 — et Oscuam nominat, oppida sita in regione Baeti et ora

Digitized by Google

Incolebant autem Edetani vel Sedetani teste Strabone III 156 oram maritimam, quae a Carthagine Nova usque ad Iberum pertinebat, pars autem citra ipsum fluvium. *Τὸ ὄρος τὴν Ὀροσπέδαν καὶ τὴν περὶ τὸν Σοὶκρωνα χώραν* habitare dicuntur III 163. 162[1]). Multo subtilius describunt condicionem locorum Plinius et Ptolemaeus. Ptol. II 6, 14 Contestanos enumerat, qui accolunt sinum Ilicitanum (cf. II 6, 62 [61]); sequitur septentrionem versus a Sucrone fere fluvio § 15 *Ἠδητανῶν παράλιος*, cui tribuit Dianium[2]) ac fluvios Pallantiam, cui Saguntum adiacet, et Turim; tum § 16 *Ἰλεργαόνων παράλιος* usque ad Iberum (cf. II 6, 64 [63] et supra p. 116). Sunt autem etiam mediterranei Edetani (II 6, 63 [62]), qui a Contestanis Bastetanis Celtiberis ad orientem colunt et Iberum attingunt; inter urbes eorum est *Ἤδητα ἡ καὶ Λείρια*, quae haud dubie cum gentis nomine cohaeret. Nec aliter Plinius III 20. A Sucrone oritur regio Edetania; patet in ipsa ora usque ad Udubam vel Udivam fluvium; excipit regio Ilergaonum cum Ibero (cf. supra p. 116); sed regio Edetania in mediterranea recedit ad Celtiberos. Edetanos nominat etiam III 23 et 24. Discrepat igitur Strabo eo, quod Edetanis oram usque ad Iberum continuatam attribuit; non novit Contestanos nec Ilercaones. Memorant denique eandem gentem nec tamen quicquam afferunt, quod ad situm cognoscendum gravis sit momenti, Polyb. X 34. App. Iber. 77. Liv. XXVIII 24. XXIX 1. XXXI 49. XXXIV 20, qui 'Sedetani' forma utitur; Silius III 372 ipse Sedetanam dicens cohortem; tituli CIL II n. 3786. 3793. (3874). 3989. 4251, ubi semper Edetani. Haec de gentis sedibus[3]). Tacitus adhuc sumpsi

---

maritima cincta, quae Bastetaniae dicit vergentis ad mare. Iam cum non dubium sit, quin Oscua et Escua eadem urbs fuerit, tituli autem duo (CIL II n. 2007. 2030. cf. Hübner p. 275) formam Osquensis praebeant, necessario cum Müllero ad Ptol. p. 119 Ptolemaeo reddendum *Ὄσκουα* nomen. Qua causa concidit tota Klauseni suspicio. Ascua autem, cuius Livius meminit, Carpetaniae potius videtur fuisse.

1) Male libri *Σιδητανοὶ* et *Διττανοί*.

2) Hoc quidem perperam; Contestanis rectius annumerat Plinius. Cf. Müller ad h. l. p. 151 sq.

3) Cf. Ukert p. 315 sq. 413 sqq. Forbiger p. 52 sq.

Digitized by Google

Edetanos et Sedetanos plane eosdem fuisse ex analogia a nominibus, quae sunt Sex, Salmantica, repetita [1]). Ac teneo etiamnunc hanc sententiam, etsi Hübner CIL II p. 509 contra statuit: Sedetanos sive Sidetanos iuxta Caesaraugustam urbem, Edetanos ad Liriam Saguntumque habitavisse. Quam opinionem ut Müller ad Ptol. p. 185 probandam esse negavit, sic impugnavit Detlefsen Philol. XXXII p. 635 sq. ac me quidem iudice, quae opponenda erant, recte opposuit.

Postremo res est mihi cum Müllero, qui huius quoque gentis mentionem ad priscam aetatem revocavit et vestigium agnosci voluit apud Avienum [2]). 'Etmanei' scriptura, qualis legitur v. 300, debetur corruptelae, quam contraxit nomen in Graeco fonte. Litterae *ΔΔ* in *M* abiere: *Ἐταδανέων* genuina est forma, non *Ἐτμανέων*. Probat coniecturam Christ p. 159 n. et sagacem appellat. Equidem falsissimam esse iudico. Mitto leviores causas, quas ab forma nominis capias: quae ex ipsa re ducuntur, eo sunt graviores. Cohaeret enim hoc cum tota illa opinione, quam vir doctus concepit de Avieni Ora maritima: improbabilem eam esse satis supra me puto exposuisse. Etmaneos excipiunt Ileates, Ileates Cempsi. Cempsi accolunt Pyrenaeum. Ileates sunt Ilergetes, Etmanei Edetani. Omnia conveniunt. At Cempsi non Pyrenaeum accolunt, sed occidentale litus Hispaniae Cynetibus finitimi. Ileates vero non esse Ilergetes nolo repetere. Etmaneorum autem sedes quaenam sunt secundum peripli descriptionem? Eam tenent regionem, a qua Edetani alienissimi. Omnia discrepant.

De Hecataeo pauca hic quidem sufficiunt. Secundum ea, quae de sedibus ex posterioribus testimoniis concludi possunt, nihil miri in eo, quod innotuit haec gens logographo. Sed altera ex parte non inutile est animadvertere ipsius nominis formam: est vetusta illa, quae in *-ητες* exit et ab inferiore illa 'Sedetani' immensum quantum recedit. Habes eandem apud

---

1) Cf. Kramer ad Strab. ll. ll. Schweighäuser ad Pol. X 34 vol. VI p. 664. Ukert p. 315 n. 11. Forbiger p. 52. Magdeburg l. l. p. 32.

2) Cf. annotationem ad Dion. Per. 338 et Philol. XXXII p. 116.

Digitized by Google

Hecataeum in nomine Misgetum (fr. 12) et in Cynetibus Gletibus Gymnetibus, quos memoravere alii prisci scriptores.

Ad oppida transeo.

Sicana.

fr. 15 ap. Steph. Byz. s. v. *Σικάνη πόλις Ἰβηρίας, ὡς Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Σικάνιος.*

Una est rursus Avieni Ora maritima, quae lucem edat de Sicanae civitatis situ. Ac tam aptus est locus ad animos lectorum alliciendos, ut non aliena videatur subtilior consideratio eo magis, quod cum novissimo Avieni interprete minime me sentire profiteor.

Excipiunt versus 464 sqq. Tartessiorum illorum mentionem, qui sinum Ilicitanum accolunt. Supra (p. 106) de his disserui. Legimus autem haec:

Gymnetes istos gens locos insederant;
Nunc destitutus et diu incolis carens
Sibi sonorus Alebus amnis effluit.
Post haec per undas insula est Gymnesia,
Populo incolarum quae vetus nomen dedit
Ad usque Cani praefluentis alveum.
Pityussae et inde proferunt sese insulae
Baliarium ac late insularum dorsa sunt.
Et contra Iberi in usque Pyrenae iugum
Ius protulere propter interius mare
Late locati: prima eorum civitas
Ilerda surgit: litus extendit dehinc
Steriles harenas: Hemeroscopium quoque
Habitata pridem hic civitas: nunc iam solum
Vacuum incolarum languido stagno madet.
Attollit inde se Sicana civitas
Propinquo ab amni sic vocata Ibericis.
Neque longe ab huius fluminis divortio
Praestringit amnis Tyrius oppidum Tyrin.

Alebus videtur, ut Unger p. 247 sqq. existimat, inter oppida *Alicante* et *Villajoyosa (Castallo* vel *Monnegre)*, Canus

Digitized by Google

vero ad promunturium *Cap de la Nao (Gorgos)* in mare se effudisse. Sonnii sententiam mox perlustrabimus.

Iam de Gymnesia insula v. 467, quae populo incolarum vetus nomen dedisse fertur, litigant viri docti. Interpolator hic quoque quaedam dicitur admiscuisse. Etymologiam ex more suo in suspicionem vocat Müllenhoff p. 160 et versus 470 sq., qui Pityussarum et Balearium mentionem continent; Sonny p. 50 etiam Gymnesiae mentionem tribuit interpolatori, v. 470 sq. autem Avieno. De nominum originatione supra (p. 123) diximus. At conexus turbatur Gymnesiae insulae mentione, quae non solum a sensu, sed etiam ab enuntiati structura aliena est. Haec Sonny l. l. Longius repetamus.

Plerumque Baleares insulae solent *Γυμνήσιαι* appellari: hoc quidem loco Unger arbitratur Gymnesiam — singularis exhibetur numerus — diversam esse ab illis eamque significare insulam, quae dicitur *Benidorme*. Sane Sonnio p. 50 n. 1. concedendum est eam opinionem carere fundamento. In singulari numero negat esse, cur haereamus, qui etiam apud Strab. II 123 et geogr. Rav. V 27 p. 414, 11 reperiatur. Conferri praeterea iubet Stephani Byzantii tmema s. v. *Γυμνησίαι*. At pro *μία*, quod illic in libris est, Meineke ex Eustathio ad Dion. Per. 457 restituit *ἑπτά*. Porro num apud Strabonem, qui quinque aliis locis pluralem numerum praebet, uno illo loco singularis non possit ex corruptela exortus esse, equidem non pro certo habuerim. Legitur apud Kramerum pluralis. Quod vero idem Avienus descr. orb. 620 Dionysii versum 457 ita reddidit, ut pro plurali poneret singularem numerum, ex heroici metri iniquitate id explicatum habere quilibet dixerit.

Sed fac Baleares in periplo voce *Γυμνήσιαι* vel *Γυμνησία* designatas fuisse — hoc enim sane videtur veri similius —, fac igitur Avienum hoc quoque loco, quanquam propter metrum non opus erat, pro plurali singularem substituisse: id mehercle manifestum est versus 470 sq. ansam dare ad offendendum. Non pervertitur geographica ratio Pityussis et Balearibus interpositis — nec enim rectam de continentis locorum situ et ordine Sonny fingit imaginem. Concedo particulam 'contra'

Digitized by Google

(v. 472) melius continuata oratione ad Canum fluvium quadrare, ad quem solum omnino potest referri, non ad insulas, quod placet Ungero. Sed gravissima causa est, quod eadem res iterum memoratur. Quo accedit, ut Baleares eae insulae nominentur a Romanis, a Graecis *Γυμνήσιαι*. Müllenhoff eos versus — non probabiliter — interpolatori vindicat, qui Gymnesias et Baleares easdem esse haud certo sciverit. Sonny vero, qui iam insulae Gymnesiae mentionem subditivam esse duxit, non potest Balearium eidem interpolatori attribuere; ab Avieno potius hanc censet esse assutam. At si hoc extremum statueris, removebis gravissimam illam causam, quae posita est in eiusdem rei iteratione: licebit Gymnesiae memoriam peripli auctori concedere. Obsistet haudquaquam geographica rerum condicio. An noles ob enuntiati structuram hunc in modum conformatam: ‘insula populo nomen dedit ad usque flumen aliquod’? Quasi eiusmodi breviore dicendi ratione non potuerit uti Avienus poeta! Quod Avienus hisce verbis rem expressit, iccirco periplo demetur Gymnesiae mentio! Itaque sane quamvis alia ratione perductus versus 470 sq. ab Avieno insertos duxerim, sed Gymnesiam insulam ab veteris peripli scriptore commemoratam et a poeta inde esse repetitam ita fortasse, ut similiter atque altero loco pluralem in singularem numerum mutaret. Abeat hinc quoque interpolator.

Ad Canum igitur fluvium, qui ad promunturium *Cap de la Nao* in mare videtur exiisse, pertinent Gymnetes. Ab eo (‘contra’ v. 472) incipiunt Iberi sedesque habent usque ad Pyrenaeum. Quod nempe sic intellegendum, ut interim tantummodo fines notentur, non terminus extremus definiatur. Primum oppidum eorum est Ilerda, quod hodie est Ungero quidem auctore *Javea*; dein Hemeroscopium (*Denia*), tum Sicana civitas (v. 479) prope Sicanum fluvium, qui quin fuerit Sucro (*Xucar*), nullo modo potest dubitari.

Sed magnam commiserunt alii interpretes perturbationem totius loci, cum v. 469, ubi ‘ad usque Cani’ traditum est, Burmanni coniecturam ‘usque ad Sicani’ receperunt. Dico non modo Wernsdorfium et Ukertum p. 483: tota Müllenhoffii

Digitized by Google

disputatio ea nititur atque etiam Sonny p. 51 nescio quo pacto eam probavit. Sane quidem qui Alebum, a quo Gymnetes exordium sumpserint, eundem esse putat, qui nunc *Gorgos* dicitur, ei opus est illa orae parte, quae a promunturio *Cap de la Nao* usque ad Sicanum vel Sucronem patet, cui assignet gentem Gymnetum. Sed audiamus argumentum: 'Quoniam v. 464—473 soli incolae litoris inter Alebum et Pyrenaeos interpositi indicantur, montes fluvii urbes etc. sequentibus afferuntur versibus, Canum flumen in his repetitum iri exspectaveris. Quod non solum non fit, sed ad Sicanum amnem (v. 480) denuo mentio infertur Iberum. Quamobrem Burmanni maioris coniectura recipienda est'. Ut removeamus Gymnesiam insulam, cuius mentio suppositicia habetur: si quis deleto hoc interpolamento contendit inde ab Alebo primum percenseri incolas Gymnetes et Iberos (v. 472), dein Gymnetum oppida Ilerdam et Hemeroscopium (v. 475 sq.), tum Iberica oppida (Sicanam) inde a Sicano fluvio, et statuit in ipso utriusque gentis confinio amnem, qui hanc ab illa dividat, Canum repetendum fuisse — quid dices? toti argumentationi non subest pro fundamento nisi sententia praeoccupata Canum fluvium (v. 469) eundem esse necessario atque Sicanum (v. 480). Argumentatur, quasi v. 469 Sicani nomen traditum sit; attamen ex argumentando demum elicit v. 469 'Sicani' esse restituendum. Unde patet quaeso, cum v. 480 Sicana civitas a propinquo amni sic vocata esse Ibericis dicatur, inde demum initium cepisse Iberos? Credo si a priore aliquo flumine oriebantur, habitabant etiam apud Sicanum; et invicem si Iberi Sicanum accolebant potuerunt certe oriri ex loco, qui magis ad meridiem vergebat. Contra si inde profecti erimus, quod secundum traditam versuum scripturam Canus et Sicanus flumina inter se diversa habenda sunt: quae efficietur condicio? Gymnetes usque ad Canum pertinent. Apud eos memorantur Alebus et Gymnesia. Urbs nulla nominatim affertur. Peracta res Gymnetum. Sequuntur Iberi inde a Cano fluvio. Quorum oppida Ilerda (Hemeroscopium) Sicana. Iam tene id mirum ducere, quod denuo apud Sicanum mentio fit Iberum? Cum non dicatur

Digitized by Google

nisi civitatem a Sicano amni vocatam esse scilicet ab hominibus, qui ibi colebant, Ibericis? Canus igitur si Gymnetes ab Iberis disiungebat, ubi de Iberis agebatur, non potuit omnino iterari. Omnia sunt sana et integra.

Et animadvertamus, quantis angustiis premantur Müllenhoff ac Sonny, si coniecturam illam 'Sicani' pro 'Cani' accipiunt. Sicanum vel Sucronem dicunt terminum esse inter Gymnetes Iberosque. Quid tandem, cum deinde singulae urbes Iberum Ilerda (Hemeroscopium) Sicana prope Sicanum sita hoc ipso, quo enumeravi, ordine enumerentur, iam v. 469 sibi vult Sicanus, a quo Iberi incipiant? Itaque pronomen 'eorum', quod propter grammaticam rationem non potest non ad Iberos referri, propter rem ad Gymnetes coguntur revocare. Causa neglegentiae nimirum fuit Graecorum pronomen *ἐκείνων*! Porro, cum nauta v. 469 ad Sicanum provectus sit, iudicant Müllenhoff et Sonny ei, quo exstet, loco non convenire Pityussarum et Balearium mentionem; potuisse eum oculos in illas transmittere potius, cum prope promunturium *Cap de la Nao* navigaret. Sed vanus et fictus est ille Sicanus (v. 469); immo ad Canum processit cursus descriptionis; Canus autem cadit in mare prope illud promunturium. Geographicam igitur rationem non laedunt insulae illae intermixtae. Quanquam sane alias ob causas versus 470 sq. a periplo abiudicandos et Avieno vindicandos esse supra dictum est. His omnibus pensitatis mihi quidem evidentissimum videtur Burmanni illam coniecturam nullo modo posse probari. Quod vel Müller Philol. XXXII p. 117 recte perspexit; et gaudeo, quod etiam Holder in edenda Ora maritima coniecturam istam respuit.

Sicanus igitur fluvius idem est, quem inferioris aetatis scriptores vocant Sucronem veluti Strabo III 158 sq. 163. 167. Ptol. II 6, 14. Mel. II 6, 92. Plin. III 20. 76, qui hodie dicitur *Xucar* [1]). Sic cum alii iudicaverunt tum Avieni interpretes de hac quidem re omnes propemodum consentiunt [2]). Sicana

1) Cf. Ukert p. 294. Forbiger p. 15.

2) Vossius ad Mel. II 6. Pinedo ad Steph. Byz. s. v. *Σιχάνη*. Ukert p. 483. Christ p. 167 sq. Müllenhoff p. 161. 165. Unger p. 250. Sonny p. 51.

Digitized by Google

autem civitas comparanda est cum Sucrone oppido, quod amni cognomini adiacebat. Cf. Strab. III 158. Plut. Sert. 19. Pomp. 19. App. b. civ. I 110. Liv. XXVIII 24. XXIX 19. Flor. III 22. Sen. de benef. V 24. Plin. III 20. itin. Ant. p. 400, 4 [1]). Etiam de hoc est omnium fere felix concentus. Tyrius denique amnis cum urbe Tyri (v. 482) procul dubio est Turia vel Turium, quem nunc appellant *Guadalaviar* (cf. infra p. 145). Sat certo licet definire situm Sicanae civitatis.

Sed alius quoque quaestionis patet hoc loco campus. Quippe multa facessit negotia iste interpolator. Hemeroscopii mentionem falso loco inseruit; non noverat peripli auctor Massiliensium colonias in Iberica ora conditas; antea scripsit periplum. Cuius sententiae causam eo contineri existimat Müllenhoff p. 161, quod Hemeroscopium *(Denia)* inter litus harenosum, quod ad Ilerdam initium capiat (v. 475 sq.), et Sicanam urbem interponatur, cum re vera steriles harenae ab urbe *Denia* usque ad ipsum Sucronis ostium pertineant. Redarguunt hanc offensionem Unger p. 249 n. 56 et Sonny p. 51; namque Hemeroscopium apud Avienum non tam post litus harenosum quam in ipso litore collocatur.

Improbavit Müllenhoffii sententiam etiam Gutschmid p. 524; at interpolationem tamen hoc ipso loco statuendam esse item censuit. Ilerda hic memoratur (v. 475); brevi post Sicanus fluvius (v. 480). Sicanum interpolator ut alii pro Sicori habebat. Sicori adiacebat Ilerda. Perperam igitur etiam in Sucronis vicinium importavit Ilerdam oppidum. Sane non novimus nisi Ilerdam, quam Sicoris alluebat, quae hodie vocatur *Lerida* [2]). Sane fuerunt, qui Sicanum eundem ducerent atque Sicorim; vide Serv. ad Aen. VIII 328 collato Thuc. VI 2 et Sil. XIV 34 sqq., qui Pyrenaeo monti propinquum facit Sicanum. Sane ingeniosa videtur coniectura viri ingeniosi. Consentit Sonny p. 51. 'Pronomen "eorum" (v. 474) ad Iberes referri apparet. At nondum horum, sed Gymnetum ora describitur. Accedit, quod Ilerdae in his

1) Cf. Ukert p. 413. Forbiger p. 53 sq.
2) Cf. Ukert p. 450. Forbiger p. 76.

Digitized by Google

regionibus nusquam fit mentio, notissima est Ilerda ad Sicorim fluvium sita.' Sed prior illa causa apta est ex falsa coniectura 'Sicani' (v. 469). Nihil ergo plane valet. De altero autem argumento quid iudicabis? Num re vera, cum oppidum alioquin ignotum in regione aliqua memoratur, larga autem est memoria cognominis urbis, quae ad aliam terrae partem spectat, num re vera certum est illud omnino non exstitisse, sed ab interpolatore fictum perverseque in scriptoris cuiusvis librum immixtum esse? Vide, quae Unger p. 249, quae ipse Müllenhoff p. 162 dicat, qui satis propensus est ad interpolamenta apud Avienum statuenda. „*Als wenn derselbe iberische Stadtname nicht an zwei verschiedenen Orten vorkommen könnte!*" Quot vero urbes eiusdem Eborae nominis in ipsa Hispania sitas supra (p. 83 sq.) cognovimus et alias ab aliis seiunximus! In quibus sunt etiam, quae nominentur ab uno tantum scriptore. Et de Ilerda dubitabis praesertim in Avieno, qui vetustum fontem expressit, qui alia quoque nomina solus exhibet[1]), qui etiam plura solus exhiberet, nisi opportune accidisset, quod ex Hecataei aliorumque reliquiis hoc et illud rescivimus? Eo magis autem mirandum est hac usum esse Sonnium argumentatione, postquam antea (p. 37 n. 3), ubi agitur de duplici illo Ibero, nihil habere dixit offensionis, quod duobus fluminibus idem nomen inditum fuisset.

Et quid dices, si rem plane in contrarium vertero? An minore iure hoc mihi licebit? Fuerunt, qui Sicanum pro Sicori haberent. Ob nominum similitudinem inquies quamvis exilem. Sed quid? In Sicani vel Sucronis regione erat aliquando Ilerda. De hac aliquid illi compererant nescio unde. Ubi Sicanus fluvius profluxisset, nesciebant. Sciebant Ilerdam prope Sicorim sitam esse. Nonne eo facilius poterant adduci, ut Sicanum putarent eundem ac Sicorim? Quod si rectum esset, etiam confirmaretur Ilerdam fuisse in Sicani sive Sucronis regione. Quam conclusionem nolim ipse elicere; id demonstrare volui eodem iure ita posse quemlibet argumentari.

1) Cf. Unger l. l.

Digitized by Google

Itaque Ilerdae mentionem interpolatori deberi pro certo non licet affirmare [1]).

Potest quidem alia ratio excogitari et est excogitata: corruptela laborare nomen Ilerdae. Sed cum eo omnino inclinem, ut in singulari Ilerdae mentione merito offendi infitier, nihil moror hanc suspicionem. Ac profecto quae adhuc medendi conamina prolata sunt, rei non satisfacerent. Quae enumerasse contentus sum. 'Idera' nomen Avieno restitui voluit Vossius ad Mel. II 6 p. 189 collato Stephano Byzantio s. v. *Δηρά* [2]); 'Ibera' Christ p. 168 n. respecto Ephori fragmento 39 [3]); 'Ilerca' Hansen p. 1430.

Ad clausulam perveni de Avieno quidem: apparet veteris peripli testimonio Sicanae civitatis memoriam, quam Hecataeo vindicat Stephanus, firmissima ratione defendi et comprobari. Nam erraverunt, qui Avienum huius urbis mentionem ex vetusto illo logographo hausisse affirmaverunt [4]).

---

1) Müller Philol. XXXII p. 114 contendit Avienum ipsum indicare sese Sicanum pro Sicori habuisse, quippe cum Ilerdam oppidum memoret. Scilicet hanc quoque rem adhibet ad confirmandam opinionem suam de Avieni Ora maritima conceptam.

2) Acceperunt Vossii coniecturam Berkel ad Steph. Byz. s. v. *Δηρά*. Pinedo ad Steph. Byz. s. v. *Σικάνη*. Wernsdorf. Ukert p. 246. 483. Klausen. — Stephani loco, quo in libris haec sunt: *Δηρὰ γῆς Ἰβηρίας ἧς ὁ Σικανὸς ποταμός. οἱ οἰκήτορες Δηραῖοι*, vix cum Meinekio scribendum *⟨πόλις⟩ τῆς Ἰβηρίας, ⟨δι'⟩ ἧς κτλ.*; dubito an recte coniecerit *γῇ Ἰβηρίας* Holstenius, quod arrisit etiam Ungero p. 250. Itaque cum nomen ad regionem potius videatur spectare, non est conexus inter Stephani tmema locumque Avieni. Eadem causa obstat suspicioni Müllenhoffii p. 162, qui contrariam viam ingressus vocem *Δηρά*, quae apud Stephanum exstat, fortasse ortam esse cogitavit ex *Ιλερδα* vel *Ιληρδα*. Ceterum quod illud tmema ex Hecataeo depromptum esse suspicatus est praeeunte Klauseno ad Hec. fr. 15, res est plane in incerto. Suo vero iure id monuit Indaram urbem, quam *Σικανῶν πόλιν* Stephanus interpretatur laudans Theopompum (fr. 251), non ad Iberiam pertinere, sed ad Sicanos Siciliae insulae incolas. Cf. Holm, *Gesch. Siciliens* I p. 60.

3) Cui fragmento apud Iosephum c. Apion. I 12 servato sane distortio quaedam rei videtur subesse. Sed Christii explanandi rationem improbo.

4) Christ p. 167 sq. Ukert, *Geogr. des Hec. u. Dam.* p. 55. Cf. supra p. 80.

Digitized by Google

Sed cum Sicana urbe cohaeret fluvius Sicanus [1]): nova nascitur quaestio. Conectitur enim Sicani fluminis mentio cum historicorum scriptorum illa narratione, ex qua Sicani, qui in Sicilia sedes habebant et a Siculis ex Italia transvectis magis magisque in meridiem et occasum repulsi ferebantur, ex ipsa Iberia in insulam transmigraverint a Liguribus sedibus eiecti. Auctor est gravissimus Thucydides VI 2, quo loco ad exponendum videtur adhibuisse Antiochi Syracusani librum, qui inscribebatur *Σικελιῶτις συγγραφή* [2]). Eandem relationem de Sicanis, sed ita, ut sive de Sicano fluvio sive de Liguribus mentio non fiat, exhibent Dion. Hal. I 22; Philist. fr. 3 ap. Diod. V 6; schol. et Eustath. ad Od. ω 307; Sil. XIV 34 sqq. Discrepat Servius ad Aen. VIII 328: Sicani fluminis loco Sicoris memoratur et ad Italiam venisse traduntur Sicani, dein inde pulsi vicinam insulam occupavisse. Nec de Sicano fluvio nec de Liguribus quicquam commemorantes Sicanum regem cum Iberica manu in Siciliam advenisse perhibent Solin. V 7. Mart. Cap. VI 646 [3]). Denique Ephori testimonium laudandum est (fr. 51 ap. Strab. VI 270), ex quo Iberi barbarorum primi

---

1) Mentio fit praeterea Sicani fluvii apud eundem Stephanum ex Apollodoro — per Herodianum ex mente Lentzii praef. p. CLXII — hausta; cf. fr. 140 ap. Steph. Byz. s. v. *Σικανία ἡ περίχωρος Ἀκραγαντίνων καὶ ποταμός, ὥς φησιν Ἀπολλόδωρος.* Vinculum, quod duo diversarum terrarum nomina inter se copulaverit, in hac brevi sectione culpa epitomatoris videtur esse omissum. Quanquam utrum fluvius in grammatici illo libro, qui *χρονικά* inscribebatur, commemoratus fuerit, in quo multum valebant res ad geographiam spectantes, an in subditivo opere, cui *περὶ γῆς* titulus erat (cf. Diels Mus. Rhen. XXXI p. 8 sqq.), ambiguum est.

2) Antiochum Thucydidis hac de re fontem fuisse postquam Niebuhr suspicatus est, exposuit argumentis ex sermone potissimum captis Wölfflin, *Antiochus von Syracus und Coelius Antipater. Winterthur* 1872; et quanquam oblocuti sunt Böhm, de Antiocho Syracusano quaestiones (*Grabow* 1875) ac Schöne Burs. annal. 1874/75 vol. III p. 849, tamen, quod Wölfflin eruit, non improbandum aut in controversiam vocandum. Cf. Classen, *Krit. Bemerkungen zum 6. Buche des Thuc.* p. 184 sq. Holm Burs. annal. vol. IV p. 88 sqq. Busolt, *Griech. Gesch.* I p. 224 n. 4.

3) Hic ceterum nominis Sicaniae originatio non a Sicano flumine petita invenitur, sed ab ipso illo rege. Cf. Isid. orig. IX 2, 85. XIV 6, 32.

Digitized by Google

οἰκισταί Siciliae feruntur fuisse [1]). His omnibus testimoniis contraria est et ipsorum Sicanorum propria professio, qui *αὐτόχθονας* sese esse iactabant (Thuc. VI 2), et auctoritas Timaei (fr. 2 ap. Diod. V 6), qui illam gentis opinionem firmius comprobavit. Quem sequitur Diodorus, qui alio loco (V 2) affirmat hoc quidem referre, qui sint *οἱ νομιμώτατοι τῶν συγγραφέων* [2]).

Haec testimonia. Quibus videtur confirmari Antiochi aetate in Iberia Sicanum fluvium exstitisse. At iam pridem illa de Sicanis memoria a viris doctis in dubium est vocata. Non meum est copiosam disputationem hac de quaestione instituere; quam brevissimis finibus eam constringam.

Una est offensio in eo posita, quod per mare perque insulas medias interiectas ex Iberia transvectos esse Iberos, qui navigando nec multum pollebant nec multum studebant, incredibile est. Deinde quod gravius est, Ligures fines propagaverunt usque ad Pyrenaeum montem, non trans Pyrenaeum in ipsius Hispaniae regiones [3]). Habitabant autem Iberi ad occidentem a

---

1) Sunt Strabonis verba haec: .... *ἀλλὰ διετέλεσαν μέχρι δεῦρο Σικελοὶ καὶ Σικανοὶ καὶ Μόργητες καὶ ἄλλοι τινὲς νεμόμενοι τὴν νῆσον, ὧν ἦσαν καὶ Ἴβηρες, οὕσπερ πρώτους φησὶ τῶν βαρβάρων Ἔφορος λέγεσθαι τῆς Σικελίας οἰκιστάς.* Ephorum autem Iberos non a Sicanis distinxisse, sed Strabonem ex neglegentia discriminis auctorem fuisse opinatur Marx ad Eph. p. 153. At si confertur Scymnus v. 264 sqq., Ephori compilator, quem haud dubie hoc ipso loco eius doctrinam expressisse dilucide apparet, ut recte annotavit Marx p. 154 (cf. etiam Matthiessen l. l. p. 884) ex versibus 270 sqq. collatis cum Ephori fragmento 52 apud Strab. VI 267, nescio an veri sit simile Ephorum Sicanos non nominatim attulisse, sed locutum esse de solis Iberis. Ibidem legimus insulam ab Iberis Trinacriam esse appellatam, non Sicaniam; deinde Siciliam *Σικελοῦ διναστεύοντος*.

2) Eo in numero Timaeum esse ex mente Diodori satis est manifestum. Quod autem eis etiam Antiochum annumerari vult Nissen, *Ital. Landeskunde* I p. 547 n. 3 — quod si verum esset, everteretur tota Wölfflini sententia, ex qua Antiochus Thucydidi materiam subministravit — in causis, quas profert, non inest opinor ea vis, ut probent atque demonstrent.

3) Tenet, quod Thucydides aliique narrant, Christ p. 140; et Unger Mus. Rhen. XXXVIII p. 179 confirmare conatur documentis Ligures non

Digitized by Google

Liguribus: ergo ne id quidem licet cogitare Sicanos — a Liguribus orientem versus propulsos — terrestri itinere ex Iberia in Italiam migravisse. Quae offensiones videntur remotae ab eis, qui Iberiam, quam dicit Thucydides, ex prisca cogitandi ratione totam terram a columnis ad Rhodanum usque pertinentem interpretati Sicanum agnoscunt Sequanam, Galliae notum illum fluvium, Sicanosque, qui eiusdem originis ac Siculi fuerint, a Liguribus Ligeris fluminis accolis sedibus exactos in Italiam descendisse et inde in Siciliam traiecisse statuunt. At huic expediendi rationi certissime repugnat Avieni vetus periplus, ex quo satis elucet Sicanum fluvium non Sicorim nedum Sequanam fuisse, sed Sucronem. Denique omnino non certum est, num in Sicilia unquam Iberi sedes habuerint. Et si habuerunt, diversi videntur fuisse a Sicanis. Namque Sicani ab eadem stirpe oriundi erant ac Siculi; Siculi autem nec Iberi fuere nec Celtae nec Pelasgi nec Ligures, sed Itali. Sicani igitur antiquis temporibus se ab consanguineis seiunxerunt et ex Italia in Siciliam transmigraverunt. Quae cum ita sint, ab omni abhorret veri similitudine ex Iberia sive Gallia in Siciliam pervenisse Sicanos [1]).

Attamen cum de Sicanorum illa migratione falsa sit memoria, nequaquam etiam Sicanus fluvius commenticius est existimandus. Plane in contrarium rem vertamus. Nam fabula illa, quam Thucydides vel, ut altius ascendere audeam, Antiochus protulit, procul dubio in eo posita est, quod ratio quaedam intercedere ficta est inter nomen Sicanorum Siciliae incolarum et nomen Sicani Iberici fluminis. Veluti Busolt, *Griech. Gesch.*

---

ab Hispania fuisse alienos. Haud recte. Causas petitas et ex lacu Ligustino Avieni v. 284 et ex Stephani tmemate s. v. *Λιγυστίνη* — de quo ceterum conferenda sunt, quae disputat Niese, de Steph. Byz. auctoribus p. 19 — et ex paeninsula tertia, quam *Λιγυστικήν* appellaverit Eratosthenes (fr. III B 97 ap. Strab. II 92), partim refellit Sonny p. 31 sq. Cf. etiam Wilsdorf p. 6.

1) De virorum doctorum libris, qui hac de re disseruerunt, adeas potissimum Popponem ad Thuc. VI 2 vol. III 4 p. 5 sq. Holmium, *Gesch. Siciliens* I p. 356 sqq. Busoltium, *Griech. Gesch.* I p. 235 sqq.

Digitized by Google

I p. 235 dicit fabulam illam originem duxisse ex nominibus ab Hecataeo memoratis. Num Stephani tmema s. v. *Δηρά* Hecataeo debeatur, certum non est; sed pronum ei erat sane in periodo cum urbis mentione fluvii memoriam coniungere. Notus igitur erat Antiochi temporibus Hispaniae fluvius Sicanus: inde habet fabula ab eo narrata originem. Quae vix potuit omnino oriri, nisi aliquid saltem fundamenti subfuisset, quo usus quis exstrueret commentum. Hac igitur ratione etiam ex fabula illa confirmatio derivatur auctoritatis Hecataei.

Crabasia.

fr. 13 ap. Steph. Byz. s. v. *Κραβασία πόλις Ἰβήρων. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Κραβάσιος κτλ.*

Urbis nomen aliunde non notum. Sed recte iam Pinedo et Klausen huc rettulerunt iugum Crabrasiae, cuius meminit Avienus v. 489, Avienique interpretes plerumque agnoscunt cum iugo urbem Hecataei cohaerere.

Atque ut imaginem situs adumbremus, memoratur a Sicano sive Sucrone septentrionem versus Tyrius amnis cum oppido Tyri (cf. supra p. 134). Qui quin idem sit atque Turia vel Turium Romanorum (hodie *Guadalaviar*), nequit dubitari [1]). Müllerum autem, qui Philol. XXXII p. 117 et ad Ptol. p. 152 eum pro eodem habuit, qui hodie vocatur *Magro*, qui influit in Sucronem *(Xucar)*, et *Tuiris* oppidum, quod ei adiacet, cum Tyri Avieni comparavit, satis opinor refutatum esse ab Ungero p. 250 et Sonnio p. 52. Sequitur v. 483 sqq. Bebrycum mediterraneorum mentio congruens cum Ephoro (Scymn. 200 sq.). Deinde v. 489:

post Crabrasiae iugum
Procedit alte ac nuda litorum iacent
Ad usque cassae Cherronesi terminos.
Palus per illa Naccararum extenditur —
Hoc nomen isti nam paludi mos dedit —

1) Cf. Ukert p. 294. 483. Müllenhoff p. 165. Unger p. 250. Sonny p. 52.

Digitized by Google

Stagnique medio parva surgit insula
Ferax olivi et hinc Minervae stat sacra.

Quam interpretandi rationem Müller iniit, pendet ex prava Tyrii fluminis explicatione: ergo eam mittamus. Immo cum inde a Turio usque ad Iberum nullum aliud exstet promunturium, nihil restat nisi ut iugum Crabrasiae idem esse arbitremur, quod hodie vocant *Cap Oropesa* [1]). Cassam cherronesum Müllenhoff p. 169 existimat esse planam illam harenosamque lingulam, quae ab Iberi ostio meridiem versus sinum circumcludit, quem dicunt *Puerto de los Alfaques*. Sed rectius videtur Müller Philol. XXXII p. 117 sq. hanc Avieni cherronesum non diversam esse statuisse ab urbe, quae *Χερρόνησος* dicitur Straboni III 159 inter Saguntum et Dertosam sita (hodie *Peñiscola*). Consentiunt Unger p. 252 et Sonny p. 52. Scilicet tum ‘cassae’ epitheton non retinendum, sed mutandum cum Heinsio [2]) in ‘cascae’. Postremo quid paludi Naccararum (v. 492) et insulae in medio stagni sitae faciendum sit, mihi quidem obscurum est. Ungeri interpretationem verborum ‘stagni medio’ neutiquam posse admitti censeo. Sed nihil refert hoc ad id, quod agimus.

Est igitur iugum Crabrasiae promunturium *Cap Oropesa*. Nimirum Crabasia oppidum, quod ex Hecataeo traditum accepimus, non ita longe ab illo afuit. Peripli auctor satis habuit iugum memorasse. Müllenhoff vult ex Stephano apud Avienum ‘Crabasiae’ scribi pro ‘Crabrasiae’: id utique apertum est alterum nomen cum altero esse comparandum. Videmus autem hic quoque, quam bene Hecataeum et illustret Avieni periplus et confirmet [3]).

---

1) Cf. Müllenhoff p. 169. Unger p. 252. Sonny p. 52.

2) Hanc coniecturam Unger tanquam suam protulit. Cf. Sonny p. 52 n. 4.

3) Mirum in modum Klausen, quanquam ipse Avieni locum attulit, adiungit populum videri eundem atque Carpesios, gentem validissimam in media paeninsula habitantem circa Toletum, quos memorat Polybius III 14 (ex eo Stephanus s. v. *Καρπήσιοι*; cf. Niese p. 19 sq.), qui solent alias

Digitized by Google

Iberi.

Ad lemmata, ut promisso stem, examinanda accedo. Quae si ipsa ex Hecataeo hausta sunt, est inquirendum, num, quae adhuc de singulis nominibus eruimus, conveniant cum memoria Iberum.

Gentes paeninsulae, quae postea Hispania vocabatur, initio et ipsarum et terrae communi carebant nomine. Affero ipsa verba Polybii III 37, 10 sq.: *τὸ δὲ λοιπὸν μέρος τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τῶν προειρημένων ὀρῶν τὸ συνάπτον πρός τε τὰς δύσεις καὶ πρὸς Ἡρακλείους στήλας περιέχεται μὲν ὑπό τε τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ τῆς ἔξω θαλάττης, καλεῖται δὲ τὸ μὲν παρὰ τὴν καθ' ἡμᾶς παρῆκον ἕως Ἡρακλείων στηλῶν Ἰβηρία, τὸ δὲ παρὰ τὴν ἔξω καὶ μεγάλην προσαγορευομένην κοινὴν μὲν ὀνομασίαν οὐκ ἔχει διὰ τὸ προσφάτως κατωπτεῦσθαι, κατοικεῖται δὲ πᾶν ὑπὸ βαρβάρων ἐθνῶν καὶ πολυανθρώπων, ὑπὲρ ὧν ἡμεῖς μετὰ ταῦτα τὸν κατὰ μέρος λόγον ἀποδώσομεν.* Cf. etiam Characis fr. 5 (FHG III p. 637): *τὴν δὲ Ἱσπανίαν Ἕλληνες τὰ πρῶτα Ἰβηρίαν ἐκάλουν οὔπω ξύμπαντος τοῦ ἔθνους τὴν προσηγορίαν μεμαθηκότες, ἀλλ' ἀπὸ μέρους τῆς γῆς, ὅ ἐστι πρὸς ποταμὸν Ἶβηρα καὶ ἀπ' ἐκείνου ὀνομάζεται, τὴν πᾶσαν οὕτω καλοῦντες.*

Ex priscorum autem Graecorum usu nomen, quod cum Ibero fluvio cohaeret, duas habebat significationes:

1) alteram latiorem, quae ad terram potissimum spectabat: Iberia complectebatur regionem a Rhodano ad occasum solis patentem (cf. supra p. 71 sqq.).

2) alteram angustiorem, quae ad populum potissimum spectabat: Iberi appellabantur, qui partem paeninsulae orae orientalis apud Iberum flumen obtinebant.

De termino horum Iberum, qui quidem spectet ad septentriones, supra (p. 71 sqq.) verbosius disserui; quatenus autem meridiem versus ex usu scriptorum porrecti fuerint, accura-

---

Carpetani nominari. Quid haec gens vel maxime mediterranea ad iugum illud in altum prominens? Equidem non intellego.

Digitized by Google

tissime omnium docet Avienus vel eius periplus: a Cano fluvio, qui prope promunturium *Cap de la Nao* mari illabitur, exordium capiunt (cf. p. 134 sqq.). Quocum optime consentit Ephorus, cum Scymnus v. 199 post Libyphoenices et Tartessios Iberum faciat mentionem. Quo revocanda sunt praeterea Scylacis (2) verba: *τῆς Εὐρώπης εἰσὶ πρῶτοι Ἴβηρες Ἰβηρίας ἔθνος*, ubi singularis Iberum gens latiori terrae significationi opponitur; denique Characis ille locus, quem modo attuli. Contra a ceteris Hispaniae orae partibus a promunturio *Cap de la Nao* ad meridiem et occasum sitis excludebatur nomen Iberum; propria potius nomina gentium afferebantur ut Mastienorum Elbysiniorum Tartessiorum. De hac re et de Herodori Iberica natione Avienique illa Iberia, quae cum meridionali Ibero fluvio conectitur, supra (p. 118 sqq.) dictum est.

Postea cum Ligures usque ad Pyrenaeos sedes prolatavissent, terrae Iberiae significatio pertinebat ad orientalem oram Pyrenaeo monte et columnis terminatam; quod habes comprobatum iam apud Scylacem (2), qui paraplum Iberiae a columnis usque ad Emporium septem dierum esse indicat (cf. Avien. 562 sqq.), et Polybii illo aperto testimonio III 37 (cf. etiam III 17, 2). Contra interiores paeninsulae partes atque eae potissimum, quae ad occidentem vergebant, attribuebantur Celtis; cf. Ephor. fr. 43 ap. Strab. IV 199. Scymn. 165 sqq. Eratosth. fr. III B 123 ap. Strab. II 107. Romanorum denique dominationis temporibus, ex qua tota terra ex tenebris magis magisque ad lucem evocabatur, Iberiae nomen adhibebatur ad denotandam totam paeninsulam, quae usque ad Pyrenaeum montem patescebat, ut idem valeret atque Hispaniae; cf. Artem. ap. Steph. Byz. s. v. *Ἰβηρίαι*. Strab. III 166 [1]).

Quid haec ad Hecataeum? Iberiae nomine num etiam Hecataeus ita usus sit, ut Rhodanum pro termino haberet et constitueret, nescimus. Permirum sane esset, si gravissimus

1) De diversis his nominis significationibus cf. Baumstark PRE vol. III p. 1388. 1392. Ukert II 1 p. 244 sq. 248 sqq. II 2 p. 14 sq. 52. Forbiger p. 4. Kiepert, *Alte Geographie* p. 481.

Digitized by Google

ex vetustis geographicarum rerum scriptoribus apud Strabonem III 166, undecumque illa notitia manavit, exclusus aut non respectus esset. Sed cum Mastienos Elbestiosque propriis nominibus afferret, fortasse etiam Tartessios, et certe ab Iberis discerneret, ipse quoque noverat hos Iberos eorumque sedes plane eidem orientalis orae parti assignavit atque alii priscae aetatis scriptores. Quod demonstrant aperte haec ipsa quattuor fragmenta.

Κραβασία πόλις Ἰβήρων (fr. 13) prope promunturium *Cap Oropesa* sita (cf. p. 146) apprime convenit cum sedibus, quas habent Iberi apud Avienum Scymnumque.

Ἱλαραυγᾶται οἱ Ἴβηρες (fr. 14): haec verba nimirum ita intelleges, ut Ilaraugatas non tam eosdem atque Iberos ex Hecataei mente fuisse sumas quam — cum haec explanandi ratio procul dubio aut Stephano aut epitomatori imputanda sit — unam ex Iberum gentibus haud secus atque Edetanos, de quibus subinde dicam. Recognosce autem, quae supra (p. 117) de Ilergetum finibus exposui: iam concedes non abhorrere Ilaraugatas ab angusta notione, quam alii auctores Iberum nomini indere consueverant.

Ἔσδητες ἔθνος Ἰβηρικόν (fr. 11), qui ex posteriorum scriptorum testimoniis a Sucrone fere flumine initium capiebant (cf. p. 132), non minus egregie congruunt, si modo ethnicum illud Stephani *Ἰβηρικόν* — idque admodum mihi videtur veri simile — ad eandem angustiorem gentis notionem spectat Iberumque ex mentione, quam in periegesi factam repperit, lemma ita conformavit Stephanus, ut adiectivum *Ἰβηρικόν* substitueret. Avieni vero de Edetanis et Ilergetibus silentium, quod inde habet explicatum, quod peripli auctor non memoravit nisi commune Iberum nomen, quanquam etiamtum utraque gens certe exstabat vigebatque, et ipsum comprobat Hecataeum recte et hos et illos Iberis annumeravisse.

Σικάνη πόλις Ἰβηρίας (fr. 15) denique, si terrae Iberiae nomen respicis, utique videlicet quadrat. Attamen hic quoque multo veri esse similius duco hanc lemmatis formam a Stephani manu esse profectam, qui, cum scriptor gentem nomi-

Digitized by Google

naverit, terrae potius nomine usus est. Quodsi Hecataeus Sicanam urbem in periodo Iberis ascripsit, videas eximium consensum et cum aliis de Iberum sedibus testimoniis et cum Avieno, qui Iberum civitatem fuisse Sicanam Sicanumque fluvium Iberos accoluisse indicat (cf. p. 134).

Quapropter cum haec quattuor fragmenta evidentissime cum ceteris priscae aetatis testimoniis conspirent, sat manifestum est opinor de his quidem nec ob lemmata nec omnino quemquam subire posse dubitationem.

De Iberis disputationem anticipavimus: quae restant, admodum incerta sunt atque ambigua.

Misgetes.

fr. 12 ap. Steph. Byz. s. v. *Μίσγητες ἔθνος Ἰβήρων. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

'Sunt ignoti' annotat Klausen. Ac ne suspicionem quidem de eis in medium proferri posse dicit Müllenhoff p. 168. De terminatione nominis cf. p. 133 sq.

Hyops. Lesyrus.

fr. 16 ap. Steph. Byz. s. v. *Ὕοψ πόλις ἐν Ἰβηρίᾳ χερρονήσου. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ· "μετὰ δὲ Ὕοψ πόλις, μετὰ δὲ Λεσυρὸς ποταμός." τὸ ἐθνικὸν Ὑόπιος ἀπὸ τῆς γενικῆς.*

Prona est primo aspectu suspicio hanc cherronesum Hecataei comparandam esse cum Avieni loco, quem supra (p. 145 sq.) tetigi, v. 491. At iam Müllenhoffio p. 169 illud scrupulum excitavit; nec omnino apud Avienum de cherroneso aliqua agi vidimus, sed de urbe Cherroneso, cuius meminit Strabo [1]).

Suspicari ausus est Unger p. 275 n. 73 huc referendam esse lingulam in ea Galliae orae maritimae parte sitam, quam

1) Quanquam — id quod sero animadverti — Müller ad Ptol. p. 186 existimat Hyopem urbem in paeninsula (*ἐν Ἰβηρίας Χερσονήσῳ*?) sitam esse ipsam illam urbem Cherronesum (*Peñiscola*), Lesyrum autem eum fluvium, qui hodie dicitur *Miares*. Est vix probabilis coniectura.

Digitized by Google

describit Avienus v. 614 [610] sqq. Lesyrum fluvium esse Ledum (hodie *Léz*); non alienum videri pagum Lesuram Plinii XI 240, qui distinguendus esset a monte Lesora *(Lozère)*. Hac de re ei non astipulor. Nec enim video, cur negetur pagum cum Lesora (monte Apollin. Sidon. carm. 24, 44) cohaerere; immo Plinii loco Gabalici pagi mentio statim annectitur; in Lesorae autem montis regione habitabant Gabali, quos nominant Strabo IV 191. Ptol. II 7, 16 [11]. Caes. bell. Gall. VII 7. 64. 75. Plin. IV 109. Apollin. Sidon. carm. 24, 23 [1]). Concidit haec confirmatio. Ac Lesyri Ledique nominum similitudo tam tenuis est, ut viri docti coniectura paene omni certo fundamento careat.

Attamen in omni obscuritate nominum clarissimum elicitur indicium genuinae originis ex ipsius logographi verbis itidem ut in Sixo oppido a Stephano vel ab epitomatore servatis. Multa huius pressi simplicisque dicendi generis exempla apud Stephanum invenies, si totam logographi fragmentorum seriem vel leviter recognoveris.

Crommyusa. Melusa.

fr. 17 ap. Steph. Byz. s. v. *Κρομμύουσα νῆσος Ἰβηρίας. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Κρομμυούσιος.*

fr. 18 ap. Steph. Byz. s. v. *Μήλουσα νῆσος κατὰ Ἴβηρας. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Μηλουσαῖος.*

De his fragmentis nihil prorsus potest definiri. Non restat nisi ut bona fide credamus re vera utriusque insulae mentionem in genuino Hecataei opere exstitisse. Mirum in modum Wilsdorf p. 20 dicit Hyops Crommyusa Melusa nomina fortasse Hecataeo esse attribuenda.

4. Calatha.

fr. 3 ap. Steph. Byz. s. v. *Καλάθη πόλις οὐ πόρρω τῶν*

1) Hoc rectius statuunt Ukert II 2 p. 93. 266. Forbiger p. 87. 119 et PRE vol. IV p. 940. Müller ad Ptol. p. 205 sq.

Digitized by Google

Ἡρακλείων στηλῶν. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. Ἔφορος δὲ Καλάθουσαν αὐτήν φησι.

Consentio cum Müllenhoffio p. 145 n.: patefieri ex hoc fragmento accuratam Hecataei notitiam, tamen quid ei faciendum sit, prorsus esse incertum.

Vetustiores Stephani interpretes ut Pinedo et Berkel quamvis dubitanter, maiore autem confidentia Marx ad Ephor. fr. 42 p. 144 et Unger p. 234 huc rettulerunt insulam *Καλάθην* Ptolemaei IV 3, 44, quam Galatam nominant Mela II 7, 120 et Plinius III 92. V 42. XXXV 202; cf. etiam Mart. Cap. VI 648 (ex Plinio III 92) et itin. Ant. 494, 7. 495, 1. 514, 4. 7. Sed praeterquam quod hic quoque Stephanus magni erroris magnaeque neglegentiae insimulandus est, qui ‘ex urbibus insulas, ex insulis urbes regionesque soleat creare’, exspectaveris eam insulam, cum inter Sardiniam et Libycam oram sita esset nec ita longe ab hac distaret, potius in Asiae periegesi a logographo memoratam esse ut a Ptolemaeo aut, si modo in eo libro, qui *Εὐρώπη* inscribebatur, in describenda Sicilia vel Sardinia ut apud Plinium: non quadrat lemma *οὐ πόρρω τῶν στηλῶν*. Hoc recte monuit Sonny p. 46. Libeat sane cuipiam dicere eo loco, quem Stephanus excerpserit, Herculis columnas obiter commemoratas aut explicationem illam omnino ex mero Stephani arbitrio esse positam. At lubrica haec refugia esse vix potest negari.

Aliam viam ingressus Christ p. 142. 154 sq. 171 huc revocandum esse duxit Avieni illum Calacticum sinum (v. 424), qui nisi per anticipationem quandam iam ad sinum Ilicitanum pertinet, videtur esse sinus Malacitanus (cf. supra p. 104 sqq.). Quod ad formam huius nominis attinet, Meinekii quidem coniectura, qui ‘Calacticum’ in ‘Galaticum’ mutari voluit, improbabilis est [1]). Quod autem Unger p. 234 et Sonny p. 46 arbitrantur Christium formam ‘Calathicum’ ex Hecataei Calatha urbe repetitam in ipsum textum Avieni voluisse recipi, me quidem

1) Cf. vindic. Strabon. p. 39 n. — Recepit eam Müller ad Dion. Per. 338, sed refutaverunt praeter Christium etiam Müllenhoff p. 146 et Unger p. 234.

Digitized by Google

iudice, si recte intellexi virum doctum, id non habuit in animo. Iudicat potius Avienum ex more et consuetudine loco vernaculi vel Phoenicii nominis 'Calathe', ut ad Graecorum sermonem adaptaret, 'Calacte' formam posuisse, qua ipsa effectum sit, ut lectores amoenitatem litoris cogitatione fingerent. Nec igitur opus erat 'coniecturam' illam reici, quia correpta syllaba metro repugnaret; quod vero Unger adiecit, si longa esset syllaba, Hecataeum scripturum fuisse *Καλάθη*, ne debebat quidem sic argumentari; nam *Καλήθη* nomen, quod exhibet Stephanus, non evidenter demonstrat Hecataeum *Καλάθη* formam adhibuisse: delevisset rursus Stephanus Ionismum ut delevit in Mastianis. Potius dicere potuit peripli auctorem, qui *Μασσιηνοί* forma usus est, usurum fuisse forma *Καληθικός*. Quanquam ne id quidem, quod placuit Christio, plausum potest ferre, cum eiusmodi de causa Avienum nomina, quae in fonte reperiebat, immutavisse non iam statuere liceat.

Iam affero Sonnii verba: 'Suo iure Unger *καλακτικός* ex *καλός* et *ἀκτή* vocabulis ita, ut (*κόλπος*) *καλὰς ἀκτὰς ἔχων* valeat, recta ratione compositum esse negat. Hoc adiectivum non potest derivari nisi a nomine *Καλακτή*. Quae cum ita sint, Punicam illam urbis appellationem, quae est *Καλάθη*, a Graecis commutatam et ad sui sermonis usum accommodatam esse puto'. Sed quid tandem haec appellatio Graecorum propria? Hecataeus certe et Ephorus vel Graeci illi, quibus notitiam debebant, Punicum nomen ad sui sermonis usum non accommodarunt. Statuitur illud, quia sinum cum Hecataei urbe cohaerere item statuitur. Pro certo quidem id non licet venditare. Nescio, quid de forma nominis iudicandum sit. Si iusta est offensio Ungeri, sane quis potest opinari non veram esse traditam scripturam. Unger coniecit scribendum esse Malaciticum. Locorum quidem natura non obstat, quae obstare videtur Sonnio (cf. supra p. 105 sq.). Forma adiectivi sane est prorsus insolita. Hansen p. 1428 putat fortasse barbaram aliquam vocem in nomine latere paene ad Graecorum linguam aptatam.

Videmur de hoc Hecataei fragmento paene omnis admini-

Digitized by Google

culi expertes. Ephorum (fr. 42) hanc urbem novisse et Calathusam appellavisse testatur idem Stephanus. Unum est solacium.

Pauca addenda sunt de Iberia [1]). In altero eiusdem Hecataei libro, qui inscribebatur *γενεαλογίαι*, memorata erat *ἡ γῆ τῶν Ἰβήρων* (cf. fr. 349 ap. Arrian. anab. II 16, 5). Ibidem negasse Hecataeum comperimus Herculem in insulam quandam Erythiam *ἔξω τῆς μεγάλης θαλάσσης* [2]) profectum esse; abegisse potius boves ex continenti terra, quae patet ad Ambraciam et Amphilochos; eius videlicet regem fuisse Geryonem.

---

1) Supersedeo disputare de fragmento 2 ap. Strab. VII 299, ubi ex Hecataeo memoratur *Κιμμερὶς πόλις*. Quam ad Iberiam occidentemque pertinuisse haudquaquam dilucidum fit ex Strabone. Recte hoc monuit Müllenhoff p. 119. Et Avieni loco v. 241 sqq., quo Klausen nititur, perquam est omnino dubium, num Barthii coniectura 'palus Erebea' et 'Erebi civitas' re vera sit probanda. Müller vero, cum apud Strabonem non allatum sit nisi nomen *Ἑκαταῖος*, hoc fragmentum non Milesio, sed Abderitae vindicavit FHG II p. 388.

Fuerunt ceterum, qui Hecataei fragmentorum numerum augere conarentur. Non nego inter Stephani sectiones ad Iberiam pertinentes etiam nonnullas alias, quae auctoris testimonio carent, ut eas, quas supra (p. 89 sqq. et 114 sqq.) tractavi, fortasse sumptas esse ex Hecataeo. Velut Müllenhoff p. 168 et 177 Hecataeo aut saltem prisco cuidam scriptori ascripsit tmemata s. v. *Ἰνδική* et *Βραχύλη* (hoc quidem non sine veri specie; de additamento illo *οὗτοι δὲ τοῖς Ἴβηρσιν ὁμορροῦσι* cf. Hec. fr. 190. 193. 195); Niese vero p. 14 n. tmema s. v. *Βῆλος* propter verba *πρὸς ταῖς Ἡρακλέους στήλαις* collatis Hec. fr. 3 et 6. At haec quidem est omnium infirmissima ansa. Laudatur ex. gr. s. v. *Ξήρα* Theopompus (fr. 225). Nisi forte Hecataei nomen etiam hic omisit epitomator. Tam lubricus est omnino hac de re campus coniectandi, ut equidem in ea quaestione tractanda, num quid in Hecataei reliquiis insit, quod posterioris aetatis speciem prae se ferat, nolim omnia ea examinare, quae sine auctoris nomine traduntur et Hecataeo tribuuntur ex virorum doctorum coniecturis.

2) *οὐδὲ ἐπὶ νῆσόν τινα Ἐρύθειαν ⟨τῆς⟩ ἔξω τῆς μεγάλης θαλάσσης σταλῆναι Ἡρακλέα* coniecit Grundmann, quid in elocutione Arriani Herodoto debeatur. Berol. 1884. p. 41 n. 1.

Digitized by Google

II. Gallia.

Ut in universum pauca praenarrem, sedes habebant in Galliae ora, qua interni aequoris sinus inflectitur, priscis temporibus in Iberum vicinia Ligyes, quorum ager Graecis audiebat *Λιγυστική*. Non mirum, quod et gentis et finium nomen etiam in Hecataei fragmentis offendis (fr. 20. 22—24): memoravit Ligyes tanquam grandem populum Hesiodus fr. 232 (Rzach) ap. Strab. VII 300; Herculem cum eis in campo Massiliae urbi finitimo dimicaturum in fabula induxit Aeschylus Prom. sol. fr. 199 ap. Strab. IV 183 et Dion. Hal. I 41; Sophocles Triptol. fr. 541 ap. Dion. Hal. I 12 praeter Oenotriam et sinum Tyrrhenicum nominavit *Λιγυστικὴν γῆν*; Circae epitheton *Λιγυστίς* indere libuit Euripidi Troad. 437; Ligyes habitabant *ἄνω ὑπὲρ Μασσαλίης* et Poenorum inter subsidiarios erant auctore Herodoto V 9 et VII 165; profert Thucydides VI 2 protulitque Antiochus fabulam illam confictam, ex qua Ligures Sicanos ex Iberia exturbasse perhibebantur; confirmat denique usum eorum, qui dicuntur *παλαιοί*, Strabo IV 203. Sufficiant haec vetustissima testimonia.

Iam si quaeratur, quibus cancellis eorum sedes ex antiquiorum scriptorum usu fuerint circumclusae, supra (p. 71 sqq.) multis exposui, ubinam Iberos exceperint; quod vero deest nescio quo pacto illustris Avieni descriptio, unde, quatenus in orientem pertinuerint, noscatur, succedit in locum Scylax (4), qui diserte edocet circa medium quartum saeculum Antipolim oppidum terminum fuisse, a quo inceperint Tyrrheni. Ad idem fere tempus iure rettuleris (cf. p. 69), quae Scymnus v. 216 sq. exhibet: sequitur, ut idem ibi terminus statuatur. Posteriores scriptores quales eis assignaverint fines, id disserere nos longius avocat a proposito [1]).

Ad singula transeamus.

fr. 19 ap. Steph. Byz. s. v. *Νάρβων ἐμπόριον καὶ πόλις Κελτική. Στράβων τετάρτῃ. Μαρκιανὸς δὲ Ναρβωνησίαν*

1) Cf. Ukert II 2 p. 275 sqq. Forbiger p. 391 sqq.

Digitized by Google

αὐτήν φησι. τὸ ἐθνικὸν Ναρβωνίτης ὡς Ἀσκαλωνίτης. ἔστι καὶ λίμνη Ναρβωνῖτις ὡς Ἀσκαλωνῖτις. καὶ ποταμὸς Ἄταξ. Ἑκαταῖος καὶ Ναρβαίους αὐτούς φησι.

Erratum est, quod apud Klausenum, quem sequitur, ut solet, Müller [1]), post verba *ἐμπόριον καὶ πόλις Κελτική* pro Strabonis auctoritate (cf. IV 181. 186) Hecataeus laudatur [2]). Nihil est Hecataei nisi ethnicum illud *Ναρβαῖοι;* quod autem Stephanus dicit *Ἑκαταῖος καὶ Ναρβαίους αὐτούς φησι,* vocula *καί* haud dubie ad alteram ethnici formam *Ναρβωνίτης* revocanda est, quae debetur alii fonti — videtur epitomator hoc in tmemate turbationem movisse —, non ita intellegenda, quasi Hecataeus modo hanc modo illam formam adhibuerit. Quod recte annotavit Unger p. 195 n. 7. Num urbem ipsam commemoraverit, nescimus; si vero commemoravit, videtur 'Narbe' forma usus esse, quod ex ethnico concluserunt viri docti [3]).

Est autem Narbo, caput Romanorum provinciae, cui nomen indidit, sat notum [4]). Atque exstabat mehercle iam prisco aevo: vetustior quam Polybius (XXXIV 6, 4 sqq. 10, 7), qui ceterum etiam Ataci propinquo flumini nomen urbis imponit (III 37, 8. 38, 2. XXXIV 10, 1), est auctor peripli Avieni (v. 587 [585]). Et miraberis Hecataeum de incolis Narbaeis in periodo verba fecisse?

Locus autem, quem modo attuli, maximi est pretii, cum praeterea aliud Milesii fragmentum detegat:

---

1) Cf. etiam Ukert II 2 p. 15. Dönniges, tabula orbis terrarum ex opinione Herodoti illustrata. Berol. 1835. p. 31. Contzen, *Die Wanderungen d. Kelten* p. 7. Boudard *Revue archéol.* XIII (1857) p. 354. Lentheric, *Les villes mortes du golfe de Lyon* p. 87 sq. 194.

2) Monuit illud Müllenhoff p. 96 et Schenkelio Burs. annal. 1883. vol. XXXIV p. 233 teste D'Arbois de Jubainville *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France.* 1876. p. 112 sq. Cf. *Revue archéol.* XXVIII (1874) p. 232 n. 2.

3) Cf. Müllenhoff p. 96. 186 sq. Unger p. 195. Wilsdorf p. 18.

4) Cf. Ukert II 2 p. 15. 408 sqq. Forbiger p. 127 sq. et PRE vol. V p. 411. Desjardins, *Géogr. hist. et administr. de la Gaule Romaine* II p. 218.

Digitized by Google

fr. 20 ap. Steph. Byz. s. v. *Ἐλίσυκοι ἔθνος Λιγύων. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

Cuius gentis nomen primum obviam fit intuenti Herodoti illum locum (VII 165), quo, quarum gentium auxiliis Carthaginienses anno 480 adiuti sint, memoriae prodit: enumerantur praeter Iberos et Ligyes Elisyci. Qui locus nimirum ita testimonium de ea gente subministrat, ut minime pendeat ex Hecataeo; quod autem Bergk, *Griech. Literaturgesch.* IV p. 271 n. 91 Herodotum Elisycorum mentionem ex logographi libro sumpsisse statuit, id improbabile est. Nam quomodo tibi finges historicum scriptorem in re gesta enarranda nomen, quod in geographicae descriptionis conexu legebat, deprompsisse et ad suum arbitrium illi gentium numero inseruisse? Idem nomen pro exemplo ab Herodiano usurpatum esse docet Theognost. II 60, 14: *Ἐλίσυκος ὄνομα ἔθνους* [1]). Cf. etiam Zonar. lex. p. 682.

At de sedibus Elisycorum quaeris: hi loci dumtaxat non discutiunt nubila obducta. Ac profecto discessere viri docti in varias mirasque sententias. Quod ne nos quoque commereamus, quam celerrime consulamus Avienum.

Post memoratum Sordum amnem (v. 574), qui hodie dicitur *Agly* vel *Gly*, et post lacunam paucorum versuum, qui continuerunt mentionem promunturii Candidi *(Cap Leucate)*, ad quod ipse poeta revolvitur (v. 602 [598]), agitur de septem insulis sitis in stagnis, quae vocant *étang de Sigean* et *étang de Gruissan*. Bene explanavit, quid rei esset, Müllenhoff p. 185 [2]). Iam legimus v. 586 [584] sqq.:

1) Quod exemplum omisit Lentz praef. p. CLXXII sqq.; attulerunt Müller ad Scyl. 3 et Bähr ad Herod. l. l.

2) Cf. Unger p. 266 sq. et Sonny p. 57. — Hoc quoque loco nolim cum Sonnio facere, qui, postquam Gutschmid p. 524 brevissime rem strinxit, exponere nititur quattuor insularum mentionem ab interpolatore inculcatam esse contrariam atque peripli auctore viam ingresso. Acquiescendum est, quod tres illae maximae ante quattuor insulas memorantur nec puto hanc rem sufficere ad interpolationem evidenter demonstrandam. Nihil vero habet offensionis versus 585 [583]: ‘At priscus usus dixit has

Digitized by Google

gens Elesycum prius
Loca haec tenebat atque Narbo civitas
Erat ferocis maximum regni caput.
Hic salsum in aequor amnis Attagus ruit
Heliceque rursus hic palus iuxta; dehinc
Besaram stetisse fama casca tradidit.

Colebant igitur illa loca stagnorum Elesyci: ita scilicet, ut Sordos exciperent fere a promunturio Candido. Nobilissimum eorum oppidum dicitur Narbo; sequuntur Attagus vel Atax fluvius *(Aude)*, Helice palus *(étang de Vendres)*, Besara civitas *(Béziers)*, Orobus amnis *(Orb)* [1]). Quousque ceterum Elesycorum fines pateant, non est, quod disertim testetur. Orani flumine comperimus Iberos et Ligures intersecari: coniectare licet cum Müllenhoffio p. 191 eundem fluvium terminum fuisse Elesycorum.

Certissimum autem est hos Elesycos, quos dixit Avienus, eosdem esse atque Ἐλισύκους Herodoti et Hecataei; ac forsitan recte suspicatus sit Unger p. 268 n. 69 in eo peripli exemplo, quod Avienus adhibuit, Ἐλησυκοί pro Ἐλισυκοί scriptum fuisse. Longissime igitur ei aberraverunt a via, qui voluerunt nomen mutari. Qua de re conferas Wernsdorfii annotationem. Velut pravissime [2]) coniecit Cellarius ‘gensque Bebrycum prius’, quod probavit Saulcy *Revue archéol.* XV (1867) p. 84; ansam dedit Tzetz. ad Lycophr. 1305; potuit praeterea afferri Cass. Dio fr. 56, 2 ap. Tzetz. ad Lycophr. 516 coll. Zonar. VIII 21 [3]). At actum est de Bebrycibus: spectabant a Pyrenaeis ad meridiem (v. 485); nec qui Bebryces et Elisycos eosdem fuisse ratus est, dico Boudardium *Revue archéol.* XIII (1857) p. 352 sq., cuiusquam feret opinor assensum.

---

omnes Piplas’; sic enim, ut traditum est, legendum videtur cum Ungero et Holdero. Nam etiamsi vim ‘at’ coniunctionis premis, facile est rem explicare: duplex est series insularum; enumerantur seiunctim, nomine omnes septem uno comprehenduntur. Cf. ceterum Unger p. 268 n. 68.

1) Cf. de his Müllenhoff p. 186 sqq. Unger p. 268 sqq.

2) Cf. Ukert II 1 p. 483 n. 93.

3) Cf. Müller ad Scyl. 3. Unger p. 251.

Digitized by Google

Altera ex parte Avieni locus, quo accurate sedes gentis definiuntur, aptissimus est ad miras quasdam coniecturas removendas, quae de Herodoti et Hecataei Elisycis expromptae sunt. Vide annotationem Bährii ad Herod. l. l. Mitto Wesselingium, quem laudavit Marx ad Ephor. fr. 111 p. 221 n. 12: etiam quod Niebuhr, *Röm. Gesch.* I[5] p. 41 sq. *Vortr. üb. alte Gesch.* III p. 228 statuit [1]) Elisycos esse Volscos, quos Scylax (9) diceret Ὀλσοί, ab Avieno ad irritum redigitur [2]) non secus atque Steinii suspicio fortasse Faliscos Etruriae gentem esse cogitandos.

Porro ne Volcas quidem, qui posteriore aetate in Gallia Narbonensi sedes obtinebant, huc posse revocari recte Müllenhoff p. 187 exposuit. Immo ex luculenta peripli descriptione necessario efficitur Elisycos fuisse gentem Iberum, cum ab Orani fluvio in occidentem habitent et inde demum Ligyes exordium sumant. Quod omni vi teneamus [3]).

Sed in hac re latere videtur difficultas. Non quin possit conciliari cum Avieno Herodoti locus, ubi Elisyci Iberum gens praeter Iberos nominantur. Etenim ne opus quidem est argutiis Ungeri p. 269, qui discrimen illud inde duxit exortum, quod, cum Iberi certe a Poenis ipsis mercede conducti essent, Elisyci cum Sardis Corsis Liguribus a Tyrrhenis essent arcessiti, nixus scholio Pind. pyth. 2, 3 (Timaeus fr. 89): puto potius omnino non ita magnam excire offensionem, quod una ex universo Ibericarum gentium numero evellitur et tanquam si suae sit potestatis suaeque originis, Iberis apponitur; idque bene convenire cum vi et gravitate, quam peripli auctor — nisi

---

1) Cf. etiam Bergk l. l. et Kärst Burs. annal. 1889. vol. LVIII p. 317.

2) Niebuhrium impugnavit iam Dönniges l. l. p. 33; impugnaverunt etiam Bobrik, *Geogr. des Herodot* p. 112 et Wheeler, *the geography of Herodotus. London* 1855. p. 176 n. 3, nisi quod Hecataeum cum Avieno confuderunt.

3) Recte illud tenent Müllenhoff p. 187 sq. Unger p. 268. Busolt, *Griech. Gesch.* I p. 288 n. 1. Non recte iudicat D'Arbois de Jubainville *Revue archéol.* XXVIII (1874) p. 232 sq. nec iure pendet animi Desjardins II p. 42 cum n. 1.

Digitized by Google

forte Avienus — eorum capiti tribueret, lepide monuit Müllenhoff p. 187. Sed multo gravius est, quod cum Avieno non concinit Hecataeus: hic Elisycos dixit Ligyes, Iberi sunt apud illum. Nec levat discrepantiam saeculum, quod inter logographum et peripli auctorem interest: huius aetate pertinebant Ligures usque ad Oranim, postea Scylacis Ephoriique temporibus ad Pyrenaeum montem; ergo cum ille periodum conderet, ab ea regione erant alieni, quam secundum Avienum tenent Elisyci. Sequitur, ut Hecataeus falsa tradiderit. At veri est simillimum illud *Λιγύων*, quod in Stephani lemmate deprehenditur, omnino non esse Hecataei. Quod cum recte sentiret Unger p. 268 sq., tamen id mihi non persuasit posteriorem quendam scriptorem ab ethnicographo adhibitum esse, qui totam Galliae oram meridiei obversam Liguriam appellavisset. Neglegentia potius rursus se obstrinxit excerptor ille neglegentissimus. Mentio erat facta apud Hecataeum in eius ipsius loci, quem respexit Stephanus, contextu Ligyum; neque id mirum, cum apud Avienum Ligyes subsequantur Elisycos. Qua re accidit, ut Stephanus illis uteretur ad horum nomen definiendum itaque plane aliud lemmate indicaret atque logographus in periodo prodiderat. Ceterum nihil moror, si quis hoc modo rem malit expedire. Testem induxerat Stephanus ante Hecataei auctoritatem Herodotum, qui post Ligyes subinde Elisycos memorat: hinc ementitus erat Stephanus Elisycos esse *ἔθνος Λιγύων*. Herodoti autem nomen omisit breviator.

Haec secum prius reputet velim, quam aliquis hoc fragmentum ab Hecataeo abiudicet assignetque recentiori aetati, qua Elisyci dici potuerint Ligyes: nos opinor cavebimus, ne fragmentum superstitiosi libidini obiciamus condonemusque.

fr. 22 ap. Steph. Byz. s. v. *Μασσαλία πόλις τῆς Λιγυστικῆς κατὰ τὴν Κελτικήν, ἄποικος Φωκαέων. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

Massiliam notissimam Ligysticae urbem [1]) anno a. Chr. n. 600

1) Cf. Ukert II 2 p. 15 422 sqq. Forbiger p. 134 sq. Desjardins II p. 140 sqq.

Digitized by Google

a Phocaeensibus conditam ab Hecataeo non modo potuisse ut ab Herodoto V 9 et Antiocho fr. 9 apud Strab. VI 252 et aliis priscis scriptoribus, sed etiam debuisse in continua orbis descriptione utpote clarissimam eius regionis coloniam Graecorum commemorari elucet. Nec minus patet lemma Stephani *πόλις τῆς Λιγυστικῆς*, si modo, quod sane valde veri simile, ex ipsa logographi periegesi fluxit, cum eis, quae supra (p. 155) de Liguribus disputavi, nequaquam pugnare.

Sed verba *κατὰ τὴν Κελτικήν*: quid hoc rei est? Hecataei temporibus Celtarum memoria a meridionali Galliae ora prorsus abhorrebat. Invenimus quidem apud Livium V 34 sq. primum Gallorum transitum Alpium relatum ad idem tempus, quo Massilia fundari coepta sit, nempe ad Tarquinii Prisci aetatem. At aliorum est narratio Gallos fere initio quarti saeculi Alpes transgressos postea deinceps Romam cepisse urbem [1]); quod autem Livius l. l. tradit, ex quo movit dubitationem clarissimus vir Niebuhr, *Röm. Gesch.* II[4] p. 637 sqq. *Vortr. üb. alte Gesch.* III p. 227 sq., tametsi non deerant, qui exsisterent defensores [2]), suspectum est et incredibile [3]). Quod vero Unger *Sitzgsber. der bayer. Akad.* 1876. p. 548 sqq. nixus praecipue loco Plutarchi Cam. 15 Livii relationem ita enodare studuit, ut, cum circa annum 600 Bellovesi manus in meridionalem Galliae plagam migrasset, Alpes autem traiecissent Galli ducentis fere annis post, duas has res Livii loco perperam unius anni cursu comprehensas esse sumeret: impugnavit suo iure virum doctum Sonny p. 15 sqq. Non demonstravit certe

1) Cf. Heracl. Pont. ap. Plut. Cam. 22. Diod. XIV 113. Dion. Hal. XIII 10 sq. App. Celt. 2. Liv. V 33 coll. V 17. Iustin. XX 5. XXIV 4. cf. Plin. XII 5. (Polyb. II 17 sq.).

2) Cf. Lachmann, de font. histor. T. Livii commentatio prior. Gotting. 1822. p. 22 sq. Müller-Deecke, *Etrusker* I p. 141 sqq. Duncker, Orig. German. p. 9 sqq. Nissen, *Ital. Landeskunde* I p. 476 sq.

3) Cf. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* p. 165. Contzen, *Die Wanderungen d. Kelten* p. 102 sqq. Mommsen, *Röm. Gesch.* I[7] p. 326 sqq. Lewis, *Untersuchg. üb. d. Glaubwürdigkeit d. altröm. Gesch.* I p. 454 sqq II p. 273 sq. Müllenhoff II p. 247 sqq. Niese *Gött. Gel. Anz.* 1885. I p. 247. Sonny p. 15.

Digitized by Google

ille anno 600 re vera Gallos eas regiones incoluisse, quas hodie vocant *Provence* et *Dauphiné*. Obstat autem certissime testimonium Herodoti, ex quo Celtae non habitabant nisi in extrema Hispania (II 33. IV 49), prope Massiliam autem Ligures (V 9); obstat, quod nec apud Aeschylum nec in fabula ipsius regionis propria Hercules cum Celtis certans inducitur. Porro non neglegendum anno 480 in Carthaginiensium copiis Celtas deesse; immo quarto demum saeculo Gallorum mercennarii in alienarum gentium exercitibus comparent militantes. Quin etiam Scylax et Scymnus enumerant non Celtas, sed Ligures. Ergo ab litore etiamtum illi erant remoti idque eo magis Herodoti Hecataeique temporibus [1]).

Itaque consentaneum est Hecataeum de Celtis tanquam maris interni accolis nihil scire potuisse. Quanquam perversum est hoc fragmentum in dubium vocare, quia propter Celticae mentionem inferiorem aetatem resipiat. Prodeat in ius Stephanus: tamen nunc quidem non tam neglegentiam quam temeritatem crimini ei vertemus. Recte vidit iam Müllenhoff p. 96, cui assentiuntur Sonny p. 18 n. 2 et Wilsdorf p. 5, ea verba quasi ipsa ostendere accuratioris explicationis causa sese esse annexa. Convictus est credo ille exemplis eiusmodi rationis lemmata conformandi; de vulgari terrae nomine agitur: et dubitabimus eandem hic Stephani licentiam statuere?

fr. 23 ap. Steph. Byz. s. v. *Μόνοικος πόλις Λιγυστική. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Μονοίκιος.*

fr. 24 ap. Steph. Byz. s. v. *Ἄμπελος πόλις τῆς Λιγυστικῆς. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ.*

Ampelus urbs plane latet tenebris circumfusa. Non potest dubitari de Monoeco: erat oppidum Ligysticae orae portu et templo 'Herculis Monoeci' nobile: dicunt hodie *Monaco*. Vocatur *Μονοίκου λιμήν* a Strabone IV 201 sq. et Ptolemaeo III 1, 2 [2]); apud Latinos scriptores 'portus Herculis Monoeci'

1) Cf. de his imprimis Müllenhoff I p. 178 sq. 232. II p. 239 sq. Sonny p. 18.

2) Quem perperam distinguere inter *Μονοίκου* et *Ἡρακλέους λιμένα*

Digitized by Google

(Plin. III 47. Tac. hist. III 42). Cf. etiam Verg. Aen. VI 830 et Servium ad h. l. Lucan. I 405 sqq. Sil. I 586. Val. Max. I 6, 7. Amm. Marc. XV 10, 9. Mamertin. genethl. Maximiani 4. itin. Ant. p. 503, 4. 5.

Liguriae igitur Monoecum Hecataeus tribuit, si Stephani lemma ei debetur. Iam si quid licet ex Scylacis periplo concludere de Hecataei aetate, cum Monoecus ab Antipoli orientem versus sita esset, non quadrare videtur Stephani explicatio. Nec vero multum huic rei tribuendum censeo. Nam etiamsi logographus non de Liguribus tantum verba fecit, sed re vera Monoecum appellavit *πόλιν Λιγυστικήν*, non ita mirum est, quod is, qui illarum regionum notitiam aliis videtur debuisse, terrae Liguriae ampliores fines ascripsit, praesertim cum auctore Strabone paulo plus ducentis stadiis ab Antipoli distaret Monoecus.

Restat alia quaestio, quam non plane velim praeterire. Habet de Monoeco Strabo IV 202 extr. haec: *ἔοικε δὲ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος καὶ μέχρι δεῦρο διατείνειν ὁ Μασσαλιωτικὸς παράπλους*. Itaque Monoecum extremam Massiliensium coloniam fuisse cum alii existimavere tum Sonny p. 78 (cf. ann. 1) qui eandem coniecturam propter Graecum nomen de Ampelo oppido amplexus est. Iam deliberemus haec. Antipolim terminum Ligurum fuisse Scylax testatur. Secundum Scymnum (v. 216) autem Ephori aetate Antipolis erat ultima urbs Massiliensium:

εἶτεν μετὰ ταύτην Ταυρόεις καὶ πλησίον
πόλις Ὄλβια κἀντίπολις αὐτῶν ἐσχάτη.

Nam meo quidem iudicio ex toto loci conexu dilucide perspicitur pronomen *αὐτῶν* necessario de Massaliotis intellegendum esse, non de Liguribus [1]). In Scylacis periplo post memoratam Massiliam coloniarum mentio excidit, quae perfacili negotio ex Scymno expleta est: *Ταυρόεις Ὄλβια Ἀντίπολις* sive *Ἄντιον*: iam cum de ora, quae ad Antipolim usque per-

indicant Forbiger p. 394 n. et Müller ad Ptol. p. 322; aliter Mommsen CIL V p. 908 et Desjardins II p. 181 sqq.

1) Hoc quidem legitur apud Müllerum in interpretatione Latino sermone expressa; sed ne haesitare quidem hac de re licet cum Wilsdorfio p. 10.

Digitized by Google

tinet, agatur et inde a § 5 demum transitus fiat ad Tyrrheniam, apparet etiam in Scylacis descriptione Antipolim extremam Massaliotarum urbem accipiendam esse. Quocirca, cum Monoecus iam Hecataeo innotuisset, coniecit Sonny p. 78 postea Gallici impetus tempestatibus Massaliotas per Ligures ea colonia esse orbatos idemque de Ampelo coniecit, quae urbs omnino a solo videtur ablata. Resolveretur sane sic dubitatio, num Monoecus in Hecataei periegesi potuisset nominari, dummodo ne apud Scylacem Ligurum quoque terminum Antipolim oppidum esse legeremus. Quod non videtur cum Sonnii ratione convenire.

Atque etiam amplius procedamus. Etenim cum Monoecus ultima colonia fuisset, concluserunt quidam viri docti quattuor reliquas urbes, quae inter eam Massiliamque ipsam interiectae fuissent, Tauroenta Olbiam Antipolim Nicaeam conditas esse ante Monoecum [1]). Necessaria sane non est haec conclusio. Attamen rursus Sonnio p. 79, quem in hac re fere totus Wilsdorf p. 26 sequitur, id nolim concedere Tauroenta Olbiam Antipolim nondum exstitisse Hecataei temporibus, quia Stephanus s. v. *Ταυρόεις* non Hecataeum in testimonium vocaret, sed Artemidorum. Ex silentio ducta est coniectura ob eam ipsam rem admodum fragilis. Quis autem est, qui contendat Stephanum unumquodque oppidum ex Hecataei libro recepisse vel quodvis nomen vetustissimi cuiusque scriptoris auctoritate comprobavisse? Et altera ex parte quis pro certo negabit interdum Hecataei testimonium a breviatore esse praetermissum? Velut ex. gr. s. v. *Ὀλβία πόλις Λιγυστική*: quod lemma ut optime opinor concinit cum sectionibus, quas tractamus, ita longe recedit ab ea explicatione, quam s. v. *Ταυρόεις* appinxit Stephanus usus teste Artemidoro. Nicaeam veri est simillimum post Ephori Scylacisque demum aetatem a Massiliensibus conditam esse. Quae si reputaveris, num re vera extra dubitationem est Monoecum, quam iam Hecataeus noverat, ab ipsis Massiliensibus esse conditam? Nomen autem illud

1) Velut Duncker, *Gesch. d. Altertums* VI[5] p. 300. Müllenhoff p. 177.

Digitized by Google

Graecum nonne bene explicatur commercio, quod Massilienses cum ora illa colebant? Id certe nulla re indicatur Monoecum oppidum Hecataei aetate non exstitisse.

fr. 21 ap. Steph. Byz. s. v. *Νύραξ πόλις Κελτική. Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ ἐθνικὸν Νυράκιος ὡς παρὰ τὴν Νάρυκα Ναρύκιος.*

Cuius oppidi definiendi omni caremus indicio. De lemmate *πόλις Κελτική* nimirum eadem valent, quae supra (p. 161 sq.) de fragmento 22 disputata sunt: hoc loco ambiguum est, utrum Stephano debeatur an ante Hecataei nomen quaedam exciderint. Id ipsum disserens ex Hecataei fragmentis non posse concludi logographum Celtas novisse Müllenhoff p. 96 negat nomen *Νύραξ* comparandum esse cum Norici oppido Noreia. Quod quidem recte sine dubio; nec tamen video, quid redundet auxilii ex ea sententia, ad quam vir doctus inclinat: nomen existimat spectare ad Noram urbem ab Norace Ibero in Sardinia exstructam. Quid sibi velit lemma *πόλις Κελτική*, male perspicitur.

Confecimus iter feliciter ut opinor: vidimus partim certam partim admodum probabilem fidem esse testimoniorum, quae Hecataei auctoritatem prae se ferunt: at nullum repperimus indicium, quod vere subditivam originem proderet.

Digitized by Google

INDEX.

Abdera 36. 87. 91.
Aeschylus 71 sqq. 125. 155. 162.
Agatha 42 sq. 71.
Agrippa 36.
Alebus 134. 137.
Ampelus 162 sqq.
Anacreon 95. 109.
Anas 97 sqq. 122.
Antiochus Syracusanus 142 sqq. 155. 161.
Antipolis 155. 163 sq.
Apollodorus 7. 20 sq. 142 n. 1.
Arauris 73.
Arcadius 87. 110.
Arganthonius 95. 108 sqq.
Aristophanes 109.
Aristoteles 92. — (95. 106).
Artemidorus 42. 56. 69. 125. 148. 164.
Aryium iugum 99.
Asclepiades Myrleanus 120 sqq.
Atax s. Attagus 156. 158.
Avieni Descriptio orbis 64. 94 sq. 135.
Avieni Orae maritimae fons est vetus periplus 32. qui totius maris interni descriptionem continebat 76 sqq. cuius auctor num fuerit Massiliensis natione 67. 77 sq. quo tempore periplus conditus esse videatur 44 sqq. quae ratio intercedat inter Avienum vel eius periplum et Sallustium et auctores, qui in exordio laudantur 75 sqq. num interpolator quaedam peripli descriptioni admiscuerit 33. 35. 60. 62 sqq. 97 sqq. 121 sqq. 134 sqq. 139 sqq. 157 n. 2. Avienus nonnulla ipse addidit 34. 61. 62 sqq. 122. 134 sqq. alia nomina substituit 62 sqq. Mülleri sententia de poemate concepta 32. 119 sqq. 122. 126 sqq. 133. 141 n. 1.

Baleares 134 sqq.
Barbetium iugum 104 sq.
Bastetani 28. 38 n. 1. 86. 112.
Bastuli 28. 38 n. 1. 86.
Bebryces 119. 145. 158.
Besara 158.
Besilus 39 sq. 102. 104.

Calacticus sinus 36. 102 sqq. 152 sq.
Calatha insula 152.
Calatha urbs 151 sqq.
Calathusa 152 sqq.
Candidum promunturium 157 sq.
Canus 134 sqq. 148.
Carteia 64. 93.
Carthaginienses quas Hispaniae regiones occupaverint 34 sqq. quando in Hispaniam arma transtulerint 41 sqq. 45 sqq. eorum Gaditana expeditio 49 sqq. primum foedus cum Romanis pactum 51 sqq. alterum foedus 29 sq. 106 sqq. bellum cum

Digitized by Google

Massaliotis 53 sqq. 65 sqq. mercenarios ex Iberia asciverunt 31. 47 sq.
Carthago Nova 37. 108 n. 1.
Celciani 28. 37. 39 n. 2. 74. 118.
Celtarum incursio 70. 75. 161 sq. quas Hispaniae regiones obtinuerint 148. 162. num in Avieni periplo memorati fuerint 44 n. 1. 70. non ab Hecataeo nominati sunt 156. 161 sq. 165.
Celtiberi 42. 132.
Celtica regio apud Ephorum 62. 93 n. 1. 148.
Cempsi 96. 100 sq. 133.
Cherronesus urbs 145 sq. 150.
Chrysus 34 sqq. 102. 104 sq.
Cilbiceni 38 sqq. 102.
Cilbus 39 sq. 102.
Cimenice regio 70.
Cimmeria urbs 154 n. 1.
Clachili 70.
Crabasia 145 sq. 149.
Crabrasiae iugum 145 sq.
Crommyusa 151.
Cynetes 28. 46. 97 sqq. 133 sq.
Cyneticum iugum 97 sqq.

Daliterni 70.
Damastes 75 sqq.
Dera 141 n. 2. 145.
Diodorus 31. 47 sq. 53. 93. 96. 110. 142 sq.
Dionysius Periegetes 64. 94. 135.

Ebora 82 sqq.
Edetani 116. 131 sqq. 149.
Elbestii s. Elbysinii 27. 30 sqq. 34 sqq. 38 sqq.
Elesyci 158.
Elibyrga 110 sqq.
Elisyci 48. 71 n. 1. 157 sqq.
Emporium 60. 68 sq. 72. 148.
Ephorus quid secundum Scymni periegesin prodiderit de Bebrycibus 119. 145. de Celtis 62. 93 n. 1. 148. 162. de Iberia 71 sqq. de Iberis 96. 148. cf. 141 n. 3. — 143 n. 1. de Libyphoenicibus 34 sq. 60. 62. de Liguribus 71 sqq. 155. de Maenaca 55. 62. de Massiliensium coloniis 60 sq. 68 sqq. 163. de Tartessiis 96. 102. 106. de Tartesso 93. cf. 92 n. 3. alia testimonia 48. 152 sqq.
Eratosthenes 94. 96. 112. 143 n. 3. 148.
Erythia 35. 50. 154.
Etmanei 100 sq. 113. 120. 133.
Euctemon 35. 48. 75 sqq.
Euripides 155.
Euthymenes 59.
Ex 82.

Falisci 159.
Fecyena arx 73.

Gabali 151.
Gades 35. 49 sqq. 64. 78. 93 sqq. 99 sq. 121.
Galata 152.
Gletes 28. 46 sq. 103. 117 sqq. 123 sqq. 134.
Gymnesia 134 sqq.
Gymnetes 61. 134 sqq.

Hanno 51.
Hecataeus Abderites 154 n. 1.
Hecataei Milesii admirabilis notitia regionum, quae ad occasum spectant 87 sqq. quae ratio inter eum et Avieni Oram maritimam intercedat 41 sqq. 75 sqq. 80.
Helice palus 158.
Hellanicus 75 sqq.
Hemeroscopium 42. 56 sqq. 60 sq. 68 sqq. 134 sqq. 139.
Herculis Monoeci portus 162 sq.
Herna 106.

Herodianus 81 sq. 86 sq. 110. 142 n. 1. 157.
Herodorus 28. 37. 45 sqq. 71 sqq. 88 sqq. 118 sq. 126 sqq.
Herodotus qualem habeat occidentis regionum notitiam 88. eius testimonia de Celtis 162. de Elisycis 71 n. 1. 157. 159. de Himerensi pugna 48. 155. 157. 159. de Liguribus 155. 162. de Massilia 161 sq. de Phocaeensium rebus 55 sq. 108 sqq. de Tartesso 92 sqq. 108 sqq.
Hesdetes 131 sqq. 149.
Hesiodus 155.
Himilco 51. 76.
Hispalis 101. 114.
Hyops 150 sq.

Iberi 116 sqq. quos fines habuerint 71 sqq. 134 sqq. 147 sqq. quae oppida 61. 134 sqq. quid Herodorus de eis prodiderit 46. 74. 96. 118. a Poenis mercede conducti 31. 47 sq. 157 sqq. in Siciliam transmigravisse feruntur 142 sqq.
Iberiae nomen quas habuerit notiones 71 sqq. 123 sqq. 147 sqq. spectat etiam ad australes Hispaniae regiones 121 sqq.
Iberus fluvius qui ad meridionalem Hispaniae partem spectat 39. 97 sqq. 118 sqq.
Ibylla 114 sqq.
Igletes 117. 120. 123 sqq.
Ilaraugatae 116 sq. 129 sqq. 149.
Ilaraugates fluvius 130.
Ileates 46. 100 sq. 118. 120. 126 sqq.
Ilercaones 116 sq. 130 sq. 132.
Ilerda urbs ad Sicorim sita 117. 130 sq. 139 sqq.
Ilerda urbs in Sucronis regione sita 61. 134 sqq. 139 sqq.
Ilergetes 116 sqq. 149.
Iliberris 110 sqq.
Ilipa 114 sqq.
Ilipula 115.
Iliturgi 111. 113 sq. 117.
Ilurgia s. Ilurgis 111. 117.
Iuba 76.
Iustinus 49 sqq. 53 sqq. 94.

Ledum 73. 151.
Lesora 151.
Lesura 151.
Lesyrus 150 sq.
Libyphoenices 34 sqq. 66 sq.
Ligures 155 sqq. eorum fines 71 sqq. 155. in Poenorum exercitu militantes 48. 155 sqq. Sicanos ex Iberia depulisse traduntur 142 sqq. 155.
Ligustinus lacus 101. 143 n. 3.

Maenaca 54 sqq. 60 sqq. 66 sq. 82 sq.
Maenoba 85 sq.
Maenobora 82 sqq. 87 sqq.
Malaca 36. 62 sqq. 102 sqq.
Malacitanus sinus 105 sq. 152 sq.
Massia 29.
Massiani s. Massieni 29. 34 sqq. 37 sqq. cf. 108 n. 1.
Massilia 160 sqq.
Massiliensium res exponuntur 53 sqq. 65 sqq. eorum coloniae ab urbe ad orientem sitae 163 sqq.
Mastia 29 sq. 107 sq.
Mastiani s. Mastieni 27 sqq. 41 sqq. 80 sqq.
Mastrabala 77 n. 1.
Melusa 151.
Misgetes 134. 150.
Molybdina 86 sqq.
Monoecus 162 sqq.

Naccararum palus 145 sq.
Narbo fluvius 156.
Narbo oppidum 155 sq. 158.

Digitized by Google

Nicaea 164.
Nyrax 165.

Olbia 163 sq.
Olbysii s. Olbysinii 32.
Ophiusae prominens 98 sqq.
Oranis 72 sqq. 158 sqq.
Orobus 158.

Pherecydes 95. 109.
Phileas 75 sqq.
Philistus 30 sq. 89 sq. 142.
Phocaeenses 55 sq. 88. 108 sq.
Phoenices 35 sq. 66 sq. 82. 91. 95 sq. 103.
Pityussae 48 sq. 134 sqq.
Polybius 29 sq. 52. 106 sqq. 111. 117. 125. 132. 146 n. 3. 147 sq. 156.
Pulchrum promunturium 30. 52.
Pyrenaeus mons Iberiae terminus 123 sqq.
Pytheas 59. 68.

Rhoda 71 sq. 126 n. 1.
Rhodanus Iberiae terminus 37. 71 sqq. 115. 123 sqq. 144. 148 sq.
Rhodanusia 71.

Saefes 118 n. 1.
Sallustius 76 sqq.
Saturni sacra cautes 97 sqq.
Saxetanum 82.
Scylax ab Avieno laudatus 75 sqq. peripli testimonia de Carthaginiensium emporiis 35. 60. de Emporio 60. 68 sq. 72. 148. de Iberia 148. de Iberis 72. 148. de Ibero fluvio 121. 122 n. 1. de Liguribus 72 sqq. 155. 163 sq. de Massaliotarum coloniis 60. 68 sqq. 163 sq. de Volscis 159.
Scymnus v. Ephorus.
Sedetani 132 sq.
Sel 87. 91.
Selambina 87. 91.
Selbyssini 34 sqq. 38 sqq.
Setius mons 73 n. 1.
Sex s. Sexi 82.
Sicana 61. 134 sqq. 149 sq.
Sicani 141 n. 2. 142 sqq.
Sicanus fluvius 118 sq. 134 sqq. 141 n. 1 et 2. 142 sqq.
Sicoris 117. 130. 139 sqq. 142 sqq.
Siculi 142 sqq.
Sixus 81 sq. 87 sqq.
Sophocles 155.
Sordi 158.
Sordus 157.
Stephanus Byzantius qua ratione lemmata conformaverit 6 sqq. cf. 31. 42 sq. 62. 107. 109 sq. 114. 149 sq. 160. 162. 163. 165.
Stesichorus 91 sq. 109.
Strabo quid de nomine Iberiae prodat 120 sq. 123 sqq.
Sucro fluvius 58. 107. 132. 136 sqq. 144. 149.
Sucro oppidum 139.
Suel 34. 85. 87. 90 sq.
Syalis 89 sqq.

Tarseium 30. 106 sqq.
Tarsis 91. 95. 103. 106.
Tartessii 46. 95 sqq. 109 sqq.
Tartessus 91 sqq. 108 sqq. fluvius 63 sq. 91 sq. 100 sq. 113 sq. oppidum 63 sq. 92 sqq. regio 93 sqq. 109 sq.
Taurois 163 sq.
Taurus palus 73 n. 1.
Theodorus amnis 106.
Theognostus 81. 86 sq. 157.
Theopompus 28. 29. 47. 78. 88. 118 sqq. 141 n. 2. 154 n. 1.
Thucydides 54. 75. 139. 142 sqq. 155.
Timaeus 48. 53 sq. 55. 57 n. 1. 72. 76. 143. 159.
Tletes 29 n. 1. 47. 115.

Digitized by Google

Traete iugum 37. 106.
Turdetania 95. 102. 127.
Turia 119. 139. 145.
Tylangii 70.
Tyris 139. 145.
Tyrius 119. 139. 145.

Urci 87.
Urius 122.

Veneris iugum 37.
Volcae 159.
Volsci 159.

HECATAEI

fragmenta tractantur

fr. 2 p. 154 n. 1.
3 151 sqq.
4 108 sqq.
(5) 114 sqq.
6 27 sqq.
(7) 89 sqq.
8 82 sqq.
9 81 sq.
10 86 sqq.
11 131 sqq.
12 150.
13 145 sq.
14 p. 116 sqq.
15 134 sqq.
16 150 sq.
17 151.
18 151.
19 155 sq.
20 157 sqq.
21 165.
22 160 sqq.
23 162 sqq.
24 162 sqq.

STEPHANI BYZANTII

tmemata exceptis eis quae p. 6 sqq. enumerata sunt laudantur haec:

s. v. *Ἀγάθη* 42 sq.
Αἴβουρα 83. 84 n. 2.
Ἀλωνίς 56.
Βῆλος 154 n. 1.
Βραχύλη 154 n. 1.
Γλῆτες 28.
Γυμνησίαι 135.
Δηρά 141 n. 2. 145.
Ἔβορα 82 sq.
Ἡμεροσκοπεῖον 42. 56.
Ἰβηρίαι 28. 37. 125. 148.
Ἰλούργεια 111. 117.
Ἰνδάρα 141 n. 2.
Ἰνδική 154 n. 1.
s. v. *Καρπήσιοι* 146 n. 3.
Κυνητικόν 28.
Λιγυστίνη 143 n. 3.
Μαινάκη (*Μάκη*) 62.
Μασσία 29.
Ξήρα 29 n. 1. 154 n. 1.
Ὀλβία 164.
Ὀλβύσιοι 32.
Σικανία 142 n. 1.
Ταρσήιον 107.
Ταρτησσός 92 sqq.
Ταυρόεις 164.
Τλῆτες 29 n. 1. 47. 118. 120.

AVIENI

Orae maritimae explicantur versus

36 sqq.	p. 75 sqq.		425 sqq.	p. 62 sqq. 104 sqq.	
160 sqq.	99 sq.		440	35. 67.	
181	65.		447	35.	
201 sqq.	96 sqq. cf. 123.		449 sqq.	37 sq. cf. 108 n. 1.	
248 sqq.	97 sqq. 121 sqq.		459 sq.	35. 67.	
254 sq.	39 sq. 102. 121.		460 sqq.	106.	
298 sqq.	100 sq. 133. cf. 46 sq. 118 sqq.		464 sqq.	134 sqq. cf. 61.	
			481 sq.	119. 139. 145.	
303	39 sq.		483 sqq.	119. 145. 158.	
309 sqq.	35. 50.		489 sqq.	145 sq. cf. 150.	
375 sqq.	35. 48.		574 sqq.	157 sq.	
419 sqq.	34 sqq. 38 sqq. 104 sq.		608 [604] sqq.	72 sq.	
423 sq.	36. 104 sqq. 152 sq.				

Lipsiae, typis I. B. Hirschfoldi.

Digitized by Google

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

VIERZEHNTER BAND.

LEIPZIG
VERLAG VON S. HIRZEL
1893.

Digitized by Google

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

VIERZEHNTER BAND

Zweites Heft.

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1893.

Digitized by Google

INHALT.

		Seite
FELIX ATENSTAEDT,	De hecataei milesii fragmentis	1
HUGO JUSATZ,	De irrationalitate studia rhythmica	173
O. RIBBECK,	I. Zu Plautus' Bacchides	352
	II. Zu Aischylos	353

Digitized by Google

DE IRRATIONALITATE

STUDIA RHYTHMICA.

SCRIPSIT

HUGO JUSATZ.

PROOEMIUM.

CAPUT I.

Hodierna de Graecorum rhythmica arte doctrina adumbratur.

Rhythmicae Graecorum doctrinae principia petenda esse ab Aristoxeno et veteres consensisse videntur (cf. Blass Kleine Beitr. zur gr. Metrik in annal. philol. CXXXIII p. 451) et eorum, qui nostra aetate ad eam artis musicae partem studia sua contulere, nemo fere est qui neget. At quamquam viri docti haut pauci operam dedere Tarentini celeberrimi reliquiis interpretandis, tamen adhuc tantum abest, ut quidquid praeceperit rhythmica illius doctrina, denuo construere et ad poetarum metra explicanda adhibere nobis liceat, ut ne imaginem quidem satis certam adumbrare possimus doctrinae universae, quae libris[1]) *ῥυθμικὰ στοιχεῖα* inscriptis continebatur. Causae autem talis status, in quali cognitio nostra versatur, me iudice cum aliae sunt, tum ea potissimum, quod a nostrae aetatis usu rationes suas adeo non abstinebant viri docti, ut conceptas

1) An dicam libro? Quae enim Aristoxenus in exordio iam pertractata esse dicit, ea facile possunt delegari ad prooemium, in quo disseruit de musicae doctrinae partibus (cf. Bartels, Aristoxeni el. rhythm. fragm. Bonnae 1854, p. 21). Pauciora enim sunt, quam ut librum potuerint explere; Aristides quidem Quintilianus paucis (p. 31 Mb. = p. 47, 5–9 Westph. Fragm. u. Lehrsätze) ea absolvit. Quae autem viri docti (Westphal. p. 26 sq. Bartels p. 18 sqq. Caesar Rh. Mus. N. F. I p. 627) libro primo tribuunt ex Psello maxime petita, ea pertinent ad *τὸν ἐν μουσικῇ ταττόμενον ῥυθμόν*, de quo tum demum disputaturum se esse profitetur musicus (p. 268 init. Mor.). Itaque excerptis nostris inserenda potius erunt quam proprio libro comprehendenda; cf. infra p. 189.

Digitized by Google

opiniones in veterum rhythmicam inferrent. Ut enim musicos nostros viderant comprehendere uno tactu, quem compositum appellant, numeros complures spatio aequos, ita in eis pedibus, quos Aristoxenus vocat compositos, pedes aut natura aequos inesse arbitrabantur aut arte exaequandos. Nam quoties dactylum inter trochaeos, inter dactylos trochaeum — de his enim imprimis pedibus est lis — invenisse sibi videbantur, statim ab omni dubitatione tutum ac principii instar illis erat, eos pedes ad communem mensuram esse revocandos.

Quae opinio ita tantum in diversas partes disceptabatur, ut quaereretur, utrum trochaeus dactylis traheretur ad pedes tetrasemos an dactylus sequeretur spatium trisemum. Illud volebant pridem J. H. Vossius, ex recentioribus J. H. H. et Maurit. Schmidtii, cum Lehrsio discipuli Bernhard. Brillius et O. Meissnerus, alii; hoc autem praeeunte Apelio Bellermannus et ei imprimis, qui circa Rossbachium et Westphalium sunt; illi nostri usus rationem se habere professi sunt, hi vero documenta potius e rhythmicae et metricae doctrinae ruderibus protraxere et ad usum suum conformavere. A quibus imprimis Dionysii Hal. locus (de comp. verb. c. 17) de anapaesto, qui dicebatur *κύκλος* (sic enim scriptum est in codicibus, non *κύκλιος*) et alius locus (c. 20), qui est de dactylo correpto [1]), male tractati (cf. Spiro Der kykl. Dactylus und die lesb. Lyrik in Hermae vol. XXIII p. 234 sqq.) et quae apud anonymum de musica a Bellermanno editum de longis temporibusque inanibus disemo longioribus extant, licentius adhibita (cf. Buchholtz in Philol. vol. XXXIII p. 461). Tertii autem, velut Christius,

1) Westphalius nunc tandem (Metr. ed. III p. 19) intellexit, locorum illorum auctoritatem non ultra id, quod Dionysius aperte tradidit, patere. Itaque ei libenter adstipulor, ut credam dactylorum thesi correpta utentium usum pertinere ad rhapsodorum declamationem, cum hexametra aut animos excitatura aut motum concitatum verbis imitantia alacrius quam pro solita generis aequi gravitate recitanda erant. In aliis vero hexametris (λ 592) auctore Dionysio insunt *σπονδεῖοι οἱ μέγιστοι* et *ῥυθμοὶ ἐν μήκει θεωρούμενοι*, quoties gravitatem quandam atque molem exprimunt. Quaeritur autem, num in qua re vestigia insint irrationalitatis illius, num forte in brevibus in duo verba non arte conexa dispertitis.

Digitized by Google

alteram in alteris metris explicandis viam ingressi sunt, quibus Westphalius est adscribendus ratione recenti nuper (Rhythm. ed. III p. 291 sqq.) instituta.

Quotus autem quisque est, qui secum reputaverit, num praecepta Aristoxenea servasset, aut qui inquisiverit accuratius in naturam temporum hoc modo sive productorum sive correptorum? Metrum enim glyconeum, ut exemplo rem doceam, illis pes est ex quattuor pedibus ita compositus, ut ultima syllaba aut trium aut quattuor morarum esse credita pedis seu tactus vicibus fungatur. At Aristoxenus aperte dixit (p. 288 fin. Mor. = 33, 6 Westph.) pedem ex uno tempore [1]) non posse constare. Itaque glyconeum secundum illorum rationes dispositum non poterit dici tetrapodia, sed tripodia potius ex inaequalibus pedibus composita, qualem Aristides Quintilianus (p. 39 Mb. = 59, 3 W.) discripsit.

Cum autem constet dactyli cyclii, qui in hoc metro inesse creditur, thesin, quam disemo minorem putat rhythmicorum pars, solvi in bina tempora brevi syllaba expressa, sequitur si non utrumque at certe alterum eorum temporum tempore primo esse minus. Quod nullo modo ferri poterit, quoniam tempus primum temporum omnium, quotquot ad rhythmicam spectant, brevissimum esse veteres consentiunt (Aristox. p. 280 Mor. = 31, 5 W.; Psell. § 7; Aristid. Quintil. p. 32 Mb. = 49, 3 W.; Bacchius p. 23 Mb. = 66, 25 W.; frg. Parisin. ap. Vincent. p. 234). Qua difficultate sive neglecta sive subterfugita protraxere illi grammaticorum aliquot locos, quibus probarent, tempus primum non esse minimum, sed extare tempora eius dimidia. Quod cum iam Caesar (Grundzüge der gr. Rhythmik pp. 89. 159 sqq.) refutasset, tamen nequaquam statim abolitum, sed repetitum ac propagatum, donec Westphalius, cum rem hoc modo sustineri non posse sentiret, aliam Aristoxeni doctrinam in usum suum conformavit (Rh. ed. III p. 292 sqq.), in novas difficultates incurrens.

1) Tempus non *χρόνον πρῶτον*, verum *χρόνον ποδικὸν* hic dici, evicit contra Boeckhium (De metr. Pind. p. 22) Feussnerus (ed. suae pp. 51 et maxime 55) probantibus ceteris.

Digitized by Google

Solvitur autem glyconei aliorumque metrorum, quae catalectica esse creduntur, thesis ultima quoque. Neque vero brevibus binis trisemum tetrasemumve spatium expleri posse magis consentaneum est.[1]) Quod erant certe, qui inauditum neque ullo veterum testimonio probatum esse concederent (Christ. Metr. ed. II p. 99) nec cur fiat facile intellectu esse confiterentur (id. p. 358), tamen difficultates praeterire quam urgere malebant, cum et exemplorum paucitatem et poetarum artis suae imperitiam atque incuriam excusarent (id. p. 95).

Cui opinioni iure adversatur Blassius (annal. philol. CXXXIII p. 463): rhythmicae enim docendum esse non quomodo poetis carmina componenda fuerint, sed quomodo ab eis composita sint. Alii vero (Fr. Ristschelius apud Brambach. Rh. u. metr.

1) Ultimam illam non ultra spatium disemum productam esse mihi vel eo persuadetur, quod, quoties metrum desinit simul cum verbo, non modo rarissime inveniuntur anceps syllaba et hiatus, sed intercedit etiam ea syllabae positione longae species, in qua vocalis brevis producitur duabus consonantibus, a quibus metri sequentis prima incipit vox. Hunc in modum comparata sunt in Anacreontis glyconeorum reliquiis syllabae ancipitis, quae videtur, exempla tria: 1, 1: *γουνοῦμαί σ', ἐλαφηβόλε|ξανθὴ παῖ Διὸς, ἀγρίων;* 5, 1; 9, 2; adde Pind. Ol. I 1. Py. II 15. Soph. Oed. Col. 684. Eur. Troad. 1063; item in tetrapodiis trochaicis catalecticis, quae videntur: Aesch. Suppl. 796. Ag. 441. Choeph. 801. Quin spatium trisemum parum conveniet cum positione debili, quae inest in verbo binis metris communi, velut Troad. 1064—65:

σμύρνης αἰθερίας τε κα|πνὸν καὶ Πέργαμον ἱράν.

Adde Ant. 815—16: *ἐπινύμ|φειός πώ μέ τις ὕμνος ὕ|μνησεν, ἀλλ' κτλ.* Oed. Col. 685. 687. Eur. El. 445 aliosque locos. Nam si liceret vocalem brevem usque ad trisemum paene spatium producere — consonantibus enim duabus atque adeo mutae cum liquida tantam vim nemo erit qui adscribat —, cur tandem syllaba vel natura brevi disemum maiusve spatium non explevere poetae? Exemplis autem supra allatis Christii (Zur Metrik der gr. Lyriker u. Dramatiker in Sitzungsber. d. bayr. Ak. 1869 I p. 448 sqq.) et Reiteri (de syllabarum in trisemam longitudinem productarum usu Aeschyleo et Sophocleo 1877) redarguitur opinio, quasi tempora illa, quae disemo maiora esse putant, syllabis exprimantur praelongis. Omnino autem alienum a veterum Graecorum elegantia cultuque et dicere et canere *χείλεσιν διερρυηκόσιν* (Ar. Nub. 873). Euripidem videlicet, cum id novaret studio quodam compulsus res verborum sono reddendi (El. 437: *εἰειλισσόμενος* ~ 447: *Νυμφαίας σκοπιὰς*), comicus carpsit parodia (Ran. 1314).

Digitized by Google

Messungen praef. p. XI, et B. Brillius Aristox. rh. u. metr. Messungen) poetas liberare, crimen in Aristoxeni doctrinam non iam satis absolutam deferre; omnes autem eadem libidine vexare metra, dummodo tactibus adaptarentur qualibuscunque. Quo saepe factum est, ut metri spatium aliarum syllabarum correptione arbitraria attenuatum productione thesis finalis reficeretur. Hunc in modum venditabant adhuc glyconeum aliaque eiusmodi metra, quibus arsis ultima deesse videtur, furtivo nomine logaoedica appellata, quorum brevissimum dicebant esse choriambum. Quin erant qui choriambi mensurae addendos esse censerent ionicos.[1]) Raro autem extitere, qui doctrina ista corrupta ac metra adulterante se abdicarent, ut Guil. Velcke (De metrorum polyschematistorum natura Marbg. 1877 p. 50). Verum derelinquenda tandem prorsus est rhythmica illa doctrina *μονόρρυθμος*, satis commoda ista quidem, sed nec cum praeceptis Aristoxeneis nec cum poetarum usu conveniens.

Ad libidinem autem in rhythmis explicandis et inconstantiam, quae iam inveterascere videntur, illustrandam atque notandam maxime idoneum est, quod dactyli cyclii acerrimus olim propugnator Westphalius nuper (Rh. ed. III p. 292 sqq. et Metr. ed. III p. 26), cum rem eis sustineri non posse sentiret, quibus per plus triginta annos nisus erat, ab irrationalitate confugit ad agogen, per quam dactylus, qui videtur trochaeis esse admixtus in metris pseudologaoedicis, ad par temporis spatium redigeretur. Itaque in glyconeo, eodem scilicet metro, quater mutari credit agogen, temporis autem primi non unam inesse speciem, immo tres. Quid? vir in praeceptis rhythmicis versatissimus nonne meminit loci illius (apud Psell. § 1), quo Aristoxenus exponit, cur syllaba mensurae vicibus fungi non

1) Heimsoethius (De versuum ionicorum mensura p. 3) ionicorum tripertitam (sic!) mensuram et alienam omnino a versuum rhythmo esse contendit et pedum illorum pervertere proprietatem. Quasi vero non ipsius potius mensuris, praesertim cum etiam bacchios dochmiosque iambicis pedibus numerisque admisceret, paene omnes veterum rhythmi ad eundem tactum revocarentur.

Digitized by Google

possit in re rhythmica: ἡ γὰρ, inquit, συλλαβὴ οὐκ ἀεὶ τὸν αὐτὸν χρόνον κατέχει, τὸ δὲ μέτρον ῥεμεῖν δεῖ κατὰ τὸ ποσὸν, καθὸ μέτρον ἐστίν. Quo tandem pacto glyconeum dici potest pes dodecasemus, i. e. e duodecim temporibus primis constans, si duo tempora sunt maiora, quattuor autem minora reliquis sex?

Ex mutationibus (μεταβολαῖς) autem κατ' ἀγωγὴν et κατὰ λόγον ποδικὸν inter se oppositis (Aristid. p. 63, 13 W.), tum ex Aristoxeno ipso (el. harm. p. 34, 12 Mor. = 48, 28 Mqd.: καὶ γὰρ μ´νοντος τοῦ λόγου .... τὰ μεγέθη κινεῖται τῶν ποδῶν διὰ τὴν τῆς ἀγωγῆς δύναμιν) elucet agogen spectare non ad rhythmopoeiam, immo ad usum canentium saltantiumque ita, ut si mutatur agoge, totius metri vel periodi vel denique totius carminis omnia tempora modo tardius modo alacrius pronuntientur aut saltentur (cf. Aristid. p. 62, 5 W.: ἀγωγὴ δ' ἐστὶ ῥυθμικὴ χρόνων τάχος ἢ βραδύτης, οἷον ὅταν τῶν λόγων σωζομένων, οὓς αἱ θέσεις ποιοῦνται πρὸς τὰς ἄρσεις, διαφόρως ἑκάστου χρόνου τὰ μεγέθη προφερώμεθα). Nihil autem invenire possum, ex quo sequatur agogen valere ad singulos quosdam eiusdem metri pedes ita, ut natura inaequales exaequet; neque vero est, quod pedes proportione diversos, aequos spatio contineri putemus differentia ea, quae dicitur κατὰ σχῆμα, quam loco male correcto perverse interpretatus est Westphalius (Rh.[3] p. 280 sq.). Sed de ea re fusius disputare longum est; satis equidem habeo hoc exemplo demonstrasse, quo ducat Westphalii via a Blassio (annal. phil. 133, 453) laudata ac commendata („die Tradition hervorzusuchen und zwar die möglichst alte und von dieser anzunehmen und anzuwenden, was sich irgend annehmen lässt"). Melior vero ac tutior ea mihi videtur, qua a principiis rhythmicae Aristoxeneae certe definitis proficiscamur et rationibus servatis alia praecepta pedetentim indagemus, tum quae cognoverimus, ad poetarum metra conferamus et examinemus ac denique minutius excolamus.

Digitized by Google

CAPUT II.

De grammaticorum locis quibusdam, qui sunt de rhythmicae indole.

Absolvendum autem iam nunc de grammaticorum locis[1]), quibus et in pedum differentia, qualem *τὴν κατὰ σχῆμα* esse contendit, declaranda nititur Westphalius et alium aliter abusum esse iam ante hos triginta annos questus est Caesar (Grundzüge der gr. Rh. ed. a. 1861 p. 96); quin erant, qui eisdem locis freti omnino quidquam de veris rhythmicae mensuris ex poetarum carminibus cognosci posse desperarent (Spiro in Hermae vol. XXIII p. 241 sqq.).

Quorum locorum, qui sunt de longa longioribus et brevi brevioribus (Dionys. Hal. de comp. verb. cc. 11 et 15 et Mar. Victor. p. 39 K.) cum non dubium sit, quin ex bono fonte manaverint: qui de rhythmicae et metricae discrimine sunt, inquinati et corrupti sunt grammaticorum inscitia. Haec autem eis significari mihi persuasi. Metricorum rationes ac principia a rhythmicorum sunt diversa. Metrici enim utuntur eadem semper syllabarum dimensione, quam natura in eis inesse credunt (*οἵας φύσει παρείληφε, ... τοιαύτας φυλάττει* Dionys. c. 11 = prout cuiusque syllabae longitudo ac brevitas fuerit, ita temporum spatia definiri Mar. Vict. p. 39), ita ut longam esse longae aequam, brevi alterotanto maiorem, brevem autem brevi aequam, longae dimidiam statuant (Longin. p. 92, 20 W.). Itaque syzygiam trochaicam iambicamve, quae altero pede utitur spondeo, heptasemam esse consentiunt. — Rhythmici vero, cum syllabas rhythmo adaptent (*ἀπενθύνουσι τοῖς χρόνοις τὰς συλλαβάς* Dionys. c. 11 = temporum arbitrio syllabas commit-

1) Collecti sunt a Westphalio Fragm. u. Lehrsätze p. 42 sq., excepto eo, qui maximam integritatem ac fidem praestare mihi videtur, frg. Ambrosian. ap. Keil. anal. gramm. p. 12 et in Lex. Vindob. ed. Nauck. append. p. 266 et Studemund. anecd. var. I p. 231. Adde praeterea frg. Parisin. Vincentii § 3, p. 78, 11 W., Dionysii Hal. de comp. verb. c. 15, Longini prol. ad Heph. p. 92, 20 ed. Westph. script. metr. gr.

Digitized by Google

tunt Mar. Vict. p. 39) i. e. syllabas, e quibus poetarum carmina composita sunt, ad rhythmorum imagines conferant atque ex temporum spatiis, quae rhythmorum natura postulat, definiant spatia syllabarum, universa illa brevium longarumque mensura et proportione acquiescere non possunt (*μήκους καὶ βραχύτητος συλλαβῶν οὐ μία φύσις* Dionys. c. 15 p. 85 R.), sed eo adducuntur, ut hanc syllabam, quae a metricis dicitur longa, ab illa longa non diversam per se, tamen hoc loco longiorem esse ducant, hanc autem brevem illa brevi minorem (*μακρότεραί τινες εἰσὶ τῶν μακρῶν καὶ βραχύτεραι τῶν βραχειῶν* Dionys. ibid.). Compluria igitur extant et longae et brevis syllabae spatia rhythmica. Quae cum ita se habere cognovisset, Aristoxenus — nam eum esse ultimum locorum auctorem Blassio (d. l. p. 451) non refragabor — syllabam rhythmi mensuram esse posse negavit (apud Psell. § 1), quoniam *οὐκ ἀεὶ τὸν αὐτὸν χρόνον κατέχει*. Cum autem moris haberet rhythmicae harmonicaeve praecepta comparata litterarum compositione non tam probare quam illustrare (cf. el. rh. p. 274 fin. Mor. = 30, 2 sqq. W.; el. harm. p. 52, 26 Mqd.), eodem modo hic praeceptum illud illustrasse videtur (Mar. Vict. p. 39: (musici) afferunt etiam exempla, quae in metricis pedibus secum faciant, adserentes accessione consonantium momenta temporum crescere; Dionys. p. 85 sq. R.).

Ad quae vero spatia temporum rhythmicorum pertineant mutationes illae syllabarum in rhythmis positarum, id docemur altera classe eorum locorum, qui de rhythmicae a metrica in syllabis metiendis discrimine sunt. Quos si recte disponimus atque conferimus, elucet eos concinere in metricorum rationibus describendis:

frg. Ambros. p. 12 Keil: *τὰ μὲν μέτρα πεπηγότας ἔχει τοὺς χρόνους, μακρὸν καὶ βραχὺν καὶ τὸν τούτων κοινόν*·

Longin. prol. p. 84, 19 W.: *τὸ μὲν μέτρον πεπηγότας ἔχει τοὺς χρόνους, μακρόν τε καὶ βραχὺν καὶ τὸν μεταξὺ τούτων τὸν κοινὸν καλούμενον, ὃς καὶ αὐτὸς πάντως μακρός ἐστι καὶ βραχύς*·

Dionys. de comp. verb. c. 11. p. 64 R.: *ἡ πεζὴ λέξις*

Digitized by Google

.... οἵας παρείληφε τῇ φύσει τὰς συλλαβὰς τάς τε μακρὰς καὶ τὰς βραχείας, τοιαύτας φυλάττει·

Mar. Vict. p. 39 K.: metrici autem, prout cuiusque syllabae longitudo ac brevitas fuerit, ita temporum spatia definiri.

discrepare autem in rhythmicorum rationibus:

A.

frg. Ambros. p. 12 K.: ὁ δὲ ῥυθμὸς, ὡς βούλεται, παρέλκει τοὺς χρόνους,

Longin. p. 84: ὁ δὲ ῥυθμὸς, ὡς βούλεται, ἕλκει τοὺς χρόνους,

Mar. Vict. p. 42, 3 K.: nam (rhythmus), ut volet, protrahit tempora,

Dionys. c. 11: ἡ δὲ ῥυθμικὴ καὶ μουσικὴ μεταβάλλουσιν αὐτὰς.

Diomedes p. 468 K.: rhythmi pro nostro arbitrio ....

frg. Parisin. Vincentii § 3: ὁ δὲ αὐτὸς ῥυθμὸς ....

B.

frg. Ambros.: τοὺς μὲν μακροὺς συστέλλων καὶ τοὐναντίον. —

frg. Parisin.: τοὺς μὲν ἐκτείνειν κελεύων, τοὺς δὲ συνάγειν,

Dionys.: μειοῦσαι καὶ αὔξουσαι,

Diomed.: nunc brevius arctari, nunc longius provehi possunt. —

C.

frg. Parisin.: τοὺς δὲ ἴσους ποιεῖν ἀλλήλοις. —

Dionys.: ὥστε πολλάκις εἰς τἀναντία μεταχωρεῖν. —

Longin.: πολλάκις γοῦν καὶ τὸν βραχὺν χρόνον ποιεῖ μακρόν. —

Mar. Vict.: ita ut breve tempus plerumque longum efficiat,

D.

Mar. Vict.: longum contrahat. —

Praecepti, quod significavi A littera, sensus aut prorsus aut paene evanuit in frg. Parisino et apud Diomedem, omissum autem B a Longino et Mario Victorino, C deest fragmento Ambrosiano et Diomedi, D solus habet Marius. Ea autem praecepta, quae postremi illius nomine feruntur, minimae sunt auctoritatis, quoniam primum quidem verba, quae traduntur inde a „nam ut volet", non sunt causae antecedentibus, quibus

Digitized by Google

non de rationibus metricorum et rhythmicorum, sed de infiniti rhythmi et metri definiti discrimine agitur (cf. Aristid. c. 23. p. 49 fin. Mb.; frg. Parisin. apud Keil. gr. lat. VI 631, 14; Mar. Vict. p. 183, 27; Diomed. p. 512; Charis. p. 281); deinde quia *πολλάκις* illius sensus etiam ampliatus sit, cum redditus sit per „plerumque" (cf. Westph. Frgg. u. Lehrss. p. 247). Itaque quae solus habet ille sive Marius sive Aphthonius, ea ex praecepto B petita superaddidit, cum suo loco recte se habeant, hic perversa sint. Porro C praeceptum apud eundem et Longinum non idem spectare, quod B in fragmento Ambrosiano, sequitur e Dionysio, quoniam *πολλάκις* (= plerumque) et illis et Dionysio commune est, in C autem ad pristinum sensum proxime accedere frg. Parisinum mihi persuasum est, sed in hoc solo inde aberravit, quod rem ad tertium temporum genus rettulit (*τοὺς δὲ*), cum ex Dionysii loco (C) appareat (*ὥστε*), de duobus tantum temporum generibus agi. Longino enim dicendum erat, tempus breve non longum fieri, i. e. in longum verti, sed longo interdum aequum fieri; neque vero plura significare Dionysium velim, cum dicit: *ὥστε εἰς τἀναντία μεταχωρεῖν*. Nam brevem usque ad disemum spatium, longam ad monosemum corripi unquam posse, ne audacissimus quidem eorum, qui ex hoc loco praeceptorum suorum argumenta petiere, contendit. Marius autem, ne quid praetermisisse videretur, longi temporis mutationem in breve addidit, nimirum deceptus ea praecepti C specie, qualis tradita est a Longino.

Ex fragmenti autem Ambrosiani loco pretiosissimo liquet, qui fiat, ut longa brevi aequa fieri possit; longa enim cum corripitur, ad productae brevis spatium descendit. Quare ad Dionysii *μειοῦσαι* et frg. Parisini *συνάγειν* supplendum est non *τοὺς βραχεῖς*, verum *τοὺς μακροὺς χρόνους*. *Τοὐναντίον* autem aut in *συστέλλων* tantum aut in universum illud *τοὺς μακροὺς συστέλλων* conferas, ita ut producantur aut longae aut breves. Illud vero hic intelligi propterea non potest, quod per longae productionem et longae correptionem tempora inter se paria oriri nullo modo possunt, quod tamen fieri cum frg. Parisinum flagitat, tum per productionem et correptionem fieri

Digitized by Google

Dionysius (*ὥστε*) auctor est. Itaque una illa locorum species Ambrosiana impedit, quominus ex ceteris sumamus rhythmicam illam productionem, de qua agitur, spectare tempora monosemo minora, disemo maiora. Quae cum ita sint, auctorem doctrinae sic fere scripsisse censeo: *ὁ δὲ ῥυθμὸς, ὡς βούλεται, παρέλκει τοὺς χρόνους* (scil. *τῶν συλλαβῶν*), *τοὺς μὲν μακροὺς συστέλλων, τοὺς δὲ βραχεῖς ἐκτείνων, ὥστε πολλάκις τὸν βραχὺν χρόνον ἴσον ποιεῖν τῷ μακρῷ.* Cuius summa haec esse mihi videtur. Syllabarum longitudines naturales, quas metrici solas respiciunt, saepe non conveniunt cum rhythmorum spatiis; nam saepe, ubi rhythmus monosemum tempus postulat, invenimus syllabam longam. Tum autem et rhythmum et lexin ita inter se conciliari rhythmici aiunt, ut nec monosemum spatium, quod rhythmus legitimus postulat, nec disemum, quod lexis usurpare videtur, sed tertium intermedium occupent et tempus rhythmicum (*ὁ ῥυθμὸς*) et syllaba (*τὸ ῥυθμιζόμενον*). Cf. Aristox. p. 280 Mor. = 28, 20 W.: *ἡ γὰρ αὐτὴ λέξις εἰς χρόνους τεθεῖσα διαφέροντας ἀλλήλων, λαμβάνει τινὰς διαφορὰς τοιαύτας, αἵ εἰσιν ἴσαι αὐταῖς τῆς τοῦ ῥυθμοῦ φύσεως διαφοραῖς.* Cum autem in rhythmo trisemo per stropharum responsionem saepe trisemus pes respondeat tetrasemo correpto, pes trisemus ad correpti tetrasemi spatium accedat necesse est, ut accurata fiat responsio. Idem accidere cogitandum est, quoties spatium disemum, quod rhythmus legitimus exigit, syllaba expletur brevi, quod usu venit in trimetris iambicis a choriambo incipientibus. Sed in ea accuratius postea inquirendum.

De prioris autem illius classis locis etiam addendum est, ne eos quidem spectare longas in trisemum vel tetrasemum spatium productas, ut non dicam breves monosemo spatio minores. Dionysius enim: *μακρότεραί τινες*, inquit, *εἰσὶ τῶν μακρῶν καὶ βραχύτεραι τῶν βραχειῶν.* Qui si a longa disema et brevi monosema profectus ceteras longas brevesque metiretur, certe eas dixisset *μακροτέρας τῆς μακρᾶς* et *βραχυτέρας τῆς βραχείας.* Quod vero plurali utitur numero, inde sequitur eum sive potius auctorem rhythmicum, ex quo sua petiit Dionysius, non ad unam certam quandam longae syllabae men-

Digitized by Google

suram ceteras longae mensuras contulisse, sed universe loqui de variis syllabarum longarum mensuris rhythmicis. Brevis autem syllabae rhythmica spatia infra temporis primi spatium descendere non possunt; nam tempus primum est omnium temporum, quae spectant ad usum, brevissimum. Itaque brevis varia spatia, quoniam disemum spatium attigisse non est consentaneum, intra monosemum et disemum se continuisse necesse est. Inde sequitur *βραχυτέρας τῶν βραχειῶν* esse syllabas breves eas, quae irrationalia spatia aliis spatiis irrationalibus minora occupant, *βραχυτάτην* autem *τῶν βραχειῶν* esse brevem rationalem. Idem in longis accidere oportet. *Μακρύτεραι* igitur *τῶν μακρῶν* erunt longae minimam longam irrationalem spatio superantes; *μακροτάτη* autem *τῶν μακρῶν* utrum disema dicta sit ab Aristoxeno, an fuerit tetrasema auctore Aristide (p. 33 Mb. = 49, 19 W.), an denique pentasema, ut volunt anonymus de musica a Bellermanno editus et Arabs Farabensis (Westph. Rh.[3] p. 94), id diiudicare hic non audeo.

Rhythmicus vero is, a quo notiones illae *βραχύτεραι τῶν βραχειῶν* et *μακρύτεραι τῶν μακρῶν* repetendae sunt, — fortasse ipse Aristoxenus, — longam et brevem syllabam certe non introduxit in rhythmicam suam, sed eo consilio mutuasse a metricis cogitandus est, ut doceret, earum syllabarum ut ne spatia quidem rhythmica sibi constarent, ita notiones quoque a rhythmica arcendas esse, atque ut illuderet quodammodo illas metricorum notiones, comparativum derivasse atque apposuisse, quod ex sensu metricorum profecto absurdum fuit, qui unam longam unamque brevem esse statuerant.

Pauca iam dicenda sunt de ultimis capitis Pselliani primi verbis, quippe quae viri docti ex Aristoxeni sententia dicta esse arbitrati in praeceptum a rhythmica alienissimum converterint (Caesar Rh. M. N. F. I p. 628, Grundzüge p. 162; Brill p. 23; Westphalius ubique, postremum Rh. ed. III p. 286 sq.). Extant enim haec: *μεγέθη μὲν γὰρ χρόνων οὐκ ἀεὶ τὰ αὐτὰ κατέχουσιν αἱ συλλαβαὶ, λόγον μέντοι τὸν αὐτὸν ἀεὶ τῶν μεγεθῶν, ἥμισυ μὲν γὰρ κατέχειν τὴν βραχεῖαν χρόνου, διπλάσιον δὲ τὴν μακράν.* At inter syllabas eandem semper pro-

Digitized by Google

portionem intercedere, docuisse Aristoxenum non credo; rhythmicam enim esse doctrinam de temporibus, non de syllabis affirmat (el. rh. p. 268 Mor. = 28, 9 W.; frg. Parisin. § 3: *ὁ δὲ αὐτὸς ῥυθμὸς οὔτε περὶ γραμμάτων οὔτε περὶ συλλαβῶν ποιεῖται τὸν λόγον, ἀλλὰ περὶ τῶν χρόνων*; Longin. p. 92, 24 W.). Invehitur autem illic musicus in technicos aetate antecedentes, qui a Psello dicuntur *οἱ παλαιοὶ ῥυθμικοὶ*, ab Aristoxeno autem eos sive *τοὺς πρὸ ἡμῶν* (cf. el. harm. p. 52, 15. 20; 64, 24 Mqd.) sive *τοὺς ἔμπροσθεν* (el. harm. p. 2, 15; 46, 23) dictos esse suspicor. Quos cum agogen ignorasse non verisimile esset [1]), longas inter se iniquas fieri per mutatam agogen certe non negabant, sed longarum ac brevium spatia non per se esse constantia sive absolute definita, verum ita demum sibi constare dicebant, ut eadem semper proportione continerentur vel relative, ut ita dicam, definita esse volebant. Itaque brevem, quam utique semper monosemam esse aiebant, omnium temporum mensuram statuerunt. Praecepta igitur et quod inest in verbis *λόγον μέντοι τὸν αὐτὸν ἀεὶ τῶν μεγεθῶν* et id, quo brevis omnium aliarum syllabarum mensura constituitur, ad eandem rationem redeunt, nimirum eam, qua utebantur metrici. Aristoxenus vero, cum brevem ne relative quidem unius utique spatii esse cognovisset, illorum rationibus abiectis mensuram posuit tempus primum, quocum convenit non brevis cuiuslibet spatium, immo solius brevis rationalis. Quodsi syllabas brevem et longam eadem semper proportione uti voluisset, non omnino habuisset, cur tempus primum in doctrinam suam introduceret. Sed fingamus Aristoxenum ad adversariorum notiones descendisse, tum syllabam eam, quam illi appellabant brevem, plerumque monosemum, longam autem plerumque disemum spatium obtinere et tum eas in omnibus mutationibus per agogen factis eandem inter se rationem servare concedendum ei erat, at semper servare profecto negavit. Aristoxeni enim, scriptoris in praeceptis con-

1) Nam agogen iam ante Aristoxenum perspectam ac vulgo adhibitam esse constat; cf. Platonis Rempubl. III p. 400 C: *ἀγωγαὶ τοῦ ποδός*, vid. Caesar, Grdzge. p. 241; Aristot. probl. XIX 22; Aristoph. Thesm. 1186: *αὖλει σὺ θᾶττον*; Xen. Conviv. 2, 22: *θάττονα ῥυθμὸν ἐπάγειν*.

Digitized by Google

cipiendis cautissimi ac diligentissimi, non fuisse credo legem universe edicere, cum violari eam et ipsi statim concedendum sit et Westphalius (Rh.[3] p. 63. 287) aliique concesserint.

Porro in verbis illis mutilis: *λόγον μέντοι* et qu. seq. non licet subaudire *κατέχουσιν αἱ συλλαβαί*. Nam si verba *τῶν μεγεθῶν* ad *λόγον* attributive addita essent, nec tantum ab eo distare et articulo *τὸν* praedita esse posceremus. Quae cum ita sint, et ad sensum et ad verborum compositionem multo aptius erit, si non ex Quinctiliano (IX 4, 45) petita *καὶ οἱ παῖδες ἴσασι* in fine addimus Westphalium (Rh.[3] p. 62) sequentes, sed *τῶν μεγεθῶν* praedicative dictum esse rati inserimus post id ipsum sive e Pselli sententia: *εἶναι οἱ παλαιοὶ ἔφασαν ῥυθμικοὶ* sive e sensu Aristoxeni: *εἶναι οἱ πρὸ ἡμῶν ἔφασαν*. Delebis igitur *μὲν* illud post *μεγέθη* in antecedente sententia, nisi forte eam quoque non tam Aristoxeno quam adversariis illis tribues.[1])

1) Ern. Grafius in libello nuper edito, qui inscribitur „Rhythmus und Metrum. Zur Synonymik.“ Marburg 1891, ex eodem Pselli loco, de quo locuti sumus, effecit (p. 38) Aristoxenum, quod diceret *μεγέθη μὲν γὰρ κτλ.*, primum docuisse, syllabas inter se non esse aequas, nam esse duo genera — nimirum exclusis irrationalibus et disemo spatio maioribus —, longas et breves, quas tamen eadem semper proportione inter se teneri. Quod rem tam cotidianam ac tritam Aristoxenus elocutus sit, excusat Grafius rei novitate, quae tum fuerit. Quasi vero aequales ab Aristoxeno id edoceri debuerint, quod illa aetate nec novum erat et recte se habere negavit Aristoxenus. — Idem Grafius (p. 24) contendit, musicam et rhythmicam ita abhorrere a prosa oratione (*πεζὴ λέξις* Dionys. c. 11), ut syllabarum communium, quae dicuntur, illae rationem habeant, haec non item. Sane quidem, at qui locos illos supra allatos huius rei testes afferre potuerit, non intellego. Nam in pristino locorum illorum exemplo oppositas fuisse inter se non pedestrem sermonem et poetarum usum, verum rhythmicorum et metricorum de eisdem verbis quibuslibet poeticis iudicia ac rationes, docent omnes praeter Dionysium loci, quos parum curavit G. Prosa autem oratio a Dionysio inducta est metricae artis loco, ut metricae de universa syllabarum mensura praecepta ad rhetoricam quoque pertinere ostenderentur et ad oratorum usum conferrentur.

CAPUT III.

De fontium rhythmicorum auctoritate.

Cum igitur eis locis, de quibus verba fecimus, neque rhythmicam in poetarum verbis positam omnino tolli neque infinitas ei licentias praestari cognoverimus, iam in id inquirere conemur, quatenus modicae illae temporum syllabicorum mutationes, quas grammaticorum loci spectant, pertineant ad pedes rhythmosque. Ad quod propositum antequam me convertam, absolvendum est breviter, quid de fontibus rhythmicis iudicem et quemadmodum eos tractandos esse arbitrer.

A.

De elementis rhythmicis Aristoxeneis et excerptis Psellianis.

De harmonica Aristoxeni doctrina quae supersunt, non ab ipso musico conscripta esse probavit Studemundio assentiente Marquardius (De Aristoxeni Tarentini fragmentis harm. 1863 et in editionis suae (die harmon. Fragmente des Aristoxenus 1868) excursibus p. 260 sqq.); excerpta enim esse de libris genuinis. Rhythmica autem praecepta, quae ab editoribus libro *τῶν στοιχείων ῥυθμικῶν* tribuuntur alteri, non continuas libri in fine tantum mutilati esse reliquias, verum excerpta esse sparsim delibata liquebit, si ad Pselli *προλαμβανόμενα εἰς τὴν μουσικὴν ἐπιστήμην* conferimus. In his enim extant, quae ab illis absunt, neque ad librum priorem aliquem delegenda esse supra (p. 175 adn.) monui; verum enim vero ea ex uno eodemque libro petita et fragmentis alteris inserenda esse documenta sunt et quod praecepta utrique epitomae communia servant aequalem ordinem et quod cetera praecepta ordine suo servato facile ita possunt disponi, ut capitibus compluribus contineantur. Sola enim § 13 Pselliana delapsa est nescio quo casu in inferiorem locum; transponendam enim esse post § 2, docet locus is (el. rh. p. 28, 13 W.), cui respondet.

Digitized by Google

Hunc autem statuo praeceptorum, quotquot in utraque epitoma extant, fuisse ordinem:

El. rhythm.	Psell.	
p. 28, 4—8	—	Recapitulatio eorum, quae de rhythmica universe iam prolata erant in praefatione librorum de musica conscriptorum.
		Caput I: De rhythmica, de rhythmo et rhythmizomeno.
p. 28, 9—12	—	Rhythmicam esse doctrinam de temporibus,
—	§ 1	non de syllabis. Cf. frg. Parisin. § 3.
p. 28, 13—29, 19	§§ 2. 13	De rhythmi et rhythmizomeni discrimine.
p. 29, 20—30, 21	§ 3	Definitio et rhythmi et rhythmizomeni.
—	§ 4	Rhythmum ex uno tempore non constare.
p. 30, 22—31, 4	§ 5	De rhythmizomenorum elementis (frg. Par. § 1).
—	§ 6	De eorundem elementorum natura (frg. Par. § 4?).
		Caput II: De temporibus.
p. 31, 5—31, 24	§ 7	De tempore primo et temporibus eo commensurabilibus.
p. 31, 25—32, 34	—	De temporibus incompositis, compositis, mixtis.
—	§ 8	De temporum et podicorum et rhythmopoeiae propriorum natura.
		Caput III: De pedibus.
p. 33, 1—2	—	Pedis definitio (frg. Par. § 5).
—	§ 9	De pedum proportionibus quinque.
—	§ 10	Praeceptum obscurum.
—	§ 11	Proportiones pedum cum consonantiarum proportionibus convenire.
—	12 a (p. 76, 17—26)	De spatio maximo et minimo in suo cuiusque pedis genere (frg. Par. § 11).
—	§ 12 b (p. 76, 26—29)	De numero *τῶν σημείων ποδικῶν*.
p. 33, 2—9	§ 14	De numero *τῶν χρόνων ποδικῶν*.
p. 33, 9—34, 5	—	*Περὶ σημείων* et *χρόνων ποδικῶν* alia praecepta.
p. 34, 6—16	§ 15	De pedum rationalitate et irrationalitate (frg. Par. § 6).

Digitized by Google

El. rhythm.	Psell.	
p. 34. 17—35, 8	—	De irrationalitate, quemadmodum spectet ad rhythmos.
p. 35, 9—36, 8	§ 16	De pedum differentiis septem.
p. 36, 9—13	§ 17	De tribus generibus pedum, qui apti sunt ad rhythmopoeiam continuam (frg. Par. § 10).
p. 36, 14- fin.	—	De variis pedum spatiis, nempe quae apta sunt ad rhythmopoeiam continuam.

Apparet igitur libri Aristoxenei initium, quod vulgo fertur, non esse Aristoxeni ipsius continuam explanationem, Psellum autem non e codice nostris cognato sua hausisse, verum ex integro musici ipsius compendio. Ex quo libro is, cui maiora illa excerpta debemus, alia delibavit, alia Psellus, ita ut novem tantum capita conveniant inter utrumque, cetera modo ab hoc, modo ab illo sint praetermissa. Quae cum ita sint, fontes habemus duos, qui aequo iure eademque auctoritate utuntur et nisi communis originis vinculo inter se non cohaerent. Quapropter non est mirum, si, quae in utrisque excerptis omissa sint, tamen extiterint in pristinis Aristoxeni elementis rhythmicis atque in ea ipsa eorum parte, ex qua epitomarum illarum utraque decerpta est. Huc refero nonnulla quae insunt in fragmentis Parisinis a Vincentio editis: § 6 inde a verbis *ὥστε εἶναι φανερόν*, § 7 de temporibus eurhythmis, rhythmoidibus, arrhythmis, quae apud Aristiden (p. 33 sq. Mb. = 50, 4 sqq. W.) quoque inveniuntur; § 12 autem videtur petita esse ex parte *τῶν ῥυθμικῶν στοιχείων* deperdita, qua de differentiis pedum accuratius exposuerat, cuius initium tantum in fragmentis rhythmicis maioribus servatum est.

Sed lacunae, ut exerptorum ratio secum fert, magis ad universam explanationem ac tota capita, quam ad singula praecepta pertinent. Itaque quoties praeceptum extat in neutris excerptis plenius, argumentis firmissimis opus erit, si mutare quicquam vel addere vis.[1]) Cautissime autem omnino pauca,

1) Veluti si el. rh. p. 33, 2 W. concinunt cum Pselli § 4 in eo, quod temporum podicorum maximum numerum tria esse affirmant, non erat,

Digitized by Google

quae de rhythmica cum Aristoxeni tum aliorum doctrina supersunt, tractanda. In quo multifariam peccavit Westphalius, rhythmicae disciplinae post Boeckhium mortuum antistes (cf. Susemihl in annal. phil. LXXXVII p. 871) nunc unicus, ex quo adversarium atque aemulum, Jul. Caesarem, fata abripuerunt.[1]) Ille enim Aristoxeni fragmentis adeo non pepercit, ut quae ipse animo finxerat, ea Aristoxeno imputare non vereretur. Quo saepe factum est, ut pro verbis genuinis sensum luculentum praebentibus substitueret sua, velut in definitionibus differentiarum *κατ' ἀντίθεσιν* (Fragm. u. Lehrss. p. 229) et *κατὰ σχῆμα* (Rh.[3] p. 280 sqq.); alia autem, quae non erant in rem suam, ita relegavit, ut scholium a nescio quo adscriptum in verborum contextum illapsum esse diceret (Rh.[3] pp. 117. 146 de Psell. § 12, p. 76, 24—26; Rh.[3] p. 24 de Mart. Cap. p. 194). Saepe autem factum est propter nimiam in reliquiis rhythmicis corrigendis atque interpretandis libidinem, ut luminibus suis ipse officeret.

B.

De Aristide Quintiliano et Martiano Capella.

Neque vero de ceteris rhythmicae doctrinae auctoribus sine ira et studio iudicavit Westphalius. Nam exempli causa quaecunque apud Marium Victorinum praecepta rhythmicam sapiunt, ea ex Aristoxenei alicuius libro desumta esse statim ei certum est. Item anonymo Bellermanniano, Byzantinae aetatis scriptori et Arabi cuidam Farabensi magis credit de temporum incompositorum maximo spatio quam Aristidi Quinctiliano (Rh.[3] p. 94). Quem auctorem omnino inaequaliter aestimavit. Modo enim (Rh.[3] p. 23) maximam partem ad Aristoxenum referenda esse censet, quae ab illo traduntur, modo dissentire ab Aristoxeno compilatorem in rebus gravissimis, de quibus

---

quod quartum adderent viri docti plerique (excepto Iul. Caesare, Ind. lect. Marbg. 1884/85 p. X) ex eo loco, qui est *περὶ σημείων ποδικῶν* (Psell. § 12 b).

1) Quae scripta sunt, antequam Westphalius quoque diem obiit supremum mense Augusto a. MDCCCXCII.

Digitized by Google

ab hoc solo docemur,[1]) velut in ratione pedum compositorum. Attamen unicam inter Aristoxenum et Aristiden dissensionem, quae manifeste deprehendi liceat, non perspexit, dico eam, quae est de temporibus incompositis et compositis (Rh³. p. 90 sqq., maxime p. 93). Confudit enim mirum in modum utriusque rationes, ita ut nec legenti intellegantur et scriptori ipsi obscuras fuisse suspicemur.

Perversum autem mihi videtur de Aristidis fontibus iudicare, priusquam rhythmica doctrina Aristoxeni, quatenus licet, restituta sit. Satius vero duco singula Aristidis praecepta accurate conferre cum Aristoxeni rationibus, quam, id quod viri docti plerique (Westphalius Metr.¹ praef. p. XL, Rh.¹ p. 13 sqq. 124 sqq. alias; Weilius in annal. phil. XC p. 649 sqq.; Susemihl in ind. lect. Gryphisw. 1866/7 p. 12) fecerunt, totum compen-

---

1) Paeonem epibatum, quem in incompositis pedibus numerat Aristides (p. 58, 12 W.), ex Aristoxeni ratione compositum esse decrevit Westphalius (Rh.³ p. 251); contra ionicos, quos Aristides (p. 55, 6) compositos dicit, Westphalius incompositis adscripsisse Aristoxenum opinatur (Rh.³ p. 102), nimirum quod is pedem disemum a rhythmopoeia continua exclusisset. Nam cum pedem idem sibi velle quod tactum, quem dicimus, opinaretur, eo inductus est (Rh.³ p. 202), ut crederet pedes compositos non constare nisi ex eis pedibus, qui vel per se spectent ad rhythmopoeiam continuam. Atque in hac ipsa re abscedere ab Aristoxeni doctrina Aristiden. Sane is proceleusmaticum simplicem, i. e. pyrrhichium in rhythmis, i. e. in pedibus rhythmopoeiae continuae habet, sed id peculiari eius errore factum esse elucet e Martiano. Apud hunc enim est (p. 194): Quare proceleusmaticus, qui ad numeros aptatur, ⟨a⟩ quadrisemo exordium debet accipere. Quod aperte convenit cum Aristoxeni verbis (p. 302 Mor. = 36, 16 sqq. W.). Cf. frg. Ambros. p. 4 K.: *οὗτος δὲ ὁ πυρρίχιος κατὰ πόδα μὲν οὐ βαίνεται, διὰ τὸ κατάπυκνον γενέσθαι τὴν βάσιν καὶ συγχεῖσθαι τὴν αἴσθησιν.* Itaque in ceteris quoque Martiani fontem declinasse ab Aristoxeno non consentaneum est, quod paulo ante de pyrrhichio disserens idem: in permixtione vero, inquit, aliorum pedum, qui longiores ponuntur, decenter aptatur, ut illorum prolixam moram interveniente sua celeritate compenset. Quod ionicos spectare manifestum est. Itaque persuasum mihi est Aristoxenum, quamvis pyrrhichium a rhythmopoeia continua excluserit, tamen eum pedem duxisse ad pedes compositos faciendos idoneum, i. e. *πόδα ῥυθμοποιὰς ἴδιον*, ionicos autem e pedibus *ῥυθμοποιὰς ἰδίοις*, pyrrhichio et spondeo, alternantibus compositos.

Digitized by Google

dium rhythmicae in complures partes dividere easque diversis fontibus adscribere. Mihi equidem in Caesaris (annal. phil. LXXXVII p. 884 sqq.) sententiam eundum esse videtur, praeter quam quod, quae de Aristide iudicat, ea in auctorem potius, quem is exscribit, transferemus; negat enim Caesar fontes dignosci posse, quasi quovis loco ex uno tantum fonte hauserit.

Maxima autem videlicet rhythmicae Aristideae pars est de ea doctrina, de qua cum nihil restat in fragmentis illis rhythmicis, quae Aristoxeni nomine feruntur, tum in ceteris excerptis reliquiisque vix extant vestigia. Itaque compendium Aristideum, praeceptorum de rebus singulis fons fere unicus, sequendum erit, quoad ab Aristoxeni doctrina sive per neglegentiam sive consulto abhorrere convincetur.

De ratione autem, quae inter Aristidis et Martiani Capellae rhythmicas explanationes intercedat, non recte viros doctos sensisse puto. Aristidis rhythmicam latine redditam esse a Martiano omnes consentiunt, ac Westphalius (Rh.[3] p. 24) quidem librorum Aristideorum codicem nostris uberiorem adhibitum esse censet. Quod parum probabile. Primum enim constat, eum harmonica sua non ex Aristide sumsisse (cf. Deiters, De Aristidis Quint. doctrinae harmonicae fontibus, in prg. gymn. Duerensis 1870 p. 20; Gevaert. apud Alb. Jahnium in edit. Aristid. praef. p. XXVII sq.). Nam — ut praeceptorum quorundam dissensiones, quatenus ad res ipsas spectant, omittam — alia quae ille perhibet[1]), apud hunc non extant, aliorum autem ordo est prorsus diversus.[2]) Quae cum ita sint, mirum est, si rhythmica Aristidis praecepta accurate expresserit Martianus, in harmonicis Aristiden non sit secutus. At ne rhythmi-

1) Martian. pp. 358, 23 sqq.; 360, 19—362, 16 Eyssenh.

2) Mart. p. 348, 28 sqq. Eyssenh. : Ar. 12, 13 Jahn; 349, 14 sqq. : 6, 11 sqq.; 350, 17 sqq. : 5, 30 sqq.; 350, 20 sqq. : 10, 17 sqq.; 351, 17 sqq. : 14, 13 sqq.; 352, 13 sqq. : 5, 9 sqq.; 353, 5 sqq. : 5, 1 sqq.; 353, 14 sqq. : 6, 2 sqq.; 353, 22 sqq. : 5, 26 sqq.; 354, 8 sqq. : 6, 22 sqq.; 354, 20 sqq. : 11, 25 sqq.; 355, 28 sqq. : 7, 24 sqq.; 357, 3 sqq. : 8, 15 sqq.; 357, 22 sqq. : 10, 21 sqq.; 359, 11 sqq. : 11, 19 sqq.; 360, 19 sqq. : 14, 5 sqq.; 362, 17 sqq. : 19, 8 sqq.

Digitized by Google

cam quidem Aristideam ante oculos eum habuisse verisimile est. Nam rhythmicae Martianae loci, quos apud Aristiden scriptos non videmus[1]), graviores sunt, quam ut intellegamus, cur ei potissimum praetermissi sint a scribis eorum librorum, qui ad nos pervenere; Martianum autem eos de suis addidisse aut duplicem fontem adhibuisse parum credibile. Qui Martianus interdum eandem rem[2]) melius tradidit quam Aristides. Quamvis Martiano errores etiam cum Aristide communes esse viderentur[3]), tamen iam in communi fonte inesse poterant et compilatorum, quibus omne iudicium nemo est quin abiudicet, utrumque facile poterant fugere. Sed haec omnia ut non iam satis certa novae examinationi atque subtiliori quidem quam Deitersii (Üb. d. Verh. des Mart. Cap. zu Ar. Quint., prg. gymn. Posniens. 1881) subicienda erunt. Quaestionem autem ea de causa perstringendam esse censui, ut monerem, ne in quibus Martianus Aristide uberior est, ea indicta causa statim damnarentur ac reicerentur, ut fecit Westphalius (Rh.[3] praef. p. 24).

Sed iam ad rem ipsam, quam proposuimus. Ac primum quidem definiamus temporum irrationalium naturam, tum eorum sedes indagemus ac vestigia, ac quibus causis in rhythmi natura positis oriantur mutationes illae, cognoscamus.

---

1) Velut p. 193 de differentiis pedum eorum, ex quibus constant pedes compositi; p. 195 explanatio de pedibus generis dactylici non aspernanda (cf. supra adn. ad p. 193).

2) P. 196: pedes duos compositos in genere iambico recte vocat duplices bacchios, cum Aristidis libri omnes tradant *ἁπλοῦς βαχχεῖος*. — Paulo autem infra paeoni epibato unam thesin unamque arsin tribuit, quod convenit cum Aristidis loco lib. II p. 98 Mb. = 64, 21 W., non cum eo, quem reddidisse Martianum contendunt. — P. 197: „iambus primus apletur" Mart.: *ἰάμβου προστιθεμένου* libri Aristid. p. 59, 11 W.; *προτιθεμένου* recte Jahnius. Adde quod Martianus (p. 194) recte proceleusmaticum diemum dicit ad numeros non aptum esse, Aristides vero pari iure eum uti ac ceteros dactylici generis pedes iudicasse videtur.

3) Verborum ordinem mutandum esse apud utrumque in descriptionibus et prosodiaci et choreorum irrationalium (Ar. p. 39 = Mart. p. 197) consentiunt viri docti. Alii autem errores non satis explorati esse mihi videntur.

Digitized by Google

Pars prima.

De irrationalitatis natura.

CAPUT IV.

De virorum doctorum de irrationalitate iudiciis.

Quamvis de irrationalitatis natura et sedibus multa iam sint prolata, tamen ea tantum aberant, ut certis legibus subicerentur, ut modo rationalitas, quae oculis obiciebatur, causis levissimis non tam probaretur quam excusaretur, modo, etiamsi nulla irrationalitatis vestigia neque oculis neque rationi offerebantur, tamen ibi extare crederetur, ubi postulare videbatur numeri aequabilitas. Quam aequabilitatis rationem, qua omnes deinceps pedes inter se spatio aequi esse creduntur, ex omnibus eis, qui nostra aetate de re rhythmica scripsere, unus servare studuit Boeckhius. Nam in pedibus trochaicis iambicisque irrationalibus quanto producitur supra modum legitimum arsis, tanto minui eiusdem pedis thesin statuit (de metr. Pind. p. 106 sq.; Ind. lect. aest. Berolin. 1825 p. 39). Quod praeceptum, quamvis e sincera mente profectum, tamen non prorsus accipiendum est. Thesin enim chorei irrationalis corripere vetamur ipsis Aristoxeni verbis luculentis p. 34, 11 W.: *τὴν μὲν ῥάσιν ἴσην αὐτοῖς ἀμφοτέροις ἔχων*, i. e. aequam thesibus et spondei et chorei rationalis, quae sunt disemae; neque vero vel argutissima loci interpretatione probari poterit, eum pedem, qui *χορεῖος ἄλογος* vocatur ab Aristoxeno, supra spatium trisemum non excedere. Quo imprimis argumento prolato Hermannus (diss. de metrorum quorundam mensura rhythmica Opusc. II 105 sqq.; de epitritis doriis, Opusc. III 83 sqq.) Boeckhii sententiam omnino sustulisse sibi videbatur; aliam vero viam ingressus dicit ad sensum sibi innatum provocans irrationalitate moram adici numero; quod non fieri nisi in fine numeri, quoniam ibi pausa accederet. At ubinam finitur nu-

Digitized by Google

merus? an quibus locis pedes dirimuntur a metricis? At in mediis syzygiis et pedibus (antispastis, ionicis a maiore in sotadeis, creticis, aliis) invenitur irrationalitas.[1]) Sin autem nostrorum musicorum more rhythmi dirimentur, saepe in mediis tactibus inerunt tempora irrationalia, velut in ionico dimetro anaclomeno (⏑|⏑̲⏑–⏑|⏑̲–). Pausa autem numeros non dirimit nisi qui versus scandit, quod est ludimagistri et tironis, non poetae vel histrionis.

Tamen in Hermanni sententiam temere cessere omnes, qui adhuc rhythmicam tractavere; imprimis eam defendit Westphalius (Rh.[1] p. 120; Frg. u. Lehrss. p. 226; Rh.[3] p. 133). Nemo autem eorum intellexit hac ratione everti numerorum aequalitatis legem, quam principalem omnis rhythmicae et veteris et hodiernae esse statuunt, utpote cui indulgentes dactylum cyclium introduxerint aliaque novaverint. Nam pede, qui est dimidio temporis primi auctior, non minus inquinatur numerus trisemus, quam si tetrasemus pes ei immisceatur. Westphalius autem, cum heptasemos pedes in strophis dactyloepitriticis inesse iure negasset, quoniam pedes heptasemi abessent a rhythmopoeia continua, tamen pedem ex sex moris et dimidia constantem in rhythmopoeia continua locum habere tacite concessit. At id quoque pedis spatium ab Aristoxeno inde exclusum esse constat.

Boeckhius autem in eo tantum errasse mihi videtur, quod in thesi eiusdem ipsius pedis, cuius arsis est irrationalis, corripienda acquievit. Nam quoniam constat iambos trochaeosque maxime cum irrationalibus uti possunt arsibus, non singulis

1) Circulo vitioso rursus ex sedibus irrationalibus, quae oculis obiciebantur, fines numeri constituebantur, velut in metris glyconeis et asclepiadeis incidere solent post alteram syllabam, cum inventa sit irrationalis. Item Westphalius (Rh.[3] p. 181), cum in medio cretico irrationalitatem inesse posse negaret, Hermanniana ratione illa fretus dochmium divisit in bacchium et iambum (i. e. bacchium catalecticum), quoniam in prima et quarta sede inveniretur irrationalitas (⏑–⏑̲|⏑–⏑̲). At cum ex. gr. in glyconeo tertio, quod vocatur, primi duo pedes arsi utantur irrationali, numerum irrationalem iterari atque idcirco ad rhythmopoeiam continuam spectare credamus?

Digitized by Google

pedibus metiendos esse, sed binos demum pedes efficere metrum, licuit ei vel alteram syzygiae thesin corripere aut potius thesin corripiendam conferendamque ex eo maiore temporum ambitu petere, quo maior numerus inesse putatur. Velut si numerus est hexasemus, intra hexasemum spatium quaerendum erit supplementum, sin dodecasemus, intra *μέγεθος δωδεκάσημον*. Quomodo ut singulorum pedum aequitas tollitur, ita non turbatur totius numeri aequabilitas et rationalitas. Sed etsi sententia Boeckhiana ita temperata gratior omnino acceptiorque mihi videtur, tamen ne Hermannianam quidem prorsus reiciendam esse arbitror, quandoquidem accidere cognoscemus, ut aut temporibus irrationalibus de industria praeter legem adhibitis fiat rhythmi retardatio, aut eis locis, quibus rhythmus sive non iam vinculis coercetur sive nondum, dico in versuum et periodorum initiis et finibus, arsis supra spatium vagetur legitimum.

Sed priusquam eo progrediar, ut ostendam, ubi tempus irrationale alterum altero irrationali tempore suppleatur quibusque condicionibus, ante omnia exponendum mihi erit, quibus causis commotus ea proferam.

CAPUT V.

De priore capitis de irrationalitate Aristoxenei parte.

Nemo adhuc ex Aristoxeni fragmentis multo plura de irrationalitatis rhythmicae natura hauriri posse atque haurienda esse vidit, quam hausta sunt. Atque in priore quidem parte (p. 34, 6—16 W.) eius capitis, quo de irrationalitate exposuit Aristoxenus, nunc quidem, quod attinet ad res notionibus subiectas, nihil fere obscuri aut ambigui restat. Choreus enim irrationalis habet thesin disemam, arsin monosemo spatio maiorem, disemo minorem. Itaque spatio superat eum pedem rationalem, a quo nomen mutuatus est [1]), sed relinquitur eo, qui

1) Qui utrum sit trochaeus an tribrachys ex Aristoxeni verbis neque elucet nec scire hic attinet. Trochaei scilicet vox ab Aristoxeno non

Digitized by Google

uno tempore illum rationalem pedem excedit. Quantum vero sit augmentum illud irrationale, nullo modo definiri potest. Quo autem pacto ex Aristoxeni verbis sequatur irrationale esse illud medium, quod dicitur arithmeticum, non intellego. Quod cum iam Boeckhius mensurae suae subiecisset et adaptavisset, quamquam ab Hermanno (de epitr. dor. Op. III 84 sq.) est redargutum, tamen adhuc plerique (Caesar Grdzge. p. 144, Westphal. Rh.^{3} p. 132. 145; Susemihl. in annal phil. LXXXVII p. 872. alii) retinuerunt. At, si arsis, quae inter monosemam et disemam est *ἀνὰ μέσον*, ex tribus temporis primi partibus dimidiis utique constaret, quis dubitat, quin tempus primum usque ad brevis syllabae dimidium deminuturus fuerit Aristoxenus, ut irrationalitate omnino posset carere? Iam vero cum apud alios Graecos (cf. Hermann. Op. III p. 83 adn.) tum apud Aristoxenum *τὸ μέσον* vel *ἀνὰ μέσον* vel *μεταξὺ* nusquam invenitur dictum de medio arithmetico, sed de qualibet medietate, quae intra certos fines continetur, velut el. harm. p. 64, 24 Mqd.: *τὰ δὲ τούτων* (sc. *τῶν συμφώνων*) *ἀνὰ μέσον διάφωνα εἶναι λέγομεν*; et p. 84, 11; 86, 6; *μεταξὺ*: p. 72, 2; 84, 7; 92, 2 alias. Neque vero dubium, quin si medium arithmeticum intellegi voluisset, non usurus fuerit praepositione *ἀνὰ*, qua locum finibus definitum, per se autem indefinitum esse significari docent locutiones *ἀνὰ στρατὸν*, *ἀνὰ μάχην* iam Homero (*A* 10, *E* 824, *N* 270) usurpatae; immo dixisset musicus *ἐν τῷ μέσῳ*. Illud quoque animadvertendum, quod a verbis et *μέσον μέγεθος* et *ἀνὰ μέσον* abest articulus, nempe ut indefinitum quoddam et inconstans significetur. Quid? nonne eodem iure liceret ex verbis *ἡ ἀλογία ἔσται μεταξὺ δύο λόγων* efficere, inter proportiones quoque duas proportionem sumendam esse accurate mediam? Media autem proportione gignitur medium spatium geometricum; tum diversa eiusdem arsis procrearentur spatia ($1\,^1/_2$ et $\sqrt{2}$), quod nullo modo ferri potest.

Denique et Dionysius (de comp. verb. c. 17: *οὐκ ἔχοντες εἰπεῖν πόσῳ, καλοῦσιν* (*οἱ ῥυθμικοὶ*) *αὐτὴν ἄλογον*) et Aristides

aliena fuisse videtur (frg. ap. Porphyr. p. 256 Wallis = 40, 8 W.; et apud Plut. de mus. c. 33: *γινομένου τροχαίου ἀντὶ παίωνος*).

Digitized by Google

p. 51, 12 W.: *ἀλόγων, ὧν οὐκ ἔχομεν διόλου τὸν λόγον τὸν αὐτῶν* (*αὐτὸν* libri) *τῶν χρονικῶν μερῶν εἰπεῖν πρὸς ἄλληλα*) et Bacchius (p. 23 Mb., = 66, 28 W.: *ὁπόσῳ δέ ἐστιν ἐλάσσων ἢ μείζων διὰ τὸ λόγῳ εἶναι δυσαπόδοτον, ἐξ αὐτοῦ τούτου συμβεβιηκότος ἄλογος ἐκλήθη*) una voce affirmant rhythmicos omnino non potuisse dicere, quanto irrationalia tempora a rationalibus discrepent. Quos locos omnes Westphalius (Frg. u. Lehrss. p. 221, alias; item Grafius p. 39) ex perversa vocis *ἄλογος* interpretatione ortos esse contendit; nimirum provocat ad Aristoxenum ipsum (item Brambachius Rh. u. metr. Untersuchungen p. 15), quippe qui dicat *τὸ ἄλογον* esse *κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητόν*, i. e. numerorum proportione exprimi posse. Quae verba quam perperam perspexerit Westphalius, infra demonstrabo. Quomodo autem erroris, qui ipsi videtur, consensum ortum esse cogitaret, ne verbo quidem indicavit. Ego quidem causam aliam cogitare nequeo quam originis communionem. Atqui a quo repetierunt omnes tres, ultimus auctor alius esse non potuit nisi Aristoxenus. Sed utut id est, constat Dionysium, qui Aristoxeni vel Aristoxeneorum libros inspexisse videtur, nihil compertum habuisse de certa quadam temporum irrationalium mensura.

CAPUT VI.

De irrationalitate harmonica.

Cum autem de choreo irrationali exposuisset musicus, rationalitatem et irrationalitatem, quae *λαμβάνεται περὶ τοὺς ῥυθμούς*, explicat eo, ut cum rationalitatis et irrationalitatis harmonicae natura conferat. Si igitur illo duce harmonica praecepta cum rhythmicis comparare volumus, ante omnia quaerendum nobis est, quaenam utriusque disciplinae elementa conferri possint. Pluribus locis aliis Aristoxenus cum temporibus rhythmicae contulit intervalla harmonicae: el. rh. p. 264 Mor. = 32, 11 W. confert intervalla *ἀσύνθετα* et *σύνθετα* cum temporibus incompositis et compositis. Ibidem p. 29, 22 W.,

Digitized by Google

quemadmodum non omnis *χρόνων τάξις* sit *ἔῤῥυθμος*, ita ne *ἐν τῷ μελῳδεῖν* quidem quovis modo componi intervalla notum esse ait. Eodem modo in hac temporum irrationalium tractatione respicit eam partem *τῶν ἁρμονικῶν στοιχείων*, quae erat de irrationalitate intervallorum. Sed cum ea disputatio interierit, rei cognitio penderet ex nostro loco solo, nisi magnopere adiuvaremur eo, quod notiones hic inventae elementorum harmonicorum reliquiis illustrantur.

Atqui ut an tempus quodpiam rhythmo aptum sit necne, non ostenditur nisi in pedibus rhythmicis, ita utrum intervallum certum quoddam harmonicae aptum sit (*μελῳδεῖται*) necne, non cognoscitur nisi in systematis symphonis, quorum brevissimum est tetrachordum (p. 33, 11; 66, 17 Mqd.). Ut autem unum tetrachordi intervallum non potest aut augeri aut minui, cum alterum intervallum non aut minuatur aut augeatur — nisi forte totius tetrachordi spatium aut transitur aut non expletur, id quod a modulatione abhorrere (*ἐκμελὲς εἶναι*) pluries profitetur Aristoxenus (p. 40, 20. 78, 13. 90, 17. 92, 23 Mqd.) — ita ne rhythmus quidem tempore iusto longiore admixto spatium legitimum superare potest. Ergo qui tetrachordum modo decem modo undecim dieses enharmonias complecti posse crederet, non maiore absurditate teneretur, quam qui numerum ditrochaicum hexasemum arsis alterius productione usque ad sex moras et dimidiam extendi opinatur.

A.

De intervallis ac systematis rationalibus.

Intervalla rationalia commensurabilia esse oportere intervallo aliquo primo ac brevissimo, quicunque hanc rem tractavere, consentiunt. Cui documentum afferre potuerunt nullum. *Διάστημα* enim *πρῶτον*, quod conferatur cum *χρόνῳ πρώτῳ*, ab Aristoxeno positum esse nusquam scriptum videmus. Quo factum est, ut viri docti de intervallo isto primo, quod ipsi, non Aristoxenus, statuere, dissentiant. Tonum enim esse credit Aristoxeni verbis (el. rh. p. 34, 22 W.) fretus Bellermannus (ad anonymum de mus. p. 72), diesin enharmoniam Westphalius

Digitized by Google

(Rh.[3] p. 138. Harm.[3] p. 54), Marquardius (p. 241) autem duodecimam vel vicesimam quartam toni partem. Qui quidem, quae intervalla sint rationalia, iam perspexisse videtur, item Bartels p. 47 sq., sed argumenta neuter protulit; Westphalius vero solus fusius rem tractavit, sed quae iterum atque iterum protulit (Aristox. v. Tarent p. 288; Harm.[3] p. 56 sq.; Rh.[3] p. 140), non conveniunt cum eis, quae tradita sunt. Itaque operae pretium facturus sum in hac quoque musicae parte Westphalio obsistere, et quamvis pluribus fortasse quam rhythmicae cognitio postulat, tamen ad notionem vocis *ἄλογος* recte intellegendam eis carere non posse mihi videbar.

Ac primum quidem in Pseudo-Euclidis introductione in mus. (p. 10, 18 Mb.), quam pendere ab Aristoxeni libris harmonicis constat, omnes sex, quae enumerantur, tetrachordi divisiones vocantur *ῥηταὶ καὶ γνώριμοι*. Deinde Aristoxenus ipse p. 72, 18 Mqd.: *τετραχόρδου δέ εἰσι*, inquit, *διαιρέσεις ἐξαιρετοί τε καὶ γνώριμοι αὗται, αἳ εἰσιν εἰς γνώριμα διαιρούμενα μεγέθη διαστημάτων*. Quibus praemissis statim sonorum mobilium intervalla definiuntur, quae in genere unoquoque et chroa unaquaque insint atque eorundem intervallorum spatia toni partibus designantur, ita ut ex eis intervallis aut systematis quaedam eximenda esse non in mentem veniat lectori incorrupto. Apertis autem verbis ea ipsa intervalla, quae irrationalia duxisse Aristoxenum Westphalius docuit, dico intervalla chromatis mollis et hemiolii, ab Aristide (p. 19 fin. Mb.) dicuntur *ῥητά*: *τὸ δὲ χρῶμα διαιρίσεται εἰς διαστήματα, ὅσα ἂν ῥητὰ μεταξὺ τοῦ τε ἡμιτονίου καὶ τῆς ἐναρμονίου διέσεως ἐνίσχεται, ... γίνεται τοίνυν τοῦ μὲν χρώματος εἴδη γ'*. Quod Aristides sive is, quem sequitur ille, non petere potuit nisi ex doctrina Aristoxenea. Nam alii musici, nisi forte Aristoxenum sequuntur, quamvis rationalium et irrationalium intervallorum notiones mutuaverint ab Aristoxeno, tamen variis numerorum proportionibus tetrachordi intervalla definientes, alias chroas *ῥητὰς καὶ γνωρίμους* esse aiunt numero octo (Ptolem. apud Man. Bryenn. ed. Wallis. opp. math. vol. III p. 387), quibus praeter nomina quaedam cum Aristoxeneis cummune est nihil.

Digitized by Google

Verum etiamsi testimonia illa non extarent, vel e solis notionum definitionibus res potuit cognosci. *Ῥητὸν* enim atque *ἄλογον διάστημα* quale sit, prorsus luculenter enuntiavit Aristoxenus apud Ps-Eucl. introd. p. 9, 18: *ῥητὰ μὲν διαστήματα οὖν ἐστιν, ὧν οἷόν τε ἐστὶ τὰ μεγέθη ἀποδιδόναι, οἷον τόνος, ἡμιτόνιον, δίτονον, τρίτονον καὶ τὰ ὅμοια· ἄλογα δὲ παραλλάττοντα ταῦτα τὰ μεγέθη ἐπὶ τὸ μεῖζον ἢ ἐπὶ τὸ ἔλαττον ἀλόγῳ*[1]) *τινὶ μεγέθει.* Quas definitiones ab Aristoxeno profectas esse sequitur et ex auctoritate libri, cuius auctorem plurima sua debere Tarentino consentiunt viri docti et ex Man. Bryennio (p. 383 Wallis), qui definitionibus illis opposuit adversariorum definitiones:

	Ῥητὰ	Ἄλογα
Aristoxeneorum (*μουσικῶν*)	*μὲν οὖν ἐστι, ὧν οἷόν τε τὰ μεγέθη ἀποδιδόναι, οἷον δίτονον, ἡμιτόνιον, τόνον, τριημιτόνιον, διὰ τεσσάρων καὶ τὰ ὅμοια·*	*δὲ τα παραλλάττοντα ταῦτα τὰ μεγέθη ἐπὶ τὸ μεῖζον ἢ τὸ ἔλαττον ἀλόγῳ τινὶ μεγέθει·*
Pythagoreorum (*κανονικῶν*)	*ταὐτὸ δ' εἰπεῖν, ὧν καὶ λόγον ἐστὶν εἰπεῖν οἷον· λόγον δέ φημι τὴν πρὸς ἄλληλα κατ' ἀριθμὸν (ἀριθμῶν libri) σχέσιν.*	*ἤτοι ὧν οὐδεὶς πρὸς ἄλληλα λόγος εὑρίσκεται.*

Quae definitiones inter se pugnantes (quod non intellexisse videtur Byzantinus, cum dicat *ταὐτὸ δ' εἰπεῖν*) proficiscuntur e diversis musicorum veterum rationibus harmonicis. Canonici enim sive Pythagorei proportionibus sonorum in numeris positis (*λόγους τινὰς ἀριθμῶν* Aristox. el. harm. p. 46, 26 Mqd.) tetrachorda componebant, Aristoxenei vero intervallorum spatiis (*μεγέθεσι*) toni partibus expressis (cf. Claudium Didymum

1) Westphalius pertaesus, quod vox explicanda in ipsa explicatione repetitur, pro *ἀλόγῳ* scribit *ἀμελῳδήτῳ* (Ar. v. Tarent p. 289; Rh.[3] p. 142 sq.). At Aristoxeni definitiones saepe ita comparatae sunt, ut vox explicanda quo pertineat, enuntietur, velut in differentiis pedum *κατὰ μέγεθος* et *κατὰ διαίρεσιν*. Quin ipse Westphalius (Rh.[3] p. 280 sq.) huius usus non ignarus definitioni eius pedum differentiae, quae dicitur *κατὰ σχῆμα*, addi iubet *σχηματισθῇ*, nimirum aspernatus Pselli testimonium, quippe quod non sit in rem suam.

Digitized by Google

περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν Ἀριστοξει⟨ε⟩ίων καὶ Πυθαγορ⟨ε⟩ίων apud Porphyr. p. 207 sqq. Wallis et Ptolem. I 9 p. 20). Nam intervalla Pythagoreis sunt *ἀσώματα*, Aristoxeneis autem *σώματα* (Ptol.) et *τόποι* (el. harm. p. 20, 28 Mqd.), per quos fit *ἡ τοπικὴ τῆς φωνῆς κίνησις*, ita ut *μέγεθος* habeant, cum contra Pythagorei aliique musici spatium (*πλάτος*) quoddam adscripsisse videantur sonis (el. harm. p. 6, 22 Mqd., cf. editoris adnot. p. 201). Intervalla igitur sunt Aristoxeneis instar longitudinum, canonicis vero numerorum discrimina, quae aut revocari possunt ad calculos (*λόγοι*) aut non possunt (*σχέσεις*).[1] Quae cum ita sint, non est dubium, quin posteriores definitiones sint canonicorum, priores autem Aristoxeni. A quo intervalla dicta sunt *ῥητά*, quorum spatia (*μεγέθη*) possint reddi (*ἀποδίδοσθαι*). Quid autem dicat *ἀποδιδόναι*, exemplis illustretur e doctrina harmonica desumptis. Nam el. harm. p. 53, 33 Mqd. dicit *τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν* (*τῶν τόνων*) *ἀποδοτέον ἐστί*, scimus autem tredecim tonos esse positos ab Aristoxeno (Aristid. p. 22 extr. Mb., Bryenn. p. 476). Quod autem sibi proposuit, cum dicit el. harm. p. 6, 17: *ἀποδοτέον δὲ καὶ τοὺς τόπους, ἐν οἷς κινοῦνται* scil. *οἱ κινούμενοι τῶν φθόγγων*, id executus est (p. 30, 27 sqq.), cum demonstraret lichani *τόπον* esse *τονιαῖον*, parhypates autem *διέσεως ἐλαχίστης*, lichanorum enharmoniarum *τόπον* sexta toni parte mensurari (p. 34, 25), chromaticarum hemitonio et duodecima toni parte (p. 36, 3), diatonarum denique diesi (p. 36, 12). Itaque si ad numeros revocari poterit intervalli alicuius *μέγεθος*, *ἀποδοθήσεται τοῦτο τὸ μέγεθος*; si minus, intervallum erit irrationale. Definiuntur autem quemadmodum sonorum mobilium regiones, ita intervalla tono sive toni partibus. At non quodcumque toni par-

1) Ceterum Pythagoreorum illa *λόγου* definitio in Pseudo-Euclidis codicibus duobus (cf. Meibomii adn. ad p. 56) addita est definitioni intervallorum irrationalium Aristoxeneae supra allatae; eadem irrepsit in Aristidis (p. 13 Mb.) intervallorum discrimina secundum Aristoxenum relata (cf. Deiters De Ar. Quint. doctr. harm. fontibus p. 20), denique in eiusdem definitionem temporum eurhythmorum (p. 33 Mb. = 50, 8 W.), ubi *ἀνομοίων* de sonis *τάσει* diversis intellegendum non eget variis virorum doctorum emendationibus.

Digitized by Google

tibus exprimitur, id per se rationale esse liquet. Nam exciperentur rationalitate toni partes quaecunque et quantulaecunque. Atqui in illo *ἀποδιδόναι* ipso inest, intervallorum spatia ad numeros redigi non arbitrio, sed accedere debere aliud quid, quo spatiorum definitionibus fides additur, dico *αἴσθησιν*. Quodcunque igitur ad numeros revocatur, id auribus distincte antea perceptum esse oportet. Qua de causa in definitione Aristoxenea apud Ps.-Euclidem (p. 10, 18 Mb.) coniunctae sunt notiones *ῥητὸς* et *γνώριμος*, scil. *τῇ αἰσθήσει*. Semper autem *τὸ ῥητὸν* per se comprehendere *τοῦ γνωρίμου* notionem putandum est. Neque enim a numeris pendere irrationalitatis naturam, sed a perceptione, tota Aristoxeni doctrina docet, cuius principium summum esse *αἴσθησιν* saepenumero (velut el. harm. p. 48, 15 sqq. Mqd.) ipse profitetur. Quo fit, ut intervallum certum quoddam sit quinque toni partium duodecimarum, tamen cum an tanti spatii sit necne, dignoscere aures non valeant, in irrationalium numero sit habendum. [1])

Atqui Aristoxenus omnium eorum intervallorum, quae in sex illis tetrachordi divisionibus *ἐξαιρέτοις τε καὶ γνωρίμοις* (p. 72, 19) inveniuntur, spatia toni partibus definivit, mihi ergo constat, percepta adeo esse spatia, qualia definivit. An dieses illas primum omnes pariter numeris reddidisse, tum vero, cum de irrationalitate loqueretur, earundem diesium quasdam, quia percipi non possent, propterea ne numeris quidem exprimi posse, sed antea tamquam ludibrii causa numeros eis se indidisse Aristoxenum confessum esse arbitremur? Atque si parhypate chromatis mollis, quae in suo genere est gravissima, irrationali intervallo distaret ab hypate, ne *τόπος* quidem parhypatarum enharmoniarum a chromaticarum regione

1) Quae exempla Ps.-Euclidis et Bryennius afferunt intervallorum rationalium, ea non ab Aristoxeno sunt repetita; nam alter diesin omnino praetermisit, alter protulit neque utrum una an plures essent, addidit. Aristoxenus vero voce *δίεσις* non utitur absoluta, cum innumerabiles esse dieses statueret (frg. apud Porphyr. p. 256 = 40, 18 W.). Neque vero exempla definitioni eum addidisse docent el. harm. p. 22, 19 Mqd., immo accuratiori praecepti explanationi ea relinquenda esse censuit.

Digitized by Google

certo disiungeretur termino, neque aurium iudicio permittendum esset, utrum tetrachordum quoddam esset enharmonium an chromaticum. Itaque quod gloriatur Aristoxenus (p. 50, 16 Mqd.), id quod priores fugisset, primum se invenisse litterisque mandasse, *πότε ἄρχεται ἐξ ἁρμονίας χρῶμά τι γίγνεσθαι*, vanum circulatoriumque esset, si terminum ipsum nec cognosci (*γνώριμον εἶναι*) nec probe exprimi posse numeris (*ῥητὸν εἶναι*) erat confitendum. Neque vero cum viris doctis litigabo de eo, quantulum intervallorum discrimen auribus percipi sive a nobis possit sive potuerit a veterum quopiam sive a musicorum Graecorum subtilissimo. Enucleandum potius e solis testimoniis, quae intervalla ab Aristoxeno dicta sint rationalia, quae irrationalia.

Iam vero *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν* harmonicum duabas rebus praeditum esse postulatur loco nostro p. 34, 20 W.: *πρῶτον μέν ἐστι μελῳδούμενον, ἔπειτα γνώριμον κατὰ μέγεθος*. Quorum huic satisfacere intervalla, quae sex illis tetrachordi divisionibus gignuntur, iam demonstratum est; sequitur, ut eadem esse *μελῳδούμενα* probemus. Dicit autem Aristoxenus (el. h. p. 66, 6 Mqd.: *τοῦ δὲ τόνου μερῶν μελῳδεῖται τὸ ἥμισυ, ὃ καλεῖται ἡμιτόνιον, καὶ τὸ τρίτον μέρος, ὃ καλεῖται δίεσις χρωματικὴ ἐλαχίστη, καὶ τὸ τέταρτον* (cf. ibid. p. 30, 3 et Bryenn. p. 478). Unde statim sequitur diesin tam enharmoniam quam chromatis mollis, cum eaedem sint *γνώριμοι κατὰ μέγεθος*, esse rationales, porro intervallum, quod est inter mesen et lichanum chromatis hemiolii; neque enim, ut vult Westphalius, ex undecim toni partibus sextis constat, immo *δύο μέτροις μετρεῖται, ἡμιτονίῳ μὲν τρὶς, χρωματικῇ δὲ διέσει ἅπαξ* (p. 72, 26 Mqd.). Sola diesis superest, quae est in chromate hemiolio. Atqui loco supra laudato agitur de partibus toni singulis, tres autem partes octavae non sunt pars totius ex veterum dicendi usu, sed partes, non minus quam tres partes quartae, quod intervallum in diatono molli *μελῳδεῖσθαι* conceditur. Itaque locus non impedit, quominus diesin chromatis hemiolii quoque inter *μελῳδούμενα* atque rationalia referamus. Pari autem iure eam uti ac ceteras dieses, inde sequitur, quod

Digitized by Google

πυκνὸν χρωματικὸν ἡμιόλιον inter cetera rationalia pycna tertio loco enumeratur, ubi regiones (*τόποι*) sonorum mobilium definiuntur (p. 34, 13 sqq. Mqd.), quamvis solius chroae illius soni mobiles non terminent regiones, sed insint mediis in regionibus chromaticis. Quo in loco quod Noster iterum atque iterum repetit verbum *λαμβάνειν* (*πρὸς τῷ βαρυτέρῳ τῶν μενόντων* (scil. *φθόγγων*) *εἰλήφθω* (= iuxta hypaten sumitor) *τὸ ἐλάχιστον πυκνὸν, . . . τρίτον εἰλήφθω πυκνὸν πρὸς τῷ αὐτῷ* (scil. *φθόγγῳ*), ... *τὰ πρῶτα ληφθέντα πυκνὰ, ... τὸ πέμπτον* et *ἕκτον ληφθὲν σύστημα*), sex illa pycna et apycna inter se non natura sese excipere vult, sed sive statuta sive sumpta sive electa esse (cf. *ἐξαίρετοι διαιρέσεις* p. 74, 19) ex innumerabilibus pycnis et apycnis certa de causa; quid autem aliud causae esse potuit, quam quod ea omnia sunt rationalia?

Apparet igitur, *πρῶτον ληφθὲν πυκνὸν* ab Aristoxeno dictum esse pycnum enharmonium rationale, *δεύτερον ληφθὲν πυκνὸν* chromatis mollis, tertium hemiolii e. q. s. Eodem modo dieses, quae statuuntur (*λαμβάνονται*), eum numerasse per se liquet. Quae cum ita sint, eae intervallorum significationes, quibus intervalla diesi enharmonia commensurabilia dicuntur *πρῶτον*, *δεύτερον*, *τρίτον* et q. s. *μέγεθος* (Plut. de mus. c. 38), unde effecit Westphalius (Rh.[3] p. 138) diesi enharmonia tamquam intervallo primo usum esse Aristoxenum, Aristoxeneae nequaquam esse possunt. Immo positae sunt in ratione eorum, quos illic reprehendit Aristoxenus, quod diesin enharmoniam omnino percipi posse negantes tamen ea uterentur intervallorum mensura. Eidem, qui dicuntur *ἁρμονικοὶ* (p. 2, 16 Mqd. et alias), vituperantur alias quoque ab Aristoxeno, quod consonantiarum intervalla in partes diesi enharmoniae aequas dividunt (p. 76, 21) et *καταπυκνώσεσιν* (i. e. eodem intervallo continuato, scil. *τεταρτημορίῳ τοῦ τόνου*, ita ut systematorum spatia solvant in pycna enharmonia) *ἀποδιδόναι πειρῶνται τὸ συνεχὲς* (p. 38, 25) [1]); eorundem autem rationem iam

1) Ad harmonicorum, qui dicuntur, *καταπύκνωσιν* („chromatische Tonleiter in Vierteltönen") nostrorum musicorum modulatio aequabilis (temperierte Stimmung) multo propius accedit quam ad doctrinam *περὶ συνε-*

Digitized by Google

commemorat Plato (de republ. VII p. 531 A: *οἱ μέν φασι ἔτι κατακούειν ἐν τῷ μέσῳ* (scil. hemitonii, intervalli minimi eorum, quae per consonantiarum proportiones inveniuntur a canonicis, quos sequitur Plato) *τινὰ ἴχην καὶ σμικρότατον εἶναι τοῦτο διάστημα, ᾧ μετρητέον*), iam sequitur Aristoteles (Metaph. N 1. p. 1087 b 36 et alias).

Neque vero omnino *ἀμελῳδήτου* notio permittit, ut ei subiciamus diesin chromatis hemiolii. *Ἀμελῴδητον* enim, inquit Ar. p. 36, 2, *λέγομεν, ὃ μὴ τάττεται καθ' αὑτὸ ἐν συστήματι.* Diesis vero in suo quaeque systemate per se invenitur. Atque quaecunque intervalla nominatim *ἀμελῳδήτοις* adscribit musicus, omnia sunt diesi enharmonia, intervallo minimo, quod per se ponitur in systemate (p. 66, 28), minora; nam ea nec voce cantari neque auribus percipi posse ait (p. 20, 4). Octava igitur toni pars erit *ἀμελῴδητον*, quae si ter sumitur, intervallum fiet diesi brevissima maius, quod quominus in numero cum *τῶν μελῳδουμένων*, tum *τῶν ῥητῶν* habeamus, nihil impedit. Quin *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν*, quod illic dicitur *ἀμελῴδητον*, non omnino spectare ad intervalla irrationalia, sed alia minuscula, invito Westphalio, quippe qui ad additamenta confugiat, postea probabimus.

Ac denique chromatis hemiolii perceptio non difficilior fuisse Aristoxeno quam generis enharmonii videtur. Qui enim quartam toni partem percipere valet, si hemitonio eam addit vel de tono detrahit, inveniet *πυκνὸν* chromatis hemiolii, ex quo tum eodem modo, quo ex hemitonio diesis enharmonia, efficietur diesis hemiolia. Aristoxenum autem non duplicanda diesi quaesivisse *πυκνὸν*, sed contra e pycno dimidiato derivasse diesin et par erat et probatur locis his: el. harm. p. 34,

---

χείας sive *τοῦ ἑξῆς* Aristoxeni, quem modulationis illius inventorem esse laudibus ferunt immeritis Marquardius p. 259 et Ambros, Gesch. d. Musik I p. 214. — Ad harmonicorum doctrinam referenda esse mihi videntur et intervallorum discrimen, quo sunt aut *ἄρτια* aut *περιττὰ* (Aristid. p. 14), et praecepta de eclysi, spondeasmo, ecbole (Bacch. p. 11; Aristid. p. 28: *καὶ γὰρ τούτων τῶν διαστημάτων* (l) *χρεία πρὸς τὰς διαφορὰς τῶν ἁρμονιῶν παρείληπτο τοῖς παλαιοῖς*; Plut. de mus. c. 11).

Digitized by Google

5 sqq., et frg. el. rh. apud Porphyr. p. 256 = 40, 18 W.[1]) Quomodo succurritur perceptioni in eiusmodi intervallis percipiendis, in eis vero quae ex toni partibus quintis septimisve componuntur, sunt adiumenta nulla; ea autem, quae ex. gr. ex quinque septemve partibus octavis constant, neque ad diesin spectare possunt, cum maiora sint hemitonio, neque ad pycna rationalia, quoniam in aequas partes dividi nequeunt. Quo fit, ut ex variis toni partium compositionibus paucae percipi et in definita tetrachordorum modulatione poni possint atque ut ea tantum pycna sint rationalia, quae cum tono proportionibus continentur eisdem, quae inveniuntur in pedibus rationalibus, diplasia, hemiolia, epitritica, aequali, inter apycna autem rationalia et tonum intercedant *λόγοι ἐπιμόριοι* (5/4, 3/2).

Quid? si haec vel illa ex sex illis tetrachordi divisionibus uteretur intervallis irrationalibus, an silentio id praeteritum esse putamus sive ab Aristoxeno ipso sive ab eorum musicorum, qui illi sua debent, aliquo (Aristid. p. 19 sqq. Mb.; Ps.-Euclid. introd. p. 10, 18 sqq.; Anonym. de mus. c. 52—55) sive a Claudio Ptolemaeo, qui Aristoxenearum in tetrachordo secando rationum censuram egit? Qui quidem „culpat Aristoxenum, quoniam in chromate molli et in chromate hemiolio tales posuerit primas secundasque a gravi nervo proportiones (!), quae a se minimo et quantum sensus non possit internoscere, distarent“ Boët. de mus. p. 370, 19 Frdl. (= *εἰκοστοτετάρτῳ μέρει τόνου διαφερουσῶν, ὡς μηδεμίαν ἀξιόλογον ταῖς αἰσθήσεσι ἐμποιεῖν παραλλαγήν* Ptol. c. 14 p. 33 Wall.). Idem eum vituperat, quod plures in chromatico genere, in diatono pauciores chroas rationales statuerit, quam extare ipse ratus est (*ὑπερβάλλειν ἔοικε μὲν ἐπὶ τοῦ χρωματικοῦ, ... ἐνδεῖν δὲ ἐπὶ τοῦ διατονικοῦ, πλειόνων φαινομένων σαφῶς τῶν μελῳδουμένων*). Quodsi ipse Aristoxenus se illas accurate auditu dignoscere posse negasset,

1) Sequitur de intervallo primo quidquam efficiendum esse ne ex nomine chromatis hemiolii quidem (p. 74, 2: *πυκνὸν ἡμιόλιόν ἐστι τοῦ ἐναρμονίου καὶ τῶν διέσεων ⟨ἑκατέρα ἡμιολία⟩ ἑκατέρας τῶν ἐναρμονίων*). Fac ne omittas, quod hic quoque pycnum anteposuit diesi, nempe hanc ex illo derivabat, non contra.

Digitized by Google

non erat, quo ansam daret Ptolemaeo ad impugnandum. Denique quod Vitruvius, qui Aristoxeni libros inspexisse videtur (cf. V 5, 9), e chromaticis chrois unam profert toniaeam, e diatonis syntonam (V 4), id factum esse mihi videtur, ne explanationis perspicuitati officeret rerum abundantia, quoniam ad usum suum una in quovis genere chroa ei sufficiebat. Argumentum vero de ceterarum chroarum chromaticarum irrationalitate ne inde quidem capere poteris, ni forte diatonum molle quoque sequi chroas irrationales putare vis.

Ac ne in mixtis quidem tetrachordis irrationalia intervalla inesse arbitror, si modo eis utuntur sonis, quae in tetrachordis illis sex simplicibus inveniuntur. Constat enim tetrachorda mixta ita oriri, ut non tam intervalla quam soni mobiles e diversis generibus chroisve petantur unoque tetrachordo componantur.

Si igitur lichani sex cum parhypatis quattuor varie uno tetrachordo coniunguntur, media intervalla interdum accipient octavas duodecimasve toni partes, tamen ceteris intervallis de tetrachordi spatio subtractis statim fient *γνώριμα κατὰ τὰ μεγέθη*. Nam intervalla non metitur Aristoxenus, nisi ut definiantur *τάσεις* sonorum; si autem quae *τάσις* definita erit ab illa parte, manifestum est eam infinitam non ita fieri, si ab hac parte continetur intervallo indefinito atque alterius soni mobilis *τάσις* mutatur. Sed quomodo mixtionem tetrachordorum non tam ab intervallis quam a sonis pendere voluit Aristoxenus, eodem in irrationalitate egisse eum conicio, ita ut ex. gr. tertia toni pars in chromate molli sit intervallum rationale, in aliis tetrachordi sectionibus irrationale, velut si diesi enharmoniae additur *ἐπὶ τὸ ὀξύ*. Atque quamquam vel alii soni reperiri possunt, qui terminentur intervallis *γνωρίμοις τῇ αἰσθήσει* — velut si diesi tritemoriae in acutiore parte addas hemitonium vel tonum —, tamen eis quas protulit tetrachordi sectionibus rationalibus se continuisse Aristoxenus videtur, quoniam quaecunque unquam excogitari possent, arte sua complecti et doctrina usum excedere ac praeire certe noluit. Verisimile igitur est rationalitatem sonorum potius quam

Digitized by Google

intervallorum naturae tribuisse Aristoxenum et ea intervalla duxisse rationalia, quae hypate, sex parhypatis, quattuor lichanis, mese terminentur; quae aliis sonis, irrationalia.

B.

De intervallis irrationalibus.

Atque praeter sonos illos, qui insunt in tetrachordis simplicibus et mixtis, multos alios atque adeo innumerabiles extare sequitur e doctrina de regionibus (*τόποις*) sonorum mobilium, de qua Noster p. 36, 13 Mqd. et maxime v. 18: *νοητέον γὰρ ἀπείρους τὸν ἀριθμὸν τοὺς λιχανούς. οὗ γὰρ ἂν στήσῃς τὴν φωνὴν τοῦ ἀποδεδειγμένου λιχανῷ τόπου, λιχανὸς ἔσται, διάκενον δ' οὐδέν ἐστι τοῦ λιχανοειδοῦς τόπου οὐδὲ τοιοῦτον οἷον μὴ δέχεσθαι λιχανόν.* Idem de parhypates regione docet. Cf. p. 76, 27; 100, 7 sqq. Porphyr. p. 255. Tot igitur parhypatae totque lichani extare possunt, quot in utriusque soni regione, quam linea designatam cogites, extant puncta.[1])

E quibus, praeter quattuor illas parhypatas sexque lichanos rationales, alias quasdam non modo doctrina esse positas, verum etiam ad usum pertinuisse ipse Aristoxenus auctor est compluribus locis. El. harm. p. 70, 18 Mqd.: *οὐ γὰρ δὴ πρὸς τὴν αὐτὴν διαίρεσιν βλέποντες πάντες οὔτε τὸ χρῶμα οὔτε τὴν ἁρμονίαν ἁρμόττονται· ὥστε τί μᾶλλον τὴν δίτονον* (obiectum; *διάτονον* libri) *λιχανὸν* (praedicatum) *λεκτέον ἢ τὴν μικρῷ συντονωτέραν; ἁρμονία* (i. e. genus enharmonium quoddam, non, ut vertit Marquardius, „Wohlklang", qua significatione vox nusquam invenitur apud Aristoxenum) *μὲν γὰρ εἶναι τῇ αἰσθήσει κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαιρέσεις φαίνεται, τὰ δὲ μεγέθη τῶν διαστημάτων δῆλον ὅτι οὐ ταὐτὰ ἐν ἑκατέρᾳ τῶν διαιρέ-*

1) Consonorum vero intervallorum *μεγέθη* dicit (p. 80, 2) *ἤτοι ὅλως οὐκ ἔχειν τόπον* (nos: „Spielraum") [*ἀλλ' ἢ ἐν μεγέθει ὥρισται* secludenda] *ἢ παντελῶς ἀκαριαῖόν τινα.* Quod a Marquardio non intellectum esse docet eius versio. Cur autem additum sit *ἢ παντελῶς ἀκαριαῖόν τινα*, pro certo dicere nequeo; sed id ipsum testatur summam et aurium et explanationis subtilitatem fuisse in musico.

Digitized by Google

σεων, τὸ δ' εἶδος τοῦ τετραχόρδου ταὐτὸ, δι' ὅπερ καὶ τοὺς τῶν διαστημάτων ὅρους ἀναγκαῖον εἰπεῖν τοὺς αὐτούς. Concessit igitur musicus, qua ipse uteretur enharmonii generis modulatione, eam non unicam esse, sed vel aliam esse, quae in idem genus caderet. Lichani autem enharmoniae dicuntur et lichanus, quae ditono distat a mese et ea lichanus, quae paulo acutior est et invenitur in tetrachordo enharmonio illo irrationali, quo usos esse aequales commemorat pluribus locis, quibus, quod *δίτονον* scripsimus, probatur. P. 36, 33 Mqd.: *οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι διαφέρονται περὶ διαστήματος μόνον, οἷον πότερον δίτονός ἐστιν ἡ λιχανὸς ἢ συντονωτέρα, ὡς μιᾶς οὔσης ἐναρμονίου* = inter se pugnant, utrum lichanus enharmonia sit ea, quae ditono a mese distet, an ea quae sit illa acutior, quasi vero una tantum extet lichanus enharmonia. — P. 32, 10: *οἱ μὲν γὰρ τῇ νῦν κατεχούσῃ μελοποιίᾳ συνήθεις μόνον ὄντες εἰκότως τὴν δίτονον λιχανὸν ἐξορίζουσιν· συντονωτέροις γὰρ* (scil. *λιχανοῖς ἐναρμονίοις*) *χρῶνται σχεδὸν οἱ πλεῖστοι τῶν νῦν· . . . . . ὅταν δ' ἀφίκωνταί ποτε εἰς τὴν ἁρμονίαν, ἐγγὺς τοῦ χρώματος ἐπάγουσι.* Nec non p. 40, 1, ubi dicit, intervallum inter lichanum et mesen in genere enharmonio esse *ἤτοι ὀκταπλάσιον τῆς ἐλαχίστης διέσεως ἢ μικρῷ τινι καὶ παντελῶς ἀμελῳδήτῳ ἔλαττον.* Verba ultima Westphalius (Rh.[3] p. 143) rettulit ad chroma molle. At enharmoniam quandam chroam eis quoque significari cum testantur ceteri loci tum totus locus ipse, quem exscribere longum.

Aristoxenus igitur dicit aequales suos adhibere lichanum acutiorem enharmonia rationali, quae distat ditono a mese. Mese autem, quippe a qua profectus lichani intervallum dimetiatur, sibi constare debet. Pluribus autem locis (p. 40, 20; 78, 13; 90, 17; 92, 23) dicit esse *ἐκμελὲς*, i. e. a legibus harmonicis alienum et propterea ab usu legitimo exclusum, si *οἱ τέταρτοι φθόγγοι τῷ διὰ τεσσάρων* non concinant. Atqui Aristoxenus irrationalium intervallorum systematumque proprium genus certe non ideo statuit, ut e doctrina sua statim excluderet. Neque enim intellegeremus, cur de regionibus sonorum mobilium tam plene atque accurate dissereret ac cur

Digitized by Google

infinitum esse numerum sonorum mobilium tantopere premeret (p. 36, 19 sqq; 68, 27; 100, 8 sqq.; Porphyr. p. 255: *περὶ τῆς ἀπειρίας τῶν τάσεων πολλαχοῦ διείλεκται*). Itaque si systemata intervallis irrationalibus utentia excepisse eum putamus doctrina, facere non poterimus, quin tetrachordi diatessaron spatium irrationalibus intervallis non mutari, verum in eo alterum intervallum tanto augeri, quanto alterum minuitur, putemus. Itaque aut acutior sola diesis augenda aut augmentum inter utramque diesin pro rata parte distribuendum est. Quo fit, ut modo lichanus sola, modo uterque sonus mobilis sit irrationalis. Totius autem tetrachordi spatium nec minuitur neque augetur; si tamen accidit, tetrachorda fient *ἐκμελῆ*, velut ea, quae a quibusdam musicis adhibita sunt, ut auctor est Aristoxenus apud Plut. de mus. c. 39: *καὶ τῶν ἑστώτων τινὰς παρανιᾶσι* (remittunt contra legem) *φθόγγων ἀλόγῳ τινὶ διαστήματι*. Quo loco easdem quas locis supra allatis divisiones, enharmonias scilicet, significatas esse voluit Marquardius (p. 270). At apud Plutarchum quidem Noster dicit ab istis musicis lichanos semper molliri (*μαλακίζουσι*), i. e. graviores in suo quasque genere sumi et ad lichanum diatoni mollis vel chromatis mollis quam proxime accedentes; locis autem supra allatis de lichano enharmonia quadam sermo est. Neque *μαλακίζουσι* illud convenit cum generis enharmonii natura, nam „cantio eius maxime gravem et egregiam habet auctoritatem“ Vitruv. V 4. Multo similiores eae tetrachordi divisiones fuisse mihi videntur, quas significat p. 30, 14, cum dicit aequales suos plerumque in chromate versari propter dulcedinis quoddam studium (*διὰ τὸ γλυκαίνειν*). Habemus igitur irrationalia intervalla chromatica. Extitisse autem in diatono quoque genere chroas irrationales, inde sequitur, quod in diatono plures quam duas illas chroas rationales esse significat p. 98, 26: *ἐπὶ τὸ μέσης καὶ λιχανοῦ διάστημα, ὅ τι ἄν ποτε τυγχάνῃ ὂν καθ' ἑκάστην χρόαν τῶν διατόνων*.

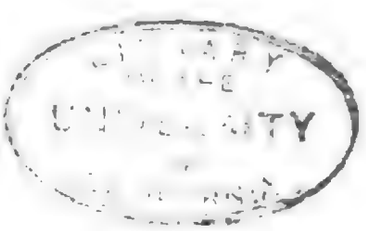

Digitized by Google

C.

De systematis harmonicis irrationalibus.

Diatessaron semper habere *ῥητὸν μέγεθος* contendi. Cui non obstat, quod Aristoxenus de systematis rationalibus et irrationalibus (p. 24, 1) dicit: *τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν ἀλόγῳ διαστήματι ὥρισται, τὰ δὲ ῥητῷ*, quod recte intellegemus ita, ut intervallum, quo systema definitur (*ὥρισται*), interpretemur intervallum id, quod interest inter summum et infimum systematis sonum. Systemata enim ab Aristoxeno non modo *συμφωνίαι* dicuntur, verum etiam *πυκνὰ* [1]) et *ἄπυκνα* (cf. p. 34, 21. 24 et ipsam systematis definitionem p. 22, 2: *τὸ δὲ σύστημα σύνθετόν τι νοητέον ἐκ πλειόνων ἢ ἑνὸς διαστημάτων*). Systemata igitur irrationalia e duobus intervallis composita erunt aut inter hypaten et irrationalem lichanum, aut inter irrationalem parhypaten et mesen aut inter lichanum irrationalem et paramesen aut inter alios sonos eis similes; ex tribus autem ea, quae duobus sonis mobilibus irrationalibus non *διὰ τεσσάρων* concinentibus terminantur, velut tetrachordum inter lichanum meson irrationalem et triten synemmenon irrationalem; rationale vero erit systema inter lichanum meson irrationalem et lichanum hypaton irrationalem. Discimus autem ex hoc loco systemata irrationalia non ea dici, quae intervalla irrationalia complectantur vel ex eis composita sint, sed quorum universum spa-

1) Item *πυκνὸν* latius patet, quam vulgo putatur. Nam summa est non modo intervallorum inter hypaten et lichanum in harmonia et chromate positorum, sed omnino duorum quorumlibet continuorum, si modo tertio eiusdem tetrachordi intervallo minor est. Quod accidit in harmonia et chromate (excluso toniaeo); atqui de eis solis generibus loquitur musicus p. 90, 23 Mqd., cum dicit: *οἱ δὲ τὸν τόνον* (scil. *διαζευκτικὸν*) *περιέχοντες* (*φθόγγοι*) *ἀμφότεροί εἰσι πυκνοῦ βαρύτατοι*, cui interpretando, cum tetrachordum cum diatessaron confunderet, imparem se praebuit Marquardius (pp. 348. 350). Nam intervallum inter mesen et lichanum maius est intervallo inter mesen et triten ($2 > 1 + 1/4$, $1\,5/6 > 1 + 1/3$, $1\,3/5 > 1 + 3/8$, sed $1\,1/2 = 1 + 1/2$).

Digitized by Google

tium abest a sex chroarum simplicium intervallis compositis. Quocum pugnat Pseudo-Euclidis (p. 16) et Bryennii (p. 385) systematum irrationalium definitio: *τῇ δὲ τοῦ ῥητοῦ καὶ ἀλόγου διαφορᾷ διοίσει συστήματα ὅσα ἐκ ῥητῶν διαστημάτων σύγκειται τῶν ἐξ ἀλόγων· ὅσα μὲν γὰρ ῥητά, ἐκ ῥητῶν ἐστίν· ὅσα δὲ ἄλογα, ἐξ ἀλόγων* (*ὅσα δὲ ἐξ ἀλόγων, ἄλογα* Bryenn.). At eam non Aristoxeneam esse vel elocutio coarguit.

CAPUT VII.

De vocibus λόγος et ἀλογία.

Cum igitur cognoverimus, quae intervalla, quae systemata dicantur rationalia, quae irrationalia, sequitur, ut quaeramus, cur ita sint dicta. *Ἄλογον* esse, quod *λόγον* non habet, per se liquet: *λόγον* vero proportionem (Verhältnis) interpretari haud cunctati viri docti temporum irrationalium notionem Aristoxeneam a Dionysio, Aristide, Bacchio locis supra allatis perverse explicatam esse contenderunt (Westphal. Frg. u. Lehrs. p. 221, alias; alii, velut Caesar pp. 110. 286, Grafius p. 39, Dionysium imprimis impugnant). At cum Halicarnassensem illum quidem in graeca lingua litterisque haud mediocriter versatum et edoctum esse sciamus, dubium est, an illi *λόγον* rectius explicaverint quam nostri homines. Id autem tenendum esse puto, ut Aristoxeni notiones ac verba ex ipsius tantum usu ac ratione interpretemur, neque vero acquiescamus in mathematicorum, qui tum erant, usu, velut Euclidis, qui libro decimo doctrinam de linearum rationalitate et irrationalitate tractavit atque artificiose excoluit, et libri, qui inter Aristoteleos invenitur et inscribitur *περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, auctoris, qui Euclidis rationes sequitur.

Quaeritur autem, quocum intervallis rationalibus intercedat proportio. An cum intervallo primo? At monadem ad usum spectantem, qua intervalla rationalia commetiretur, irrationalia commetiri se posse negaret, non posuisse Aristoxenum supra docuimus. Atque etiamsi intervalla rationalia omnia ad vicesi-

Digitized by Google

mas quartas toni partes redigi possunt et rediguntur a Ptolemaeo (I 12 p. 30) et Aristide (p. 19), tamen an id Aristoxeni ipsius fuerit dubium; alii enim (velut Porphyrius p. 311) tonum dividunt in partes duodecimas, quibus intervalla singula exprimant (*ὑποκειμένου κατὰ τὸν τόνον ἀριθμοῦ τοῦ τῶν δώδεκα κατὰ τὸν Ἀριστόξενον*). Ptolemaeus autem et Porphyrius in eo concinunt, quod rationem propositam statim miscent cum alia ita, ut cum generis enharmonii intervalla ille bis sex, semel duodequinquaginta toni partibus vicesimis quartis, hic bis tribus, semel viginti quattuor partibus duodecimis expresserit, iam chromatis mollis dieses ex tritemorio, *ὑπερέχον* e tono, dimidia tertiaque toni partibus componi dicant. Quarum rationum in elementorum harmonicorum fragmentis haec sola invenitur. Sed utut id se habet, id certum est non omnia intervalla rationalia habita esse ab Aristoxeno, quaecunque duodecimis vel vicesimis quartis toni partibus commensurabilia essent; quod si factum esset, multo plures tetrachordi divisiones adhibendae atque plura intervalla in rationalium numero erant habenda, quam statuit. Itaque non sunt audiendi, qui *τὸ ῥητὸν* commensurabile, *τὸ ἄλογον* autem incommensurabile interpretari iubent (Westph. Rh.[3] p. 132, Marquard. p. 240).

Ac ne inter eiusdem quidem systematis intervalla rationalia intercedere proportiones voluit musicus; nam si quas statuas, eas plerumque non tam simplices esse, ut inde de intervallorum spatio liceat cognosci, invenies, simplicissimarum autem quasdam non adhibitas esse. Nam si forte efficias e loco Aristoxeneo apud Porphyrium p. 256 Wall. = 40, 22 W., proportiones intercedere inter *πυκνὰ*, quae sunt inter hypaten et lichanum, et *ὑπερέχοντα*, ad rationalia intervalla spectabunt hae proportiones: 1 : 4, 4 : 11, 3 : 7, 2 : 3, ad irrationalia vero 1 : 2, 1 : 3, 3 : 4 aliae. Ceterum is locus ita comparatus est, ut non magis ad rationalia intervalla, quam ad irrationalia pertinere videatur; quem autem ad modum sit intellegendus, postea (p. 222) apparebit. — Unica autem proportionum concinnitas, ut iam supra (p. 209) memoravimus, inest in eis proportionibus, quae pycnis sunt ad tonum; attamen latius non

Digitized by Google

patet. Nam si omnia intervalla rationalia proportione definirentur, quae cum tono, mensura scilicet, intercederet, ita simpliciorum quoque proportionum complures a rationalibus tetrachordi modulationibus exclusae, earum autem, quae propter numerorum magnitudines sunt difficiliores perceptu, quaedam (3 : 8, 7 : 4, 11 : 6) in maioribus tetrachordi intervallis adhibitae esse putandae sunt. Atqui constat Aristoxenum maiora illa intervalla non ad unum numerum redegisse, quo, quot quantaeque toni partes inessent, diceret, verum ex minoribus intervallis composuisse, ex. gr. intervallum inter lichanum chromatis mollis et mesen non ex $^{11}/_{6}$ toni partibus, sed ex $^{1}/_{2} + {}^{1}/_{2} + {}^{1}/_{2} + {}^{1}/_{3}$ (cf. el. harm. p. 38 Mqd.). Quae cum ita sint, Aristoxenus intervalla rationalia non ad praestitutas quasdam proportiones conformavit neque alia intervalla, quae proportionis expertia essent, in ordine irrationalium habuit. Immo auribus subtilissimis ea quae in usu erant, censuit ac de eorum rationalitate decrevit, cum in cognoscendis atque definiendis spatiis ingrederetur eam, quam supra (p. 208) demonstravi, rationem ac viam, ut a consonantiis profectus intervallorum iam perceptorum atque definitorum spatia partiretur in duas vel tres partes aequas componeret, aliud de alio subtraheret, custodibus semper usus perceptione et ratione (*ἀκοῇ* et *διανοίᾳ*, p. 48 sqq. Mqd.). Quae autem hac via non assecutus est auribus neque ex aliis derivare poterat, ea vocavit irrationalia.

Quod autem alia intervalla dixit rationalia, alia irrationalia, eius rei causa idonea ac sufficiens in ipsa definitione, quae apud Pseudo-Euclidem et Bryennium extat, inesse mihi videtur. Itaque intervalla atque, quoniam intervallo terminantur, systemata quoque propterea sunt rationalia, quod eorum *μεγέθη ἀποδιδόναι*, i. e. spatia, cum auribus accurate percipi possint, numeris exprimere licet; irrationalia autem, quod eorum spatia neque accurate percipi nec numeris dici possunt, ac ne minuta quidem illa intervalla, quibus differunt a rationalibus (*παραλλάττουσι ταῦτα τὰ μεγέθη*), numeris reddi possunt. Quodcunque igitur spatium harmonicum *λέγεσθαι*

Digitized by Google

i. e. per praedicatum (ῥῆμα) pro certo definiri potest, id erit ῥητόν.[1])

Ac de harmonica quidem doctrina constat notiones ῥητὸς et ἄλογος pertinere ad spatium vel uniuscuiusque intervalli vel systematis universum, proportionis autem significationem eis nec per se subesse neque usu supperaddi, sed inesse in eis sensum definiti spatio et indefiniti (der Grösse nach bestimmt und unbestimmt). Quoniam autem notiones suas in omnibus doctrinae musicae partibus eodem sensu adhibuisse Aristoxenum consentaneum est, in rhythmica quoque ῥητὸν et ἄλογον id esse putandum est, cuius spatium numeris definiri aut potest aut non potest. Quae vis non modo satisfacere verbis usuique, sed etiam vestigia fecisse mihi videtur maxime in definitione pedum rationalium irrationaliumque. In qua etiamsi proportionis vim subesse notionibus λόγος et ἀλογία concedamus, non offendimur illo ὥρισται λόγῳ; illud vero ὥρισται ἀλογίᾳ nonne si non contradictionis in adiecto, quam vocant, at certe zeugmatis crimen contraheret Aristoxeno? at ne id quidem in notionum definitionibus ferri potest. Mire autem confunderentur verba, si ὥρισται ἀλογίᾳ dictum esse putaremus pro οὐχ ὥρισται λόγῳ, quippe quod expectaremus, si λόγος esset proportio. Erant certe, qui ἀλογίαν, quamvis opposita esset proportioni, tamen quodammodo certam quandam proportionem esse vellent. Quod absurdissimum esse breviter monuisse hic satis esto; postea enim repetendum ac pluribus refutandum. Tollitur autem omnis difficultas, quae inest in illo ὥρισται de pedibus irrationalibus dicto, si rem redactam esse credimus ab Aristoxeno non tam ad arithmeticam quam ad geometricam, λόγον et ἀλογίαν non ad proportionem quandam, sed ad spatium pedis conferimus. Ut enim quodvis intervallum atque systema

1) Cui verbo cum proportionis sensum, si modo subest, per se non inesse apertum sit, ex ἀλόγου notione opposita irrepsisse oportebat. At non tam ῥητὸν sequi ἀλόγου sensum, quam hoc illius, inde cognoscimus, quod illi oppositum est a quibusdam τὸ ἄῤῥητον, nempe de rebus mathematicis nescio quibus usurpatum (Plat. Hipp. mai. p. 303 B: οὐδὲν κωλύει ..... ἀῤῥήτων ἑκατέρων ὄντων τάχα μὲν ῥητὰ τὰ συναμφότερα εἶναι).

Digitized by Google

continetur duobus terminis, sonis, ita temporum quoque omnium ac pedum spatia includuntur terminis (ὅροις), qui dicuntur μεταβάσεις (Psell. § 6, p. 75, 25 W.: οἱ δὲ ὑπὸ τῶν κινήσεων (κατεχόμενοι χρόνοι) ἄγνωστοι διὰ σμικρότητα ὥσπερ ὅροι τινὲς ὄντες τῶν ὑπὸ τῶν ἠρεμιῶν κατεχομένων χρόνων). Itaque quemvis pedem ὡρισμένον esse dicere ei licuit.

Si autem ὥρισται de pedis spatio universo dictum est, λόγον et ἀλογίαν eodem pertinere par est. Atqui tam in rhythmica irrationalitatis definitione invenitur illud ὥρισται quam in harmonica systematum definitione, quam supra (p. 214) attulimus, quae res documento est utramque definitionem ex eadem ratione profectam eodemque modo intellegendam esse. Concinnitas autem definitionum clarior etiam erit atque evidentior, si quid aliud pro λόγῳ et ἀλογίᾳ substituerimus. Nam in definitione pedum κατὰ γένος differentium (p. 35, 19 W.: ὅταν ὁ μὲν τὸν τοῦ ἴσου λόγον ἔχῃ, ὁ δὲ τοῦ διπλασίονος, ὁ δὲ ἄλλον τινὰ τῶν εὐρύθμων χρόνων) in λόγου iura aperte succedit χρόνος εὔρυθμος. Nempe eadem res illo abstracte, hoc concrete significatur. Neque igitur ab Aristoxeni sententia aberrabimus, si in hac quoque pedum rationalium et irrationalium definitione notionem λόγον idem fere sibi velle credimus, quod χρόνον εὔρυθμον, cui, ut infra docebimus, oppositus est et ad ἀλογίαν convenit χρόνος ἄρρυθμος. Si igitur pedes rationales et irrationales terminantur, i. e. exaequantur temporibus singulis, — quae quidem qualia esse oporteat, hic omittimus, — apertum est voces ῥητὸς et ἄλογος, porro λόγον et ἀλογίαν referenda esse ad universum pedis spatium, non minus quam ad systematum harmonicorum. Itaque pes irrationalis, qualem descripsit exemplo chorei irrationalis, accurate convenit cum spatio systematis irrationalis, velut pycni, quod hypate et parhypate rationalibus, lichano irrationali utitur. Nam in utroque alterum spatium est definitum, alterum indefinitum, universum autem et systematis et pedis spatium indefinitum. Ut autem systemata sunt, quae ex intervallis compluribus irrationalibus composita sint, tamen cum intervallo terminentur (ὥρισται) rationali, non dicuntur ἄλογα, sed ῥητὰ ἀλόγως διαιρούμενα dicta

Digitized by Google

esse conicio (secundum el. harm. p. 72, 8 Mqd.), ita pedes cogitare possumus atque extitisse postea cognoscemus, qui, cum ex irrationalibus temporibus componantur, tamen non dicantur *ἄλογοι*.

Quae cum ita sint, ea pedum irrationalium definitio, quae inter *διαφορὰς ποδικὰς* septem est tertia (in excerptis maioribus et Psellianis, apud Aristiden quarta), aut nimis aut parum late patere videtur. Tres enim irrationalium temporum compositiones (*συστήματα*) cogitari possunt:

1. *ἄρσις ἄλογος πρὸς θέσιν ῥητὴν* (⏑ – vel – ⏑),
2. *θέσις ἄλογος πρὸς ἄρσιν ῥητὴν* (– ⏑ vel ⏑ –),
3. *ἄρσις ἄλογος καὶ θέσις ἄλογος* (⏑ x vel x ⏑).

Si igitur verba definitionis *τὸν ἄνω χρόνον πρὸς τὸν κάτω μὴ εἶναι ῥητὸν* latissime patere statuimus (= *τὰ μέρη ἐστὶν αλογα πρὸς ἄλληλα*), omnes tres species eis excipiuntur; sin autem thesin, ad quam confertur arsis, antea definitam (*ῥητὴν*) esse subaudimus — ut subaudiendum est in priore illo loco (*ὁ γὰρ τοιοῦτος ποὺς ἄλογον μὲν ἕξει τὸ ἄνω πρὸς τὸ κάτω* [scil. *ῥητὸν* et *δίσημον*]) —, ad irrationalium temporum compositorum speciem primam tantum spectabit definitio. Qua si alteram speciem comprehendi voluisset musicus subtilissimus, non dubito, quin addidisset *ἢ τὸν κάτω χρόνον πρὸς τὸν ἄνω* scil. *μὴ εἶναι ῥητόν*. Sed ea supplenda esse non videntur, quoniam et ab utrisque excerptis absunt neque ab Aristide (p. 34 Mb. = 51, 11 W.: *τετάρτη ἡ τῶν ῥητῶν, ὧν ἔχομεν λόγον εἰπεῖν τῆς ἄρσεως πρὸς τὴν θέσιν*) lecta esse apparet.

Ac profecto verisimile est pedum irrationalium unicam speciem fuisse primam illam, quae arsi utitur irrationali, thesi rationali; secunda autem propterea non respicitur, quod nusquam facit pedem, sed *χρόνον ῥυθμοποιίας ἴδιον*; tertia vero, quamvis sit in pedum numero, non est pes *ἄλογος*, sed *ῥητὸς*, quandoquidem bina tempora irrationalia tantum temporis spatium commune habent, quantum rationalia bina, ex quibus vel augendo vel deminuendo orta sunt, i. e. *χρόνον* et *ποδικὸν* et *ῥητόν*. Verum de eis postea accuratius. Agi autem in ter-

Digitized by Google

Πόδες
μεγέθει διαφέροντες
γένει οὐ διαφέροντες
γένει διαφέροντες
λόγῳ τινὶ ὡρισμένοι
ἀλογίᾳ ὡρισμένοι
ἄλογοι
συνεχῆ ὑφ' ὑθμοποιίαν ἐπιδεχόμενοι
συνεχῆ ὑφ' ὑθμοποιίαν οὐκ ἐπιδεχόμενοι
ἀσύνθετοι
σύνθετοι
δακτυλικοί
ἰαμβικοί
παιωνικοί
τραπλάσιοι
ἐπίτριτοι
στρόγγυλοι
περίπλεω
μεγέθει οὐ διαφέροντες
διηρημένοι εἰς μέρη ἄνισα
διηρημένοι εἰς μέρη ἴσα
1) κατὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰ μεγέθη.
2) κατὰ τὸν ἀριθμόν.
3) κατὰ τὰ μεγέθη.
μὴ ὡσαύτως τεταγμένα
ἀντικείμενα πρὸς ἄλληλα
σχήματι διαφέροντες
ἀντιθέσει διαφέροντες
φέροντες

tia illa pedum differentia de pedibus et *γένει* et *μεγέθει* diversis, documenti loco proponatur hoc pedum inter se differentium, quos statuit Aristoxenus, stemma, quod illustrare ac verbis persequi nolo, ne totam rem rhythmicam hac dissertatiuncula complecti cogar.

Pedes irrationales dictos esse, quod indefinita sunt universa eorum spatia, denique apparet ex postremis capitis illius verbis. Cum enim ad irrationalitatem, *τίνα τρόπον ἐν τοῖς περὶ τοὺς ῥυθμοὺς λαμβάνεται*, explanandam aberrasset, ad choreum irrationalem reversus haec addit p. 35,5 W.: *φανερὸν δὲ διὰ τῶν εἰρημένων, ὅτι ἡ μέση ληφθεῖσα τῶν ἄρσεων οὐκ ἔσται σύμμετρος τῇ βάσει· οὐδὲν γὰρ αὐτῶν μέτρον ἐστὶ κοινὸν εὔρυθμον* (*ἐῤῥύθμον* temere Westphalius).[1] Infra autem docebimus *χρόνους εὔρυθμον, ῥυθμοειδῆ, ἄῤῥυθμον* non spectare posse nisi ad tempora composita. Communis igitur temporum rationalium duorum mensura *εὔρυθμος* non inest in tempore primo, neque ei opposita esse putanda est mensura communis *ἄῤῥυθμος* talis, ut pertineat ad tempora primo minora; verum *μέτρον* illud *κοινὸν* inesse debet in toto temporis spatio, quo thesis arsisque comprehenduntur. *Σύμμετρα* autem hic duo spatia dicuntur, non quod eadem mensura utatur utrumque semel pluriesve, sed quia commune habent spatium, quod rhythmi mensura esse potest. Eodem autem modo Aristoxenus apud Porphyr. p. 256 = 40, 21 W.: *ὡσαύτως δέ*, inquit, *καὶ τῶν ἀπείρων ἐκείνῳ* (scil. *τῷ ληφθέντι πυκνῷ*) *ὑπερεχόντων ἔν τι λήψεται μέγεθος τόδε τι* (*τὸ* libri) *σύμμετρον τῷ ληφθέντι πυκνῷ. Πυκνὸν* igitur quodlibet est *σύμ-*

1) Quae fortasse in pristino libro Aristoxeneo statim insecuta sunt verba *καλεῖται δ' οὗτος χορεῖος ἄλογος*, ab excerptore autem suo loco omissa et postea hic addita sunt. Nam *τὰ εἰρημένα* non ad eam explanationem, quae proxime antecedit, spectare posse postea liquebit. Item illic intercidisse mihi videtur praeceptum, quod extat in fragmentis Parisinis § 6: *ὥστε εἶναι φανερὸν — εἰρημένον ἀφορισμὸν ἔχουσα*; ac nescio an uno enuntiato olim coniunctum fuerit cum illo hunc fere in modum: *φανερὸν δὲ διὰ τῶν εἰρημένων, ὅτι ἡ μέση — εὔρυθμον, καὶ ὅτι ὁ ποὺς λόγος — ἔχουσα*.

Digitized by Google

μετρον suo ὑπερέχοντι, quoniam mensura eorum communis eadem semper ac definita est, dico τὸ διὰ τεσσάρων.

Quae si recte disputata sunt, apertum est Aristoxenum in utraque musicae parte usum esse rationibus eisdem eodemque consilio, ac notiones τοῦ ῥητοῦ et τοῦ ἀλόγου utrimque eodem sensu usurpasse; illud enim dixisse id, quod spatio definito est, hoc, quod indefinito.

Verum enim vero ab harmonica differt rhythmica eo, quod illa singulis intervallis utitur per se definitis aut indefinitis, quoniam mensura, tonus, cum ex consonantiarum minimarum, diapente et diatessaron, discrimine oriatur, constanti est spatio et eodem semper; in hac vero propter variam agogen mensura non gignitur nisi eis ipsis temporum spatiis, quae metienda sunt. Itaque cum λόγος vel ἀλογία in harmonica vel in singulis atque absolutis spatiis insit, in rhythmica compositis demum potest tribui. Quamobrem singula tempora per se nec ῥητὰ neque ἄλογα sunt, sed λόγος eorum ita fit, ut alterum tempus alterius comparatione definiatur. Quodsi igitur in fragm. Parisin. § 6 scriptum esse videmus, pedum esse λόγον ἐν χρόνοις κείμενον aut ἀλογίαν ἐν χρόνοις κειμένην — quod praeceptum non est cur Aristoxeneum esse negemus —, inde elucet, cur a nostrorum musicorum usu, quo totus numerus sive tactus unus pluresve uno tempore interdum explentur, abhorrens Aristoxenus nisi temporis alicuius[1]) divisione pedem i. e. λόγον vel ἀλογίαν oriri posse negaverit (p. 280 Mor. = 33, 8 W.: ἄνευ διαιρέσεως χρόνου ποὺς οὐ δοκεῖ γίγνεσθαι). In eadem autem rhythmicae condicione positum est, quod tempus quoddam non simpliciter ῥητὸν vel ἄλογον dicit, sed cuius temporis comparatione definiatur, addit p. 294: ὁ γὰρ τοιοῦτος ποὺς ἄλογον μὲν ἔξει τὸ ἄνω πρὸς τὸ κάτω et p. 298: οἱ δὲ ἄλογοι (πόδες) διαφέρουσι τῶν ῥητῶν, τῷ τὸν ἄνω χρόνον πρὸς τὸν κάτω μὴ εἶναι ῥητόν. Sed in eis comparationis sive proportionis significatio non tam in vocibus ῥητὸς et ἄλογος inesse putanda est quam in praepositione adiecta. Item in notionibus λόγος ὁ τοῦ

1) Non, quod vertit Westphalius (Rh.[3] p. 110), temporis universi = τοῦ χρόνου.

Digitized by Google

ἴσου, διπλασίου cet.[1]) — sic enim solum elocutus esse videtur Aristoxenus —, proportionis significatio in numeralibus inerit, non in λόγῳ. Λόγος igitur in rhythmica quoque non est proportio, sed definitio proportione quadam constituta, quam definitionem nuncupamus relativam. Quae cum ita sint, in λόγον irrepsisse potius mihi videtur proportionis vis quam ei subesse. Attamen non refragabor, si quis λόγον proportionem interpretatur, modo bene meminerit subditiciam esse eam vim propter rhythmicae singularem condicionem neve vero ad harmonicam transferre studeat. Neque autem mihi est dubium, quin Aristoxenus praeceptum suum ita comparaturus fuerit, ut pedem quemvis aut definito aut indefinito χρόνου μεγέθει terminari (ὥρισθαι) diceret, nisi bene scivisset, temporis spatium, quod in hac agoge positum est definitum, idem in illa indefinitum esse posse et contra; choreum autem irrationalem inter trisemum et tetrasemum pedes spatio esse intermedium dixisset, nisi per variam agogen tetrasemum pedem trisemo aequum fieri posse cognovisset. At cum praeceptum universum ita comparare non posset, tamen ita intellegendum esse exemplo docuit ita, ut statueret tempus primum in pedibus rationalibus esse eiusdem spatii atque in irrationali, quem cum illis compararet. Quae cum ita sint, persuasum mihi est harmonicam illam irrationalium spatiorum definitionem quadrare in rhythmicae quoque usum; nam ἄλογος is erit χρόνος, cuius μέγεθος (relativum scilicet) ἀποδιδόναι

1) Sic enim extat el. rh. p. 35, 20 sq.; 36, 18. 21; 37, 3. 4. 5. 9. 11. 12. 15, Psell. § 9. Illud vero ὁ ἴσος, διπλάσιος sive διπλασίων cet. λόγος, quo solo utuntur Aristides et frg. Parisin., ab Aristoxeno alienum esse videtur. Nam p. 34, 15: μεταξὺ δύο λόγων γνωρίμων τῇ αἰσθήσει, τοῦ τε ἴσου καὶ τοῦ διπλασίου et p. 37, 9: τριῶν λαμβανομένων λόγων, τοῦ τε ἴσου καὶ τοῦ διπλασίου καὶ τοῦ πενταπλασίου non supplendum est λόγου, sed neutro genere accipiendum. Semel scriptum videmus in excerptis rhythmicis maioribus p. 36, 12: δακτυλικὸν μὲν οὖν ἐστι τὸ ἐν ἴσῳ λόγῳ, ἰαμβικὸν δὲ τὸ ἐν τῷ διπλασίῳ, παιωνικὸν δὲ τὸ ἐν τῷ ἡμιολίῳ, semel apud Psell. § 9: γίνεται δέ ποτε ποὺς καὶ ἐν τριπλασίῳ λόγῳ, γίνεται καὶ ἐν ἐπιτρίτῳ. At in pristino libro extitisse τὸ ἐν ἴσου λόγῳ cet., articuli absentia adhuc significare videtur. Λόγος igitur Aristoxeno non est ἴσος aut διπλάσιος, sed τὸ ἴσον aut τὸ διπλάσιον.

Digitized by Google

οὐχ οἷόν τε ἐστίν, et qui *παραλλάττει τοὺς χρόνους ῥητοὺς ἀλόγῳ τινὶ χρόνῳ*, i. e. quanto sit rationalibus temporibus maior minor, dici non potest. Quod in definitione supra allata Bacchius aperte tradidit, idem Aristides et Dionysius testati sunt.

CAPUT VIII.

Quid sit τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητόν.

Irrationalia spatia auribus distincte atque accurate percipi non posse contendimus et consentiunt viri docti, quatenus ad harmonicam attinet. Itaque notio *τοῦ ἀλόγου* complectitur notionem *τοῦ ἀγνώστου τῇ αἰσθήσει*, *τὸ ῥητὸν* autem comprehendit *τὸ γνώριμον*. Quod cum ex definitionibus illis apud Pseudeuclidem et Bryennium aliisque ex locis effecerimus, tum inde liquet, quod quoties certi cuiusdam intervalli vel soni irrationalis mentionem facit Aristoxenus, indefinitis utitur verbis (*μικρῷ συντονωτέραν*, *μικρῷ τινὶ καὶ παντελῶς ἀμελῳδήτῳ ἔλαττον*, cf. p. 211 sq.). Itaque quod *ἀλογίαν* dicit esse *δύο λόγων γνωρίμων τῇ αἰσθήσει ἀνὰ μέσον*, *ἀλογίαν* ipsam esse *ἄγνωστον τῇ αἰσθήσει* professus est. Quod autem accurate percipi non potest, id numeris exprimi non posse per se liquet.

At, inquiunt, intervalla et tempora irrationalia ad numeros revocata esse a musico sequitur cum inde, quod *ἄλογον* esse *κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* profitetur, tum quod id cogitandum esse dicit velut *τὸ δωδεκατημόριον τοῦ τόνου*. At quidnam dictum sit notione illa videamus. *Τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* ad harmonicam spectans dicitur primum esse *ἀμελῴδητον*, postea autem cogitandum esse ut *ἐν τοῖς διαστηματικοῖς τὸ δωδεκατημόριον τοῦ τόνου καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἄλλο ἐν ταῖς τῶν διαστημάτων παραλλαγαῖς λαμβάνεται*. Itaque intervalla irrationalia, quae ad usum pertinent, eo significari non possunt, cum sint neque *ἀμελῴδητα* et duodecima toni parte multo maiora. Tamen Westphalius in capite nostro *μεγέθη* irrationalia rationalibus opponi arbitratus, ut *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* ad spatia ipsa irrationalia referre posset, ad *ᾧ συνέβαι-*

Digitized by Google

νεν ἀμελῳδήτῳ εἶναι supplevit: *ῥητοῦ τινὸς διαστήματος μεῖζον ἢ ἔλαττον* (Rh.[3] p. 143). Cui obstat illud *δωδεκατημόριον τοῦ τόνου*, nisi forte hic quoque verbis vis infertur. At locorum consensus mala correctoris artificia ab utroque arcet. Ergo certum est *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* esse illud *ἄλογον μέγεθος, ᾧ παραλλάττεται τὰ διαστήματα ῥητὰ ἐπὶ τὸ μεῖζον ἢ τὸ ἔλαττον* (Ps.-Eucl. p. 9; Bryenn. p. 383).

Sed cum vel per se non sit verisimile, Aristoxenum quidquam quod aures fugeret, tamen numeris definire, studuisse, eo magis improbabitur, si quaerimus, quo commotus partem proferat duodecimam. Delegat enim ad harmonicae institutionis caput de irrationalitate et de parallage, quod intercidisse lugemus. In quo rem ita instituisse eum conicio, ut pycna et apycna (i. e. intervalla inter hypaten et lichanum) rationalia inter se conferret et cum pycnis et apycnis irrationalibus. A pycnis enim et apycnis, ut supra demonstratum est, proficiscebatur, non a diesibus. Atqui omnia pycna et apycna rationalia possunt redigi ad toni partes duodecimas. Quaesivit autem musicus, cur, si pycna ex duodecimis partibus constare cogitantur, alia sunt rationalia, alia irrationalia; rationalia enim sunt pycna, quorum et totum spatium et dimidiatum ad maiores toni partes redigi possunt, irrationalia autem, quae aut per se aut in dieses aequas divisa duodecimis partibus egere non possunt. Itaque ex multiplicatis duodecimis partibus pycna et apycna sex tantum oriuntur ($^6/_{12} = {}^1/_4 + {}^1/_4$, $^8/_{12} = {}^1/_3 + {}^1/_3$, $^9/_{12} = {}^3/_8 + {}^3/_8$, $^{12}/_{12} = {}^1/_2 + {}^1/_2$, $^{15}/_{12} = {}^1/_2 + {}^3/_4$, $^{18}/_{12} = {}^1/_2 + 1$), cetera autem omnia ($^7/_{12}$, $^{10}/_{12}$, $^{11}/_{12}$, $^{13}/_{12}$, $^{14}/_{12}$, $^{16}/_{12}$, $^{17}/_{12}$) aut omnino ad maiores toni partes non possunt redigi, aut si possunt, tamen dimidiae partes vel excedunt spatium diesi concessum, hemitonium, vel rursus duodecimis utuntur partibus.[1]) Ex meris igitur partibus duodecimis intervallum rationale non oritur, ex octavis oritur. Duodecima igitur pars est maxima earum, quae per toni partium

1) Nimirum pycna et apycna illa irrationalia e duodecimis toni partibus composita paene omnia ita dividi possunt, ut constent ex intervallis iniquis talibus, qualia in aliis systematis simplicibus inveniuntur rationalia:

Digitized by Google

simplicium dimidiationem continuatam inventae non omnino spectent ad intervalla rationalia, nimirum quia intervallorum discrimen minutius fit, quam ut auribus distincte percipi possit.

Neque vero interest, utrum pycnum quoddam irrationale ex duodecimis toni partibus compositum esse dicamus an ita ortum, ut pycno rationali addita sit duodecima toni pars vel demta, qua in re inest *παραλλαγή*. Nam ex. gr. pycnum enharmonium irrationale e septem partibus duodecimis compositum duodecima toni parte maius est rationali, eadem parte minus chromatico molli, hyperechon autem irrationale eodem spatio minus est enharmonio rationali, chromatico maius. Idem fit in diesibus, velut si tonum divido in partes duodecim, bis senae partes duodecimae vel quattuor et octo efficiunt dieses rationales, ex illis enim fit pycnum chromaticum toniaeum, ex his mixtum quoddam, quod utitur parhypate chromatis mollis et lichano toniaei; ex quinque autem et septem partibus oritur chromaticum quoddam irrationale. Quomodo videtur Aristoxenus explicasse naturam *παραλλαγῆς*, quam in rhythmica etiam latius patere cognoscemus. Cui notioni id semper subiecit Aristoxenus, ut non ad singula intervalla pertineret, sed ad bina; nam tum demum usurpatur, cum alterum spatium tanto minuitur, quanto alterum augetur, non vero, cum unum mutatur, cetera manent.

Quod autem Aristoxenus doctrina de sonorum mobilium regionibus (*τόποις*) instituta utrique tetrachordi sono mobili innumerabiles a sonis immobilibus distantias tribuit, inde se-

---

$^1/_4 + {}^1/_3 = {}^7/_{12}$, $^1/_3 + {}^1/_2 = {}^{10}/_{12}$, $^1/_4 + {}^2/_3 = {}^{11}/_{12}$, $^1/_3 + {}^3/_4 = {}^{13}/_{12}$, $^1/_2 + {}^2/_3 = {}^{14}/_{12}$, $^1/_3 + 1 = {}^{16}/_{12}$. Illorum autem systematum primum est simplex, quoniam soni eius mobiles cadunt in eiusdem generis (enharmonii) regiones, cetera mixta. Sed in mixtis systematis Aristoxenus non plures lichanos rationales admisit quam in simplicibus. Si enim systemata illa mixta essent rationalia, rationalis item esset pycnum simplex enharmonium illud e quarta et tertia toni partibus compositum. At pycna simplicia rationalia omnia enumerasse Aristoxenum certum est. Quae cum ita sint, dieses nisi in suo genere ac chroa non esse rationales putandae sunt, rationalitatem autem diesium ita tantum fieri, ut pycnum rationale in dimidias partes dissecetur. Nam aures aequitatis percipiendae facile assuescunt, iniquitatis non item.

Digitized by Google

quitur irrationalitatem non tam angustis finibus ab eo circumscriptam esse, ut certis quibusdam paucisque divisionibus (*διαιρέσεσι*) adscribenda sit, nedum ut nisi in duodecimas regionum partes non cadat. Duodecimam igitur partem protulit, non ut certam *παραλλαγῆς* mensuram ederet, sed ut exemplum non tam auribus quam menti manifestum statueret. Quod voluit musicus, cum diceret: *τὸ δὲ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν λόγους λαμβανόμενον ῥητὸν τοιοῦτόν τι δεῖ νοεῖν, οἷον ἐν τοῖς διαστηματικοῖς τὸ δωδεκατημόριον τοῦ τόνου καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἄλλο ἐν ταῖς τῶν διαστημάτων παραλλαγαῖς λαμβάνεται.* Nam *εἴ τι* non condicionaliter dictum esse (= si quid), sed idem sibi velle quod *ὅ τι* (quodcunque), testatur similis locus rhythmicae p. 278 fin. Mor. = 31, 3 W.: *ἡ δὲ κίνησις (διαιρήσει τὸν χρόνον) σημείοις τε καὶ σχήμασι καὶ εἴ τι τοιοῦτόν ἐστι κινήσεως μέρος.* Verbum autem *λαμβάνειν*, quoties de subiecto personali dicitur, duabus maxime notionibus usurpatur ab Aristoxeno. Plerumque apte interpretaberis verbo statuere (annehmen), cui documenta e doctrina harmonica petita sunt haec: pp. 46, 31 et 62, 24 Mqd.: *πειρώμεθα ἀρχὰς λαβεῖν*, principia statuere; p. 20, 9: *ἐπ' ἀμφότερα (εἰς τὸ ἐλάχιστον καὶ εἰς τὸ μέγιστον) δεῖ ταὐτὸν λαμβάνειν πέρας τῆς διαστάσεως εἴς τε τὴν φωνὴν καὶ εἰς τὴν ἀκοὴν βλέποντας* = intervallum et maximum et minimum, quod vox cantare valet eiusdem spatii esse statuendum est, ac quod aures percipere possunt; p. 66, 20: *ἐπεὶ δ' ἀναγκαῖον τὸν κινούμενον φθόγγον ἐν τόπῳ τινὶ κινεῖσθαι, ληττέος ἂν εἴη τόπος ὡρισμένος ἑκατέρου τῶν εἰρημένων φθόγγον* = regio definita erit statuenda; p. 66, 17: *αἱ τῶν γενῶν διαφοραὶ λαμβάνονται ἐν τετραχόρδῳ.* Commemorata sunt iam supra (p. 207) pycna et apycna sex *λαμβάνεσθαι πρὸς τῷ βαρυτέρῳ τῶν μενόντων*, statui iuxta hypaten. Item in rhythmicae capite nostro: *εἰ ληφθείησαν δύο πόδες; τρίτος ις ληφθείη ποὺς παρὰ τούτους*, tertius statuatur pes praeter eos, qui antea statuti sunt; *ἡ μέση ληφθεῖσα τῶν ἄρσεων*, arsis, quam inter duas arses rationales mediam statuimus. P. 302 Mor. = 36, 20 W.: *ἐν τοῖς τέτρασι δύο λαμβάνονται λόγοι*, non inveniuntur, alter enim prorsus exclusus est, immo statuuntur; in

Digitized by Google

sequentibus pluries. In frg. apud Porphyr. p. 256: ὃς ἂν ληφθῇ τῶν ῥυθμῶν, quicunque statuitur, sumitur rhythmus; χρόνον σύμμετρον τῷ ληφθέντι (statuto) πρώτῳ. — Altera notio est technica (= vocis vel instrumenti cantu exprimere): φθόγγους διὰ συμφωνίας λαμβάνειν (el. harm. p. 34, 1; 80, 21. 29), φθόγγῳ τινὶ λαβεῖν τὸ διὰ τεσσάρων (82, 7, alias), τὸ δίτονον ἀπὸ τοῦ ληφθέντος (a statuto sono = δοθέντος p. 80, 8) φθόγγου εἰλημμένον (p. 82, 17, alias), λαβεῖν τρίτον μέρος φθόγγου (66, 11), similia. At ea non cadit in nostrum locum, quoniam duodecima pars nec voce nec fidibus tibiisve cani potest. — Nusquam autem λαμβάνεσθαι reperitur ita, ut interpretandum sit „inveniri = vorkommen", quo verbo redditum est a Westphalio (Rh.[3] p. 137).

Licuit igitur intervalla irrationalia ad omnes toni partes octava minores redigere, quin e maioribus quibusdam, quintis septimisve, item oriuntur irrationalia. At si praevidisset, quantos errores ex illo δωδεκατημορίῳ exempli causa prolato procreaturae essent nostratium mentes, nescio an intervallum in parallage statutum indefinitum relicturus ($^1/_x$) numeroque omnino non expressurus fuerit.

Cum enim a diesi enharmonia differret chromatica mollis forte duodecima toni parte, inter eas intercedere παραλλαγὴν, hanc autem irrationalem esse opinatus est Westphalius (p. 140). At quoniam utramque chroam legitimam esse habitam ab Aristoxeno et rationalibus uti intervallis evicimus, παραλλαγὴ autem non nisi inter legitimum et illegitimum vel inter rationale et irrationale intercedat, corruet illa quoque sententia. Itaque diesium illarum alteram non ex altera esse derivatam addito intervallo ἀμελῳδήτῳ, immo utramque suo iure ac potestate per toni partitionem quandam ortam esse eadem ratione contendimus, quo rhythmus dactylicus e trochaico progenitus esse negatur. Iam illud quoque luculenter apparet recte se habere, quod in definitione illa intervallorum irrationalium scriptum videmus ἄλογα δὲ παραλλάττοντα ταῦτα τὰ μεγέθη (τὰ ῥητὰ) ἀλόγῳ τινὶ διαστήματι. Nam ἀμελῴδητον, quod huc intulit Westphalius (p. 142), non cum ἀλόγῳ concidit; illud enim in-

Digitized by Google

est in rationalium duorum intervallorum discrimine, sed an accurate percipi possit necne, non refert; *ἄλογον* vero intervallum non potest definiri. Itaque omne *ἄλογον*, scilicet quodcunque statuitur inesse in parallage, est *ἀμελῳδητον*, sed non quodvis *ἀμελῳδητον* est *ἄλογον*. Aristoxenus autem quemadmodum saepius (cf. p. 203 adn.), ita hanc quoque definitionem ita comparavit, ut notionem definiendam non aliis verbis circumscriberet, sed quo pertineret, pronuntiaretur. Neque igitur dubium, quin definitio illa recte se habeat.

Atque aliud est intervallum, quamvis antea numeris dixeris, tamen irrationalibus adscribere, cum eius spatium a te distincte percipi posse neges; aliud vero, intervallo, cum accurate percipere te posse neges, tamen numeros tribuere numerisque definire, quod auribus definiri posse negasti. Illud me iudice fecit Aristoxenus, hoc eum commisisse aiunt, qui de irrationalitate adhuc scripsere, cum ad notionem provocent, quae dicta est *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητόν*. At demonstrandum est, virorum doctorum sententiam nec cum universa Aristoxeni ratione atque indole convenire, neque in verba ipsa quadrare.

Ac primum quidem quaerimus, quondoquidem spatia irrationalia auribus accurate percipi non posse constat, quo tandem modo eis inveniri potuerint numeri certi quidam, quo iure attribui? Atque quod ad harmonicam attinet, si intervalla irrationalia numerorum proportionibus definiri voluisset musicus, nonne obfecisset universae doctrinae suae, qua numerorum proportiones in intervallis definiendis aspernatus est, in aurium iudicio solo doctrinae fundamenta posuit? Dicit enim el. harm. p. 46, 24 sqq. Mqd. de Pythagoreis: *ὡς ἔτυχε διάστημα τιθέασι, τὴν μὲν αἴσθησιν ἐκκλίνοντες, νοητὰς δὲ κατασκευάζοντες αἰτίας καὶ φάσκοντες λόγους τέ τινας ἀριθμῶν εἶναι καὶ τάχη πρὸς ἄλληλα, ἐν οἷς τό τε ὀξὺ καὶ βαρὺ γίγνεται, πάντων ἀλλοτριωτάτους λόγους φάσκοντες καὶ ἐναντιωτάτους τοῖς φαινομένοις*. Quae si recte intellego, praeter diversam de sonorum et intervallorum natura sententiam id potissimum erat causae, cur canonicorum rationes impugnaret, quod

Digitized by Google

numeri, quibus sonorum *ὑπεροχαὶ* sive *τὰ κατὰ δύναμιν διαστήματα* (Porphyr. p. 313) exprimuntur, non ab aurium perceptione pendent, sed prorsus arbitrario statuuntur (*ὡς ἔτυχε, διάστημα τιθέασι*), si modo eae proportiones inter se multiplicatae efficiunt totius tetrachordi diatessaron proportionem (3:4). Si enim ex. gr. enharmonii generis intervalla a Ptolemaeo exprimuntur proportionibus his: $^{45}/_{46} \times {}^{23}/_{24} \times {}^{4}/_{5} = {}^{3}/_{4}$, non intellegimus, cur eas potissimum statuerit, cum aliae multae eiusmodi (*ἐπιμόριοι*) efficiant eandem proportionem universam, velut $^{39}/_{40} \times {}^{25}/_{26} \times {}^{4}/_{5} = {}^{3}/_{4}$, $^{35}/_{36} \times {}^{27}/_{28} \times {}^{4}/_{5} = {}^{3}/_{4}$, $^{31}/_{32} \times {}^{30}/_{31} \times {}^{4}/_{5} = {}^{3}/_{4}$, aliae. Numerorum igitur proportiones illas incertissimas esse, id maxime canonicis opprobrio dedisse videtur Aristoxenus. Ac cum rationalitas harmonica non posita sit in proportionibus neque ita, ut intervalla singula per se in proportione quadam insint[1]) neque, ut supra docuimus, ita, ut inter se teneantur proportione, tamen in irrationalitate eo descendisse Aristoxenum putemus? Nonne doctrinam suam rebus ipsis adeo non satisfacere concessisset, ut ad adversariorum rationes confugere cogeretur? At tale quidquam non esse factum cognoscere licuit vel inde quod canonicorum proportiones in numeris positas dicit *λόγους τινὰς ἀριθμῶν* (cf. Aristot. Metaph. A 9 p. 991 b 13: *λόγοι ἀριθμῶν, οἷον ἡ συμφωνία* et N 5 p. 1092 b 14: *λόγος ἡ συμφωνία ἀριθμῶν*), de suis vero *κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους*; quod vertit Westphalius (p. 137): „bloss den Zahlenverhältnissen nach", Caesar p. 144: „durch Zahlen gemessen." Quae si verbo tenus vertere voluissent („nach den Verhältnissen der Zahlen"), nescio an in interpretando statim haesitaturi fuerint. Atque quoniam Aristoxenus et *ἀριθμοὺς*

1) Ac ne symphona quidem intervalla Aristoxenus constituit numerorum proportiones secutus, sed solam voluptatem e sonorum symphonorum concentu ortam. Itaque quod Psellus § 11 dicit: *ἔστι δὲ καὶ ἐν τῇ τοῦ ῥυθμοῦ φύσει ὁ ποδικὸς λόγος ὥσπερ ἐν τῇ τοῦ ἡρμοσμένου τὸ σύμφωνον*, id praeceptum non referendum erit ad Aristoxenum, sed ad canonicorum doctrinam; neque ullo iure Westphalius in eis, quae Porphyrius (p. 219; Frg. u. Lehrss. p. 46, 15) e Dionysii Halicarnassensis minoris musici libro *περὶ ὁμοιοτήτων* primo petiit, eandem comparationem tribuit musicis, i. e. Aristoxeneis, cum in libris ea quoque ad canonicos referantur.

Digitized by Google

et λόγους suos articulo definito praedita esse voluit, certam quandam rem ac definitam utrisque subesse apertum est. At quales numeros intervallis eis, quae ipse credit irrationalia esse, Westphalius excogitavit[1])! Proportiones vero nullo modo invenit. At operae non pretium est, quae Westphalius nugatus est, refutare ac refellere, quandoquidem apertum est in principiis eum erasse, cum intervalla chromatis mollis et hemiolii in irrationalium numero esse opinaretur. Neque vero aliis intervallis, qualia Aristoxenus irrationalia esse iudicavit, ille inveniet numeros, neque Aristoxenum ipsum indagasse confido. Quod autem Westphalius ad istas nugas descendere coactus est, ut interpretationem suam tueretur, id mihi certissimo est argumento, aliud quiddam verbis illis κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους subesse ac proportiones in numeris positas.

Atque ad argutias illis similes prolapsi sunt, qui notionem illam in rhythmica sola persecuti sunt. Quodsi enim Caesar (Grdzge. p. 144) explicat τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν his: „die durch Zahlen, aber nicht nach den durch die festgestellten Verhältnisse bestimmten Rhythmusformen gemessenen Füsse", nescio quanam alia re formarum rhythmicarum proportiones constituantur nisi numeris. Qua tandem re pedes rationales irrationalibus potiores sunt, si utrique rediguntur ad numerorum proportiones? Cum enim formarum rhythmicarum natura in eo insit, ut proportiones rhythmicae in numeris positae accurate serventur temporibus, sequeretur, ut τὸ κατὰ τοὺς

1) Qui (Ar. v. Tar. p. 255. Rh.[3] p. 139) solam diesin enharmoniam mathematicis rationationibus posse reperiri contendit, nam esse $= \sqrt[24]{2}$, dieses vero chromaticas, quas irrationales esse opinatur, esse $= (\sqrt[24]{2})^{1+1/3}$ et $(\sqrt[24]{2})^{1+1/2}$. At ea aeque ad simplices radices revocantur ($\sqrt[18]{2}$ et $\sqrt[16]{2}$), quae num ab Aristoxeno tabularum logarithmicarum experti ad calculos revocari non potuerint, diesis enharmonia ($\sqrt[24]{2}$) potuerit, de eo cum aliis disceptato. Mihi equidem certum est, Aristoxenum ad rationationes non descendisse, ne dicam ad Westphalianas. Nam cum alia intervalla tum dieses illae toni partibus satis definita esse censebat, neque eorum proportiones ad intervallum primum, quod non posuit, indagandae ei erant.

Digitized by Google

τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν et *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν* ad unum idemque redirent, id quod Aristoxenus certe noluit. — Atque quaenam et quales sunt formae illae rhythmicae constitutae, quas dixit Caesar? Proportiones enim epitritam et triplasiam in rhythmopoeia continua non inventas (= *οὐκ ἐρρύθμους*) esse (el. rh. p. 36, 10 W.), tamen a pedibus non afuisse (Psell. § 9) constat. Sunt igitur pedes epitriti et triplasii, quoniam non cadunt in rhythmi formas proportionibus praestitutis definitas, numerorum tantum proportionibus rationales, tamen irrationales eos esse nemo erit, qui inde efficiat. Quas proportiones etiamsi rhythmicis adscribimus — sunt enim, ut infra docebo, *εὔρυθμοι* —, tamen irrationales pedes in proportionibus aliis praeter quinque illas non inerunt, quandoquidem *λόγον γνώριμον τῇ αἰσθήσει* latius patere quam *λόγον εὔρυθμον* et proportiones velut quinque ad tria, sex ad quinque omnesque alias, quaecunque numeris exprimuntur, complecti liquet.[1])

Ita autem sibi fingunt illi rem, ut pedum rationalium tempora ad tempus primum redigant, irrationalium vero tempora ad temporis primo minoris certi cuiusdam spatium revocent. Itaque pedem, in quo trisemum tempus ad tetrasemum confertur, rationalem esse ducunt, irrationalem vero, qui habet thesin disemam et arsin monosema arsi maiorem dimidio. An

1) Nihil valet contra ea Aristides, cum dicit (p. 35 Mb. = 53, 10 W.) *γένη ἄλογα* esse dicta *οὐχὶ τῷ μηδένα λόγον ἔχειν, ἀλλὰ τῷ μηδενὶ τῶν προκειμένων* (aequi, duplicis, sesquitertii, epitriti) *λόγων οἰκείως ἔχειν*. Nam cum ea *λόγον* habere ait, nescio an *λόγον* idem esse voluerit quod *σχέσιν* (ein Verhältnis im allgemeinen, ohne Zahlangabe) ut in pedum irrationalium definitione p. 51, 13. Illud autem *μηδενὶ τῶν πρ. λ. οἰκείως ἔχειν* turgidius atque insolentius dictum esse mihi videtur, quam ut pro scriptoris ieiunitate recte se habere possit. Fortasse scribendum *μηδένα*, i. e. nullam ex illis proportionibus habent *οἰκείως*, iure ac natura, sed ita tantum, velut si choreus irrationalis inest in rhythmo trochaico. Sed utut id est, Aristoxenus irrationalitatem non proprium *γένος* duxisse apertum est, quoniam pedes irrationales a rationalibus non *γένει*, verum *ἀλογίᾳ* differre statuit. *Γένει* autem differunt duo pedes, *ὅταν οἱ λόγοι διαφέρωσιν ἀλλήλων*, *ἀλογίᾳ* vero non est *λόγος*. In harmonica quidem irrationalitas generibus tribus ipsis comprehenditur, item, ut videtur, in rhythmis.

Digitized by Google

vero in illo pede *λόγος ὁ τοῦ ἐπιτρίτου* est *γνώριμος τῇ αἰσθήσει*, in hoc idem est *ἄγνωστος*? Quid autem obstabat, quominus Aristoxenus tempus primum in hoc dimidium eius spatii habere statueret, quod statuit in illo? An cum pedes illi, quos exemplo protulimus, differant *μεγέθει*, conveniant inter se *γένει*, irrationalitatem inesse credamus in agoge celeriore? Apparet autem illos a metricis rationibus adeo non liberos ac dissuefactos esse, ut eas in rhythmicam intulerint. Neque enim proficiscuntur a tempore primo, sed a syllaba brevi; ea enim utuntur mensura, ea profecto quodcunque incommensurabile est, irrationale esse statuunt. Quae cum Aristoxeno imputant, quam illiberali animo et rationibus praestitutis ac praeiudicatis misere obstricto fuisse eum insimulant, si rationalia et legitima ea sola iudicasset, quae mensurantur spatio minimo eorum, quae ad usum spectant, quamvis alia permulta non minus certa sint ac definita. Tempus igitur quoddam est irrationale non propterea, quod tempore primo sit incommensurabile, verum quia irrationale est, i. e. spatium proportione cum aliis intercedente certa non definitur, non excipit tempus primum, quantumcunque id esse statuitur.

Quod autem in harmonica inter minimum spatium, quod spectat ad usum et eius duplum duo alia spatia rationalia intersunt, in rhythmica non item, mirum non est, quoniam altera disciplina musica alteris utitur conditionibus. In harmonica enim ad intervallorum spatia accurate percipienda multum adiuvamur sonorum repetitione, in rhythmica vero num spatium idem quod antea sit redditum, non est exploratum. Accedit quod temporis unius perceptio nisi in complurium temporum accurata proportione non posita est, et quod aures multo facilius dignoscunt sonorum varias qualitates (*τάσεις*) quam quantitates (*χρόνους*). Itaque rationes notionesque utriusque disciplinae musicae sunt communes, diversae conditiones ac res.

Denique qua inconstantia in notionibus adhibendis Aristoxenum egisse illi putant, cum in definitione intervallorum dixerit irrationalia differre (*παραλλάττειν*) a rationalibus *ἀλόγῳ τινὶ διαστήματι*, in alia autem operis parte unum idemque

Digitized by Google

intervallum illud *ἄλογον*, quod statuitur in *παραλλαγῇ*, quodammodo esse *ῥητὸν* confessus sit? Reperiendum autem est quidpiam, quo diluatur inconstantia illa, quae inesse videtur, ita ut doceatur, quae conditiones diversae accidant, ut *ἄλογον* possit esse *ῥητόν*. At inde tantum aberat, ut de altera re in altera capitis illius Aristoxenei parte sermonem esse illi non perspexerint.

Quod sensisse videtur unus Feussnerus, cum rationem ab illis diversam ingressus negaret *τοὺς ἀριθμοὺς* loco nostro esse numeros mathematicos (Aristox. ed. F., addit. V p. 64 sqq.). Sed ingressus viam nec peregit nec, si voluisset, potuit. Notionem enim rhythmicae propriam, quam in ea voce latere suspicatus est, in omnibus fere rhythmicae locis inesse putavit, tamen ad harmonicam quoque, ut par erat, non rettulit. Atque cum quae parum perspicue exposuerat, parum probabilia essent, haud difficile a Caesare (Zeitschr. f. d. Alt. 1844, p. 19 sqq.) [1]) refutata et postea prorsus abiecta sunt.

Id igitur ante omnia tenendum erit, in *τῷ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητῷ* eam notionem inesse debere, quae

1) Is Feussneri sententiam recte interpretatus esse mihi videtur ita, ut Feussnerus irrationalitatem non in rhythmo, sed in verbis inesse diceret. Velut syllabas verbi *Ἑλλάδα*, si dactylum efficiant, esse *κατὰ τὴν τοῦ ῥυθμοῦ φύσιν ῥητὸν*, sin choreum irrationalem, *κατὰ τοὺς τῶν ἀρ. μόν. λόγ. ῥητόν*. *Ἀριθμὸν* enim de rhythmi spatio et proportione tum potissimum usurpare Aristoxenum dicit Feussnerus (p. 66), quoties sine rhythmizomeno, i. e. sine verbis, sed absolutum cogitaverit rhythmum; *ἀριθμὸν* esse tanquam imaginem rhythmi, quemadmodum proportiones, quae tactibus nostris praeponantur; pedum autem irrationalium formas naturales abesse a rhythmo suo, (velut si choreus irrationalis expressus est dactylo vel spondeo, abest a rhythmo trochaico), quadrare autem in eum *κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν λόγους*, cum subiectae sint proportioni rhythmi trochaici praestitutae ($^3/_4$ vel $^3/_8$). Contra ea Caesar suo iure monuit, et differentias e rhythmi natura ortas easdem esse ac rhythmizomeni (el. rh. p. 270 Mor. = 28, 19 W.); quapropter irrationalitatem in lexi sola inesse non posse; neque illam *ἀριθμοῦ* significationem usu Aristoxeneo comprobari. Gravissimum autem argumentum omisit: in harmonica enim ne cogitari quidem potest quicquam, quod respondeat *τῷ κατὰ τ. τ. ἀρ. μόν. λόγ. ῥητῷ*, quale in rhythmica usurpari opinatus est Feussnerus.

Digitized by Google

tam ad rhythmicam quam ad harmonicam pertinere possit. Atqui iam supra ostendimus in harmonica unius soni irrationalitate duo intervalla, quae eo sono dissecantur, fieri irrationalia, cum soni extremi maneant rationales. Item in rhythmis duo tempora irrationalia esse debere, quorum alterum augetur tanto, quanto alterum minuitur, id postulari lege ea, quae de rhythmi aequabilitate statuitur. Itaque in utraque disciplina *μεγέθη* irrationalia singula sunt spatiis indefinitis, coniuncta vero spatio definito. Habemus igitur vel in hac duplici irrationalitate spatium quoddam rationale, ad quod illud *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* pertinere aliquo modo putandum erit.

Ac novi aliquid altera capitis parte addere Aristoxenum verba ipsa declarant. Nam *δεῖ μὴ διαμαρτεῖν* et similia tum scripta videmus, quoties praevenire vult errores obtrectationesve, quae ex eis, quae antea dixerat, oriri posse sperat. Velut el. harm. p. 66, 11: *δεῖ δὲ πρῶτον μὲν τοῦτο αὐτὸ μὴ ἀγνοεῖν, ὅτι πολλοὶ ἤδη διήμαρτον ὑπολαβόντες ὑμᾶς λέγειν, ὅτι ὁ τόνος εἰς τρία ἢ τέσσαρα ἴσα διαιρούμενος μελῳδεῖται*; p. 78, 14: *οὐ δεῖ δ' ἀγνοεῖν ὅτι οὐκ ἔστιν αὔταρκες τὸ εἰρημένον πρὸς τὸ ἐμμελῶς συγκεῖσθαι τὰ συστήματα ἐκ τῶν διαστημάτων*; apud Porphyr. p. 255 Wall. = 39, 20 W.: *δεῖ οὖν ἐνταῦθα εἰλαβηθῆναι τὴν πλάνην καὶ τὴν .... ταραχήν*. In rhythmica autem paulo ante (p. 33, 19 W.) de praecepto suo, quo pedem e plus quattuor *σημείοις* constare negaverat, aliquid derogavit, cum per rhythmopoeiam pedem dividi posse concederet in partium numerum duplicem multiplicemve eius, quem pes *κατὰ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν* acciperet. Simile quoddam nostro loco accidit. Aperte enim *μηδ' ἐνταῦθα* respicit illud, quod supra (p. 33, 19 W.) dictum est, *δεῖ μὴ διαμαρτεῖν*. In priore autem capitis parte loquitur de irrationalitate, quomodo se habeat in pedibus singulis (*ποδὶ ἑκάστῳ*), in posteriore vero, quomodo statuatur *ἐν τοῖς περὶ τοὺς ῥυθμούς*. Quae quomodo differant hic exponere praematurum esse mihi videtur. Verum redeamus ad *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητόν*.

Ac primum quidem id intellegitur ex notione opposita. De

Digitized by Google

rationalitate enim, quatenus ad harmonicam spectat, dicitur *τὸ κατὰ μέρος ῥητόν*. Westphalius ille quidem, ut haberet in harmonica, quod accurate responderet *τῷ κατὰ τὴν τοῦ ῥυθμοῦ φύσιν ῥητῷ*, pro *κατὰ μέρος* scripsit *κατὰ μέλος*, quod quidem idem sibi velle ac *κατὰ τὴν τοῦ μέλους φύσιν* (Frgg. u. Lehrss. p. 214, alias). At cum in illa notione (*κατὰ τὴν τοῦ ῥυθμοῦ φύσιν*) maximam vim habeat *φύσις*, mirum esset, si in hac esset omissa; ceterum expectaremus non *κατὰ μέλος*, verum quemadmodum *ἐν τοῖς ῥυθμοῖς* (v. 24) vel *ἐν ῥυθμῷ* (v. 27), ita *ἐν μέλει*. Sed recte se habere illud *κατὰ μέρος* vel inde liquet, quod postea repetitur vox *μέρος*, cum de temporis rationalitate exponitur; nam *τὸ ἐν ῥυθμῷ λαμβανόμενον ῥητὸν χρόνου μέγεθος* debet *τοῦ ποδὸς, ἐν ᾧ τέταχται, μέρος εἶναι ῥητόν*. *Μέρη* autem scil. *χρονικὰ* sunt eae temporis rhythmo subiecti partes, quae per rhythmizomenum non dividuntur *γνωρίμως* in partes minores (*χρόνοι ἀσύνθετοι*), ut sunt syllabae in lexi. Cum autem verba *κατὰ μέρος* non dicantur nisi partibus pluribus positis, *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν* respiciet eam temporum vel intervallorum compositionem, in qua singula *μέρη*, i. e. tempora vel intervalla incomposita sunt *ῥητὰ*, sive eius compositionis partem unamquamque. *Μέρεσιν* autem oppositos esse non tam *τοὺς τῶν ἀριθμῶν λόγους* quam *τοὺς ἀριθμοὺς* solos, indicat verborum ordo, quo *μόνον* ad *τῶν ἀριθμῶν* solum pertinet.

Iam vero compluribus locis ad Aristoxeni doctrinam spectantibus *ἀριθμὸς* notio invenitur partibus opposita et eo sensu usurpata, ut numerum mathematicum significare non possit. Ac primum quidem in el. harm. p. 76, 28 Mqd. (p. 53 fin. Mb.): *Πιθανὸν γὰρ τὸ μηδὲν εἶναι διάστημα, ὃ μελῳδοῦντες εἰς ἄπειρα τέμνομεν, ἀλλὰ εἶναί τινα μέγιστον ἀριθμὸν, εἰς ὃν διαιρεῖται τῶν διαστημάτων ἕκαστον ὑπὸ τῆς μελῳδίας. Εἰ δὲ τοῦτό φαμεν ἤτοι πιθανὸν ἢ καὶ ἀναγκαῖον εἶναι, δῆλον ὅτι προειρημένου ἀριθμοῦ μέρη περιέχοντες φθόγγοι ἑξῆς ἀλλήλων ἔχονται*. Praecepta dat de synechia sive *περὶ τοῦ ἑξῆς*, de modulatione continua, quam scalam appellare consuevimus. Exempli causa maximus intervallorum numerus in dia-

Digitized by Google

tessaron sunt tria, in diapente quattuor, duo in intervallis τοῦ διὰ τεσσάρων minoribus, unum in intervallis hemitonio minoribus. In ultimis vero verbis — in codicibus scilicet scriptum est ὅτι προειρημένοι ἀριθμοί, quod quin a Meibomio et Marquardio recte emendatum sit, non dubium — idem ἀριθμὸς affirmatur habere partes sonis circumdatas, nempe intervalla. Ergo ἀριθμὸς hic significat non tam numerum, quo quot sint in toto partes, indicatur (Anzahl), quam totum ipsum ex partium vel inaequalium coniunctione effectum, quod dicimus summam. Contaminati sunt igitur ac coniuncti una voce duo sensus, alter abstractus (Zahl, Anzahl), alter concretus (Summe) nobis esse videtur. Illam nomini subicimus vim, quoties colligimus monadas inter se aequas (συμβλητὰς καὶ ἀδιαφόρους Aristot. Metaph. M 6. p. 1080 a 20. 1081 a 5), hanc, non modo cum partes ut iniquas, ita genere cognatas copulamus una sive re sive notione, sed etiam cum respicimus totum ex monadibus aequis compositum potius quam numerum monadum.[1])

Quae si sequemur, ἀριθμὸς erit summa intervallorum complurium in harmonica, temporum in rhythmica. Quaeritur quot et qualium. Significationis illius exemplum praeter locum supra allatum in harmonica Aristoxenea inveni nullum. In rhythmica autem primum adeamus Aristidem. Apud quem scriptam videmus vocem ἀριθμὸν alio sensu ac numeri mathematici in rhythmicae parte ea, quae ad rhythmorum ἦθος spectat lib. II. p. 98 Mb.: οἵ γε μὴν σύνθετοι (ῥυθμοὶ) παθητικώτεροί τέ εἰσι τῷ κατὰ τὸ πλεῖστον τοὺς ἐξ ὧν σύγκεινται ῥυθμοὺς (= πόδας, cf. Aristox. p. 35, 25 W.) ἐν ἀνισότητι θεωρεῖσθαι,

1) Summae vi ἀριθμὸν usurpat Xenoph. Anab. II 2, 6. VII 8, 26: ἀριθμὸς τῆς ὁδοῦ σταθμοὶ τρεῖς καὶ ἐνενήκοντα (cf. πλῆθος τοῦ ὁδοῦ V 5, 4; χρόνου πλῆθος VII 8, 26), quamvis hos locos interpolatos esse consentiant viri docti; Polyb. libri XL fin.: ὁ ἀριθμὸς τῆς ὅλης πραγματείας; Aristot. Metaph. *N* 1. p. 1088 a 10: ἄνθρωπος καὶ ἵππος καὶ θεός, ζῷον ἴσως, καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἔστι ζῷα (cf. Metaph. *Δ* 26. p. 1023 b 29: τὸ καθόλου καὶ τὸ ὅλως λεγόμενον .... οἷον ἄνθρωπον ἵππον θεὸν, ὅτι πάντα ζῷα). Item quod Plato ideas suas appellat ἀριθμούς, non numeros, verum summas intellegi voluit (Ar. Met. *M* 7. p. 1081 a 35).

Digitized by Google

καὶ πολὺ τὸ ταραχῶδες ἐπιφαίνοντες τῷ μηδὲ τὸν ἀριθμὸν (correxit Rossbach, ἄρρυθμον codd.), ἐξ οὗ συνεστᾶσι, τὰς αὐτὰς ἑκάστοτε διατηρεῖν τάξεις, ἀλλ' ὁτὲ μὲν ἀπὸ μακρᾶς ἄρχεσθαι (scil. τὸν ἀριθμὸν), λήγειν δ' εἰς βραχεῖαν ἢ ἐναντίως, καὶ ὁτὲ μὲν ἀπὸ θέσεως, ὁτὲ δὲ ὡς ἑτέρως τὴν ἐπιβολὴν τῆς περιόδου ποιεῖσθαι. Quo loco aperte dignoscuntur duae compositorum pedum species, alteri enim ac plurimi (κατὰ τὸ πλεῖστον) ex iniquis pedibus compositi sunt, alteri ex aequis spatio. Atque haec quidem species huc attinet. Quae ut illustretur, conferenda sunt ea, quae in priore institutionis suae parte (p. 37 Mb. = 56, 13 sqq. W.) de pedibus κατὰ περίοδον compositis in genere iambico Aristides prodidit. Unde quis est quin intellegat iambi et trochaei, quorum varia mixtione numeros dodecasemos illos componit, commune spatium nuncupari ἀριθμόν? Westphalius (Frgg. u. Lehrss. p. 197) vero ἀριθμὸν hic idem sibi velle contendit quod μέγεθος, scil. dodecasemum; at quid ad ἦθος uniuscuiusque ex duodecim illis, quos enumerat Aristides, pedibus dodecasemis attinet, num praeter eum alii eiusmodi pedes extent? Neque enim hic duodecim illi pedes compositi inter se conferuntur, verum dicturus est auctor, quid singuli ex eis per se proprium habeant et ab incompositorum rhythmorum natura abhorrens, unde oriatur ταραχή. Ut interpretationem suam tueatur Westphalius, confert τὸν σύμπαντα ἀριθμόν (Aristid. p. 41 Mb. = 61, 12 W.); at eo ipso, quod additur σύμπας, et quod infra (p. 61, 28) in hoc σύμπαντι ἀριθμῷ minores ἀριθμοὶ inesse dicuntur velut τριὰς et ἑπτάς, declaratur ἀριθμός minora spatia comprehendere. Ἀριθμὸς igitur, qui in singulis et absolutis illis pedibus dodecasemis non eosdem ordines (τάξεις) servare, sed modo trochaei, modo iambi speciem praebere affirmatur, est commune trochaei et iambi spatium trisemum sive trium morarum varie dispositarum summa. Ac nescio an spatium trisemum liceat appellare ἀριθμὸν τρίσημον ita etiam, si in duo tempora irrationalia dispertitur.

Supersedeo disserere de locis Aristideis p. 97 Mb. = 64, 3 W. (de generis iambici indole ac natura) et p. 39 Mb. = 59,

Digitized by Google

13 W. (de choreis irrationalibus), in quibus vox ἀριθμὸς invenitur; uterque enim locus luce egere potius mihi videtur quam lucem afferre aliis.

Obiter affero locum frg. Ambrosiani p. 10 Keil., ubi de proceleusmatico: τίνες δ' αὐτὸν καὶ εἰς ἀριθμὸν καλοῦσι, in quo latet vox ἰσάριθμος. Ita enim appellatum esse proceleusmaticum, quod eandem morarum summam in arsi atque in thesi habet, probabile est.

Sed redeamus ad Aristoxenum. Maxime laborabant interpretes in loco, qui est de pedum differentia κατὰ διαίρεσιν. Est autem p. 298 Mor. = 35, 26 W.: διαιρέσει δὲ διαφέρουσι (scil. δύο πόδες) ἀλλήλων, ὅταν τὸ αὐτὸ μέγεθος εἰς ἄνισα μέρη διαιρεθῇ ἤτοι κατ' ἀμφότερα, κατά τε τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰ μεγέθη, ἢ κατὰ θάτερα.

Quo in loco ἀριθμὸν de numero eo, quo, quot μέρη insint in universo spatio varie diviso, indicatur, usurpatum esse rati eo inducti sunt viri docti (Caesar p. 111, Westph. Rh.[3] p. 169), ut θάτερα non ad utrumque, sed ad unum tantum spectare consentirent, in quo partium numerus aequus, spatia iniqua essent. Nam si ex duobus eiusdem spatii pedibus alter in duas, alter in tres partes dividatur, partes in utroque aequas esse nullo modo cogitari posse. At si unum tantum spectasset musicus, multo brevius ac luculentius eloqui non modo ei licuit, verum etiam, ut in definitione, oportuit. Accedit quod tum debuit dicere θάτερον. Nam pluralis θάτερα ita adhiberi non potuit, ut duarum rerum condicionumve statutarum altera plane excluderetur.[1]) Quae cum ita sint, facere non poterimus, quin locum illum ad tres diaeresis species pertinere existimemus:

1) Nam quamvis grammatico quodam auctore (schol. Soph. El. 345) το θάτερα ἀντὶ τοῦ θάτερον ἀττικῶς dicatur, tamen ipse locus ille Sophocleus et alii multi docent usum esse talem, ut pluralis θάτερα (οὐδέτερα, μηδέτερα) semper pertineat ad duas res, quarum modo haec modo illa fieri potest, sed utra fiat in medio relinquitur, nusquam vero unam certam quandam rem ita spectat, ut simul alteram nullo pacto complectatur, sed excludat. Itaque particulas disiunctivas (ἤ—ἤ) eo pertinere necesse est, velut Plato Phileb. p. 43 E: τὸ δὲ μηδέτερα τούτων (scil. ὄν) ἔσθ' ὅτε θάτερα γένοιτ' ἄν, χρυσὸς ἢ ἄργυρος; Crit. p. 52 A: ἐφιέντων

Digitized by Google

ὅταν τὸ αὐτὸ μέγεθος διαιρεθῇ εἰς μέρη

1. ἄνισα κατά τε τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰ μεγέθη,
2. ἄνισα μὲν κατὰ τὸν ἀριθμὸν, ἴσα δὲ κατὰ τὰ μεγέθη,
3. ἄνισα μὲν κατὰ τὰ μεγέθη, ἴσα δὲ κατὰ τὸν ἀριθμόν.

Si igitur duo tempora alterius pedis eandem habent summam, quam duo ab illis diversa in pede altero, ἀριθμὸς erit aequus; in quo inerit tertia diversae diaeresis species; velut si ἀριθμὸς τετράσημος in altero pede dividitur in monosemum et trisemum χρόνον ἀσύνθετον, in altero autem in disemos duos. Quod si invenitur in pede composito, cadet in variam diaeresin, sin in simplici accideret, ad διαφορὰν κατὰ γένος spectare putandum est. Trisemus autem ἀριθμὸς diversas divisiones non admittit nisi cum dividitur modo in monosemum et disemum, modo in duo irrationalia tempora, quorum alterum monosemo maius, alterum disemo minus est eodem spatio. Nam trisemi ἀριθμοῦ divisio in partes ut in utroque pede aequas, monosemum et disemum, ita in altero pede aliter collo-

---

δυεῖν θάτερα, ἢ πείθειν ἡμᾶς ἢ ποιεῖν, τούτων οὐδέτερα ποιεῖ. Theaet. p. 187 B.; Legg. VIII p. 841 D; Epin. p. 983 E. Cum vero duarum rerum altera tantum respicitur, θάτερον dici necesse est, velut Aesch. Prom. 867; δυοῖν δὲ θάτερον βουλήσεται, κλύειν ἄναλκις μᾶλλον ἢ μιαιφόνος, nisi forte in ea ipsa vel per se inest plurale quoddam, velut Soph. Phil. 503: παθεῖν μὲν εὖ, παθεῖν δὲ θάτερα (= κακά), maxime in locutionibus, quae ad loca pertinent, cum praepositione coniunctis: Xen. Hell. III 7, IV 30: ἐπὶ θάτερα τοῦ ποταμοῦ, ab illa parte; Thuc. I 87: ἐς τὰ ἐπὶ θάτερα, VII 37: ἐκ τοῦ ἐπὶ θάτερα, Plat. Prot. p. 315 A: ἐκ τοῦ ἐπὶ θάτερα — ἐκ τοῦ ἐπὶ θάτερα, Phileb. p. 15 E: τότε μὲν ἐπὶ θάτερα — τότε δὲ πάλιν. Qui pluralis aeque explicandus erit ac qui est in τὰ ἄνω, τὰ κάτω, similibus, de una regione dictis. Atque ipse quidem Aristoxenus, cum pluralem posset adhibere, tamen singularem numerum plerumque praetulit: el. harm. p. 46, 10: οὐδέτερον δὲ τούτων ἀληθές ἐστιν· οὔτε γὰρ ..... οὔτε .....; p. 78, 23: δεῖ ἑσομένοις δυοῖν θάτερον ὑπάρχειν, ἢ .... ἢ; 84, 18: δεῖ δ' ἕτερον πότερον ὑπάρχειν scil. aut quartum sonum διὰ τεσσάρων concinere, aut quintum διὰ πέντε; de eisdem condicionibus p. 83, 17: δεῖ δ' ἕτερον κτλ., p. 92, 22: μηδετέρου δὲ τούτων συμβαίνοντος, p. 94, 3: τούτων δ' οὐδέτερον γίγνεται; de synaphe et diazeuxi p. 84, 13: ἀναγκαῖον ἕτερον πότερον συμβαίνειν τοῖς ἑξῆς τετραχόρδοις. Semel tantum usus est plurali p. 78, 12: ᾧ δ' ἂν μηδέτερα τούτων συμβαίνῃ.

Digitized by Google

catas cadere videtur aut in *διαφορὰν κατὰ σχῆμα* aut *κατ' ἀντίθεσιν*.

Alteram autem variae diaeresis species, si Aristidem sequimur, ea cogitanda est, in qua spatium pedis compositi idem in pedes simplices spatio diversos dividitur, velut si dodecasemum spatium accipit modo tetrasemos pedes sive *ἀριθμοὺς* tres, modo trisemos quattuor, tamen utrimque eadem tempora incomposita inesse poterunt, velut disema quaterna et monosema quaterna (– – | ⏑ ⏑ – | ⏑ ⏑ – : – ⏑ | – ⏑ | ⏑ ⏑ – | ⏑ –). Sed an ea Aristoxeni ipsius fuerit sententia, dubium est; *ἀριθμὸς* enim summa est non temporum quorumlibet vicinorum, verum certorum quorundam, atque certa quadam notione technica adhibita esse putanda est.[1]) Porro in dubio est, quomodo differat haec altera diversae diaeresis species a differentia *κατὰ σχῆμα*, velut ambigitur utrum syzygia iambica a choriambo, trochaica ab ionicis differat *διαιρέσει* an *σχήματι*. Sed eas quaestiones nunc in medio relinquamus. Neque enim trium differentiarum podicarum, quae dicuntur *κατὰ διαίρεσιν, κατὰ σχῆμα, κατ' ἀντίθεσιν*, quae omnes de eodem temporis spatio varie disposito sunt, per se quamque licet absolvere longiusque abest a proposito de omnibus tribus accuratius disserere[2]), neque in usu

1) Tum definitam esse alicubi ab Aristoxeno *ἀριθμοῦ* notionem exigimus. Cuius definitionis vestigia inesse putes in praecepto obscuro apud Psellum § 10: *πᾶς ὁ διαιρούμενος εἰς πλείω ἀριθμὸν καὶ εἰς ἐλάττω διαιρεῖται*. Sed mitto in ea inquirere.

2) Tamen quae iam nunc affirmari liceat, breviter exponam. In differentia *κατὰ σχῆμα* valet ea quoque definitio, quae in harmonica profertur p. 108, 14 Mqd.: *γίγνεται (ἡ κατὰ εἶδος ἢ κατὰ σχῆμα διαφορὰ) δ' ὅταν τοῦ αὐτοῦ μεγέθους ἐκ τῶν αὐτῶν ἀσυνθέτων συγκειμένου μεγέθει καὶ ἀριθμῷ ἡ τάξις αὐτῶν ἀλλοίωσιν λάβῃ*, et exempla ibi prolata docent spectare in rhythmica *σχήματος* differentiam eo, quod metrici dicunt *ἐπιπλοκὴν μέτρων*. Itaque eo pertinebit velut iambi et trochaei, anapaesti et dactyli differentia; de pedibus autem compositis non constat. Dactyli vero et anapaesti differentia, quam cadere in *διαφορὰν κατ' ἀντίθεσιν* temere opinati sunt, definitione *ἀντιθέσεως* Aristoxenea non excipitur. Quod tum alii aliter excusare studebant (Weil. Jahrbb. f. Phil. 1862 p. 349; 1865 p. 653; Caesar ibid. 1863. p. 18), Westphalius vero, ut tamen eo referre posset, definitioni nec suspectae nec corruptae vim attulit.

Digitized by Google

cognoscendo adeo provecti sumus, ut pedum compositorum — atque ad eos potissimum spectant tres illae differentiae — spatia ac naturam cognita habeamus ac perspecta. Nam temporibus non, ut usus docet, mensuratis, sed ex arbitrio sive productis sive correptis rhythmicae cognitionem nequaquam promotam esse adhuc nec promotum iri in posterum, quisquis sapit, intellegit.

Si igitur *ἀριθμὸς* est intervallorum vel temporum summa, sequitur ut quaeramus, quomodo fiat *ἀριθμὸς* in illo *ἀμελῳδήτῳ*, quo irrationalia spatia a rationalibus differunt.

Ut supra expositum est, *παραλλαγὴ* in eo inest, ut intervallorum duorum rationalium alteri detrahatur *ἀμελῴδητον*, alteri addatur. Si autem illud *ἀμελῴδητον* una qualibet toni parte minuta expressum esse cogitatur, rationalium illorum intervallorum unumquodque in eiusmodi *ἀμελῴδητα* solutum esse cogitari potest. Velut pycnum enharmonium rationale in sex partes duodecimas, *ὑπερέχον* in viginti quattuor, vel pycnum chromaticum molle in duodevicesimas duodecim, *ὑπερέχον* in triginta tria. Tum pycnum enharmonium irrationale quoddam ex duodecimis partibus septem, *ὑπερέχον* e viginti tribus, chromaticum autem irrationale e duodevicesimis tredecim, *ὑπερέχον* e triginta duabus constabit. Quoniam autem *παραλλαγὴ* inter pycna et hyperechonta maxime intercessisse veri simile est, pycna autem et hyperechonta ad duodecimas partes revocari possunt, duodecimam toni partem in omnes parallagas cadere cogitari potest, propter quod ab Aristoxeno prolata est exemplo.

Sed fac ne in singulis intervallis irrationalibus inesse credas *τοὺς τῶν ἀμελῳδήτων ἀριθμούς*, ita ut in eorum proportione posita sit definitio, velut in systemate enharmonio supra dicto

---

At neutro opus est, si ad *ἀντικείμενον* supplemus, non quod illi volebant, *τάξει*, verum *μεγέθει*. Quocum aperte concinit Aristidis definitio. Cadent igitur eo pedes duo, quorum alter in arsi tantum temporis habet, quantum alter in thesi, et quod ille in thesi, hic in arsi; velut iambus et trochaeus percussa brevi utentes, qui pedes coniuncti cum trochaeis iambisve vulgaribus efficiunt pedes compositos, velut choriambum (⏑–|–⏑) et antispastum (–⏑|⏑–). *Ἀντιθέσει* autem pedes singulos in pedibus compositis differre posse auctor est Mart. Cap. p. 193.

Digitized by Google

$^{7}/_{12} : {}^{23}/_{12}$, neve igitur in rhythmica inter bina tempora irrationalia proportionem, fortasse aequam, intercedere arbitreris, quod nec cum Aristoxeni rationibus convenire neque eum sensum, quo vocem *λόγον* in harmonica certe quidem intellegi voluit, admittere supra satis demonstratum est. Verum enim vero *ἀριθμὸς* comprehendet omnia illa *ἀμελῳδητα*, quae in toto systemate inesse statuuntur, velut in systemate enharmonio illo *ἀλόγως* diviso triginta partes duodecimas, in chromatico duodevicesimas quadraginta quinque[1]), quae summae intervalli compositi definiti, dico *τοῦ διὰ τεσσάρων*, spatio aequae erunt; quo fit ut *οἱ ἀριθμοὶ* illorum *ἀμελῳδήτων* habeant *λόγους*. *Ἀμελῳδητα* igitur illa, quae in aliis systematis *ἀλόγως* divisis alia esse cogitari sive statui (*λαμβάνεσθαι*) possunt, dicuntur *κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους λαμβανόμενα ῥητά*, quod nos: „nur in sofern rational, als ihre Summen bestimmte rationale Grössen haben."

Neque vero in eo offendendum est, quod de una re dici videntur numeris pluralibus *οἱ τῶν ἀριθμῶν λόγοι*. Nam *ἀμελῳδητα* spatia numero infinita statui possunt, quorum suum quodque facit *ἀριθμὸν*, qui *ἀριθμὸς* suum quisque habet *λόγον*. Itaque *τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν* generaliter est dictum, non minus quam *τὸ κατὰ μέρος ῥητόν*. Totum enim caput ita comparavit Aristoxenus, ut non singulas quasdam res, sed universam rationalitatis et irrationalitatis naturam (*τὸ ῥητὸν* et *τὸ ἄλογον*) illustraret. Nam semel tantum, cum de rationalitate *ἐν ῥυθμοῖς* loquitur, adicit notionem certam (*ῥητὸν χρόνου μέγεθος*) atque id quidem non sine causa; ceteris vero locis consulto omisit notiones *διάστημα* et *χρόνος*. Unde fit, ut de rationalitate disserens modo complurium spatiorum coniunctiones (*ἀριθμοὺς ῥητοὺς*) respicere videatur, cum dicit *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν εἰλήφθη* et *τὸ κατὰ τὴν τοῦ ῥυθμοῦ φύσιν λαμβάνεται ῥητόν*; nam et *κατὰ μέρος* non dici

1) Universe nobis dicetur *ἀριθμὸς* $S = \frac{ax+1}{x} + \frac{bx-1}{x}$, in quo a et b sunt spatia intervallorum rationalium, $\frac{1}{x}$ autem *ἀμελῳδητον*, quod *λαμβάνεται ἐν ταῖς παραλλαγαῖς*.

Digitized by Google

licuit nisi pluribus partibus propositis, et *ῥυθμοῦ φύσις* nisi in pluribus temporibus non cernitur; modo spatia singula atque absoluta, cum et *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν* primum *μελῳδούμενον*, deinde *γνώριμον τῇ αἰσθήσει* esse[1]) et *τὸ ἐν ῥυθμῷ λαμβανόμενον ῥητόν* primum *τῶν πιπτόντων εἰς τὴν ῥυθμοποιίαν* esse, tum pedis, in quo inest, *μέρος ῥητὸν* esse debere ait. Ac profecto nihil interest, quoniam in rationalitate si spatia (*μέρη*) singula rationalia sunt, rationalis item erit *ἀριθμός*. In irrationalitate vero sine dubio singula intervalla minuta, quae doctrina statuuntur, et tempora minuta, e quibus tempora irrationalia et constare et a rationalibus differre cogitanda sunt, significavit illo *τῷ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητῷ*. Proposuit igitur Aristoxenus sibi animo (i. e. *ἔλαβε*) seriem (*τάξιν*) modo intervallorum vel temporum rationalium, quam dixit *κατὰ μέρος ῥητόν τι*, modo intervallorum *ἀμελῳδήτων* vel temporum minimorum in complura intervalla vel tempora ita dispertitorum, ut uno *ἀμελῳδήτῳ* vel tempore minimo excederentur vel relinquerentur intervalla illa rationalia, quam seriem dixit *κατὰ τὸν τοῦ ἀριθμοῦ μόνον λόγον ῥητόν τι*. Quibus *ἀμελῳδήτοις* et partibus temporis minutis ut habeat quod opponat, *τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν* esse *μελῳδούμενον* et *τὸ κατὰ τὴν τοῦ ῥυθμοῦ φύσιν ῥητὸν* esse *τῶν πιπτόντων εἰς τὴν ῥυθμοποιίαν* postulat; quibus spatia rationalia definivit, non quatenus rationalia sint, sed quatenus ad *μελοποιίας* vel *ῥυθμοποιίας* usum spectant et opposita sunt par-

1) Nihil vero dandum est exemplis, quae non ab Aristoxeno, sed a lectore aliquo adiecta esse videntur. Suspecta enim sunt propter particulas *ἤτοι — ἤ*. Quibus duo genera intervallorum rationalium dignosci videntur, id quod in doctrina Aristoxenea non positum est. Fortasse respicitur canonicorum doctrina, ita ut alterum genus complectatur consonantias et tonum, scilicet intervalla proportionibus simplicioribus atque utique sibi constantibus definita, in altero autem insint quaecunque per ratiocinationes derivantur ex illis. Ceterum vox *σύμμετρος* sensu ab Aristoxeno alieno usurpari videtur. Nam ex eius sententia *σύμμετρόν τινι ἄλλῳ* est intervallum, si ex eorum coniunctione fit systema rationale, id quod ne in irrationalibus quidem pycnis et hyperechusi non accidere supra (p. 222) cognovimus.

Digitized by Google

tibus minutis; nam spatia ipsa irrationalia et ipsa vel sunt *μελῳδούμενα* vel cadunt in rhythmopoeiam. Rationalitatis autem ipsius definitionem secundo loco addit ita, ut intervallum rationale debeat esse *γνώριμον τῇ αἰσθήσει*, tempus autem pedis sui pars rationalis. Quae cur non accurate inter se respondeant, causa inest in eo, quod altera musicae pars alteris utitur perceptionis condicionibus.

Quae cum ita sint, facile iam intellegemus locum Aristideum de generibus irrationalibus p. 35 Mb. = 53, 10 W. Dicit enim *γένη ἄλογα κατὰ ἀριθμοὺς μᾶλλον ἢ κατὰ τὰ εἴδη ῥυθμικὰ σώζειν τὰς ἀναλογίας*. Quod cum viri docti ad unius temporis irrationalitatem referrent, non intellexerunt. Caesar enim ita interpretatur, ut pedes irrationales inter se ipsos convenire (*σώζειν τὰς ἀναλογίας*) dicat. At si rem ignotam atque indefinitam conferimus cum ignota et indefinita, an eo ipso fit clarior aut manifestior? Rossbachius vero aliique pedes irrationales convenire cum rationalibus *κατὰ ἀριθμοὺς* ait. At nec *μεγέθει* nec *γένει* cum eis convenire apertum est. Aperte autem inde proficiscuntur, quod choreum irrationalem trochaeis puris admixtum aliquo pacto cum eis concinnare student; quod qui fieri possit, non intellego, nisi forte revertuntur ad sententiam Feussnerianam. Verum si in generibus irrationalibus, quae dicit Aristides, duplicem inesse credimus irrationalitatem, nulla inerit interpretandi difficultas. *Ἀριθμὸς* enim duorum intervallorum irrationalium idem spatium servat, quod *ἀριθμὸς* duorum rationalium, ex quibus illa per parallagen orta sunt. Ita fit, ut *γένη ἄλογα* servent universum spatium *τῶν γενῶν ῥητῶν* (velut $\overset{3}{\smile}\,\overset{1}{-} = \overset{3}{-}\,\overset{2}{\smile}\,\overset{1}{-}$), et habeant *λόγον*, i. e. tempora definita quamvis non *κατὰ μέρος*, tamen *κατὰ τὸν ἀριθμόν*. Articulum autem (*κατὰ δὲ τοὺς ἀριθμοὺς μᾶλλον*), quem flagitat usus Aristoxeneus, Aristidis inscitia omissum esse non mirum est. Formae (*εἴδη*) autem rhythmicae illae aeque atque *ἡ τοῦ ῥυθμοῦ φύσις* Aristoxeni in eo inerunt, ut *μέρη* singularia sint rationalia. *Ῥυθμοῦ* igitur *φύσις* e temporibus simplicibus *λόγῳ τινὶ ὡρισμένοις* componitur, cui opposita est *ῥυθμοποιίας θέσις*, in qua *λόγος* ex coniunc-

Digitized by Google

tis demum temporibus oritur; cf. p. 254. — De ceteris autem praecepti Aristidei verbis ac de praecepto universo quid iudicem, iam supra exposui (p. 233 adn.).

Quae si recte disputata videntur, certum est, quemadmodum ab harmonica eam irrationalitatem, qua ceteris manentibus unum tantum intervallum mutatur, omnino abesse vult lex Aristoxenea, item ἐν ῥυθμοῖς irrationalitatem unius temporis non inveniri, sed spectare ad pedes singulares (πόδα ἕκαστον). Pes igitur irrationalis ἕκαστος spatio inter duorum rationalium spatia medius est, in rhythmis vero temporum irrationalium coniunctio idem spatium servat, quod rationalia, e quibus per parallagen orta sunt; in illo spatium commune εὔρυθμον non est, in his vero duorum pluriumve temporum irrationalium vicinorum commune spatium est definitum. Agitur igitur de discrimine, quod intercedit inter notiones πούς ἕκαστος et ῥυθμοί. Quam rem, quippe quae pertineat ad rhythmicae partem difficillimam de pedibus compositis, postea usu et exemplis melius intellectum iri spero quam ratione ac disputatione. Sed prinsquam eo transgrediamur, quaerendum est, quaenam fuerit irrationalitatis condicio, quinam ordo in Aristoxeni de temporibus explanatione, quae sint eius indicia ac vestigia.

CAPUT IX.

De Aristoxeni de temporibus explanatione.

A.

De differentia κατὰ μέγεθος.

Primam fuisse ut pedum (el. rh. p. 35, 10 W.), intervallorum systematumque (el. harm. p. 22, 15. 22 Mqd.), ita temporum διαφορὰν κατὰ μέγεθος apertum est. Quo pertinet explanatio de tempore primo et de eis temporibus, quae illo commensurabilia sunt (p. 31, 5—24 W.), nec minus fragmentum, quod Porphyrius tradit (p. 255 Wallis) inventum ἐν τῷ περὶ χρόνου πρώ-

Digitized by Google

του (scil. λόγῳ).[1]) In qua differentia temporum irrationalium mentio ita tantum fieri potuit, ut media inter tempora primo commensurabilia, tempore primo ipso non commensurabilia esse dicerentur.

B.

De differentia κατὰ σύνθεσιν.

Sed quae sequuntur in excerptis illis maioribus (p. 31, 25 W.), ea cum antecedentibus non protinus cohaerent. Quae enim de temporibus incompositis et compositis proferuntur, sic incipiunt: λέγομεν δέ τινα καὶ ἀσύνθετον χρόνον πρὸς τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν ἀναφέροντες = tempus autem quoddam item incompositum dicimus, cum ad rhythmopoeiae usum referimus. In eis igitur quae antecesserant, de alio temporum incompositorum genere exposuisse Aristoxenum docet illud καί. At in eo capite, quod est de tempore primo, notio χρόνος ἀσύνθετος non iam prolata est neque subaudienda esse mihi videtur, siquidem χρόνος πρῶτος et χρόνος ἁπλῶς ἀσύνθετος non unus idemque est. Inserenda igitur esse mihi videtur definitio atque explanatio de temporibus simpliciter incompositis, quam hunc fere in modum institutam esse ab Aristoxeno conicio: sunt autem alia quoque praeter tempus primum tempora, in quibus nec duo soni nec duae syllabae nec duo σημεῖα possint poni ullo modo, dico quaecunque versantur inter simplex et duplex temporis primi spatium. Nam

1) Westphalius (Rh.[3] pp. 18 sq. 80 adn.) ea propria dissertatione disputata esse censet, quam inter Aristoxeni σύμμικτα συμποτικὰ esse inventam. In qua rationem suam rhythmi non syllabis, verum tempore primo dimetiendi elementis rhythmicis antea publici iuris factam eum defendisse contra adversarios. At Porphyrius adversarios omnino non iam extitisse testis est, cum dicit τὴν ἐσομένην ἂν πρός τινων κατηγορίαν ἀπολύμενον ea scripsisse Aristoxenum. Sermonem autem in hoc fragmento alium atque in ceteris esse non video. Quod autem latior videtur et poetarum locis ornatus est, id mirum non erit ei, qui elementa et harmonica et rhythmica, qualia extant, non Aristoxeni manu perscripta, sed excerpta ex pristinis et lacunis intermixta credit. Loci autem, quibus cum lectore vel discipulo agentem se inducit Ar., inveniuntur in harmonicis quoque reliquiis (cf. Marquard. p. 260 sqq.).

Digitized by Google

si tempus disemo minus dissecaretur in duo tempora, eorum si non utrumque, at certe alterum tempore primo esset minus, quod absurdum est. Primum enim tempus omnium temporum, quaecunque per rhythmizomena tria dissecantur, brevissimum esse statuimus; si igitur extarent tempora tempore primo minora rhythmizomenorum elementis rhythmicis expressa, primum illud tempus, quod statuimus, non esset primum, sed secundum fortasse vel tertium, vel alium maiorem acciperet numerum, quo plura tempora illo primum statuto minora statuerentur. Ex quo elucet, quaecunque temporis primi spatio duplici sunt minora, quoniam in eis *ἁπλῶς οὐκ ἔξεστι τίθεσθαι πλείω μιᾶς συλλαβῆς ἢ ἑνὸς φθόγγου ἢ ἑνὸς σημείου*, ea dici *ἁπλῶς ἀσύνθετα. Λέγομεν δέ τινα καὶ ἀσύνθετον χρόνον κτλ.* —

Quae ex Aristoxeni sensu recte restituta esse ab omni dubitatione remotum esse mihi videtur. Ac ne forte quis ex Aristide (p. 32 Mb. = 49,5 W.: *πρῶτος καταληπτὸς αἰσθήσει*) et Pselli definitione auctiore (§ 7: *πρῶτόν τε νοητέον χρόνον τὸν ὑπ' οὐδενὸς τῶν ῥυθμιζομένων δυνάμενον διαιρεῖσθαι γνωρίμως*[1])) efficiat, tempus primum esse minimum *τῶν γνωρίμων τῇ αἰσθήσει*, ad usum vero pertinere etiam breviora *οὐ γνώριμα τῇ αἰσθήσει* et irrationalia, quia tempore primo non sint commensurabilia: id certe constat irrationalitatem non esse nisi inter duos *λόγους γνωρίμους τῇ αἰσθήσει ἀνὰ μέσον*. Itaque inter monosemum et disemum extant tempora irrationalia, inter monosemum et *ἄσημον*, si verbo licet uti, non item. Mihi autem tempora irrationalia duabus syllabis non exprimi posse adeo persuasum est, ut inde documentum de eorum sedibus certissimum petendum esse confidam.

Atqui nostrorum rhythmicorum, quamvis eam legem, qua tempus primum omnium temporum, quae ad rhythmicae usum spectant, brevissimum esse statuitur, verbis probaverint, tamen

1) Sic enim certe scribendum, non, ut Westphalius scripsit, *γνωρίμων*; nam *ῥυθμιζομένοις γνωρίμοις* opposita essent *ῥυθμιζόμενα ἄγνωστα*, quod absurdum. *Ἀγνώστως* autem *διαιρούμενον* erit tempus, velut cum in lexi dividitur per litteras, non per syllabas.

Digitized by Google

alius aliter subterfugere studuit. Nam ipsum tempus primum in duas pluresve partes dividere plerumque veriti sunt, at maiora spatia diviserunt, velut sesquitertium temporis primi spatium in duas partes (Caesar p. 162), disemum in tres, trisemum in quattuor (Westphalius, Christius, alii). At qui temporis primi ipsa notione omnia minora exclusa esse non intellegit, habeat sibi. Neque vero operae pretium facturus esse mihi videor, si Westphalii novam rationem, qua in eodem pede composito complura tempora prima statuit, refutem; assentientem inveniet neminem, at iudices invenit acerbissimos (veluti Grafium p. 38: „eine Mustersammlung für den Missbrauch rhythmischer Termini").

Explanationem autem de temporibus *κατὰ σύνθεσιν* diversis Aristoxeneam, de qua extant reliquiae satis uberes et luculentae, breviter hic repetere non alienum, praesertim cum Westphalius in ultima rhythmicae editione (p. 90 sqq.) ea valde perturbari passus est sive potius diversas rationes miscuisse deprehenditur.

Cuius explanationis summarium est hoc:

1. Tempus *ἁπλῶς ἀσύνθετον* est, quod propter spatii sui angustias plus una syllaba vel sono vel *σημείῳ* uno uti non potest, sive, ut metricorum verbis utar, quod solvi nullo modo potest. Temporum *ἁπλῶς* incompositorum sunt species tres: monosemum vel *πρῶτον*, irrationale e monosemo per productionem ortum (⏑̲), irrationale e disemo per correptionem ortum (–̆). Irrationalia autem *ἀσύνθετα* inter maiora temporis spatia non extitisse testatur Bacchius p. 23.

2. Tempus *κατὰ τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν ἀσύνθετον* est, quod, quamvis spatium non obstet, quominus duobus rhythmizomenorum elementis expleatur, tamen uno utitur, sive cum solvi possit, tamen non solvitur. Certe hinc cadit disemum una syllaba longa expressum; de ceteris autem syllabis longis, quae dicuntur *παρεκτεταμέναι*, hic disserere nolo.

3. Tempus *πρὸς τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν σύνθετον* est idem spatium, quod *πρὸς τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν ἀσύνθετον*, quoties duabus pluribusve syllabis, sonis, *σημείοις*

Digitized by Google

exprimitur, sive quod cum contrahi possit, tamen solvitur. Ex eorum temporum cum antecedentibus mixtione in diversis rhythmizomenis oriuntur tempora mixta.

4. Tempora *ἁπλῶς σύνθετα* (Aristox.: *ὡσαύτως* = *ἁπλῶς*, cf. el. harm. p. 58, 6. 9 Mqd.: *ἁπλῶς εἰπεῖν . . . . . ὡσαύτως εἰπεῖν*) sunt quae aut omnino excedunt temporum incompositorum spatium maximum, aut minora quae una syllaba etc. exprimi liceret, nisi propter quandam temporum singulorum naturam plura rhythmizomenorum elementa postularent; sive quae omnino non contrahi licet, velut *χρόνος δίσημος ἁπλῶς σύνθετος*, qui binis brevibus expletur in metris ionicis choriambicisque, in logaoedicis, dactyloepitritis, in pentametri altera parte, alias. Cuius rei quae sit causa, id potissimum indagare rhythmicae est.

Ab hac Aristoxeni ratione abhorrere Aristidem, iam alii viderunt; quae enim ille *κατὰ τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν* incomposita appellat, hic vocat composita, tempora aut *ἁπλῶς* aut *κατὰ τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν* incomposita et composita esse ignorat, alias differentias profert *χρόνων ἁπλῶν* et *πολλαπλῶν*, quorum utri vocentur *ποδικοί*, dissentiunt viri docti. Nos autem ista non curamus.

C.

De temporibus eurhythmis rhythmoidibus arrhythmis.

Cum autem de temporum differentia *κατὰ σύνθεσιν* expositum esset in excerptis rhythmicis maioribus, statim pergitur ad pedes. At in pristino Aristoxeni libro post temporum incompositorum et compositorum tractationem de temporibus podicis et rhythmopoeiae propriis expositum fuisse docet Psellus (§ 8), in fragmento autem Parisino (§ 7) et apud Aristidem (p. 33 Mb.) enumerantur alia temporum genera tria. Ac de his quidem prius agendum. Est enim:

Digitized by Google

in frgm. Parisino § 7, p. 79, 6 W.:

Τῶν δὲ χρόνων οἱ μὲν εὔρυθμοι, οἱ δὲ ῥυθμοειδεῖς, οἱ δὲ ἄῤῥυθμοι.

Εὔρυθμοι μὲν οἱ διαφυλάττοντες ἀκριβῶς τὴν πρὸς ἀλλήλοις εὔρυθμον τάξιν·

ῥυθμοειδεῖς δὲ οἱ τὴν μὲν εἰρημένην ἀκρίβειαν μὴ σφόδρα ἔχοντες, φαίνοντες δὲ ὅμως ῥυθμοῦ τινος εἶδος·

ἄῤῥυθμοι δὲ οἱ πάντως ἄγνωστοι ἔχοντες πρὸς ἀλλήλοις σύνθεσιν.

apud Aristidem p. 50, 4 W.:

Τούτων δὴ τῶν χρόνων οἱ μὲν ἔῤῥυθμοι λέγονται, οἱ δὲ ἄῤῥυθμοι, οἱ δὲ ῥυθμοειδεῖς.

1) *Ἔῤῥυθμοι μὲν οἱ ἔν τινι λόγῳ πρὸς ἀλλήλοις σώζοντες τάξιν, οἷον διπλασίονι, ἡμιολίῳ καὶ τοῖς τοιούτοις·*

3) *ῥυθμοειδεῖς δὲ οἱ μεταξὺ τούτων καί πη μὲν τάξεως τῶν ἐῤῥύθμων, πῃ δὲ τῆς ταραχῆς τῶν ἀῤῥύθμων μετειληφότες·*

2) *ἄῤῥυθμοι δὲ οἱ παντελῶς ἄτακτοι καὶ ἀλόγως συνειρόμενοι.* [Numeri adscripti significant eum ordinem, qui invenitur in codicibus.]

Sermonem esse de temporibus compositis et inde sequitur, quod unius temporis absoluti spatium per se cognosci non potest et quod notiones *σύνθεσις, συνειρόμενοι, λόγος πρὸς ἀλλήλους* inveniuntur, denique demonstrat praeceptorum conexus apud Aristidem, qui tempora composita, quamvis alia atque Aristoxenus intellexerit, antea tractata respicit verbis *τούτων δὴ τῶν χρόνων*. Quaerendum autem primum, utra praecepta notionem Aristoxeneam tradant, utrum quae *εὐρύθμους* vocant *χρόνους*, an quae *ἐῤῥύθμους*.

Εὔρυθμον scriptum videmus in fragmentis Aristoxeneis el. rh. p. 276 fin. = 30, 17 W.: *ἀμφότερα γὰρ πέφυκεν ἐπιδέχεσθαι τὸ ῥυθμιζόμενον* (subiectum) *τὰ συστήματα* (obiectum), *τό τε εὔρυθμον καὶ τὸ ἄῤῥυθμον*. P. 296 = 35, 7 W.: *οὐδὲν γὰρ αὐτῶν* (scil. *τῆς ἄρσεως καὶ τῆς βάσεως τοῦ χορείου ἀλόγου*) *μέτρον κοινὸν εὔρυθμον*. P. 298 = 35, 21 W.: pedes *γένει διαφόρους* habere praeter aequi et dupli rationes *ἄλλον τινὰ τῶν εὐρύθμων χρόνων*. Si autem *χρόνος εὔρυθμος* idem fere sibi vult quod *λόγος*, sequitur huc cadere non unam prae-

Digitized by Google

ter allatas, sed plures rationes, hemiolii, epitriti, triplasii, alias, quae dicuntur *γνώριμοι τῇ αἰσθήσει*. *Ἐῤῥύθμους* autem *λόγους* tres tantum extare tradit musicus p. 302 Mor. = 36, 14 sqq. W., dupli, aequi, sesquitertii; epitriti (p. 37, 14 sq.) vero rationem, triplasii (36, 21), pentaplasii (37, 10), hexaplasii (37, 14) non esse *ἐῤῥύθμους* affirmat. Item p. 272 Mor. = 29, 21 W. dicit *τὸν ῥυθμὸν γίγνεσθαι, ὅταν ἡ τῶν χρόνων διαίρεσις τάξιν τινὰ λάβῃ ἀφωρισμένην· οὐ γὰρ πᾶσα χρόνων τάξις ἔνρυθμος* (*ἐν ῥυθμοῖς* codd., *εὔρυθμος* Psell.). In eis autem, quae statim sequuntur, invenitur vox *εὔρυθμος;* sed verba *τὸ μὴ πᾶσαν χρόνου τάξιν εὔρυθμον εἶναι* claritatis causa a scriba quodam inepte sunt repetita. Aristoxenus enim tautologiam facile evitare potuit, si *πιθανὸν μὲν* praecedentibus adnectere voluisset pronomine demonstrativo vel relativo. Sed in eiusmodi locutionibus postpositis gaudet dissolutione sententiarum.[1]) Adde Aristox. apud Athen. XIV p. 630 F: *καὶ αὐτοὶ δ' οἱ Λάκωνες ἐν τοῖς πολέμοις τὰ Τυρταίου ποιήματα ἀπομνημονεύοντες ἐῤῥύθμον κίνησιν ποιοῦνται.* Quae cum ita sint, *εὔρυθμον* latius patere liquet quam *ἐῤῥυθμον*; illud enim de temporum definitorum coniunctionibus qualibuscunque usurpatur nec formas rhythmicas respicit, sed *αἴσθησιν*; hoc vero de eis solis temporum coniunctionibus, quae cadunt in rhythmopoeiam continuam. *Εὔρυθμοι* igitur — atque ea quidem lectio potior — erunt ei *χρόνοι σύνθετοι*, quorum singula tempora sunt *γνώριμα τῇ αἰσθήσει.*

Simile quoddam accidit in harmonica. *Μελῳδούμενον* enim est, quod unquam potest cadere in *μέλος*, *ἐμμελές* autem, quod certo quodam tetrachordi loco debet poni. Ex. gr. quarta toni pars est *μελῳδούμενον*, *ἐμμελὲς* autem non nisi in genere enharmonio, in diatono vero est *ἐκμελές*; hemitonium autem

1) Cf. el. harm. p. 6, 27 Mqd.: *περὶ ἧς οἱ πλεῖστοι τῶν ἁρμονικῶν οὐδ' ὅτι πραγματευτέον ᾠήθησαν· δῆλον δ' ἡμῖν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν γέγονεν;* adde pp. 46, 12; 62, 5; 76, 20; 92, 23; denique p. 106, 16, quem in locum corruptela irrepsit, cui ita medebimur: *ἐὰν οὖν ..... γένηται, τὸ δὲ τέταρτον ἄνισον, — γίγνεται* (*γένηται* codd.) *δ' ἐν τῷ συντονωτάτῳ διατόνῳ — κτλ.*

Digitized by Google

bene ponitur in tetrachordo, si interest inter hypaten et parhypaten; inter lichanum autem et mesen erit ἐχμελές.

De rhythmoidibus autem temporibus et arrhythmis difficilius est cognoscere. Arrhythma enim tempora non nisi ea de causa enumerari, ut a rhythmica protinus abesse demonstrentur, consentiunt viri docti (Caesar p. 92, quem sequitur Westphalius Rh.[3] p. 96); nam rhythmum exigere ordinatam temporum compositionem. Tamen ἄλογον omnino esse ἄῤῥυθμον idem Caesar (p. 93) concedit, irrationalitatem autem quandam non esse a rhythmo exclusam, quam subesse χρόνοις ῥυθμοειδέσιν, eam scilicet, quae terminis sit inclusa atque coercita. At nonne omnis arrhythmia finibus circumscripta esse cogitari potest? Cum autem nec cur altera arrhythmia sit accepta, altera exclusa, nec quid huic sit proprium exponat, ipsum, quod voluit, non plane vidisse apertum est, verum praecepta ad res accommodare studuit, cum ne res quidem, quaecunque accidere possunt, haberet perspectas.

Ac de εὐρύθμων quidem natura satis constat. In ἀῤῥύθμων autem definitionibus eaedem notiones inveniuntur, quas valere cognovimus de pedibus irrationalibus; nam sunt ἀλόγως συνειρόμενοι (Aristid.) et ἄγνωστοι ἔχουσι πρὸς ἀλλήλοις σύνθεσιν (frg. Paris.), quia sunt οὐ γνώριμοι τῇ αἰσθήσει, i. e. et universum spatium est indefinitum et spatia singula; nam in choreo irrationali etiam thesis non pedis ipsius ratione, sed per alios pedes definitur. Quoniam autem hic temporum compositiones ab omni rhythmorum copulatione absolutae cogitantur, thesis quoque illa ab omni rhythmo soluta erit ἄλογος. Itaque chorei irrationalis absoluti neutrum tempus est definitum. Quapropter eiusmodi temporum coniunctio ad ἀῤῥυθμίαν spectabit. Quod non mirum. Ipse enim Aristoxenus (p. 30, 16 W.) rhythmizomenum commune esse ἀῤῥυθμίας τε καὶ ῥυθμοῦ et excipere utrumque systema, τό τε εὔρυθμον καὶ τὸ ἄῤῥυθμον, testatur; rhythmizomenum autem absolutum a rhythmopoeiae usu non extat. Ubi autem illa arrhythmia a poetis admittatur vel adhibeatur, usu postea cognoscendum erit.

Rhythmoide autem erunt tempora ex duobus irrationalibus

Digitized by Google

per parallagen ortis composita, quae eurhythmis ita sunt cognata, ut spatium commune legitimum (*ἀριθμὸν ῥητὸν*) servent, arrhythmis autem propter singulorum temporum *ἀλογίαν*. Quod commune duorum irrationalium spatium rationale ita demum percipitur, ut accedat tertium tempus rationale. Itaque *εὐρύθμου λόγος* cernitur in binis temporibus incompositis, *ῥυθμοειδοῦς* in trinis pluribusve demum, *ἄῤῥυθμον* vero omnino non habet *λόγον*. Atque *ἄῤῥυθμα* dicta sunt tempora, quod ex eis iteratis non fit rhythmus, rhythmoide vero rhythmum non turbant, sed *οὐ λίαν τὰ γένη μεταβάλλουσι* (Aristid. p. 99 Mb.) et habent *ῥυθμοῦ τινος εἶδος*, quoniam servant *τὴν ἀναλογίαν τὴν τῶν ῥητῶν χρόνων*, e quibus per parallagen orta sunt.

Aristides autem addit species *τῶν χρόνων στρογγύλων* et *περίπλεων*, quae secundum praeceptorum ordinem ad rhythmoide pertinere videntur. At si *ῥυθμοειδεῖς χρόνοι* servant *ἀναλογίαν τῶν εὐρύθμων*, *χρόνοι στρόγγυλοι* et *περίπλεω*, quos per correptionem et productionem temporum eurhythmorum orta esse nomina declarant, non ad duplicem spectabunt irrationalitatem. Atqui tertio loco in pristino fonte posita fuisse tempora arrhythma, probatur fragmentis Parisinis, quandoquidem ea maiorem fidem et in notionibus praestare docuimus et in definitionibus praestant; nam cum alias quoque verba Aristoxenea retinuerint, tum verbum definiendum in temporum eurhythmorum definitione repetunt, quem morem Aristoxeni proprium fuisse supra cognovimus. Aristides vero cum alias praeceptorum ordinem non servavit (velut in differentiis pedum), tum hic rhythmoide tertio loco collocasse videtur, ut ea inter alia temporum genera media (*μεταξὺ τούτων*) posset dicere. Itaque *χρόνοι στρόγγυλοι* et *περίπλεω* non *ῥυθμοειδῶν*, verum *ἀῤῥύθμων* species habendi erunt. — *Ἄῤῥυθμον* autem *περίπλεων* erit tempus productum super spatium legitimum, velut choreus ille irrationalis, si trochaeis admiscetur. *Ἄῤῥυθμον* autem *στρόγγυλον* erit ex. gr. tempus e trisemo per correptionem ortum, quod interest inter trisemum et disemum, inter trochaeum rationalem et

Digitized by Google

pyrrhichium. Quod cum definitione illa Aristoxenea a pedibus singularibus (*ποδὶ ἑκάστῳ*) irrationalibus exclusum esse supra expositum sit, tamen non abest a rhythmopoeia; nam invenitur *ἐν ῥυθμοῖς* aeque ac *χρόνος* ille *ἄῤῥυθμος περιτλεως*, qui etiam absolute adhibetur.

D.

De temporibus podicis et rhythmopoeiae propriis.

Cum autem in eis differentiis, de quibus verba fecimus, tempora spectentur absoluta et a rhythmo aliquo libera, secuta est alia differentia, quae pertinet ad tempora in rhythmo certo quodam posita. De quibus unice extat caput Psellianum octavum. Ubi Aristoxenus: *χρόνοι ποδικοὶ*, inquit, sunt, qui tempus obtinent aut *σημείου ποδικοῦ*, i. e. sive arsis sive basis, velut in rhythmo trochaico thesis disema et arsis monosema, aut totius pedis, velut trisemi. Tempora autem rhythmopoeiae propria sunt *παραλλάττοντα ταῦτα τὰ μεγέθη ἐπὶ τὸ μεῖζον ἢ τὸ ἔλαττον*. Quae ita intellegenda sunt, ut ex. gr. in rhythmopoeia trochaica arsis una quaedam supra monosemum spatium producatur, quo facto tempus rhythmopoeiae proprium dicetur et arsis producta et totus pes trisemum spatium excedens, in quo inest arsis producta. Si autem rhythmi trochaici una quaedam thesis disema corripitur, item oriuntur tempora rhythmopoeiae propria *παραλλάττοντα ἐπὶ τὸ ἔλαττον* aut *τὴν βάσιν* aut *τὸν τρίσημον πόδα*. Itaque arsis disema et thesis monosema et totius pedis spatium tetrasemum vel disemum, quamvis sint *χρόνοι εὔρυθμοι*, tamen in rhythmo trochaico non sunt *ποδικοὶ*, sed *ῥυθμοποιίας ἴδιοι*. Quae temporum podicorum mutationes per se quaeque atque absolutae absunt a rhythmis, coniunctae vero admittuntur. In binorum igitur spatiorum mutatione inest *ἡ παραλλαγὴ ἡ τῶν χρόνων ποδικῶν* aeque atque ea, quam in irrationalitate harmonica accidere supra cognovimus. Atqui latius *ἐν ῥυθμοῖς* patet *παραλλαγὴ* quam illic. Deest enim a praecepto illo significatio mensurae, qua mutantur tempora podica. Quod propterea factum est, quod aut definita aut indefinita esse

Digitized by Google

potest illa mutatio (*παραλλαγή*). Si enim arsis trochaica augetur tempore primo, thesis vero eodem spatio definito deminuitur, oriuntur spondeus et pyrrhichius, in quorum compositione inest pedum trisemorum cum hexasemis mixtio, quae a metricis aut iam a rhythmicis (Mar. Vict. p. 94, 19 K.) vocatur *ἀνάκλασις*:

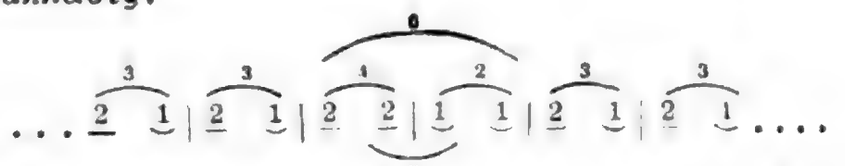

Quoties vero parallage habet mensuram indefinitam, oriuntur tempora irrationalia rhythmopoeiae propria:

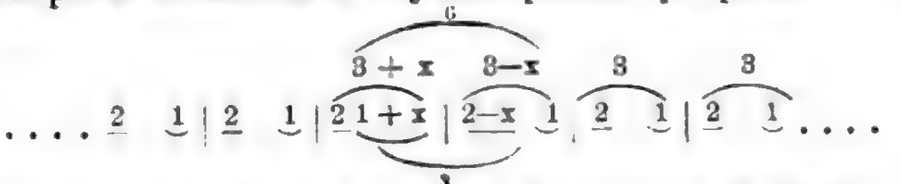

Sin autem eundem rhythmum in iambos dividimus, *παραλλαγὴ* pertinebit ad tempora singula (*σημεῖα*) tantum, pes autem iambicus totus, qui temporum *ἀνάκλασιν*, i. e. commutationem est passus, non erit *χρόνος ῥυθμοποιίας ἴδιος*, verum *ποδικὸς*, quoniam non *παραλλάττει τὸν χρόνον τρίσημον ἐπὶ τὸ μικρὸν ἢ τὸ μέγα*. Contra in rhythmo iambico, cum *παραλλαγὴ* cogitatur talis, ut antecedat thesis correpta arsin productam, *χρόνον ποδικὸν* servabit trochaeoides aliquis pes:

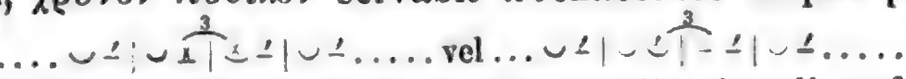

Cum autem in eiusmodi rhythmopoeiis singuli pedes non sint apti ad rhythmum significandum (*σημαίνειν καὶ γνώριμον ποιεῖν* el. rh. p. 33, 1), ne tamen rhythmopoeiae pars, quae utitur temporibus rhythmopoeiae propriis, expers sit mensurae, dupla legitimae adhibetur mensura, hexasema, quae appellatur *ποὺς κατὰ συζυγίαν σύνθετος ἑξάσημος*. Itaque rhythmus (*ὁ ῥυθμὸς* Aristox.) *σημαίνεται καὶ γνώριμος γίνεται τῇ αἰσθήσει* pedibus duobus, i. e. *πλείοσιν ἑνός* (el. rh. p. 33, 2); mensura autem e pluribus pedibus composita vocatur *ποὺς σύνθετος*.

Sic unice locum illum de temporibus podicis et rhythmopoeiae propriis apte ac simpliciter intellegi et cum pedis de-

Digitized by Google

finitione Aristoxenea conciliari posse mihi persuasum est. De eis autem, quae viri docti (Feussnerus p. 60, Brambachius, Baumgartius, Weilius, Westphalius, de quibus adi Westph. Rh.[3] p. 120 sqq.) de utroque praecepto senserunt, disputare supersedeo. Quis enim recte viderit, usus docebit.

Pars altera.

De irrationalitatis sedibus.

Irrationalitatis sedes, quatenus ad arses spectant, eo cognosci, quod in lexi exprimantur syllaba modo brevi modo longa, viri docti consentiunt [1]), rationales autem et monosemas esse eas arses, quae longas non excipiant, sed brevibus semper utantur. Quod si recte se habere concedimus, ita explicandum erit, ut monosemum spatium tam breve sit, ut longae pronuntiandae non sufficiat, irrationalitate vero tantum temporis adici monosemo, ut vel longam possit excipere. Usu autem probandum est tempus monosemum irrationalitate non tanto augeri, ut etiam duabus brevibus excipiendis par fiat, verum disemum demum tempus solvi; sive ut notionibus Aristoxeneis utar, tempus irrationale disemo minus esse *ἁπλῶς ἀσύνθετον*. minimum autem tempus *κατὰ ῥυθμοποιίας χρῆσιν σύνθετον* esse disemum. Si autem tempora disemo minora non excipiunt binas breves, sequitur disemum non excipere longam et brevem; nam aut brevis esset tempore primo minor, quod fieri posse secundum legem illam Aristoxeneam negavimus, aut longa in monosemum spatium corripienda; quod si fieret, ex metris de rhythmo aliquid cognosci posse prorsus desperandum est. Contra theses eae, quae disemae esse statuuntur, paene nusquam redduntur syllaba brevi. Sumimus igitur non posse exprimi tempus monosemum syllaba longa, brevi disemum.

1) Excepto uno, quoad sciam, Brambachio (Rhythm. u. metr. Unterss. p. 16), qui an irrationalitas temporum e metris omnino cognosci posset, dubitavit et in rhythmis cantu solo expressam esse opinatus est.

Digitized by Google

Quas leges ad metrorum numeros cognoscendos adhibeamus et quamvis usu non utique semper probari fortasse appareat, tamen exequi eas conemur atque in eis exequendis quatenus licet, progrediamur.

CAPUT X.

De metris ἀπεμφαίνουσι, quae dicuntur.

Trimetrum iambicum ad sena spatia trisema esse revocandum, ita ut universum eius spatium sit duodeviginti morarum, vulgo creditur. Atqui comici saepissime, tragici interdum pro iambo ponunt anapaestum, quattuor autem morae, quae in anapaesto inesse videntur, ad trisemum spatium revocari non possunt, nisi una pluresve morae in temporis spatium primo minus corripiantur, quod a temporis primi natura abhorrere contendimus. Sed salva lege Aristoxenea rem explicare poterimus variis modis. Nam aut tempus primum in pedibus illis anapaesticis vel in metris iambicis anapaestos admittentibus dimidium eius possumus putare, quod in ceteris pedibus vel metris iambicis esse consuevit, agoge autem duplo celerior, ita ut totus pes non sit trisemus, verum hexasemus, thesis autem quattuor moras complectatur. At de iambo trochaeove simplici hexasemo nihil compertum habemus. Aut tempus primum cum brevi anapaesti altera convenire statuimus, pedes autem anapaesticos et iambicos inter se esse aequales, ita ut iambi arsis tertia temporis primi parte anapaesti brevi sit maior. Quocum convenire dixerit quispiam, quod metrici quidam (Mar. Vict. p. 83, 17; Censorin. p. 613, 1) trimetrum iambicum recipere tempora plurima viginti quattuor dicunt. At id certe non a rhythmicorum doctrina repetendum est, sed est metricorum ipsorum, qui trimetra quaedam comica ex omnibus spondeis vel anapaestis composita (velut Ran. 1203), non trimetri comici figuram per se respiciunt. Neque vero de iambo tetrasemo quidquam traditum est. Aut cum Hermanno (el. doctr. metr. p. 21 sq., epit. d. metr. § 35) aliisque (velut Caesare, Grdzge. p. 164) syllabas sermonis cotidiani pronuntiatione

Digitized by Google

correptas in monosemum spatium putes. Quod quamvis comicis concedi possit, tamen cum tragicorum arte non convenit. Accedit quod si in illa explicatione acquiesceremus, quamvis res ipsae intellectae et numeri spatium servatum esset, tamen, praesertim cum anapaesti longam a comicis interdum solvi constet (Christ. Metr.[2] p. 328), facere non possumus, quin legem Aristoxeneam, qua tempus primum, quantum iambi arsi rationali exprimitur, omnium temporum, quaecumque ad usum spectant, minimum esse statuitur, falsam esse et cum rebus ipsis non convenire concedamus. Ultima autem via nobis erit ea, ut anapaestos iambis intermixtos trisemum spatium excedere statuamus, correptione autem alius pedis universum trimetri iambici spatium duodeviginti morarum servari. Quod accidere potest, si singuli vel pauci anapaesti iambis admiscentur, non vero, si plures deinceps ponuntur atque adeo, ut interdum fit apud comicos (ex. gr. Vesp. 879), totum trimetrum excepto pede ultimo ex anapaestis componitur.

Atqui anapaestos trimetris immixtos omnes una absolvere non licet. Nam per se liquet interesse inter comicorum in anapaestis admittendis licentiam ex pronuntiatione vulgari ortam [1]) et tragicorum artem, qua anapaestus nisi in primo pede sponte non ponitur, a ceteris vero pedibus abest, nisi inest in nominibus propriis. Huc autem spectare mihi videntur *μέτρα ἀπεμφαίνοντα*. De quorum natura, quamvis loci complures extent, tamen dilucidius solus refert Aristides in operis parte, quae est de metrica p. 57 fin. Mb.: *καλεῖται δέ τινα (μέτρα) καὶ ἀπεμφαίνοντα, ὅταν ἐν τοῖς συνθέτοις ποσὶν, ὅπου χρεία βραχείας, μακρὰ παραληφθῇ, ᾧ τινες καὶ τῶν ἀρχαίων κέχρηνται διὰ τὴν τῶν ὀνομάτων ἀνάγκην*. Quae si recte intellego, *μέτρα ἀπεμφαίνοντα* non sunt metra clauda, ad quae rettulit Rufinus (p. 559, 25 K.), nec metra, quae *παρὰ*

1) Unde item fluxisse videtur anapaestorum in fabularum satyricarum trimetris usus. Neque enim inveniri anapaestum nisi in versibus, qui personis lascivioribus (velut Sileno, Cyclopi, choro satyrorum in Euripidis Cyclope) tribuuntur, abesse a generosioribus notum est (cf. Hermann. praef. ad Cycl. p. XII).

Digitized by Google

τόπον spondeo utuntur, ut vult schol. Hephaest. p. 212, 9 Westph. Nam in choliambis pes ultimus vitiatur non διὰ τὴν τῶν ὀνομάτων ἀνάγκην, sed libero poetarum in metro eligendo arbitrio. Neque vero ea necessitas usu venit in versibus illis Simonideis (frg. 4.: ἐβόμβησεν θάλασσα et frg. 6) et Alcmanicis (frg. 1). Eadem enim metri natura invenitur apud Pindarum in metris Ol. VI str. 6, XIII str. 3, Py. I str. 3, aliis, quibus παρὰ τόπον, i. e. paribus metrorum iambicorum sedibus arsis longa esse videtur (cf. Py. X str. 6, Ol. IV str. 6, Py. VIII str. 7); nam cum longa aut per omnes strophas aut certa quadam condicione inveniatur, non propter verborum necessitatem positam eam esse elucet. Accidit autem illa τῶν ὀνομάτων ἀνάγκη maxime in nominibus propriis; nam cum nomina non propria rhythmo proposito non apta evitari possint synonymis adhibitis, propriis numero non convenientibus uti interdum sermo exigit. Scimus autem tragicos admisisse anapaestum in trimetri iambici pedibus mediis nec non in tetrametro trochaico (certe Or. 1535: ξύγγονόν τ' ἐμὴν Πυλάδην τε) ita tantum, si expletur nomine proprio, cum comici eum trimetris immiscerent nulla verborum ratione habita. Ac ni fallor, ea quae de usu longae pro brevi tradita sunt ab Aristide, optime cadunt in anapaestum trimetro immixtum, si eius pedis non brevem utramque arsi adscribimus, ut vulgo fit, sed alteram trahimus ad thesin, anapaestum autem illegitimum non pro iambo vel dactylum pro trochaeo, verum anapaestum pro tribracho positum esse credimus, id quod veterum poetarum ipsorum fuisse probabile est. Nam apud comicos ut tribrachus ita anapaestus abest a pede ultimo (Ran. v. 1203 pro θῡλάκιον scribendum est θύλακον, quemadmodum ληκύθιον illud ad versus finem (vv. 1214. 1216. 1224. 1227. 1231. 1234) semper dicitur λήκυθος). Porro ut tribrachi thesis soluta ita tantum dispertitur inter duo verba non arte conexa, si accedit vocalis ultimi elisio (cf. infra), ita ne anapaesti quidem brevem secundam in verbo maiore positam seiungi a verbo insequente in omnibus trimetri comici pedibus quidquam habet offensionis, si intercedit apocope (Bernhardi in act. soc. Lips. I p. 285). Sed de his accuratius, si licet, alias.

Digitized by Google

Ἀπεμφαίνοντα autem metra dicta esse videntur propterea, quod *ἀπεμφαίνουσι τὸν ῥυθμόν*, i. e. quia legitimus rhythmus eis non fit perspicuus (*ἐμφανὴς*), sed alium ostendere videntur. Cum autem universa metricae expositio tum ea, quae de metris illis tradidit Aristides, ex Heliodori metrici doctrina petita esse vulgo creduntur (Caesar p. 31). Sed fortasse id ipsum praeceptum altius repetendum et ad rhythmicos conferendum est, non tam propterea quod pedum compositorum fit mentio — nam ea non modo ab Hephaestione (schol. Heph. p. 218, 20 W.: *λέγει* (scil. *ὁ Ἡφαιστίων*) . . . . . *δευτέραν δὲ ἀντιπάθειαν τὴν ἐν τοῖς συνθέτοις* (*ποσὶ*), *λέγω τὴν ἐν τοῖς τετρασυλλάβοις*· sed etiam ab Heliodoro non aliena fuisse videtur, quamvis hic ipse in reliquiis ea non usus sit —, quam quod commemorantur *οἱ ἀρχαῖοι* scil. *ποιηταί*. Metricos enim non omnibus poetis parem auctoritatem tribuisse nusquam traditum est. An Hephaestio anapaestum inter pedes, quos iambus lege excipiat, enumerat, Heliodorum, cuius vestigiis institisse Hephaestio traditur, aliter egisse putamus? Rhythmicos vero praecepta sua non ad omnium poetarum artem pertinere voluisse probatur testimoniis. Nam in Plutarchi de musica libello, quo non nulla ex Aristoxeni libris decerpta sunt, narratur de musicae et adolescentia et depravatione, qualis Aristoxeni aetate fuit. Cum autem de melopoeia deflorescente verba fecisset is, quem Plutarchus loquentem facit, sic pergit (c. 12): *ἔστι δέ τις καὶ περὶ ῥυθμῶν λόγος. γένη γάρ τινα καὶ εἴδη ῥυθμῶν προσεξευρέθη, ἀλλὰ μὴν καὶ μελοποιιῶν*[1] *τε καὶ ῥυθμοποιῶν· πρότερα μὲν γὰρ ἡ Τερπάνδρου καινοτομία καλόν τινα τρόπον εἰς τὴν μουσικὴν εἰσήγαγε. Πολύμνηστος δὲ μετὰ τὸν Τερπάνδρειον καινῷ* (*καὶ ᾧ* codd.) *ἐχρήσατο, καὶ αὐτὸς μέντοι ἐχόμενος τοῦ καλοῦ τύπου, ὡσαύτως δὲ καὶ Θαλήτας καὶ Σακάδας· καὶ γὰρ οὗτοι κατά γε τὰς ῥυθμοποιίας ἱκανοὶ, οὐκ*

1) Westphalius scripsit *μετροποιῶν*, quo opus non est. Immo *μελοποιία* et *ῥυθμοποιία* hic ita differre videntur, quemadmodum *μέλος ἔμμετρον* et *ῥυθμὸς* (Aristox. apud Quintil. I 10, 22), *μουσικὴ* et *ῥυθμικὴ* (Dionys de comp. verb. c. 11; cf. Mar. Vict. p. 39). *Μέλος* igitur hic non dicitur compositio harmonica, verum idem quod *τελεία ᾠδή* (Aristid. p. 48, 16 W.).

Digitized by Google

ἐξαίνοντες μέντοι τοῦ καλοῦ τύπου· ἔστι δέ τις Ἀλκμανικὴ καινοτομία καὶ Στησιχόρειος, καὶ αὐταὶ οὐκ ἀφεστῶσαι τοῦ καλοῦ. Κρέξος δὲ καὶ Τιμόθεος καὶ Φιλόξενος καὶ οἱ κατ' αὐτοὺς τὴν ἡλικίαν γεγονότες ποιηταὶ φορτικώτεροι καὶ φιλόκαινοι γεγόνασι, τὸν (fort. *τὸ*) *φιλάνθρωπον καὶ θεματικὸν νῦν ὀνομαζόμενον* [*τρόπον* add. Scheibel, Volkmann, Westphal] *διώξαντες· τὴν γὰρ ὀλιγοχορδίαν καὶ τὴν ἁπλότητα τῆς μουσικῆς παντελῶς ἀρχαϊκὴν εἶναι συμβέβηκεν.* Similiter Dionys. Hal. de comp. verb. p. 131 R.: *οἱ δέ γε διθυραμβοποιοὶ . . . . . καὶ τοῖς ῥυθμοῖς κατὰ πολλὴν ἄδειαν ἐνεξουσιάζοντες διετέλουν, οἵ γε δὴ κατὰ Φιλόξενον καὶ Τιμόθεον καὶ Τελέστην· ἐπεὶ παρά γε τοῖς ἀρχαίοις τεταγμένος ἦν ὁ διθύραμβος.* Quicunque igitur poetae olim aliquid in rhythmis novarunt, non decesserunt a *τῷ καλῷ τύπῳ* scil. *τῆς ῥυθμοποιίας*. Sunt autem poetae primae et secundae *καταστάσεως* [1]) (c. 9a Westph.), quibus adscribuntur praeter vetustiores (c. 21 et 18) Pindarus (c. 31), Simonides (c. 20), Aeschylus et Phrynichus (ibidem), Lamprus, Pratinas (c. 31); Sophocles vero et Euripides non item. Tertia autem (cf. c. 6) incipit inde a Phrynide Mytilenaeo, qui narratur (schol. Ar. Nub. 971) primus vicisse Panathenaea citharodia *ἐπὶ Καλλίου ἄρχοντος* (Ol. 81, 1 = 45⅘). Cuius aetatis antistites sunt Crexus, Timotheus, Philoxenus. Ac quoniam Sophoclem et Euripidem illorum aetatem non solum attigisse scimus, sed etiam tum illum duas certe, hunc plerasque fabularum, quae supersunt, conscripsisse, et cum ne sibi quidem ipsos constitisse in rhythmorum licentiis admittendis constet, dubium est, utrum ei ipsi *κατὰ τὰς ῥυθμοποιίας ἱκανοὶ* semper utique sint existumandi, an communi aetatis illius studio novitatis ducti easdem licentias capessiverint, quibus dithyrambici illi praeiverant.[2]) Quorum novationes inerant,

1) E secunda autem aetate nominantur eidem poetae, qui antea (capp. 5 et 9—10), et si capita 3—10 ex Heraclidis Pontici maxime libro, qui inscriptus erat *συναγωγὴ τῶν ἐν μουσικῇ*, decerpta sunt (Westphal. edit. suae p. 25), illud de rhythmopoeia mutata caput (12) fluxisse consentaneum est ex eodem auctore non despiciendo.

2) De Sophocle quidem Aristoxenus noster (vita Soph. anonym. § 23

Digitized by Google

ut eiusdem Plutarchi capite sexto edocemur, in *τῷ μεταφέρειν τὰς ἁρμονίας καὶ τοὺς ῥυθμούς*, id quod a vetustiorum arte *μεχρὶ τῆς Φρύνιδος ἡλικίας* abhorrebat. Diversa est igitur metaphora a metabole. Hanc enim a primae secundaeque aetatis musicae poetis non alienam fuisse testatur Plutarchus (auctore videlicet Aristoxeno) c. 21, cum dicit Tyrtaeum Andream Thrasyllum, veterum poetarum quosdam, consulto abstinuisse *χρώματός τε καὶ μεταβολῆς καὶ πολυχορδίας καὶ ἄλλων πολλῶν ἐν μέσῳ ὄντων ῥυθμῶν τε καὶ ἁρμονιῶν καὶ λέξεων*. Ab eodem Plutarcho (c. 8) Sacadae *νόμος τριμερὴς* ita dictus esse *διὰ τὴν μεταβολὴν* traditur. Ac Pindarum quidem metabole rhythmica satis usum esse cum alia carmina tum dithyrambi fragmentum (53 Bgk.) demonstrant. Definivit autem Aristoxenus (el. harm. p. 54, 18 Mqd.) *μεταβολὴν* hunc in modum: *λέγω (τὴν μεταβολὴν) δ' οἷον πάθους τινὸς συμβαίνοντος ἐν τῇ τῆς μελῳδίας τάξει* (cf. Marquard. pp. 244. 315 sqq.). De qua musicae disciplinae parte disseruisse dicitur Aristoxenus in conviviis (= in *συμμικτοῖς συμποτικοῖς* Mahne p. 146) et ad leges revocare studuisse (Plut. non posse suav. vivi sec. Epic. 13, 4 p. 1095 E). Quid vero sit *μεταφέρειν τὰς ἁρμονίας* (i. e. *τοὺς τόνους* secundum Aristoxenum), docet Philoxeni dithyrambici illius exemplo Aristoteles (Polit. VIII 7, 9). Nam *Φιλόξενος*, inquit, *ἐπιχειρήσας ἐν τῷ Δωριστὶ ποιῆσαι διθύραμβον τοὺς Μυσούς, οὐχ οἷός τ' ἦν, ἀλλ' ὑπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς ἐξέπεσεν εἰς τὸ φρυγιστὶ τὴν προσήκουσαν* (scil. *ἁρμονίαν*) *πάλιν* (simile quoddam Plut. de mus. c. 33). Si igitur *μεταβολὴ* est ea mutatio, per quam ab alio ad aliud sive harmonicae sive rhythmicae compositionis genus legitime transitur tum, cum *πάθος* exprimendum est, *μεταφορὰ* contra erit ea mutatio, in qua animus variatione non afficitur sive

---

Jahn) memoriae tradidit, *ὡς πρῶτος τῶν Ἀθήνηθεν ποιητῶν τὴν φρυγίαν μελοποιίαν εἰς τὰ ἴδια ἁρμάτα παρέλαβε καὶ τοῦ διθυραμβικοῦ τρόπου* (sic cum codd. aliquot Bergkius) *κατέμιξε*. A quo *διθυραμβικῷ τρόπῳ* diversa esse videtur *διθυραμβικὴ ἀγωγή*, in quam convertit numeros (*μετέστησε τοὺς ῥυθμοὺς* Plut. de mus. 29) iam Lasus Hermionensis, Pindari praeceptor.

Digitized by Google

potius non afficiendus est. Quod aperte quadrat in anapaestos iambicis trimetris immixtos; nam anapaestus ponitur, non ut aliud numeri ἦθος exprimat atque iambus, sed quia verba pedem anapaesticum in numerum iambicum transferre (*μεταφέρειν*) et legitimo numero excidere (*ἐκπίπτειν*) poetas sive cogunt sive adducunt.

Cum autem Aristoxenus harmonicam aequalium artem adeo fastidiret, ut in barbariem delapsa theatra, musicam inquinatam esse et vulgivagam factam diceret (Athen. XIV p. 632 B) et musicae studiosis suadeat imitari *τὸν ἀρχαῖον τρόπον* (apud Plut. de mus. c. 32, ex Aristoxeno petita auctore Westphalio edit. p. 19), tum rhythmica doctrina non respexisse metra *ἀπεμφαίνοντα* consentaneum est, sed eorum artem, ex qua harmonica praecepta derivavit, primae et secundae aetatis auctorum, *τῶν ἀρχαίων*, a quibus adhibetur genus enharmonium suum (Plut. de mus. 39; Aristox. el. harm. p. 32, 5 Mqd.). Aristoxenus autem de genuinis lyricorum carminibus comicorumque fabulis inquisivit fortasse ea de causa, ut cognosceret, quae veteri, quae recentiori rhythmopoeiae *τρόπῳ* sint vindicanda. Abiudicavit enim Diagorae Melio carmina quaedam (Philodem. *περὶ εὐσεβ.* p. 85 Gomperz), Thespidi comoedias aliquot ab Heraclide Pontico subditas (Diog. Laert. V 92), Epicharmo a Chrysogono tibicine factas (Athen. XIV p. 648 E). Quamquam in Epicharmi, poetae dithyrambicis illis aetate multo maioris, fragmentis in suspicionem non adductis omnes comicorum posteriorum licentiae inveniuntur (cf. Grysar De Doriensium comoedia p. 227 sqq.; Lorentz Epicharmos' Leben und Schriften p. 158 sq. 226. 233 sqq.). Unde sequitur comicorum licentias non pendere a dithyrambicorum novationibus. Conicias igitur locos Plutarcheum et Aristideum pertinere ad veteris a recentiore arte tragica et lyrica discrimine. Ac tragicos quidem recentiores anapaestum in medio trimetro admisisse etiam in nominibus non propriis, testimonia sunt si non ipsorum fragmenta, at certe versus ab eis interpolati in Euripidis Iphigenia Aulidensi (v. 652. 817. 1584. 1589) et in Heracld. (v. 223), tum quod eidem legem Porsonianam neglexere (Iph.

Digitized by Google

Aul. 530. 635. 1589. 1596. 1612. 1613. 1623), quae omnia Euripides ipse nisi in satyrica fabula sibi non indulsit. Sed utut illud se habet, hoc certum est, rhythmicos praecepta sua non potuisse haurire ex metris neque adaptare ad ea, in quibuscunque syllabarum quantitates libidinose tractantur.

Neglectis igitur comicis convertamur ad tragicorum trimetra, quae utuntur pedibus anapaesticis. Quaeritur autem utrum tragici anapaesto sparsim utentes reliqui metri naturam pendere voluerint ab anapaesto immixto necne. Creberrimus autem apud eos est anapaesti usus in quarto pede ac quinto. Atque Aeschylus et Sophocles quidem, quoties in quarto posuerunt anapaestum, arsin paenultimam nusquam expressere longa: Prom. 840. Aesch. frg. 200. Soph. Oed. R. 285. 300. Oed. Col. 311. 507. 1313. Trach. 354 (unus exceptus est versus desperatus Pers. 321: *Ἀριόμαρδος Σάρδεσι*, cuius nominis prima longa est usus Aesch. vv. 38. 967); si autem in quinto adhibuerunt anapaestum, quoties abest a versu caesura semiquinaria, arsin tertiam brevem esse voluere: Antig. 991. 1045. 1180. Oed. Col. 1. 1415. Trach. 478. Euripides vero hoc decies servavit (Andr. 5. 29. 804. 1243. Phoen. 1113. 1476. 1588. Iph. Aul. 1201. Iph. Taur. 825. Cycl. 327 (in nomine non proprio)), semel (Bacch. 173) neglexit; post quartum autem anapaestum vicies bis brevem (Andr. 10. Or. 107. 112. 1193. 1211. 1676. Suppl. 158. 881. 1216. Herc. fur. 473. Phoen. 88. 767. 845. 1264. 1436. 1465. Bacch. 186. 210. 330. 1130. 1338. 1356), sedecies longam (Andr. 889. Troad. 1130. 1140. Or. 65. 659. 1184. 1654. Herc. fur. 701. Ion. 1581. Phoen. 757. 1590. Bacch. 225. 681. 1224. 1228. 1332) posuit, item in Cyclope in nominibus non propriis habet bis brevem (v. 232. 558), longam ter (154. 560. 581). — Sin vero anapaestum in quinto pede antecedit caesura semiquinaria, arsin tertiam longam admiserunt Aeschylus et Sophocles (Sept. 569. Ant. 11). De aliis autem pedibus mediis, in quibus invenitur anapaestus, nihil pro certo affirmari licet; in tertio enim anapaesto arses impares longae esse possunt (O. Col. 1317. Or. 23. Iph. Taur. 825. Iph. Aul. 90), in altero autem pede anapaestus apud Aeschylum et Sophoclem nusquam invenitur, apud

Digitized by Google

Euripidem raro, ac semel (Ion 21) quidem tantum cum arsi tertia longa insequente semiseptenaria).

Quod autem Aeschylus et Sophocles nec non quamvis minus diligenter Euripides, si anapaestum admittebant, pedes eiusdem membri (*κώλου*) puros esse volebant, aut ea de causa fecisse videntur, ne rhythmus iambicus anapaesto admixto perturbatus irrationalitate pedum vicinorum plane evanesceret, aut propterea quod pedis iambici vicini alicuius correptione restituere vellent legitimum versus spatium, quod anapaestus inquinasset.

Aliter vero se habere videtur anapaestus in prima sede positus. In eo enim pede numeri amplificationem per anapaestum factam alius pedis correptione non modo non exaequare studuisse, sed etiam non curasse poetas, vel inde sequitur, quod anapaesto antecedente pedis alterius thesin iam Aeschylus solvit (Sept. 268 *ὁλολυγμὸν ἱερόν*) vel tertia arsi longa utitur et ante semiquinariam (Prom. 64. 366. Sept. 440. Pers. 184. Ag. 504. Eum. 92. 474. 517) et sine semiquinaria (Prom. 368. 722. Sept. 323. 423. Ag. 28), Euripides vero et solvit thesin alteram et simul longam ei subdidit (Herc. fur. 716. Ion. 310. 983. Or. 20. 37. 65. 471. 647. 905. 1196 alias). Res autem ita cogitanda est, ut temporis spatium, quo anapaestus iambum excedit, non ad rhythmum ipsum spectet, sed extra eum sit, rhythmi autem materies, quam legitimum tempus neque excedere nec relinquere opus sit, incipiat inde a thesi prima, quemadmodum a musicis nostris anacrusis ipsi rhythmo non adscribitur. Aeque autem res se habet in fine versuum vel metrorum. Nam quod thesis finalis est brevis, cum longam eam esse numerus postulet, item rhythmica non curat; tum enim versus a sequente secluditur tempore inani, quod complectitur id temporis spatium, quod de legitimi numeri spatio per rhythmizomenum non expletum superest, quo accedit tantum spatium, quantumcunque pronuntiantes vel cantantes inter binos versus intericiunt, unde fluxit hiatus licentia, quippe quae ita quoque inveniatur, ut thesis finalis exprimatur longa disema, sequens autem metrum ab arsi incipiat nec quidquam temporis

Digitized by Google

intermittere videatur. Ex quo tempore inter versus intercedente augmentum, quod sibi vindicat anapaestus ille primus, petitum esse putandum est. Quapropter non opus erit de anapaesti syllabis quidquam detrahere, verum obtinebunt spatium tetrasemum. Quae si ita se habent, trimetra ab anapaesto incipientia non ad metra ἀπεμφαίνοντα erunt deleganda.

Si igitur metri tempora primum et ultimum rhythmo legitimo non sunt subiecta, tum ea rhythmi materies, quae primo et ultimo metri ictu terminatur, spatium universum suum legitimum non mutabit; velut inter primum et ultimum trimetri iambici ictum interesse debebunt morae quindecim.

CAPUT XI.

De sedium irrationalium indiciis.

Constare autem statuimus sedem irrationalitatis, quatenus ad arsin spectet, ita significari, ut arsis, quam brevem esse rhythmus legitimus postulet, longam excipiat. Quod ita intellegi velim, ut eius arsis spatium sibi non constare putetur, verum si longa exprimitur, plus temporis sibi usurpare, sin brevi, minus, ita ut utraque condicione sit irrationalis, tamen ut, si brevi expressa est, ad monosemum spatium possit corripi et eisdem legibus uti, quibus arses in sedibus ad irrationalitatem non inclinantibus utuntur.

Sunt autem praeterea, ut supra docuimus, duo praecepta, quibus irrationalitas utitur vel cognoscitur. Primum enim in rhythmis tempus irrationale non absolute potest existere, sed producitur tempus supra mensuram genuinam ita demum, ut alterum tempus corripiatur. Altera autem lex est, ne tempus irrationale, quoniam disemo minus est, solvatur in duo tempora. Tertiam legem, sed minus certam postmodo cognoscemus. Habemus igitur, quo occultam irrationalitatem, quae in thesi inest, indagemus. Verum leges illas per omnes rhythmorum metrorumque formas persequi mihi non est propositum. Nam neque solutiones tam crebrae nec metra omnia tam usi-

Digitized by Google

tata, ut ubique larga suppeditetur materia. Satis autem habeo rem demonstrare paucis quibusdam, quae maxime in usu sunt et in quibus res facillime cognoscitur.

CAPUT XII.

De lecythio.

Ac primum quidem dicendum de dimetro trochaico catalectico, quod inest et in altera tetrametri trochaici parte et in trimetro iambico inde a caesura semiquinaria. Nam eam metrorum partem, quae a metricis dicitur lecythium (Hephaest. p. 20 Westph.), aequis uti legibus iam dudum intellectum.

Quod lecythium arsi irrationali utitur una paenultima. Cuius nullam habet rationem thesis prima, solvitur enim sexcenties, ex. gr. Sept. 3: *βλέφαρα μὴ κοιμῶν ὕπνῳ*, Pers. 174 (tetram.): *δύναμις ἡγεῖσθαι θέλῃ*. Ab ultima autem uniuscuiusque metri ac finali thesi abesse irrationalitatem certis de causis, quarum unam supra indicavi, credendum est. Restant igitur theses et arsin irrationalem antecedens et subsequens. Ac prius quidem antepaenultimam contemplemur thesin. Pro trochaeo altero anapaestum, ut breviter, verum non *ῥυθμικῶς* dicam, Euripides posuit haud raro in posterioris aetatis fabulis (in Oreste undevicies, in Hel. vicies semel, in Bacchis vicies ter); ex primis vero fabulis tribus anapaestum pro trochaeo lecythii altero sola habet Medea (v. 1176: *ὀλολυγῆς μέγαν*; v. 960: *βασίλειον πέπλων*), Alcestis non nisi in nomine proprio (v. 483), in Hippolyto omnino non invenitur. Ac ne Aeschylus quidem et Sophocles eum anapaestum saepe admiserunt, ut Wundero (advers. in Phil. p. 34) omnino exclusisse visi sint. At quamquam aliquot exempla iure emendata (Prom. 213. Ai. 450), alia aliter removenda esse equidem censeo (Antig. 1209: *περιπίτνει βοῆς* scribo pro *περιβαίνει*; Sept. 650 ut e scholio confectum eiicio), tamen praeterquam quod in nominibus propriis invenitur (Sept. 448. 577. 641. 658. 1013. Ag. 523. 1404. Pers. 284. 447. Ai. 569(?) O. R. 950. 1053. 1235. Phil. 4.

Digitized by Google

243), restant exempla, quae aut synizesi non credibili curare (Sept. 1022. Suppl. 333. Pers. 332. Eum. 107. 450. Aesch. frg. 173, 4 in trimetris, Archil. frg. 71. Pers. 171 in tetrametris), aut emendatione non probanda (Trach. 743) expedire studuerunt Wunderus aliique. Itaque Wunderi sententia nunc abiecta est (Reissig. comm. crit. in Soph. Oed. Col. p. 385; C. Fr. Mueller de ped. sol. p. 75).

Restat igitur ea thesis, quae insequitur arsin irrationalem. Dactylum in pede iambico trimetri et tetrametri paenultimo non inveniri (excepto versu non Euripideo Iph. Aul. 1623: *μόσχον νεογενῆ*) notum est. Hermannus (praef. ad Eur. Hec. p. XXXXII sq.) eius rei causam esse ait, quod „properante ad finem numero solutio longae syllabae hoc magis in tragico versu displiceat necesse sit, quo aegrius exhaustis iam pulmonibus in fine versuum celeritas et vis numeri augeatur." At ea mihi non satisfaciunt. Lubricum enim esse mihi videtur rhythmi alicuius naturae qualitates quasdam indefinitas tribuere, celeritatem et vim, cum quo pertineant, quo oriantur, sit obscurum. Celeritatem numeri in solutis syllabis positam esse Hermannus voluisse videtur. At credibile est breves duas, praesertim cum in uno eodemque verbo insint, nec maius spatium nec minus sibi vindicare temporis quam longam unam perfectam ac disemam. Alii vero in arsi ipsa supra legitimum spatium producta numeri non tam celeritatem quam retardationem inesse aiunt. Quod quomodo cum celeritate illa numeri in duabus brevibus posita convenit? Porro etsi duarum brevium pronuntiatione pulmones linguamque magis intendi concedamus quam unius longae, ne ita quidem quidquam excusatur nisi solutionis raritas. Itaque si quid valent, quae Hermannus protulit, excusavit solutionis raritatem. At cur solutionem non omnino exclusere poetae a thesi quinta? At neque arsis longitudinem nec thesis solutionem evitari videmus, tamen semper exclusam solutionem simul longa antecedente. — Quid vero vis numeri? Quam si in ictus gravitate positam esse intellegimus, nonne in brevi — nam in unam cadit syllabam, non in binas — ictum non tantum valere apertum est, quantum in longa?

Digitized by Google

Oritur autem ex solutione non tam vis numeri quam incertitudo quaedam, cum varia metra et pedes eandem habeant solutionem (*κοινὴν λύσιν* Heph. p. 31 W.), velut Anacreont. frg. 24. 25.; Pers. 96. Ac solutionibus tum potissimum uti poetas constat, si trepidationem animi significare studebant, in gravissimis vero ac stabilissimis metris, velut dactyloepitritis, parcissime admittebant solutionem. Quae cum ita sint, cum notionibus istis vanis atque arbitrio nimis subiectis, quamvis nostra aetate a musicae studiosis peritisque saepissime usurpentur, nihil adiuvemur, eas a rhythmicae graecae disquisitione procul abesse velim. — Quis denique credat tragicae artis a comica differentias positas esse in pulmonibus histrionum? tragicos illis indulsisse, comicos non item?

Neque vero altera causa, quam protulit Hermannus, idonea est ad rem intellegendam. Nam hanc fere proponit (ibid. p. XLII) dactyli a pede paenultimo exclusi causam, quod, quum plerique versus trimetri arsin quinti pedis solutam habentes vocabulo quadrisyllabo definiantur, prima syllaba quinti pedis, si is pes dactylus esset, in fine vocabuli futura esset, quod evitari. At ne in hoc quidem acquiescere possum. Nam ne tragicis quidem necesse erat a solutionibus incipere verbum; Aeschylus enim et Sophocles in quinto pede trimetri admiserunt solutiones has (cf. Seidler. de versu dochm. p. 390 sqq.; Müller de ped. sol. §§ 6, 4. 11, 4. 15, 2):

Eum. 480: *ἀμφότερα μένειν*
„ 797: *μαρτύρια παρῆν*
Suppl. 388: *ἐγγύτατα γένους*
O. R. 719: *εἰς ἄβατον ὄρος*
„ 1496: *πατέρα πατήρ.*
Ai. 459: *πέδια τάδε.*
El. 142: *οἰδεμία κακῶν*
„ 326: *ἐντάφια χεροῖν*
Ant. 418: *οὐράνιον ἄχος.*

Itaque nihil obstabat, quominus exempla illa secuti tragici imitarentur exitus versuum apud comicos non ita raros: Av. 95: *οἱ δώδεκα θεοί*, Vesp. 1250: *εἰς Φιλοκτήμονος ἴμεν*, Plut. 432: *αὐτίκα μάλα*, Plut. 1148: *ἐνθάδε μενεῖς.* — Ac cum ne medias quidem verbi syllabas solvere tragici veriti sint, ut in primo pede, in altero (Müller de. ped. sol. § 8, 2. § 13, 2), in quarto (Ion. 54. Bacch. 1276. Iph. Taur. 1371. Iph. Aul. 523),

Digitized by Google

ita in quinto idem eis licuit, cui rei testimonia sunt vv. Soph. frg. 305: *ἀλλοτριοφάγοι*, Bacch. 1067: *ἑλικοδρόμον*; neque igitur videmus causam, cur non concessa eis fuerit trimetri exitus formatus secundum versus Aristophaneos Vesp. 163: *οὐδέποτέ γε*. 908: *δεινότατα γάρ*, Equ. 946: *ἐσκορόδισας*, 1154: *δωδεκαπάλαι*. — Neque vero lex Porsoniana obfuit, quominus aemularentur tragici hos versus: Av. 94: *τῆς τριλοφίας*, 650: *οἰ πετομένω*, Pac. 682: *ποῖ περιάγεις*, 1061: *μὴ διαλέγου*, 1232: *τῆς Θαλαμίας*, Ran. 1463 sq.: *τῶν πολεμίων*. Sed ne hunc quidem in modum trimetri exitum tragicorum ars fabricata est ullum. Itaque ex. gr. Euripides maluit eloqui Hel. 1036: *προσπόλοισι βασιλέως* quam *προσπόλοις ταῖς βασιλέως*.

Quae cum ita sint, solutioni post arsin paenultinam longam evitatae causa alia esse non potest, quam quod longa et duae breves non excipiuntur spatio rhythmico, quoniam pedi paenultimo maius trisemo spatio non conceditur; nam si longam adhibuissent in arsi, foret, ut thesi non relinqueretur spatium disemum, sed tanto deminutum, quanto longa arsis transgreditur monosemum.

CAPUT XIII.

De dimetro trochaico acatalecto.

Dactylum autem in paenultimo trimetri pede a tragicis evitatum esse, non quod histriones in fine metri deficeret spiritus, neque omnino rem pendere a metri fine, inde cognoscitur, quod eadem solutio abest a tetrametri parte priore. Nam in dimetro illo trochaico acatalecto solvitur thesis tertia tum demum, cum arsis antecedit brevis:

Archil. frg. 74, 2: *οὐδὲ Θαυμάσιον ἐπειδὴ*
Anan. frg. 5, 1: *ἔαρι μὲν χρόμιος ἄριστος*
Herc. fur. 863: *οἰ' ἐγὼ στάδια δραμοῦμαι*
Phoen. 615: *ἔξιμεν· πατέρα δέ μοι δὸς*
Iph. Aul. 385: *ἦ δάκνει σε τὸ φιλότιμον*
„ 331: *οὐχὶ δεινὰ; τὸν ἐμὸν οἰκεῖν*

Digitized by Google

Iph. Aul. 400: *ταῦτά σοι βραχέα λέλεκται*
„ 1363: *αὐτὸς οὗτος. ΚΛ. ἴδια πράσσων*
„ 1370: *τῷ πόσει. τὰ δ' ἀδύναθ' ἡμῖν.*

Animadvertas pleraque eius solutionis exempla in ultimis mediisve verbi vel verborum arte conexorum syllabis inesse [1]), incipere autem verbum a solutis syllabis in ea tantum fabula, quam postremam ab Euripide inchoatam et a posteris edolatam ac suppletam esse constat. In eadem fabula quattuor unica solutionis post alteram tetrametri arsin longam inveniuntur exempla:

v. 319: *σὺ δὲ τί τῷδ' εἰς ἔριν ἀφῖξαι*
321: *μῶν τρέσας οὐκ ἀνακαλύψω*
364: *ὡς φονεὺς οἰκέτι θυγατρὸς*
883: *πάντ' ἔχεις· Ἀρτέμιδι θύσειν*

quorum primo et secundo facilibus emendationibus (*ἐς* et *ἀγκαλύψω*) subvenias, tertium cum Dindorfio eiicias, quartum ut in nomine proprio tolerari posse dicas. Sed eis non opus est, si depravatae arti eos versus tribuimus. Praeter ea leguntur duo in editionibus: Hipponact. frg. 83: *λάβετε μοῦ θαἰμάτια, κόψω Βουπάλου τὸν ὀφθαλμόν* scripsit Bergkius, *θαἰμάτια μοῦ λάβετε* Welckerus, *λάβετε μοῦ θοἰμάτιον* codices, ubi legendum esse conicio *λάβετέ μοι, θῳμάντι* (= *τῷ ἱμάντι*) *κόψω* — comprehendite mihi Bupalum, caestu enim feriam eius oculum, nisi forte *θαἰμάτια* tribus syllabis pronuntiandum. E versus autem Rhesi 685 pessime disturbati ruina Dindorfius restituit:

ἀλλὰ θάρσει· πέλας ἴθ', ἵστω·

---

1) Item in trimetri pede quinto Aeschylus et Sophocles evitarunt ante solutas syllabas versum incidere, sed aut eas in medio vel extremo verbo collocabant (cf. locos supra p. 271 enumeratos) aut, si ab eis verbum incipiebant, plerumque eis praeponebant monosyllabum cum eis arte conexum vel praepositionem (Pers. 448: *ὁ φιλόχορος*, 492: *ἔς τε Μακεδόνων*, Suppl. 259: *τἀπὶ τάδε κρατῶ*, O. R. 1505: *σφε περιδῇς*, Phil. 1327: *τὸν ἀκαίνῃ*, Soph. frg. 235, 1: *τις ἐνάλιος*, item in melicis trimetris: Sept. 849. El. 126~142). Raro solutio post verbum bisyllabum maiusve invenitur; Prom. 52: *δέσμα περιβαλεῖν*, Eum. 40: *ἄνδρα θεομισῆ*, Pers. 501: *κρυσταλλοπῆγα διὰ πόρον* (?). Unde elucet arsin brevem, quo magis a thesi sequente separata est, eo magis inclinare ad irrationalitatem.

Digitized by Google

At non recte. Nam versus facit non modo contra legem, quam ab Euripide semper servatam esse cognovimus, verum etiam contra legem illam a Porsono indagatam. Vetita enim est ut in lecythio caesura post arsin paenultimam longam, ita in priore tetrametri parte caesura post primum epitritum. In quibuscunque enim tetrametris verbum desinit in arsin alteram longam, in eis aut verbum insequens, quod est in thesi tertia, est monosyllabum cum antecedente arte cohaerens, ex. gr. Iph. Aul. 908: *οὐκ ἐκλήθης γοῦν ταλαίνης* (cf. Trach. 718: *δόξῃ γοῦν ἐμῇ*) Soph. frg. 33, 5: *ἤθελον γάρ κεν κρατήσας*. aut monosyllabum, quod est in arsi altera, artius coniunctum est cum sequente quam cum antecedente verbo; ita fit, quoties antecedit interpunctio: Pers. 231: *ὦ φίλοι* [1]), | *ποῦ τὰς Ἀθήνας*, Pers. 716: *οὐδαμῶς· | ἀλλ' ἀμφ' Ἀθήνας*, aut aliis modis, velut Phoen. 606: *καὶ θεῶν | τῶν λευκοπώλων*, Herc. fur. 869: *ἀμπνοὰς | δ' οὐ σωφρονίζει*. Neque vero refragari mihi videntur versus hi: Ion. 557: *τῷ θεῷ | γοῦν οὐκ ἀπιστεῖν*, ibid. 560: *ἦ θιγῶ | δῆθ', οἵ μ' ἔφυσαν* et v. 1253: *ποῖ φυγῶ | δῆτ'; ἐκ γὰρ οἴκων*. Nam in trimetri ac tetrametri ultima quoque syzygia, ex qua Porsonus rem perspexit legemque constituit, accidit, ut particulae monosyllabae modo ad antecedens modo ad sequens verbum magis inclinent, velut *γὰρ*: Prom. 107: *θνητοῖς γὰρ | γέρα* et Trach. 932. Heracld. 303. Hel. 1552. I. T. 678. I. Aul. 1611, sed Andr. 230: *τῶν κακῶν | γὰρ μητέρων* et Ion. 954: *οὐ | γὰρ δὴ σύγε*, Soph. El. 376: *εἰ | γὰρ τῶνδέ μοι* (*εἰ δὲ* Elmsleius) [2]), quin pronomina enclitica interdum sequente verbo magis attrahuntur quam antecedente: Aesch. Suppl. 785: *πάλλεταί | μου καρδία* (trimetr. melicum), Troad. 1182: *ἦ πολύν | σοι βοστρύχων*, Alc. 1080: *ἀλλ' ἔρως | τις μ'*

1) Caesuram eam, quae non seiungit tempora duo irrationalia, hasta simplici (|) indico, duplici (‖) autem, quae intercedit inter tempora irrationalia vel ad irrationalitatem idonea.

2) Wecklinius (Stud. zu Aesch. p. 130) semiseptenariâ talia excusavit; at eam nihil valere docent exempla, a quibus abest, velut Heracld. 529: *καὶ κατάρχεσθ', εἰ | δοκεῖ*. Itaque quamvis refragante Hermanno assentior Porsono, qui caesuram inter *οὐδείς* pronominis syllabas intercedere statuit (Alc. 671. Phoen. 747. H. fur. 1338. Cycl. 120. 672. Eur. frg. 497).

Digitized by Google

ἐξάγει (τις ἐξάγει Galenus), Phoen. 403: ἦν | τις δυστυχῆ (τι δυστυχῆς in cod. Parisin. Maximi Planudis superscr.).

Magnus vero eorum versuum est numerus, in quibus arsis invenitur brevis ita, ut aut claudat verbum bisyllabam maiusve aut insit in monosemo cum antecedente arte conexo aut posita sit ante monosyllabum, quod cum sequente verbo coniungendum est. Quarum formarum specimina sunt haec:

Pers. 217: *εἴ τι φλαῦρον ‖ εἶδες, αὐτοῦ*
Pers. 175: *εὐμενεῖς γὰρ ‖ ὄντες ἡμᾶς*
Pers. 173: *εὖ τόδ' ἴσθι ‖ , γῆς ἄνασσα.*

Adde Archil. frg. 54, 2; 64; 70, 3; 78, 2. Anan. frg. 5, 8. Anacr. frg. 75, 6. Solon. frg. 35, 1. Aesch. Pers. 223. 228. 707. 725. 739. 749. Ag. 1655. 1657. Soph. O. R. 1528. O. C. 887. Phil. 1403. Rhes. 676. 677. Eur. Troad. 444. Or. 739. 741. 742. 782. 784. 787. 798. 1506. 1513. 1515. 1536. Phoen. 588. 610. 612. 618. 619. 625. 627. 630. 1339. 1761. Herc. fur. 856. 861. Ion. 520. 531. 541. 564. 1255. 1260. 1610. 1614. Hel. 1626. 1635. 1636. 1637. 1638. Bacch. 609. 618. 625. 629. 639. Iph. Taur. 1205. 1233. Iph. Aul. 329. 331. 339. 344. 350. 354. 365. 371. 372. 380. 382. 383. 393. 399. 860. 867. 872. 874. 903. 1338. 1340. 1351. 1361. 1377. 1383. 1385. 1391 (versus CI).

Contra arsis longa verbum duarum pluriumve syllabarum claudens non invenitur nisi in versibus corruptis aut spuriis. Hipponact. frg. 78: *Μητροτίμῳ ‖ δηὖτέ με χρὴ, Μητρόδημε* Io. Sicil. apud. Walz. Rhet. gr. VI p. 240, fort. *Μητρότιμε*. Rhesi versum 685 non recte a Dindorfio refectum esse iam supra monuimus; v. 687 autem idem scripsit: *ΟΔ. ἴσχε πᾶς, ἴσχ'. ΗΜ. Β. οὐ μὲν οὖν. ΟΔ. ἄ*, quod eodem vitio laborat, accedit quod inaudita est *ἀντιλαβή* ante arsin quartam, quapropter *ἆ*, quod est in codicibus, utique retinendum esse censeo. — Iph. Aul. 1431: *τί δὲ σὺ φεύγεις ‖ τέκνον; ΙΦ. ἄνδρα τόνδ' ἰδεῖν αἰσχύνομαι* scripsit Dindorfius, *Ἀχιλλέα* pro *ἄνδρα* codd.; verba facile expediuntur ordine mutato: *τί δὲ, τέκνον, | φεύγεις; ΙΦ. τὸν ἄνδρα τόνδ' κτλ.* — Restat v. Or. 804: *τοῦτ' ἐκεῖνο· ‖ κτᾶσθ' ἑταίρους*. Dicat quispiam hac ipsa syllabae positione longae specie procul arceri distinctionis moram, quo-

Digitized by Google

niam verba maxime copulentur, pausa autem, si intercederet, tolli positionem. At in trimetro eadem positio non invenitur nisi locis infirmis: Hec. 729: *οὐδὲ ψαύομεν* codd., *οὐδ' ἐψαύομεν* Bothius, Andr. 346: *ἀλλὰ ψεύσεται* codd., *ἀλλ' ἐψεύσεται* Porsonus, Iph. Aul. 530: *κἆτα ψεύδομαι*, seclusit Ddf. Sed versus illi Orestis (804—806) ex Euripidis fabrica prodiisse mihi non videntur. Tragici enim histrionis ad spectatores cohortatio est inaudita et Euripide auctore parum digna, cum boni sit tragici virtutes docere et vitia diluere sine praecipiendi ratione (Aristot. de arte poet. c. 19: *τὰ μὲν* (scil. *τό τε ἀποδεικνύναι καὶ τὸ λύειν*) *δεῖ φαίνεσθαι ἄνευ διδασκαλίας*). Si tamen versum illum retinere vis, nil restabit, quam ut arti iam depravatae eum adscribas.

CAPUT XIV.

De lege Porsoniana.

Quae autem est legis Porsonianae intima ratio ac natura? Atqui evitari pausam post longam arsin iam alii viderunt. Etsi enim loco illo inter duo verba inciditur, tamen alia incisio vicina maiorum verborum quasi hiatum efficit, ita ut vox histrionis non cogatur respirare post arsin paenultimam, sive gravior incisio est ante arsin paenultimam sive post thesin paenultimam. Sed cur tandem post arsin longam evitatur incisio, post brevem non item? Ac Christius quidem (p. 339) dicit, si post arsin longam incidatur metrum, spondeum antecedentem versui adeo finem facere videri, ut creticus extremus metro superaddi potius, quam cum eo cohaerere videatur. Cui rei testem quispiam afferat Quinctilianum IX 4, 93 sq.: „clausula quoque e longis firmissima est; sed cludent etiam breves, quamvis habeatur indifferens ultima ....., aures tamen consulens meas intelligo multum referre, verene longa sit, quae cludit, an pro longa ..... Atqui si nihil refert, brevis an longa sit ultima, idem pes erit, verum nescio quo pacto sedebit hoc, illud subsistet." At certe ut metricorum grammaticorumque atque adeo poetarum Romanorum

Digitized by Google

nemo, ita ne rhetor quidem ille legis Porsonianae notitiam habuit ullam; accedit, quod spectat non caesuras femineas, quas dicere consuevimus, verum hexametri clausulam, in qua pro pede tetrasemo ponitur trisemus i. e. correptus, neque, ut fit in trimetro, pro trisemo productus. Magis ad rem nostram, quae idem § 108: „Non turpe duceres. Sed hic est illud inane, quod dixi. Paululum enim morae damus inter ultimum ac proximum verbum et „turpe" illud intervallo quodam producimus." Atque quoniam lex in priore tetrametri parte item valet atque in posteriore, incisionem post arsin longam liquet non evitasse tragicos, ut praematuri exitus speciem effugerent. Ac ne in aliis quidem metris simile quidquam fieri videmus, quo illud probetur; velut ab hexametro dactylico non abest caesura bucolica, si quartus pes est spondeus.[1]) Atque si creticum ultimum a metro divelli noluissent poetae, certe post arsin paenultimam non interpunxissent. Tamen interpunctiones vel graviores illo loco occurrunt, ut a cretico illo extremo incipiant sententiae non modo subiunctivae, verum etiam paratacticae: Prom. 508. O. R. 63. 967. 1171. Alc. 805, alias. Quin etiam ante lecythii thesin paenultimam personae mutatio (*ἀντιλαβή*) invenitur: O. R. 943. Phil. 981, post tetrametri syzygiam primam: Phoen. 612 Ion. 531. Iph. Aul. 1351. 1363. Neque vero incisio evitata esse videtur, ne vel tetrametrum in quattuor partes inter se aequas vel trimetrum in partes aequaliter desinentes dissecetur; apud comicos enim tetrametra post singulos epitritos inciduntur haud raro, ex. gr. Equ. 576. Nub. 448. 455. Ar. 325 sq. alias, neque lyrici metra similia in syzygias dissecare veriti sunt velut Pindar. Ol. X 45: *νίὸς σταθμᾶτο | ξάθεον ἅλσος | πατρὶ μεγίστῳ | περὶ δὲ πάξεις*, et alias.

Quae cum ita se habeant, post longam arsin esse evitatam et thesis solutionem et distinctionis moram ea de causa, quod thesis quoque paenultima est irrationalis, persuasum habeo. Tantum enim temporis arsis irrationalis longâ expressa praeoccupasse credenda est, ut legitimo metri spatio

1) In simili fortasse re ac lex Porsoniana positum est, quod in hexametro caesura post quartum trochaeum epicis non grata est.

Digitized by Google

servato thesi sequenti non restet duarum morarum spatium, sed tanto minus, quanto arsis aucta est. Si vero tempus inane quantulumcunque inter duo illa tempora irrationalia intercedit, tum temporis spatium, quod restat thesi, adeo deminuitur, ut ne longae quidem syllabae pronuntiandae sufficiat. Quapropter factum est, ut iambographorum et tragicorum optimus quisque, quoties arsi praecedente quamvis brevi solvit thesin paenultimam, ne tum quidem ante solutas syllabas admittat pausam, sed solutas syllabas collocet in extremo mediove verbo vel media in duorum verborum coniunctione; sin autem pausa vel minima est interiecta, solutionem non admittat. Id quod causae fuisse mihi videtur, cur in pede quinto solutiones inveniantur tam raro. Solutiones enim, a quibus verbum non incipit, apud Aeschylum et Sophoclem non pauciores sunt in quinto pede (Eum. 480. 797. Suppl. 388. Ai. 459. O. R. 719. 1496. El. 326. Ant. 418. Soph. frg. 305, in melicis trimetris: El. 142. Sept. 849) quam in quarto (Pers. 491. Sept. 1022. Eum. 107. Aesch. frg. 173, 4. O. R. 826. Soph. frg. 396, 3. O. C. 42. Phil. 4. Pers. 171 [tetram.]). A solutionibus autem tum demum licet incipere verbum, a thesi non soluta sententiam, cum oratio concitate ac festinanter decurrit, velut Eum. 41 sq. Soph. El. 887. O. R. 430 (anaphora festinationem ostendit).

Irrationalitatem autem non modo ad arsin, verum etiam ad thesin spectare, docent metrorum iambicorum catalecticorum clausulae. Arsis enim paenultima tum demum excipere irrationalitatem valet, cum thesis sequens correptionem irrationalem admittit. Thesin autem uniuscuiusque metri ultimam semper rationalem esse debere supra statuimus. Ex quo sequitur arsin eam, quae in metris iambicis acatalectis irrationalitatem excipit (⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑), in catalecticis irrationalitate carere necesse esse (⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏒). Neque vero hic locus est inquirere, utrum thesis illa usque ad trisemum spatium producatur, ut vulgo creditur, syllaba autem finalis pro thesi sit accipienda, an illa servet spatium disemum, ita ut finalis syllaba arsis loco ponatur et inane tempus addendum sit,

Digitized by Google

monosemum (λεῖμμα), si arsis est disema, sin monosema, disemum (πρόσθεσις) (cf. Buchholtz. Philol. XXXIII pp. 464. 473).

CAPUT XV.

De metris anaclomenis.

Sed redeamus ad trimetri et tetrametri tragici syzygiam ultimam. Cuius diagrammata haec sunt: ⏑ ⏑ ∪ ⏑̲ ⏑̲ et ∪ ⏑̲ ⏑̲ ∪ ⏑̲ ⏑̲. Aristoxenus ille quidem, cum de temporibus irrationalibus exponeret, eorum spatia definiri non posse, tamen intra certos fines contineri ait, ita ut unumquodque inter duo rationalia intermedium sit et bina tempora ἐν ῥυθμοῖς servent commune temporum eorum spatium, ex quibus per parallagen orta sint. Itaque arsis illa irrationalis est media inter arsin iambi rationalis monosemam et arsin disemam, thesis autem inter disemam et monosemam; quo fit ut eorum coniunctio media sit inter iambum rationalem et eum pedem, qui speciem praebet trochaei, in quo percutitur brevis. Tota autem syzygia non est media inter diiambum et epitritum heptasemum, ut adhuc creditum est, verum inter diiambum et choriambum, pedes hexasemos. Quo fit, ut choriambi cum diiambis misceantur; choriambus enim, si fit irrationalis, eadem fere temporum spatia habet, quae sunt in diiambo irrationali (⏑ ⏑ ∪ – ═ ⏑ ⏑ ∪ –).

Inde sequitur, choriambi, quoties diiambo respondet, non percuti longam priorem, sed priorem brevem; idem usu veniet, quoties admiscentur diiambis choriambi. Cum autem choriambis par sit diiambus, ditrochaeo respondeat ionicus a minore necesse est. Sed in ionicorum a minore et trochaici rhythmi mixtione accidit, ut ionicum non statim sequatur ditrochaeus, sed ut conglutinatio quaedam et confusio fiat diversorum rhythmorum talis, ut a rhythmo choriambo-iambico mutuata esse appareat. Metrici autem (Heliodorus et Juba apud Mar. Vict. p. 93, 11 sqq.) quodammodo recte dipodiae superioris tempora e subditis compleri aiunt. Nomen autem metro anaclomeno mixtioni illi ex ionico et trochaeis soli tribuunt, sed idem

Digitized by Google

de metris choriambo-iambicis usurpare non dubito, atque adeo de syzygiis iambicis et trochaicis irrationalibus possis dicere, quoniam in omnibus eiusmodi metris similes temporum mutationes (παραλλαγὰς) inesse liquet.

Iam demonstrandum est syllabam dimetri ionici a minore anaclomeni quartam, quintam dimetri choriambici anaclomeni praeditas esse eadem irrationalitatis facultate, qua utitur arsis lecythii paenultima. Hermannus ille quidem (El. doctr. metr. p. 465) negavit, cum diceret formam ionici anaclomeni, quae quarta syllaba utitur longa, constare ex ionico puro, cui adderetur aut ditrochaeus aut epitritus secundus. Nam, inquit, ob id ipsum, quia illa sociata cum sequente huic dimidium sui attribuit, non potest maior dimidio (i. e. irrationalis) esse eximique comparatione illa, per quam solam sustinetur anaclasis. At dimidia illius extremae in ionico a minore longae pars ad tempus insequens trahi potuit, minores partes non potuerunt? Atque si ionicum anaclomenum ex ionico a minore et syzygia trochaica addita constaret, quo tandem pacto in quartam sedem pro longa illapsa est brevis? Constare enim mihi videtur, ea metra, quorum alterum quartam syllabam habet brevem, alterum longam, neque origine nec natura inter se plane discrepare. „At choriambicum, pergit Hermannus p. 467, numerum si subesse ionicis a minore putabimus, anaclasis quidem explicari poterit, quoniam etiam in choriambis dactylus in amphibrachum mutatur, sed primo tollitur plene natura numeri ionici pro eoque exhibetur choriambicus.“ Tamen ionico anaclomeno numerum choriambicum subesse credo aut potius metro choriambico anaclomeno numerum eum, quem ionico anaclomeno ille subiecit. Principalis enim error, quo Hermannus rem intellegere prohibitus est et plerorumque adhuc virorum doctorum animi obstringebantur, is est, quod in choriambum illatus est dactylus cyclius, quo adducti metra choriambo-iambica confundebant cum glyconeis asclepiadeis aliis eiusmodi metris. Sed abiecto dactylo isto cyclio choriambos et meros et anaclomenos ad ionicorum exemplum percutiamus et metiamur. Mihi equidem inter rhythmum choriam-

Digitized by Google

bicum et ionicum a minore nihil aliud intercedere videtur quam inter iambicum et trochaicum. Si autem dimetri choriambici et puri et anaclomeni spatia delineamus lineis duabus continuis (a et b), tum earum puncta coniungimus lineis transversis: linea inter duas illas media quaelibet (c_1, c_2) ita secabitur, ut dimetri irrationalibus temporibus mediis utentis alicuius spatia oriantur:

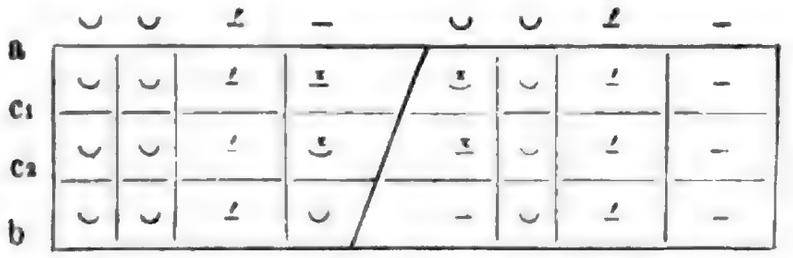

Item se habet dimetrum choriambicum anaclomenum, quod ex illo ita fit, si tempus disemum ultimum ponitur primum. Quod autem choriambi quartam syllabam accipere ictum graviorem contendimus, convenit cum percussione syzygiae iambicae, utpote cuius thesin posteriorem ictu graviore feriri metricorum consentiant testimonia (Iubae apud Priscian. de metr. Terentii p. 420 K. Terent. Maur. v. 2249 sqq. Caes. Bass. apud Rufin. p. 555, 22 sqq.).[1]) Si igitur in ultima trimetri et tetrametri syzygia thesis prior in brevius contrahitur per irrationalitatem, ut supra docuimus, et in stropharum responsionibus metrorumque mixtionibus diiambus excipitur choriambo, facile sequitur, eam thesin, quae nec corripitur nec in brevem mutatur per rhythmum, tutam atque integram esse propter percussionem ipsam graviorem.

1) Christius (Metr.[2] p. 68) Romanos a Graecis in syzygia iambica percutienda discessisse contendit. Nam in priore thesi graviorem ictum posuisse Graecos cum magis ex animo suo esse — speciosum sane argumentum! — tum probari loco illo Aristideo (p. 39 Mb.), quo dipodia iambica dicitur *δάκτυλος κατ' ἴαμβον, ὃς σύγκειται ἐξ ἰάμβου θέσεως καὶ ἰάμβου ἄρσεως*. At nec constat, quos rhythmos locus ille spectet, tum ne loci ipsius quidem auctoritas satis firma est, cum paulo ante arsis et thesis notiones inter se commutatae esse videantur. Accedit, quod loci grammaticorum latinorum repetendi sunt a Graeci metrici doctrina, Heliodori Alexandrini, cuius vestigiis insistisse traditur Iuba (Mar. Vict. p. 94, 6).

Digitized by Google

Adsuescendum vero iam eius, quod choriambi brevem priorem contendimus praeditam esse thesis dignitate et ordine. Choriambum enim veterum nemo dividit nisi in trochaeum et iambum, in trochaeum scilicet non eum, qui thesi utitur disema, arsi monosema, sed contra. Nam nisi prior brevis percussa esset quamvis levissime, non intellegeremus, qui fieret, ut produceretur. Si autem, ut adhuc creditum est, quoties diiambo choriambus respondet, idem pedis spatium exprimeretur modo longa trisema, modo longa disema et brevi

praeter omnem opinionem praeterque leges rhythmicas fieret. In quotquot enim locis aut metrum cum anacrusi metro anacrusis experti aut clausula catalectica acatalectae respondere videbatur, ei omnes corrupti sunt et plerumque emendati. Omnium autem absurdissime egit Meissnerus (Philol. X p. 1 sqq.), qui in diiambi cum choriambo responsione adaptavit choriambo diiambum, ita ut huius percuteret arsin; quin Christius (Metr.[2] p. 472) ipse id capessiturus fuisse videtur, nisi brevem percutere saepe cogeretur. At mihi quidem ignota notis potius adaptanda esse videntur, diiambo choriambum.

Itaque si choriambi et ionici brevem priorem percutiemus, anaclasis et originem et naturam eiusmodi esse consentaneum est, ut quo gravior thesi ictus additur, eo maius fiat tempus ictu subiectum, sin thesium ictus aequi facti sunt, tum spatia eis obnoxia quoque fiant aequa.

In ionico dimetro anaclomeno temporis quinti partem ad quartum trahere, ut syzygiae fierent inter se non tam reapse, quam origine et ratione aequales, metricorum fuisse constat. Dubium autem est, utrum Aristoxenus idem fere voluerit, an in illo metro pedes trochaicos servare rhythmum legitimum, anaclasin vero sive parallagen spectare ad dimetri ionici anaclomeni primum tempus et ultimum, et anaclomenum ortum esse dixerit ex tetrapodia trochaica ita, ut de thesi prima detraheretur tempus monosemum, adderetur arsi ultimae. Atque ita quidem sensisse musicum non abnuendum est, si modo

Digitized by Google

ionicum et choriambum non simplices, verum compositos pedes esse iudicavit. Si igitur proficiscimur a numero trochaico, aut primam syzygiae thesin corripere, producere arsin ultimam, aut arsin alteram producere, corripere thesin tertiam licebit, in numero autem iambico tempora similia. Unde duae anaclasis species oriuntur, altera in qua choriambus antecedit diiambum, ionicus a minore ditrochaeum, altera in qua antecedit diiambus choriambum, ditrochaeus ionicum.

Rarissima autem est ea forma, in qua ionicus a maiore circumdatur singulis trochaeis. Hermannus eam omnino extare negavit. Tamen certe huc referenda sunt haec metra:

Eur. Hel. 1340 sq.: *ματρὸς ὀργὰς, ἐνέπει* ∧ *βᾶτε, σεμναὶ χάριτες.*

∼ 1356 sq.: *ματρὸς, ὦ παῖ, θυσίας* ∧ *οὐ σεβίζουσα θεοῖς.*

Timoth. frg. 12, 1—2: *οὐκ ἀείδω τὰ παλαιὰ,*
καινὰ γὰρ νῦν μάλα κρείσσω, sic vel *νῦν θάμα* scribo, cum Luthmerus (de choriamb. et ion. a min. p. 57): *γὰρ πάνθ' ἅμα*, alii aliter, *γὰρ ἅμα* codd. Insequuntur autem ionici anaclomeni speciei alterius.

Timoth. frg. 11, 3: *τὸν Κάμωνος τὸν ἰωνοκάμπταν.*

Pindar. Ist. IV ep. 4. v. 16: *θνατὰ θνατοῖσῑ̄ πρέπει*
v. 37: *Ἡρακλῆι πρότερον*
v. 58: *ἐλπίδων ἔκνιξ' ὅπιν* (sic codd., *ἔκνισ'* schol. et edd.); respondet dimetrum trochaicum dimetro anaclomeno. Adde Aesch. Suppl. 141 = 151: *σπέρμα σεμνᾶς μέγα ματρὸς εἰνὰς*, et fort. Choëph. 830 = 837. Soph. El. 854 sq. ∼ 865 sq. Cf. Ar. Ran. 326 ∼ 343. Thesm. 108.

Venio ad ceteras anaclomenorum formas. Probandum autem est eam thesin, quae in eis sequitur arsin irrationalem, item affici irrationalitate. Ac solutiones quidem in anaclomenis raro inveniuntur. In syzygia iambica choriambo admixta, thesis altera solvitur etiam tum, cum arsis prior est longa: Anacr. frg. 32, 2: *οἶνον, τριχῐ̈άθον κελέβην ἔχουσα*, unde liquet thesin choriambo antecedentem nullo modo trisemam esse posse, ex quo sequitur

Digitized by Google

choriambi priorem longam non thesin esse, sed arsin. Adde solutae thesis alterius exempla: Hipp. 147: *ἀνίερος ἀθίτων πελανῶν* ∾ 157: *λιμένα τὸν εὐξεινότατον.* Or. 842: *σφάγιον. ἔθετο ματέρα πᾱτρῴων παθέων ἀμοιβάν*; antecedunt choriambi anacl.: *χρυσεοπηνήτων φαρέων | μαστὸν ὑπερτέλλοντ' [ἐσ]ιδών.* — Priorem autem thesin tum demum solvere licet, cum arsis antecedit brevis, ex. gr. Trach. 118: *πολύπτονον, ὥσπερ πέλαγος* ∾ 128: *ἐπέβαλε θνατοῖς Κρονίδας*; Hipp. 147 ∾ 157; Herc. fur. 639 ∾ 657; Eur. El. 181 ∾ 204; Bacch. 432: *ἐνόμισε χρῆταί τε, τόδ' ἂν δεχοίμαν* (sic Kirchhoffius) ∾ 415: *ἐκεῖ δὲ βάκχαις θέμις ὀργιάζειν*; Eur. frg. 1069: *Ἀκροκόρινθον. | ἱερὸν ὄχθον, πόλιν Ἀφροδίτας.* Solvitur thesis prior respondente choriambo: Troad. 541: *νίχιον ἐπεὶ κνέφας παρῆν* ∾ 523: *Τρῳάδος ἀπὸ πέτρας σταθείς*, item Iph. Aul. 1036: *τίς ἆρ' ὑμέναιος διὰ λώτου* ∾ 1058: *ἀνὰ δ' ἐλάταισι στεφανώδει*, in quibus eadem solutio syzygiae iambicae et choriambicae communis inest, quae in Anacreontis frgg. 24. 25. — Excepti vero videntur esse loci Soph. El. 824: *ποῦ ποτε κεραυνοὶ Διὸς ἦ* ∾ 837: *οἶδα γὰρ ἄνακτ' Ἀμφιάρεων.* Sed in his quoque metris primus periodi pes exemptus est a rhythmi aequabilitate, quemadmodum anapaestum in trimetri iambici exordio se habere vidimus, dactylum videbimus.

Cum autem hic solutiones parum suppeditent, documenta petenda sunt e syllabarum conexu. Atque irrationalem arsin in dimetris iambicis choriambo vicinis tum demum longa syllaba expressam esse observamus, cum copulata est cum syllaba sequente vel una voce vel una verborum coniunctione.

Quod accidit et in dimetro post choriambum posito: Anacr. frg. 21, 10: *νῶτον σκυτίνῃ | μάστιγι θωμιχθείς, κόμην*; v. 12: *νῦν δ' ἐπιβαίνει σατινέων, | χρυσέᾳ φορέων καθέρματα.* Pers. 856: *ἰσόθεος Λᾱρεῖος ἄρχε χώρας*; Pers. 977: *ἰὴ, ἰὴ, τλάμονες ἀσπείρουσι χέρσῳ* ∾ 991: *βοᾷ βοᾷ μοι μελέων | ἔντοσθεν ἦτορ*; Ai. 390: *ἐχθρὸν ἄλημα, τοὺς δὲ δισσάρχας ὀλέσσας βασιλῆς.* O. Col. 1050: *οὐ πότνιαι σεμνᾶ τιθηνοῦνται τέλη* ∾ 1065:

Digitized by Google

ἀἰώσεται· δεινὸς ὁ προσχώρων Ἄρης; 1055: *Θησέα καὶ | τὰς διστόλους* ~ 1076: *ἄμβασις, οἳ | τὰν ἱππίαν*; Alc. 216: *καὶ μέλανα | στόλμον πέπλων ἀμφιβαλώμεθ' ἤδη*; Or. 840 sqq. (cf. supra p. 284); Eur. Suppl. 372: *γᾶν δὲ φίλαν | τὰν Ἰνάχου* (~ 369: *καὶ μεγάλᾳ Πελασγίᾳ*); Iph. Aul. 761 ~ 772; scol. 19, 2 (Bgk. lyr. gr.[4] III p. 649): *καί με καλοὶ | παῖδες φέροιεν.*
Adde metra ionica a maiore, quae eandem rationem sequuntur: Trach. 637: *χρυσαλακάτου | τ' ἀκτὰν κόρας* (antistr. v. 644 corruptus); Troad. 515: *νῦν γὰρ μέλος ἐς | Τροίαν ἰαχήσω* ~ 553: *καὶ Δαρδανίας | ἅταν θεᾷ δώσων.*
et in dimetro ante choriambum posito:

Aesch. Suppl. 812: *βίαια μὴ | φαιδροῖς ὁρῶν ὄμμασιν ἐνδίκοις· σεβίζου* ~ 821: *βίαια δίζηνται λαβεῖν. σὸν δ' ἐπίπαν ζυγὸν ταλάντου*; O. Col. 1057: *αὐταρκεῖ τάχ' ἐμμίξειν βοᾷ τοῖσδ' ἀνὰ χώρους* ~ 1072: *καὶ τὸν πόντιον | γαιάοχον Ῥέας φίλον υἱόν*; Alc. 219: *θεοῖσιν εὐχώμεσθα· θεῶν γὰρ δύναμις μεγίστα.*
et in ionicis anaclomenis:

Prom. 405: *πάρος ἐνδείκνυσιν αἰχμάν* ~ 414: *πήμασι συγκάμνουσι θνατοί*; Sept. 723 ~ 730 (syllabae communes); Suppl. 1021: *περιναίονται παλαιὸν* ~ 1030: *τόδε μειλίσσοντες οὖδας*; Pers. 950 sq.: *Ἰάων | ναύφαρκτος Ἄρης ἑτεραλκὴς* ~ 962: *Τυρίας | ἐκ ναὸς ἔρροντας ἐπ' ἄκραις.* Prom. 399 scribo: *δάκρυσι· | στακτὸν δ' ἀπ' ὄσσων ῥαδινῶν [λειβομένα] ῥέος παρειὰν νοτίοις ἔτεγξε παγαῖς.* Forma enim *δακρυσιστακτος*, si extaret, metro non conveniret, quoniam *υ* longo uteretur. *Στένειν δάκρῡσι* cf. Herc. fur. 1045. Eur. frg. 44. Aesch. Pers. 62. Alexin ap. Stob. floril. 124, 20; eiecto autem *λειβομένα* stropha convenit cum antistropha ita, ut anaclomenum respondeat dimetro ionico puro. Pind. Nem. III 59: *ὄφρα θαλασσίαις ἀνέμων | ῥιπαῖσι πεμφθείς* ~ 80: *ὀψέ περ. ἔστι δ' ἀετὸς ὠκὺς ‖ ἐν ποτανοῖς.*

Idem accidit in dimetris iambicis, quae choriambis uno metro vel una periodo adiunguntur:

Anacr. 21, 4: *ἀστραγάλους ἐν ὠσὶ καὶ ψιλὸν περὶ | πλευ-*

ρῇσι ⟨δέρμ᾽ | ἥει⟩ βοός; ibid. v. 3: καλύμματ᾽ ἐσφηκώμενα, v. 8: κίβδηλον εὑρίσκων βίον, v. 11: πώγωνα τ᾽ ἐκτετιλμένος. In v. 14 est γυναιξὶν αὔτως; quod si defectivum est, non potest ita suppleri, ut voluit Schoemannus, cum adderet ἐμφερής. Aesch. Suppl. 62 sq.: μήτιδος οἰκτρὰς ἀλόχου | κιρκηλάτας ἀηδόνος ∾ 66 sq.: ὤλετο πρὸς ματρὸς ἔθεν | δυσμάτορος κότου τίχων; O. Col. 1720: ἀλλ᾽ ἐπεὶ ὀλβίως γ᾽ ἔλυσε (ἔλυσεν vulgo) ‖ τὸ τέλος, ὦ φίλαι, βίου ∾ ὦ διδύμων (δίδυμα L, διδύμα Triclin.) τέκνων ἄριστα (ἀρίστα Triclin.), ‖ τὸ φέρον ἐκ θεοῦ καλῶς.

Ubicunque vero in arsin irrationalem desinit verbum, arsin brevi syllaba exprimi necesse est: Ant. 1130: νύμφαι στίχουσι | Βακχίδες Κασταλίας τε νᾶμα; Aesch. Suppl. 114. Ai. 374 ∾ 390. Eur. frg. 1069. Anacr. frg. 21, 7. 9; frg. 30. — Unum locum, qui exceptus sit, invenio Hipp. 1149: τὸν οὐδὲν ἄτας αἴτιον πέμπετε τῶνδ᾽ ἀπ᾽ οἴκων.

Item antecedentibus choriambis: Ai. 890: ἀλλ᾽ ἀμενηνὸν | ἄνδρα μὴ λεύσσειν ὅπου; Aesch. Suppl. 563 ∾ 573; Ant. 332 ∾ 343; O. R. 463 ∾ 473; Trach. 119 ∾ 129; Hipp. 877; Eur. El. 204; Or. 823; Rhes. 360 ∾ 370. 461. Recte igitur Hermannus Choëph. 391: δριμὺς ἄηται κραδίας pro καρδίας, quamvis accurata responsione (cf. v. 416) opus non esset, velut Sept. 736: καὶ χθονία κόνις πίῃ ∾ 744: αἰῶνα δ᾽ ἐς τρίτον μένει, Anacr. frg. 21, Phil. 1138 ∾ 1162; Ant. 950 ∾ 960. Itaque Aesch. Supp. 107 choriambus diiambo (v. 100: θάσσον ἄνω φρόνημά πως) respondisse videtur; μενόλιν autem, quod est in codicibus, in μαινόλιν mutantes editores, quamvis accuratiorem responsionem restituisse sibi viderentur, tamen fecerunt contra irrationalitatis legem. Itaque Weilii coniectura μαργοσύνην τε μαινόλιν praeferenda est.

Id enim certum est, quoties verbum desinit in arsin longam illam, poetas brevi subdita numerum variare maluisse quam longa thesi sequente rhythmum inquinare, ex. gr.

Phil. 1162: μηκέτι μηδενὸς κρατύνων
∾ 1138: μυρί᾽ ἀπ᾽ αἰσχρῶν ‖ ἀνατέλλονθ᾽

Anacr. frg. 21, 10: πολλὰ δὲ νῶτον σκυτίνῃ | μάστιγι θωμιχθεὶς, κόμην

Digitized by Google

∾ v. 7: *κἀθελοπόρνοισιν ὁμιλέων ‖ ὁ πονηρὸς Ἀρτέμων,*

et v. 13: *πάϊς Κίκης, καὶ σκιαδίσκην ‖ ἐλεφαντίνην φορεῖ.*

Apud comicos autem lex a tragicis et lyricis servata item valere videatur (in choriambicis metris: Ach. 1151. Eq. 552. Nub. 571 ∾ 603. 700 ∾ 804. 813. 1028. Vesp. 540 ∾ 644. 542 ∾ 646. 1450 ∾ 1462. Thesm. 356. Ran. 213; in ionicis: Vesp. 296. 298. Thesm. 116 sq. 123. Ran. 328: *πολύκαρπον μὲν | τινάσσων,* 330. 336. 346; in antispasticis: Ran. 324). At etiam solutae post arsin longam thesis exempla invenio (Vesp. 1454. 1467. Lysistr. 339. 342) et longae arsis in fine verbi: Nub. 514: *τὴν φύσιν αὐτοῦ ‖ πράγμασιν χρωτίζεται* et in Eupolidis cratineo illo: *ἄνδρες ἑταῖροι, ‖ δεῦρο δή.* Quae cum ita se habeant, vitiosum esse non videtur, quod Bergkius Vesp. 308 scripsit: *πόρον Ἕλλας ‖ ἱρὸν εἰπεῖν;* ∾ 296: *ἀστραγάλους | δήπουθεν, ὦ παῖ.*

CAPUT XVI.

De metris iambicis quibusdam.

Lex autem Porsoniana, ut rem breviter appellem, item servatur in metris iambicis, quae adnectuntur metris logaoedicis, quae nunc dicuntur per iniuriam. Nam
aut longa arsis cum thesi sequenti coniungitur, velut:

Simonid. frg. 5, 16: *ἐς ἄπρακτον ἐλπίδα, μοῖραν αἰῶνος βαλέω;* frg. 4, 5: *οὐδ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος;* frg. 36, 3. Timoth. 11, 2: *νικᾷ Τιμόθεος | Μῑλήσιος.* Lycophronid. 1, 3: *καλὸν τὸ πρόσωπον, ἂν | μὴ κόσμιον πεφύκῃ.* Alcae. 49, 1: *Ἀριστόδαμον φαισ' οὐκ ἀπάλαμνον ἐν | Σπάρτᾳ λόγον,* frg. 50, 4; 15, 1: *δ' Ἄρη κεκόσμηται στέγα,* v. 5: *ἀσπίδες | βεβλημέναι,* v. 4 *ἄρκος ἰσχῡρῷ βέλευ.* Oed. Col. 1047: *τὸν χαλκοβόαν Ἄρη | μίξουσιν ἢ πρὸς Πυθίαις* ∾ 1061: *Οἰάτιδος ἐκ νόμου | πώλοισιν ἢ ῥιμφαρμάτοις;* Hippol. 531: *οὔτε γὰρ πυρὸς οὔτ' | ἄστρων ὑπέρτερον βέλος* ∾ 541: *φιλτάτων*

θαλάμων | κλῃδοῦχον, οἱ σεβίζομεν. Ai. 196: *ἄταν οὐρανίαν φλέγων· | ἐχθρῶν δ' ὕβρις.* O. R. 1109: *Νυμφᾶν Ἑλικωνίδων, | αἷς πλεῖστα συμπαίζει;* Trach. 963, El. 486 sq. ∾ 502 sq., alias.

aut arsis brevis seiuncta est a sequente, ita ut versui O. R. supra allato respondeat v. 1097: *ἰήιε Φοῖβε, σοὶ δὲ ‖ ταῦτ' ἀρέστ' εἴη*, et apud Alcaeum frg. 49, 2: *πένιχρος δ' οὐδεὶς πέλετ' ἔσλος οὐδὲ ‖ τίμιος;* 50, 2: *Fᾶδυς περὶ φρένας οἶνος αὖ δὶς ‖ ἄθλιος;* Simonid. 5, 9: *εἰρημένον χαλεπὸν φάτ' ἔσλον | ἔμμεναι.* Ai. 715: *κοὐδὲν ἀναύδατον φατίσαιμ' ἄν, ‖ εἴτε γ' ἐξ ἀέλπτων,* El. 502: *εἰ μὴ τόδε φάσμα νυκτὸς ‖ εὖ κατασχήσει* ∾ 486: *ἃ νιν κατέπεφνεν αἰσχίσταις ἐν αἰκίαις.* O. R. 465: *ἄρρητ' ἀρρήτων τελέσαντα ‖ φοινίαισι χερσίν;* ∾ 475: *φάμα Παρνασσοῦ τὸν ἄδηλον ‖ ἄνδρα πάντ' ἰχνεύειν.* O. R. 883 sq.: *εἰ δέ τις ὑπέροπτα χερσὶν ‖ ἢ λόγῳ πορεύεται* ∾ 897 sq.: *οὐκέτι τὸν ἄθικτον εἶμι ‖ γᾶς ἐπ' ὀμφαλὸν σέβων.* O. R. 885 sq.: *δίκας ἀφόβητος οὐδὲ ‖ δαιμόνων ἕδη σέβων* ∾ 899 sq.: *οὐδ' ἐς τὸν Ἄβαισι ναὸν ‖ οὐδὲ τὰν Ὀλυμπίαν.* 887 sq.: *κακά νιν ἕλοιτο μοῖρα ‖ δυσπότμου χάριν χλιδᾶς* ∾ 901 sq.: *εἰ μὴ τάδε χειρόδεικτα ‖ πᾶσιν ἁρμόσει βροτοῖς.* Trach. 633: *ὦ ναύλοχα καὶ πετραῖα ‖ θερμὰ λουτρὰ καὶ πάγους* ∾ 640: *ὁ καλλιβόας τάχ' ὑμὶν (ὑμῖν libri) ‖ αὐλὸς οὐκ ἀναρσίαν.* Trach. 957: *μὴ ταρβαλέα θάνοιμι ‖ μοῦνον εἰσιδοῦσ' ἄφαρ* ∾ 966: *προκηδομένα βαρεῖαν ‖ ἄψοφον φέρει βάσιν.* Trach. 960 sq.: *χωρεῖν πρὸ δόμων λέγουσιν ‖ ἄσπετόν τι θαῦμα* ∾ 969: *τί χρὴ θανόντα νιν ἢ | καθ' ὕπνον ὄντα κρῖναι;* El. 481: *ἀδυπνόων κλύουσαν | ἀρτίως ὀνειράτων* ∾ 497: *–⏑⏑– μήποτ' ἡμὶν (ἡμῖν libri) | ἀψεγὲς πελᾶν τέρας.* Ai. 625: *λευκὰ δὲ γήρᾳ μάτηρ νιν ὅταν νοσοῦντα ‖ φρενομόρως ἀκούσῃ* ∾ 637: *ὃς ἐκ πατρῴας ἧκων γενεᾶς ⏑–⏑ ‖ πολυπόνων Ἀχαιῶν;* Triclinio praeeunte editores falso *ἄριστος* supplevere, desideratur verbum, quod facit amphibrachum. Propono *ἄμυνα*, quod sensui magis aptum est et fortasse propterea excidit, quod ad vocis *ἄμυγμα* (v. 634) glossema tractum est. Hipp. 755 sq.: *ἐπόρευσας ἐμὰν ἄνασσαν | ὀλβίων ἀπ' οἴκων* ∾ 767 sq.: *χαλεπᾷ δ' ὑπέραντλος οἶσα | συμφορᾷ (ξυμφορᾷ libri) τεράμνων.* Ion. 1078: *ὅτε καὶ Διὸς*

Digitized by Google

ἀστεροπὸς ‖ ἀνεχόρευσεν αἰθήρ ~ 1094: ὅσον εὐσεβίᾳ κρατοῖ-μεν ‖ ἄδικον ἄροτον ἀνδρῶν. Troad. 517: Ἀργείων ὁλόμαν τάλαινα ‖ δοριάλωτος ~ 536: κλωστοῦ δ' ἀμφιβόλοις λίνοισι ‖ ναὸς ὡσεί.

Sin autem ultimam metri pseudologaoedici thesin sequitur arsis longa a verbo insequente disiuncta, arsin sequi necesse est syllabam brevem ita, ut glyconeo vel telesilleo adiungatur non diiambus irrationalis, sed choriambus, ex. gr. Trach. 517: τότ' ἦν χερὸς, ἦν δὲ τόξων ‖ πάταγος. Adde Pind. Ist. VI ep. 2, v. 29: ἀστῶν γενεᾷ μέγιστον ‖ κλέος αὔξων; Py. V ep. 9; Pers. 572 ~ 580; Choëph. 320 ~ 337; O. Col. 133 sq. ~ 165 sq.; Med. 650 ~ 662; Hipp. 740 ~ 750; Heracld. 361 ~ 370. 380; alias.

CAPUT XVII.

De Pindari metris pseudologaoedicis.

Venio nunc ad metra pseudologaoedica ipsa. Contemplemur autem Pindari carmina, quippe in quibus propter maiorem stropharum inter se respondentium numerum res facilius perspiciuntur.

Ac primum quidem glyconea et similes metrorum formas, quas basin perfectam habere dicunt. Animadvertendum autem est ad ea eiusmodi metra, quae ex duorum simplicium copulatione (συναφείᾳ) oriuntur. In eis enim metrum posterius, sive medium habere videtur choriambum sive extremum, syllaba prima utitur semper longa; nam basis, quae dicitur, tum iambi formam non recipit. Secunda autem syllaba irrationalitatis indicia praebet, nam modo longa est, modo brevis, atque ita quidem, ut longa non ponatur, nisi cum syllaba sequente coniungitur, brevis autem, quoties sequitur caesura, ponenda sit. Quod invenitur locis his:

Py II str. 2: v. 2: τέμενος Ἄρεος ἄνδρων | ἵππων τε σιδαροχαρμῶν et vv. 10. 82 (edit. Teubnerian. rec. W. Christ. Lps. 1887)

quibus opponuntur versus hi:

Digitized by Google

v. 26: *γλυκὺν ἕλὼν βίοτον, μᾶκρὸν* ‖ *οἰχ᾽ ὑπέμεινεν ὄλβον* et vv. 34. 58. 74.

Alia eiusmodi inveniuntur Ol. IX str. 2: v. 68 ~ v. 96; Py. VIII str. 5: vv. 5. 12. 25. 32. 85 ~ vv. 65. 45 (*ἐκ πατέρων παισὶ* | *λῆμα. θαέομαι σαφές; παισὶν* libri, *παῖ, σοὶ* Hermann); Py. VIII ep. 2: vv. 56. 76 ~ vv. 16. 36; X ep. 1: v. 49 ~ vv. 13. 67; Nem. VI str. 3: v. 61 ~ vv. 3. 11. 27. Ist. VII str. 5: v. 55 ~ vv. 5. 45. Addas fortasse Ist. VI v. 51: *εὐανθέα καὶ Πυθῶνι* (*Πυθόι* libri) *στέφανον* ~ 34: *εὐανθέ᾽ ἀπέπνευσας* | *ἁλικίαν.* In Py. VIII ep. 3 ut a syllaba illa ancipiti semper incipit verbum, ita semper est longa. — Unus, qui exceptus esse videtur, locus est Nem. II 19: *παρὰ μὲν ὑψιμέδοντι Παρνασῷ* ‖ *τέσσαρας ἐξ ἀέθλων,* cum in antistrophis recte se habeat. Quod quomodo explicandum sit, postea apparebit.

De Py. XI str. 4 alterius membri metro constare non videtur; si enim esset glyconeum tertium, quod dicitur, violaretur lex versibus 4. 20. 25. 52; accedit quod tertia metri syllaba solvitur per omnes strophas, id quod fieri non potest, si esset irrationalis. Fortasse trimetrum anapaesticum, quod scriptum videmus in codicibus vv. 36. 42, restituendum est per omnes strophas.

Adde ea metra pseudologaoedica, quibus praemissum est monometrum iambicum: Py. II. ep. 5: v. 21: *θεῶν δ᾽ ἐφετμαῖς Ἰξίονα φαντὶ ταῦτᾱ βροτοῖς;* Py. VII str. 3/4, v. 3/4: *κρηπῖδ᾽ ἀοιδᾶν* | *ἵπποισι βαλέσθαι,* v. 11/12. Py. VI str. 7/8. Ol. X ep. 4/5. Eadem lege, qua basis metrorum pseudologaoedicorum, utitur primus pes membrorum trochaicorum, quae glyconeis vel telesilleis adnectuntur. Unum tantum extat metri illius exemplum temporibus irrationalibus utens, quod dici potest Eupolideum acephalum, Py. VIII str. 6:

v. 13: *παρ᾽ αἶσαν ἐξερεθίζων·* | *κέρδος δὲ φίλτατον.* et vv. 26. 46. 53. 66. 73. 86.

~ v. 6: *τὺ γὰρ τὸ μαλθακὸν ἔρξαι τε* ‖ *καὶ παθεῖν ὁμῶς* et v. 93.

Atque in omnibus metris, in quibuscunque anceps, i. e. irrationalis non sua sede posita esse videtur, idem invenitur:

Digitized by Google

Py. X str. 6, v. 6: *ἀγαγεῖν ἐπικωμίαν | ἀνδρῶν κλυτὰν ὄπα* et v. 24.

~ v. 12: *τὸ δὲ συγγενὲς ἐμβέβακεν ‖ ἴχνεσιν πατρός* et vv. 30. 42.

Ol. IV str. 6, v. 6: *Ἶπον ἀνεμόεσσαν ἑκατογκεφάλα | Τυφῶνος ὀμβρίμου* et v. 14.

Py. VIII str. 7, v. 7: *ἐπίστασαι | καιρῷ σὺν ἀτρεκεῖ* et vv. 27. 54. 94.

~ v. 14: *ἑκόντος εἴ τις ‖ ἐκ δόμων φέροι* et vv. 34. 47. 67.; adde Ist. VI str. 5.

Neque minus invenitur lex tum, cum membro pseudologaoedico ab arsi incipienti antecedit monometrum iambicum:

Ol. IX ep. 8, v. 56: *κοῦροι χορᾶν | καὶ φερτάτων Κρονιδᾶν* et v. 112 (secundum Rauchensteinium), in aliis epodis brevis inest medio in verbo.

Ol. XIV v. 1: *λαχοῖσαν* (sic Boeckhius) *αἵ τε ‖ ναίετε καλλίπωλον ἕδραν*

v. 14: *φιλησίμολπε ‖ τ᾽ Εὐφροσύνα, θεῶν κρατίστου.*

Py. XI ep. 6, v. 48: *ἔσχον θοὰν | ἀκτῖνα σὺν ἵπποις*

~ v. 64: *τὸ δ᾽ οἰκέοντας ‖ ἔνδον Ὀλύμπου.*

Nem. III 6, v. 48: *Κένταυρον ἀσθμαίνων ἐκόμιζεν*

~ v. 6: *διψῇ δὲ πρᾶγος ‖ ἄλλο μὲν ἄλλου* et v. 56.

Ist. VI str. 3, v. 25: *χάλκασπις ᾧ | πότμον μὲν Ἄρης ἔμιξεν*

et v. 8: *ἢ ἀμφὶ Τειρεσίαο πυκναῖσι* (πυκναῖς codd.) *βουλαῖς*, *Τειρεσίαο* quadrisyllabe est pronuntiandum; Pauwius quod ordine verborum mutato scripsit *ἀμφὶ πυκναῖς ‖ Τειρ.*, fecit contra legem (cf. p. 297).

~ v. 3: *εὔφρανας; ἦ ρα ‖ χαλκοκρότου πάρεδρον* et vv. 20. 37.

Py. VII v. 18: *εὐπραγίᾳ | χαίρω τι· τὸ δ᾽ ἄχνυμαι.*

Digitized by Google

Adde denique metrum Py. VIII ep. 6, in quo tres deinceps pedes irrationales esse videntur, nisi in altero pede iambum restituas (v. 20: *ποΐᾳ*, v. 40 *υἱοὺς* cf. Nem. VI 25: *υἱέων*, v. 80: *νίκαισι τρισὶν*)

v. 20: *υἱὸν | ποίᾳ Παρνασίδι Δωριεῖ τε κώμῳ.*
v. 40: *Θήβαις | υἱοὺς αἰνίξατο παρμένοντας αἰχμᾷ.*
v. 80: *νίκαις | τρισσαῖς, ὠ᾽ριστόμενες, δάμασσας ἔργῳ.*
~ v. 100: *Πηλεῖ τε ‖ κἀγαθῷ Τελαμῶνι σύν τ᾽ Ἀχιλλεῖ.*

Cum eis metris cohaerent ea Pindari metra pseudologaoedica, in quibus choriambo plus uno trochaeo antecedit, glyconea et telesillea tertia, quae vulgo dicuntur, sive polyschematista. Neque vero in eis aliter se habet pedis alterius ratio; nam syllaba choriambo, qui videtur, antecedens aut longa est ita, si conexa est cum prima choriambi longa sive uno verbo sive una verborum copulatione, aut disiuncta a sequente est brevis. Exempla autem promam ex eis tantum locis, in quibus longa et brevis inter se respondent; ubi autem brevis ubique invenitur (Ol. XIII str. 6. Py. II ep. 7. VI str. 2. 4. 8. VIII str. 3. 6. ep. 2. X ep. 4. 5. XI str. 2. Nem. IV str. 3. 5. Ist. VII 1. 2. 3. 5), ea omittam.

Ol. IX str. 6, v. 6: *Δία τε φοινικοστερόπαν* et vv. 62. 72.
~ v. 16: *μεγαλόδοξος ‖ Εὐνομία* et vv. 34. 44. 90.
Ol. IX str. 10, v. 66: *ὤπασεν | λαόν τε διαιτᾶν* et v. 94.
~ v. 10: *κάλλιστον ἔδνον ‖ Ἱπποδαμείας* et vv. 20. 48. 104.
Py. VI 5, v. 50: *ὀργᾷς ὃς ἱππειᾶν ἐσόδων*
~ v. 5: *ὀλβίοισιν ‖ Ἐμμενίδαις* et vv. 14. 23. 32.
Py. VII str. 2, v. 2: *Ἀλκμανιδᾶν | εὐρυσθενεῖ γενεᾷ*
~ v. 10: *ἀστῶν, Ἄπολλον, ‖ οἵ τεόν γε δόμον*
Py. X str. 2, v. 8: *στρατῷ | τ᾽ ἀμφικτιόνων ὁ Παρνάσιος*
~ v. 2: *μάχαιρα ‖ Θεσσαλία· πατρὸς* et vv. 20. 26. 56. 62.
Nem. IV str. 1, v. 16: *Κλεωναίου τ᾽ ἀπ᾽ ἀγῶνος ὅρμον* et v. 49.
~ v. 1: *ἄριστος ‖ εὐφροσίνα πονῶν* et vv. 33. 57. 65.

Digitized by Google

Nem. IV str. 2, v. 66: *εἶδεν δ' εὔκυκλον ἕδραν* et vv. 10. 90.
~ v. 2: *ἰατρός· ‖ αἱ δὲ σοφαὶ* et vv. 18 (ubi *πέμψαντα* codicum meliorum lectio servat legem, *πέμψαντος* deteriorum laedit) 26. 42. 58. 82.

Nem. IV str. 6, v. 70: *αὖτις Εὐρώπαν ποτὶ χέρσον*
~ v. 46: *Οἰνωνᾷ τε ‖ καὶ Κύπρῳ, ἔνθα* et v. 54.

Unice exceptus est v. Ol. IX 108: *αἰπειναί· ‖ τοῦτο δὲ προσφέρων*, cum in epodis respondentibus (vv. 24. 52. 80) lex sit servata.

Sed iam transeamus ad eas Pindari metrorum compositiones, in quibus metro pseudologaoedico in thesin desinenti adiungitur per synaphiam metrum pseudologaoedicum, quod vulgo dicitur acephalum (Christ, Metr. p. 115), sive ut metricorum notionibus utar, in quibus glyconeo vel telesilleo adnectitur telesilleum (-⏑-⏑⏑-⏑-⏑-⏑⏑-⏑-). In quibus res per se non liquet. Nam in aliis carminibus legem, quam Porsoni auspiciis invenimus et Porsonianam appellamus, semper servavit poeta, in aliis interdum neglexit.

Servavit autem in carminibus his:

Nem. IV 5, v. 5: *γνῖα, τόσσον εὐλογία | φόρμιγγι συναόρος* et v. 13.
~ v. 21: *Καδμεῖοί νιν οὐκ ἀέκοντες ‖ ἄνθεσι μίγνυον* et vv. 29. 85.

Nem. IV 7/8, v. 7/8: *ὅ τι κε σὺν Χαρίτων τύχᾳ | γλῶσσᾶ φρενὸς ἐξέλοι βαθείας* et vv. 15/16. 31/32. 39/40. 55/56. 71/72. 79/80. 87/88. 95/96.
v. 23/24: *ξένιον ἄστυ κατέδραμεν | Ἡρακλέος ὀλβίαν πρὸς αὐλάν* et v. 47/48.
~ v. 63/64: *ὄννχας ὀξυτάτους ἀχμάν τε ‖ δεινοτάτων σχάσαις ὀδόντων.* — Similis metrorum alias hiatu syllabave ancipiti disiunctorum synaphia inest in Ist. VII 9/10. (~ 29/30. 39/40. 49/50. 69/70) cf. Ol. II 29. Nem. VI 48.

Digitized by Google

Py. X str. 4, v. 10: *Ἄπολλον, γλυκὺ δ' ἀνθρώπων τέλος ἄρχα*
et v. 58: *ἕκατι στεφάνων | θᾶητὸν ἐν ἅλιξι* et v. 22.
~ v. 4: *τί κομπέῳ παρὰ καιρόν; ‖ ἀλλά με Πυθά*
et v. 28: *ὁσαις δὲ βροτὸν ἔθνος ‖ ἀγλαΐαις*
Nem. III ep. 4, v. 83: *τίν γε μέν, εὐθρόνου | Κλειοῦς* (*Κλεοῦς* libri) *ἐθέλοισας*
~ v. 62: *Αἰθιόπεσσι χεῖρας, ‖ ἐν φρασὶ πάξαιθ'.*

Adde metra, in quibus nusquam invenitur longa: Nem. IV 4. 6. Ol. XIV 3. 4. 12; Nem. III 1; Ol. I ep. 4.

Quotquot eiusdem usus exempla apud tragicos inveni, hic afferam: Antig. 789 sq.: *οὔθ' ἁμερίων σ' γ' ἀνθρώπων· ὁ δ' ἔχων μέμηνεν* ~ 799/800: *θεσμῶν· ἄμαχος γὰρ ἐμπαίζει θεὸς Ἀφροδίτα*; Alc. 970/1: *Ἀσκληπιάδαις ἔδωκε ‖ φάρμακα πολυπόνοις* ~ 981/2: *δαμάζεις σὺ βίᾳ σίδαρον, ‖ οὐδέ τις ἀποτόμου*; Ant. 354 sq. ~ 365 sq.; 841 sq. ~ 860 sq.; O. C. 1044 sq. ~ 1059 sq.; Alc. 987/8 ~ 1000/1; Med. 854 sq. ~ 864 sq.; Herc. fur. 787 ~ 804; Ion. 455 ~ 475; 461 sq. ~ 481 sq.; 1050: *ὄδωσον | δυσθανάτων*(!) ~ 1064: *ἐλπὶς ἢ | θηκτὸν ξίφος ἤ;* Hel. 1109 ~ 1124; El. 168 ~ 191; Bacch. 72 sqq. ~ 88 sqq.; Rhes. 457 sq. ~ 822 sq.; antecedente metro iambico: Ai. 408 sq.: *πᾶς δὲ στρατὸς δίπαλτος ἄν με ‖ χειρὶ φονεύει* ~ 426 sq.

Pindarus vero in aliis quattuor carminibus (Ol. IX, Py. II, Nem. II, Ist. VI) caesuram posuit et ante longam illam irrationalem et post eam.

Ol. IX str. 3. 4. 5., v. 60: *Λοκρῷ, μὴ καθέλοι νιν αἰὼν πότμον ἐφάψαις* et vv. 61. 88. 97. 99.
~ v. 5: *ἀλλὰ νῦν ἑκαταβόλων | Μοισᾶν ἀπὸ τόξων* et vv. 6. 13. 15. 16. 31. 32. 34. 44. 59. 62. 69. 70. 71. 72. 90. 98. 100.

Digitized by Google

et v. 3: *ἄρχεσε Κρόνιον παρ᾽ ὄχθον ‖ ἀγε-μονεῦσαι* et v. 41.

Py. II str. 2, v. 2: *ἀνδρῶν ἵππων τε σιδαροχαρμᾶν ‖ δαιμόνιαι τροφοί* et vv. 10. 26. 34. 58. 74. 82 per omnes strophas; semel longa medio in verbo v. 50.

Nem. II str. 3, v. 13: *καὶ μὰν ἃ Σαλαμίς γε θρέψαι ‖ φῶτα μαχατάν* et v. 23.

~ v. 8: *αἰὼν ταῖς μεγάλαις δίδωκε ‖ κόσμον Ἀθάναις;* caesura ante longam non invenitur.

str. 5, v. 10: *Τιμονόου παῖδ᾽. ‖ ἔστι δ᾽ ἐοικὼς*

~ v. 15: *παγκρατίου | τλάθυμος ἀέξει* et v. 25; brevis medio in verbo: v. 20.

Ist. VI str. 5, v. 10: *ἦ Σπαρτῶν ἀκαμαντολογχᾶν; ‖ ἦ ὅτε καρτερᾶς* et v. 44.

~ v. 22: *νίκαν παγκρατίου· σθένει τ᾽ | ἔκπαγλος ἰδεῖν τε μορφάεις.*

In eorundem autem quattuor carminum quibusdam extant loci supra memorati, qui faciunt contra legem Porsonianam: Nem. II 19. et Ol. IX 108.

Porro in ceteris carminibus pseudologaoedicis basis glyconei, a quo incipit periodus, ita tantum utitur spondeo, si spondei altera syllaba cum sequente coniungitur et metrum incipit vel a verbo trisyllabo vel maiore vel monosyllabo cum sequente plurium syllabarum verbo arte coniuncto: Py. V 93: *σκιρωτὰν ὁδόν, ἔνθα πρυμνοῖς*, Py. X 25: *καὶ ζώων ἔτι νεαρόν*, Py. XI 20. 36, Nem. IV 21. 22. 29. 46. 53. 69. 78, Ist. VII 16, Py. VIII 57, frg. 35 Bgk. (Sed Py. VIII 97: *λαμπρὸν ‖ φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν* et Nem. VI 49: *νικῶντ᾽ ‖ ἤρεφε δασκίοις;* at ea sunt editorum, non codicum; in hoc scilicet loco ne de metro quidem satis constare mihi videtur.) Sin vero altera glyconei primi syllaba disiungitur a sequente, basin esse trochaicam necesse est: Py. V 62, VIII 17. 37. 77. Nem. IV 5.

Digitized by Google

13. 37. 85. 93., Ist. VII 26. 36. 56. 66. In eorundem vero quattuor illorum carminum tribus glyconeum in periodi principio positum incipit a verbo spondaico: Ol. IX 14: *κλεινᾶς* ‖ *ἐξ Ὀπόεντος, αἰνήσαις* et vv. 42. 43. 59. 60. 69. 73. 88. 89, Nem. II 8. 13, Ist. VI 22. Adde huc membrum pseudologaoedicum in strophae dactyloepitritae initio positum Nem. VIII str. 1, et frg. 72 Bgk.

Cur autem legis Porsonianae varie violatae exempla in quattuor illis epiniciis pseudologaoedico metro compositis inveniantur, a ceteris vero absint, de eo liceat coniecturam facere. Scilicet carminum, in quibus lex Porsoniana semper servatur, pleraque pueris sunt dedicata (Ol. XIV, Py. X, Nem. IV) atque cantata saltataque a pueris aequalibus (excepto, ut videtur, carm. Py. X, ubi v. 6: *ἀνδρῶν κλυτὰν ὄπα*), unum (Nem. III) quamvis homini seniori transmissum, tamen a pueris cantatum (cf. vv. 5 et 66). Viris autem sunt dedicata quattuor illa carmina Ol. IX, Py. II, Nem. II, Ist. VI et a viris victori aequalibus cantata et saltata esse putanda sunt. Fortasse autem carmina a pueris decantari solebant ductu alacriore (cf. Ol. XIV 17: *τόνδε κῶμον κοῦφα βιβῶντα*), quo factum est, ut singula tempora essent minoribus spatiis, *ἀριθμὸς* autem trisemus non excipere posset longas binas, si huc accederet temporis spatium, quo longae dirimuntur. Si vero a viris carmina cantabantur moderata plerumque agoge, *ἀριθμὸς τρίσημος* minus aegre excipiebat longas duas quamvis seiunctas tempore inter duo verba intercedente. Quod quidem in carminibus dactyloepitritis etiam magis saepiusque usu venisse videtur. Ea enim, qua erant gravitate, usa sunt agoge admodum tarda, minus autem habilia pueris visa sunt poetae; pueris enim tria tantum eorum, quae extant, dedicata sunt, aliis autem metris composita novem, cum viris metrum dactyloepitritum multo aptius esse videretur quam alia (20:12).

Probabilem igitur statuimus causam, cur in metris dactyloepitritis caesuram modo ante arsin longam irrationalem modo post eam liceat ponere locis inter se respondentibus.[1])

1) Quamquam in duobus carminibus dactyloepitritis ad pueros missis — tertium enim Ol. XI cantui non destinatum esse videtur, quo lex Porso-

Digitized by Google

Quemadmodum autem in carminibus dactyloepitritis arsis irrationalis raro exprimitur brevi, quoniam agoges tarditate cum omnia tempora producuntur tum irrationalia adeo, ut breves eis explendis vix aut omnino non sufficiant, eodem modo in metris illis pseudologaoedicis, in quibus caesura et ante longam arsin irrationalem et post eam ponitur, arsis irrationalis raro utitur syllaba brevi; in carmine enim Ol. IX str. 3—6 brevis semel (v. 3), anceps semel (v. 41), longa tricies; Py. II str. 2 anceps semel (v. 50), septies longa; Nem. II str. 5 semel brevis (v. 20), longa quater, Ist. VI str. 5 b semper longa; item in versibus Ol. IX 108 et Ist. II 19 longae praeter legem ad verbi finem positae nusquam respondet brevis; in carm. vero Ist. VI str. 3 quater brevis, anceps semel, ergo contra omnem opinionem accideret, si, ut est in Pauwii v. 8. emendatione (cf. p. 291), longa irrationalis poneretur ante caesuram.

niana non violatur, si scribis v. 2: *ἔστι δ'* — eadem caesurae varietas invenitur, quae in carminibus ad viros missis, velut Nem. V v. 1: *ἐπ' αὐτᾶς ‖ βαθμίδος* ∼ v. 7: *χρυσεᾶν | Νηρηίδων;* Ol. VIII 49: *ἐπ' Ἰσθμῷ ‖ ποτία* ∼ 56: *με λίθῳ | τραχεῖ φθόνος* et in metro, quod simile est ionico anaclomeno catalectico: Ol. VIII v. 6: *ἀρετὰν | θυμῷ λαβεῖν* ∼ v. 51: *ἀποπέμπων ‖ Αἰακόν*. Eis autem metrorum dactyloepitritorum locis, ubi arsis irrationalis frequentiore utitur brevi, ibi longa et brevis interdum inter se respondent ex lege Porsoniana (Py. IX str. 1, ubi longa sexies, brevis quater, v. 1: *ἐθέλω | χαλκασπίδα* et vv. 34. 51. 76. 84. 109 ∼ v. 9: *ὑπέδεκτο ‖ δ' ἀφνῳόπεζ' Ἀφροδίτα* et v. 59; Ist. IV str. 2, v. 2: *σέο γ' ἕκατι ‖ καὶ* et vv. 8. 29 ∼ v. 23: *θεοδότων | ἔργων* et vv. 44. 50. In ep. 7 semper brevis ante caesuram) aut saltem non inciditur post longam (Nem. VIII str. 5, vv. 5. 10. 22. 27 ∼ 39. 44; Ist. I str. 2, vv. 2. 42 ∼ 8. 19. 25. 36. 53. 59, alias). Aliis vero locis, ubi brevis invenitur frequentior, non curatur lex Porsoniana (Ist. III str. 2, ubi quater brevis, sexies longa, v. 20: *ἔφανας ‖ Ἰσθμίοις* et vv. 44. 56 et fortasse v. 8: *χαρίτεσσι[ν] βαστάσαι*, sed v. 26: *κελαδεννᾶς ‖ τ' ὀρφανοὶ* et vv. 38. 80). Itaque quod Christius (Metr.² p. 581) duas compositionis dactyloepitritae species dignoscit argumento maxime ex brevis arsis crebritate sumpto, sequi non possum. Neque enim carmina tota inter se differunt, verum metra singula, non compositio, verum agoge. Ceterum carmen, quod deteriori compositionis speciei adscribit (Ist. IV), non pusillis, ut illi videtur, utitur versibus, siquidem strophae versus tertius cum quarto, quintus cum sexto, epodi sextus cum septimo atque fortasse cum quinto, quem acatalectum esse iudico, coniungendi erunt.

Digitized by Google

Cum autem in eisdem non modo carminibus, sed etiam periodis (Py. II str. 2. Ist. VI str. 5) inveniantur metra illis paria, quae brevibus irrationalibus utentia frequentioribus servent legem Porsonianam, statuendum erit agogen mutari posse in eiusdem periodi membris, laesae autem legis Porsonianae exempla posita esse non in totius carminis indole, sed in locorum ipsorum, in quibus insunt agoge, nec carminum, quae viris dedicata sunt, naturam per se differre ab eorum, quae pueris, sed in illis gravitatem ac rhythmi tarditatem magis adamari quam in his.

Sunt autem in epiniciis Pindaricis pseudologaoedicis eis, quae maxime utuntur metris alloeometris, metra quaedam in periodo sua prima, quae incipiant ab iambo aut ita, ut iambum statim sequatur dactylus, quem inesse dicunt (Ol. I str. 1, ep. 2, X str. 6, Py. II ep. 2. 3. 6, V ep. 2. 5, X str. 4, Nem. II 1, VII str. 1) aut ut intercedat trochaeus (Ol. X ep. 1. Ist. VII 1. 5). Supersedeo inquirere, quem ad modum is pes iambicus sit percutiendus. Nostra hic id solum interest, quod iambus ille excipitur spondeo duobus locis Pindaricis:

Ol. X 48: *τιμάσαις πόρον Ἀλφεοῦ*
90: *θνάσκοντι στυγερώτατος*
~ v. 6: *ἐνιπὰν ἀλιτοξένων.*

Anacreonti autem nulla alia responsionis in glyconeorum basibus forma usui est quam iambi et spondei [1]); in periodorum exordiis illum admisit, hoc semper usus est in ceteris periodi membris. Atque quamquam semper caesuram ponit post thesin glyconei extremam, tamen metra non tempore inani diremta sed synaphia quadam inter se conexa esse docet productio brevis finalis per duplices consonantes, a quibus incipit glyconeum sequens, ut iam in praefatione (p. 178 adn.) docuimus. Quae cum ita sint, primae in glyconeis mediis syllabae longitudo non fluxit ex ea temporis rhythmici licentia, quae in periodorum vel versuum initiis admittitur, verum posita est in propria irrationalitatis duplicis forma. Quoniam

1) Nam frg. 5, 2: *Σμερδίη*; 14, 3: *νηνί* (*νηνῖ*); frg. 12: *οὔτ' ἐμὴν ἀπαλὴν κάσιν* dubium an recte sit restitutum, fort. *ἁμήν*.

Digitized by Google

autem a basi trochaeum exclusit Anacreo, sequitur irrationalem spondeum ita ortum esse, ut posteriori iambicae basis tempori aliquid detraheretur, adderetur priori. Itaque eiusmodi metra, quae non admittunt basin trochaicam, sed iambicam, basi ipsa continere censeo sedes irrationales, quae faciunt *ἀριθμὸν τρίσημον*. Apertum est igitur, cur Anacreo glyconea semper incidat post thesin finalem neque metrum incipiat a vocabulo monosyllabo, nisi forte id cum sequente vocabulo arte coniunctum est: scilicet ne caesura post primam glyconei syllabam intercedente divellantur tempora irrationalia.

CAPUT XVIII.

De tragicorum metris pseudologaoedicis.

Iam transeamus ad tragicorum in metris pseudologaoedicis usum. Qui in metris inter se respondentibus rarissime utuntur caesurae varietate, sed plerumque caesuram, qua in stropha usi sunt, eandem in antistropha adhibuerunt, quo factum est, ut periodos in metra dissoluisse dicerentur. Maiore etiam caesurae libertate usus est Euripides. Apud quem pauca eius responsionis exempla invenio, in quibus legem Porsonianam servatam esse eluceat: Med. 650 sq.: *τάνδ' ἐξανύσασα μόχθων | δ' οὐκ ἄλλος ὕπερθεν ἦ* ~ 660 sq.: *τιμᾶν καθαρὰν ἀνοίξαντα ‖ κλῆδα φρενῶν· ἐμοὶ*, et Hipp. 765 ~ 753. Troad. 1062 ~ 1073. El. 199 ~ 176. Hel. 1482 ~ 1499.

Constat autem iam ab Aeschylo in basi glyconei non incipientis periodum positum esse spondeum ita, ut in eum desineret verbum, velut Pers. 635: *αἰ-ανῆ ‖ δύσθροα βάγματα;* ~ 644: *Περσᾶν ‖ Σουσιγενῆ θεόν*; Soph. El. 123 ~ 139, O. R. 1203 (~ 1194) Ant. 333 ~ 344. 832 (~ 815). Tamen in stropharum inter se respondentium altera caesuram ante arsin illam irrationalem longam collocatam esse, in altera post eam non invenio nisi in Euripidis fabulis posterioribus aetate:

Ion. 189: *τῷ Λατοῦς διδύμων προσώπων | καλλιβλέφαρον φῶς.*

Digitized by Google

~ 200: *κοινοὺς αἰρόμενος πόνους Δίῳ ‖ παιδὶ συναντλεῖ;*
Iph. Taur. 406: *βωμοὺς καὶ περικίονας ναοὺς ‖ αἷμα βρότειον;*
~ 420: *γνώμα δ' οἷς μὲν ἄκαιρος ὄλβου, | τοῖς δ' ἐς μέσον ἥκει.*
Iph. Taur. 1101: *δάφναν τ' εὐερνέα καὶ γλανκᾶς ‖ θαλλὸν ἱρὸν ἐλάας*
~ 1118: *ζηλοῦσ' ἅταν διὰ παντὸς | δυσδαίμον'· ἐν γὰρ ἀνάγκαις.*

Aliquot autem locis invenitur ea metrorum responsio, ut in altera stropha incidatur post spondeum, a quo metrum incipit, in altera caesura sit post basis priorem syllabam longamque, insequatur brevis: Aesch. Suppl. 578 sq.: *παύεται, δακρύων δ' ἀπο-στάζει ‖ πένθιμον αἰδῶ* ~ 586 sq.: *τίς γὰρ ἂν κατέπαυσεν Ἥ-ρας | νόσους ἐπιβούλους;* Adde Suppl. 642 ~ 655. Ag. 419 ~ 436. O. C. 127 ~ 159. 1212 ~ 1226. Herc. fur. 424 ~ 441; et glyconea per synaphiam cum antecedentibus non coniuncta: Ant. 100 ~ 117. Alc. 974 ~ 963. Hec. 468 ~ 477. Sed exempla sunt rariora, quam ut inde aliam irrationalitatis formam liceat efficere, praesertim cum Aeschylus in metris phalaeceis, quibus strophas claudere solet, ne alteram quidem caesuram, quae est ante secundam pherecratei syllabam longam, non adhibeat (Suppl. 664 sq. ~ 676 sq. 686 sq. ~ 696 sq.).

Luculentius autem res perspicitur in eis tragicorum glyconeis, quae dactylum cyclium tertio loco habere rati glyconea (glyconeos!) tertia appellare consueverunt viri docti. Quorum primas syllabas binas una cum ceterorum glyconeorum basibus absolvi. Atque a Pindaro quidem abest in eis binorum pedum ante dactylum cyclium irrationalitas, sed irrationales sunt, ut supra docuimus, aut altera eius glyconei syllaba cum tertia (Py. VIII str. 5, Nem. VI str. 3) aut quarta cum quinta (Ol. IX str. 6), non utraeque, nisi in telesilleo tertio incipiente (Nem. IV str. 2, Ol. IX ep. 4). Tragici vero quattuor omnibus deinceps syllabis irrationalibus usi sunt. Ac in quarta quidem sede longa et brevis inter se saepe respondent ex lege Porsoniana:

Digitized by Google

Soph. Ai. 1188: *δορυσσοή-των μόχθων | ἄταν ἐπάγων*
~ 1194: *ἔδειξεν ὅ-πλων Ἕλλασι ‖ κοινὸν Ἄρη*
Ant. 123: *πευκάενθ' | Ἥφαιστον ἕλεῖν*
~ 106: *τὸν λεύκασπιν ‖ Ἀργόθεν ἑκ*

Adde huc Ant. 137 ~ 151. 810 ~ 827. Phil. 207 ~ 216. 1141 ~ 1164. Hipp. 146 ~ 156. Eur. Suppl. 961 ~ 969 (scribe ξῶσι, libri ξῶσιν). Herc. fur. 683 ~ 697. 796 ~ 813. Ion. 459 ~ 479. Hel. 1345 ~ 1361. El. 174 ~ 197. 178 ~ 201. Bacch. 867 ~ 887. Iph. Aul. 547 ~ 562. 552 ~ 567. Iph. Taur. 427 ~ 444.

Porro utriusque strophae versus habet quartam longam in verbi e pluribus syllabis constantis principio:

Soph. El. 121 ~ 137. 122 ~ 138. Ant. 1138 ~ 1147. Trach. 841 ~ 852. Phil. 204 ~ 213. 1081 ~ 1102. 1103 (~ 1082 glyc. II). 1123 ~ 1146. 1142 ~ 1165. Hipp. 144 ~ 154. 148 ~ 158. Hec. 474 ~ 483. Phoen. 205 ~ 217. Suppl. 959 ~ 967. 997 ~ 1020. 1007 sq. ~ 1029 sq. Herc. fur. 351 ~ 367. Ion. 116 sq. ~ 132 sq. 455 ~ 475. 465 ~ 485. Hel. 1346 ~ 1362. 1464 ~ 1477. El. 180 ~ 203. 734 ~ 744. Bacch. 409 ~ 425. Iph. Taur. 437 ~ 454. 1026 ~ 1040.

Haud raro in utraque stropha verbum desinit in quartam brevem: Ai. 1185 ~ 1192. Ant. 107 ~ 124. 809 ~ 826. 1145 ~ 1154. Phil. 208 ~ 217. Alc. 573 ~ 583. Eur. Suppl. 998 ~ 1021. Hel. 1347 ~ 1363. Eur. El. 170 ~ 193. Iph. Taur. 1101 ~ 1118.

Adde metra acephala sive telesillea tertia: Trach. 638 ~ 645. Phoen. 205 ~ 217, glyconea cum anacrusi: O. Col. 513 ~ 525. 520 ~ 533. Soph. El. 473 ~ 489. Phil. 831 ~ 847. Hipp. 535 (~ 525). Or. 828, alia. In aliis metris post caesuram longa in stropha, brevis in antistropha (Phil. 1167 ~ 1144. Hec. 460 ~ 449. 645 ~ 636), in aliis glyconeo tertio ante quartam longam inciso respondet glyconeum alterum (Phil. 1082 ~ 1103. O. C. 512 ~ 524. Ion. 466 ~ 486. Hel. 1481 ~ 1498. El. 148 ~ 165. 173 ~ 196), in aliis longa utrimque inest medio in verbo (O. R. 465 ~ 475. Herc. fur. 784 ~ 801. Hel. 1312 ~ 1331. 1316 ~ 1335. Bacch. 864 ~ 884, alias). Omnino autem in Corinnae et tragicorum glyconeis tertiis, quotquot

Digitized by Google

extant, invenio sedem quartam longam post caesuram centies sexagies septies, brevem ante caesuram undenonagies.

Multo rarior is usus est, quo post glyconei III quartam vel telesillei tertiam longam desinit verbum; si enim exempla dubia vel e coniectura profecta numero comprehendimus, vix quadraginta extant. Invenitur iam apud Corinnam frg. 13: *καὶ πεντήκοντ' οὐψιβίας*. Huc autem non cadunt primum loci, in quibus eam sedem tenet monosyllabum aut ad antecedens verbum trahendum (Eur. Suppl. 961: *πλαγκτὰ δ' ὡσεί τις νεφέλα*) aut ad insequens (Hipp. 148. Eur. Suppl. 959. 1006. Ion. 475. Iph. Taur. 447, cf. p. 274); deinde nonnullis locis longa in quarta sede posita est per falsam lectionem ab editoribus sive inlatam sive retentam (Iph. Taur. 448: *δεξαίμεσθ' Ἑλλάδος ἐκ γᾶς* Aldina, *δεξαίμεθ'* PC recte; deleto *ν ἐφελκυστικῷ* tollitur longa: Eur. Suppl. 969. Iph. Taur. 439. Iph. Aul. 570. frg. 775, 30). Restant autem primum loci pauci, in quibus utriusque strophae metrum inciditur post quartam longam:

Ant. 811: *ὁ πάγ-κοινος Ἅιδας ‖ ζῶσαν ἄγει*
∾ 828: *καί νιν ὄμβροι ‖ τακομέναν*
Iph. Taur. 432: *πρύ-μναν εὐναίων ‖ πηδαλίων*
∾ 449: *γᾶς πλωτήρων ‖ εἴ τις ἔβα.*

item in glyconeis anacrusi praeditis: Soph. El. 473: *καὶ γνώμας ‖ λειπομένα σοφᾶς* ∾ 489: *ἃ δεινοῖς ‖ κρυπτομένα λόχοις*, Phil. 831: *τάνδ' αἴγλαν, ‖ ἃ τέταται ταν῀ν* ∾ 847: *ὡς πάντων ἐν νόσῳ εὐδρακής*. Porro longa desinens respondet brevi desinenti: Ai. 1194: *κεῖνος ἀνήρ, ‖ ὃς στυγερῶν* ∾ 1187: *τὰν ἄπαυστον* (*ἀπαύσταν* Nauck) *αἰὲν ἐμοί*, Eur. El. 729 ∾ 739. Hel. 1482 ∾ 1499, frg. 775, 22 ∾ 30. Quin loci, in quibus post longam illam inciditur, respondent eis, qui caesuram habent ante quartam longam: Ant. 1124: *Ἰσμηνοῦ | ῥείθρων ἀγρίου* ∾ 1135: *εὐαζόντων ‖ Θηβαΐας*; Phil. 205: *βάλλει | βάλλει μ' ἐτύμα* ∾ 214: *ὡς ποιμὴν ‖ ἀγροβότας*, fort. *ποιμὴν | ὡς ἀγρ.*; Or. 810: *πάλιν ἀνῆλθ' | ἐξ εὐτυχίας Ἀτρείδαις* ∾ 822: *ξίφος ἐς αὐγὰς ‖ ἀελίοιο δεῖξαι*; 812: *ὅποτε χρυσέας ‖ ἦλθ' ἔρις ἀρνὸς* (Ddf.) ∾ 824: *κακοφρόνων | τ' ἀνδρῶν παράνοια*; Suppl. 999: *χαλκεοτευχοῦς ‖ τὰς Καπανέως* ∾ 1021: *Φερσεφόνας | ἥξω θα-*

Digitized by Google

λάμους; Herc. fur. 646: *πλή-ρη τᾶς ἥβας* ‖ *ἀντιλαβεῖν* ~ 664: *ἂν εἶχε* | *ζωᾶς βιοτάν*; 648: *ὅλ-βῳ καλλίστα* ‖ *δ' ἐν πενίᾳ* ~ 666: *ἂν γνῶναι* | *καὶ τοὺς ἀγαθούς*; 675: *συγκαταμι-γνὺς, ἁδίσταν* ‖ *συζυγίαν* ~ 689: *τὸν Λατοῦς* | *εὔπαιδα γόνον*; Hel. 1315: *ἃ μὲν τόξοις* ‖ *Ἄρτεμις, ἅ δ'* ~ 1333: *οὐδ' ἦσαν* | *θεῶν θυσίαι*; El. 702: *εὐαρμόστοις* ‖ *ἐν καλάμοις* ~ 716: *λῶτος δὲ* | *φθόγγον κελάδει*; 736: *καλλίστων* | *ὄμβρων Διόθεν στερεῖσαι* ~ 746: *κτείνεις, κλεινῶν* ‖ *ξυγγενέτειρ' ἀδελφῶν*; Iph. Taur. 1102: *ἐλά-ας, Λατοῦς* | *ἀδῖνα φίλαν* ~ 1119: *ἀνάγ-καις οὐ κάμνει* ‖ *ξύντροφος ὤν*; Cycl. 42: *γενναίων* ‖ *δ' ἐκ τοκάδων* ~ 56: *δέξαι* | *θηλαῖσι γονάς.*

Adde locos, in quibus altera stropha caesuram habet post quartam longam, altera nullam: Herc. fur. 645: *μὴ χρυσοῦ* ‖ *δώματα πλήρη* ~ 663: *ἃ δυγένεια δ' ἁπλᾶν ἄν*; Ion. 1087 ~ 1103; Hel. 1313 ~ 1331; Iph. Taur. 434 ~ 451; Iph. Aul. 546 ~ 561; in locis monostrophicis: Or. 834 (ex Hartungii coniectura); Iph. Aul. 220. 222 sq. 1086 (?); Cycl. 660; antistropha perdita: Eur. frg. 775, 25. 28. Denique invenitur aliquoties glyconeum III caesura post quartam longam utens respondere glyconeo II: Phil. 1124: *πόντου θινὸς ἐφήμενος* ~ 1147: *ἔθνη θηρῶν,* ‖ *οὓς ὅδ' ἔχει.* Herc. fur. 690: *εἰλίσσουσαι* ‖ *καλλίχοροι* ~ 676: *μὴ ζώην μετ' ἀμουσίας*; ibid. 791: *Μουσῶν θ' Ἑλικωνίδων* ~ 808: *Πλούτωνος* ‖ *δῶμα λιπών*; Eur. El. 184: *καὶ τρίχι τάδ' ἐμῶν πέπλων* (sic C) ~ 207: *ναίω ψυχὰν* ‖ *ταχομένα.*

Quae cum ita se habeant, in tragicorum glyconeis syllabarum conexu sedes irrationalitatis non semper indicari liquet; verum tamen, quoniam in stropharum inter se respondentium metro altero alias irrationalitatis sedes inesse non sit veri simile, ea irrationalis, quae brevis et longae syllabae vicissitudine cognoscitur, ad sequentem syllabam conferenda erit, etiamsi ab ea disiungitur caesura. Itaque in glyconeo quidem tertio, quod dicitur, quamvis choriambo praecedant spondei duo, tamen spatium pedis compositi universum dodecasemum non excedi mihi persuasum est.

Digitized by Google

CAPUT XIX.

De metrorum pseudologaoedicorum solutionibus.

Quas autem sedes irrationales e caesuris verborumque conexu effecimus, eaedem probantur solutionibus, quae in metris illis inveniuntur.

Quoties enim dactyli istius, quem inesse dicunt, thesis solvitur, tum tempus, quod antecedit, simodo longam et brevem mutare potest, brevi expressum esse necesse est. Quod profecto accidit in Pindari loco Py. XI str. 4, v. 4: *ματρὶ παρὰ* (*πὰρ* libri) *Μελίαν*; v. 9: *ὄφρα Θέμιν ἱερὰν*; v. 41: *Μοῖσα, τὸ δὲ τεόν, εἰ*; v. 52: *τῶν γὰρ ἀνὰ πόλιν εὖ-ρίσκων*; v. 55: corruptus, sed v. 20: *Κασσάνδραν πολιῷ*; v. 36: *Παρνασσοῦ πόδα ναί-οντ'*.

Obesse legi videntur telesillea quaedam, primum

Nem. VII 70: *Εὐξενίδᾶ πάτραθε Σώ-γενες, ἀπομύω*

in quo solutionem aut nominis proprii necessitate aut anacrusis in periodi exordio libertate excuses. Verum — etsi formam *Εὐξενίδα* habere posse *α* breve concedas — difficultatem praebet interpretationi; nam *πάτρα* non est, ut volunt, gens (*Fοῖκος* cf. Py. VII 5); itaque non tam cum Hartungio scribam *Εὐξείνιδι Σωγένους πάτρᾳ*, quam faciliore emendatione: *εὔξεινε πάτραθε Σώγενες*, = o Sogenes, iuvenis hospitalis, ut patrius Aeginetis mos est. Tum

O. R. 883: *εἰ δέ τις ὑπέροπτα χερσὶν ἢ λόγῳ πορεύεται,*

~ 897: *οὐκέτι τὸν ἄθικτον εἶμι γᾶς ἐπ' ὀμφαλὸν σέβων.*

Qui versus ex sequentium similitudine constare videntur e telesilleo et dimetro iambico. Nam quamvis ionici a maiore et dipodiae trochaicae coniunctio talis inveniatur in eadem fabula v. 471 sq.: *δειναὶ δ' ἅμ' ἔπονται | χῆρες ἀναπλάκητοι* ~ 481 sq., tamen illa a ditrochaeo incipere, ut vult Christius (Metr.[2] p. 493), nolim, quoniam syllabae solutae vocabulis inter se non disiunctis attribuendae erunt. Usu igitur venire mihi videtur potius anacrusis libertas, qua arsis in periodo primae ratio non habetur in spatio rhythmico computando.

Digitized by Google

Quod non cadit in eiusdem fabulae versum 1195: *οὐδένα μακαρίζω*; nam eum a glyconeo antecedente ne minimo quidem tempore inani diremtum esse docet versus antistrophae (1202 sq.): *ἐτι-μάθης, ταῖς μεγάλαισιν ἐν Θήβαισιν ἀνάσσων.* Itaque quod Hermannus scripsit *οὐδὲν*, accipiendum, quod probatur magis Cyri apud Herodotum I 86 dicto: *ὡς οὐδὲν εἴη τῶν ἐν ἀνθρώποισιν ἀσφαλέως ἔχον*, quam improbatur Soloneo illo ibidem: *μηδένα εἶναι τῶν ζωόντων ὄλβιον. Οὐδὲν* nimirum respicit illud, quod est in v. 1192: *τὸ σόν τοι παράδειγμ' ἔχων* (sic cod. Laur., *τὸν σόν* Camerario praeeunte plerique); *βροτῶν* autem non est genitivus neutrius generis partitivus, sed masculini possessivus.

Unum solutae post longam thesis exemplum certum invenitur in carminis Iph. Aul. ab Euripide non compositi v. 222: *λευκοστίκτῳ τριχὶ βαλιούς*, cui nihil tribuendum.

Extant autem apud tragicos loci nonnulli, in quibus tertia glyconei II vel quinta glyconei III syllaba soluta esse mihi videtur, cum antecedat aut trochaeus aut, ut plerumque fit, tribrachys. Sunt quidem, qui ea metra iambice percuti iubeant (Christ. p. 145); at si eam legem in eis valere statuimus, ut syllabae solutae inter duo verba non uno spiritu pronuntiata non distribuantur, mensura iambica abhorrebit a quibusdam (Trach. 1008 ∼ 1030. Alc. 907 ∼ 930. Iph. Taur. 1250 ∼ 1274). Libenter equidem concedo legem, quam in trimetris iambicis accurate observatum esse a poetis scimus (cf. Christ. p. 323), eandem in aliis metris valere a nemine iam probatum esse.[1]) At certe non forte fortuna factum esse videtur, ut in

---

1) Sane Pindarus quidem summa solutionis libertate usus est. Solvit enim ex. gr. glyconei thesin finalem ita, ut breves inter duo verba ex complurибus syllabis composita distribuat (Py. VI 3: *ἀναπολίζομεν, ὀμφαλὸν ἐριβρόμου* ∼ v. 48: *ἄδικον οὔθ' ὑπέροπλον ἦβαν δρέπων*), thesin paenultimam glyconei solutam varie distribuit: Py. VIII str. 2:

v. 2: *ὦ μεγιστόπολι θύγατερ* et v. 22.
v. 69: *ἀμφ' ἕκαστον ὅσα νέομαι* et vv. 82. 89.
v. 9: *καρδίᾳ κότον ἐνελάσῃ* et vv. 29. 42. 49. 62.

Quo cum cohaeret, ut in eiusmodi solutionibus vocalis ante vocalem

Digitized by Google

omnibus eiusmodi metris eae sedes, quae in glyconeis longa exprimi solent, cadant in singula verba. Inveniuntur autem interdum metra illa inter glyconea (Eur. Suppl. 979) aut a glyconeis ad alia metra traducunt (O. C. 186 ~ 205. Ion. 497. Bacch. 106 ~ 122) vel ab aliis metris ad pherecratea (Med. 211. Hel. 1486 ~ 1503). Videntur autem consulto ita comparata esse a poetis, ut alium quoque numerum admittant (*κοινὴ λύσις* Heph. p. 34 W.); numerus enim quodammodo suspensus esse videtur, sive ut trepidationem quandam significet sive ut numeri variationem (*μεταβολὴν*) obscuret. Sunt autem metra, quae ad glyconeum alterum revocanda sunt, haec:

Choëph. 28: *λακίδες ἔφλαδον ὑπ᾽ ἄλγεσιν*
~ 38: *θεόθεν ἔλακον ὑπέγγυοι.*
Ai. 608: *τὸν ἀπότροπον ἀίδηλον Ἅιδαν*
~ 621: *ἔπεσ᾽ ἔπεσε μελέοις Ἀτρείδαις.*
El. 209 sq.: *οἷς θεὸς ὁ μέγας Ὀλύμπιος*
ποίνιμα πάθεα παθεῖν πόροι.
~ 229 sq.: *ἄνετε μ᾽ ἄνετε, παράγοροι·*
τάδε γὰρ ἄλυτα κεκλήσεται.
O. Col. 186: *τέτροφεν ἄφιλον ἀποστυγεῖν*
~ 205: *τίς ὁ πολύπονος ἄγει; τίν᾽ ἂν*
O. Col. 538: *ἔπαθες OI. ἔπαθον ἄλαστ᾽ ἔχειν*
~ 545: *ἔκανες OI. ἔκανον. ἔχει δέ μοι.*
Trach. 947 sq.: *πότερα πρότερον ἐπιστένω,*
πότερα μέλεα περαιτέρω.
~ 950 sq.: *τάδε μὲν ἔχομεν ὁρᾶν δόμοις,*
τάδε δὲ μένομεν ἐπ᾽ ἐλπίσιν.
Trach. 1008: *ἀνατέτροφας ὅ τι καὶ μύσῃ*
~ 1030: *ἀποτίβατος ἀγρία νόσος.*
Phil. 1210: *τί ποτε; ΦΙ. πατέρα ματεύων.*
Alc. 907: *ἔφερε κακὸν ἄλις, ἄτεκνος ὤν*
~ 930: *ἔθανε δάμαρ, ἔλιπε φιλίαν* (glyc. III ?)
Med. 211: *δι᾽ ἅλα νύχιον ἐφ᾽ ἁλμυράν*
Suppl. 979: *δάκρυσι νοτερὸν ἀεὶ πέπλων*

correptio admittatur (Py. VIII 28. XI 9. Nem. III 39). Sed ea omnia disquisitione maxime digna sunt.

Digitized by Google

Herc. fur. 776: *δύνασιν ἄδικον ἐφέλκων*
~ 767: ⟨*ἔτεκον*⟩ *ἔτεκον ἀοιδάς.*
Ion. 497: *στάδια χλοερὰ πρὸ Παλλάδος.*
Hel. 1486: *ἐπιπετόμενος ἰαχεῖ*
~ 1503: *ῥόθια πολιὰ θαλάσσας.*
El. 126: *ἄναγε πολύδακρυν ἀδονάν*
Bacch. 106: *βρύετε βρύετε χλοήρει*
~ 122: *Διογενέτορες ἔναυλοι.*
Iph. Taur. 1250: *ἔτι νιν ἔτι βρέφος, ἔτι φίλας*
~ 1274: *γέλασε δ', ὅτι τέκος ἄφαρ ἔβα.*

Basis trochaica non invenitur nisi in versu spurio Iph. Aul. 781: *ἃ δὲ Διὸς Ἑλένα κόρα*; fortasse tamen Soph. El. 153 sq.: *οὗτοι σοὶ μούνᾳ | τέκνον ἄχος ἐφάνη βροτῶν* ~ 173 sq.: *θάρσει μοι, θάρσει | τέκνον, ἔτι μέγας οὐρανῷ*, item apud Aristoph. Lys. 277: *ᾧχετ' ὅπλα παραδοὺς ἐμοί* ~ 262.

Sunt autem glyconea tertia, sive a basi trochaica incipiunt: Phoen. 1513: *τοιάδ' ἄχεα φανερά; τάλαιν'*, sive a basi tribrachica: Aesch. Suppl. 112: *λιγέα βαρέα δακρυοπετῆ* ~ 124: *ἐπίδρομ', ὁπόθι θάνατος ἐπῇ*; Med. 205: *λιγυρὰ δ' ἄχεα μογερὰ βοᾷ*; Hec. 928: *ἀνὰ δὲ κέλαδος ἔμολε πόλιν·* ~ 938: *τὸν ἐμὸν ἅλιον ἐπὶ πέλαγος.*

Sunt autem loci, in quibus basi iambica antecedente solvitur dactyli thesis:

Choëph. 317: *τύχοιμ' ἂν ἔκαθεν οὐρίσας*
~ 334: *δίπαις τοί σ' ἐπιτύμβιος.*

Quod a viris doctis in suspicionem vocatum est (*ἂν σέθεν* Heimsoeth, *ἂν καθ' ἓν* Dindorf). At in solutione ipsa non offendimur, quoniam in glyconeis a basi iambica incipientibus dactyli thesis eximitur irrationalitate. Sed, ut recte se habeat, ne iambicum quidem numerum inde exclusum esse conicias. Talis autem dimetri iambici cum glyconeo a basi iambica incipiente responsio non inaudita; nam Herc. fur. 792: *ἐμὰν πόλιν, ἐμὰ τείχη*, quod nihil aliud quam pherecrateus esse potest, respondet versui 810: *ἢ δυσγένει' ἀνάκτων*; item fortasse Ion. 233: *θεοῦ γύαλα τάδ' εἰσιδεῖν* ~ 215 *Μίμαντα πυρὶ καταιθαλοῖ*; Ag. 697: *ἀκτὰς ἐπ' αὐξιφύλλους* (*ἐπ' ἀξιφ.*

Digitized by Google

vel ἐπ᾽ ἀεξιφ. codd., εἰνοσιφύλλους Weilius) ∾ 715: αἰ ὦν᾽ ἀμφὶ πολιτᾶν; Choëph. 824: μεθήσομεν πόλει· τὰ δ᾽ εὖ ∾ 835: λυγρᾶς Γόργονος ἔνδοθεν (?); glyc. III a basi iamb. ∾ choriamb. anacl.: Eur. El. 438 ∾ 448 (?).

Si autem glyconeum ab iambo incipiens primis duabus sedibus excipit irrationalitatem, sequitur ab eo exclusam esse basin dactylicam; item a glyconeo a trochaeo incipiente, quippe in quo altera sedes et tertia sunt irrationales; in hoc vero metro admitti posse basin anapaesticam, si modo prima eius sedes est disema. At anapaestum a mediis extremisque in periodo glyconeis exclusum esse certum est. Poetae enim, quoniam caesura vel vocabuli finis post primam alterius metri longam ponenda erat, reformidasse videntur a metrorum clausulis dactylicis, cum metrum soluta arsi finali trepidum et instabile fieret. In primo autem periodi metro basis anapaestica inveniri videtur loco singulari: Iph. Taur. 1120: μεταβάλλει δυσδαιμονία; sed id ab editoribus vel alia de causa emendatum.

Praeterea anapaestum inesse conicias in Hel. v. 526: πόδα χριμπτόμενος εἰναλίῳ; antecedit penthemimeres dactylicum, quocum si sequens metrum conectimus, fit tetrapodia dactylica et membrum pseudologaoedicum enneasemum. — Bacch. 144: Συρίας ὡς λιβάνου καπνός; antecedit heptametrum dactylicum, cuius pes ultimus cum sequente metro coniungendus. — Iph. Taur. 1132: ἐμὲ δ᾽ αὐτοῦ προλιποῦσα βήσει ῥοθίοις πλάταις ∾ 1147 sq.: ἐς ἁμίλλας Χαρίτων, ἁβρῶπλούτου ἔριν χλιδᾶς; at de lectionibus cum in stropha tum in antistropha parum constat. Metrorum igitur nullum tale est vel ita ponitur, ut numero glyconeo id adscribere cogamur.

Carpi autem talia videntur versu Aristophaneo Ran. 1322: περίβαλλ᾽, ὦ τέκνον, ὠλένας. At ne comicum quidem id in glyconeorum numero habuisse veri simile est. Is enim nescio an in eo offenderit, quod eiusmodi metra, cum ei viderentur dimetra ionica a minore, non, ut par erat, desinerent in duas longas, sed haberent clausulam hypercatalectam. Nam metri istius absurditatem et inconcinnitatem non tam in lexi, i. e.

Digitized by Google

in eo, quod syllabarum spatia numeri tempus excedunt, positam esse quam in saltatione, qua cavillationes suas prosequentem Aristophanes facit Aeschylum, docent verba *ὁρᾷς τὸν πόδα τοῦτον;*

Si igitur constat anapaestum si non omnino, at certe bono poetarum usu exclusum esse a glyconei basi, contra tamen admittitur dactylus, quem utique propter syllabae glyconei secundae irrationalitatem inde abesse exegeramus. At non invenitur in metris per synaphiam adiunctis, sed ita tantum, ut non modo verbo, verum etiam metro ac periodo faciat initium. Nam aut in initio strophae invenitur (Or. 831) aut antecedit metrum catalecticum (Ai. 702 ∼ 715; Iph. Taur. 1092 (∼ 1109); Iph. Aul. 168 ∼ 189; 764 (∼ 753)) aut hiatu syllabave ancipiti dirimitur a metro antecedente (Phil. 1213; Eur. El. 151; 169 ∼ 191). Atque quamvis indiciis extantibus nullis ab his quoque metris inchoandi esse videntur versus vel periodi: Eur. Suppl. 999 ∼ 1022; El. 155; Iph. Aul. 547 (∼ 563), 553 ∼ 569. 556 ∼ 572. Mitto versum Eur. Suppl. 993 in periodi exordio positum, in quo dactylus sublatus est Hermanni emendatione. Legitur autem dactylus etiam in metris, quae in versus vel periodi exordio non ponuntur. At Iph. Taur. 1144: *ὅθι καὶ | παρθένος εὐδοκίμων γάμων*, recte *πάροχος* scripsit Nauckius (∼ 1129: *κέλαδον ἑπτατόνου λύρας*); alia autem exempla ita tolluntur, ut metrum ali rhythmo adscribamus. Nam

Phil. 1185: *μείνατε πρὸς θεῶν. XO. τί θροεῖς*, est dimetrum choriambicum, eodem enim numero paulo ante (vv. 1175—77, 1181 sqq.) supplicaverat Philoctetes, ita ut interiecto diiambo uno numerus sit continuus (*ἱκετεύ-ω. XO. μετρία-ζε. ΦΙ. ὦ ξένοι, μείνατε, πρὸς θεῶν. XO. τί θροεῖς*). Item

Or. 840 sq.: *χρυσεοπηνήτων φαρέων*
μαστὸν ὑπερτέλλοντ' [εσ]ἰδών

sunt choriambi anaclomeni post choriambos meros v. 839: *ὦ μελέος, ματρὸς ὅτε χρ. κτλ.* et ante tetrametrum iambicum catalecticum altera syzygia in choriambum infracta v. 842 sq.: *σφάγιον ἔθετο μάτερα πατρῴων παθέων ἀμοιβάν.* Alia adscribe numero dactylico: Heracld. 751 ∼ 762; Eur. El. 459 ∼

Digitized by Google

471 (ultima utrimque brevis, subiunguntur dactylis iambi, cf. Phoen. 1516. Ion. 213 sq. ∾ 230 sq.).

Cum autem dactyli illius breves inter duo verba interdum dispertiantur, sequitur dactylum esse positum pro tribracho trochaeoidi; explicandus autem est eadem ratione, qua in nominibus propriis pro trimetri iambici tragici tribracho aliquo dactylum adhiberi cognovimus. Tamen glyconea a dactylo incipientia non metris *ἀπεμφαίνουσιν* adscribenda, sed quoniam dactylus non invenitur nisi in periodi vel versus exordio, eadem licentia poetis a rhythmica concessa excusanda sunt, qua trimetra iambica ab anapaesto incipientia.

Item exclusa est in metrorum synaphia bono tragicorum usu basis tribrachica. Pindarus vero, qua utitur solutionis libertate, eam vel ita in media periodo adhibuit, ut post primam eius brevem incideret: Nem. VII 84: *ὀπί· λέγοντι γὰρ Αἰακόν|νιν | ὑπὸ ματροδόκοις γοναῖς φυτεῦσαι*, et v. 105. Ol. IV 6. Py. II 67. 91. 90. V 59. 90. VI 1. 19. Idem fecisse videtur Euripides duobus Orestae locis v. 813: *ὁπότε χρυσέας ἦλθ' ἔρις ἀρνὸς | ἐπάγουσα Ταντα̃λίδαις* ∾ 825: *κακοφρόνων τ' ἀνδρῶν παράνοια. | θανάτου γὰρ ἀμφὶ φόβῳ* et v. 827: *Τυνδαρὶς ἰάχησε τάλαινα, | τέκνον, οὐ τολμᾷς ὅσια* (∾ 815), nisi forte ea e pentapodia logaoedica, quae dicitur, et tripodia vel e monometro iambico et binis tripodiis composita esse voluit poeta. Idem semel basin tribrachicam cum antecedente metro coniunxit per synaphiam caesura non intercedente: Iph. Aul. 185: *πολίθυτον δὲ δι' ἄλσος Ἀρ-τέμιδος ἦλυθον ὀρομένα.*

In glyconeo autem tertio, quod dicitur, sedem tertiam solvere non licebit, quoties antecedit basis spondaica, quae ex trochaica per irrationalitatem orta sit. Unicum autem in glyconeo tertio solutae post spondeum tertiae exemplum inest in Eur. Suppl. v. 975: *λοιβαί τε νεκύων φθιμένων;* in quo basin spondaicam esse formam irrationalem basis iambicae docent versus sequentes, in quibus ter repetitur metrum glyconeum tertium ab iambo incipiens. Sequi vero in glyconeo III tertiam solutam licebit longae, si illi antecedit brevis, velut in versibus Or. 814 ∾ 826; sed in eis, ut supra dictum est, numerus est incertus;

Digitized by Google

glyconeis vero adscribere non dubito Or. 836: *Εὐμενίσι* (*Εὐμενίσιν* Seidlerus) | *θήραμα φόνῳ* inter glyconea tertia inventum; Hel. 521: *τρυχόμενος* | *οὔπω λιμένων*, post telesilleum et ante pherecrateum (cf. Ar. Ran. 1315 sq.); in versu Hel. 520: *ἀλλ' ἔτι κατ' οἶδμ' ἅλιον* unicum in telesilleo alterius sedis post primam longam solutae exemplum inest. Quod anacrusis extra rhythmum positae libertate excusandum est; metrum enim initium facit periodo. — Paulo crebriores in glyconeo tertio sunt tertiae solutiones, si utrimque sepitur brevi: Ai. 1185: *τίς ἄρα νέατος* ‖ *ἐς πότε λή-ξει* ~ 1192; Ant. 108 ~ 125, Herc. fur. 682 sq. (~ 696 sq.) Hel. 1347 ~ 1363. Bacch. 874 ~ 894. Iph. Aul. 168 ~ 189. 1037 ~ 1059.

Alia autem metri telesillei forma ab Euripide adhibita esse videtur in periodorum exordiis, quae pro iambo vel spondeo incipiente anapaestum habet. At in ea duplices breves non e longae irrationalis solutione ortas esse id documento est, quod pro eis nusquam invenitur longa, nedum brevis, sed breves duae, cum inveniuntur in stropha, eaedem semper extant in antistropha (Hippol. 755 ~ 767. 757 ~ 769. Hec. 905 ~ 914. 909 ~ 918. 910 ~ 919. 927 ~ 937. 634 ~ 643. Heracld. 750 ~ 761. 373. Ion. 460 ~ 480. 468 sq. ~ 488 sq. 1078 ~ 1094. El. 167 ~ 190. 709 ~ 722. 733 ~ 743, nec non Ion. 458: *μόλε Πύθιον οἶκον Οὐ-λύμπου χρυσέων θαλάμων* ~ 478: *διαδέκτορα πλοῦτον ὡς ἔξοντες ἐκ πατέρων*; El. 699: *ἀταλᾶς ὑπὸ ματρὸς Ἀρ-γηίων κτλ.* ~ 713: *θυμέλαι δ' ἐπίτ-ναντο χρυ-σήλατοι κτλ.* Iph. Taur. 396: *Ἀσιήτιδα γαῖαν Εὐ-ρώπας διαμείψας* ~ 411: *φιλόπλουτον ἅμιλλαν αὖ-ξοντες μελά-θροισιν*). Quin invenitur in eis brevibus vocalis ante vocalem correptio: Heracld. 768: *ἔχει οὔποτε θνατῶν* ~ 757: *ἱκέτας ὑποδεχθείς*. Breves igitur faciunt tempus non compositum *κατὰ τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν*, sed *ἁπλῶς σύνθετον*. Unde elucet metra illa telesilleis, quae decasema esse putanda sunt, non esse adscribenda, sed vere logaoedicis.

Glyconei spatium admittit unum tantum dactylum; unde exceptum esse primum periodi metrum propter anacrusis licentiam supra cognovimus. Sequitur autem ab eo glyconeo, unde

Digitized by Google

incipit periodus, abesse dactylos trinos, a ceteris binos. Quod si aliter se habere videtur, aut metrum mendosum est aut rhythmo glyconeo non adscribendum. Nam Heracld. 777 *ἐπεί σοι πολύθυστος ἀεὶ* scripsit Dindorfius, ut versum antistrophae versui (770) exaequaret. At codices recte *πολύθυτος*. in antistropha potius alterum *σὸν* delendum: *ἀλλ', ὦ πότνια, σὸν γὰρ οὖ-δας γᾶς καὶ πόλις, ἃς σὺ μά-τηρ* ~ *ἐπεί σοι πολύθυτος ἀεὶ τιμὰ κραίνεται, οὐδὲ λά-θει.* — Herc. fur. 791 scribendum *μουσῶν Ἑλικωνίδων* (sic C, *Ἑλικωνιάδων* Barnesius) vel quod in O. R. v. 1108 proposuit Wilamowitzius: *Νυμφᾶν ἑλικωπίδων* (*Ἑλικωνιάδων* L). Referuntur autem vulgo inter glyconea metra pauca quaedam in duos anapaestos desinentia. Quod aliquo iure factum esse videtur, quoniam eiusmodi metrum invenitur inter glyconea unico loco Eur. El. 439: *κοῦφον ἅλμα ποδῶν Ἀχιλῆ* ~ 449: *ἱππότας τρέφεν Ἑλλάδι φῶς.* At quis huic soli loco tantum tribuat, ut eo lex tollatur, praesertim cum insit in carmine, in quo metra et verborum syllabas summa licentia tractasse Euripidem constat? Mihi quidem numerus iambo-anapaesticus vel trochaeo-dactylicus, i. e. vere logaoedicus inesse videtur, qualis in Iph. Taur. v. 402: *ἢ ῥεύματα σεμνὰ Λίμ-νας ἔβασαν ἔβασαν ἄμι-κτον ‖ αἶαν, ἔνθα κούρα* ~ 417: *ὄλβου βάρος οἳ φέρον-ται πλάνητες ἐπ' οἶδμα πόλεις τε ‖ βαρβάρους περῶντες* et El. 700: *ἀταλᾶς ὑπὸ ματρὸς Ἀρ-γείων ὀρέων ποτὲ κληδὼν* ~ 714: *θυμέλαι δ' ἐπίτναντο χρυ-σήλατοι, σελαγεῖτο δ' ἀν' ἄστυ.* Similiter se habere videntur versus Bacch. 112 ~ 127. 115 ~ 130. Atque iam in priorum fabularum Euripidearum una duplex anapaestus in glyconeo inesse videtur: Hipp. 739 ~ 749. At metrum quemadmodum sit dirimendum, maxime incertum.

Mihi igitur persuasum est neque in glyconeo altero, quod dicitur, pro iambo ultimo poni potuisse anapaestum neque in glyconeo tertio pro trochaeo altero dactylum. Nam in eorum metrorum responsione ut trochaeo dactylus, dactylo trochaeus respondere videtur, ita trochaeo et dactylo vel dactylo et trochaeo nusquam respondent dactyli bini. Nam Iph. Taur. versui 1109: *ὀλομένων ἐν ναυσὶν ἔβαν* recte codices opponunt

Digitized by Google

v. 1092: *εὐξύνετον ξυνετοῖς βοὰν*, Aldina et Erfurdtius false *ξυνετοῖσι*.

Qui autem fiat, ut glyconeo eo, quod choriambum medium habere videtur, respondeat id, quod in choriambum desinit, haud facile est intellectu. Sed id mihi quidem constare videtur non respondere dactylo trochaeum et trochaeo dactylum, invitis rhythmicorum neotericorum fere omnibus, utpote qui dactylum illum, quem cyclium appellant, eodem fere iure uti opinentur, quo anapaestum trimetri comici iambis admixtum. Cui obstant cum aliae causae permultae tum ea potissimum, quod, si responderet trochaeo dactylus, non modo numerus valde mutaretur, sed etiam modulatio prorsus perturbaretur, nisi forte dactyli brevium utramque eodem sono cantatam esse putas, id quod parum credibile; quin breves interdum ponuntur ne in eodem quidem verbo (Phil. 1124 ∾ 1147. Phoen. 209 ∾ 221. El. 196 ∾ 173. Herc. fur. 808 ∾ 791), id quod comicos rarissime atque certis legibus admisisse constat. In eam potius sententiam adducor, ut quemadmodum in choriambi et diiambi responsione, ita in glyconeorum polyschematismo neglectis temporum spatiis syllabam syllabae respondere credam et choriambum glyconei III ultimum eiusdem sonis decantatum esse, quibus quattuor glyconei II syllabas ultimas. Verum eam diiambi et choriambi responsionem non prorsus eandem esse quam in choriambico anaclomeno apertum est. Ibi enim mutationem numeri adiuvari ac leniri formis irrationalibus cognovimus; inter glyconeum vero alterum et tertium forma irrationalis, quae sit inter utrumque media, non intercedit aut certe intercedere probari non potest. Immo glyconeum III sedes irrationalitatis alias habet, quam ut ex glyconeo II derivandum esse inde eluceat.

CAPUT XX.

De metrorum pseudologaoedicorum origine ac natura.

Forma autem irrationalis, si qua glyconeorum amborum discrepantiam conciliari ac leniri statuimus, si tempora irrationalia

Digitized by Google

syllabis longis exprimuntur, speciem praebebit tripodiae trochaicae catalecticae cretico subdito (– ⏑ – ⏑ – – ⏑ – – ═ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ –), inter telesillea autem intercedet forma, quae ex dipodia iambica et cretico constare videatur (– ⏑ – – ⏑ – – ═ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ –).

Quemadmodum autem in intervallorum harmonicorum irrationalitate variisque systematum divisionibus (*διαιρέσεσι*), ita in quavis irrationalitate rhythmica possunt constitui regiones (*τόποι*) quaedam variis temporum singulorum terminis (*μεταβάσεσι* Psell. § 6).

Itaque sic delineo glyconei diagramma universum, in quo numeris arabicis significo tempora eius prima duodecim, numeris autem latinis temporum *μεταβάσεις* octo, litteris denique, quas his adscripsi, varias glyconei formas (a = glyc. a basi iambica, b = gl. a b. trochaica, c = gl. a b. iamb. irrationali (spondeo expressa), d = gl. a b. troch. irrat. (*χορεῖος ἄλογος* – ⏑ | ⏑ ⏑ – ⏑ –), e = gl. II, f = glyc. III. rat., g = gl. III irrat.)

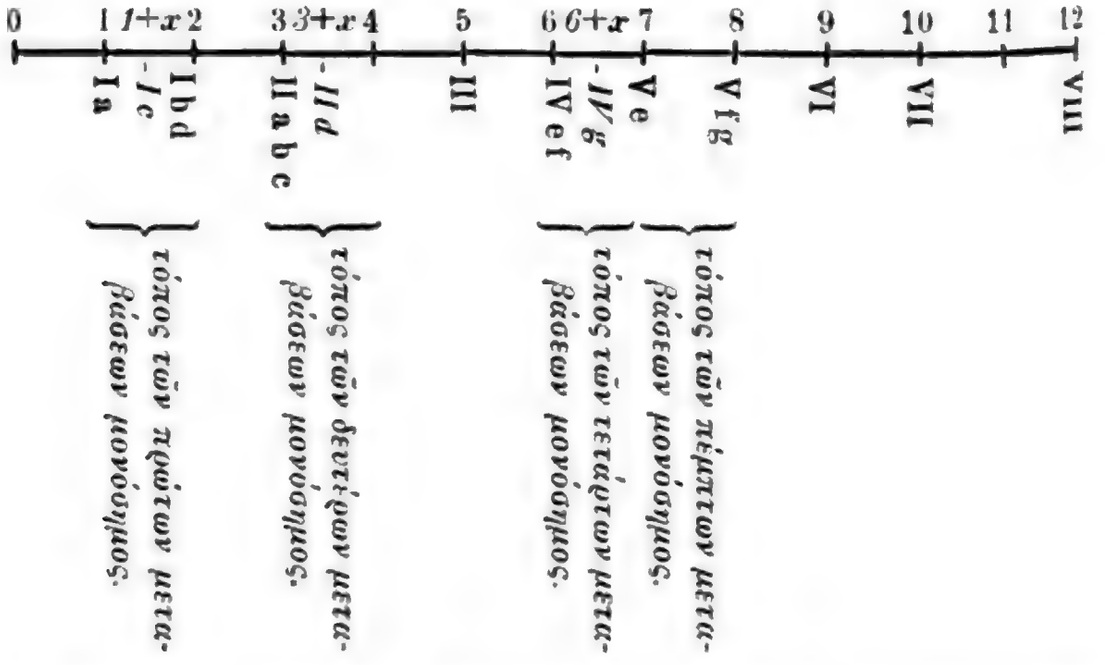

Μεταβάσεις tertia, sexta, septima, octava omnibus glyconei formis communes sunt neque omnino habent *τόπον* (Aristox. el. harm. p. 80, 2 Mqd.), quemadmodum in systematis harmonicis soni stabiles (hypate, mese, paramese, nete). *Τόπους* autem omnes unius morae esse statuimus; quod in prima re-

Digitized by Google

gione apertum est, nam basi iambicae respondet interdum trochaica et primum tempus modo monosemum modo disemum est. Item certum est in quintarum divisionum *τόπῳ*, quamvis in eo non extet irrationalis divisio, quae faciat metrum medium inter glyconeum II et III. In altera vero et quarta regionibus eae formae rationales, ad quas formae irrationales traducunt a formis rationalibus usu cognitis atque inclinant, non inveniuntur ita, ut aliis metrorum pseudologaoedicorum formis respondeant.[1]) Statui vero possunt, ex glyconeo enim II irrat. efficitur metrum hoc: – – ◡ ◡ ◡ – ◡ –, e glyconeo autem III vel – – ◡ – ◡ ◡ ◡ – vel – – ◡ – ◡ ◡ ◡ – vel – – ◡ ◡ – ◡ ◡ –. Item telesilleorum formae se habebunt; e telesilleo II fit – ◡ ◡ ◡ – ◡ –, e tertio autem vel – ◡ – ◡ ◡ ◡ – vel ◡ – – ◡ ◡ ◡ – vel – ◡ ◡ – ◡ ◡ –.

Ex eis autem formis de glyconei et telesillei origine licebit conicere. Formam enim rationalem, ad quam telesillei II forma irrationalis inclinat, e paeone primo et cretico constare statuimus. Quae si esset dimetrum creticum, in quo soluta sit prioris pedis longa altera (*χρόνος κατὰ τὴν τῆς ῥυθμοποιίας χρῆσιν σύνθετος*), percutienda est trium brevium media. At e tali metro telesilleum fluere non poterat. Cogitandum vero est in metrorum continuatione rhythmum iambotrochaicum, in quem metrum prius desinere videtur, ita valuisse ad metrum insequens, ut ictus non alteram e brevibus tribus, sed primam occuparet, ictum autem secum duxisse brevis productionem, quae non fieri poterat, nisi longa antecedens cor-

1) Quanquam autem quaedam eiusmodi metra, quae e glyconeorum telesilleorumque irrationalitate efficienda sunt, inveniuntur interdum tragicorum comicorumque carminibus pseudologaoedicis admixta, tamen rariora vel magis dubia et incerta sunt, quam ut in eis niti possimus. Pindarus vero tota fere carmina ex eis composuisse videtur, quae vulgo paeonicotrochaica esse creduntur (Ol. II, X, Py. V), eisque admiscuit metra pseudologaoedica vel metris pseudologaoedicis addidit creticos (Ol. I str. 7, Nem. III str. 7, post glyconea: Py II ep. 4, VI str. 3, X ep. 6. XI str. 2. Nem. III str. 4 VI str. 2, post telesillea: Ol. IV str. 5; IX str. 9 Py. X ep. 4. Nem. III str. 1, alias aliis modis item interdum apud tragicos). Sed eis disputandis non iam par est rhythmicae ratio, quam instituimus, in primis enim rudimentis adhuc versatur.

Digitized by Google

repta erat; sive potius, prius longa correpta est, ut spatio numeri iambici, quo arsin brevem esse exigitur, quam maxime accederet, deinde secuta est brevis sequentis ictu percussae productio.

Itaque numerus iambicus e priore metro in posterius irrepsit et temporibus duobus inversis vel paene inversis ex pedibus duobus spatio aequis fecit iniquos. Idem accidisse cogita in telesilleo tertio. In quod numerus iambicus influxisse diutius videtur, ita ut tertiae quoque quartaeque sedis tempora inverteret.

In glyconeo vero altero creticus numerus, qui in prioris metri fine inesse videtur, irrepsit in posterius ita, ut alteram eius sedem e longa in brevem verteret, tertiam, ut quae in pede cretico percutitur, produceret.

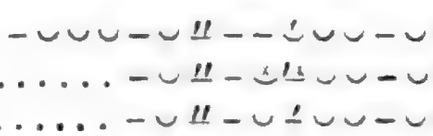

In glyconeo autem tertio numerus bacchius, qui metrum prius hypercatalectum claudere videtur, influxit in sedes metri posterioris insequentes. In quartam vero sedem et quintam rursus numerus iambicus valuisse videtur e telesillei III similitudine.

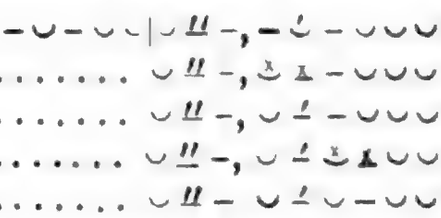

Ab hoc enim metro proficiscendum est, quippe quod, quamvis absolute a posterioribus demum poetis, ut videtur, usurpatum, tamen cum membris iambicis trochaicisve coniunctum a vetustissimis lyricis aeolicis, Alcaeo et Sappho, sit adhibitum.

Digitized by Google

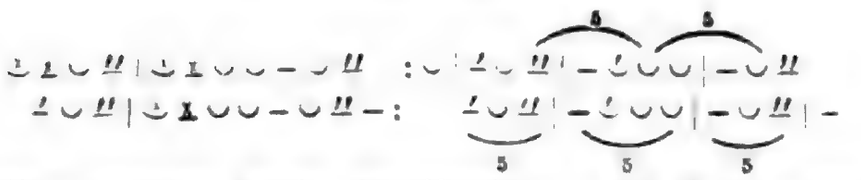

In telesilleo autem tertio intellegitur, qui fieri potuerit, ut irrationalitas duos deinceps pedes afficeret. Telesillei enim III forma, ad quam forma irrationalis inclinat, incipere videtur a duobus pedibus trochaicis, quorum breves ictu sunt percussae. Tum quemadmodum in ionici a minore et choriambi anaclasi pes trochaeoides in iambum vertitur per ictum in brevi positum, ita in telesilleo III bis factum est.

Quae choriambici et iambici numeri mixtio est documento rem ita fere, ut exposuimus, se habere in metris illis pseudologaoedicis. Nam ex pede hexasemo, qui tribus longis disemis exprimitur, dipodia iambica vel trochaica nullo modo oriri potuit, sed numerus molossicus omnis mutationis expers esse putandus est. Si vero una ex longis illis tribus in unoquoque pede solvitur, i. e. si est *χρόνος δίσημος ἁπλῶς σύνθετος*, numerus fit plane alius atque ad mutationem in diiambum propensus. Unde apertum est, cur molossus pedibus simplicibus adscribatur ab Aristoxeno, choriambus vero et ionicus a minore compositis. Item dimetrum e duobus creticis constans non patitur mutationem, sed opus est unum ex temporibus disemis mediis esse *ἁπλῶς σύνθετον*. Si igitur a dimetro cretico proficiscimur, fit e numero incomposito numerus compositus, i. e. tellesilleum ita, ut datis mutationis condicionibus in partem illius numerus alius irrepat. Irrationalitas autem, i. e. ea numeri forma, quae est inter duos alios numeros media, est numeri inversio (*ἀνάκλασις*) non perfecta significatque numeri compositi originem.

CAPUT XXI.

De dochmiis.

Pauca addam de dochmiis. Quorum duo genera dignoscit Christius (Metr.[2] p. 427), quae quamvis inter se respondeant, tamen esse origine diversa, alterum ab iambo incipere,

Digitized by Google

alterum a dactylo. Quod, quamquam e causis parum gravibus effecit, tamen recte se habere videtur. Nam forma a dactylo incipiens non semper redigi potest ad spatium octasemum. Dactylum enim illum ipsum excedere trisemum spatium liquet; solvuntur autem longae insequentes non modo in periodi exordio (O. R. 661 ∾ 690. Or. 1305), verum etiam in media periodo, cum antecedit metrum in thesin solutam desinens (Soph. El. 1247: *ἀνέφελον ἐπέβαλες οὔ ποτε καταλύσιμον* ∾ 1267: *τᾶς πάρος ἔτι χάριτος, εἴ σε θεὸς ἐπόρισεν*, Herc. fur. 745 ∾ 758), ubi dactyli longa neque anacrusis libertate excusari neque alius temporis correptione exaequari potest. Itaque missis illis dochmiis a dactylo incipientibus octasemos saltem eos ducamus, qui ab iambo vel spondeo ordiuntur. Quoties autem dochmius a spondeo incipit, plerumque inest in periodi exordio (Sept. 101. 116 (∾ 135). Ant. 1275 (∾ 1299). 1276 ∾ 1300. 1311 (∾ 1333). 1317 (∾ 1339). El. 483 ∾ 499. 485 ∾ 501. O. C. 836 (∾ 879). Phil. 511. Hipp. 844 (∾ 825). 870. Hec. 684. 1057 sq. 1062. 1074. Or. 146 ∾ 158. 1388 sq. 1466. Phoen. 1345. Herc. fur. 1060. 1071. Ion. 764. 782. 1495a. El. 591. Bacch. 982 sq. ∾ 1002 sq. 985 ∾ 1002. 1035. Iph. Taur. 861. 869 sq.), interdum autem in metris synaphia rhythmica [1]) coniunctis (Pind. Ol. X ep. 1. Sept. 164. 566 ∾ 629. Eum. 781. Herc. fur. 757. 1027. 1193. Ion. 1495c), raro in dochmiorum synaphia metrica (Or. 322: *ταναὸν αἰθέρ᾽ ἀμ-πάλλεσθ᾽ αἵματος*, unicum in dochmiorum binorum synaphia metrica exemplum; post elegiambum Ai. 902: *οἴμοι, κατέπεφνες, ἄναξ,* | *σὸν τόνδε συναίταν, ὦ τάλας* ∾ 948: *δισσῶν ἐθρόησας ἄναυδον* ‖ *ἔργον Ἀ-τρειδᾶν τῷδ᾽ ἄχει*).

In locis autem, quos enumeravimus, longae ambae insunt in eodem verbo vel in verbis arte coniunctis. Dochmius vero a spondeo ita incipiens, ut post primam eius syllabam incidatur, invenitur paucis locis, quorum plerique suspecti sunt

1) Rhythmicam appello synaphiam, cum metra, quamvis in utraque stropha disiungantur caesura, tamen coniungenda esse arguuntur sive thesis prioris metri ultimae solutione sive elisione sive aliis indiciis; metricam vero synaphiam eam, qua unum verbum utrique metro commune est.

Digitized by Google

vel male correcti (Bacch. 998: *περὶ σὰ, Βάκχι', ὄρ-για ‖ ματρός τε σᾶς*, in quo propter synizesin inauditam *ἔργα* scribi iussit Elmsleius; Eur. El. 479: *ἔκανεν ⟨ἔκανεν⟩ ἀν-δρῶν ‖ Τυνδαρὶ, σὰ λέχε-α κακόφρων κούρα*; *ἔκανεν* supplevit Hermannus, fortasse: *ἀνδρῶν ἔκανεν ἔκα-νε Τυνδ.* vel *ἀνδρῶν ἔκαν' ἔκανε, Τυνδαρὶ, τὰ σὰ λέχεα κακόφρων κούρα* vel *ἔκανεν ἔκαν' ἀν-δρῶν*; Iph. Taur. 646: *σὺ δὲ τύχας μακαί-ρας, ‖ ὦ νεᾶνία* minus recte Kirchhoffius, *σὺ δὲ τίχας μάκαρ, σὲ δ' ὦ νεᾶνία* Hermannus; restant Ion. 797: *αἰθέρα πόρσω* (sic Dindf., *πρόσω* codd.) *γαί-ας ‖ Ἑλλανίας*; et Herc. fur. 917: *πῶς παισὶ στενα-κτὰν ‖ ἄταν ἄταν*. In illo aliud quoque vitium inest, de quo postea (p. 342), metrumque incertum, hunc scribas *παισὶ πῶς | στεναχτὰν ἄταν*; creticus enim dochmiis praemittitur post metrum iambicum et paulo antea (vv. 897. 910. 912) et postea (v. 921).

Sed misso utrum lex Porsoniana pertinuerit ad eiusmodi dochmios, statuamus in dochmiis a spondeo incipientibus primae productionem cum alterius correptione fieri. Inerit igitur in eo eadem irrationalitatis species, quae in glyconeo ab iambo incipiente accidere potest. Forma autem rhythmica rationalis, ad quam irrationalis inclinat, erit ut in illo glyconeum a trochaeo incipiens, ita in hoc ea dochmii forma, quae praebet speciem tripodiae trochaicae catalecticae, qualis in periodorum dochmiacarum exordiis interdum usurpatur (Or. 140 ∾ 153. Heracld. 82 ∾ 103. Ion. 799). Si autem metra duo coniungimus, inde elucet dochmium octasemum ita ortum esse, ut numerus iambicus ex prioris metri fine in posterioris initium trochaeoide irreperet. Tactus autem aequi spatio, e quibus dochmii numeri iniquitas fluxit, erunt spondeus et amphibrachys, cuius prior brevis percutitur.

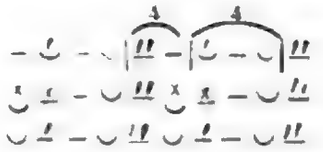

Digitized by Google

CAPUT XXII.

De prioribus trimetri iambici syzygiis ac de prioris tetrametri trochaici partis fine.

Sed iam revertamur ad trimetrum iambicum.

Constat ultimam eius syzygiam habere eandem semper formam irrationalem, in qua arsis prioris productio compensatur thesis sequentis correptione, ictu autem graviore percuti thesin finalem probavimus. In media vero syzygia res non eadem est simplicitate ac claritate. Constat autem, si versus utitur caesura semiquinaria, usitatissimam atque omnino omnium solutionum frequentissimam esse thesis tertiae solutionem. Sin vero abest caesura semiquinaria, Aeschylum et Sophoclem adeo solutionem thesis eiusdem reformidasse, ut eam non admiserint nisi antecedente brevi (Eum. 485. Sept. 55 (e Wellaueri coniectura). Suppl. 875 (*πῐκρότερον* coni. Hermannus). El. 1361. O. R. 301. O. C. 1316; cf. C. Fr. Mueller pp. 22 sq. 35), longa autem antecedente Sophocles bis tantum adhibuerit in nominibus propriis (Ai. 340. Phil. 241; cf. Mueller p. 87). Quae cum ita sint, his paucis versibus ad metra *ἀπεμφαίνοντα* delegatis syzygiam mediam, quoties versus caesura semiquinaria caret, eadem forma irrationali uti apertum est qua tertiam.

At apud Euripidem extant trimetra, in quibus deficiente semiquinaria solvitur thesis tertia post arsin longam (Mueller p. 101 sq.). At e prioribus eius fabulis certum eius usus exemplum afferas nullum. Nam Ion. 60: *οἱ γῆν ἔχουσ' Εὐβοΐδα* et Hel. 767 tollenda esse synizesi veteris scripturae vestigia docent (cf. frg. 659), syllabae autem ancipitis correptione tolluntur Hel. 753: *τί δῆτα μαντεῦόμεθα* et 1016: *ἀθάνατον, εἰς ἄθανατον αἰθέρ' ἐμπεσών* (versus 1013—16 eiecit Dindorfius), in nomine proprio excuses eodem modo, quo Sophoclis duos illos versus, Iph. Aul. 1563: *στὰς δ' ἐν μέσῳ Ταλθύβιος*. Denique nimis incerta sunt, quae in Thesei [1]) frg. 388, 2 re-

1) Theseus fabula ante Ol. 89, 2 = 423/2 scenae commissa est, nam alludunt in eam (frgg. 389 sq.) versus Vesparum 312 sqq.; est igitur priorum fabularum, a quibus illiusmodi solutiones absunt.

Digitized by Google

stituere conatus est Matthiae: *ῥανῶ τε πεδόσ' ἐγκέφαλον· ὀμμάτων δ' ἄπο*; *ῥάνατε δ' ἐγκέφαλον* cod. Venetus; fort.: *κἀγκέφαλον ἐκρανῶ σόν· ὀμμάτων δ' ἄπο*, cf. Cycl. 402: *ἐγκέφαλον ἐξέῤῥανε*. Restant tamen:

Or. 444: *κύκλῳ γὰρ εἱλισσόμεθα παγχάλκοις ὅπλοις.*

Bacch. 1342: *ἔγνωθ', ὅτ'* (ὃν Nauck) *οὐκ ἠθέλετε, τὸν Διὸς γόνον.*

Iph. Aul. 846: *ἄμφω γὰρ ἐψευδόμεθα τοῖς λόγοις ἴσως.*

et cum thesis antecedentis solutione:

Bacch. 278: *ὃς δ' ἦλθεν ἐπὶ ταὐτίπαλον ὁ Σεμέλης γόνος, ὁ δ' ἡδονὴν ἀντίπαλον* Badhamius.

Atqui fabulas, in quibus ea inveniuntur, ultimis vitae annis (a. Chr. 409—407) composuisse Euripidem traditum est. Quae cum ita sint, in versibus quattuor illis arsis tertiae productionem alius temporis correptione non compensari, sed a poeta praeter rhythmi legem pro brevi longam adhibitam esse mihi persuasum est, metraque adscribenda erunt *ἀπεμφαίνουσιν*.

Sunt autem etiam in prioribus fabulis Euripideis loci nonnulli, qui, si verba arte cohaerentia non divelli caesura statuimus, non habeant semiquinariam, tamen dactylo utantur in pede tertio:

Alc. 611: *καὶ μὴν ὁρᾶ σὸν πατέρα γηραιῷ ποδί*

locisque similibus: Med. 578. Hipp. 1167. Andr. 334. Ion. 618. El. 1086. Or. 632. 1578. 1609. Iph. Aul. 950. 972. Cycl. 583 et Herc. fur. 95: *γένοιτό τἄν, ὦ θύγατερ, οὔριος δρόμος*. At in eis magis valere semiquinaria quam simiseptenaria putanda est, ita ut metrum incidatur post pronomen possessivum vel interiectionem. Caesura enim semiquinaria iam ab Aeschylo ita adhibetur, ut seiungat articulum a nomine suo:

Prom. 589: *πῶς δ' οὐ κλύω τῆς | οἰστροδινήτου κόρης*, Prom. 797. 856. Ai. 1228. 1289. El. 282. 407. Ant. 95. Trach. 725. Alc. 322. Hipp. 413. Troad. 624. 1169. Suppl. 177. El. 385. Cycl. 182. Eur. frg. 134.; rarius, si articulus facit brevem syllabam: Ant. 503: *κατέσχον ἢ τὸν | αὐτάδελφον ἐν τάφῳ*, Cycl. 213. Eur. frg. 494, 3.; intercedit autem semiquinaria item

Digitized by Google

inter praepositionem brevem vel longam et nomen: Soph. El. 921: *οὐ πρὸς | ἡδονὴν*, O. R. 615: *κἂν ἐν | ἡμέρᾳ*, Troad. 946. 1211. Heracld. 641. Ion. 594; Ag. 326: *ἀμφὶ | σώμασιν*. O. R. 455: *ἀντὶ | πλουσίου*; deinde inter negationem et verbum negatum: Ai. 677. O. R. 538. Trach. 444. Eur. Suppl. 179; Ag. 1139, inter *καὶ* (= etiam) et nomen: Choëph. 558. O. R. 94. 302. Troad. 56, inter coniunctionem monosyllabam et verbum: Prom. 345: *ἐγὼ γὰρ οὐκ, εἰ | δυστυχῶ*, post *ὡς* (= ut): Eum. 861. Ai. 64, denique post alia monosyllaba arte cum verbo sequente conexa, disiuncta ab antecedente per interpunctionem vel sententiae incisionem: Andr. 440: *ὅταν τάδ' ᾖ, τότ' | οἴσομεν· σὲ δὲ κτενῶ*, Ion. 1380: *καὶ νῦν λαβὼν τήνδ' | ἀντίπηγ' οἴσω θεῷ*, alia.

Quaeritur autem, quae fuerit semiquinariae natura atque indoles. Mediam trimetri syzygiam incisione, quam proprie caesuram vocamus, carere non posse, cum metrici veteres (apud Gell. XVIII 5, 1) animadverterunt, tum nostri probarunt (Porson. praef. ad Hec. p. XXVII). Sunt igitur sedes tres, in quibus caesura potest collocari. Atque omnibus tribus invenitur quamvis non pari frequentia ac gratia. Crebrior enim semiquinaria est quam semiseptenaria, haec autem quam caesura media, quae dicitur, eamque ipsam Aeschylus et Sophocles saepe, Euripides plerumque sive, ut Meklerus (Wien. Studd. III 1881, p. 37 sqq.) studuit probare, ubique ita comparavere, ut ei adderent vocalem elisam, ut tamen in arsin desinere videretur prius trimetri membrum.[1]) Poetae autem caesuram poni

1) Versibus semiquinaria utentibus adscribenda sunt pauca trimetra, quae post primam syzygiam incidi videntur. Nam ceteris correctis (Pers. 501 emend. Heimsoethius, Ag. 1252 em. Hartungius) restant Aesch. Suppl. 244: *καὶ τἄλλα πόλλ' | ἐπειπάσαι δίκαιον ἦν*, Ai. 969: *τι δῆτα τοῦδ' | ἐπαγγελῶεν ἂν κάτα*; Herc. fur. 183: *ἐροῦ τιν' ἄνδρ' | ἀριστέα κρίνειαν ἄν* (sic Hartungius), Andr. 397: *ἀτὰρ τί ταῦτ' | ὀδύρομαι, τὰ δ' ἐν ποσὶν* (*ταῦτα δύρομαι* Porson). In quibus non claudentis vocalis apocope, sed incipientis aphaeresi utendum est, aut potius utriusque vocalis correpta quadam pronuntiatione. Ita fit, ut eiusmodi incisio non sit diaeresis, sed caesura in mediâ syzygiâ alterâ posita. Quod accidere non potest, si altera vocalis est longa, nam tum opus esset caesura semiseptenaria vel media. Itaque nullo modo excusari potest versus spurius Iph. Aul. 1586.

Digitized by Google

in loco minus grato vel verba arte conexa dirimi malebant quam versum caesurae omnino expertem esse. Utitur igitur semper caesurâ versus, non quo metrum longius caesurae expers minore sit elegantia, sed quia poscit usus recitantis, ut medio in versu locus detur, ubi vox possit respirare. Quo neque in prima neque in tertia syzygia opus est, quoniam vox eo tempore inani, quod inter versus intercedit, tantum spiritus sive hausit sive hausura est, ut vocabulis quadrisyllabis maioribusve pronuntiandis par sit. Persuadere autem mihi non possum in semiquinaria tantam fuisse respirationis moram, ut in ea posita esset arsis antecedentis productio. Nam si membrum penthemimeres legitime desineret in pedem trochaicum accedente tempore inani, longae autem ea pars, qua procerior est brevi, expleret spatium illud inane, respirationi nihil temporis restaret. Sin autem pes spondaicus membri penthemimeris legitima esset clausula: cum in trochaeum desinit, ut idem spatium servaretur, orationis sensum ibi intercisum esse, metrum autem admittere hiatum expectaremus. At hiatum inde prorsus exclusum esse constat, in multis autem versibus verba per semiquinariam disiuncta arte conectenda esse pronuntiatione docent exempla supra allata, praeter quae extant multa etiam, in quibus cum post spondeum tum post trochaeum pausae locus est nullus. An vero in arsi quinta, si post eam accedit respirationis mora, longa exclusa est, in tertia plane contra accidere credamus, ut eo libentius adhibeatur longa, quo magis arsis a thesi sequente distineatur? Numerum autem semiquinaria interrumpi versumque in duas partes non continuas dissecari parum est probabile. Nam in trimetris inter se respondentibus non modo quae recitata (Prom. 590 ~ 610. 592

Emendatione autem non egebit v. Pers. 165: *ταῦτά μοι διπλῆ μέριμν(α) | (ἄ)φραστός ἐστιν ἐν φρεσίν*. Eadem autem in re positum est, quod caesurae mediae, quae dicitur, duritas lenitur elisione. Namque vocalem elisam non prorsus evanescere, sed eius rationem haberi a poetis, testimonio id est, quod lex, qua solutas syllabas in verba duo non arte conexa dispertire non licet, tamen in elisione violari videtur: Or. 632: *πόδ(α) (ἐ)πὶ συννοίᾳ κυκλεῖς*; Bacch. 1338: *σχήσουσι· σὲ δ(ὲ) (Ἄ)ρης*; Hel. 293; Vesp. 69 *τὸν πατέρ(α) (ἐ)πέταξε νῷν*; Vesp. 967. Av. 1283 et alias apud Aristophanem.

Digitized by Google

≂ 612. Sept. 208 ≂ 216. 236 ≂ 242 sq. Suppl. 357 ≂ 368. 739 ≂ 746, alias), sed etiam quae, quoniam in strophis lyricis insunt, cantu expressa esse videntur (Eum. 144 ≂ 150. 147 ≂ 153. Phil. 393 ≂ 509. Heracld. 80 ≂ 101), invenitur caesurae varietas cum tertiae arsis irrationalitate.

Quibus causis ad eam sententiam adducor, ut semiquinariae propriam ac singularem naturam esse eam, ut arsin tertiam per se possit reddere longam, et in ea arsi absolutam irrationalitatem inesse negem, verum quam sibi vindicat productionem, eam ipsam quoque ceterorum temporum aliquo corripiendo compensandam esse censeam. Atque in tertia quidem arsi ante semiquinariam posita saepissime tempus irrationale exprimitur longa; ibi enim longarum numerus brevibus est triplo maior, cum in eadem sede ante alias caesuras longae brevibus numero fere aequae sint, in prima autem arsi paulo crebriores, in quinta vero rariores.

Iam quaeritur, ad quam thesin conferenda sit arsis tertia insequente caesura. Ac sequentis alicuius thesis correptione compensari eam non verisimile est, quoniam irrationalitas caesuram transilire non videtur. Accedit quod post longam arsin non modo aut tertia thesis aut quarta, sed etiam ambae solvuntur haud raro (Pers. 284. O. R. 967. Trach. 1096. Phil. 932. Troad. 44. 249. Or. 1645. Phoen. 477. 1669. 1415. 1702. Suppl. 15. H. fur. 489. Bacch. 236. 320. 747. Iph. Taur. 107. Eur. frg. 541, 2. Rhes. 286). Restat igitur, ut antecedentium thesium alteruter compensetur arsis tertia. Atqui solvitur per se utraque cum tertiae longitudine; prima enim Hippon. frg. 35, 3. Prom. 730. Suppl. 320. Aesch. frg. 134; 250; 293, 2. Ai. 846. O. R. 270. Ant. 746. El. 433. Trach. 74. 318. O. C. 1634. Phil. 791. 999. 1003. Soph. frg. 520. 781. 875. — Prom. 666. Pers. 613. Suppl. 234. Ag. 274. 626. 630. 1584. Choëph. 120., in omnibus Euripidis fabulis excepta Medea, in Hippol. autem in nomine proprio; secunda autem Archil. frg. 20; 25, 3; 26. Hippon. frg. 13. Aesch. Suppl. 248. Ag. 539. Pers. 405. 475. Ai. 862. 1008. El. 30. O. R. 26. 775. 1428. Ant. 419. Trach. 4. 607. 878. O. C. 634. 1357. Soph. frg. 104, 8; 144,

Digitized by Google

1; 206; 631; 687; 781; in Phil. non nisi in extrema parte: 1006. 1014. 1226. 1232. 1235. 1323., apud Euripidem autem ea solutio in omnibus fabulis, quo recentiores sunt, eo saepius invenitur (Alc. ter, Med. quater, Hipp. bis, Andr. IX, Heracld. VII, Hec. XV, Herc. fur. XII (in priore maxime parte), Suppl. XI, Iph. Taur. XIII, Troad. XX, El. XIX, Ion. XXXII, Phoen. XXXIV, Hel. XXXXIV, Bacch. LI, Or. LXII, Cycl. XIX, Rhes. bis), cum ante brevem modice increbrescat (Hipp. 0, Alc. Med. Andr. Heracld. Hec. Suppl. Troad. I—V, H. fur. Phoen. Iph. Taur. Or. VIII—X, Ion. XIII, Bacch. XIII, Hel. XVII). Ambae autem theses primae non solvuntur tragicae artis aetate meliore, nisi insequitur brevis:

Ai. 854: *ὦ θάνατε θάνατε, νῦν μ' ἐπίσκεψαι μολών.*
Phil. 797: *ὦ θάνατε θάνατε, πῶς ἀεὶ καλούμενος.*
Troad. 769: *ἀλλ' ἄγετε, φέρετε, ῥίπτετ', εἰ ῥίπτειν δοκεῖ.*
„ 960: *Δηΐφοβος ἄλοχον εἶχεν ἀκόντων Φρυγῶν.*
„ 1186: *γραῦς, ἄπολις, ἄτεκνος, ἄθλιον θάπτω νεκρόν.*
Hel. 711: *ὦ θύγατερ, ὁ θεὸς ὡς ἔφυ τι ποικίλον*, fortasse etiam v. 390.
Eur. El. 506: *καὶ πατέρα τὸν ἐμὸν, ὅν ποτ' ἐν χεροῖν ἔχων.*
Or. 1614: *σὲ σφάγιον ἐκόμισ' ἐκ Φρυγῶν OP. εἰ' γὰρ τόδ' ἦν.*
Iph. Aul. 1114: *Ἄρτεμιδι, μέλανος αἵματος φυσήματα.*
Cycl. 1: *ὦ Βρόμιε, διὰ σὲ μυρίους ἔχω πόνους.*
„ 410: *ἀνέπεσε, φάρυγος αἰθέρ' ἐξιεὶς βαρύν.*
„ 560: *ψνοχόος ἄδικος. ΣΕ. οὐ μὰ Δί' ἀλλ' ὦνος γλυκύς.*

Verum tamen sunt pauci versus, in quibus duplices solutiones sequitur ante semiquinariam longa. At in Ionis versu 365: *πῶς ὁ θεὸς, ὃ λαθεῖν βούλεται μαντεύσεται;* inaudita inest solutio; nam in pronomen relativum alteram solutae thesis brevem cadere, alteram in verbum, nusquam alias invenias (Iph. Taur. 556?). Scribendum: *πῶς θεὸς, ὃ λήθειν βούλεται, μαντεύσεται;* Eur. autem frg. 174 ex Antigona laudatum apud Stob. 108, 3, in quo versus tertius: *καὶ τὸ κακὸν ἀγαθοῦ γίγνεται*

Digitized by Google

παραίτιον, scribae errore Euripidi addictum esse ratus Dobraeus Philemoni tribuit. Restant vero in Oresta et Bacchis exempla trina, unum in Iph. Aul. (quod cum versibus vicinis (465—68) seclusit Dindorfius), quae recte se habere videntur:

Or. 248: *εἰ δ' ἄλοχον ἄγεται, κακὸν ἔχων ἥκει μέγα.*
„ 643: *ἃ δ' ἔλαβες, ἀπόδος, πατρὸς ἐμοῦ λαβὼν πάρα.*
„ 1603: *καὶ σφάγια πρὸ δορὸς καταβάλοις. OP. σὺ δ' ἂν καλῶς;*
Bacch. 57: *ἐκόμισα παρέδρους καὶ ξυνεμπόρους ἐμοί.*
„ 494: *ἱερὸς ὁ πλόκαμος· τῷ θεῷ δ' αὐτὸν τρέφω.*
„ 1110: *προσέθεσαν ἐλάτῃ κἀξανέσπασαν χθονός.*
Iph. Aul. 466: *οὐ ξυνετὰ συνετῶς· ἔτι γάρ ἐστι νήπιος.*

Inveniuntur autem in eisdem fabulis tribus extremis, in quibus solis thesin tertiam post longam non intercedente semiquinaria solutam esse cognovimus. Eodem autem fere tempore a Sophocle composita est Philocteta, in qua v. 1420: *ἀθάνατον ἀρετὴν ἔσχον, ὡς πάρεσθ' ὁρᾶν*; *ἀρετὴν* cum Musgravius et Martinus exemplis collatis comprobaverint, invito Meklero recte se habere confido. Itaque ut illos versus, ita hos delegabimus ad metra *ἀπεμφαίνοντα*.

Ante semiquinariam igitur tertia arsis longa conferenda erit aut ad alteram thesin, cum prima solvitur, aut ad hanc, cum illa accipit solutionem.

Primae vero arsis longitudo compensatione non utique egere neque eius ratio semper habenda esse videtur. Nam ut in trimetris ab anapaesto incipientibus aliisque metris, a quibus versus periodusve incipit, ita in primo trimetri pede dactyli longa excusatur anacrusis rhythmico tempori non subiectae libertate.

Sunt tamen certe versus quidam, in quibus arsis prima compensatur thesi sequente, dico trimetra a choriambo incipientia. Liquet enim thesin primam brevem non conferri ad arsin tertiam, quippe quae in tribus exemplis, quae extant, sit brevis. Sunt autem loci hi:

Sept. 488: *Ἱππομέδοντος | σχῆμα καὶ μέγας κτύπος.*
„ 547: *Παρθενοπαῖος | Ἀρκάς· ὁ δὲ τοιόσδ' ἀνήρ.*

Digitized by Google

Choëph. 657: *εἶεν, ἀκούω· | ποδαπὸς ὁ ξένος; πόθεν;*
„ 1049: *φαιοχίτωνες | καὶ πεπλεκτανημέναι*
Soph. frg. 795: *Ἀλφεσίβοιαν* (*Ἀλφεσσίβ.* Nauck) | *ἣν ὁ γεννήσας πατήρ.*
Eur. Suppl. 889: *Παρθενοπαῖος | εἶδος ἐξοχώτατος.*
Cf. Hec. 715: *οὐδ' ὅσι', οὐδ' ἀνεκτά· ποῦ δίκα ξένων;* (trimetr. lyricum).

Adde Aristoph. Vesp. 902. Qui loci thesin irrationalem syllaba brevi exprimi posse testantur. Nempe irrationales sunt versuum syllabae alterae et monosemum spatium excedunt, quemadmodum syllabae breves consonanti vel liquida vel sibilante vel denique muta terminatae in thesi adhibentur ab Homero. Quod autem in thesi irrationali tam raro invenitur brevis, id inesse puta aut in ipsa thesis natura diversa ab indole arsis, aut in eo, quod *ἀριθμὸς τρίσημος* dividitur inter thesin et arsin partibus non aequis, sed illi obvenit spatium maius.[1])

Aeschylo autem, ut is thesin brevem adhibuit in nominibus etiam non propriis, ita usitata fuisse videtur illa primi pedis forma irrationalis, qua fit, ut trimetri iambici tempora aequa sint tetrametri trochaici temporibus cretico primo resecto. Is enim poeta operam dedit, ut post arsin primam non intericeretur respirationis mora. Qua de causa verbum monosyllabum — nisi est articulus vel praepositio vel aliud monosyllabum, quod conectitur cum sequente verbo, velut *καὶ ἤ εἰ πῶς οὐ ὦ* — dico monosyllabum ita demum in trimetri initio posuit, si aut ex disyllabo ortum est per vocalis extremi elisionem aut si alterum monosyllabum subditur; duobus autem locis, ubi prima trimetri syllaba a reliqui versus sententia dis-

1) Nescio an lateat irrationalitas quaedam in brevibus quibusdam in thesi positis. Sed quamquam de tantilla temporum mutatione vix quidquam cognoscitur e syllabis ipsis, tamen aliquo iure eam exaudire mihi videor in choriambis, praesertim cum diiambis respondent vel admiscentur:

Phil. 1138: *μυρί' ἀπ' αἰσχρῶν ἀνατέλλονθ', ὅσ' ἐφ' ἡμῖν κἀχ' ἑμήσατ'*
οὐδείς. ~ 1161: *μηκέτι μηδένος κρατύνων ὅσα πέμπει βιόδωρος αἶα.*

Digitized by Google

iungitur, cohaeret cum versus antecedentis sensu, eam expressit brevi (Prom. 821. Suppl. 483); quo accedit, quod ea syllaba in altero loco per elisionem, in altero per enuntiatorum conexum arte cohaeret cum sequente. Dactylum autem, si omittimus nomina propria, in primo pede Aeschylus et ante eum iambographi [1]) praeter Hipponactem (cf. frg. 35, 2(?). 3) raro admiserunt atque ita quidem semper, ut in arsi inesset monosyllabum (Archil. frg. 21, 4. Sept. 653. Ag. 1312. Choëph. 216. Aesch. frg. 250. 383, 1), cum tribrachi primi syllabas uno verbo comprehendere solerent.

Sophocles vero et Euripides ab utraque re abscessere; nam in pede primo verbum dactylicum posuerunt (Mueller p. 19) in fabulis recentioribus, ille quidem ita tantum, ut a priore brevi inciperet verbi compositi pars (Oed. Col. 1634. Phil. 999. 1003. 1392), hic autem item in Andromacha (v. 464. 1157), inde autem ab Herculis furentis fere aetate (a. circiter 421) verba incomposita quoque a dactylo incipientia in trimetri exordio posuit. Eidem haud raro monosyllabum longum ad versus prioris sensum pertinens posuere in posterioris arsi prima: Ai. 752. El. 340. OR. 546. 986. 1448. Ant. 464. Phil. 1396. Heracld. 407. 455. Hec. 963. Herc. fur. 326. 1284. Ion. 801. Phoen. 491. Hel. 46. 1409, alias; quin Euripides post primam arsin longam non veritus est admittere *ἀντιλαβήν*: Herc. fur. 1421.

Ea autem irrationalitatis forma, qua arsis tertia ad thesin alteram confertur, in membro penthemimeri usitatissima fuisse credenda est. Unica autem erat ea irrationalitatis forma in tetrametri partis prioris exitu, quoniam thesis tertia, cum compensaret arsin antecedentem, conferri non poterat ad arsin quartam et quia id tetrametri spatium, quod respondet penthemimeri iambico, thesibus primis tamquam terminis firmis stabilibusque coercebatur, ut nulli eius tempori quidquam posset addi, quod non detrahendum esset de alio tempore. Quo factum est, ut tetrametri thesin quartam ante arsin longam omnino non solverit bona ars. Nam Phoen. 607: *ἐξελαυνό-*

1) Archil. frg. 104, 1 lege: *εὖτε πρὸς ἄεθλα*, Sim. Amorg. 7,78: *δήνεᾳ δὲ*; Aesch. Ag. 7 et frg. 452, 12 sunt spuria.

Digitized by Google

μεσθα πατρίδος ET. καὶ γὰρ ἦλθες ἐξελῶν verborum transpositione sublatum est a Blomfieldio; Or. 786: ἀκλεῶς et Ion. 512: ἱερὸν per synizesin legenda atque hoc quidem etiam scribendum est ἰρὸν, quemadmodum Pers. 745: ὅστις Ἑλλήσποντον ἰρὸν δοῦλον κτλ. praeter scribarum usum forma disyllaba extat in codicibus; item nescio an in frg. Hippon. 80: μηδὲ μομύλλειν Λεβεδίην nomen Λεβεδίην tribus syllabis pronuntiandum, fortasse etiam scribendum sit (Λεβέζην, ut καρζα pro καρδία Aesch. Sept. 288. Suppl. 71. 799). In Euripidis vero fabula sola ea, quam a posterioribus edolatam ac suppletam esse scimus, ante longam arsin solvitur thesis quarta duodecies (Iph. Aul. 317. 324. 334. 355. 358. 379. 881. 882. 886. 888. 911. 1354). Quin ne ante brevem quidem saepe solvitur thesis illa, nempe eadem de causa, qua trimetri thesis quinta, etiamsi antecedit brevis, tamen raro solvitur. Nam irrationalis esse videtur thesis quoquomodo, siquidem ei compensanda est temporis rhythmici in arsi positi non modo pars, quae expletur syllaba brevi, sed etiam pars minuscula inter verba intercedens. Itaque praeter Or. 1524 et Iph. Aul. 346. 884. 1382 eam solutionem semel una habet Iph. Taur. v. 1232. Quoniam autem tempora bina irrationalia inter se conferenda inter duas personas distributa esse non est consentaneum, ἀντιλαβῇ, cum post ceteras tetrametri sedes omnes praeter primas et ultimas inveniatur, ut non post alteram utriusque partis arsin longam (verum post brevem: Phoen. 612. Ion. 531. Iph. Aul. 1351. 1364), ita ne post quartam quidem thesin admittitur. (De Rhes. vv. 685. 687. cf. pp. 273. 275). In trimetro autem post primam syzygiam ἀντιλαβῇ ita tantum invenitur, ut sequatur semiseptenaria, quamvis item semiquinaria inesse videatur (Trach. 418: κάτοισθα δῆτ' ; ΑΙΧ. οὔ φημι· | πρὸς τί δ' ἱστορεῖς; O. C. 861. Alc. 1119. Phil. 1296).

Rationales autem formae, ad quas membri penthemimeris formae irrationales tres, quas posuimus, traducunt numerum mere iambotrochaicum, statuendae sunt hae:

1) ⏑ ⏓ ⏑ ⏓ ⏑ : – ⏑ ⏑ ⏑ –; 2) ⏑⏑ ⏑ ⏑ ⏓ ⏑ : ⏑⏑ ⏑⏑ ⏑ ⏑ –;

3) ⏑⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ : ⏑⏑ ⏑ ⏑⏑ –.

Digitized by Google

Quarum tertia, in qua ditrochaeus inclinat ad ionicum a minore, eadem utitur irrationalitatis specie, quae inest in metris anaclomenis et in ultima trimetri iambici et tetrametri trochaici syzygia, nisi quod sedes irrationales non vicinae, sed temporibus rationalibus separatae sunt, quo fit, ut ἀριθμὸς ῥητὸς insit in hexasemo demum spatio.

CAPUT XXIII.

De altero temporum irrationalium ordine. De duabus irrationalitatis duplicis formis.

De ceterarum penthemimeris formarum initio iam satis dictum est; restat ut de earum fine loquamur. In quo inversa est altera irrationalitatis forma, nam arsis irrationalis thesi, ad quam confertur, non antecedit, sed sequitur eam. Quae quo facilius intellegatur, delineemus tetrametri totius formam eam, ad quam irrationalis inclinare statuenda est:

Quae si nostro more dividitur in tactus hexasemos, componitur primum ex anacrusi trochaica, sequitur ionicus a maiore, qui inclinat ad epitritum quartum (⏑ ⏑ – ⏑), ad quam pedum hexasemorum vicissitudinem metra anaclomena redigi posse apertum est; tum antispastus, in quo tempora duo priora, quae iambi speciem praebent, cum feriatur brevis, inclinant ad trochaeum. Quem antispastum sequitur rursus ionicus ille a maiore, denique metrum clauditur thesi et tempore inani, quae ad anacrusin addita complent spatium hexasemum. In quo tactu hexasemo, si thesin extremam esse brevem, tempus inane autem disemum esse statuimus, eadem inerit antispasti figura, quae in altero. Iure igitur dicere possumus, tetrametrum redigendum esse ad tactus hexasemos ita alternos, ut alius ad ionicum a maiore, alius ad antispastum inclinet. In trimetro autem iambico modo duo tactus ad ionicum inclinant, unus ad antispastum, modo duo ad antispastum, unus ad ionicum, modo omnes tres ad ionicum. Paenultimus enim tactus, qui incipit a thesi

Digitized by Google

quarta, inclinat semper ad ionicum, antepaenultimus semiquinaria utens ad antispastum, semiseptenaria vero vel media utens caesura ad ionicum; ultimus, qui extremam et tres primas sedes comprehendere cogitandus est, ad ionicum inclinat, si prima arsis confertur ad thesin sequentem, si minus, ad antispastum.

Videntur autem universe statuendae esse duplices irrationalitatis et anaclasis formae, quae positae sunt in varia pedum hexasemorum percussione. Quae accuratius exponere longum est et abhorret a proposito. Quem autem ad modum rem se habere cogitem, doceat haec diagrammatorum tabula:

Anaclasis prima, in qua percutiuntur longarum vicinarum priores:	Anaclasis altera, in qua percutiuntur longarum vicinarum posteriores:
....– ⏑ ⏑ ⏓ – ⏑ ⏑ ⏓	....⏓ ⏑ ⏑ – ⏓ ⏑ ⏑ – .....
.... ⏑ x ⏑ ⏓ ⏑ x ⏑ ⏓	....⏓ ⏑ x ⏑ ⏓ ⏑ x ⏑ .....
....⏑ ⏑ ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏓	....⏓ ⏑ ⏑ ⏓ ⏑ ⏑ ⏑ .....

Unde elucet inclinare

choriambum I	ad	syzygiam iambicam	(⏑ x ⏑ ⏓),
„ II	„	trochaicam	(⏓ ⏑ x ⏑),
ionicum a min. I	ad	„	(x ⏑ ⏓ x),
„ „ „ II	„	epitritam I	(⏑ x ⏑ ⏓),
antispastum I	„	„ I	(⏑ ⏓ ⏑ x),
„ II	„	„ IV	(x ⏑ ⏓ ⏑),
ionicum a mai. I	„	„ IV	(⏓ ⏑ x ⏑),
„ „ „ II	„	iambicam	(⏑ ⏓ ⏑ x),

Rhythmicae autem doctrinae erit ostendere, quae ex eis figuris fuerint in usu, quae formae rationales inter se diversae, sed ad communem formam metricam irrationalem redigendae in mutationibus rhythmicis sint adhibitae, denique indagare, num in aliis spatiis, velut octasemis, extiterint tales rhythmorum vicissitudines. Quod ut exemplo doceam, metrorum quae in strophis dactyloepitritis inesse solent, vicissitudines explicari possunt ita, ut syzygiae trochaicae, quae antecedunt tripodias dactylicas, quae inesse dicuntur, habeant irrationalem pedem alterum trochaeoidem, syzygiae vero iambicae, quae subduntur tripodiae anapaesticae, utantur irrationali priore pede iamboidi,

Digitized by Google

ita ut trochaei antecedentes inclinent ad choriambum (II) insequentem, iambi insequentes ad choriambum (I) antecedentem:

....⏑ ‒ ⏑ ⏑|⏑ ‒ ⏑ ‒|⏑ ‒ ‒....

....⏑ ‒ ⏑|‒ ⏑ ‒ ⏑|‒ ⏑ ‒ ⏑....

choriambi autem, qui epitritis alteris immiscentur (velut Py. I str. 2), sequantur anaclasis speciem alteram (⏑ ‒ ⏑ ‒ : ⏑ ‒ ⏑ ‒).

CAPUT XXIV.

De irrationalitate simplici.

Disseruimus autem hactenus de binorum maxime temporum, quae ad commune spatium rationale revocantur, irrationalitate, quam Aristoxenus in rhythmis (*ἐν ῥυθμοῖς*) inesse ait. Alteri autem irrationalitati, quae inest in pede singulari (*ποδὶ ἑκάστῳ*), in quo *τὸ ἄνω* est *ἄλογον πρὸς τὸ κάτω*, non *τὸ κάτω πρὸς τὸ ἄνω*, adscripsimus, si quis pes in versus vel periodi exordio arsi producta plus temporis sibi vindicat, quam medio in versu mediave periodo ei conceditur, nisi is ipse pes tantopere augetur, ut, quemadmodum fit in trimetris ab anapaesto incipientibus, spatium rationale uno tempore primo maius legitimo assequatur. Item in versus vel periodi fine arsis extrema irrationalis excedere putanda est spatium legitimum, velut si numerum trochaicum iambicumve claudit spondeus trochaeoides. Nam quoties versus in thesin desinit, thesin statuimus esse rationalem atque ictu graviore percussam ea de causa, ne in infinitum excurrat neve debilem effeminatumque praebeat exitum. Ea enim de causa tetrametrum illud trochaicum, quod *κατὰ στίχον* adhibetur, catalecticum esse videtur. Partes enim eius aeque comparatae sunt, praeterquam quod, cum in altera parte ventum est ad thesin quartam, ut debilis exitus in duo tempora irrationalia effugiatur, ultimum tempus inane relinquitur. Item extrema versus thesis plerumque rationalis esse mihi videtur, si ei additur arsis praeter numeri spatium longa. Quod ut documentis certis probari non posse concedo, ita maxime est consentaneum. Quamquam enim

Digitized by Google

ut nullum thesis claudentis [1]), ita thesis extremae ante arsin solutae exemplum non extat certum (Alcman. frg. 23, 2? Pind. Nem. III 14? Telest. frg. 4, 2), tamen ea solutio evitata esse videtur, non quia irrationalis esset thesis extrema illa, verum quod ictus ultimus paenultimo tempore longius a versus fine abesse nequit. Quamquam thesin versus extremam semper esse rationalem nego. Nam ex. gr. in carmine illo Anacreonteo (frg. 75 Bgk.), quod constat e trinis dimetris trochaicis acatalectis et quarto dimetro catalectico stropha una comprehensis (cf. Christ. Metr. p. 291), bina dimetra uno versu complectenda esse docent clausulae libertates post dimetra paria admissae. Tamen stropharum dimetra altera non alia clausulae forma uti ac prima et tertia manifestum est. Atque clausula illa mollis ter repetita atque in versuum etiam exitu adhibita maxime consentanea est cum carminis lascivia. Ab aliorum vero carminum imprimis eorum, quae numero dactyloepitrito composita sunt, natura abhorret clausula binorum temporum irrationalium. Atqui versus in epitritum alterum desinentes a carminibus dactyloepitritis non absunt. Multo autem acceptior est clausula acatalecta quam catalectica in stropharum epodorumque fine; ibi enim apud Pindarum invenitur illa vicies quater, haec tredecies, in ceterorum vero versuum exitu raro adhibetur epitritus II [2]), nempe quia media in stropha inter versus non tantum quantum inter strophas intermittitur temporis, ex quo petatur numeri legitimi augmentum. In eis igitur ver-

1) Solutiones vero in metrorum tam creticorum, dochmicorum, glyconeorum quam dactylicorum finibus, quibus in codicibus editionibusque claudi videntur versus, demonstrant metra illa arte cohaerere cum sequentibus, quamvis mutetur numerus, unamque facere periodum unumve versum.

2) Liquet in epitrito altero versus vel periodi finem non significari syllaba ancipiti, sed solo hiatu. Tamen editores, quamvis hiatum non invenissent, versus saepe clausere pede acatalecto (ed. Teubnerianam recogn. Christius: Ol. VII ep. 4, XI ep. 8, XII ep. 1. 4, XIII ep. 1, Py. IV ep. 5, IX ep. 4, Ist. I str. 1, ep. 4, II str. 4, III str. 1. 3. 4, V str. 3, ep. 4). Invenitur autem hiatus his novem locis solis: Ol. VI str. 3 (v. 52), XIII ep. 3 (v. 42), Py. IV str. 3 (vv. 57. 103? 172), str. 4 (vv. 35. 119. 242. 288), Nem. V str. 2 (v. 26), ep. 1 (v. 13), Ist. II ep. 2 (v. 12), ep. 3 (v. 45), III str. 5 (vv. 41. 83).

Digitized by Google

suum clausulis *χορεῖον* illum *ἄλογον*, quam describit Aristoxenus, inesse mihi persuasum est.

CAPUT XXV.

De metrorum claudorum natura ac generibus.

Maxime autem usu venit simplex illa atque absoluta irrationalitas in metris, quae clauda appellantur.

In trimetri iambici et tetrametri trochaici syzygia ultima arsin et thesin paenultimas irrationalitatem excipere docuimus, thesin autem extremam, sive disema est sive monosema, semper rationalem esse debere, ne in temporum spatia indefinita versus excurrat, expositum est. Atqui arsis ultima, quae monosema esse debet propter rhythmi iambici naturam, tamen longam excipit in metris quibusdam, quae clauda appellari consuerunt. Quod si ita se habere sumemus, nullum erit in metro tempus, cuius correptione arsis ultimae productio possit compensari. Nam in trimetro claudo, quamvis raro, tamen pedem paenultimum irrationalibus temporibus interdum affectum esse iam a metri inventore Hipponacte constat, Ananius autem eo saepius usus esse videtur, quo factum est, ut ea trimetri claudi species metrum Ananium appellaretur. *Ἰσχιορῥωγικὸν* autem idem metrum vocatur (grammat. Bernens. apud Hermann. E. D. M. p. 142 sq.), quod numeri iambici natura ac vis triplici irrationalitate prorsus tollitur. Quae cum ita sint, arsis ultimae irrationalitatem singularem atque absolutam esse putabimus. Habemus igitur sine ulla dubitatione in metris claudis exempla eius pedis, quem in priore de irrationalitate capitis parte descripsit Aristoxenus.

At quae de metris claudis statuimus, non probabuntur a viris doctis. Plerique enim metrorum claudorum tempora extrema plane aliter metiuntur. Alii enim in eis ultimum pedem ita inversum esse aiunt, ut pro iambo legitimo ponatur trochaeus, syllabamque metri percutiunt paenultimam, qua longarum duarum percussarum collisione fieri, ut insit in numero

Digitized by Google

absona quaedam ac singularis natura (Hermann. opusc. III p. 121 sqq., Caesar. Grdzge. p. 142 adnot.). Quibus alii suo iure oblocuti rhythmum ita sibi constare posse negant, nisi antepaenultimae syllabae tribuatur spatium trisemum (Christ. Metr. p. 361). At neutram sententiam cum rebus ipsis convenire mihi persuasum est. Primum enim de illa percussione et mensura ne metrici grammaticique quidem quidquam compererunt. Marius enim Plotius Sacerdos (p. 519, 23 Keil.) „Hipponactium, inquit, trimetrum clodum percutitur sicut iambicum trimetrum Archilochium, comicum vel tragicum, sed paenultimam longam habet contra illorum rationem." Iuba apud Rufin. p. 562, 19 de choliambico: „est autem proceritatis eiusdem versus, qui pedis differentiâ nomen amittit." Irrationalem autem sedem paenultimam esse nec thesis, immo arsis loco positam inde elucet, quod interdum exprimitur syllaba brevi. Quod iam animadvertit Heliodorus apud Priscian. p. 428, 24 K.: „Hipponactem etiam ostendit Heliodorus iambos et choliambos confuse protulisse"; exemplo autem attulit illud (frg. 16 Bgk.):

Ἑρμῆ φίλ' Ἑρμῆ, Μαιαδεῦ Κυλλήνιε,
ἐπεύχομαί τοι· κάρτα γὰρ κακῶς ἔχω.

Quamquam huic *Κυλλήνιε* Welckerus (Hippon. et Anan. frgg. p. 38) et Meineckius (poes. chol. p. 104) vim intulere, cum scribant ille *Κυλλήνειε*, hic *Κυλλήναιε*, invito, ut videtur, ipso Hipponacte, in cuius frg. 20 extat forma *Κυλλήνιε*.[1]) Bergkius „librariorum manifesto errore" Heliodorum illud protulisse ait; at quis credat Heliodorum ex hoc uno exemplo praeceptum hausisse? Atqui ne nos quidem, qui integro Hipponacte nondum utimur, latebit, cum habeamus alia iamborum purorum choliambis admixtorum et testimonia et exempla. Nam iam comici veteres et Rhinthon phlyacographus trimetris suis puris choliambos admiscuerunt; Eupolis enim in Baptis iure iurando usus est eodem illo quo Ananius (Priscian. p. 427 Keil.), Rhin-

1) Qui locus non sat expeditus. Fortasse Ἑρμῆ glossema iam Heliodori aetate in verborum contextum illapsum est; nescio an significet poeta locum illum ipsum frg. 16, cum dicit: *ἐρῶ γὰρ οὕτω· Μαιαδεῦ Κυλλήνιε.*

Digitized by Google

thon autem (apud Hephaest. p. 6, 12 W.) *καὶ ἐν ἰάμβῳ ἐπισημασίας ἠξίωσε τὸ τοιοῦτον· ἐν γὰρ Ὀρέστῃ δράματί φησιν·*

ὡς σὲ Διόνυσος αὐτὸς ἐξώλη θείη·
Ἱππώνακτος τὸ μέτρον, οὐδέν μοι μέλει.

Paenultimam illum duxisse arsin irrationalem inde liquet, quod longam illegitimam etiam in aliis pedibus paribus usurpare potuisse Hipponactem opinatus est. Hipponactem autem imitatus Callimachus librum, quo trimetra pure iambica cum choliambis coniunxit, inscripsit *ἰάμβους* (frg. 90 Schneider). In quo carmina alia ex puris iambis, alia ex choliambis composita fuisse putavit Schneiderus (Callimachea II p. 230). At librum in carmina complura et ad diversas poetae aetates spectantia divisum fuisse non est cur credamus; sed quamvis fragmenta rariora sint, quam ex quibus argumentum unum ac continuum fuerit necne, appareat, tamen cum Heckero (comment. Callim. p. 40) faciam, qui fragmentum 82 b restituens utrumque metrum miscuit; in frg. 87, 3 inter clauda exhibent libri trimetrum purum, quod quidem in scazon mutare Bentleius et Meinekius tentarunt.

In ipsis autem Hipponactis Ananiique libris metra pura inventa sunt.

Hippon. frg. 43, 4: *κυκεῶνα πίνων φάρμακον πονηρίης*; in quo *ι* de industria produxisse poetam, ut Bupali malam artem carperet, quis credat Tenbrinkio (Philol. VI p. 52)? Nam si mala adversarii carmina illudere voluisset, certe non falsam verbi prosodiam addidisset rhythmo illegitimo, ita ut hoc illo tolleretur. — Frg. 49, 6: *ἦν αὐτὸν ὄπφις τὠντικνήμιον δάκῃ*. sic enim sive *δάκοι* habent Tzetzae loci complures, Hermannus vero scripsit *δάκνῃ*; pro *μάρτυσιν* frg. 51, 1 Bergkius *μάρτυρσιν*, formam inauditam; tetrametri autem claudi paenultima est brevis apud Hippon. frg. 84: *ὑποργάσαι*, apud Anan. frg. 5, 3: *κρέας*, ubi *κρεῖας* Hermannus; sequens versus desinit in *ἐσθίειν*, ubi *ἐστ' ἡδὺ* Schneiderus, *ἥδιστον* Bergkius coniecere, ille autem scripsit in frg. 5, 5 *ἀλωπήκων* pro forma unice probata *ἀλωπέκων* et eo audaciae progressus est hic, ut eandem in Timocreonteo illo (frg. 3, 5 Bgk.[4] III p. 539) proponeret.

Digitized by Google

Atque idem Bergkius in longae paenultimae studio eo descendit, ut ceteros Hipponactis versus, ubi brevis mutari nullo modo potuit, in peculiare caput, nimirum ex alio libro petitum, congereret, et cum in uno fragmento (74) choliambum cum puro trimetro coniunctum invenisset, choliambum trimetro puro adaptare studuit, cum scriberet *δόμῳ* pro *δούλῳ*, quod verbum et singularitate sua et Hesychii glossa satis tutum est. Sane quidem unicus versus integer (frg. 26), qui ex libro altero nominatim citatur, pede ultimo utitur iambico, sed inde nequaquam sequitur eum librum ex meris trimetris compositum fuisse, priorem autem ex choliambis. Nam uterque eadem voce appellatur *οἱ ἴαμβοι, ὁ πρῶτος ἴαμβος* (frgg. 1. 2. 3. 22), *τὸ πρῶτον τῶν ἰάμβων* (frg. 15), *τὸ δεύτερον τῶν ἰάμβων* (frg. 26), neque in eis carmina ex meris trimetris composita infuisse videntur; unum enim mere iambicum (frg. 72) est subditicium.

Exemplis autem illis brevi paenultima utentibus alia certe addenda sunt, si paenultimam arsis vicibus fungi credimus. Hipponactem enim vocalem ante vocalem medio in verbo semper corripuisse in arsi docent exempla ab Hephaestionis scholiasta (p. 107 W.: *παρὰ δ' Ἱππώνακτι ἐπὶ τῆς αι καὶ οι διφθόγγου πολλή ἐστιν ἡ χρῆσις* (scil. *τῆς συστολῆς*)) allata (frg. 22 A. B.), quibus addas exempla inventa et in arsi quarta (frg. 42, 1: *καὶ Θρῃκίων πώλων*) et quinta, quam raro productam esse constat (frg. 6; 14, 1; 42, 3; 43, 3; 44, 1). Item diphthongum iudico corripi ab Hipponacte in ultimo pede versuum frg. 2, 1: *καὐτῆς* et 51, 2: *καπηλεύει*. Etenim si choliambos suos cum trimetris puris confundi noluisset poeta, in extremis sedibus certe syllabis usus esset eis, quarum quantitates non essent dubiae. Quod ne in antepaenultima quidem sede fecit. Quam si voluisset esse trisemam, certe eam adiuvisset plena perfectaque longa, non, ut compluribus locis fecit, levissima positione syllabam produxisset, scilicet ea, quae fit duabus consonantibus, a quibus verbum subsequens incipit, velut 15, 1: *ἐπὶ Σμύρνης*, 15, 5: *γαστέρα τρέψας*, 35, 5: *μητέρα τρώγων*; 15, 3; 48; 49, 1; 51, 4; 63, 1: *παρὰ ῥητήρ*. Nam si con-

Digitized by Google

sideramus talem productionem, constat nec vocalem fieri productiorem quam natura est, nec consonantes duas tantam habere vim, ut disemum temporis spatium, quod superest de spatio trisemo, unquam explere potuerint, nisi vis eis inferatur, ut non dicam de syllaba positione longa per ϱ literam (frg. 63, 1). Neque vero tempore inani interiecto trisemum expletur spatium; quid enim tum omnino opus esset positione? Accedit quod si antepaenultima esset trisema, paenultima autem thesis, choliambus non esset trimetrum, verum heptapodia iambica catalectica icosasema, tetrametrum, autem claudum non ad tetrametrum purum catalecticum, sed ad acatalectum esset conferendum. Quo obscuratur ac tollitur plane affinitas inter metra ὀρθὰ et χωλὰ intercedens, qua eorum, qui audiebant, aures pellicere studebant poetae. Atque hoc quoque quaeso cogites. Etenim supra (p. 278) exposuimus in metris iambicis catalecticis syllabam antepaenultimam, quae in acatalectis est irrationalis, irrationalitate eximi propterea, quod thesis subsequens ad productionem illius arsis compensandam non est idonea. Atqui metrorum et claudorum et catalecticorum illorum mensura Christiana (p. 361, coll. pp. 110. 341 aliis) una eademque est, praeterquam quod illa auctiora sunt unâ syllabâ. Ergo cum easdem leges rhythmicas in utrisque pariter valere existimandum esset, a choliambi sede inde a fine quarta abesse deberet irrationalitas. At quoniam id non accidit, sequitur mensuras metrorum diversas esse. Itaque in metris claudis antepaenultimam trisemam esse nego, cum tamen in metris catalecticis illis paenultimam trisemam esse non concedam.

Indicia autem, quibus alii freti paenultimam esse thesin, antepaenultimam autem trisemam volunt, caduca sunt. Neque enim quidquam dandum est versuum nomini nec pedis rhythmici clauditati cum pede humano conferendae neque ex usu Babrii, qui paenultimae semper addiderit accentum, neque inde, quod poetis latinis verbi trochaici brevem percutere non licuerit, quidquam de metri percussione ab Hipponacte instituta efficiendum.

Metrorum claudorum vis inde oriri mihi videtur, quod

Digitized by Google

λέξεως tempus tempori numeri legitimi non convenit, sed rhythmus ipse syllabâ longâ intumescit neque alterius temporis correptione purgatur ac reficitur. Quod certamen syllabae rhythmum extendentis cum rhythmo lexin reprimere frustra laborante quicunque laxa temporum productione tollere studet, eius aures hebetes factae sunt nostro sermone, qui litteras non tam pronuntiare quam evomere, syllabas autem nimis corripere et quasi devorare consuevit. Quotus enim quisque est nostrum, cuius aures arrigantur animusque percutiatur versibus Schillerianis:

„Und huldiget der furchtbarn Macht."
„Und rufe selbst das Unglück her."
„Sobald das Mädchen Abschied nahm."

vel Klopstockianis:

„Die das Ross, mutig im Lauf, niemals gab"
(Eislauf v. 11).
„Doch wenn dich, Jüngling, andere Sorg' entflammt"
(Rheinwein v. 45).

Quis vero erit, quin vituperet Klopstockii eiusdem illud:

„Sieht er, von richtendem Ernst schauernd, die
Leichname" (Lehrling der Griechen v. 19)?

At id mihi quidem optimum e litteris nostris metri claudi videtur specimen. Persuasum autem habeo plebem graecam, cum litteras distincte et articulate pronuntiaret, rhythmos multo subtilius audivisse et mutationem numeri quantulamcunque auribus percepisse, praesertim si eo loco, ubi numerum purum ac sincerum audire consueverat, sonus illegitimus obiiciebatur.

Mirum autem est, quod in trimetro et tetrametro claudo paenultimam irrationalem esse non concedunt viri docti plerique, cum in aliis metris similibus iam dudum intellexerint concesserintque. Nam inter metra clauda referenda sunt, quaecunque in arsi ultima ante thesin extremam posita exhibent pro syllaba legitime brevi longam. Quod saepe invenitur in metris dochmiacis, creticis, telesillcis glyconeisque, asclepiadeis, rarius in aliis.

Digitized by Google

Omnibus autem metris claudis id commune est, ut in thesin eam, quae sequitur arsin singulariter irrationalem, desinat si non versus, at certe verbum, exclusa autem utique est metri claudi ea cum sequente communio verborum, quam metricam vocamus synaphiam. Nam quoniam in hac absoluta irrationalitate numerus transgreditur tempus legitimum, metri partes, quae sequuntur tempus illegitime productum, tanto temporis spatio dimoventur loco suo ac serius accidunt, quanto illud unum tempus legitimo procerius est. Quod ne in infinitum pergat neve totus numerus perturbetur periculumque sit, ne in plurium concentu voces dissonent, numero quam primum finis est faciundus, tum tempore intermisso instaurandus. Atque quemadmodum in irrationalitate, quae inest *ἐν ῥυθμοῖς*, tempus alterum altero compensatur, ita in hac absoluta irrationalitate opus est tempore, quo rhythmus perturbatus reficiatur, dico tempus rhythmo non subiectum, quod intercedit inter metra ac versus.

Sed iam quae posuimus, poetarum usu probanda sunt. Ac de trimetro tetrametroque choliambico, de glyconeo asclepiadeo aliisque metris minus usitatis, quae clauda esse ex ipsa sede extrema cognoscimus, non est quod moneamus. Cotidiana autem est *χωλότης* in dochmiis. Ad rem nostram erunt formae Seidlerianae (de versibus dochmiacis pp. 29—52) inde a nona usque ad sextam decimam.

At excludendae inde sunt eae, in quibuscunque post sedem paenultimam longam solvitur thesis. Nam ipsa thesis extremae solutio, etiamsi non accedit synaphia metrica, tamen metrum cum sequente arte cohaerere indicat. Itaque ex. gr. versus Herc. fur. 887 vulgo dirimuntur:

ἰὼὼ Ζεῦ, τὸ σὸν | γένος ἄγονον αὐτίκα | λυσσάδες ὠμο-βρῶ|τες κτλ. At videtur primus bacchius abscidendus esse, ut Med. 1251: *ἰὼ γᾶ | τε καὶ παμφαὴς* ~ 1261, Or. 145: *ἀᾶ, σί|ριγγος ὅπως πνοά* ~ 157; ab *αὐτίκα* vero incipiunt duae tripodiae dactylicae catalecticae: *αὐτίκα λυσσάδες ὠμο-βρώτες ἀποινόδικαι.* Suo autem iure Matthiae scripsit Herc. fur. 1183 *ἔκανε* pro *ἔκτανε* (Seidler. p. 77) in dochmii fine.

Digitized by Google

Sunt autem inter ceterarum formarum exempla, quae attulit Seidlerus, nonnulla, quae per synaphiam cum insequentibus cohaereant. Sed constat Seidlerum furore quodam dochmiorum investigandorum inflammatum multa dochmiis adscripsisse, quae ab eis aliena sunt. Cum enim dochmii longae sine ulla exceptione solvi et pro arsibus brevibus ubique longas poni posse crederet, factum est, ut numerus dochmiacus constitueretur tamquam asylum omnium metrorum, quibus aliter prospici non poterat.

Prom. 692: *λύματα δείματ᾽ ἀμ-φήκει κέντρῳ ψύ-χειν ψυχὰν ἐμάν* (Seidl. p. 33) a Weilio in anapaestorum modum disposita sunt:
πήματα, λύματα, δείματα κέντρῳ ψύχειν ψυχὰν ἀμφάκει.
Oed. Col. 1491: *ἰὼ ἰὼ παῖ βᾶ-θι βᾶθ᾽ εἶτ᾽ ἄκραν* Seidlerus; lacunosum esse indicavit iam Reiskius; antistropha (v. 1477) iambicum potius dimetrum cum hiatibus (Wundero auctore) significare videtur quam dochmios. Sept. 205 ∾ 213 (Seidl. p. 77) erit paeon quartus cum trimetro dactylico logaoedico:

ὅτε τε σύ-ριγγες ἔκλαγξαν ἑλίτροχοι
∾ *ὅτ᾽ ὀλοᾶς | νιφομένας βρόμος ἐν πύλαις.*

Aliis autem locis aliter atque a Seidlero distribuenda sunt verba in numeros dochmiacos:

O. Col. 1563 ∾ 1574 (Seidl. p. 30) cum Wundero melius bacchium et dochmium, quam dochmium cum cretico facias. Eandem numerorum coniunctionem video in Phoen. v. 176 (Seidl. p. 32): *Σελάνα* (*Σελαναία* libri) *χρυσόκυκλον* (sic codd., *χρυσεόκυκλον* vulgo) *φέγγος*; Med. 1251 ∾ 1261. Or. 145 ∾ 157. Phoen. 169. In Phil. v. 1096 ratus est Seidlerus dochmium complecti syllabas *ὦ βαρύποτμ᾽ οὐκ ἄλλ-*, mihi videtur arsis ultima hypercatalecta dimetri iambici antecedentis trahenda ad dochmium esse, quem sequatur tetrapodia dactylica:

σύ τοι σύ τοι κατηξίω-σας, ὦ βαρύπότμ᾽ οὐκ
ἄλλοθεν ἃ τυχὰ ἄδ᾽ ἀπὸ μείζονος.

Iph. Aul. 1289 (Seidl. p. 52) si dochmios inesse vis, lege: *ματρὸς ἀπὸ πρὸ νο-σφίσας ἐπὶ μόρῳ | θανατόεντι Πάριν | ὃς Ἰδαῖος Ἴ-δαῖος ἐλέγετ᾽ ἐλέγετ᾽ | ἐνὶ Φρυγῶν πόλει.* — In

Digitized by Google

Iph. Taur. v. 828 sqq. Seidlero (pp. 76. 115. 219) videtur pes iambicus solus dochmiis praemissus esse. Melius vero verba sic distribuuntur, ut praemittatur dochmiis membrum penthemimeres iambicum, tum dochmii, quibus laetitiae ex fratris amplexu captae admiscetur exulis dolor, sic constituuntur eiecto glossemate *Ἀργόθεν*: *ἔχω σ' Ὀρέστα — — τηλοῦ γε χθονὸς| πατρίδος, ὦ φίλος.* Similiter Seidlerus (pp. 76 et 133) dispertitus est versum Ionis 717, ubi video penthemimeres iambicum, quod sequitur tetrapodia dactylica; cf. Ion. 1483 sq. Or. 1277. Herc. fur. 1184 sqq. Idem a Seidlero (p. 77) factum est in Hel. v. 687, quem scribo: *οὔκ ἐστι μήτηρ· | ἀγχόνιον δὲ βρόχον δι' ἐμὲ | καταδήσατο δύσγαμον αἰσχύναν*; cf. Ion. 1441 sq.

Alibi autem correctum est; velut Sept. 155: *δορυτίμακτος δ' αἰ-θήρ, δ'* eiecit Hermannus. — Or. 327 sq., in quo legit Seidlerus (p. 38): *μαινιάδος φοιτᾰ-λέου φεῦ μόχθων*, ab Hermanno mutatum in *μαινιάδος δεινᾶς | φοιτᾰλέου μόχθων*, ut accurate respondeat antistr. 343 sq. — Herc fur. 758 (Seidl. p. 77): *ἄφρονα λόγον οὐρανί-ων* ∾ 745: *πάλιν ἔμολεν ἃ πάρος*, formam a tragicis non alienam *ὀρανίων* scribi velim; proposuit enim eam Dindorfius Aesch. Suppl 808: *ἵιξε δ' ὀμφὰν ὀρανίαν* ∾ 817: *γένος γὰρ Αἰγύπτιον ὕβριν*, et O. Col. 1466: *ἔπτηξα θυμὸν· ὀρανία γὰρ*. — Ion. 797: *αἰθέρα πόρσω* (πρόσω codd.) *γαί-ας Ἑλλανίας*; facili emendatione scribo: *αἰθέρ' ἀπὸπρὸ γαί-ας*. — E dochmiis claudis eximendus est diphthongi correptione v. Bacch. 1006: *χαίρω θηρεύου-σα κτλ.* Item, cum post dochmium claudum liqueat dochmium non posse incipere ab enclitico, diphthongum corripio in Phoen. 187: *εὖ-χεται Λερναΐᾳ τε δώσειν τριαί-να.*

Sunt autem dochmii claudi, qui videntur respondere dochmiis puris per synaphiam metricam cum sequente coniunctis. Quamquam multa inter se respondere opinatus est Seidlerus, quae non convenire inter se editores post eum consentiant: Phoen. 114 (∾ 147), 194 (∾ 170), 196 (∾ 172), 323 (∾ 331), Hec. 1075 (∾ 1059), Or. 154 (∾ 142). Alia eius usus exempla levare possumus diphthongi correptione: Pers. 657: *βαλὴν ἀρχαῖος* ∾

Digitized by Google

664: *ὅπως καινά τε κλύῃς*, Ant. 1307: *τί μ' οὐκ ἀνταιαν* ~ 1330: *ὦ κάλλιστ' ἐμῶν ἐμοὶ τερμίαν*; alia tolluntur emendationibus: Sept. 698: *μὴ 'ποτρύ-νου· κακὸς οὐ κεκλή-σει βίον εὖ κυρήσας* ~ 705: *παρέ-στακεν· ἐπεὶ δαίμων | λήματος ἐν τροπαί-ᾳ*, ubi pro *δαίμων* Hermannus recte *κλύδων*; versus autem eius, cui in Oed. Col. respondet v. 1478: *Ἴλαος ὦ δαῖμον* nimis incerta est lectio; lacuna enim, quae in Laur. intercedit post *γύαλον* maior esse videtur, *Ποσειδαωνίῳ* L autem vel *Ποσειδαονίῳ* recc. codd. glossema est. Qui autem Wecklinium sequens scribit Phil. 188: *ἃ δ' ἀθυροστομοῦσ' | ἀχὼ* (*ἀθυρόστομος* L), ei non licet in antistropha v. 177 retinere Laurentiani *ὦ παλάμαι θνητῶν*, ubi *θεῶν* Lachmannus. Item quod Hipp. 826: *βαρύποτμον, γύναι* ~ 845: *μέλεος, οἷον εἶ-δον ἄλγος δόμων* pro *γύναι* codd. PC habent *τλῆμον*, nullo modo ferri potest.

Sedis autem eius, quae antecedit arsin irrationalem, solutio non admitti videtur. Nam quod Hipp. 1272: *ποτᾶται δ' ἐπὶ γαῖ-αν εὐαχητόν θ' | ἁλμυρὸν ἐπὶ πόντον* Seidlerus (p. 54) sublato *ἐπὶ* priore in dochmiorum formam redegit, parum probabile. Si enim ea cum verbis antecedentibus coniungemus, resilient choriambi anaclomeni, quod metrum maxime sensui idoneum est, claudit eos pherecrateus, ut Herc. fur. 681 ~ 695. Sic enim scribo: *ὠκυτάτῳ πτέρῳ, ποτᾶ-ται δ' ἐπὶ γαῖαν εὐαγῆ θ'* (cf. Pers. 466) *ἁλμυρόν τ' ἐπὶ πόντον*. — De Herc. fur. v. 887 iam supra dictum est.

Si igitur dochmio claudo versus clauditur, quemadmodum trimetrum iambicum plerumque desinit in verbum e duabus pluribusve syllabis compositum, in monosyllaba vero ita tantum, si cum antecedente verbo arte coniunguntur vel aliud monosyllabum antecedit, ita et in dochmio et in aliis metris claudis accidere oportet. In trimetro enim respirationis mora ante thesin extremam ea de causa evitatur, ne metrum clauditatem quandam sibi contrahat, item a claudis metris ante thesin extremam exclusa est respiratio sive caesura, ne arsis spatium ita quoque satis amplificatum eo magis augeatur neve numerus, cum continuum eum esse aures vixdum percipiant,

Digitized by Google

non tam tumere quam rumpi videatur. Quae cum ita sint, in dochmiis his: Sept. 699: *κυρή-σας· μελάναιγις δ' ἐκ εἶσι δόμων* recte Weilius *ἐκ δ'*; Phil. 517: *δόμους, τὰν ἐκ θεῶν.* Hermannus: *τὰν θεῶν*; Or. 147 sequor codd. M et V (sec. man.) lectionem: *ἴδ' ἀτρεμαῖον* (*ἀτρεμαίαν* vulgo) *ὡς ὑπ' ὄροφον φέρω βοὰν.* Concessus vero est monosyllabi usus, si adhibetur encliticum:

Or. 146: *φίλα, φώνει μοι.* ∼ 159: *φερομένῳ χάριν.*
Phil. 845: *ὧν δ' ἂν ἀμείβῃ μ' | αὖθις, βαιάν μοι, βαιάν, ὦ τέκνον,*
∼ 828: *εὐάὲς ἡμῖν | ἔλθοις, εὐαίων εὐαίων, ὦναξ.*

Praeterea poetae monosyllabo claudebant dochmios claudos in exclamationibus, quas uno spiritu pronuntiatas esse verisimile est:

Ai. 694: *ἰὼ ἰὼ Πᾶν Πᾶν* ∼ 707: *ἰὼ ἰὼ νῦν αὖ*
Soph. El. 1084: *νώνυμος, ὦ παῖ παῖ* ∼ 1092: *νῦν ὑπόχειρ ναίεις.*
Hipp. 365: *ἰώ μοι, φεῦ φεῦ* ∼ 672; *ἰὼ γᾶ καὶ φῶς.*
Eur. El. 1177: *ἰὼ Γᾶ καὶ Ζεῦ | πανδερκέτα*, melius Nauckius: *ἰὼ Γαῖα καὶ Ζεῦ πανδερκέτα.*
∼ 1190: *ἰὼ Φοῖβε, σὰν υμνήσας δίκαν.*
Bacch. 1169: *τί μ' ὀροθύνεις ἄ; ∼* 1083: *τί μετέχω τλάμων;*
Hec. 1056: *ὤ μοι γὼ, πᾶ βῶ, πᾶ στῶ, πᾶ κέλσω;*
Hipp. 814: *αἰαῖ τόλμας, ὦ* Ddf., *ὦ τόλμας* PC.

Quibus addenda fortasse Sept. 134: *σὺ δ' Ἄρης φεῦ φεῦ* (∼ 116: *ἀλλ' ὦ Ζεῦ πάτερ*), Dindorfius eiecit *φεῦ φεῦ*; et Herc. fur. 1052: *φόνος ὅσος ὅδ'· ΑΜ. ἆ ἆ.*

Ea autem absurditas (*δεινότης*: *μέτρον δεινὸν, ὡς οἱ χωλίαμβοι* Demetr. de el. p. 251; vel *σκληρότης*: *τριῶν ἐφεξῆς μακρῶν κειμένων σκληρὸν γίνεται τὸ ποίημα* Aristid. Quint. p. 55 Mb.), quae inest in numero, eadem expressa est verbis metrorum claudorum extremis, quibus id proprium est, ut grave terribile vastum quidquam significent. Nam cum iam ab Hipponacte in choriambi fine adhibeantur verba gravitate

Digitized by Google

partim generosa partim scurrili praedita velut *ῥιγῶ*, *ῥιγηλή*, *ῥιγεύς*, *παλμύς*, *φαρμᾱκός* (*φαρμᾰκός*?, cf. Eq. 1405), *πύργοι*, *τοῖχος*; *πέρνα*, *πυρόν*, *κριθαί*, *μᾶζα*, alia, tum apud tragicos in fine metrorum claudorum invenias, ut ita dicam, thesaurum tragicae ampullae. Sed de eis adi ipsos poetas.

Mihi vero restat, ut afferam cetera claudorum metrorum genera. Invenitur autem clauditas in pedibus incompositis generis hemiolii. Cretico enim numero tribuo metra, quae longis trisemis factis vulgo expediri solent:

Sept. 346: *ὀρκάνα πυργῶτις*·
~ 358: corruptum, *ὄμμα πῶς ἀλγύνει* Weil.
Choëph. 587: *πόντιαί τ' ἀγκάλαι κνωδάλων ἀνταίων*
~ 597: *καὶ γυναικῶν φράσαι τλαμόνων παντόλμους.*
Choëph. 806 sq. = 818 a?
Choëph. 819: *καὶ τότ' ἤδη πλοῦτον*
~ 831: *Περσέως τ' ἐν φρεσίν.*
Soph. El. 160 sq.: *ὄλβιος, ὃν ἃ κλεινὰ*
γᾶ ποτε Μυκηναίων
~ 180 sq.: *οὔτε γὰρ ὁ τὰν Κρίσᾳ*
βούνομον ἔχων ἀκτάν
504 sqq.: *ἃ Πέλοπος ἃ πρόσθεν*
πουλύπονος (*πολύπ.* codd.) *ἵππεια,*
ὡς ἔμολες αἰανῆς
τᾶδε γᾶ.
εὖτε γὰρ ὁ ποντισθεὶς
Μύρτιλος ἐκοιμάθη,
~ 510 sqq.: *παγχρύσων | ἐκ δίφρων*
δυστάνοις | αἰκίαις
πρόῤῥιζος | ἐκριφθείς,
οὔ τί πω
ἔλιπεν ἐκ τοῦδ' οἴκου
πουλύπονος (*πολύπ.* codd.) *αἰκία.*
Oed. Col. 121 sq.: *προσδέρκου,*
λεῦσσέ νιν, προσπεύθευ
πανταχῇ

Digitized by Google

~ 151 sq.: *ἀλλ᾽ οὐ μὰν*
ἔν γ᾽ ἐμοὶ προσθήσεις
τάσδ᾽ ἀράς.
Trach. 653 sq.: *νῦν δ᾽ Ἄρης | οἰστρηθεὶς*
ἐξέλυσ᾽ ἐπιπόνων ἁμερᾶν.
~ 661 sq.: *τᾶς πειθοῦς | παγχρίστῳ*
συγκραθεὶς | ἐπὶ προφάνσαι θηρός.
Trach. 828 sq.: *ἔμπεδα κατουρίζει*
πῶς γὰρ ἂν ὁ μὴ λεύσσων
~ 838 sq.: *φλέγματι; μελαγχαίτα*
δ᾽ ἄμμιγά νιν αἰκίζει.
Trach. 846 sq.: *ἦ ποῦ ὀλοὰ στένει | ἦ ποῦ ἀδινῶν χλωράν,* sequitur telesilleum claudum: *τέγγει δακρύων ἄχναν,* ~ 857 sq.: *ἃ τότε θοὰν νύμφαν | ἄγαγες ἀπ᾽ αἰπεινᾶς | τάνδ᾽ Οἰχαλίας αἰχμᾷ.*

Phil. 832 sqq.: *ἴθ᾽ ἴθι μοι παιήων*
. . . . . .
πῶς δέ μοι τἀντεῦθεν
φροντίδος· ὁρᾷς ἤδη
πρός τι μένομεν πράσσειν.
~ 848 sqq.: *ὕπνος ἄϋπνος λεύσσειν.*
. . . . . .
ἐξιδοῦ ὅπᾳ πράξεις.
οἶσθα γὰρ ὃν αὐδῶμαι.

Troad. 512: *Μοῦσα, καινῶν ὕμνων* ~ 532: *πρὸς πύλας ὡρμάθη.* Adde Bacch. 598. Post dochmium creticus irrationalis Ion. 695: *φίλαι, πότερ᾽ ἐμᾷ | δεσποίνᾳ* ~ 676: *ὁρῶ δάκρυα καὶ | πενθίμους.*

Non claudicare videntur vv. Andr. 275: *Ἰδαΐαν ἐς νάπαν* ~ 285: *οὐρεΐᾱν πιδάκων,* Phoen. 1021 ~ 1045. 1287. Eur. El. 1157. In aliis autem metris, quae huc spectare videntur, nescio an insit bacchius irrationalis cum cretico coniunctus: Troad. 579 sqq. ~ 583 sqq.

Venio ad glyconea clauda. In quibus syllabae paenultimae irrationalitatem non ita esse explicandam, ut quemadmodum in choriambico anaclomeno choriambum insequatur arsis

Digitized by Google

anceps, inde efficitur, quod inter glyconeum et choriambicum anaclomenum nulla intercedit necessitudo, nedum ea, quae a metricis dicitur *ἐπιπλοκὴ μέτρων*, tum inde quod glyconeum arsi ultima irrationali utens eisdem legibus accipit longam quibus clauda alia. Quamquam in eo metro ab editoribus peccata sunt plura, quam quae enumerari possint. Sed exemplis rem explanabo. Sunt enim (ex. gr. Wolffius in ed. Teubn. in us. schol. pp. 127. 131), qui dactyli cyclii sedes potius quam temporum, quae metris continentur, convenientiam secuti scripserint invitis codicibus Ant. 104 sq. ∾ 121 sq.:

ἀμέρας βλέφαρον Διρκαί- ∾ *αἱμάτων γέννσιν πλησθῆ-*
ων ὑπὲρ ῥεέθρων μολοῦσα *ναί τε καὶ στεφάνωμα πύργων.*

Vel metrorum divisionibus, quales extant in codicibus, nimis freti sunt, ut Ant. vv. 814 sqq. ∾ 832 sqq. dirimerent hunc in modum:

ἀκτάν, οὐδ' ἱμεναίων
ἔγκληρον, οὐδ' ἐπινύμφειός
πώ μέ τις ὕμνος
ὕμνησεν, ἀλλ' Ἀχέροντι νυμφεύσω.
∾ *χιών τ' οὐδαμὰ λείπει,*
τέγγει δ' ὑπ' ὀφρύσι παγκλαύτοις
δειράδας· ᾗ με
δαίμων ὁμοιοτάταν κατευνάζει.

Quae ita ordinanda, ut syllabae, quae clauditatem efficere videntur, cadant in basin metri sequentis:

χιών τ' οὐδαμὰ λεί-πει, τέγγει δ' ὑπ' ὀφρύσι παγ-κλαύ-τοις δειράδας· ᾗ με δαί-μων ὁμοιοτάταν κατευνάζει. Cf. Eur. Suppl. 956 sq. ∾ 964 sq. El. 709 sq. ∾ 722 sq., alia.

Ultimae autem duae periodi syllabae utrum pedem claudum efficiant an bina tempora trisema cum illo Antigonae loco (816 ∾ 833) tum aliis (Soph. El. 123 ∾ 139. Ai. 597 ∾ 610. 604 ∾ 615. 1191 ∾ 1198. Alc. 576 ∾ 586. Med. 159 ∾ 183. Hipp. 130 ∾ 140. Hec. 926 ∾ 936. Eur. El. 174 ∾ 197. Iph. Taur. 1093 ∾ 1110), in medio relinquo.

Restant autem glyconea clauda locis his: Ant. 1122 ∾ 1133. Trach. (1006) ∾ 1016. Phil. (1128) ∾ 1151. Med. 851 ∾ 861.

Digitized by Google

Hipp. 141 ~ 151. 150 ~ 160. 741: *τὰς ἠλεκτροφαεῖς αἰγὰς* (*στάγας* Weilius) ~ 751: *χθὼν εὐδαιμονίαν θνατοῖς* (sic Nauckius et ante eum Brunckius, *θεοῖς* codd. et Weilius), in quo emendationem Nauckianam praefero, quoniam purum glyconeum alterum, quod dicitur, nusquam invenitur ad strophae finem positum apud veteres poetas, apud recentiores in strophis asclepiadeis III et IV, quae a poetis lesbicis adhibitae esse non videntur; Eur. Suppl. 1008 ~ 1030. Hel. 1462 ~ 1476. El. 116 ~ 131 et fort. 167 (secundum Plut. Lys. c. 15), Iph. Aul. 789, item invenitur clauditas in pentapodia pseudologaoedica: Bacch. 887 (~ 867), in telesilleo: Ai. 198. 200. 704 ~ 717. Trach. 848 ~ 859. Troad. 514 ~ 533. Iph. Aul. 799; in asclepiadeis: Simonid. frg. 32, 3. O. R. 870 ~ 880. Ant. 706 ~ 718. 708 ~ 720. 786 ~ 796. 945 sqq. Soph. El. 836 ~ 848. Trach. 851 ~ 862. Phil. 681 ~ 697. Alc. 984 ~ 995. Hipp. 734 ~ 744. Quin ne a choriambicis quidem aliisque metris anaclomenis abesse videtur clauditas: Trach. 949 ~ 952. Hipp. 147 ~ 157. Troad. 515 ~ 535. Cycl. 502 ~ 510 ~ 518. Abest vero certe a metris, quae non desinunt in thesin, ita ut in paroemiaco logaoedico, quod dicitur, Eur. El. 740: *χρυσωπὸν ἕδραν ἀλλάξαντα* scribendum sit *ἀμείψαντα*, ut voluit Dindorfius; in phalaeceo autem Ion. 1236: *λεύσιμοι δὲ καταφθοραὶ δεσποίνᾳ* (*δ'σποινα* codd.) scribo *κρεούσᾳ*.

Est autem in Baccharum vv. 72 sqq. ~ 88 sqq. locus, quo altera irrationalitatis species traducat ad alteram: *ὦ μάκαρ, ὅστις εὐδαίμων | τελετὰς θεῶν εἰδὼς | βιοτὰν ἁγιστεύει κτλ.* Nam quin in tertiis periodorum metris insit clauditas, non dubium; parum enim verisimile est et ultimas periodorum theses esse irrationales et arses irrationales conferri ad theses antecedentes, quippe a quibus plerumque dirimuntur caesuris. In prioribus vero periodorum metris binis inerit *ἀλογία ἡ ἐν ῥυθμοῖς*; nam quamquam pleraque metra in verbum desinant simul cum thesi, quae sequitur arsin irrationalem, tamen neque hiatus post thesin illam usquam invenitur et semel (v. 9 2/3) metrorum synaphia metrica accidit, qua re excluditur clauditas. Itaque periodi ita comparatae esse mihi videntur, ut in primis alte-

Digitized by Google

risque metris arsis irrationalis compensetur thesi sequente, cum autem ad tertia metra ventum est, ipso periodi fine thesis extrema fiat rationalis, pes autem claudus. Quo fit ut bina metra, quae ceterum ad telesillea magis quam ad choriambica anaclomena inclinare videntur, sequatur hypercatalectum.

Eodem autem modo claudicant interdum metra dactyloepitrita et vere logaoedica, cum arsis irrationalitas non aliam teneat sedem quam in irrationalitate duplici. Quod inest in eis et post membra, quae e dactylis constare videntur (Simonid. frg. 57, 4; Bacchylid. 2, 2; 29, 3; Eur. Troad. 258 ~ 267. El. 701 ~ 715; numeri continuitas clauditate non interrumpi videtur: Pind. Ol. VI v. 54 (ceteroquin brevis) et Py. I str. 2) et post membra ex epitritis composita: Stesichor. frg. 32, 2 (clauditatis exemplum vetustissimum?), Simonid. 4, 4. Bacchylid. 13, 1. Melanippid. 6, 2 (?), Pind. Py. IX str. 2; in versibus vere logaoedicis: Ion. 1480: *τὸν ἐλαιοφυᾶ πάγον ϑάσσει*, vv. 1482. 1486. 1494. Hel. 657. 680 sq. Alc. 586 (?).

Haec habui de irrationalitate quae dicerem. Quae autem exposuimus, ea brevi complectamur summario.

Digitized by Google

Summarium.

Prooemium: Rhythmicae graecae rationes, quales a viris doctis adhuc traduntur, et Aristoxeni praecepta violant neque adhiberi possunt ad poetarum metra, nisi vis eis infertur. Itaque qui arbitrariis syllabarum aut correptionibus aut nimiis productionibus efficiunt pedum singulorum aequalitatem numerorumque concinnitatem, non sunt sequendi (pp. 175—180). Loci enim, quibus nixi viri illi effrenatam producendi et corripiendi licentiam sibi vindicarunt, non recte ab eis intellecti; quos si inter se conferimus atque examinamus, elucet finibus sat angustis circumscriptas esse temporum rhythmicorum declinationes a syllabarum spatiis eis, quae metricorum doctrinae subiecta sunt (pp. 181—188).

Tum exponitur de praecipuis rhythmicae doctrinae fontibus quid iudicandum sit; Aristoxeni praecepta, quae libri *στοιχείων ῥυθμικῶν* alterius exordium integrum esse vulgo credunt, ex eodem libro primo excerpta sunt, e quo Pselli *προλαμβανόμενα εἰς τὴν ῥυθμικὴν ἐπιστήμην*; denique de necessitudine, quae intercedit inter Aristidem Quinctilianum et Martianum Capellam, quid sentiam (pp. 189—195).

Pars I: De irrationalitatis natura.

Quid senserint viri docti de irrationalitate, imprimis G. Hermannus et Aug. Boeckhius (pp. 196—198).

De duabus capitis de irrationalitate Aristoxenei partibus. Aristoxeno duce confertur irrationalitas rhythmica cum ea irrationalitate, quae pertinet ad harmonicam; disputatur, quae intervalla ab Aristoxeno dicta sint rationalia, quae et qualia

Digitized by Google

irrationalia, quid sit ῥητὸν et ἄλογον, quid τὸ κατὰ μέρος ῥητὸν et τὸ κατὰ τοὺς τῶν ἀριθμῶν μόνον λόγους ῥητὸν, de parallage, de aliis rebus (pp. 198—247). Unde elucet duas esse irrationalitatis species, alteram simplicem atque absolutam, quae spectat ad pedes singulares, alteram vero, quae invenitur ἐν ῥυθμοῖς, pertinere ad tempora bina.

Adumbratur universa Aristoxeni de temporibus explanatio, maximeque quae in ea de temporibus irrationalibus docuerit et quae eorum sint indicia, exponitur (pp. 247—258).

Pars II: De irrationalitatis sedibus.

Aristoxenus doctrinam suam non ad omnia metra pertinere voluit; quae autem non curavit, ea vocantur ἀπεμφαίνοντα (pp. 258—268).

Irrationalitatis sedes indagantur legibus tribus. Primum de ea irrationalitate, quae inest ἐν ῥυθμοῖς. Ostenditur thesin, quae sequitur arsin irrationalem syllaba ancipiti expressam, esse irrationalem, cum nec solvatur nec caesura ab arsi illa dirimatur (lex a Porsono observata); quod accidit non modo in ultima trimetri iambici et tetrametri trochaici syzygiis, sed etiam in priore tetrametri parte, in metris choriambicis ionicisque a minore anaclomenis, in glyconeis telesilleisque, aliis; simul exponitur, quid e sedibus irrationalibus de pedum compositorum origine effici possit (pp. 268—319).

Alius autem irrationalium binorum temporum ordo diversaque numeri natura et origo inest in trimetro iambico ante semiquinariam et in prioris tetrametri trochaici partis fine et in aliis eiusmodi metris (pp. 320—332).

De altera irrationalitate, quae spectat ad pedes singulares. Quae invenitur, ut iam antea sparsim demonstratum est, in versuum periodorumve exordiis, tum in arsibus extremis inesse consentaneum est (pp. 332—334), maxime autem in clausulis metrorum claudorum, de quorum natura et generibus exponitur (pp. 334—349).

Digitized by Google

I. Zu Plautus' Bacchides.

In dem kunstvollen Finale führt die feine Schattirung der Charaktere hier und da auf eine von der gewöhnlichen abweichende Vertheilung der Personen. Ohnehin geben die Handschriften, die zum Theil (besonders CD) jede Bezeichnung unterlassen, zum Theil schwanken, auch geradezu Unmögliches bieten, freien Spielraum. Der polternde Nicobulus hält länger und energischer an seiner sittlichen Entrüstung fest als der behäbige lässigere Philoxenus, der selbst gesteht, dass er in seiner Jugend ein lockerer Vogel war. Jenem kommt es zu, den Spott der Schwestern gleich zu Anfang übel zu nehmen, während dieser sich nichts daraus macht. Also 1125 NICOBULUS. *ut videntur|deridere nos.* PHILOXENUS. *sine suo usque arbitratu.* Wie nun die Spottreden immer boshafter werden, muss wiederum Nicobulus die bittere Bemerkung dazwischen werfen (1132): wir haben es nicht anders verdient, *merito hóc nobis fit, qui quidem húc venerímus.* Er fährt denn auch auf die Mädchen los, als diese Anstalten machen sich zurückzuziehen, und hier giebt der Vetus, dem schon Camerarius gefolgt ist, auch das richtige Zeichen (1140): *ilico ámbae| manéte: haec oves volúnt vos.* Aber auch die gleich darauf (1142) erfolgende Drohung gehört ihm, wie im Widerspruch zum Vetus der Lipsiensis richtig angiebt: *haéc oves vobis malam rem magnam quom* (*quam* B *cum* rell.) *debent dabunt.* Schon die spitze Wiederholung des Ausdruckes 'haec oves' führt darauf; vgl. auch 1172.

Von den beiden Schwestern spielt die eine die vornehmere Rolle der Hausherrin, sie hat die führende Stimme; die

Digitized by Google

Schwester begleitet sie mit witzigen und anmuthigen Bemerkungen. Schwerlich würde Nicobulus V. 1122 im Plural sprechen: *ovis nos vocánt pessumaé*, wenn nicht beide Schwestern bereits das Wort genommen hätten. Demnach wird 1121 mit Brachmann unter beide zu vertheilen sein: A *quid hóc est negóti nam, amábo?* | B *quis hásce huc oves adégit?*

Pistoclerus erklärt dem Lydus, dass er sich drinnen bei den Damen nicht als Pädagogen aufzuspielen habe, V. 139: *non pár videtur neque sit consentaneum, Quom haec intus* (*haec intus intus* CD) *sit et cum amica accubet ... praesénte una illis paedagogus ut siet* (der letzte Vers nach G. Hermann). Im zweiten Vers kommt Vahlens Conjectur ‘quom *ephebus* intus sit’ der Absicht des Dichters am nächsten, aber den Spuren der Ueberlieferung, wie sie in CD vorliegen, schliesst sich noch enger an: ‘*quom alumnus intus sit.*’ So wird dem zudringlichen *paedagogus*, der seine Auctorität auch geltend machen will wo sie nicht hingehört, der emancipirte *alumnus* unter die Nase gerieben.

V. 123: *i stultior es barbaro puticio* ist doch wohl am passendsten ‘*balbulo p.*’ herzustellen (vgl. Rhein. Mus. XXXV 313).

II. Zu Aischylos.

Choeph. 763 ff. K. ist überliefert:

νῦν παραιτουμένᾳ μοι, πάτερ
Ζεῦ θεῶν Ὀλυμπίων,
δὸς τύχας τυχεῖν δέ μου κυρίως
τὰ σωφροσυνεν μαιομένοις ἰδεῖν.
διαδικᾶσαι πᾶν ἔπος
ἔλαχον.

Richtig hat Bamberger hergestellt *δὸς τύχας εὖ τυχεῖν κυρίως*. Die Ergänzung *εὖ* hatte sich in die folgende Zeile (*σωφροσυνεν*) verirrt. Ich fahre fort: *τὰ σύμφροσιν* (vgl. 786) *μαιομένοις ἰδεῖν*, d. h. ‘quae consciis videre est lubentibus’, was

Digitized by Google

die Verschworenen erfüllt zu sehen wünschen. Sie sprechen das verhängnissvolle Wort, das ihnen auf der Zunge schwebt, nicht aus. Sie verwahren sich, dass jedes Wort, was sie gesagt, in Dike's Sinne sei: *διὰ δίκας πᾶν ἔπος | ἔλαχον* (Pauw: vgl. 624. Die Sylbe *αι* nach *δίκας* scheint von einem Glossem *δικαίως* herzurühren, welches die Scholien geben).

V. 790 ist *τόδε καλῶς κτάμενον* einfach durch Interpunktion vom Folgenden zu trennen und als selbständiger Satz zu fassen: laudabilis haec caedes. Apollo soll geben, dass Agamemnons Haus von neuem aufleuchte, 791: *εὖ δὸς ἀναίθειν δόμον ἀνδρός* (überliefert ist in Strophe und Antistrophe *ἀνιδεῖν*: vgl. 523 *πολλοὶ δ' ἀνῇθον, ἐκτυφλωθέντες σκότῳ, λαμπτῆρες* nach Valckenaers Verbesserung für *ἀνῆλθον*, in den Schol. erklärt: *ἀνέλαμψαν*). Dazu passt das folgende: *καί νιν ἐλευθερίας φῶς | λαμπρὸν ἰδεῖν φιλίοις | ὄμμασιν ἐκ δνοφερᾶς καλύπτρας* (mit Dindorf und Hermann).

Septem 751 K.

Der Chor hat von den Wogen des Krieges gesungen, welche das Schiff der Stadt umbranden, und die Befürchtung ausgedrückt, dass sie bezwungen werde (*δέδοικα δὲ σὺν βασιλεῦσι μὴ πόλις δαμασθῇ* 747 f.). Er begründet sie (749 f.):

τελειᾶν γὰρ παλαιφάτων ἀρᾶν
βαρεῖαι καταλλαγαί.

„Denn wenn ehedem ausgesprochene Flüche sich erfüllen (vgl. 814. 678. Agam. 1386), ist die Versöhnung schwer." Der Mediceus hat von erster Hand *τέλεια* mit Rasur eines Buchstabens, von jüngerer Hand übergeschrieben: *αι*. Der Scholiast las unmetrisch *τέλεια*; aber richtig erklärt er *βαρεῖαι καταλλαγαί· δυσχερὲς τὸ φιλιωθῆναι αὐτοὺς διὰ τὰς κατάρας*. Er wollte *τέλεια . . ἀρᾶν* verbinden im Sinne von *τέλειαι . . ἀραί*, und nach *ἀρᾶν* interpungiren, so dass 749 und 750 als zwei unabhängige Sätze neben einander ständen. Weiter liest man im Mediceus von erster Hand: *τὰ δ' ὁλοὰ πελόμεν' οὐσπαρέρχεται* d. h. einfach *οὓς παρέρχεται*. „Das Unglück (womit die Flüche drohen) erfüllt sich bereits in dem gegenwärtigen Kriegsgetöse und dringt unmittelbar an mein Ohr." Offenbar

Digitized by Google

hat auch der alte Erklärer so gelesen, denn das Scholion *τὰ δὲ δεινὰ τελούμενα οὐ παρέρχεται ἡμῶν* ist sinnlos, wenn man nicht *οὐ* in *οὓς* verbessert. Einen Gegensatz zwischen Armuth (*πενομένους* nach Conjectur) und Reichthum (*ὄλβος* 754) kann ich hier nicht angezeigt finden, denn nicht der Uebermuth, der die Folge des Wohllebens ist, hat über Theben das Verhängniss gebracht. Die Phantasie der Mädchen, an deren Ohr der Waffenlärm dringt, kehrt zu dem Bilde von Meereswogen und Sturm (741 ff.) zurück. Die über die Mauer der Stadt stürzenden Leichen der Krieger erscheinen ihnen wie der Ballast, welchen Kaufleute über Bord des zu schwer beladenen Schiffes werfen:

πρόπρυμνα δ' ἐκβολᾶν φέρει
ἀνδρῶν ἁλῃσιᾶν
ὄλβος ἄγαν παχυνθείς.

(Med.: *ἐκβολῶν*, übergeschrieben *ᾶ*).

O. R.

Digitized by Google

Druck von J. B. Hirschfeld in Leipzig.

Digitized by Google

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

FÜNFZEHNTER BAND

Erstes Heft.

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1893.

Digitized by Google

DE
LEGIONIBUS ROMANORUM
I. MINERVIA ET XXX. ULPIA.

SCRIPSIT

OTTO SCHILLING.

Digitized by Google

Duabus de causis permulta, quae ad legiones Romanorum pertinent, vel in dubio adhuc relicta vel omnino non sunt tractata, quarum altera est, quod nostri demum saeculi viri docti cura intentiore singularum legionum historias enarrare coeperunt, altera, quod hac potissimum aetate haud pauci lapides vel recens effossi vel accuratius descripti sunt.

Quod quidem maxime valet in iis legionibus, quae in Germania castra stativa habuerunt, ut haud alienum mihi visum sit res gestas casusque duarum illarum legionum, quae per saecula in Germania Inferiore tendentes idem fere gesserunt et passae sunt, legionum I. Minerviae et XXX. Ulpiae, una disputatione persequi.

Digitized by Google

CAPUT I.*)

De origine et nominibus legionis I. Minerviae.

§ 1. De origine legionis.

A quaestione omnium sine dubio difficillima nobis incipiendum est; quae cum in historia legionis describenda quasi fundamentum sit, quo neglecto opus vel perfectum stare nequeat, quid in utramque partem de uniuscuiusque sententia dicere fas sit, accuratissime est inquirendum.

Cuinam imperatori originem debeat legio I. Minervia, hoc certe satis constat. Cassius enim Dio in libri LV. capite 24 disertis verbis tradit Domitianum *τὸ πρῶτον* (sc. *στρατόπεδον*) *τὸ Ἀθηναῖον τὸ ἐν Γερμανίᾳ τῇ κάτω* constituisse; neque vero si hoc testimonio careremus, dubium esse posset, quoniam

---

*) Singulos viros doctos suis locis laudabo. Hic eos tantum enumerare satis habeo, qui plura de legionibus I. Minervia et XXX. Ulpia protulerunt:

Grotefend: „legio“ in Pauly Realencycl. IV. p. 871 sqq. et 901 sqq.

Borghesi: „Sulle iscrizioni del Reno“ in „oeuvres complètes“ vol. IV. p. 202 sqq.

Pfitzner: „Geschichte der römischen Kaiserlegionen von Augustus bis Hadrianus.“ 1881.

Ritterling: „De legione Romanorum X. Gemina“. Diss. Lips. 1885.

Libris atque fontibus praeterea usus sum his potissimum:

Corpore inscriptionum Latinarum (soli voluminum numeri notantur);

Ephemeridis epigraphicae voll. I.—VIII. (Eph. ep.);

Brambachii corpore inscriptionum Rhenanarum (Bramb.);

Wilmannsii exemplis inscriptionum Latinarum (Wilm.);

Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande 1—93 (B.J.).

Digitized by Google

omnium imperatorum ipsum Domitianum Minervam deam maxime habuisse in deliciis haud ignoramus [1]), quippe qui in illius honorem et templa consecraverit et nummos percusserit plurimos et ludos constituendos curaverit Quinquatria, quae summa pompa caerimoniaque sollemni esse celebrata testes sunt Suetonius [2]), Cassius Dio [3]), Statius [4]), Martialis.[5])

Quo vero tempore quaque de causa Domitianus legionem I. Minerviam conscripserit, neque Cassius Dio neque alii rerum scriptores docent; ne tituli quidem, summum mehercle in omnibus antiquitatis quaestionibus subsidium, hac in re indaganda nos satis adiuvant, cum pauci tantum aetatis Domitianae ad illam legionem pertinentes reperti sint, eique tam difficiles ad interpretandum [6]), ut non desint, qui ne unum quidem exstare arbitrentur.[7])

Itaque nullius admirationem movebit inter viros doctos de hac re esse litem. Sed suo iure mirabitur quispiam, quod tanta exstitit controversia, ut de decennii fere spatio certaretur; Rothius [8]) enim censuit legionem I. Minerviam anno 846/92 esse conscriptam, contra is, qui nuper in appendice de hac legione verba fecit, Ritterlingius [9]) demonstrasse sibi

1) Etenim Cassius Dio LXVII. 1 haec memoriae tradidit: *Θεῶν μὲν γὰρ τὴν Ἀθηνᾶν ἐς τὰ μάλιστα ἠγάλλε.* Suetonius v. Dom. cap. 15: „Minervam, quam superstitiose colebat, somniavit excedere sacrario negantemque ultra se tueri posse." — Quintil. inst. orat. X. 1, 91: „Cui magis suas artes aperiret *familiare* numen Minervae."

2) V. Domit. cap. 4: „Celebrabat et in Albano quot annis Quinquatria Minervae, cui collegium instituerat, ex quo sorte ducti magisterio fungerentur ederentque eximias venationes et scaenicos ludos, superque oratorum ac poetarum certamina."

3) l. l.: *καὶ διὰ τοῦτο καὶ τὰ Παναθήναια μεγάλως ἐώρταζε, καὶ ἐν αὐτοῖς ἀγῶνας καὶ ποιητῶν καὶ λογογράφων μονομάχων τε κατ' ἔτος ὡς εἰπεῖν ἐν τῷ Ἀλβανῷ ἐποίει.*

4) Silv. III. 5, 28; IV. 2, 64 sqq., 5, 24; V. 3, 227 sqq.

5) IX. 23.

6) cf. infra p. 11 sqq.

7) cf. Freudenberg B. J. 57, 80.

8) In „Mittheilungen der Gesellschaft für vaterländische Alterthümer in Basel" I. p. 18.

9) p. 72 et in indice I. A.

Digitized by Google

videtur post annum 837/83 non potuisse eam constitui. Quibus terminis omnes, quae de hac re prolatae sunt sententiae [1]), circumcluduntur.

At certissimo argumento vetamur statuere post annum 842/88 legionem esse creatam. Hoc enim anno legionem I. Minerviam in seditione Antonii Saturnini [2]), legati Germaniae Superioris, opprimenda ita esse versatam, ut cognomine „Piae Fidelis" a Domitiano ornaretur, ex antiquissimis eius titulis luculentissime apparet. Quae quamquam nuper a Ritterlingio (p. 13 sqq.) sagacissime et optime sunt demonstrata, tamen hoc loco nobis sunt repetenda. Ille enim cum de legione X. Gemina ageret, obiter, licet argute sagaciterque, de legione I. Minervia disputavit, ut nonnulla iam restent, quae de ea in medio reliquit.

Itaque ut summam rei proponam, totum Inferiorem exercitum, id est legiones I. Minerviam, VI. Victricem, X. Geminam, XXII. Primigeniam simulque classem Germanicam in seditione Antonii Saturnini, cum Domitiano imperatori fidem et sacramentum servassent, cognomine „Piarum Fidelium" exornatas esse hinc efficitur:

Uno eodemque tempore omnes illas legiones et classem Germanicam cognomen illud accepisse facile probatur cum ex titulis in vallis „Brohl" prope Antunnacum lautumiis repertis (cf. p. 9 sqq.), in quibus omnes „Piae Fideles" cognominantur, tum ex aliis singularum legionum [3]) haud paucis aetatis Traiani, rarioribus Domitiani.

1) cf. Schiller „Röm. Kais. Gesch." I. p. 532; Mommsen „Röm. Gesch." V. p. 133 adn. 1; Aschbach „Wien. Sitz. Ber." XX. (1856) p. 326; Pfitzner pp. 77. 134. 221; Asbach „Westd. Zeitschr." III. p. 18 adn. 11; Klein B. J. 25, 88sq.

2) Quae quo anno facta sit, postquam diu haesitarunt viri docti, nunc videtur inter omnes constare; quod effectum est actis potissimum fratrum Arvalium anni 843/89, quibus illorum sententia probatur, qui censuerunt hieme inter annos 842/88 et 843/89 seditionem et ortam esse et sedatam. Accuratissime omnes, qui de hac re disputarunt, viros doctos enumeravit Ritterl. p. 12 adn. 1, quem quaeso inspicias.

3) cf. Ritterl. ind. I. B.

Digitized by Google

Iam quaestio exoritur, quaenam illis legionibus occasio fuerit tantum sibi fidei et religionis praemium comparandi. Et bella quidem permulta eaque gravia invenies a Domitiano Nerva Traiano variis cum gentibus variis de causis eventu vario gesta, sed nullum, in quo pietatem fidelitatemque manifestandi facultatem adeptae sint legiones, nisi seditionem Antonii Saturnini. Primo enim saeculo nondum abusus [1]) ille temporum posteriorum irrepserat, ut propter res in bello externo bene gestas legiones cognomine „P. F.“ ornarentur, sed rarus erat ornatus et plenus propria illa et nativa, quam prae se fert, dignitate (cf. Cass. D. LX. 15). Nam si omnes perlustraveris legiones, tres tantum invenies, quae saeculo primo cognomine „P. F.“ exornatae sunt: VII. et XI. Claudias, quae in seditione Furii Camilli Scriboniani fide religioneque integra servata Claudii imperatoris imperium defenderant [2]), et II. Adiutricem, quae ab initio ipso a Vespasiano „P. F.“ nominata videtur esse [3]), quod conscripta erat ex classiariis, qui omnium primi ad Vespasianum desciscentes optime de eo erant meriti. Itaque cum quattuor uno fere tempore legiones eiusdem provinciae et classem una Germanicam (quae sola omnium classium hoc honore affecta est) eodem cognomine „Piarum Fidelium“ exornatas fuisse constet, non solum non temeritatis videtur esse, sed etiam necessarium concludere his omnibus propter eandem rem gestam insigne illud nomen esse inditum. Quod quam verum sit, etiam inde perspicitur, quod iisdem legionibus ab

---

1) Si enim tecum computaveris, quaenam illis cognominibus insit vis et origo, concedes, credo, eas tantum suo iure sic esse appellatas legiones, quae quoquo modo contra imperatorem rebellantibus pio fidelique animo restiterant. — Nam alia haud pauca in usu erant cognomina, quibus, quae in bellis externis laude dignas se praestiterant legiones, ornabantur: Victricis, Fortis, Firmae, Felicis, Constantis.

2) cf. Cassius Dio LX. 15, 3: *Κλαύδιος δὲ τέως μὲν πάνυ κατέδεισεν .... τότε δὲ ἀναθαρσήσας τοὺς μὲν στρατιώτας ἄλλοις τέ τισιν ἠμείψατο καὶ τῷ τὰ πολιτικα αὐτῶν στρατόπεδα, τό τε ἕβδομον καὶ τὸ ἑνδέκατον, καὶ Κλαυδίεια καὶ πιστὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ πρὸς τῆς βουλῆς ἐπονομασθῆναι κ. τ. λ.*

3) cf. Ritterl. ind. II.

Digitized by Google

imperatore grato ipsius cognomen „Domitianae“ additum est, de quo infra p. 12 disputabimus.

Sed ii, qui censuerunt legionem I. Minerviam post annum 842/88 esse conscriptam, adiuvari videntur titulo Bramb. 680 (n. 70) in valle „Brohl“ reperto, quem post annum 854/100 esse positum nomine Acutii, consulis suffecti anni 854/100, demonstratur.[1]) Nam hoc in titulo, quem vexillarii legionum I. Minerviae, VI. Victricis, X. Geminae, alarum, cohortium, classis Germanicae Herculi Saxano sacrarunt, legio I. caret cognomine „P. F.“, unde si quis concluserit illo tempore legionem cognomine nondum fuisse exornatam, suo iure fecerit. Ut enim per se consentaneum est cognomen tam rarum, tam honorificum illa aetate, tam brevi temporis spatio post praemium acceptum intermisso non neglegi in titulis legionum, ita plane absurdum est cogitare alteram legionem in eodem titulo cognomine suo „P. F.“ esse insignitam, alteri quamvis eodem cognomine exstructae dimidium tantum honoris tribui; legit enim Brambachius „leg. I. M. F.“

Haec suo iure aliquis concluserit, dico; sed videamus, num re vera genuina lapidis fuerit lectio, quam Brambachius et ante eum Kannegieterus statuerunt; nam cum „litterae tituli pleraeque omnes perditae et atramento refictae“ sint, non securo animo in iis, quae viri docti viderunt, acquiescendum, sed accuratissima indagatione res denuo inquirenda est.[2]) Titulus quidem, qui servatur in curia Neomagensi, hodie multo est corruptior quam Kannegieteri aetate, ut vir doctissimus Carolus Zangemeister, qui novum fecit ectypum, roganti mihi

1) Nam ut dubitari nequit, quin Acutius idem sit atque Acutius Nerva consul suffectus anni 854/100, ita fieri non potuit, ut ante consulatum Germaniam Inferiorem regeret, quod Freudenbergius, cum primo quidem contradixisset, postea ab Urlichsio (B. J. 36, 100 sqq.) refutatus concessit (B. J. 38, 93 sqq.). — Atque Ritterlingius (p. 40 sq.) formulae „quae sunt sub . . . .“ usu rationeque in titulis accuratissime examinatis demonstravit *legatum* re vera fuisse Acutium neque de munere praepositi vel praefecti posse cogitari.

2) Breviter quae secuntur iam perstrinxit Ritterlingius (p. 39 adn. 5), nec tamen pertractavit quaestionem neque diiudicavit.

Digitized by Google

rescripserit ne vestigia quidem litterarum apparere iis tituli locis, qui ad hanc quaestionem pertinent. Sed aliter Fortuna nos valde adiuvit, cum ex duobus titulis ibidem ab iisdem fere vexillariis eodemque tempore — sub eodem scilicet Q. Acutio legato, Iul. Cossuto centurione — dedicatis (Bramb. 660 et 662) eas liceat restituere litteras, quae in hoc lapide sunt detritae vel difficiles lectu.

Age vero conemur quae fuerit lectio genuina enucleare. Sunt autem tituli apud Brambachium hi:

T H · ERC
L · VI · VI · P F · L X
G P · F · L · XXII P R P
ET · AL CO · C L*
Q · S · Q · A C V T
S V · C V M · I*
C O S S V T I
X L V I V I C
P · F

Bramb. 660.

I O M
ET HER SAX
VEXIL
L · VIVIC F L X G F
ET · AL · CO · CLAG
F Q S O A C V T
S V · C V · M I V L
C O S S V T I · > ·
· L V I V I C · F

Bramb. 662.

H Γ R C V S A
V E X I L L A R
L I M F L V I V ' C T
L X G P Ǝ A L C O I
C L Q S O A C V T
S V C V M I V L I
C O S S V T I [7] L V I
V I C F I

Bramb. 680. (n. 70)

Digitized by Google

In titulis igitur Bramb. 660 et 662 legiones VI. X. XXII. videmus ornatas cognomine „P. F.“ ad unam omnes, ut in altero titulo P F quadratarius insculpserit, in altero F vel Ꟊ ligaturam. In illo autem lapide Bramb. 680 (n. 70) Brambachius Kannegieterum secutus legioni I. Minerviae attribuit cognomen F, legioni X. Geminae P, VI. Victrici primum quidem nullum, deinde P I, quod quin P F fuerit in dubium vocare non licet.[1]) Quoniam autem intellegi nequit, cur eadem legio X. Gemina sub eodem Q. Acutio ab iisdem fere militibus bis „P. F.“ nominata in hoc titulo dimidio cognominis amisso „Pia“ dicta sit, atque patet in versu tertio L V I V I C T male lectum esse, quia eadem legio omnibus fere in titulis V I C P F, semel V I P F (Bramb. 660, 2), numquam V I C T nominatur, elucet in hoc titulo esse legendum

in versu tertio: V I V I C F pro V I V I C T
in versu quarto: L X G F pro L X G P.

Quae quidem emendationes certae et necessariae esse videntur, quippe quae testes quasi habeant titulos illos cognatos; iam restat, ut cognomen illud L I M F quid sibi velit quaeramus, ad quod defendendum Freudenbergius contulit tegulas duas Bonnae repertas: L E G I F M[2]), quod idem esse atque L I M F probare studuit. Quamquam enim eum non fugit ordinem cognominum esse inversum, tamen non intellexit ordine mutato etiam sententiam esse mutatam[3]); immo et hic et istic F compendium confidenter interpretatur „Fidelis“.

Sed numquam si quid video „Fideles“ cognominatae sunt

1) Kannegieterus (Post. p. 170) et Janssen (B. J. 7, 44₉) legendum esse censuerunt P C (ponendum curaverunt); quod ad titulos sepulcrales magis quam ad dedicationem deo factam quadrare mihi videtur.

2) Idem Freudenbergius eas edidit in „Festschrift zu dem internationalen Kongress für Alterthumskunde und Geschichte zu Bonn im Sept. 1868“ p. 26.

3) Nam quod dixit l. l. p. 73: „doch mit dem Unterschiede, dass auf beiden das F. dem M.(inervia) vorgesetzt ist, was wohl daher rühren mag, dass die Ziegler bei den Stempeln bewegliche Typen gebrauchten, während die Töpfer meist hölzerner Formen sich bedient zu haben scheinen“. rationem et viam plane neglexit.

Digitized by Google

illa aetate[1]) legiones, si fidem aliquo modo praestiterant, sed „Piae Fideles" semper, ita quidem, ut F cognomine, si legitur solum, „Felix" potius vel „Firma" significetur. Igitur si recte se haberet F cognomen, legio I. Minervia „Firma" (vel „Felix") intellegenda esset. Multo autem gravius est, quod L E G I F M interpretatus est: *„leg. I. Fidelis Minervia."* Inauditum enim et plane absurdum est legionis cognomen nativum et proprium a dea petitum postponi alteri, quo per tempus tantum legio ornata est. Immo littera F duarum illarum tegularum sine dubio ad „*F*laviam" domum attinet, ut eo magis mirer Freudenbergium in hac re tam vehementer erravisse, quod et ipse in explicando alio titulo B. J. 57, 70 (n. 50) (quem p. 12 accuratius tractabimus) hac interpretatione usus est, collatis legione IIII. F. F. = „Flavia Felice" et cohorte I. F. D. = „Flavia Damascenorum".[2]) Itaque iam concedes tegulis illis Bonnensibus non posse demonstrari usitatum fuisse legioni I. Minerviae cognomen F(irmae) vel F(elicis), quia ne uno quidem bonae aetatis exemplo probari potest.

Ergo si deliberaverimus titulum hodie omnino fere deletum ne Kannegieteri quidem aetate corruptelis fuisse liberum, quas ad cognomina potissimum pertinuisse ex iis, quae modo de legione X. Gemina „P" et VI. Vict. diximus, satis perspicue apparet, non temere coniciemus pro L I M F legendum esse L I M F.

Ligatura enim statuta intelleges, quomodo ter idem mendum in cognomina irrepere potuerit: unius litterae spatium a cognominibus obtineri cum recte animadverterit Kannegieterus, primum F, deinde P, postremo T ex ligatura illa elicuit, quod quidem nos, qui titulum gravissimis corruptelis inquinatum fuisse sciamus, non miramur. Accedit quod in titulo Bramb. 662 eadem ligatura „P. F." cognomina includuntur.

---

1) Titulus enim B. J. 59, 40 (n. 56), in quo legio L P M F appellatur, multo posterioris aetatis se esse testatur ipso nomine „Filippi". Attamen credo lectionem neque integram esse neque genuinam.

2) cf. J. Becker: „Römische Inschriften des Museums d. Stadt Mainz" Nr. 220 et ibidem: „Verbesserungen" p. 119. —

Digitized by Google

Quodsi demonstravimus legionem I. Minerviam Acutio legato Germaniae Inferioris cognomine „Piae Fidelis“ iam fuisse honoratam et recte p. 7 de ratione imperatorum illud praemium legionibus tribuendi (Ritterlingium secuti) diximus, concedes fieri non potuisse, quin una cum aliis legionibus Germaniae Inferioris, X. Gemina, VI. Victrice, XXII. Primigenia propter fidem in seditione Antonii Saturnini sedanda servatam „Pia Fidelis“ cognominaretur. Atque idem aliis quoque causis comprobari infra videbimus.

Itaque *post annum* 842/88 *legionem I. Minerviam non conscriptam esse demonstratum est.*

Et hactenus quidem Ritterlingium secuti sumus; iam autem facere non possumus, quin eius sententiam impugnemus. Nam studio nimio accuratissima de omnibus Germaniae legionibus statuendi perductus et falsa *unius* tituli interpretatione fretus dixit (p. 72) iam anno 837/83 vel 838/84 legionem I. Minerviam esse constitutam. — Quo de titulo a Freudenbergio edito B. J. 57, 70 sqq. (n. 50), cum ad initia legionis eruenda summi momenti sit, quam accuratissime disserendum est. Est autem scriptus litteris pulcherrimis iisque ad unam omnibus optime servatis his:

L M A G I V S · L
O V F · D V B I V S
M E D I O L A N M I L
L E G · I · F · M · P · F · D · A R
M O R M C V S T O S · Ↄ
A/ F I D I · M A R T I A L I S
A NN · X X X I · S T I P · X I I I
H · F · C

Atque primum quidem summae difficultates videntur obstare interpretationi compendiorum illorum, quae in versu quarto leguntur. Freudenbergius, qui l. l. de hac re verba fecit, F. litteram, ut iam p. 11 dixi, recte interpretatus est F(laviam). Sed alterius, quod scrupulos excitare potest, compendii D. iustam explicationem „D(omitianae)“ repudiavit propterea, quod illa aetate nondum fuisset usitatum legiones imperatoris

Digitized by Google

cognomine exornare. Quare cum aliam ex angustiis viam invenire non potuerit, ad sequentia litteram D. rettulit explicatam „D(uplarium)".

Sed miram L. Magii Dubii heredes in titulo concipiendo rationem secuti essent, si „duplarium", quod munus in titulis sepulcralibus numquam D. compendio notatur (cf. Ritterl. p. 15 adn. 1), in hanc unam coegissent litteram, contra munus armorum custodis, quod sequitur, nulla fere littera detracta („armorm custos") scripsissent, quamquam abundant tituli huius ipsius verbi compendiis.[1])

Sed effugit sine dubio Freudenbergium — id quod iam Ritterlingius (p. 15 adn. 1) ei obiecit — D. illud non solum in hoc titulo inveniri, sed etiam in titulis legionum X. Geminae, XXII. Primigeniae et classis Germanicae[2]), neque usquam quidem nisi post P. F. — Itaque sic D. compendium explicandum est, ut non solum ad hunc unum quadret titulum, sed etiam ad illos, qui omnes exercitus Germaniae Inferioris sunt. Quare id quod paucis iam Mommsenus in Eph. ep. vol. V. p. 202[3]) adnotaverat, rectissime mihi videtur pluribus Ritter-

1) cf. III. 3529: vet. ex c. a. leg. II. Adi.; III. 3560: vet. leg. II. Adi. ex c. a.; III. 4238: armor. cst.; III. 4242: a. c.; III. 4323: c. a.; III. 7688: ex c. a.

2) Tituli, a Ritterlingio (p. 15 adn. 1) collati, sunt hi: Bramb. 651: I. O. M. ‖ Her. Sax. Sex. ‖ Donnius ‖ Vindex ɔ leg. ‖ X. G. P. F. D. et ‖ commili ‖ tones l. m. — B. J. 61, 73 n. 12: L. X. G. P. F. D. — Bramb. 140, d. 3: leg. XXII. Pr. P. F. D. — Bramb. 140, d. 4: . . g. XXII. Pr. P. F. DC. — Bramb. 673: Suleviabus ‖ G. Paccius ‖ Pastor ‖ vet. ‖ leg. XXII. P. P. F. D. v. s. l. m. — Bramb. 1377, g. 31: leg. XXII. Pr. P. F. D. — Bramb. 1626: Abnobae ‖ Q. Antonius ‖ Silo > leg. I. A ‖ diutricis et ‖ leg. II. Adiutri ‖ cis et leg. III. Aug. ‖ et leg. IIII. F. F. ‖ et leg. XI. C. P. F. ‖ et leg. XXII. P. F. D. ‖ v. s. l. l. m. — Bramb. 684: Matribus ‖ suis ‖ Similio mil ‖ es ex casse Ger ‖ manica P. F. D. ‖ Pler. Cresimi ‖ v. s. l. l. m. — Bramb. 677 (incertus), 678 (quo in tit. iure, ut puto, Ritterl. coniecit pro Coh. Asturum P e D esse legendum P F D.), 1982 (dubius). —

3) Ad L. Magii Dubii titulum explicandum haec adnotat: „Litterae bonae aetatis sunt neque abhorrent a temporibus Domitiani, quem cum propter alias causas veri simile sit hanc legionem constituisse, ex hoc titulo scilicet scripto ipso imperante probari videtur a conditore duo nomina adsumpsisse, mox eo damnato abolita".

Digitized by Google

'ingius probasse littera illa D. significari „D(omitianam)“ et „legionibus, quae pietate et fidelitate sua imperatorem summo periculo eripuerant, non solum cognomina P. F. donata esse, sed etiam ipsius imperatoris, id quod multo honorificentius erat, cognomen impositum esse“.[1]) Quos enim moverat scrupulos Freudenbergius, optime idem de medio sustulit[2]) (p. 15 sq.).

Sed dixerit quispiam duplex eiusdem imperatoris nomen eidem legioni impositum cum per se offensioni esse tum propterea, quod aliis cognominibus sit seiunctum. Quod quidem primo obtutu videtur praebere offensionem; accuratius autem quaerenti facile scrupulus ex animo evelletur. Origo enim dignitasque duorum illorum cognominum F. et D. legioni I. Minerviae tributorum plane diversae sunt. Namque littera F. ante cognomen, quod legionis proprium est, „Minerviae“ posita efficitur, ut eodem modo, quo legio IIII., quippe quae a Vespasiano conscripta sit, F(lavia) cognominata est, etiam leg. I. Min. ab ipsa origine cum domo Flavia coniunctam fuisse ostendatur. — Ergo ab initio legio appellabatur „leg. I. Flavia Minervia“; quo declaratur tegulas illas Bonnenses p. 10 sq. commemoratas antiquissima esse legionis monumenta, ad annos nimirum ab origine eius usque ad finem anni 842/88 pertinentia.

Itaque cum hieme anni 842/88 ad 843/89 una cum aliis Germaniae Inferioris legionibus Domitiano fidem servasset, et ipsa honorificorum cognominum „Piae Fidelis Domitianae“ particeps facta est, ut in titulo L. Magii Dubii iure legatur: „legio I. Flavia Minervia Pia Fidelis Domitiana“, mira quadam insignium laudis cumulatione nec tamen ita difficili intellectu.

Post mortem Domitiani cum senatores male oppressi et odio iracundiaque incensi omnia fere, quae sive ab imperatore

1) Ritterlingii verbis utor.

2) In memoriam enim revocat legionem II. *Traianam*, I. *Macrianam* (a Clodio Macro anno 822/68 in Africa constitutam), legionem VII. *Galbianam*, alam I. Dardan. *Vespasianam*.

Digitized by Google

inviso instituta erant sive ad memoriam eius servandam idonea esse videbantur, furore et saevitia flagrantes delevissent[1]), ne legionarii quidem, quamvis fautor eis semper exstitisset Domitianus, mortui cognomen retinendum censuerunt. Neque vero „F.(laviae)" cognomen, quo tamen IIII. legio per saecula est usa, postea in legionis I. Minerviae titulis invenitur. Quae diversitas etsi dubitationem excitare potest, num omnino, quae de F. compendio statuimus, recte se habeant, tamen facile expeditur. Quartam enim legionem creatam esse a *Vespasiano*, cuius optima erat apud omnes memoria, cum nemo ignoraret, leg. IIII. Flavia Felix ab omnibus intellegebatur *Vespasiani* legio IIII. Felix. Neque quisquam nesciebat legionem I. Minerviam conscripsisse *Domitianum*; itaque legio I. Flavia Minervia non Flaviae domus memoriam Romanis servabat, sed unius *Domitiani*. Cuius cum Minervae deae nomine coniunctio tam arta erat, ut etiam „legio I. *Minervia*" admonitionem tyranni invisi efficeret; fortasse cognomen ab ea quoque petitum expunctum esset, nisi deae fuisset. Quae cum ita sint, facile intellegimus Domitiani defuncti nominibus contemptis iis tantum ornatam fuisse cognominibus legionem I. Minerviam, quibus invidia non inerat, „Piae Fidelis". — Omnes igitur tituli, in quibus D. compendium legitur post P F et F ante M(in.), ante diem XIV. mensis Septembris anni 850/96, quo die de vita decessisse constat Domitianum, positi sint necesse est.

Qua argumentatione nisus Ritterlingius, cum L. Magium Dubium XIII stipendia in legione I. F. M. P. F. D. meruisse titulus indicet B. J. 57, 70 (n. 50), contendit (p. 72) legionem esse conscriptam anno 837/83 vel 838/84. Neque vero in titulo legitur L. Magium *XIII stipendia meruisse in legione*

1) Cf. Sueton. v. Dom. cap. 23: „Contra senatus adeo laetatus est, ut ..... novissime eradendos titulos obolendamque omnem memoriam decerneret." Cassius Dio LXVIII. 1: *Μίσει δὲ τοῦ Δομιτιανοῦ αἱ εἰκόνες αὐτοῦ, πολλαὶ μὲν ἀργυραῖ πολλαὶ δὲ καὶ χρυσαῖ οὖσαι, συνεχωνεύθησαν.* Macrob. I. 12, 37: „infaustum vocabulum ex omni aere vel saxo placuit eradi."

Digitized by Google

I. Minervia, sed *mortuum* esse, *cum militaret in illa legione*, annos vixisse XXXI, stipendia fecisse XIII. Qui utrum ab initio in legione I. Minervia fuerit an alibi coeperit militare, ex illo titulo concludere non licet. Tum demum Ritterlingio assentiremur, si demonstrasset legionem I. Minerviam ex tironibus solis esse constitutam, quod minime potuit fieri. Immo cum per se consentaneum tum certis testimoniis traditum est ad legiones novas creandas ab aliis legionibus, cohortibus, auxiliis, classibus milites et centuriones esse missos, qui robur legionis essent tironesque exercerent docerentque.[1]) Nihil igitur impedit, quominus L. Magium Dubium, priusquam in legione I. Minervia coeperit militare, iam alibi stipendia meruisse arbitremur, fortasse in auxiliorum quadam cohorte Germaniae Inferioris, ut non miremur tacere plane heredes, qui posuerunt titulum, de priore defuncti militis officio minus nobili, laudare tantum, id quod multo honorificentius erat, stipendium legionarium.

Itaque L. Magii Dubii titulum efficere quidquam in certo anno originis legionis I. Minerviae definiendo negamus. Et demonstrare conabimur illo anno, quem hoc ex titulo constituere posse sibi visus est Ritterlingius, novae legionis conscribendae neque locum fuisse neque causam.

Interim acquiescendum est in certissimo illo termino, qui seditione Antonii Saturnini definitur, ante quam aliquid temporis iam in Germania Inferiore esse moratam legionem I. Minerviam comprobatur illis tegulis Bonnensibus: L · I · F · M.

Agedum perlustremus ab hoc termino profecti totum Domitiani, quod quidem huius quaestionis intersit, imperii spatium, id est annos 835/81 usque ad 842/88, et computemus, quaenam causa novae legionis conscribendae esse potuerit. Quod quo melius eliciatur, antea, quam imperatores hac in re secuti sint rationem, circumspiciamus; quae quaestio et ad hanc materiam illustrandam necessaria neque in universum parvi

1) Eandem rationem esse secutum Traianum in legione XXX. Ulpia conscribenda infra haud improbabiliter coniecisse nobis videmur.

Digitized by Google

est momenti ad imperatorum potestatem eiusque fines vel legibus vel usu constitutos emetiendos.

Quamquam enim pleraeque legiones quibus de causis paratae sint, non ignoramus, de nonnullis tamen dubitari potest.

Atque Ritterlingius quidem, qui summo cum acumine non solum de illius, quam tractandam sibi proposuerat, legionis factis casibusque disputavit, sed etiam permultis, quae ad aliarum legionum historiam pertinent, cum in adnotationibus tum in appendicibus modo obiter modo subtili gravique quaestione operam navavit, cum L. Magii Dubii titulo fretus anno 837/83 vel 838/84 legionem I. Minerviam conscriptam esse statueret, huius rei causam invenit bellum a Domitiano cum Chattis gerendum. Quae sententia ei optime videtur confirmari eo, quod alii quoque imperatores „qui et ipsi moliebantur maiorem aliquam expeditionem" novas constituerint legiones, cuius rei exempla affert legiones XV. et XXII. Primigenias, I. Italicam, XXX. Ulpiam, II. Traianam, II. et III. Italicas. — Sed videamus, num recto talo illius sententia stet.

Atque XV. quidem et XXII. Primigenias legiones a Claudio imperatore esse creatas et iam antea omnes viri docti (primus Grotefendius Paulyi enc. real. IV. p. 895) putaverunt et Ritterlingius ipse, Pfitzneri sententia refutata, recte demonstravit. Nec tamen quam ille sibi finxit bellum Britannis inferendum causa erat, sed insula „spatiosissima et gentibus ferocibus infensissima in perpetuum occupanda"; itaque potius crediderim bello iam peracto legiones esse creatas.

Manifestissimum autem est eadem causa commotum Traianum imperatorem legionem II. Traianam conscripsisse. Nam Arabia paulo ante ab A. Cornelio Palma in provinciae formam redacta legio III. Cyrenaica, quae usque ad id temporis in Aegypto tetenderat, ad novam provinciam custodiendam remota locum suum cessit legioni II. Traianae modo creatae (cf. Pfitzner p. 225). Eadem re Neronem, qui legionem I. Italicam conscripsit, esse adductum non contendam; sed simillimam fuisse causam apertum est. Nam cum in oriente multos iam per annos motus Parthorum aliorumque barbaro-

Digitized by Google

rum populo Romano infestorum rem Romanam summum in periculum duxissent, Nero magnam expeditionem paravit „ad Caspias portas", ut Suetonius v. Neronis cap. 19 tradit, non solum ut hostes bello devictos ab imperii Romani finibus repelleret, sed etiam ut tota Asia occupata Alexandri Magni imperium renovaret. Hoc enim consilium ut per se a Neronis indole non abhorret, ita confirmatur eo, quod legionem curavit conscribendam „ex senum pedum tironibus, quam Magni Alexandri phalanga appellabat". Itaque si non provincia iam occupata, at tamen occupanda, ut novam legionem crearet, Nero adductus est.

Aliter res se habet in aliis legionibus, quas Ritterlingius laudavit, conscriptis. Nam cum Domitiano regnante duae legiones interissent [1]), quarum in locum altera tantum ab eodem imperatore erat suppleta, legio I. Minervia scilicet (cf. infra p. 23), altera iam erat supplenda; ob hanc causam legionem XXX. Ulpiam (cf. infra p. 31 sqq.) Traianus constituit. Et Marcus Aurelius, qui legiones II. et III. Italicas conscripsit, nihil fecit nisi ut detrimentum multis annis ante in bello acceptum resarciret; interierant enim legio IX. Hispana in Britannia sub Hadriano et altera quaedam [2]) (fortasse XXII. Deiotariana; cf. infra cap. II. § 1) anno 915/161 bello Parthico sub Severiano legato. Vides igitur stare non posse Ritterlingii sententiam, qui contendit (p. 72 adn. 2) nullam legionem inde ab Augusti temporibus in locum legionis deletae conscriptam esse.[3]) Neque eo fulcitur sententia eius, quod in locum legionis IX. Hispanae neque ab Hadriano ipso neque

1) Quod infra (p. 21) argumentis probabimus.

2) cf. Schiller „R. K. Gesch." II. p. 639. — Cassius Dio LXXI. 2, 1: *Ὁ γὰρ Οὐλόγαισος πολέμου ἦρξε, καὶ στρατόπεδόν τε ὅλον Ῥωμαϊκὸν τὸ ὑπὸ Σεουηριανῷ τεταγμένον ἐν τῇ Ἐλεγείᾳ, χωρίῳ τινὶ τῆς Ἀρμενίας, περισχὼν πάντοθεν αὐτοῖς ἡγεμόσι κατετόξευσε καὶ διέφθειρε.* — Lucian. quomodo hist. conscrib. sit 21. 25; Alexandr. 27. — Fronto p. 209 et 212 ed. Naber.

3) Falsa est etiam ea sententia, quam idem protulit legionem XXX. Ulpiam fuisse iam conditam, cum legio XXI. Rap. interiret, ut infra (pp. 24 et 31 sqq.) cognoscemus.

Digitized by Google

ab eius successore nova legio creata est.[1]) Id quidem ei concedendum est non post detrimentum ullum acceptum novas statim esse paratas legiones, sed multis persaepe annis intermissis, tum nimirum, cum rerum necessitas, ut pristinum legionum robur restitueretur, postularet et aerarii publici copiae suppeditarent.[2]) Neque vero solum belli casibus legiones esse desierunt, sed etiam fieri potuit, ut ab imperatore propter laesum sacramentum exauctorarentur, quod revera Vespasianum fecisse scimus (cf. infra cap. II. § 1).

Itaque ut iam paucis, quae modo protulimus, comprehendamus, certam videntur imperatores in legionibus novis creandis rationem esse secuti ita, ut aut provinciae novae occupandae causa aut in locum amissae legionis recentem conscribere solerent. Nec tamen nimia subtilitate eundem legionum numerum anxie servantes, si forte una alterave earum esse desierat, statim supplementum parabant, sed quamdiu ceterae ad imperium exercendum sufficere videbantur, exercitu quamvis comminuto contenti erant; gravioribus autem bellis instantibus in locum legionum deletarum recentes conscriptas esse re factisque comprobatur.

Quae si recte sunt disputata, sequitur, ut bellum Chatticum causa legionis creandae esse non potuerit; neque enim nova erat occupanda provincia neque supplenda legio aut deleta aut exauctorata. Atque omnibus his rebus neglectis: si propter solum bellum Chatticum Domitianus conscripsisset legionem, quot putabis ei fuisse constituendas propter bella Dacica et Sarmatica, quae multo graviora fuerunt variisque perniciosa cladibus?

---

1) Immo facile hoc expeditur eo, quod uterque imperator summopere studuit pacem servare. Accedit, quod Hadrianus fines imperii a Traiano accepti adeo non propagavit, ut eos potius minueret; itaque legione IX. Hispana caesa satis praesidii supererat, quo imperium Romanum defenderetur.

2) Quod vel maximi fuisse momenti in exercitu augendo minuendove cum per se consentaneum est tum pro certo confirmatur dilucidis Suetonii verbis v. Dom. 12: „Exhaustus operum ac munerum impensis stipendioque, quod adiecerat, temptavit quidem ad relevandos castrenses sumptus, numerum militum deminuere."

Digitized by Google

Sed iam videamus, quos ex ratione illa exemplis modo probata ad hanc quaestionem fructus percipere possimus. Atque imperii fines non propagasse Domitianum satis constat. Necesse igitur est legio I. Minervia conscripta sit in locum amissae cuiusdam alterius sive bello deletae sive post seditionem factam exauctoratae. Quoniam autem ante rebellionem Antonii Saturnini, quae sola, quantum scimus, aetate Domitiani facultas oblata est fidei laedendae, legio in Germania Inferiore iam tetendit, elucet nihil restare nisi ut in locum deletae legionem I. Minerviam constitutam esse confidenter credamus. Ergo si re vera ante annum 843/89 sub Domitiano legionem bello perisse demonstraverimus, simul comprobatum erit [1]) rectam esse, quam protulimus de imperatorum in legionibus constituendis ratione, sententiam. Quod demonstrare posse mihi videor.

Nam Cassius Dio in libri LXVIII. cap. 9 de primo bello Dacico Traiani ineunte haec memoriae prodidit: *Ὁ δὲ Τραιανὸς ὄρη τε ἐντετειχισμένα ἔλαβε καὶ ἐν αὐτοῖς τά τε ὅπλα τά τε μηχανήματα καὶ τὰ αἰχμάλωτα τό τε σημεῖον τὸ ἐπὶ τοῦ Φούσκου ἁλὸν εὗρε.*

Quibus ex verbis luculentissime apparet exercitum Romanum a Decebalo rege gravissima clade affectum esse, qua clade non solum Fuscus dux exstinctus est, sed etiam castra tota cum armis machinisque permultis ab hostibus capta sunt. Sed, id quod gravissimum est, *σημεῖον* quoque in barbarorum venit potestatem, quod quale fuerit ex ipso numero singulari apparet. Si enim *σημεῖα* esse recuperata Cassius Dio scripsisset, de cohortium signis cogitari poterat, quae ad ipsam legionem servandam nullius sunt momenti; *τὸ σημεῖον* autem nihil est nisi aquila, legionis proprium numen, ut Tacitus dicit, quo amisso legio prorsus dissolvebatur.

Sed circumspiciamus, quid de eadem Fusci ducis clade alii rerum scriptores memoriae tradiderint:

1) Etiamsi ne nos quidem contendimus fieri non potuisse, ut ratione illa neglecta Domitianus arbitrio soli et libidini indulgens legionem conderet, tamen, si *certa* eadem aetate exercitus augendi causa occurrit, quid statuendum sit, dubium esse non potest.

Digitized by Google

Suetonius v. Domit. cap. 6: „Expeditiones partim sponte suscepit, partim necessario: sponte . . . . necessario . . . in Dacos duas, primam Oppio Sabino consulari *oppresso*, secundam *Cornelio Fusco*, praefecto cohortium praetorianarum, cui belli summam commiserat."

Iordanis Get. § 78: „Tum Gothi haud segnes reperti arma capessunt primoque conflictu mox Romanos *devincunt Fuscoque duce exstincto* divitias de castris spoliant magnaque potiti per loca victoria iam proceres suos, quorum quasi fortuna vincebant, non puros homines, sed semideos, id est „Ansis" vocaverunt."

Disertis igitur verbis illi non tradiderunt legionem ab hostibus esse deletam, sed ingentem fuisse cladem uno verbo Suetonius („oppresso" scilicet, quod et ad Sabinum et ad Fuscum pertinet), pluribus Iordanis enarrat, quippe qui *de*victos esse Romanos a Gothis [1]) dicat.

Alius tamen rerum scriptor, quem ex fontibus haud parvi aestimandis historiam suam conscripsisse inter omnes constat, nos recte illud „*σημεῖον*" Cassii Dionis intellexisse legionis aquilam testis est, Orosium dico, qui in libri VII. cap. 10, 4, postquam permagnas fuisse enarravit Domitiani clades, quas tamen accurate describere consilio neglexerit Tacitus, haec addat: „Domitianus tamen pravissima elatus iactantia sub nomine superatorum hostium de exstinct*is* legion*ibus* triumphavit."

Itaque duas minimum legiones interisse sub Domitiano necesse est; quarum alteram a Sarmatis cum legato simul caesam esse Eutropius [2]) et Suetonius [3]) iisdem fere verbis

1) cf. Cass. D. LXVII. 6, 2: *Δακους δὲ αὐτους προσαγορεύω, ὥσπερ που καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ οἱ Ῥωμαῖοί σφας ὀνομάζουσιν, οὐκ ἀγνοῶν, ὅτι Ἑλλήνων τινὲς Γέτας αὐτοὺς λέγουσιν, εἴτ' ὀρθῶς εἴτε καὶ μὴ λέγοντες.*

2) Eutrop. VII. 23: „Multas tamen calamitates isdem bellis passus est. Nam in Sarmatia legio eius cum duce interfecta est et a Dacis Oppius Sabinus consularis et Cornelius Fuscus praefectus praetorio cum magnis exercitibus occisi sunt."

3) Sueton. v. Dom. 6: . . . „necessario unam in Sarmatas (expedit. suscepit), legione cum legato simul caesa" e. q. s. (cf. supra).

Digitized by Google

affirmant, alteram in bello cum Dacis gesto signo amisso deletam esse ex Cassii Dionis verbis diximus.

Quaenam illae fuerint legiones, infra accuratius anquiremus. Nunc quo anno clades illae acceptae sint — quod scire nostra maxime interest — investigandum est. Et quamquam rerum, quae sub Domitiano gestae sunt, memoriam, quippe quae consilio arteque nonnumquam mendosior sit facta, valde turbatam esse nemo ignorat, de Dacico tamen bello certi quid nos posse statuere credimus, dummodo res gestas vel auctorum fide vel lapidum integritate traditas accurate contemplemur.

Asbachius enim cum demonstraverit (B. J. 82, 26 sqq.) anno 836/82 permagnas copias in Moesiam coactas esse sub C. Vettuleno Civica Ceriale legato [1]), iam initio imperii Domitiani cum Dacis rixas vellicationesque exortas esse statuere possumus, quas compositas esse a L. Funisulano Vettoniano [2]) ante diem V. mensis Septembris anni 839/85 [3]), quod antea veterani non sunt missi, conicere non sine veritatis quadam specie licet. Nec tamen diuturna cum Dacis pax videtur fuisse. Necesse enim est clades illas Oppii Sabini et Cornelii Fusci famosissimas cadere in annos 840/86 et 841/87, quod, cum antecedentibus annis haud paucas accepisset salutationes imperatorias, illo temporis spatio Domitianus nullâ fere videtur affectus esse.[4])

1) Quod evincitur ex tabula honestae missionis die XIX. mensis Sept. anni 836/82 factae (Eph. ep. IV. p. 496): iisque, qui militaverunt in ala Claudia Nova et cohortibus duabus III. Gallorum et V. Hispanorum, quae sunt in Moesia sub C. Vettuleno Civica Ceriale.

2) cf. tabulam hon. miss. III. p. 855: iis, qui militaverunt equites et pedites in alis sex et cohortibus decem et quinque . . . . . et sunt in Pannonia sub L. Funisulano Vettoniano eqs.

3) Cuius viri titulus exstat III. 4013 hic: L. Funisulano ‖ L. f. Ani Vettoniano ‖ trib. mil. leg. VI. Vict. quaes ‖ tori provinciae Siciliae ‖ trib. pleb. praet. leg. IIII. Scythic. praef. aerari Satur ‖ ni curatori viae Aemiliae cos. ‖ VII vir epulonum leg. pro pr. ‖ provinc. Delmatiae item pro ‖ vinc. Pannoniae ‖ item Moesiae ‖ Superioris donato . . ‖ . . . . . ‖ . . bello Dacico coronis IIII murali vallari classica aurea ‖ hastis puris IIII vexillis IIII ‖ patrono ‖ d. d.

4) Salutationes X., XI., XII. Domitianus accepit a die V. mens. Sept. anni 839/85 usque ad diem XIII. mens. Mai. 840/86; XIII. et fortasse XIV.

Digitized by Google

Contra proximo anno 842/88 tot salutationibus honoratus est quot neque antea neque postea pari temporis spatio, ut et facile et recte liceat concludere pertinere illas ad victoriam clarissimam Tettii Iuliani (cf. Cass. D. LXVII. 10), qui Dacos apud Tapas victos fugatosque ad Sarmizegethusam usque persecutus est; qua victoria factum est, ut proximo anno [1]) bello patrato triumphum splendidissimum Domitianus ageret.[2])

Atque cum satis constet Oppii Sabini clade factum esse, ut Fusco summa belli committeretur, de recta via vix aberramus, si cum Asbachio Oppium anno 840/86 esse interfectum statuimus, Fuscum simulque totam legionem anno 841/87.

Quoniam igitur ante seditionem Antonii Saturnini legionem bello deletam esse satis certis argumentis probasse nobis videmur, iam te nobis adstipulaturum esse spero conicientibus in locum illius legionem I. Minerviam conscriptam esse.

Inde efficitur, ut et *post* cladem Fusci ducis anno 841/87 acceptam et *ante* seditionem Antonii Saturnini anno 842/88 exeunte exortam legio illa constituta sit. Quod si concesseris, ipso anno 841/87 Domitianum eam conscripsisse dixerim. Nam cum per se consentaneum est — bello nimirum instante cum Dacis, duplici iam victoria elatis et populo Romano summum periculum moventibus, quod ut repelleretur, quam maximus erat adducendus exercitus, — tum eo confirmatur, quod duabus illis tegulis Bonnensibus L I F M, paululum temporis ante Saturnini

---

post hunc diem (cf. Eckhel D. N. VI. 351 sqq.); anno 842/88 imperator XV. – XX. appellatus est.

1) cf. Hirschfeld in „Goett. gel. Anzeigen“ 1869 p. 1506 sqq., qui ostendit annum 2106 Eusebii non a primo die mensis Octobris anni 844/90 usque ad eundem diem anni 845/91 patere, sed ab anno 843/89 usque ad 844/90. — Friedlaender, Martial. praef. p. 56.

2) Optime quadrat ad hanc sententiam, quod Sabinus anno 838/84 consulatu functus est, et quod Martialis in epigrammatum libro VI., quem anno 844/90 edidisse eum constat, in epitaphio Fusco dedicato dicit mortem clademque illius ita iam ultos esse Romanos, ut iugum iam receperit Dacus. Ipsa verba sunt VI 76:

Non timet hostiles iam lapis iste minas.
Grande iugum domita Dacus cervice recepit
Et famulum victrix possidet umbra nemus.

Digitized by Google

seditionem in Germania Inferiore legionem I. Minerviam iam esse versatam demonstratur.

Iam age ad quaestionem illam (p. 22) solvendam adgrediamur, *quaenam* interierint sub Domitiano legiones, ac primum quidem, cuius legionis aquila a Dacis anno 841/87 capta sit, explorabimus. Atque duarum tantum legionum rationem habendam esse nobis persuasum est, V. Alaudae et XXI. Rapacis, quas Traiano imperatore exstitisse nullis, quantum videmus, argumentis probari potest.[1]) — Sed cum nuperrime Iuenemannus[2]) certissimis argumentis nisus legionem XXI. Rapacem in seditione Antonii Saturnini partes egisse demonstraverit, legionem V. Alaudam anno 841/87 a Dacis esse deletam existimo. Itaque quoniam ex Cassii Dionis et Orosii verbis apparet *duas* sub Domitiano interisse legiones (cf. p. 21), altera earum, scilicet legio XXI. Rapax a Sarmatis „cum legato simul caesa" sit necesse est. Falso igitur quispiam Bergkium secutus legionem XXI. Rapacem propter laesum sacramentum a Domitiano exauctoratam esse coniecerit; immo puto legionem scelere commaculatam in Moesiam esse translatam, ut in bello cum Sarmatis gerendo scelus expiaret. Paulo igitur post, fortasse anno 846/92, si Asbachium sequimur, hoc in bello deleta[3]) prorsusque dissoluta est.

Restat, ut computemus, ubinam legio I. Minervia recens conscripta constituta quibusque castris stativis imposita esse videatur. Atque id quidem veri non est simile novam legionem — licet detrimentum pugna acceptum bellumque cum Dacis fortius gerendum causa eius creandae fuerit — statim in bellum missam esse, cum cautissime providendum esset, ne quibus hostium

1) Quod enim Aschbachius „Wien. Sitz. Ber." 1856 contendit: „die Existenz der leg. XXI. Rapax kann noch unter Hadrian behauptet werden", iam Pfitznerus p. 83 recte refutavit. Contendi quidem potest, sed nullo modo demonstrari.

2) „De legione Romanorum I. Adiutrice."

3) Idem iam coniecit Schillerus „R. K. Gesch." p. 531 Anm. 1, nec tamen argumentis probavit. — cf. Wilm 1464. — Ex tit. V. 7447 evincere studuit Movat Rev. Arch. 41, 142 legionem XXI. exstitisse sub Traiano, quod iure negavit Schillerus ex lapide illo posse elici (cf. adn. 1).

Digitized by Google

incursionibus eius primordia turbarentur. Aptissima igitur erat provincia Germania Inferior, cui nova legio imponeretur, quippe quae iam XV. annum pace perpetua, ut videtur, gauderet. Accedit, quod, cum quattuor legionum stativa in illa provincia exstarent, in tribus tantum illa aetate legiones tetenderunt: Noviomagi legiones X. Gemina et XXII. Primigenia, Vetaribus legio VI. Victrix. Nam quae Bonnae antea tetenderat legio XXI. Rapax tum iam in Germaniam Superiorem erat translata[1]), unde numquam in Inferiorem rediit, ut facile intellegatur, cur anno 841/87 in castris Bonnensibus legio I. Minervia recens conscripta collocata sit.[2])

In pauca summam disputationis cogam:

Legio I. Minervia condita est ab imperatore Domitiano anno 841/87 exeunte in locum legionis V. Alaudae, quae eodem anno sub Fusco duce a Dacis signo amisso caesa erat, castrisque Bonnensibus imposita. Ab initio legio I. Flavia Minervia nominata et post seditionem Antonii Saturnini oppressam una cum aliis Germaniae Inferioris legionibus cognominibus „Piae Fidelis Domitianae“ honorata est; sed Domitiani defuncti nominibus abiectis postea leg. I. Minervia Pia Fidelis est cognominata. Praetera statuimus Domitiano regnante bello amissas esse legiones duas, leg. V. Alaudam bello Dacico anno 841/87 et legionem XXI. Rapacem bello Sarmatico anno 846/92.

---

1) Persuasum enim habeo rectissime coniecisse Bergkium („Zur Gesch. u. Topogr. d. Rheinl.“ p. 69) Sosii Senecionis, consulis anni 853/99 nomen restituendum esse in tabula aenea in Germania Superiore reperta, quod Ritterlingius quoque probavit (p. 74). — Inde efficitur, ut legio XXI. Rapax, in qua circa annum 838/84 tribunus ille Sosius militavit, hoc anno iam in Germania Superiore tetenderit.

2) Adde, quod ibidem in solo aquaeductus tegulae repertae sunt et legionis XXI. Rapacis et I. Minerviae *P. F.* (cf. B. J. 80, 231); qua ex re facile concludimus legionem I. Minerviam opus, quod leg. XXI. Rap, cum in Germ. Sup. deduceretur, imperfectum reliquerat, post annum 842/88 confecisse.

Digitized by Google

§ 2. De nominibus legionis.

Quoniam supra p. 6 sqq. permulta de cognominibus disputavimus, quod gravissima argumenta ad primordia eius eruenda praebebant, pauca habeo quae addam.

Proprium legionis et quasi nativum cognomen „Minerviae" per omnia tempora piis animis legionarii in titulis scripserunt; unum enim ex tanta copia inveni titulum[1]), in quo omissum sit, quamquam in provincia ipsa cognomine, quo ab aliis legionibus numero I. insignitis distingueretur, non opus erat. Et ipsi legionarii Domitianum secuti Minervam deam religiose coluisse videntur, quod optime anulo aureo nuper reperto Bonnae probatur optionis cuiusdam legionis I. Minerviae Piae Fidelis, in quo Minerva armata conspicitur (B. J. 90, 24 (n. 53)).

Cognomina „P. F." per saecula gessit legio I. Minervia; nec tamen semper ea adscripta sunt, sed plurimis in titulis omittuntur. Atque in inscriptionibus Rhenanis quidem saepius[2]), ut par est leguntur, rarius[3]) in iis, quae alibi repertae sunt.

Minoris sunt momenti cognomina[4]), quibus tertio saeculo interdum legio ornata occurrit: Antoniniana, Severiana, Gordiana, quae cognomina per tempus tantum sibi indidit, mox imperatore a quo traxerat defuncto abiecit.

Incertissimum autem est, quod Rothius statuit legionem

---

1) X 3896 (n. 81); videtur tamen intellegenda esse legio I. (Minervia) Severiana, quippe quam alio ex titulo Bramb. 475 (n. 52) cognomine illo ornatam fuisse cognitum habeamus; qui titulus item patriam militis Coloniae nati indicat.

2) Nam ex titulis Rhenanis illis 54, qui infra collecti sunt, 21 occurrunt, in quibus P. F. legatur.

3) Ex titulis illis 61 infra expressis 11 tantum invenies, in quibus cognomen illud notatum sit.

4) Collata sunt in indice cognominum infra adiecto. — Plane taceo de cognomine „Septimianae", quod temerius quam rectius legioni vindicavit Bellermann (B. J. 28, 109s) ex tit. Bramb. 461 (n. 33). — Elucet enim eodem iure posse suppleri: Septimia (uxor p. c.).

Digitized by Google

Aureoli aetate appellatam fuisse „leg. I. Minerviam Restitutam“; nummus enim, qui sic dicitur fuisse inscriptus, non iam exstat neque umquam videtur exstitisse, et in tegula, quam affert, LEGIMR male legit sine dubio (cf. infra cap. V.). Ceterum conferas quaeso indicem cognominum titulis adiectum.

§ 3. De origine militum legionis.

Duplici de causa pauca habemus, quae de patria militum addamus. Quarum altera est, quod Mommsenus hanc quaestionem tam sagaciter pertractavit [1]), ut, quam rationem imperatores in dilèctu instituendo secuti sint, iam pateat. Altera causa in eo posita est, quod rarissimi sunt tituli, ex quibus certi quid de patria militum huius legionis colligatur. Atque primum quidem, si titulorum copiam spectaveris tecumque reputaveris ex aliarum legionum titulis multo plura de militum patria posse elici, fortasse dices hoc mirum in modum temporum iniquitate accidisse. Sed quoniam idem occurrit in titulis legionis XXX. Ulpiae (cf. infra cap. II. § 3), alia causa investiganda est atque ea, quae ad utramque pariter quadret legionem, quippe quae per saecula in eadem tetenderit provincia.

Quae causa plane in promptu mihi videtur esse. Utraeque enim legiones exeunte demum saeculo primo conditae sunt, cuius temporis perpauci earum tituli exstant. Sed inde ab Hadriani aetate, ut Mommsenus luculenter demonstravit l. l., talis legionum dilectus institutus est, ut ex ipsa, in qua forte tendebant, provincia ipsisque castris supplementa deligerentur. Quo factum est, ut miles, cum in patria ipsa plerumque stipendia faceret, missionem perciperet, de vita decederet, non iam in titulis de origine sua quidquam commemoraret. Quo autem pauciora exstant testimonia, eo attentiore cura studere oportet, ex illis quam plurimum cognoscere.

Atque quamvis recte monuerit Mommsenus summopere esse providendum, ne nimium eliceremus ex *veteranorum* titulis, nimis caute tamen mihi videtur versatus esse in titulo

1) In Eph. ep. V. p. 198—231; in Herm. vol. XIX. p. 1—23.

Digitized by Google

Boissieu 306 (n. 96) interpretando. Dicit enim (Eph. ep. V. p. 162): „veterani duo tituli Lugdunensis ..... milites facti esse possunt dilectu Durocortorensi et Agrippinensi, sed item post missionem originem antiquam mutavisse accepto praedio in civitatibus memoratis". Sed quamnam secutus esset rationem M. Aurelius Primus veteranus, cum pro se suoque contubernali faceret sepulcrum *Lugduni*, si ipse in *Remorum* finibus, ille *Coloniae* praedium accepisset? Immo quin uterque post missionem honestam Lugdunum in colóniam sit deductus, non licet dubitari, praesertim cum et alii tituli veteranorum legionis I. Minerviae ibidem reperti sint (cf. infra cap. V.). Minime igitur hic titulus ambiguitate qua dicit Mommsenus mihi videtur laborare.

Pauca praeterea addam tabulae a Mommseno compositae. Satis quidem scrupulorum mihi movet, quod ex titulo Tarsconensi valde corrupto elicere conatus est Hirschfeldius XII. 985 (n. 85) Caecilium illum Baeterris natum in legione I. Minervia stipendia fecisse. Neque si plane manifestum esset, ad hanc quaestionem quidquam certi efficeretur, quoniam diiudicari non potest, utrum antea in legione I. Minervia an VI. Victrice militaverit. Valde autem miror, quod Mommsenus, qui ex titulo Bramb. 201 (n. 143) conclusit Britanniam legionarios praebuisse legioni XXX. Ulpiae (Eph. ep. V. p. 231), ad legionis I. Minerviae dilectum cognoscendum plane neglexit titulum B. J. 47, 48, 161 (n. 39), ex quo, si eandem rationem sequimur[1]), ex Norico quoque supplementa arcessita esse elucet.

1) Falsa enim est Leemannsii sententia, qui (B. J. 47, 161) hunc titulum sic explicat: „Höchstwahrscheinlich hatte Anneus Maximus mit dieser seiner Legion unter dem Befehle des Hadrian die Expedition im 2. Dacischen Kriege mitgemacht und sich dem Dienste der Norischen Mütter, die, wie ich glaube, bisher auf Inschriften noch nicht vorgekommen sind, angeschlossen. Später, nachdem sein Befehlshaber Kaiser geworden, mit der Legion nach Germ. Inf. zurückgekehrt und in den hiesigen Gegenden stationirt, löste er seine Gelübde, die er vielleicht während seines Aufenthaltes in Noricum versprochen". Leem. igitur putat legionem I. Minerviam usque ad Hadriani imperium in provincia quadam apud Danuvium flumen sita tetendisse. Sed infra demonstrabitur (cap. III.) statim

Digitized by Google

Quod quo confidentius credamus, titulo Aurelii Aruseni B. J. 85, 65 (n. 57) maxime commovemur, qui ex Norico oriundus [1]), cum in legione I. Minervia stipendia fecisset, accepta missione veteranus in ipsis castris Bonnensibus diem supremum obiit. Neque quo tempore dilectum legionarium ex Norico petierit legio I. Minervia ignoramus, cum tituli B. J. 47/48, 161 (n. 39) litterae saeculi secundi ineuntis se esse testentur, ut non videar temere conicere causam fuisse bellum Dacicum Traiani. Nam cum duabus illius imperatoris expeditionibus in Dacos factis legio interfuerit [2]), facile fieri potuit, ut detrimenta priore bello accepta ex Norici vicini finibus resarcirentur. Restat, ut Iusti frumentarii titulum Bull. d. corr. hell. 1889, 317 (n. 92) Heracleae Ponticae nuper repertum addamus, ex quo etiam in Gallia Lugdunensi legionis I. Minerviae milites esse conscriptos apparet.

Itaque si ea, quae Mommsenus composuit, cum paucis, quae nos addidimus, coniunxeris, haec fere statuenda erunt: Inde ab initio in legione I. Minervia Italos [3]) stipendia meruisse docet antiquissimus qui servatus est legionis titulus L. Magii Dubii (cf. supra p. 12), qui Mediolano oriundus Oufentinae tribui adscriptus erat. Praeterea ex proximis provinciis iam tum supplementa delecta esse, quamquam exemplis probari non licet, tamen idcirco veri est simile, quod eiusdem

post bellum Dacicum confectum legionem Bonnam redisse. — Non igitur apta L. interpretatio; potius cogitandum est Anneum Maximum ex Norico oriundum ne tum quidem, cum in Germania Inferiore versaretur, matrum Noricarum cultum neglexisse.

1) Recte enim puto Kleinium coniecisse (B. J. 85, 65) „Turesi“ illud ad patriam Aruseni „Turum“ nimirum, Norici oppidum, pertinere. — Carolus Zangemeister censuit intellegendum esse nomen Celticum collato Orosii loco V. 8, 1.

2) Quod infra cap. III. § 1 Domaszewskium secuti ostendemus.

3) Haud scio an liceat adhibere titulum Sex. Magri Saturnini IX. 2851 (n. 106); nam cum tribui Arniensi ille adscriptus sit, cuius ipsius est Histonium, ubi monumentum effossum est, conicimus Magrum in eadem legione I. Minervia et militem fecisse stipendia et vite esse donatum, deinde nescio qua de causa domum reversum de vita decessisse. — Neque tamen certi quidquam statuere audeam.

Digitized by Google

Germaniae Inferioris legionem X. Geminam ex Gallia Narbonensi illa aetate habuisse milites ex titulis discimus Bramb. 118 et Rev. archéol. XVII. 1868, p. 388.[1]) Post reditum ex bellis Dacicis haud paucos in legione I. Minervia milites ex Norico oriundos stipendia fecisse probavimus ex Annei Maximi militis et Aurelii Aruseni veterani titulis. — Unde postea legionarii acciti sint, cum Hadriani rationem, quam de dilectu faciendo instituit, satis certo sciamus, dubium non est, nempe ex provincia potissimum castrisque ipsis. Denique secundo saeculo exeunte, ineunte tertio legionis milites ex Pannonia Dalmatiaque fuisse haud paucos recte, ut credo, Mommsenus[2]) ex titulo B. J. 83, 164 (n. 22) conclusit, cum teste Herodiano[3]) in exercitu Germaniae Pannonii permulti sub Alexandro Severo militarent. — Eodem tempore ipsam Germaniam Inferiorem et Belgicam legionarios praebuisse titulis demonstratur X. 3696 (n. 81)[4]) et Boissieu 306 (n. 96)[5]), neque prioris esse aetatis videntur tituli XII. 985 (n. 85)[6]) et Bull. d. corr. hell. 1889, 317 (n. 92)[7]), ex quibus Gallias et Lugdunensem et Narbonensem dilectum admisisse elucet. Quodsi militem natione Thracem in legione I. Minervia militasse Alexandri Severi temporibus ex titulo Bramb. 475 (n. 52)[8]) comperimus, hoc factum est, quod vexillarii legionis identidem missi ad bella cum Parthis aliisque orientis gentibus gerenda (cf. infra cap. V.), per Thraciam pergentes dilectum ibidem fecisse videntur, ut detrimenta bello accepta sarcirent.

1) cf. Ritterl. p. 18 adn. 5.

2) Eph. ep. V p. 202: „Dedicatio videtur referenda ad patrias militum sub dedicante constitutorum."

3) VI. 8, 2 et 3: *Τὸν δὴ Μαξιμῖνον τοῦτον διὰ τὴν προειρημένην στρατιωτικὴν ἐμπειρίαν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέστησε πάσῃ τῇ τοῦ στρατοῦ νεολαίᾳ, ὡς ἀκοήν τε αὐτοὺς . . . . . 3. . . . . ὅθεν οἱ νεανίαι, ἐν οἷς ἦν τὸ πολὺ πλῆθος Παιόνων μάλιστα κτλ.*

4) Silvanius Silvester, mil. leg. pr. Sever. natus col. Agrippinense.

5) M. Aurelius Primus, civis Remus; C. Modestinius Peregrinius, civ. Agripp.

6) P. Caecilius Baeterrensis; (incertum, cf. p. 28).

7) Iustus, *χώρας Λουγδούνου.*

8) M. Aurelius Heracles, natione Trax.

Digitized by Google

CAPUT II.

De origine et nominibus legionis XXX. Ulpiae.

§ 1. De origine legionis.

Ubi primum Nervae imperatori Traianus successit, quo erat ingenio et consilio, bellum potissimum cum Decebalo rege gerendum paravit, quod et necessarium et difficile confectu esse haud ignoravit.[1]) Atque cum duarum illarum legionum, quas sub Domitiano bello deletas esse p. 21 demonstravimus, altera tantum, scilicet I. Minervia, suppleta esset, causa legionis creandae ei aderat gravissima. — Obviam autem fiunt inde a Traiani aetate duae legiones, quae ab illo imperatore conscriptas se esse cognominibus testentur, legio II. Traiana et XXX. Ulpia. —

Legionem II. Traianam a Traiano Arabia anno 859/105 in provinciae formam redacta conditam esse iam p. 17 diximus scimusque ideo „secundam“ eam esse nominatam, quod iam antea ab eo alia legio creata erat.[2]) Altera igitur, quam ab eodem imperatore constitutam esse manifestum est, legio XXX. Ulpia, ante annum 859/105 condita est. Itaque si artioribus studemus circumcludere terminis annum, quo conscripta esse putanda sit, certi nobis fines offeruntur anni 852/98 et 859/105.

Sed ut *initio* imperii sui Traianum legionem conscripsisse credamus, hac fere computatione commovemur: Plinius enim in panegyrico, quem habuit anno 854/100, ut principi gratias ageret, Traianum annis 852/98 et 853/99 hostes trans Danu-

1) Recte enim Schillerus l. l. p. 548: „Da ihm (sc. Traiano) wohl schon damals (851/97) die Notwendigkeit des Dacischen Krieges klar war, so mussten wenigstens hier (in Germ.) einigermassen sichere Zustände hergestellt werden. Wahrscheinlich wurde jetzt der Pfahl von Main und Neckar bis ans Schwäbische angelegt, Baden und Ladenburg (Lupodunum) gegründet; aber auch am Niederrhein wurden Strassen gebaut und an Stelle von Vetera jetzt Castra Traiana (Xanten) angelegt.“

2) Hanc enim rationem imperatores etiam in alis constituendis secuti sunt, quo facile explicatur, cur tot legiones et alae „primae“ nominatae sint. — Anno igitur 859/105 Traianus habuit legiones triginta et unam.

Digitized by Google

vium habitantes, qui bellum illaturi [1]) fuissent populo Romano, virtute sola et gravitate ita coercuisse memoriae tradidit, ut consilio mutato pacem servare perseverarent.[2]) Cuius rei gravissimus ipse Traianus testis est, qui cum Coloniae Agrippinae imperium suscepisset, non confestim, ut fas erat, Romam se contulit, sed per duos circiter annos inter barbaras gentes commorabatur[3]), primo ad Rhenum[4]) flumen, deinde ad Danuvii ripas. — Videtur mehercle causa fuisse maximi momenti summumque institisse finibus Romanorum a Danuvii accolis periculum, cum imperator legatis rem gerendam mandare non auderet, sed sua ipsius virtute et constantia opus esse censeret, „ne quid detrimenti caperet res publica." —

At profecto, cum plurimum interesset Traiani compositis tumultibus quam celerrime Romam proficisci, bellum non intulit barbaris superbientibus. Nam cum timendum esset, ne gravissimo et diuturno bello opus esset, alia quadam re tantum timorem illis incussit, ut armis nondum conlatis incepto desisterent.

Itaque hoc temporis puncto Traianum in locum legionis XXI. Rapacis novam constituisse et ad Danuvium flumen collocasse conicientibus nobis et causa indagata est, qua commoti barbari in pace perseverarent, et *annus*, in quo legionem XXX. Ulpiam conscriptam esse veri simillimum sit, hiemem dico anni 852/98 ad 853/99. —

Quod Traianus legionem recens creatam „tricesimam" appellavit, sine dubio eo adductus est, quod legionibus unde-

---

1) cf. Plin. paneg. cap. 56: „Magnificum est civibus iura, quid hostibus reddere? Speciosum certam fori pacem, quid immanes campos sella curuli victorisque vestigio premere, imminere minacibus ripis tutum quietumque, spernere barbaros fremitus hostilemque terrorem non armorum magis quam togarum ostentatione compescere?"

2) Id. ibid. cap. 16: „Non times bella nec provocas. Magnum est, Imperator Auguste, magnum est stare in Danuvii ripa, si transeas, certum triumphi, nec decertare cupere cum recusantibus, quorum alterum fortitudine, alterum moderatione efficitur."

3) cf. Eckhel D. N. VI. p. 413.

4) Namque imperium suscepit Coloniae Agrippinae, ut Eutropius VIII. 2 tradidit, imperator autem apud Agrippinam in Gallis factus est.

Digitized by Google

triginta, quas a Nerva acceperat, tricesimam addidit.[1]) — Iam quaestio exoritur, quaenam illae legiones undetriginta fuerint, quod, cum varias viri docti sententias de singulis primi saeculi legionibus protulerint[2]), haud alienum est investigare.

Atque aptissimum quidem mihi videtur proficisci a columnis illis duabus (VI. 3492), quibus omnia legionum — quae quidem tum fuerint — nomina insculpta sunt. Quoniam autem ad hanc quaestionem non pertinet, quo anno illae tabulae compositae sint, accurate discernere, adquiescamus statuentes fieri non potuisse, ut ante annum 874/120[3]), post annum 924/170[4]) scriberentur. Itaque exceptis illis legionibus, quarum nomina postea demum addita esse constat[5]), hoc loco non enumerabimus nisi eas, quas sub Hadriano floruisse certum est.

Sunt autem hae:

II. Aug.	II. Adi.	IIII. Scyth.
VI. Vic.	IIII. Flavia	XVI. Flavia
XX. Vic.	VII. Claud.	VI. Ferr.
VIII. Aug.	I. Ital.	X. Fret.
XXII. Prim.	V. Maced.	III. Cyren.
I. Min.	XI. Claud.	II. Traian.
XXX. Ulpia	XIII. Gem.	III. Aug.
I. Adi.	XII. Fulm.	VII. Gem.
X. Gem.	XV. Apoll.	
XIIII. Gem.	III. Gall.	

Quarum legionum duae, XXX. Ulpia et II. Traiana, a Traiano ipso conscriptae sunt. Eo igitur, quo tabula posita est anno, ex undetriginta illis legionibus, quas successori Nerva

1) cf. Eckhel. doctr. num. VIII. p. 492.

2) Omnium fere virorum doctorum de hac re sententias accuratissime collegit Ritterlingius (p. 66 adn. 1), quem quaeso inspicias. Longum enim neque huius quaestionis est singula diligenter examinare.

3) Quod legio VI. Vic. inter Britannicas iam legiones enumeratur.

4) Quod legiones II. et III. Italicae, quarum nomina postea demum adscripta esse perspicuum est, illo anno iam conditae erant (cf. Ritterl. p. 50 adn. 1).

5) I. II. III. Parthicae nimirum — praeter illas, quas modo nominavimus, II. et III. Italicas.

Digitized by Google

reliquerat, viginti sex tantum supererant. Sed quandoquidem certe traditum est legionem IX. Hispanam sub Hadriano deletam esse neque dubium esse potest, quin sub Nerva nondum legio XXII. Deiotariana [1]) interierit, sequitur, ut ex undetriginta Nervae legionibus cognitas non habeamus nisi duodetriginta. Restat igitur, ut anquiramus, quae legio undetricesima fuerit.

Agedum investigemus illam undetricesimam legionem ex numero earum, quas in Vespasiani bello civili versatas esse certis testimoniis traditum est, exceptis istis, quas antehac laudavimus. Necesse enim est eam interfuisse perturbationibus illis internis.

Legionem V. Alaudam sub Domitiano iam interisse, quae sola ex legionibus tum ad Danuvium flumen in stativis tendentibus in columnis desideratur, et XXI. Rapacem sub eodem imperatore a Sarmatis „cum legato simul caesam“ esse, supra (p. 24) certis argumentis comprobavimus. Itaque quattuor illarum legionum tantum rationem habeamus, quas anno 824/70 in Germania tendentes Vespasianum exauctorasse omnes fere viri docti consentiunt: legionum I. Germanicae, IV. Macedonicae, XV. Primigeniae, XVI. Gallicae. — Reliquas enim, quarum aquilae tum in Italiam provectae erant, legiones I. Italicam, V. Macedonicam, XXI. Rapacem, XXII. Primigeniam, cum scelerum, quibus illae erant commaculatae, non participes factae essent, Vespasianum recepisse certis testimoniis probatur.[2]) Quae tamen remanserant legiones, cum non semel sacramenti fidem violavissent, in Galliarum imperium iuravissent, legatos necassent, alia nefanda permulta commisissent, summo supplicio dignae erant. Atque apertis verbis memoriae traditum est legiones III. Mac. et XVI. Gall. prorsus dissolutas earumque in locum IV. et XVI. Flavias conscriptas esse. Legiones I. Germanicam et XV. Primigeniam eadem poena esse punitas, id quod fere omnes, ut iam diximus, viri docti coniecerant, nuper Pfitznerum secutus Ritterlingius (p. 66) argumentis pro-

1) cf. Grotefend. in Pauly Realenc. IV. p. 899.

2) Plane assentior Ritterlingio, qui uberius de hac re disseruit p. 66.

Digitized by Google

bare studuit. Sed facere non possum, quin eiusdem viri docti sententiam reiciam. Primum enim tecum deliberes velim Vespasianum praeter IV. et XVI. Flavias unam solam legionem conscripsisse, II. Adiutricem dico, ut in locum illarum quattuor tres tantum creatae essent. Neque tamen Vespasiani intererat exercitus robur mutilare; immo is erat rerum status, ut augendi potius exercitus oblata esset occasio, praesertim cum in oriente res valde turbatae essent (cf. p. 37 adn. 1).

Accedit, quod simplici ratione ex numero „XXX," quo legionem Ulpiam Traianus appellavit, collegimus praeter illas duodetriginta legiones, quarum certa habemus testimonia, *unam* fuisse illa aetate, cuius tamen ne vestigia quidem exstant. Itaque statuimus legionem undetricesimam fuisse ex numero earum, quae Vespasiani bello civili in Germania Inferiore tetenderunt.

Puto igitur te mihi esse assensurum conicienti alteram illarum legionum (I. Germ. et XV. Prim.) esse exauctoratam a Vespasiano, servatam alteram. Iam anquiramus, utra graviore supplicio dignam se praebuerit, utri potius ignoscere potuerit Vespasianus. Qua in re ne minimi quidem scrupuli relinquuntur. Nam ex Taciti historiis evincitur legionem I. Germanicam in primis utique rerum novarum adeo cupidam [1]) fuisse, ut *prima* omnium legionum *neque* ulla necessitate *coacta* tamen sacramento rupto cum „civitatibus Galliarum" sese coniungeret [2]), bello haud semel victam [3]) et omnium legionum

1) Huc pertinet, quod Tacitus hist. I. 55 enarrat: „*primani* quintanique turbidi adeo, ut quidam saxa in Galbae imagines iecerint". Contra de legione XV. Primigenia memoriae prodidit: „*quinta decima* ac sexta decima legiones nihil ultra fremitum et minas ausae initium erumpendi circumspectabant".

2) Tac. hist. IV. 37: „Centuriones cum epistulis ad civitates Galliarum misere auxilia ac stipendia oraturos".

3) Nam cum Bonnam defendere legio I. iussa esset, haec teste Tacito (hist. IV. 20) acciderunt: „Cedentibus Belgis pellitur legio et vallum portasque trepidi petebant. ibi plurimum cladis: cumulatae corporibus fossae nec caede tantum et vulneribus, sed ruina et suis plerique telis interiere". — Et paulo infra idem (IV. 37): „ipsi, ut est vulgus sine rectore

Digitized by Google

summo scelere oblitam, cum duplicis ducis nece — Hordeonii [1]) et Voculae [2]) — commaculata esset. Contra legionis XV. Primigeniae ea pars, quae *cum aquila* in Germania relicta erat, una cum legionis V. Alaudae vexillariis Vetera castra bis a Civilis catervis fortissime defendit.[3]) Et fame sola hostiumque numero superante [4]) factum est, ut castris deditis in imperium Galliarum iurare *cogerentur*. Neque tanti momenti est, quod vexillarii legionis [4]), qui cum Vocula profecti erant, in eadem fere noxa erant qua „primani," quoniam aquila, legionis numen, cum iis non fuerat. Persuasum igitur habemus legionem I. Germanicam a Vespasiano plane dissolutam esse, legionem XV. Primigeniam veniam impetrasse. Quod si verum est, hanc legionem Traianus a Nerva imperatore accepit undetricesimam.

At unde factum est, ut legionis XV. Primigeniae inde ab anno 824/70 monumentorum ne minima quidem vestigia servata sint? Constat inter omnes rarissima monumenta in lucem prodisse earum legionum, quae in oriente tetenderunt [5]),

praeceps pavidum socors, adventante Civile raptis temere armis ac statim omissis, in fugam vertuntur".

1) id. ibid. IV. 36.

2) id. ibid. IV. 59: „Et Classicus misso Aemilio Longino, desertore primae legionis, caedem eius maturavit".

3) id. ibid. IV. 22sq., 28 sqq., 35.

4) Accedebat, quod Vocula praesidium Veteribus constitutum comminuerat; cf. Tac. hist. IV. 35: „Addit exercitui suo Vocula mille delectos e quinta et quinta decuma legionibus apud Vetera obsessis".

5) Cuius rei et aliae causae exstant neque haec neglegenda videtur, quod seditionibus permultis orientis gentes, Iudaei praecipue et Parthi, furore et insania affecti omnia, quae aut a Romanis facta essent aut ad memoriam eorum servandam idonea viderentur, delebant et diruebant. Quarum seditionum ferocissimam et cruentissimam sub Traiano factam esse annis 868/114 ad 870/116 Cassius Dio testis est LXVIII. 32, 1: *καὶ ἐν τούτῳ οἱ κατὰ Κυρήνην Ἰουδαῖοι .... τούς τε Ῥωμαίους καὶ τοὺς Ἕλληνας ἔφθειρον ..... ὥστε τὰς πάσας δύο καὶ εἴκοσι μυριάδας ἀπολέσθαι κτλ.* — cf. Orosii locum VII. 12, 6: „Incredibili deinde motu sub uno tempore Iudaei, quasi rabie efferati, per diversas terrarum partes exarserunt. Nam et per totam Libyam adversus incolas atrocissima bella gesserunt: quae adeo tunc interfectis cultoribus desolata est, ut nisi postea Hadrianus Im-

Digitized by Google

ut recte statuere videamur post annum 824/70 legionem XV. Primigeniam esse translatam in illam imperii partem, ubi seditiones adeo non compositae erant, ut potius quam maximis copiis opus esset.[1]) Quae coniectura mox etiam aliis causis probabitur.

Namque ex Cassii Dionis[2]) loco, quem paene neglexerunt viri docti, conicere licet bello Traiani Parthico, cum imperator ipse ultimis regni Parthici gentibus bellum inferret, ut ad Mesenem usque progrederetur, ab Armeniis post tergum victoris seditione subito facta legionem sub Maximo legato constitutam totam esse deletam.[3]) Quae coniectura ad certum producitur iis, quae Fronto in „principiis historiae“ (p. 204 ed. Naber) dicit: „Soli homines Parthi adversus populum Romanum hostile nomen haud umquam contemnendum gesserunt: id satis demonstrant non Crassi modo fuga, sed etiam fortissimi imperatoris Traiani ductu legatus cum exercitu caesus et principis ad triumphum decedentis haudquaquam secura nec incruenta regressio.“ Nam si legatus cum exercitu occisus est, elucet legionem illi exercitui interfuisse; quae sententia eo firmatur, quod aliis locis[4]) idem Fronto Maximi

perator collectas aliunde colonias illuc deduxisset, vacua penitus terra abraso habitatore mansisset. Aegyptum vero totam et Cyrenem et Thebaida cruentis seditionibus turbaverunt“ eqs.

1) Ad Iudaeam enim custodiendam tota legio X. Fretensis ex Syria missa est; et Cappadociae et Galatiae, quae provinciae antea legionibus caruerant, legiones XII. Fulminatrix et XVI. Flavia impositae sunt. cf. Kuhn: „Die städtische und bürgerliche Verfassung des Röm. Reichs“ II. 146, 184. Cass. Dio LV. 23: *καὶ τὸ δωδέκατον τὸ ἐν Καππαδοκίᾳ τὸ κεραυνοφόρον.* Iosephus B. Iud. VII. 1, 3. —

2) Cass. Dio LXVIII. 29, 4: *Ἐν γὰρ τῷ χρόνῳ ἐν ᾧ ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν κατέπλει* (sc. Traianus) *κἀκεῖθεν αὖθις ἀνεκομίζετο, πάντα τὰ ἁλωκότα ἐταράχθη καὶ ἀπέστη, καὶ τοὺς παρὰ σφίσιν ἕκαστοι φρουροὺς οἱ μὲν ἐξέβαλλον οἱ δ' ἀπεκτίννυσαν.* (30) *μαθὼν δὲ ταῦτα ὁ Τραιανὸς ἐν Βαβυλῶνι . . . . . τόν τε Λούσιον καὶ τὸν Μάξιμον ἐπὶ τοὺς ἀφεστηκότας ἔπεμψε. καὶ οὗτος μὲν ἀπέθανεν ἡττηθεὶς μάχῃ κτλ.*

3) cf. Schiller. l. l. p. 560: „er (sc. Maximus) wurde von den Aufständischen vollständig geschlagen, vielleicht eine Legion dabei aufgerieben“.

4) Princip. hist. (p. 209 ed. Naber): „bello Parthico utroque consulares viri duo exercitum utrique ducentes obtruncati: Severianus quidem, Lucio

Digitized by Google

cladem cum celeberrima illa Severiani comparat, quem cum toto exercitu Marci Aurelii et L. Veri bello Parthico esse interfectum Cassius Dio memoriae tradidit (cf. supra p. 18 adn. 2). —

Anno igitur 870/116 Traiano imperatore, anno 915/161 M. Aurelio imperatore in bello cum Parthis gesto legionem interisse apparet. Atque cum ex istis undetriginta legionibus, quas a Nerva acceperat Traianus, non nisi viginti sex in illis legionum tabulis enumerentur et cum satis constet legionem IX. Hispanam sub Hadriano anno 874/120 in Britannia esse deletam, statuimus duas illas reliquas, quae desiderantur, legiones XV. Primigeniam et XXII. Deiotarianam, alteram Traiani, alteram Marci Aurelii temporibus, a Parthis caesas esse.

Nec tamen utra prior deleta sit, pro certo affirmare licet, quoniam neque legionis XV. Prim. neque legionis XXII. Deiotarianae vestigia Traiani aetate recentiora reperta sunt, ut in iis, quae demonstrasse nobis videmur, adquiescendum sit.

Sed iam redeamus ad eam, de qua agitur, legionem XXX. Ulpiam. Cum p. 32 evicerimus Traianum legionem recens conscriptam ad Danuvium flumen collocavisse, nunc accuratius definire conabimur, quibus stativis inde ab initio imposita fuerit. Quam quidem quaestionem, etsi pro certo nequimus decernere, paucis tamen ad veritatis quandam speciem producere licet. Nam ex tegulis legionis XXX· V· V· Brigetione, Carnunti, Vindobonae repertis [1]) elucet bellis Dacicis confectis [2]) in Pannonia Superiore eam tetendisse. Cumque plane ca-

ab urbe necdum etiam profecto, enimvero cum praesens Traianus Euphrati et Tigridis portoria equorum et camelorum trib[uta onera] . . cer caesus est". (Nab. adn: „Qui caesus est nomen habuit Maximum".) Idem de bello Parth. (p. 217 Naber): „Nonne a Parthis consularis aeque vir in Mesopotamia trucidatus"? —

1) cf. III. 4663 (n. 198 b XVIII.) et „Arch. Ep. Mitt. a. Oestr." III. 147 (n. 198 b XVIIII.).

2) Namque cognomine *Victricis* iam addito intellegitur post annum 860/106 tegulas illas coctas esse; cf. quod infra p. 41 sq. de hac re dicemus. Neque cogitari potest de temporibus anno 874/120 posterioribus, quod ab illa aetate legio in Germania Inferiore tetendit; cf. infra p. 53.

Digitized by Google

reamus legionis monumentis, quae ad aetatem bellis Dacicis priorem pertineant, aut confiteri debemus nos nihil scire aut conicere, ubi post bella Dacica legio morata sit, eam antea quoque ibi tetendisse.

Neque ea, quae ex titulo VIII. 2354 (n. 191) colliguntur, quia ad originem legionis XXX. Ulpiae spectant, parvi sunt momenti. Namque M. Annius Martialis, qui testamento titulum illum faciundum curavit, primum quidem miles factus est in legione III. Augusta, quae tum in Africa erat; deinde in alam Pannoniorum, quae et ipsa in Africa erat, translatus et in dupliciarii et decurionis ordinem provectus ad legionem remissus viteque exstructus est. Vides igitur Annium ad id temporis in Africa semper esse versatum, quam eius patriam fuisse et tribus Quirina indicat et facile eo probatur, quod post honestam missionem acceptam eodem rediit. [1])

Quomodo autem factum esse putabis, ut subito ex Africa in legionem XXX. Ulpiam transferretur, quam ad Danuvii ripas illa aetate tetendisse modo conati sumus demonstrare? Ita mihi quidem videtur res facile posse explicari, ut ad ipsam legionem XXX. Ulpiam constituendam M. Annium Martialem arcessitum esse dicamus. Maxime enim idonea erat legio III. Augusta ad centuriones militesque, quibus ad novam legionem conscribendam opus erat, pro sua parte mittendos, cum provinciae nullis tum, quantum scimus, motibus turbatae praesidio posita esset. Minimeque abhorret a tali interpretatione tempus, quo exaratus est titulus, annus nimirum 869/115 vel 870/116 [2]); quo anno cum veteranus iam fuerit Annius, nihil obstat, quominus censeamus anno 852/98 centurionem legionis XXX. Ulpiae eum fuisse.

Neque in eo acquiescendum est, quod centurionem legionis III. Aug. ad leg. XXX. Ulpiam constituendam esse trans-

1) cf. Kubitschek: Imperium Romanum tributim descriptum p. 271. — Thamugadi quidem, qua in urbe titulus in lucem prodiit, non est tribus Quirinae, sed Papiriae. Urbes autem finitimae haud paucae tribui Quirinae adscriptae sunt.

2) cf. infra p. 41 et adn. 4.

Digitized by Google

latum lapidis auctoritate nisi statuimus; immo veri est simile una cum illo Annio centurione milites quoque eiusdem legionis in Europam transductos esse, qui quasi robur novae legionis essent, vel — quod fortasse rectius — ab ipso Annio ad Danuvium fluvium esse deductos. Vidimus enim p. 32 permultum interfuisse Traiani quam celerrime exercitum ad Danuvium flumen collocatum augere.

Ut igitur summatim quae protulimus repetamus:

Legio XXX. Ulpia a Traiano condita est anno 852/98 in locum legionis XXI. Rapacis et collocata in Pannonia Superiore. — Ex numero quem habebat efficitur, ut antea undetriginta exstitisse legiones putemus; quarum viginti sex in legionum tabulis enumerantur, vicesimam septimam et undetricesimam legiones IX. Hispanam et XXII. Deiotarianam fuisse certum est. Iam quae desideratur legio non potest non alia fuisse nisi legio XV. Primigenia; quam a Vespasiano non exauctoratam, sed receptam et in orientem missam esse paucis demonstratum est. Denique legionem III. Augustam milites misisse cum Annio Martiale centurione ad legionem XXX. Ulpiam constituendam ex eius ipsius titulo collegimus.

§ 2. De nominibus legionis XXX. Ulpiae.

Ulpiae cognomen a conditore ipso petitum in plerisque legionis titulis invenitur, quae res cum per se [1]) intellegitur tum eo facile explicatur, quod legionis gloria et auctoritas victoris illius et iusti imperatoris nomine, plebi militique aeque grato, haud mediocriter augebatur. Attamen saepius quam in titulis legionis I. Minerviae cognomen omissum est. Nam cum *unus* illius legionis titulus exstet, in quo „Minerviae" cognomen desideretur [2]), contra legionis XXX. octo [3]) invenimus, in quibus numerus solus notatus sit. Sed plane perspicua

1) Nam et alias legiones cognomina propria et quasi nativa non omittere solere notissimum est.

2) cf. tit. X. 3896 (n. 81).

3) cf. infra ind. cognominum leg. XXX · V · V.

Digitized by Google

huius rei est causa: „Primae“ enim legiones praeter „Minerviam“ aliae quoque appellatae erant (I. Adi., I. Germ., I. Ital., I. Parth.), ut cognomine omisso facile cum aliis illis confunderetur. „Tricesima“ autem inde ab Augusti temporibus nulla [1]) appellata est legio nisi XXX. Ulpia, quo factum est, ut ipse numerus ad legionem certe definiendam sufficeret.

Falsum igitur est, quod Henzenus ad titulum 6669 a adnotavit [2]), ex solo legionis numero „XXX“ posito evinci legionem Antonii [3]) esse accipiendam, quod „postea solam legionem XXX. Ulpiam Victricem lapides exhiberent“. Immo ex indice cognominum legionis infra addito cernitur Ulpiae cognomen interdum omitti. Ex eodem titulo, de quo p. 39 verba fecimus, dico Annii Martialis VIII. 2354 (n. 191), comperimus anno 871/117 legionem XXX. Ulpiam cognomine „Victricis“ iam fuisse exornatam. Minime enim potest non post hunc annum, quo medio mortuus est Traianus, titulus esse exaratus [4]), quia „Divus“ non appellatus est imperator. Itaque in bello quodam inter annos 852/98 et 871/117 gesto legionem aliquid praeclari fecisse patet; id unum dubium est, utrum bello Dacico factum sit an Parthico. — At cum ante bellum Parthicum Annius missionem honestam percepisset — nam ante bellum confectum veteranos dimissos esse vix credibile est —, disertis autem verbis se centurionem legionis XXX. Ulpiae *Victricis* fuisse glorietur, elucet iam bello Dacico cognomen illud honorificum sibi parasse legionem XXX. Ulpiam. Qua re optime

---

1) Antonii enim legio XXX., cuius haud pauca Beneventi reperta sunt monumenta (cf. VI. 3636; IX. 1603, 1605, 1610, 1616, 1620, 2114, 2115, 2217), bello civili peracto ab Augusto statim dissoluta est.

2) Ad titulum: „C. Clodio P. f. Ste. leg. XXX. ‖ et (Val)eriae Sex. L. | . . odorae ‖ h. f. c.“ adnotat haec: „Et miles et legio cognomine carentes aetatem satis antiquam testantur. Postea solam leg. XXX. Ulpiam Victricem lapides exhibent“.

3) Neque enim aliud quicquam mihi videtur dicere voluisse, cum scriberet: „aetatem satis antiquam“.

4) Neque vero potest non ante annum 868/114 positus esse, cum Traianus iam Parthici cognomine honoratus sit; quod utrum factum sit anno 868/114 an 869/115, adhuc dubium.

Digitized by Google

confirmatur ea, quam p. 32 protulimus, sententia, iam anno 852/98 legionem constitutam et ad Danuvium flumen collocatam esse. Nam si postea esset conscripta, vix ad tantum robur processisset, ut ad bellum tam grave gerendum iam tum (annis 855/101 — 860/106) mitteretur; ac ne sic quidem puto alia causa commotum Traianum eam arcessivisse, nisi quod haud ita procul a Dacia tetendit. Hoc quoque cognomen plerisque in titulis legioni adscriptum est; nec tamen omnia monumenta, in quibus desideratur, ante annum 860/106 posita esse oportet.[1])

Sero demum „Piae Fidelis" cognomen honorificum legio XXX· V· V· sibi paravit. Titulo enim Bramb. 151 (n. 120), quem anno 977/223 esse positum nomina consulum demonstrant, nullus exstat antiquior, in quo legatur „P. F." — Sed quinquies[2]) tantum in lapidibus invenitur. Cuius rei non ea sola est causa, quod multo serius hoc praemio Ulpia legio affecta est quam aliae (VII. XI. Cl., I. M., VI. Vic., X. Gem., XXII. Pr.), sed alia quaedam accedit eaque gravior, quod non eadem illi cognomini inerat vis atque antea[3]), quod inde a saeculo secundo medio temere facileque legionibus tribuebatur ab imperatoribus. Neque igitur est, quod miremur iam annis 986/232 et 993/239 P. F. illud in titulis omitti.[4])

Et quamquam vix operae pretium est investigare, qua de causa illis temporibus „P. F." cognomina legionibus sint attributa, tamen plane de hac re tacere non possumus, praesertim cum aptissima, ni fallor, illa aetate praemia fidei comparandi legionibus occasio oblata sit.

Nam cum anno 947/193 Septimius Severus, Pescennius Niger, Clodius Albinus a suis quisque legionibus imperatores

1) Namque iam paulo post cognomen acceptum interdum omitti „Victr." ex titulis cognoscitur III. 2732 (n. 119) sub Hadriano, III. 5211 (n. 123) sub Antonino Pio exaratis.

2) cf. ind. cognominum leg. XXX. Ulpiae.

3) cf. supra p. 7.

4) Concedes igitur errasse Lerschium (Centr. Mus. II. 14), qui propterea ante annum 977/223 positum esse censuit titulum Bramb. 373 (n. 155), quod P. F. cognomina nondum addita essent.

Digitized by Google

essent creati, totus Germaniae exercitus a Septimii Severi partibus inde ab initio stetit, quod non solum ex nummis a Severo „in fidem legionum“ cusis [1]) apparet, sed etiam titulo nuper reperto [2]) probatur, secundum quem vexillationes legionum IIII Germanicarum (I. Min., XXX. Ulpiae, VIII. Aug., XXII. Prim.) „adversus defectores et rebelles“ [3]) accitae sunt. Quarum quattuor legionum tres iam antea cognominibus „P. F.“ exornatae erant — leg. I. Min. et XXII. Prim. sub Domitiano (cf. supra p. 7 sq.), VIII. Aug. sub Commodo [4]) —, ut sola legio XXX. Ulpia illo praemio careret. Itaque haud absona mihi videtur esse coniectura tum a Septimio Severo illam quoque legionem cognominibus „P. F.“ esse ornatam [5]), ut totus, qui fidem praestiterat, exercitus Germaniae praemio honoris uteretur. Quod quo confidentius credam, titulo maxime commoveor XII. 683 (n. 176), quem adhuc non satis recte lectum esse persuasum habeo. Exstat enim in versu quinto post LEGXXX signum quoddam P, quod quomodo explicandum sit se nescire confitetur, qui titulum edidit, Hirschfeldius ratus de supplementis „centuria prima“ vel „immunis centuriae“ non posse cogitari. Quoniam autem eo, quod miles legionis XXX· V· V· Arelate coniugi titulum exaravit, pro certo licet accipere aut totam legionem aut saltem partem eius illo loco fuisse neque temporibus Septimio Severo prioribus eam in Gallia moratam esse satis constat (cf. infra p. 68), eiusdem fere aetatis mihi videtur esse titulus — cuius litteras saeculi secundi esse Hirschfeldius adnotavit

1) cf. Eckhel. doctr. num. VII. 167 sq.: Imp. Cae. L. Sep. Sev. Pert. Aug. ‖ Fidei leg. tr. p. cos. (mulier stans, d. Victoriolam, s. vexillum). — Praeterea Septimius Severus earum legionum, quae cum eo fecerant, nomina speciatim nummis inscripsit.

2) tit. „Corr. d. Westd. Zeitschr.“ 1890 p. 9 (n. 11 b).

3) Pescennium Nigrum et Parthos nimirum, qua de re infra (p. 64 sq.) pluribus disseremus.

4) cf. tit. Wilm. 1459 et Urlichs, B. J. 60, 52 sqq.

5) Quod P. F. cognomen desideratur in titulo Bramb. 220 (n. 129), quem consulum eiusdem anni nominibus adscriptis anno 964/210 positum esse comperimus, non obstat, quia cognomine omnino neglecto solo numero „XXX“ legio notata est.

Digitized by Google

—, qua a Septimio Severo legionem cognomine „P. F.“ esse honoratam modo coniecimus. Suspicor igitur in signo illo ⅁ latere cognomina ⅁. —

Parva series monumentorum est, in quibus „Antoniniana“ appellata est; nam duae [1]) tantum Noviomagi effossae sunt tegulae sic inscriptae, id quod eo magis miror, quia legionis I. Minerviae „Antonin.“ permultae eodem loco in lucem prodierunt, quamquam ad Vetera potius quam ad Bonnam pertinere Noviomagi praesidium plane perspicuum est.

Plura monumenta (septem scilicet) [2]) exstant legionis, quae cognomine „Severianae Alexandrinae“ adiecto artius cum illo imperatore eam fuisse coniunctam pronuntient. Quod in uno titulo XIV. 4178b (n. 195) legio appellatur „Germanica XXX · V · V ·“, nullius momenti est neque inde efficitur, ut proprium illud legionis fuisse cognomen putemus; nihil aliud sine dubio qui posuerunt titulum iuvenes Lanuvini voluerunt nisi eos, qui legerent, patronum suum in legionibus *Germaniae*, XXII. Prim. et XXX · V · V ·, fuisse certo scire.

Mero denique errore factum est, ut cognomen „Valeriae“ legioni Henzenus (6683) vindicaret, et plane assentior Reniero (adn. 2 ad pag. 259 opp. Borgh.), qui umquam hoc cognomine esse ornatam legionem XXX. negat.[3])

Quid praeterea de cognominibus statuendum sit, ex indice titulis adiecto facile intelleges.

§ 3. De origine militum legionis XXX · V · V ·

Quae supra (p. 27) de origine militum legionis I. Minerviae diximus, in hac quoque legione valent, ut paucissimis

1) cf. tit. Bramb. 128 i 11, 12 (n. 198 c).

2) cf. infra ind. cogn. leg. XXX. Ulpiae.

3) Fiedler in „Alterthümer am Niederrhein“ p. 189 sq. et primus et solus contendit tegulas se vidisse legionis XXX · V · V · V · S. A. Aug. (quod explicat: Valeriae Severianae Alexandrinae Augustae). Sed Steinerus in „Inscr. Rhen.“ altera editione affirmavit nihil legi in illa tegula nisi LEG · XXX V · V · — Quod Murat. 1088, 5 (n. 181) legitur XXX · V · V · V · suspectum est.

Digitized by Google

hanc dissertationis partem liceat absolvere. — Etenim inde ab initio milites legionis III. Augustae, cui provinciam Africam potissimum, in qua tetendit, legionarios praebuisse ex tabula a Mommseno composita [1]) luculentissime apparet, in legionem XXX. Ulpiam translati sunt, quod ex Annii Martialis titulo evincere p. 39 sq. studuimus. Quibus ex gentibus praeterea aetate Pannonica milites legionis XXX · V · V· fuerint, hoc neque ex lapidibus scriptis neque ex auctoribus colligi potest; tamen veri simile videtur esse legioni provincias ad Danuvium sitas, Pannoniam, Noricum, Moesiam dilectum admisisse. Cum in Germania Inferiore in locum legionis VI. Victricis successisset (cf. infra p. 53), ex hac provincia supplementa eligebantur; nam duos milites invenimus ex Colonia Agrippina oriundos [2]), unum ex finibus Batavorum [3]), qui etsi frequenter stipendia fecerunt in alis et cohortibus [4]), perraro tamen in legiones recepti [5]) videntur esse. — Permulti legionarii ex Belgica sine dubio acciti sunt, quam provinciam etiam legioni I. Minerviae dilectum legionarium misisse p. 30 ostendimus. Omnium autem gentium Treveros maxime in legione XXX · V · V· versatos esse apparet; nam praeter titulum Bramb. 149 (n. 140) matribus Treveris dedicatum, ex quo liceat concludere milites in legione fuisse ex Mosellae valle oriundos, disertis verbis duobus in lapidibus [6]) Treveros se esse natos gloriantur legionarii huius legionis, ut dimidia fere eorum titulorum pars [7]), ex quibus de patria militum aliquid elici potest, ad Treveros pertineant. — Deinde, ut paululum tabulae Mommseni addamus, non uno tantum titulo Bramb. 201 (n. 143) iubemur statuere Britannos quoque in legione XXX · V · V· stipendia meruisse, sed idem ex

1) In Eph. ep. V. 207 sqq.

2) tit. Bramb. 433 (n. 130), VI. 3334 (n. 78).

3) tit. Eph. ep. IV. 308, 206 (n. 174).

4) cf. Eph. ep. V. p. 173 sq.

5) Nam unus titulus praeter illum exstat, in quo legionarius Batavus dicitur, Bramb. 1517: Titus Flavius Germanus veter. leg. XXII. Pr. P. F. natione Batavus.

6) tit. Murat. 1088, 8 (n. 181), Bull. ep. II. 186 (n. 182).

7) Tres sunt ex octo titulis.

Digitized by Google

altero titulo Bramb. 208 (n. 149) elicitur.[1]) — Postremo Pannonios inde a tertio saeculo ineunte legionarios leg. XXX · V · V· exstitisse cum ex eo suspicamur, quod legionem I. Minerviam ex eadem provincia supplementa conduxisse titulo Pompeiani B. J. 83, 164 (n. 22) demonstratur, tum loco Herodiani p. 30 adn. 3 laudato, qui ad totum Germaniae exercitum spectat, ad speciem quandam veritatis perducitur.

CAPUT III.

De legionibus I. Minervia et XXX. Ulpia inde a primordiis usque ad annum 874/120.

§ 1. De legione I. Minervia.

Quoniam supra quo anno quaque de causa legio I. Minervia constituta sit, accuratius tractavimus, iam ad ipsam historiam enarrandam accedere liceat. — Atque ex iis quidem, quae de cognominibus legionis „P. F." suo loco disputavimus, apertissimum evadit una cum aliis Germaniae Inferioris legionibus etiam I. Minerviam in seditione Saturnini opprimenda versatam esse. Qua tamen ratione fidem imperatori praestiterit, prorsus latet[2]), cum auctorum de hac re testimonia ac-

1) Fortasse alienum non est hoc loco monere in Britannia vasculum, legionis numero signatum, repertum esse, VII. 1335,3 (n. 196) „anaglyphis venationum et muneris gladiatorii ornatum". Qua ex re etiamsi adeo non eliciam legionem XXX. in Britannia fuisse — quia quoqueversus facile vasculum potuit portari —, ut eum, qui ita statuerit, satis temerarium existimarim, id tamen evincitur in castris legionis XXX. gladiatores adfuisse. Quod cum ex Taciti loco (ann. I. 22) Augusti aetate fuisse usitatum didicerimus, Severo Alexandro quoque imperante in usu fuisse ex titulo Bramb. 211 (n. 134) cognoscimus, quem Deo Silvano ursarius legionis XXX · V · V · S · A · dedicavit.

2) Longum est omnes, quas viri docti hac de re protulerunt, sententias percurrere. Conferas quaeso ea, quae Ritterlingius p. 13 adn. 1 et 2 collegit. Nuperrime sagaciter nec non frustra hanc quaestionem tractavit Iuenemannus l. l.

Digitized by Google

curata desint, ut ne de totius quidem Inferioris exercitus factis certi quidquam tradatur. Veri tamen est simillimum non armis ac fortitudine, sed mera religione et fide [1]) legiones Germaniae Inferioris pro sua parte Antonii consilium nefarium refregisse.

Contra quindecim annis post summas in bello laudes sibi conciliasse legionem certissimis et auctorum et titulorum testimoniis traditum est.

Namque Spartianus [2]) enarravit secunda expeditione Dacica Hadrianum legioni I. Minerviae esse praepositum. „Quandoquidem multa egregia eius facta claruerunt. Quare adamante gemma, quam Traianus a Nerva acceperat, donatus ad spem successionis erectus est.“ Eximia mehercle et ducis et legionis praedicatio! Et eundem Hadrianum eodem bello donis militaribus esse honoratum e titulo III. 550 (n. 2) discimus, quem Athenienses anno 866/112 exaraverunt. Neque vero solum legatum legionis Hadrianum Traianus imperator praemio decoravit, sed etiam centurionum duorum adhuc exstant tituli, quorum alter torquibus, armillis, phaleris, corona vallari se exornatum esse gloriatur VI. 3584 (n. 103), alter donis se esse affectum a Traiano imperatore bello Dacico praedicat II. 2424 (n. 112). Denique militis quoque legionis I. Minerviae huc pertinet titulus, Iulii Mansueti, qui Coloniam reversus votum solvit, quod apud Alutam, Daciae flumen, fecerat Bramb. 405 (n. 31). Atque adhuc fere omnes viri docti censuerunt alteri tantum bello Dacico legionem I. Minerviam interfuisse.[3]) Sed ex columna illa, quam Traianus exstruxit, ut facta sua a posteris quoque cognoscerentur, iam ad prius bellum Dacicum legionem in Daciam deductam esse apparet. Nam in ea parte illius monumenti, in qua arte manuque omnia ea ficta sunt, quae ad prius bellum cum Decebalo gestum pertinent, legio quaedam comprehenditur eo ipso momento, quo

1) Idem narrat de legionibus VII. et XI. Cl. Cassius Dio LX. 15, 4 (cf. p. 7 adn. 2).

2) Spart. v. Hadr. 3, 6.

3) cf. Urlichs, B. J. 38, 100sqq.; Pfitzner p. 84, 135, 221.

Digitized by Google

a legato ducta Danuvium flumen transgressura est. Quam legionem I. Minerviam esse accipiendam rectissime contendit Domaszewskius.[1]) Arietis enim imago, quae ab illius legionis imaginifero praefertur, fieri non potest quin ad legionem I. Minerviam spectet, quippe quae sola omnium in nummis Victorini et Carausii arietis imaginem sibi adscitam habet.[2]) Neque ignoramus, cur aries legioni I. Minerviae potissimum attributus sit. Animalium enim imagines, quibus ne una quidem legio plane caret, cum a siderum nominibus saepissime petitae sint, propterea arietem sibi assumpsit legio I. Min., quod eo mense, qui *Minervae* sacer est, circuitus solis usque ad *arietis* sidus provectus[3]) est; quae explicatio eiusdem viri docti ingenio et acumini debetur. —

Itaque quoniam statuendum est utrique bello Dacico legionem interfuisse, optime quae in Dacia nuper repertae sunt tegulae LEG·I·M[4]), explicantur. Nam cum neque antea — id quod paulo infra demonstrabimus — legionem in his regionibus versatam esse constet neque postea, eas esse coctas inter primum bellum et secundum manifestum est.

Quae cum ita sint, annus, quo titulus Bramb. 680 (n. 70) exaratus sit, accuratissime finiri potest. Nam cum inde ab anno 855/101 usque ad annum 860/106 in Germania Inferiore legio I. Min. non adfuerit neque fieri potuerit, ut Acutius Nerva, qui anno 854/100 consulatu functus est, ante annum 857/103 provinciam inciperet administrare[5]), sequitur, ut bellis Dacicis confectis demum titulus positus sit. Quod haud ita multo

1) In „Arch.-Epig. Mitteil. aus Oesterreich“ XV. p. 183 sqq.

2) Cf. eiusdem dissertationem „die Fahnen im Röm. Heere“ in „Abh. d. Arch.-Epigr. Seminars d. Univers. Wien“ 1885, p. 55.

3) cf. Manil. II. 439.

4) cf. „Arch.-Epig. Mitt. aus Oestr.“ VI. 2 (n. 118f.).

5) Nam ex illis Germaniarum legatis, quorum cursum honorum examinavit Ritterlingius (p. 41 adn. 3), cum permultos manifesto tribus annis post consulatum demum provinciam ingressos esse ostendatur, unus Petilius Cerialis, cos. anni 824/70, propter bellum eodem anno legationem suscepit. Omnes alii post consulatum cura alvei Tiberis vel alio officio consulari *per*functi videntur esse, priusquam in provinciam profecti sunt.

Digitized by Google

post factum esse potest, quia post annum 861/107 Acutius legatus Germaniae Inferioris iam non fuisse putandus est, ut vix de recto aberrasse mihi videar ad ipsum annum 861/107 titulo illo relato. —

Manifestum igitur est legionem XXII. Prim., quippe quae sub Q. Acutio vexillarios cum exercitu Inferiore miserit, in locum legionis I. Minerviae ad expeditionem Dacicam deductae in Germaniam Inferiorem esse translatam. Atque etiam ipsis castris Bonnensibus eam esse impositam contenderim, cum titulus militis[1]) leg. XXII. Pr. *P. F.* ibidem effossus sit. Deinde bello Dacico confecto cum leg. I. Min. Bonnam redisset, in Germaniam Superiorem reducta est. Itaque mihi controversia illa, qui titulorum trium „Brohlensium" (cf. p. 9 sq.) primus, qui postremus exaratus sit (cf. Urlichs, B. J. 36, 100 sq.; Freudenberg, ibid. 38, 93 sqq.) disceptata videtur esse ita, ut primus quidem is titulus positus sit, in quo VI. Vic. et X. Gem. laudantur — eo nimirum tempore, quo legione I. Min. abducta legio XXII. nondum successerat —, deinde ille, quem legionum VI. X. XXII. vexillarii dedicaverunt, postremus tit. Bramb. 680 (n. 70), de quo modo egimus.

Atque, id quod hoc ipso lapide comprobatur, bello Dacico confecto statim legionem I. Min. in Germaniam Inferiorem redisse alio quoque titulo declaratur III. 6819 (n. 3), quem inter annos 869/115 et 871/117 positum esse elucet, quod in eo „Parthici" cognomine Traianus iam honoratus, sed nondum inter „Divos" receptus est.[2]) Itaque cum anno 871/117 ignotus ille legatus post legationem duobus muneribus iam functus sit („leg. aug. pr. pr. provinc. Galat. Phryg. Pisid. Lycaon. Paphlag. item ad census Paphlag."), inde ab anno 862/108 — 865/111 eum legatum legionis I. Min. fuisse pro certo habeam; atque ea ipsa de causa, quod paulo ante demum legio illa in hanc provinciam redierat, dilucidis verbis

1) Bramb. 468: D. M. ‖ Iul. Paterno ‖ mil. leg. XXII. Pr. ‖ P. F. stip. XXIII ‖ Opponius Iustus ‖ Archit. amico ‖ a se fecit.

2) cf. supra p. 41 adn. 4.

Digitized by Google

additum est „in Germ. Inf.“, quod neque antea neque postea in titulis post „I. Min.“ addi solet.[1])

Atque in eadem castra stativa, Bonnensia scilicet, in quibus ante bellum Dacicum tetendisse legionem p. 24 sq. demonstravimus, bello feliciter patrato rediit; quod cum per se consentaneum est tum ex titulis tegulisque ibidem repertis plurimis apparet. Neque obstat, quod Iulius Mansuetus (cf. p. 47) non Bonnae quae ad Alutam flumen susceperat vota solvit, sed Coloniae. Caput enim totius provinciae haec urbs erat, ut facile nescio quibus de causis fieri potuerit, ut singuli ex legione milites sive ad officia quaelibet administranda sive, si forte Colonia erant oriundi, commeatu accepto ibidem aliquamdiu versarentur.

Proximis deinde annis usque ad annum 874/120 nullis, quantum scimus, bellis aut expeditionibus interfuit legio; nec tamen cura negotioque vacavisse videtur, sed viis aedificiisque struendis operam navavisse, quod ex ipso titulo Bramb. 680 (n. 70), qui in lautumiis Herculi Saxano dedicatus est, perspicitur. Accedit, quod paulo post legionis I. Minerviae reditum legio X. Gemina in Pannoniam Superiorem translata est[2]), ut quae antea quattuor vel tribus legionibus fuerat custodienda provincia Germania Inferior a duabus I. Min. et VI. Victrice occupata esset.

§ 2. De legione XXX · V · V·

Quoniam quae de legione XXX · V · V· inde a primordiis ipsis usque ad bellum Dacicum confectum elici possint, cap. II. diximus, venimus ad quaestionem difficillimam, ubinam usque ad annum 874/120 tetenderit quibusque rebus gestis interfuerit legio. Quam quaestionem, cum certis testimoniis adhuc prorsus careamus, ad finem perduci posse vix credo; quas enim viri docti protulerunt sententias, eae meris coniecturis nituntur.

1) Non inveni nisi in uno titulo C. I. Gr. III. 4011 (n. 5b).
2) cf. Ritterling. p. 51 sq. et adn. 1. 2. 3.

Digitized by Google

Nihil igitur constat de legione XXX · V · V · nisi bello Dacico confecto in Pannonia per tempus eam tetendisse (cf. p. 38 adn. 2) et postea in Germaniam Inferiorem esse translatam. Sed plane in medio relinquendum est, utrum ex ipsa Pannonia in Germaniam missa an alibi antea morata sit. Atque Renierus [1]) quidem et Dierauerus [2]) pro certo acceperunt legionem ad bellum Parthicum gerendum a Traiano arcessitam esse, quod quo iure contenderint, iam examinemus. Sed in uno Annii Martialis titulo VIII. 2354 (n. 191) sententia eorum posita est. Renierus enim — ut taceam de Dierauero prorsus in eius castra transeunte — contendit coloniam Ulpiam Thamugadi constitutam esse a veteranis legionis XXX · V · V·, quos victoriis nonnullis de Parthorum rege reportatis honesta missione donatos in Numidiam deduxisset Traianus; quo factum esse, ut „Victoria Parthica" ibidem cultu proprio celebraretur. Atque primum quidem plane absurdum est, id quod iam p. 41 statuimus, cogitare veteranos dimissos esse, cum ipsum bellum magis magisque exardesceret.[3]) Deinde, id quod gravissimum est, in alio titulo ibidem reperto disertis verbis scriptum videmus anno 854/100 Traiano auctore coloniam Thamugadi conditam esse a L. Munatio Gallo legato [4]), ut concidat Renieri coniectura. — Vides igitur ne speciem quidem probabilitatis prae se ferre opinionem illam bello Parthico legionem interfuisse. Immo sic existimo titulum esse explicandum, ut Annius Martialis, post bellum Dacicum veteranus legionis XXX · V · V · factus et Thamugadem in coloniam missus, cum moriturus bellum esse exortum cum Parthis audivisset, in testamento titulum faciundum curaverit, quo Parthis devic-

1) Léon Renier in „Archives des missions scientifiques et litteraires". Paris. 1851, tom. II. p. 183.

2) Dierauer in „Büdinger, Unters. zur Röm. Kaisergesch." I. p. 159.

3) cf. supra p. 37 adn. 4; p. 41.

4) VIII. 2355: Imp. Caesar (divi) ‖ Nervae f. Nerva Traian(us) ‖ (aug.) Germani(c)us pon(t.) ‖ (max.) tr(i)b. po(t. IIII co)s. III p. (p.) co(l.) ‖ (Mar)c(i)anam Tr(ai)anam Th(a) ‖ (muga)di per leg. III. Au(g.) ‖ (condidit L. M)unati(us) Gallus leg. ‖ Aug. pro (pr.) ‖ d. (d.)

Digitized by Google

tis „Victoria Parthica“ celebraretur; quod votum eiusdem liberti Protus, Hilarus, Eros amplissime postea perfecerunt.

Aliorum quoque legionis XXX · V · V· veteranorum vestigia ad eandem aetatem mihi videntur spectare, L. Lepidi Iusti V. 2391 (n. 178) et M. Ulpii Bellici V. 5010 (n. 179) titulos dico, quorum alter „in castro Stenico“ prope Tridentum repertus est, alter Vigoentiae prope Ferraram.

Nam cum in eadem fere regione, Montegaldae, titulus effossus sit militis legionis eiusdem V. 3105 (n. 171), quem optimae aetatis esse et vix Traiano posteriorem patris et avi nomina addita testantur, haud spernenda, credo, est coniectura veteranos leg. XXX · V · V ·, qui Decebalo oppresso permulti nimirum dimissi sunt, a Traiano in Galliam Cisalpinam potissimum esse deductos.

Ac ne id quidem, quo anno legio in Germaniam Inferiorem venerit, certis auctorum vel lapidum testimoniis demonstratur; neque enim ullus in Germania Inferiore titulus exstat anno 918/164 antiquior „Corr. d. Westd. Zeitschr.“ 1891, p. 112 (n. 162), et qui primus huius rei memoriam tradidit, Ptolemaeus [1]), haud ita multo ante hunc annum [2]) scripsit. Itaque plane ignoro, qua causa commotus Pfitznerus p. 82 contenderit legionem XXX. Ulpiam recens conscriptam non diu post annum 855/101 in Germaniam Inferiorem missam esse. Quod eo maiori mihi offensioni est, quia paulo infra p. 85 dicit: „Ob vielleicht auch schliesslich noch leg. XXX. Ulp. auf kürzere Zeit nach Pannonien gekommen, um den Abgang der dortigen Legionen nach dem Kriegsschauplatze zu decken, ist nicht zu entscheiden, da die wenigen Ziegeln, welche zu Carnuntum und Vindobona gefunden sind, weiter keine Anknüpfungspunkte gewähren.“ Attamen inter omnes constat certissima ad stationes legionum cognoscendas indicia esse putandas tegulas.

Sed quamquam non traditur, quando in Germaniam Inferiorem legio translata sit, certissimam tamen licet proferre coniecturam omnibus fere viris doctis probatam causam

1) Ptol. geogr. II. cap. 9 § 15.

2) cf. Erhard „Regesta historiae Guestphal.“ p. 42 sqq.

Digitized by Google

fuisse interitum legionis IX. Hispanae, quam circiter annum 874/120 funditus deletam esse scimus. Nam cum statim ad hostes victores castigandos legio VI. Victrix, quippe quae haud procul, Veteribus nimirum, tetenderit, in Britanniam translata esset neque unius, quae remansit, legionis I. Minerviae vires ad tantam provinciam custodiendam sufficerent, legio XXX · V · V · nescio qua ex provincia in Germaniam deducta iisdemque castris stativis imposita est, ex quibus modo profecta erat legio VI. Victrix.

CAPUT IV.

De legionibus I. Minervia et XXX. Ulpia in Germ. Inferiore inde ab a. 874/120.

§ 1. De castris et stationibus legionum.

A. Legionis I. Minerviae.

Quamdiu in Germania Inferiore legio I. Min. tetendit, stativa castra semper habuit Bonnae; cuius rei testes sunt ipsorum castrorum reliquiae [1]), quae hac potissimum aetate permultae effossae sunt; testes sunt etiam tegulae fere innumerabiles [2]) militumque tituli haud pauci sepulcrales [3]), quibus potissimum adiuti, quae quaeque legio castra habuerit, definire possumus.[4]) —

Castella praeterea stationesque, in quibus variis de causis partes legionis constitutae erant, permulta tota provincia in-

1) cf. B. J. 78 tab. 1; 82 tab. 3, ubi accurate descriptum invenies, quibus locis monumenta reperta sint; praeterea uberius de castris Bonnensibus egit I. Klein in „Westdeutsch. Zeitschr. Corr." VII. 147.

2) cf. Bramb. 511a (n. 117a X, b IV, d V); „Wink. Progr." 1888, 33, 34 (n. 117c III).

3) cf. Bramb. 461 (n. 33); „Wink. Progr." 1888 38, 4 (n. 44); B. J. 85, 88 (n. 47); B. J. 57, 70 (n. 50); „Wink. Progr." 1888, 38, 5 (n. 51) Bramb. 475 (n. 52); — B. J. 59, 40 (n. 56); B. J. 85, 65 (n. 57); Bramb. 452 (n. 58); B. J. 82, 56 (n. 64).

4) Accedit locus Ptolemaei geogr. II. 9, 16.

Digitized by Google

veniuntur inde ab Oceani Germanici litore usque ad Superioris provinciae fines.

Fuerunt autem castella stationesve hisce locis posita: Cattvici [1]), Fori Hadriani [2]), Castris Albinianis [3]), in vico „Wijk bij Duurstede“ [4]), ad oppidum Noviomagum [5]), Geldubae [6]), in vico „Rindern“ [7]), Cliviae [8]), Divitiis [9]), Durnomagi [10]), Coloniae [11]), Aquisgrani. [12])

Atque hoc quidem per se consentaneum est cum provinciae defendendae causa haec castella exstructa esse tum quo facilius pacis munera, quae ad vias restituendas aut ad aedificia in militum usum condenda pertinebant, perficerentur.

Quod Noviomagi legionis I. Minerviae tegulae permultae repertae sunt aetatis Antoninianae [13]), quamquam legionis XXX · V · V · potius haec erat provincia, eo fortasse explicari potest, quod ad legionem XXX. adiuvandam leg. I. Min., quae tum forte negotiis vacabat, vexillarios misit, qui aedificiis Noviomagi aedificandis operam navaverunt.

Neque silentio praetereundum est, quod prope oppidum, quod nunc dicitur „Iversheim“, monumenta reperta sunt [14]), quibus longum per tempus ibidem partem legionis ad cal-

1) cf. Bramb. 2 (n. 12b); Bramb. 4 A a 8 (n. 117 a I).

2) cf. Bramb. 23a (n. 117a III c. I); Bramb. 12 (n. 67); Orell. 1894 (n. 69).

3) cf. Bramb. 9 (n. 117 a II).

4) cf. Bramb. 63 a (n. 117 a IV).

5) cf. Bramb. 128 (n. 117a V c II); „Wink. Progr.“ 1888, 33, 1. (n. 117 c III).

6) cf. Bramb. 245 a (n. 117 a VIII, b III).

7) cf. Bramb. 165 a (n. 117 a VII).

8) cf. B. J. 61, 72 (n. 117 a XI).

9) cf. Bramb. 443 (n. 72).

10) cf. Bramb. 436 a (n. 117 a IX); B. J. 82, 19 (n. 117 b V); Bramb. 382 (n. 30); Bramb. 351 (n. 56); „Corr. d. Westd. Zeitschr.“ II. 63 (n. 55).

11) cf. B. J. 60, 81 (n. 117 b VI).

12) cf. „Westd. Zeitschr.“ II. 428 (n. 43).

13) cf. Bramb. 23 a (n. 117 c I); Bramb. 128 a (n. 117 c II).

14) Bramb. 520 (n. 11 a); B. J. 50, 186 (n. 42); B. J. 50, 187 (n. 45); B. J. 50, 184 (n. 68).

Digitized by Google

carias exercendas moratam esse demonstratur. Quod cum iam ex titulo Bramb. 520 (n. 11a), qui circiter annum 954/200 „furno arvali facto" a Castino [1]) legato exaratus est, concludere licuisset, optime eo confirmatum est, quod postea ipsae fornaces calcariae [2]) repertae sunt simulque tituli ad tempora inde ab anno 915/161 [3]) usque ad Alexandri Severi [4]) aetatem pertinentes. Nec parvi momenti illam vexillationem fuisse vel inde elucet, quod signifer legionis B. J. 50, 187 (n. 45) et miles medicus B. J. 50, 186 (n. 42) in illis titulis laudantur. Atque cum non sine quadam veritatis specie Eickius B. J. 23, 79 coniecerit illius loci cultum matrum Anfaniarum proprium fuisse, facile intellegitur, cur tituli illis deabus dedicati sint a legionis I. Min. militibus.[5]) Iure igitur miretur quis, quod quo loco per septies denos annos non exiguam partem legionis persaepe tetendisse conspicimus, ne una quidem tegula reperta est, qua aedificia in usum legionum structa esse certe demonstrari possit. Quod optime Freudenbergius [6]) explicavit monens non longe ab illo loco, Belgicae nimirum (nunc „Billig"), partem legionis commoratam esse. Ex hoc igitur loco vexillarios in officinas calcarias missos esse suspicamur.

Eadem fere de causa in valle „Brohl" vexillarii legionis per tempus quoddam versabantur, qua de re uberius egit Ritterlingius p. 45. Sed praeter titulum Bramb. 680 (n. 70), de quo iam (p. 9 sq., 48 sq.) accuratius exposuimus, nullum ibidem effossum est monumentum, quo postea quoque lapides ex illis lautumiis legionem adportasse ostendatur. Itaque inde a se-

1) Infra (p. 64sqq.) fusius de Castino agemus, quo anno legatus legionis I. Minerviae in Germania Inferiore fuerit.

2) Qua de re conferas velim B. J. 50, 186 (n. 42).

3) tit. enim Antonino IIII et Vero II coss. positus est.

4) tit. B. J. 50, 184 (n. 68) pro salute imperatoris Severi Alexandri dedicatus.

5) Sunt tituli hi: B. J. 83, 164 (n. 22) a tribuno militum T. Cl. Pompeiano, Bramb. 405 (n. 31) a Iulio Mansueto, B. J. 83, 136 (n. 37) a Q. Clodio Marcellino militibus dedicati. — Neque id casui tribuendum est quod nullius alius legionis milites Anfaniabus matronis titulos dedicaverunt.

6) cf. B. J. 50, 184sq.

Digitized by Google

cundo saeculo legionarii Germaniae Inferioris aliunde materiem aedificiis struendis idoneam petisse videntur; nam ne minimum quidem legionis XXX · V · V ·, quae haud ita multis annis postquam titulus ille Brohlensis exaratus erat, in Germaniam sese contulit, vestigium illo loco repertum est, quamquam antea omnium Germaniae Inferioris legionum vexillarios ibidem versatos esse ex titulis p. 9 sq. laudatis manifestum fiat.

B. Legionis XXX · V · V ·

Legioni VI. Victrici in Britanniam translatae in provincia et in ipsis castris, dico Veteribus [1]), legio XXX · V · V· successit. Itemque cum per saecula una cum legione I. Minervia in Germania Inferiore tetenderit, ea, quae de illius castris stationibusque omnino explicavimus, etiam de hac legione dicta sunt, ut iam stationes, quibus partes legionis impositas fuisse veri simile est, enumeremus. Nam de castris Veteribus taceam, quamquam adhuc acerrima de his inter viros doctos lis fuit. Sed Schmidtius [2]) neglectis illorum ariolationibus suo iure scriptorum narrationes, monumenta reperta, reliquias aedificiorum viarumque adhuc exstantes ita examinavit, ut mihi quidem persuasum sit castra et Augusti et Traiani in monte, qui nunc dicitur „Fürstenberg", collocata fuisse, qui, si inde a Bonna Rhenum fluvium sequeris, primus isque satis in altum editus est collis, qui ad aggrediendos aeque et repulsandos hostes quam maxime erat idoneus.

Stationes praeterea legionis fuisse permultas ex tegulis titulisque sepulcralibus luculentissime apparet. Et quod supra iam statuimus (p. 44) non solum illis locis militum operumque monumenta exstare, quae alteri legioni ut custodirentur

1) Testes sunt cum Ptolemaeus (II. 9, 15) tum tegulae titulique Veteribus exstantes hi: Bramb. 151 (n. 120); Bramb. 220 (n. 129); Bramb. 211 (n. 134); Bramb. 202 (n. 139); Bramb. 149 (n. 140); Bramb. 145 (n. 141); Bramb. 146 (n. 142); Bramb. 201 (n. 143); Bramb. 219 (n. 145); Bramb. 217 (n. 147); Bramb. 208 (n. 149); Bramb. 204 (n. 164).

2) B. J. 31, 80 sqq.

Digitized by Google

attributa videntur esse, sed per totam provinciam utriusque legionis vestigia deprehendi, id optime illustratur eo, quod cum in Hollandia tegulae repertae sunt sic inscriptae: „leg. I. M. P. F. et leg. XXX · V · V·“ [1]) tum ipsis in castris Bonnensibus lapis servatur [2]), in quo LEGTEXXX magnis litteris insculptum est. Videmus igitur coniunctas fuisse interdum utriusque legionis copias, si forte alterius ad maius quoddam opus perficiendum vires non suffecerunt.

Neque praetermittendum esse videtur quod iam altero post Chr. saeculo legionarii haud ignorarunt admodum esse salubres Aquisgrani fontes, quibus potissimum „Aachen“ oppidum nostratium celebritatem suam debere nemo nescit. Exstat enim ibidem inscriptio quaedam (B. J. 60, 23): „Fort(unae salutari) et tutelae loci Caudidinius C. VI vir Augustalis“, quam dedicasse C. Caudidinium Sanctum, legionis XXX · V · V· signiferum (qui laudatus est in tit. Bramb. 101 (n. 133)), post missionem acceptam ad speciem quandam veritatis eo adducitur, quod tegulae legionis XXX · V · V· Aquisgrani [3]) repertae sunt in aquaeductus balnearumque reliquiis.

Eo quoque loco, qui nunc dicitur „Düsseldorf“, monumenta reperta sunt (cf. Bramb. 294 (n. 152)), ex quibus partem legionis XXX · V · V· ibidem collocatam fuisse facile colligitur. Neque temere Moellerus [4]) et Minola ex ruinis fossae vel limitis coniecerunt viam munitam a Novesio in Germaniam fuisse perductam, qua in Boructuariorum potissimum fines profecti essent Romani. Denique per tempus partes legionis constitutae erant his in locis:

Hollandiae eo in loco, quo in tabula Peutingeriana „Mansio Niger pullus“ [5]) exstitisse significatur, Cattvici [6]), Fori Ha-

1) cf. Bramb. 137 (n. 117g I).

2) cf. B. J. 89, 211 (n. 117g II).

3) cf. Bramb. 629b 1 (n. 198b IX); B. J. 73, 154 (n. 198b XIII); „Corr. d. Westd. Zeitschr.“ II. 54 (n. 198b XVI).

4) Moeller „Über Hohensyberg“, Dortmund. 1804 p. 17.

5) cf. „Westd. Zeitschr.“ VII. p. 306 (n. 198b XVII).

6) cf. Bramb. 4A c 1, 2 (n. 198a I).

Digitized by Google

driani [1]), Traiecti [2]), eo loco, qui appellatur „De Meeren“ [3]), prope vicum „Wijk bij Duurstede“ [4]), Holledoorni [5]), prope vicum „Louisendorf“ [6]) (Geldern), ad oppidum Noviomagum [7]), Calcare [8]), ad vicum „Grünthal“ [9]), Divitiis [10]), in vico „Alpen“ [11]), Trepitiae [12]), Coloniae [13]), Bonnae.[14])

§ 2. De historia legionum I. Min. et XXX. Ulpiae.

Traianus, qua erat fortitudine et prudentia, cum iam Nerva imperatore et limite amplius munito (cf. p. 31 adn. 1) et militum disciplina redintegrata [15]) Rheni fines confirmasset, Dacico praecipue bello effecit, ut omnes trans Rhenum Danuviumque barbari imperatoris nomine perterriti a fluviorum transitu prorsus impedirentur. Qui nominis Romani timor tantus erat, ut etiam post Traiani decessum, cum Hadrianus imperator pacis amantissimus successisset, summa tranquillitate totum fere imperium gauderet. Quo factum est, ut ne I. et XXX. quidem legionibus, quae inde ab anno 874/120 eadem fere sorte coniunctae erant, ulla virtutis praestandae facultas illis temporibus offerretur. Sed prudenter Hadrianus providit, ne

1) cf. Bramb. 23 e, 1, 2 (n. 198a III).
2) cf. Bramb. 60 c, 1, 2 (n. 198a IV).
3) cf. Bramb. 63 a (n. 198a V).
4) cf. Bramb. 63 a (n. 198d II).
5) cf. Bramb. 140 e (n. 198b V); Bramb. 106 (n. 128).
6) cf. Bramb. 193 (n. 198b VII).
7) cf. Bramb. 128 i (n. 198a VI).
8) cf. Bramb. 185 b, c (n. 198b VI).
9) cf. Bramb. 225 (n. 198e I).
10) cf. B. J. 81, 208 (n. 198d VI).
11) cf. Bramb. 227, 1, 2 (n. 198a VIII).
12) cf. B. J. 21, 39 (n. 198e IV).
13) cf. Bramb. 436 e, 1, 2, 3 (n. 198b X); B. J. 73, 110 (n. 198b XII); B. J. 73, 209 (n. 198b XIV); Bramb. 436, 9, a (n. 198e III); Bramb. 433 (n. 130); B. J. 57, 81 (n. 158).
14) cf. B. J. 89, 211 (n. 197d VII); B. J. 53, 238 (n. 137).
15) Plin. et Traian. epist. 29, 30. — Paneg. 9: „ubi deinde disciplina? ubi mos a maioribus traditus, quodcumque imperator munus iniungeret, aequo animo paratoque subeundi“? eqs.

Digitized by Google

legionarii nimio otio corrupti nefaria consilia agitarent; exercebat enim, ut Cassius Dio epit. LXIX. 5, 2 memoriae prodidit, *τὰ στρατιωτικὰ ἀκριβέστατα ὥστ᾽ ἰσχύοντα μήτ᾽ ἀπειθεῖν μήτε ὑβρίζειν*; et Spartianus [1]) dilucidis verbis enarravit Germanicas potissimum legiones sic exercitatas esse. Qua ratione duplex et sibi et rei publicae paravit commodum, quod et optima disciplina tenerentur milites — cuius rei praeclarissimus testis titulus est III. 3676, in quo Batavus miles „aequora Danuvii cunctis transnare sub armis“ se potuisse gloriatur — et hostes tenerentur in pace.[2])

Neque vero solum sub Hadriano tanta imperii Romani apud barbaras gentes erat auctoritas, sed postea quoque Antonino Pio imperatore, quantum deberetur Hadriani prudentiae et gravitati satis, cognitum est. Quamquam enim Iulius Capitolinus (v. Anton. Pii V. 4) dicit „Germanos et Dacos et multas gentes“ . . . eum contudisse „per praesides et legatos“, tamen minimae videntur fuisse rixae vellicationesque, cum Aurelius Victor (epit. 15) memoriae prodiderit Antoninum „orbem terrae nullo bello auctoritate sola rexisse adeo trementibus eum atque amantibus cunctis regibus nationibus et populis, ut . . . . de controversiis inter se iudicem poscerent“.[3]) Nam Germanicum illud bellum, quod Iulius Capitolinus laudat, nihil aliud videtur fuisse nisi discidia inter barbaros ipsos orta, quae

---

1) Spart. v. Hadr. 10, 1: „Inde in Germaniam transit pacisque magis quam belli cupidus militem, quasi bellum immineret, exercuit tolerantiae documentis eum inbuens, ipse quoque inter manipula vitam militarem magistrans, cibis etiam castrensibus in propatulo libenter utens, hoc est lardo caseo et posca“ eqs.

2) Cass. D. epit. LXIX. 9 fin.: *οὕτω γὰρ καλῶς ἤσκητο τὸ στρατιωτικὸν αὐτῷ ὥστε καὶ τὸ ἱππικὸν τῶν καλουμένων Βαταούων τὸν Ἴστρον μετὰ τῶν ὅπλων διενήξαντο· ἃ ὁρῶντες οἱ βάρβαροι τοὺς μὲν Ῥωμαίους κατεπλήττοντο, τρεπόμενοι δὲ ἐπὶ σφᾶς αὐτοὺς ἐχρῶντο αὐτῷ διαιτητῇ τῶν πρὸς ἀλλήλους διαφορῶν.*

3) Suo iure certe Bossart et Mueller (in „Büdinger, Unters. z. Röm. K. Gesch.“ II. p. 304) statuerunt propterea Capitolini narrationem pugnare cum Victoris, quia sua quisque ratione Antoninum studuisset praedicare, alter cum pacis, alter cum belli gloriam nimis cumularet.

Digitized by Google

Romanos composuisse ex nummo quodam [1]) („rex Quadis datus") elicitur. Accedit, quod Aristides (*Εἰς βασιλέα* I. p. 112 Dind.) eadem fere tradidit atque Aurelius Victor. Celtas enim, de quibus dicit: *νῦν προσκυνοῦσι τὸν δεσπότην*, intellegendos esse Germanos Appianus testis est, qui circiter annum 904/150 in praefatione III. scripserit: *Κελτῶν . . . ὅσα ἔθνη . . . παρὰ Ῥῆνον ποταμὸν ᾤκηται.* — Videmus igitur per quater denos annos legiones I. Minerviam et XXX. Ulpiam nihil armis fecisse dignum, quod commemoretur.[2]) Sed paulo post in locum placidissimae pacis subito cesserunt bella et gravissima et maxime diuturna. Nam cum iam Antonino imperatore in oriente res ita turbatae essent, ut undique vexillationes in Syriam deducerentur [3]), summum in discrimen venit res Romana, ubi primum M. Aurelius et L. Verus imperium susceperunt.

Vologaeses enim Parthorum rex anno 915/161 P. Aelium Severianum legatum cum exercitu toto apud Elegeiam delevit [4]), quo factum est, ut statim, qui sub dicione Romanorum erant, principes Adiabenes, Edessae, Nisibis deficerent.[5]) Atque cum iam antea ad bellum Parthicum vexilla accita esse sciamus, clade illa turpissima accepta quam maximas copias in orientem missas esse est veri simillimum. Itaque si in

1) cf. Eckhel. doct. num. VII. p. 15 : Imp. T. Ael. Caes. Antoninus ‖ Rex Quadis datus s. c. (Imp. togatus stans dexteram cum Quadorum rege iungit).

2) Nec tamen plane omittamus, quod legio I. Minervia his temporibus vexillarios misit in Africam, id quod ex duobus titulis militum Cartennae repertis VIII. 9654, 9662; (n. 83, 84) facile elicitur. Accuratius de hac re egit nuperrime Iuenemannus l. l., quem quaeso inspicias.

3) Nam in titulo Wilm. 1155 scriptum legimus L. Neratium Proculum missum esse ab imp. Antonino Aug. Pio ad deducendas vexillationes in Syriam ob bellum Parthicum. Recte adnotat Wilm.: „bellum indicatur, quod Vologaeses III., postquam anno 148 rex factus est, proximis annis minitabatur, sed priusquam inciperet, pax inter Pium et Parthorum regem convenit".

Cf. Borgh. opp. V. p. 373 sq. — Napp „de rebus imp. M. Aurelio in oriente gestis" p. 12sq.

4) cf. supra p. 18 adn. 1; p. 37 adn. 4; p. 38.

5) Iulius Capitolinus v. Veri VI. 9: „nam cum interfecto legato, caesis legionibus Syris, defectionem cogitantibus oriens vastaretur, ille in Apulia venabatur" eqs.

Digitized by Google

titulo III. 1457 (n. 8 b) legitur eadem aetate M. Claudium Frontonem fuisse „legatum legionis I. Minerviae in expeditionem Parthicam deducendae", nihil est in quo offendamus. Scrupuli contra eo excitantur, quod a Ligorio solo hic titulus est servatus, cui, cum persaepe inscriptiones aut plane finxerit aut interpolaverit, ne hic quidem fidem esse habendam facile coniciat quispiam, cum reputaverit titulum Dacicum eiusdem Frontonis III. 1457 (n. 8 a) et de expeditione legionis I. Minerviae Parthica et de aliis rebus, quae in lapide urbano commemoratae sunt, plane tacere. Contra recte iudicat Mommsenus ratus paene incorruptum esse titulum.

Suo enim iure mihi videtur monuisse Schillerus („R. K. Gesch." p. 638 adn. 4) in Belgicae quodam loco, qui nunc vocatur „Bevay" [1]), nummos, sine dubio consulto terra obrutos, effossos esse Antonini Pii et Faustinae, matris et filiae, et Lucillae et paulo post in vico „Vechten" [2]) nummos inde a rei publicae aetate usque ad Antoninum Pium; unde recte ut opinor coniecit illis temporibus barbaros in Germaniam Inferiorem invasisse.[3]) Itaque si eadem aetate legionem I. Minerviam, quae in Germ. Inf. tetendit, in expeditionem Parthicam deductam esse comperimus, non modo *licet* statuere aliquo modo has duas res inter se cohaerere, sed prorsus *necesse est*. Nam si ante annum 915/161, cum nondum profecta esset legio I. Minervia, Germani incursionem illam fecissent, vix credo imperatorem eam in orientem arcessiturum fuisse. Immo cen-

1) cf. „Rev. Num. Belg." 1869 p. 209.

2) cf. ibidem 1872 p. 368.

3) Falsa tamen est Schilleri sententia (cf. l. l.) Didium Iulianum hac aetate victoriam illam de Cauchis reportasse, quam Aelius Spartianus praedicat. Nam fieri non potuit, ut Didius, qui Spartiano teste anno 137, Cassio Dione auctore, qui Didii aequalis erat, a. 133 natus est, etiamsi quaestorem eum designatum esse „ante annum quam legitima aetas sinebat" (Spart. v. Did. Iul. 1, 4) non neglegamus, anno 162 iam praetura perfunctus sit et legatus legionis XXII. Prim. fuerit. Accedit, quod Spartianus addidit: „ob quae consulatum meruit testimonio imperatoris"; nam nimis sero profecto praemium accepisset Iulianus, cum anno 929/175 demum consul factus sit.

Digitized by Google

seam legione iam profecta, id quod saepenumero factum esse scimus [1]), barbaros belli cupidissimos neque ignorantes copias, quae Rheni transitum custodirent, imminutas esse, impetu subito facto provinciam Germaniam vastavisse.

Haec si statuerimus, non nihil proficiemus. Primum enim demonstratur Ligorio fidem hac in re esse habendam, ut recte censuerit Mommsenus. Deinde efficitur, ut barbarorum incursio, quam ex nummis illis in Belgica provincia repertis satis certe definire non potuimus, certo anno attribuatur.

Tum autem elucet legionem XXX · V · V·, quae sola in Germania Inferiore remanserat, gravissima quaedam proelia cum Germanis anno 916/162 commisisse.

Quod Fronto legatus appellatur legionis I. Minerviae in exp. Parth. *deducendae*, ipso titulo urbano Ligorii facile explicatur. Nappio enim prorsus assentior, qui in dissertatione „de rebus imper. M. Aurelio Antonino in oriente gestis" conscripta (p. 69 sq.) dicit Frontonem „bello Parthico legioni I. Minerviae, tum maiori exercitui ex copiis legionariis et auxiliariis composito praefuisse eumque in Armeniam et Osrhoënam et Anthemusiam duxisse."

Qua in re optime intellegitur, quam exigua sit memoria omnium rerum, quae inde a saeculo secundo ab imperatoribus gestae sunt; nam neque de Germanorum illa invasione certi quidquam accepissemus neque a Rheni ripis totam legionem in bellum Parthicum subsidio esse missam comperissemus, nisi lapidem urbanum servasset Ligorius.

Quando in Germaniam redierit legio I. Minervia etsi pro certo demonstrari nequit, tamen bello Parthico demum confecto eam remissam esse conicere licet. Nam Iulius Capitolinus (v. Marci cap. 12, 13) dicit: „Dum Parthicum bellum geritur, natum est Marcomannicum, quod diu eorum qui aderant arte suspensum est, ut finito iam orientali bello Marcomannicum agi posset." Anno igitur 920/166 legionem I. Min. ex oriente redisse censemus.

Quid deinde legiones Germaniae Inferioris aetate belli Marcomannici gesserint, in medio relinquendum est. Sed tamen

1) cf. infra p. 72.

Digitized by Google

certis testimoniis demonstratur illis quoque temporibus bella eis gerenda fuisse, cum „omnes gentes ab Illyrici limite usque in Galliam [1]“ conspirassent. Accedit, quod apertis verbis bellum Marcomannicum et Germanicum discernuntur.[2] Neque a vero aberramus, si hac aetate Cauchos erupisse et a Didio Iuliano, Belgicae legato, tumultuariis auxiliis provincialium repulsos esse [3] censemus; sic enim multo melius intellegitur, quod Spartianus memoriae tradidit: „ob quae consulatum meruit testimonio imperatoris“ (cf. p. 61 adn. 3).

Atque optime hac ex re cognoscitur, quantis perturbationibus tumultibusque tum Germania Inferior vexata sit; elucet enim Cauchis, qui Albis fluvii erant accolae, priusquam in Belgicam provinciam penetrarent, totam Germ. Inf. percurrendam fuisse, ut statuendum sit aut legionum I. Min. et XXX · V · V· vires ad impetum repulsandum non valuisse aut partem earum alioversus deductam fuisse.

Ac ne Commodo quidem imperatore Germania pacata videtur fuisse. Nam prorsus consentiunt, qui de hac aetate scripserunt, Lampridius [4], Capitolinus [5], Eutropius [6], Orosius [7], Hieronymus [8], bella cum Transrhenanis esse gesta narrantes.

1) Iulius Capitol. v. Marci 22, 1.

2) Idem ibid. 21, 7: „Emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomannicum bellum“.

3) Ael. Spart. v. Did. Iul. 1, 6 sqq.: „post praeturam legioni praefuit in Germania vicensimae secundae Primigeniae: inde Belgicam sancte ac diu rexit. ibi Cauchis, Germaniae populis, qui Albim fluvium adcolebant, erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provincialium. ob quae consulatum meruit testimonio imperatoris“.

4) Ael. Lampr. v. Commod. 13, 5.

5) Capitolin. v. Clod. Alb. 5, 4; 6, 3: „per Commodum ad Galliam translatus (sc. Clod. Alb.), in qua fusis gentibus Transrhenanis celebre nomen suum et apud Romanos et barbaros fecit“.

6) Eutropius VIII. 15: „Commodus . . . contra Germanos feliciter et ipse pugnavit“.

7) Orosius VII. 16, 12: „Commodus . . . adversus Germanos bellum feliciter gessit“.

8) Hieronym. Chron. ad annum 2196: „Commodus de Germanis triumfavit“.

Digitized by Google

Quas res inde ab anno 947/193 legiones I. Min. et XXX · V · V · gesserint, accuratius quodammodo videtur statui posse. Atque quod ab initio a Severi partibus legiones illae steterunt, id quod iam p. 43 diximus, haud scio an ea re explicetur, quod, cum Germanico exercitui ille praepositus esset (anno 940/186), „ita se in ea legatione egit, ut famam nobilitatam iam ante cumularet.“ [1])

Ac primum quidem consentaneum est legionibus quattuor Germanicis fines provinciae custodiendos fuisse, ne Albinus impetu ex Britannia facto Septimium prohiberet, Romam iter facere rerumque potiri. Deinde postquam Didio Iuliano interfecto Septimius, ne cum duobus una sibi dimicandum esset adversariis, pactionem cum Clodio Albino fecit, vexillarii legionum Germanicarum acciti sunt, qui bellum Pescennio inferrent. Quod factum esse cognoscimus ex titulo nuper in Pannonia reperto „Corr. d. Westd. Zeitschr.“ 1890 p. 9 (n. 11 b), in quo C. Iulius Castinus dux vexillationum IIII Germanicarum VIII. Aug., XXII. Prim., I. Min., XXX · V · V · appellatus est.

Qui titulus quo anno exaratus sit, satis accurate definiri potest propter triplex illud *G* in „Auggg,“ *N* in „Dom. n. n. n.“ positum. Elucet enim significatos esse tres illos Augustos Septimium Severum patrem, M. Aurelium Antoninum Caracallam, P. Septimium Antoninum Getam filios, quorum Caracalla anno 952/198 [2]), Geta anni demum 963/209 mense Septembri [3]) „Augusti“ declarati sunt.

Itaque cum die IV. mensis Februarii anni 965/211 Septimius pater de vita decesserit, titulus ille post mensem Septembrem anni 963/209, sed ante Februarium ineuntem anni 965/211 positus est. Anno igitur 964/210 C. Iulius Castinus

---

1) Spart. v. Sept. Sev. 4, 7.

2) Cum ad hanc quaestionem nullius momenti sit, utrum iam mense Iunio an Octobri demum huius anni M. Aurelio Antonino trib. pot. data sit, mittamus virorum doctorum de hac re sententias examinare; accurate eas collegit Schillerus p. 721 adn. 1.

3) Quod sagaciter enucleavit Dittenberger, C. I. A. III. n. 10 p. 9 b.

Digitized by Google

legatus Auggg. pr. pr. prov. Pannoniae fuit. Atque quo anno consulatu Castinus functus sit, etiamsi traditum non habeamus, tamen alio eiusdem viri titulo Bramb. 520 (n. 11a) adhibito terminis artioribus circumcludi potest. Nam in tituli illius Rhenani versu extremo Brambachius AVGGCOS exstare affirmat, quod, si totam fastorum consularium seriem perscrutatus eris, non nisi ad annum 956/202, quo Septimius eiusque filius M. Aurelius Antoninus Caracalla consulatu functi sunt, referri posse concedes. Itaque anno 956/202 Castinus legioni I. Minerviae legatus praefuit [1]); et quoniam tres fere semper anni intermitti solebant inter consulatum et provinciae imperatoriae administrationem, sequitur, ut inter annos 957/203 et 961/207 Castinus consul fuerit.

Iam redeamus ad vexillarios, quos „adversus defectores et rebelles" duxisse Castinum supra (p. 64) diximus, et investigemus, qui illi fuerint adversarii. Atque manifestum est aut Pescennium Nigrum aut Clodium Albinum intellegendum esse. Sed cum apertis verbis traditum videamus cum Clodio Albino apud Lugdunum ita decertatum esse, ut utrimque quam maximae copiae adducerentur (Cassius Dio epit. LXXV. 6 enarrat: *πεντεκαίδεκα μὲν μυριάδες στρατιωτῶν σὺν ἀμφοτέροις ὑπῆρχον, παρῆσαν δὲ καὶ ἀμφότεροι τῷ πολέμῳ ἅτε περὶ ψυχῆς θέοντες κτλ.*), non vexillarios tantum legionum Germanicarum illi proelio interfuisse, sed quattuor illas legiones plenas esse accitas putandum est. — Vexillarios igitur illos a Castino contra Pescennium Nigrum in Asiam ductos esse consentaneum est. Neque scrupulos movet duplex significatio „defectorum et rebellium", cum Pescennium Parthos socios habuisse haud ignoremus, quibus aemulo devicto interfectoque Septimius bellum intulit.[2]) Immo firmum hoc argumentum esse suspicor vexil-

1) Etiamsi duplex illud „G" in titulo non exstaret, tamen ex solo „AVG" nomine in lapide sculpto efficeretur ante annum 956/202 Castinum non fuisse legatum legionis I. Minerviae. Nam si re vera AVGCOS legendum esset, titulus pertineret ad annum 959/205 — quo anno Antoninus Caracalla iterum consulatu functus est —, ut ab anno 957/203 usque 859/205 Castinus legioni I. Min. praefuisse putandus esset.

2) Ael. Spart. v. Severi 9, 9: „Deinde (sc. Pescennio devicto et inter-

Digitized by Google

larios legionum Germanicarum Parthicae quoque Severi expeditioni interfuisse.

Quales in proelio apud Lugdunum commisso legiones I. Min. et XXX. Ulpia sese praestiterint, cum certa rerum scriptorum testimonia de singulis legionibus plane desint ac ne ex lapidibus quidem de hac re elici quidquam possit, in medio relinquendum est, nisi forte refugimus ad illam coniecturam iam supra (p. 43 sq.) a me prolatam, legionem XXX · V · V· illis temporibus a Septimio Severo propter fidem virtutemque probatam cognominibus „Piae Fidelis" ornatam esse.

Quod Lugduni permulti tituli legionum quattuor Germanicarum reperti sunt, variis modis viri docti explicare conati sunt. Atque ex legionis XXII. Primigeniae lapidibus Lugdunensibus Wienerus [1]), cum ei non innotuissent nisi *veteranorum* tituli sepulcrales [2]), Lugduni veteranorum legionis XXII. Primigeniae coloniam fuisse coniecit.[3]) Optimo quidem iure, ut puto. Sed plane eum fugit etiam reliquarum Germaniae utriusque legionum, VIII. Aug.[4]), I. Min., XXX · V · V·, titulos permultos non solum veteranorum ibidem exstare, sed etiam *militum*, centurionum, tribunorum. Ac Grotefendius [5]) quoque erravit militum titulis prorsus neglectis idcirco tot veteranorum vestigia inveniri Lugduni ratus, quod milites legionum quattuor Germanicarum ex Gallia Lugdunensi potis-

---

fecto) circa Arabiam plura gessit, Parthis etiam in dicionem redactis nec non etiam Adiabenis, qui quidem omnes cum Pescennio senserant".

1) Wiener, de legione Romanorum vicesima secunda, Darmstadii 1830; cf. p. 20.

2) cf. eiusdem libelli p. 98 sq. — Plures titulos habes in inscript. Lugd., quas Boissieu. edidit; cf. p. 328 sqq.

3) Id quidem falsum est, quod Fuchsii („Alt. Gesch. v. Mainz"; II. p. 202) et Fiedleri („Gesch. d. unteren German."; p. 188) sententia probata censuit titulos illos primi esse saeculi et legionem XXII. Prim., antequam in Germaniam transisset, in Gallia excubuisse. Quod cum aliis de causis ineptum est tum vel eo refutatur, quod „Pia Fidelis" in illis monumentis leg. XXII. appellata est (cf. supra p. 6 sqq.).

4) Boissieu. l. l. p. 321 sqq.

5) Grotefend. in „Pauly Realenc." IV. p. 900 sq.

Digitized by Google

simum oriundi missione accepta in patriam saepissime redissent.

Agedum contemplemur, quid ad hanc quaestionem ex titulis, qui Lugduni reperti sunt, elici possit:

Lugduni *sepulti* sunt:

Legionis *I. Minerviae*:

1. *Imaginifer*, Orell. 3478 (n. 89); monum. posuit *uxor*.
2. *Miles*, Boiss. 299 (n. 90); VII stip.; mon. pon. cur. *mater*.
3. *Centurio*, Boiss. 300 (n. 105); mon. pos. *mater*.
4. *Centurionis* (l. I. M. *Anton.*) *uxor*, „Bull. ép." II. p. 185 (n. 110); pos. *maritus*.
5. *Veteranus*, Boiss. 303 (n. 93); pos. *coniux* et *filius*.
6. *Veteranus* cum *uxore*, Boiss. 304 (n. 94); pos. *socer* (*veteran. eiusdem* leg.) *genero* et *filiae*.
7. *Veteranus*, Boiss. 304 (n. 95); pos. *uxor*.
8. *Veteranus*, Wilm. 2569 (n. 98); pos. *uxor* et *filius*.

Legionis *XXX. Ulp. Vic.*:

1. *Tribuni mil. uxor*, Boiss. 334 (n. 124); mon. pos. *maritus*.
2. *Miles* (l. XXX · V · V · *P. F.*), Boiss. 335 (n. 172); mon. pos. *uxor* et *liberi*.
3. *Miles*, Boiss. 334 (n. 175); mon. pos. *frater* et *uxor*.
4. *Centurio* (l. XXX · V · V · *S. A.*), „Bull. ép." II. p. 185 (n. 193); pos. *uxor* et *liberi*.
5. *Veteranus?* (vel *miles*) stip. XXV . . ., Boiss. 340 (n. 173).
6. *Veteranus* (l. XXX · V · V · *Alexandr.*) „Bull. ép." II. p. 186 (n. 182); pos. *uxor*.
7. *Veteranus*, Boiss. 338 (n. 184); pos. *fil.* et *coniux*.
8. *Veteranus*, Boiss. 337 (n. 185); pos. *filius* et *coniux*.
9. *Veterani uxor*, Boiss. 340 (n. 186); pos. *maritus*.
10. *Emeritus*, Boiss. 340 (n. 187); pos. *frater*.
11. *Veteranus*, Renier., „Compt. rend." 1865, p. 112 (n. 188); pos. *uxor*.

Digitized by Google

Vivi sepulcrum sibi fecerunt Lugduni:

9. *Veterani* duo, Boiss. 306 (n. 96).
12. *Veteranus*, Boiss. 338 (n. 183). Dubium num sepulcralis sit titulus.
13. *Signifer*, Eph. ep. IV. p. 368, 206 (n. 174).

Accedunt tituli *votivi*:

10. *Tribuni mil.*, B. J. 83, 164 (n. 22).
11. *Legati leg.*, Boiss. 65, XLVIII. (n. 13).

Praeterea legionis XXII. Primigeniae *sex* tituli exstant veteranorum, *unus* militis, legionis VIII. Augustae *quattuor* veteranorum, *unus* militis. —

Vel primo obtutu intelleges permagnum esse numerum eorum titulorum, qui aut veteranis positi aut a veteranis dedicati sunt, cum ex *sedecim* [1]), quae omnino servata sunt, legionis I. Minerviae monumentis veteranorum *sex*, ex *duodeviginti* [2]) legionis XXX · V · V · *septem Lugduni* reperta sint.

At vides non paucos lapides exstare militum, centurionum, tribunorum, ex quibus, cum nonnullos tertio saeculo ineunti attribuere liceat propter adiecta cognomina „Piae Fidelis" (Boiss. 335 (n. 172)), „Antoninianae" („Bull. ép." II. p. 185 (n. 110)), „Severianae Alexandrinae" („Bull. ép." II. p. 185 (n. 193)), nullus autem prioris aetatis vestigia prae se ferat, intellegatur partes legionum illis temporibus Lugduni esse versatas. — Quas non solum Lugduni tetendisse, sed utramque Galliam custodivisse ex titulis in variis provinciarum locis repertis luculentissime apparet.

Namque *sepulti* sunt in *Gallia*:

---

1) Quorum *sex* in Germ. Inf., *singula* Augustoduni, in castro Rauricensi, Arelate, Valentiae exstant.

2) *Septem* in Germ. Inf., *singula* Vigoentiae, in castro Stenico, Salonis, Cabilloni.

Digitized by Google

A. Lugdunensi:

Leg. *I. Min.*:	Leg. *XXX. V. V.*
1. *Veteranus*, Murat. 776, 1 (n. 97) *Augustoduni; hered.* pos.	1. *Veteranus* cum *uxore*, Murat. 1088, 5 (n. 181) *Cabilloni.*

B. Narbonensi:

2. *Miles*, XII. 985 (n. 85)? *Taruscone.*	2. *Militis uxor* XII. 683 (n. 176) *Arelate.*
3. *Miles*, XII. 1576 (n. 86) *Deae Vocont.*; pos. *amicus bf.*	
4. *Militis nepos*, XII. 1874 (n. 87) *Viennae.*; pos. *avunculus.*	
5. *Signifer*, Gruter. 561, 10 (n. 88) *Arausione*; pos. hospes.	
6. *Emeritus*, XII. 687 (n. 100) *Arelate*; pos. *uxor.*	
7. *Veteranus* cum *coniuge*, XII. 1749 (n. 101) *Valentiae.*	
8. *Centurionis uxor*, XII. 264 (n. 108) loco ignoto; pos. *maritus.*	

Ac ne id quidem in medio relinquendum est, inde a quo anno legiones Germaniarum — nam idem de legionibus VIII. Aug. et XXII. Prim. valere persuasum habeo — Lugdunum vexillarios, qui provinciae Galliae praesidio essent, mittere coeperint. Sagaciter enim Renierus [1]) ex eo, quod in tabula honestae missionis anno 970/216 concepta cohors III. urbana, quae inde ab Augusti temporibus usque ad secundi saeculi finem Lugduni tetenderat [2]), non iam nominata est, a Septimio Severo eam dissolutam esse conclusit, propterea nimirum, quod a Clodii Albini

1) In „Revue archéol." N. S. IX. 1864, p. 214.

2) cf. Flav. Ioseph. B. Iud. II. 16, 4: *ὑπὸ χιλίοις καὶ διακοσίοις στρατιώταις δουλεύουσιν.* — cf. Jung, „Die Romanischen Landschaften des Röm. Reiches" p. 220.

Digitized by Google

partibus stetisset. Illius in locum aliud Lugduno urbi praesidium impositum esse „soit par une cohorte auxiliaire, soit par une cohorte tirée des légions de Germanie". Id quoque pro certo affirmari posse mihi videtur vexillariis legionum Lugduni tendentibus tribunos militum praefuisse, quod probatur titulis B. J. 83, 164 (n. 22) et Boissieu 334 (n. 124).

Quod denique ad veteranorum titulos attinet, elucet cum Wienero faciendum esse, ita tamen, ut utriusque Germaniae legiones post annum 951/197 Lugdunum potissimum milites honesta missione praeditos deduxisse statuamus. Cuius rei quae fuerit causa, facile mihi videor explicare posse. Septimium enim, postquam victoriam de Albino reportavit, summo furore odioque omnes, qui illum adiuverant, persecutum esse ex Spartiani narratione vitae Severi discimus (cap. 12): „Interfectis innumeris Albini partium viris, inter quos multi principes civitatis, multae feminae illustres fuerunt, omnium bona publicata sunt aerariumque auxerunt; tum et Hispanorum et Gallorum proceres multi occisi sunt"; quibuscum conferas Herodiani verba haec III. 2, 2: .... *τά τε κατὰ τὰς Γαλλίας, ὡς ᾤετο, ἄριστα διαθείς, πάντας τε τοὺς Ἀλβίνου φίλους εἴτε ἑκουσίως εἴθ' ὑπὸ ἀνάγκης αὐτῷ γνωρισθέντας φονεύσας, τάς τε οὐσίας αὐτῶν δημεύσας, ἐς τὴν Ῥώμην ἠπείγετο κτλ.*

Itaque illis temporibus permulta praedia agrique per Gallias et in primis Lugduni, quae urbs maxime omnium a militibus victoribus vexata videtur esse, vacua erant, quibus veterani pro meritis donarentur.

Restat, ut Boissieuium, qui (l. l. p. 65 sq.) contendit totam legionem I. Minerviam circiter annum 964/210 Lugduni tetendisse, refutemus. Namque cum in inscriptione Boiss. 65, XLVIII. (n. 13) — quae eodem anno quo Castini titulus in Pannonia exarata est (cf. supra p. 64) — T. Flavius Secundus Philippianus appellatus sit leg. Auggg. prov. Lugud., leg. legg. I. Minerviae et XIIII. Geminae, ille vir doctus munus legati provinciae necessario coniunctum fuisse cum illis sequentibus legati legionum I. Min. et XIIII. Gem. censet, ut efficiatur, „que la première légion géminée (!?), surnommée Miner-

Digitized by Google

vienne, et la quatorzième géminée tenaient alors garnison à Lyon". — Quod maxime propterea falsum est, quod in Germania Inferiore lapides reperti sunt, quibus demonstratur annis 955/201 [1]), 956/202 [2]), 959/205 [3]), 964/210 [4]) legionem I. Minerviam non solum Bonnae tetendisse, sed etiam vexillationes ad vias restituendas (Bramb. 2 (n. 12b)) et calcarias exercendas (Bramb. 520 (n. 11a)) demisisse.

Hoc igitur unum ex Philippiani titulo cognoscitur legionum I. Minerviae et XIII. Geminae (quae inde a Dacico bello Traiani in Pannonia utique tetendit [5])) legatum illum fuisse, priusquam provinciae Lugdunensis legatus factus sit.

Quamdiu legiones Germanicae vexillationes in Gallias miserint, pro certo dici non potest. Sed cum usque ad aetatem Severi Alexandri partem certe legionis XXX·V·V· sub centurione Lugduni commoratam esse e titulo „Bull. ép." II. 185 (n. 193) eluceat, postea autem cohors XVII. Lugdunensis in inscriptione ab Hirschfeldio [6]) edita deprehendatur, audacis vix est conicere in locum vexillariorum Rhenanorum eam successisse; quae mutatio haud scio an aetate Severi Alexandri facta sit, quippe cui tantum cum Germanis bellum gerendum esset, ut maximas undique copias cogeret.

Utrum ad bella a Septimio cum Britannis eoque mortuo a Caracalla cum Alamannis, Chattis, Cennis [7]) gesta legionum, de quibus agitur, vexillationes accitae sint necne, nescimus. Certe autem constat legionem XXX · V · V· si non plenam Severi Alexandri bello cum Persis gesto interfuisse, at tamen

1) Bramb. 481 (n. 29); Muciano et Fabiano coss. pos.

2) Bramb. 520 (n. 11a); Augg. (Severo et Antonino) coss. cf. supra p. 65.

3) Bramb. 2 (n. 12b); Sev. Pius Pert. Aug. Max. trib. pot. XIII.

4) B. J. 73, 72 (n. 41); Faustino et Rufino coss.

5) cf. Grotefend. l. l.; Orell. 2103.

6) Hirschfeld in „Lyon in d. Kaiserzt", Vindob. 1878, p. 27 adn. 4: L. Fufio Equestre ‖ mil. coh. XVII. ‖ Luguduniensis ad ‖ monetam ‖ > Ianuari ‖ l. i. f. p. IIII r. p. IIII. — Adnotavit idem saeculi tertii exeuntis esse titulum.

7) Cass. Dio ep. LXXVII. 14, 1: *ἐπολέμησε καὶ πρός τινας Κέννους, Κελτικὸν ἔθνος κτλ.*

Digitized by Google

haud exiguam legionariorum copiam misisse, cum Ancyrae, in urbe Galatiae, signiferi legionis XXX · S · Al· [1]) titulus repertus sit. Sed iterum Germani, quod copiae ad Rhenum Danuviumque fluvios tendentes nimis imminutae erant propter bellum Persicum, flumine traiecto provincias Romanas vastaverunt et oppida castraque impetu vehementissimo aggressi [2]) sunt, quod etiam septuaginta annis ante factum esse supra p. 62 sq. demonstravimus. Unde accidit, ut Severus Alexander pace statim cum Persis facta magnis itineribus in Germaniam properaret.

Quae praeterea inde ab his temporibus de legionibus I. Min. et XXX · V · V· statuere se posse censuerunt viri docti, omnia fere vanae sunt ariolationes.

Atque Jungius [3]) quidem contendit: „Erst im dritten Jahrhundert erscheint die bis dahin in den „Castra vetera" stationirte leg. XXX. Ulpia rheinabwärts verschoben, in die Gebiete des heutigen Holland". Nescio quo iure id dixerit. Nam ut plane omittam, quod in Hollandia sat multi tituli tegulaeque legionis XXX · V · V· reperti sunt, nequaquam inde concludi posse in ipsa Hollandia eam tetendisse — quia vexillarios in illis regionibus persaepe versatos esse notum est —, prorsus Jungium fugisse videtur omnia monumenta illius legionis, quae ad saeculum tertium pertinere certum est, *Veteribus* [4]) ipsis esse reperta. Neque quod Rothius [5]) nummo

1) III. 6764 (n. 177). — Sic enim recte mihi videtur Domaszewskius illud S A C emendasse.

2) Herodian. VI. 7, 2 ..... *Γερμανοὶ Ῥῆνον καὶ Ἴστρον διαβαίνοντες τὴν Ῥωμαίων πορθοῦσιν ἀρχὴν καὶ τὰ ἐπὶ ταῖς ὄχθαις στρατόπεδα ἐπικείμενα πόλεις τε καὶ κώμας πολλῇ δυνάμει κατατρέχουσιν.*

3) l. l. p. 242.

4) Tituli nimirum Bramb. 145 (n. 141) anno 239 pos., Gordiano et Aviola coss.; Bramb. 146 (n. 142) anno 232, Lupo et Maximo coss.; Bramb. 151 (n. 120) anno 223, Maximo et Aeliano coss.; Bramb. 202 (n. 139) anno 230, Agricola et Clementiano coss.; Bramb. 220 (n. 129) anno 210, Faustino et Rufino coss. — Hi omnes Veteribus aut Sanctis aut in pago „Birthen" vel „Berthen" reperti sunt.

5) In „Mitth. d. Gesellsch. f. vaterl. Alterth. in Basel" I. p. 17.

Digitized by Google

quodam, cuius auctoritas utpote iam pridem amissi Eckhelio [1]) suspecta fuit, et tegula [2]) sine dubio male lecta fretus coniecit legionem I. Minerviam ab Aureolo restitutam castro Rauricensi impositam esse, recte sese habere existimo, quoniam ex titulo *veterani* signiferi legionis I. Minerviae Momms. Helv. 279 (n. 99) minime ipsam legionem ibidem tetendisse concludendum est. Et si re vera tegulae legionum I. Minerviae et XXX · V · V· in castro Rauricensi repertae sunt, tamen, quo tempore coctae sint, in medio relinquitur. Accedit, quod anno 1049/295 legionem I. Minerviam Bonnae fuisse sub Aurelio Sinto praefecto lapide Bramb. 467 (n. 28) quamvis valde corrupto satis probatur. Id unum addamus legiones ambas Gallieno imperatori favisse, qui eas in nummis non solum VI · P · VI · F·, sed etiam VII · P · VII · F· appellavit.[3])

Usque ad illam aetatem quas res gesserint legiones, si non perpetuo dilucideque cognoscere licuit, at certe specie quadam veritatis aut saltem probabilitatis interdum intellegere contigit ex lapidibus inscriptis potissimum, rerum ipsarum testibus locupletissimis. Contra temporum quae secuntur monumenta perrara eaque tam vilia aut dubia exstant, ut certi quidquam statuere non audeam.

Adquiescamus igitur in iis, quae iam enarravimus. Id unum liceat addere legionem I. Minerviam postea deprehendi inter „legiones Comitatenses magistri militum per Illyriam", XXX. Ulpiam Ammiano Marcellino [4]) teste sub Constantino II.

---

1) Eckhel., doct. num. VII. p. 465: „Bandurius ex uno Tristano produxit, sed cuperem ab aliis quoque conspectos adprobatosque":

Imp. Aureolus ‖ l. I. Min. Restituta.

2) Rothius l. l.: LEGIM vel LEGNP vel LEGIMR.

3) Cohen, „médailles impériales", Gallienus: n. 459—462: Gallienus Aug. ‖ leg. I. Min. VI p. VIf.; 463 sqq.: leg. I. Min. VII p. VIIf.; 552—554: leg. XXX. Ulp. VI p. VIf.; 555—557: leg. XXX. Ulp. VII p. VIIf.

4) Etenim Ammianus Marcellinus XVIII. 9,3 memoriae prodidit haec: „Cuius oppidi (sc. Amidae) praesidio erat semper quinta Parthica legio destinata cum indigenarum turma non contemnenda. Sed tunc ingruentem Persarum multitudinem sex legiones raptim percursis itineribus antegressae muris adstetere firmissimis. Magnentiaci et Decentiaci, quos post

Digitized by Google

ad bellum cum Sapore gerendum Amidam in oppidum Mesopotamiae translatam esse, quod iam ille statuit, cui permulta debemus, Grotefendius.

consummatos civiles procinctus, ut fallaces et turbidos ad orientem venire compulit imperator, ubi nihil praeter bella timetur externa, et *Tricensimani* Decimanique Fortenses et Superventores atque Praeventores cum Aeliano iam Comite, quos tirones tum etiam novellos hortante memorato adhuc protectore erupuisse a Singara Persasque fusos in somnum rettulimus trucidasse complures".

Digitized by Google

CAP. V.

Index militum legionis I. Min.

A. *Legati* legionis I. Min.

I. *L. Licinius Sura*; n. 1.

Ad hunc virum iam Lipsius rettulit titulum, quam coniecturam affirmavit Borghes. „ann. inst. arch.“ 1846, p. 343, opp. V. p. 33. — Legatus legionis videtur fuisse iam Domitiano imperante. Quia enim cum Huebnero faciendum esse puto, qui (II. 4548) primo consulatu eum anno 98 functum esse statuit, siquidem antea (fortasse anno 95 sqq.) legatus pr. pr. prov. Belgicae exstitit, elucet circiter annum 94 legioni I. Minerviae eum praefuisse. — Omnia de hoc viro testimonia accuratissime collata sunt in Onomast. Forcell. (de-Vit.) IV. p. 153 a, quod quaeso inspicias; item apud Liebenam. „Verwaltungsgesch. des Römischen Reichs“ p. 73 sq.

II. *P. Aelius Hadrianus*; n. 2.

Legatus fuit altero bello Dacico; cf. Spartian. v. Hadr. 3, 6 et supra p. 47 sq.

III. *Ignotus*; n. 3.

Legatus legionis I. Min. ab anno 108 usque ad 111 in Germania Inferiore; cf. supra p. 49 sq. Primus igitur videtur fuisse legionis I. Min. post reditum ex bellis Dacicis legatus.

IV. *Ignotus*; n. 4.

Legatus fortasse Hadriano imperante; titulus positus est sub M. Antonino.

Digitized by Google

V. *L. Calpurnius Proclus*; n. 5 a et b.

Falso Liebenam. (p. 76) ad hunc virum rettulit inscriptionem III. 1007: „Fortunae Aug. sac. P. Calpurnius Proculus leg. Augg. pr. pr.“ Ex titulo Rhenano enim, quem plane neglexit, intellegitur latine hunc *Πρόκλον* non „Proculum“ dici sed „Proclum“, neque „P.“ praenomen eius esse, sed „L.“ — Legatus fuit sub Antonino Pio circiter annum 150.

VI. *L. Iulius Latinus Gargilius Antiquus*; n. 6.

Nummi restant huius viri propraetoris provinciae Thraciae cum Antoninianae aetatis tum Aurelianae et Verianae (cf. Eckhel, doctr. num. II. p. 37. 39. 42. 45). Functus est igitur Antiquus munere propraetoris prov. Thraciae annis 161 et 162; atque cum constet per triennium pertinuisse propraeturam provinciarum imperat. (cf. „Bull. ép.“ IV. p. 311), aperte evadit Gargilium inter annos 160 et 164 Thraciam administrasse. Itaque, cum antea consulatu functus sit, legatum legionis I. Min. eum fuisse ante annum 159 sub Antonino Pio sequitur.

VII. *L. P(aulli)nus*; n. 7.

Sub Antonino Pio.

VIII. *M. Claudius Fronto*; n. 8 a et b.

Ex titulo urbano a Ligorio solo servato efficitur, ut legatus fuerit Fronto legionis I. Min. in expeditionem Parthicam deducendae anno 162; cf. supra p. 61 sqq. — Itaque in locum Gargilii (sub VI. laudati) successisse eum licet suspicari. — Consul suffectus fuit anno 170. Cecidit in pugna dum praesidet Daciae Moesiaeque per bellum Marcomannicum M. Aurelii anno 172. — cf. Borgh. „ann. inst. arch.“ 1855, p. 32. — Huebner, de act. senat. p. 32 in fin. — Napp, de rebus imper. M. Aurelio Antonin. in oriente gestis. — Liebenam., l. l. p. 141 sq. — Lucian., quomodo hist. scrib. cap. 22.

IX. *Claudius Apollinaris*; n. 9.

Legatus legionis M. Fusciano II. Silano II. coss. anno 188; cf. C. I. Gr. III. add. 3837 et III. 3840.

X. *M. Marius Titius Rufinus*; n. 10.

Inter M. Aurelii et Sept. Severi aetates; cf. Klein, „die Verwaltungsbeamten von Sicilien und Sardinien“ p. 122.

Digitized by Google

XI. *C. Iulius Castinus*; n. 11 a et b.

Legatus legionis I. Min. fuit circiter annum 202. — De viro eiusque cursu honorum nonnulla memorabilia praebente cf. supra p. 64 sqq.

XII. *Q. Venidius Rufus Marius Maximus L. Calvinianus*; n. 12.

Septimio Severo imperante, ante annum 198.

XIII. *T. Flavius Secundus Philippianus*; n. 13.

Anno 210 legatus Augusti provinciae Lugdunensis, cf. supra p. 70 sq.; antea igitur legionis I. Min. legatus.

XIV. *Aufidius Coresnius Marcellus*; n. 14.

Conferendus est titulus C. I. Gr. (4379 d) (Pednelissi, Pisidiae): *Τὸν λαμπρότατον πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστράτηγον Αὐφιδιον Κορέσνιον Μάρκελλον ἡ πόλις*, in quo idem atque in titulo Bramb. 464 laudari videtur Coresnius. — Legioni praefuit circiter annum 222; deinde legatus Ciliciae provinciae. Cf. „Bull. de corr. hell." I. p. 101, 1.

XV. *Cn. Cornelius Aquilius Niger*; n. 15.

Incerti temporis.

Haud scio an etiam *Clodius Albinus* huc pertineat, quem „primanorum legionem egisse" testis est Iul. Capitolinus (v. Clod. Alb. 6, 2). Sed quaenam illa legio I. fuerit, diiudicari adhuc nequit. — Neque certi quidquam statuere licet de *Q. Gargilio Macro Acidino* III. 4120, quem legatum legionis I. M. fuisse coniecit Mommsenus, nescio an suo iure.

B. *Tribuni* legionis I. Min.

I. *Meminius* (?) *Sextus Florentinus*; n. 16.

Officium sub Traiano; post illud enim peractum quaestor fuit provinciae Achaiae, deinde tribunus plebis et legatus legionis VIIII. Hispanae — *quae anno* 120 *esse desiit.* — cf. Borghes. „ann. inst. arch." 1839, p. 171. — Liebenam. p. 45.

Digitized by Google

II. *L. Aemilius Arcanus*; n. 17.

Sub Hadriano. Hunc filium esse Arcani, Martialis amici (cf. Mart. VIII. 72), coniecit Herzog., Gall. Narb. p. 115 not. 36a.

III. *M. Servilius Fabianus Maximus*; n. 18.

Moesiam Superiorem administravit annis 161—169, Asiam circiter annum 150. Antea praetor, aed. cur., ab actis senatus, quaestor urbanus, ut tribunus legionis I. Min. circiter annum 140 fuisse videatur.

IV. *L. Plotius Sabinus*; n. 19.

Trib. laticlavius sub Ant. Pio.

V. *M. Petronius Honoratus*; n. 20.

Sub Marco Aurelio; cf. Labus, „Epigr. d'Egitto" p. 125.

VI. *P. Plotius Romanus*; n. 21.

Lapidem esse positum Commodo imperante Wilm. censet. Certe post M. Aurelium, qui iuridicos instituit; cf. Wilm. 1197.

VII. *Ti. Claudius Pompeianus*; n. 22.

Officium anno 197. — Testimonia coll. cf. Onom. Forcell. (de-Vit.) II. p. 326.

VIII. *Q. Petronius Melior*; n. 23.

Tribunus laticlavius. — Circiter aetatem Severi Alexandri; cf. „Bull. Inst. arch." 1830, p. 202. Postea legioni XXX. Ulpiae praefuit legatus.

IX. . . . . *us Annianus*; n. 24.

Sub Gordiano.

X. *T. Annius Maximus Pomponianus*; n. 25.

Temporis incerti. Fortasse Annii Maximi Grati, consulis anni 250, filius.

XI. *M. Iuventius Secundus Rixa Postumius Pansa Valerianus Severus*; n. 26.

Incerti temporis; cf. Borghes. opp. IV. p. 110; Liebenam. p. 41 sq.

XII. *Αι(κίννιος) Ὀφ(έλλ)ιος*; n. 27.

Χειλιαρχος λεγιῶνος ᾱ Μινερβίας εὐσεβοῦς πιστῆς. — Incerti temporis.

Digitized by Google

Praefectus leg. I. Min.
Aurelius Sintus; n. 28.
Circiter annum 295.

Praefectus castr. leg. I. Min.
C. Maximius Paulinus; n. 29.
Anno 201.

Praefectus turmae al. II. leg. I. Min.
L. Ogulnius Velus; n. 102*.

Praefectus vex. leg. I. Min.
Salvius Nepotianus; n. 9.

Centuriones.

a) Primipili:

1. Q. Numenius Calvus Latinus; n. 109.
2. G. Publicius Priscilianus; n. 14.

b) Stratores:

T. Flavius Dubitatus; n. 62.

c) Reliqui:

1. M. Aebutius Victorinus; n. 115.
2. P. Aelius Marinus; n. 62.
3. L. Aemilius Paternus; n. 111.
4. M. Alpinius Firmanus; n. 62.
5. Aufidius Martialis; n. 50.
6. Ti. Claudius Felix; n. 110.
7. Ti. Claudius Vitalis; n. 103.
8. Q. Clodius Marcellinus; n. 65.
9. T. Flavius Peregrinus; n. 67.
10. Q. Iulius Flavos; n. 66.
11. P. Iulius Memorinus; n. 62.
12. Licinius Fortis; n. 18.
13. Licinius Honoratus; n. 18.
14. L. Lucretius Faustinianus; n. 69.
15. Sex. Mager Saturninus; n. 106.
16. Mercator; n. 63.
17. Petronius Aquila; n. 11.
18. [M. Petronius Fortunatus?] n. 107.
19. Sex. Pilonius Modestus; n. 114.
20. M. Septimius Magnus; n. 116.
21. Simplicinius Victor; n. 64.
22. L. Solicius Aurelianus; n. 108.
23. Sulpicius Calvio; n. 113.
24. L. Terentius Rufus; n. 112.
25. M. Ulpius Martialis; n. 104.
26. Ignotus (cent.?); n. 105.

Digitized by Google

Milites et Veterani.

a) *Milites.*

1. M. Aetern. Claudius Victor, bf. trib.; n. 55.
2. Amandinius Severus, frum.; n. 77.
3. Anneus Maximus; n. 39.
4. A(te)gius Iullinus (?); n. 43.
5. Atticius Maternus; n. 32.
6. M. Aur. Heracles, duplicia-rius; n. 52.
7. Aurelius Titus, bf.; n. 86.
8. P. Caecilius . . . .; n. 85.
9. Caelius Vitalis; n. 33.
10. M. Callienius Placidinius, bf. leg. leg.; n. 79.
11. C. Campanius Victor; n. 35.
12. Carminius Cupitus, optio; n. 91.
13. Cassianus Lupulus; n. 90.
14. Cassius Valens, signifer; n. 9.
15. L. Cassius Verus; n. 83.
16. Cassius Victor, bf. leg. leg.?; n. 49.
17. Tib. Claudius Avitus, si-gnifer; n. 45.
18. Claudius Saturninus; n. 30.
19. Q. Clodius Marcellinus; n. 37.
20. Constantinius; n. 41.
21. Flavius Alphius; n. 40.
22. Q. Flavius Amandus; n. 36.
23. Flavius Iustus; n. 40.
24. L. Gradonius Clarus; n. 38.
25. Haedavvonius Verus?, bf. leg. leg.; n. 47.
26. Iulius Betto, frum.; n. 77.
27. Iulius Eugenianus; n. 40.
28. Iulius Felix, bf. leg. leg.; n. 48.
29. C. Iulius Mansuetus; n. 31.
30. Ἰοῦστος, frum.; n. 92.
31. Liberalinius Vitalis, eques leg. I. Min.; n. 44.
32. L. Magius Dubius, armor. cust.; n. 50.
33. Ti. Marcius Martinus, frum.; n. 78.
34. L. Marcius Verecundus; n. 34.
35. Marinius Iuvenis; n. 40.
36. Martinus; n. 80.
37. Maternus; n. 82.
38. Modestius Anicetus; n. 40.
39. Peregrinius Pertinax; n. 40.
40. Placidinus Paternus, frum.; n. 79.
41. M. Sabinianus Quietus, mil. medicus; n. 42.
42. Saturninius Lucius; n. 40.
43. Saturninius Parthicus; n. 40.
44. Sedulus . ., bf.?; n. 87.
45. L. Servilius Bassilas; n. 84.
46. D. Sextius Victor, signifer; n. 88.
47. Silvanius Silvester; n. 81.
48. Solemnius Fidus, imagini-fer; n. 89.

Digitized by Google

49. Valentinius Dignissimus; n. 40.
50. Valentinius Fortunatus; n. 86.
51. ..... Valerius Bassus, optio; n. 54.
52. Venconius Crescens, bf. leg. leg.; n. 48.
53. .... anus, frumentar.; } n. 76.
54. .... anus, frumentar.; }
55. .... ctor, duplarius; n. 51.
56. ..... dus, frumentar.; n. 76.
57. ...rp...ius, signifer; n. 46.
58. Ignotus, optio; n. 53.

b) *Veterani.*

1. C. Aemilius Victor; n. 97.
2. Aludisas; n. 94.
3. Aurelius Arusenus; n. 57.
4. „ Filippus; n. 56.
5. M. Aurelius Primus; n. 96.
6. T. „ Rufinus; n. 59.
7. Iovinus Valerio; n. 95.
8. C. Iulius Maternus; n. 61.
9. Iulius Primus; n. 60.
10. C. Modestinius Peregrinus; n. 96.
11. Opponius Paternus; n. 58.
12. Petronius Castus; n. 101.
13. L. Sabinus Amandus; n. 93.
14. Salvius Memor; n. 94.
15. M. Superinius Fruendus; n. 100.
16. Vitalinius Felix; n. 98.
17. Ignotus; n. 99.

CAP. VI.

Index militum legionis XXX·V·V·

A. *Legati* legionis XXX·V·V·

I. *L. Aemilius Karus*; n. 118.

Conferendi sunt tituli eiusdem ut videtur viri: III. 1153, 1415; Steiner 1063, 2; „Arch.-Epigr. Mitt." IX. 246.

Legatus legionis XXX. fortasse Traiano imperante (cf. Borgh. opp. IV. p. 159); quo anno consulatu functus sit, incertum est. — cf. Liebenam p. 44.

II. *Ignotus*; n. 119.

Sub Hadriano; cf. Liebenam. p. 98.

Digitized by Google

III. *Cannutius Modestus*; n. 120.

Legatus legionis anno 223.

IV. *Q. Petronius Melior*; n. 121.

Sub Alexandro Severo; antea etiam tribunus militum legionis I. Minerviae.

B. *Tribuni* legionis XXX. Ulpiae.

I. *T. Caesernius Statius Quinctius Macedo Quinctianus*; n. 122.

Officium circiter annum 150, ut videtur. cf. Onom. Forc. (de-Vit.) II. 47, ubi testimonia diligentissime collata invenies. — Napp l. l. p. 75 sq.

II. *T. Varius Clemens*; n. 123 a, b, c, d.

cf. Seidl. Monument. Celeiana n. 15. — Pausanias VIII. 43. — Cass. Dio LXXI. 12. — Temporibus Antonini Pii eiusque successorum floruit. Officium Antonino Pio imperante.

III. *T. Marius Martialis*; n. 124.

Saeculo tertio ineunte praepositus vexillariorum, qui Lugduni tendebant; cf. supra p. 70.

IV. *C. Sagurus Priscus*; n. 125.

Incerti temporis.

Praefectus legionis.

Titus Statilius; n. 126.

Titulus est positus anno 129; officium compluribus annis ante. Idem fortasse Statilius atque ille T. Statilius Maximus Severus, cuius tegulae permultae exstant (cf. Marinii „Atti" I. p. 317 sq.); cf. Inst. II. 11; Wilm. 1744.

Praepositus legionis.

L. Petronius Taurus Volusianus; n. 127.

Digitized by Google

Centuriones.

1. Albinus Vitalis; n. 157.
2. M. Annius Martialis; n. 191.
3. C. Caesius Silvester; n. 189.
4. T. Flavius Constans; } n. 158.
5. T. Flavius Superus; }
6. T. Flavius Victorinus; n. 159 et 160.
7. Q. Iulius Aquila; n. 190.
8. C. Iulius Proculus; n. 161.
9. M. Petronius Fortunatus; n. 192.
10. L. Septimius Marcellinus; n. 193.
11. M. Verecundinius Simplex; n. 162.

Milites et Veterani.

a) *Milites.*

1. M. Aemilius Nigrinus, frum.; n. 167.
2. Aemilius Venustus; n. 172.
3. Ammius Secundinius; n. 128.
4. M. Antisthius Placidin.; n. 129.
5. M. Aurelius Antiochus; n. 130.
6. L. Aurelius Dosso; n. 131.
7. T. Aurelius Lavinus; n. 132.
8. C. Candidinius Sanctus, signifer; n. 133.
9. Celerinius Fidelis, mil. exact. proc. p. Lugd.; n. 175.
10. Cessorinius Ammausius, ursarius; n. 134.
11. A. Considius Capito; n. 171.
12. M. Cuspius Quietus, frum.; n. 168.
13. Fannius Paternus; n. 176.
14. Felicius Fuscus; n. 135.
15. T. Flavius Iucundus, frum.; n. 169.
16. Q. Flaccinius Verus, frum.; n. 168.
17. Flavius Fructus, frum.; n. 169.
18. T. Flavius Severinus, signifer; n. 136.
19. T. Flavius Ulfus, signifer; n. 174.
20. C. Iucundus Similis; n. 137.
21. Iulius Amandus, frum.; n. 78.
22. C. Iulius Annalis, custos arm.; n. 138.
23. C. Iulius Firminus, victimarius; n. 130.
24. Iulius Marcianus, frum.; n. 170.
25. T. Mansuetus Marcus; n. 132.
26. Martius Victor, signifer; n. 139.
27. M. Massiaenius Secundus; n. 131.

Digitized by Google

28. T. Paternius Perpetuus, cornicular.; n. 140.
29. T. Quartinius Saturnalis, signifer; n. 141.
30. Rufius . . . .; n. 135.
31. Sanctinius Severus, signifer; n. 177.
32. Septimius Callus, } candidati;
33. „ Deosporus, }
34. „ Mucatra, imaginifer;
35. „ Mucatra, }
36. „ Mucatra, } candidati;
37. „ Sammus, }
} n. 120.
38. Tertinius Vitalis, librarius (?); n. 142.
39. M. Ulpius Aspadius; n. 129.
40. M. Ulpius Lellavvo; n. 132.
41. M. Ulpius Panno; n. 132.
42. Q. Vetinius; n. 144.
43. Q. Vettius Quintus, optio; n. 145.
44. . . . . Victor; n. 129.
45. . . . . Victor, frum.; n. 169.
46. . . . us Iustus; n. 146.
47. . . . us Liberalis; n. 173.
48. C. . . . . .; n. 135.
49. . . . . cus; n. 76.
50. . . . . ianus; n. 76.
51. . . . . ius; n. 147.
52. . . . . ns; n. 76.
53. Ignotus, librarius; n. 172.
54. Ignotus, aquilifer?; n. 148.
55. L. Anda(sius)?; n. 149.

b) *Veterani.*

1. C. Annius Flavianus; n. 184.
2. M. Aulinus Antoninus; n. 183.
3. M. Caesius Mutilus; n. 150.
4. Flavius Severus; n. 151.
5. P. Gratinus Primus; n. 152.
6. Iulius Heliaticus (vel „Hiliarius"); n. 153.
7. Iustinius Mercator; n. 181.
8. L. Lepidius Iustus; n. 178.
9. L. Mettius Firmus, emeritus; n. 187.
10. Quintinius Primanus; n. 182.
11. Rusticinius Erennius; n. 185.
12. C. Severinius Vitealis; n. 155.
13. C. Sextilius Lepidus; n. 156.
14. M. Ulpin. Bellicus; n. 179.
15. M. Veratius Severus; n. 180.
16. Verecundinius Senilis; n. 186.
17. M. Verinius Ursio; n. 187.

Digitized by Google

TITULI

legionis I. Minerviae.

A. *Tituli legatorum.*

n. 1.

VI. 1444. Romae.

[L. Licinio L. f. Serg. Surae cos. III . . . . . ‖ . . . . . cum ?] imp. Caesar Nerva Tr[aianus Aug. Germanicus] ‖ Dacicus gentem Dacor. et regem Deceba[lum] ‖ bello superavit sub eodem duce leg. pro pr. ab ‖ eodem donato hastis puris VIII vexillis VIII ‖ coronis muralib. II vallaribus II classicis II ‖ auratis II leg. pro pr. provinciae Belgicae leg. leg. I. ‖ Minerviae candidato Caesaris in praetura et in tribunatu pleb. quaestori provinciae ‖ Achaiae IIIIviro viarum curandarum ‖ huic senatus auctore imp. Traiano Aug. ‖ Germanico Dacico triumphalia ornament. ‖ decrevit statuamq. pecun. public. ponend. censuit.

n. 2.

III. 550 = C. I. A. III. 464. Athenis.

P. Aelio P. f. Serg. Hadriano ‖ cos. VII viro epulonum sodali Augustali leg. pro pr. imp. Nervae Traiani ‖ Caesaris Aug. Germanici Dacici Pannoniae Inferioris praetori eodemque ‖ tempore leg. leg. I. Minerviae P. F. bello Dacico item trib. pleb. quaestori imperatoris Traiani et comiti expeditionis Dacicae donis militaribus ab eo donato bis trib. leg. II. ‖ Adiutricis P. F. item legionis V. Macedonicae item legionis XXII. Primigeniae P. F. seviro ‖ turmae eq. R. praef. feriarum Latinarum Xviro s. i. ‖ *ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴ καὶ ἡ τῶν ἑξακοσίων καὶ ὁ* ‖ *δῆμος ὁ Ἀθηναίων τὸν ἄρχοντα ἑαυτῶν* ‖ *Ἀδριανόν.*

Digitized by Google

n. 3.

III. 6819. Antiochiae (Pisidiae).

leg. Aug. pro pr. provinc. Galat. Phryg. ‖ Pisid. Lycaon. Paphlag. item ad census Pa‖phlag. leg. leg. I. M. P. F. in Germ. Infer. praeto‖ri candidato imp. Traiani Aug. Germ. Da‖cici Parth. trib. pleb. candid. eiusdem [XV]‖vir sac. fac. ad acta senatus q. V[I]vir ‖ eq. R. trib. leg. XXII. P. P. F. Xvir stli[t. iudi] ‖ candis.

n. 4.

VI. 1549. Romae.

. . . . . [comiti imp. Anto‖n]ini Aug. et divi Veri bello Germanic. ‖ item comiti imp. Antonini Aug. Germanici Sar‖matici leg. leg. I. Miner. curatori civit. Araus. ‖ prov. Galliae Narb. praetori trib. pleb. candidato ‖ imp. divi Hadriani ab act. senat. quaestori prov. ‖ Narb. trib. mil. leg. VI. Victr. cum qua ex Germ. in ‖ Brittan. transiit IIIIvir viar. curandar. ‖ huic senatus auctore M. Aurelio Antonino Aug. ‖ Armeniac. Medic. Parthic. Maximo Germ. Sarmat. ‖ statuam poni habitu civili in foro divi Traiani ‖ pecunia publica censuit.

n. 5a.

B. J. 73, 65. Bonnae.

Hercul[i] ‖ L. Calpur‖nius Pro‖clus leg. Aug. ‖ leg. I. M. P. F. ‖ [p]eracto ope‖[r]e valetudinar[ii].

n. 5b.

C. I. Gr. III. 4011. Ancyrae.

Καλπούρνιον ‖ Πρόκλον ἐκ συν‖κλητικῶν καὶ ἐπατι‖κῶν χειλίαρχον ‖ ἐν Δακίᾳ λεγιῶνος ‖ ιγ̄ Γεμίνης δήμαρ‖χον στρατηγὸν Ρώ‖μης ἐπιμεληθέντα ὁ‖δῶν ἡγεμόνα λεγιῶ‖νος ᾱ Ἀθηνᾶς ἐν Γερμα‖νίᾳ ἀνθύπατον Ἀχαι‖ας πρεσβευτὴν καὶ ἀντιστρά‖τηγον Βελγικῆς ἡ μητρόπο‖λις τῆς Γαλατίας σε‖βαστὴ Τεκτοσά‖γων Ἄγκυρα τὸν ἑαυτῆς σωτῆ‖ρα καὶ εὐεργέτην.

n. 6.

III. 7394 = „Arch. Ep. Mitt.“ VIII. 216. Heracleae (Thrac.)

L. Iul. Latino Gargilio ‖ Antiquo ‖ Xv. stlitib. iudic. trib. laticl. ‖ leg. III. Gallic. quaest. cand. Aug. ‖ trib. pl. pr. curat.

Digitized by Google

viae Clodiae ‖ Cassiae Ciminae trium Tra‖ianar. legato leg. I. Minerv. ‖ leg. Augustor. pro pr. prov. ‖ Thrac. cos. designato ‖ Gaius Alexander et ‖ Aelius Sacerdos et ‖ Flavius Valens ‖ corniculari.

n. 7.

Bramb. 2032. „Nieukerk", Boruss. Rhen.

? [pro sa]lut. si . . . . s . . ‖ [im]p. Caes. M. Au . . . ‖ . . . . . i Anton. ‖ [A]ug. Pii . . . . . i . i ‖ [le]g. I. Min. P. F. ‖ . . L. P. . . . . inus ‖ [le]g. Augusti ‖ [et l]eg. eiusdem ‖ [v.] s. l. m.

n. 8a.

III. 1457. Sarmizegethusae.

M. Cl. Ti. filio Quirin. ‖ Frontoni cos. leg. Aug. ‖ pr. pr. trium Dac. et Moes. Sup. ‖ comiti divi Veri Aug. donat. ‖ donis milit. bello Armen. et Parth. ab ‖ imp. Antonin. Aug. et a divo Vero August. ‖ coron. mural. item vallar. item classic. ‖ item aurea item hast. puris IIII item vexill. ‖ curator. oper. locorumq. public. leg. leg. I. Min. ‖ leg. leg. XI. Cl. praetori aedili curuli ab actis ‖ senatus quaestori urbano decemviro ‖ stlitibus iudicandis ‖ col. Ulp. Traian. Aug. Dac. ‖ Sarmiz. patrono fortissim. duci amplissim. ‖ praesidi.

n. 8b.

III. 1457 = Henzen 5478; tit. urb. a Ligorio solo servatus.

M. Claudio [Ti.]f. Q. ‖ Frontoni cos. ‖ leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciarum et ‖ Super. simul leg. Aug. pr. pr. provincia . . ‖ Daciar. leg. Augg. pr. pr. Moesiae Super. ‖ Daciae Apulesis simul leg. Augg. pr. pr. pro‖vinciae Moesiae Super. comiti divi Veri ‖ Aug. donato donis militarib. bello Ar‖meniaco et Parthico ab imperatore An‖tonino Aug. et a divo Vero Aug. corona ‖ murali item vallari item classica item ‖ aurea item hastis puris IIII item vixillis ‖ IIII curatori operum locorumq. publicor. ‖ misso ad iuventutem per Italiam legen‖dam leg. Augg. pr. pr. exercitus legionarii ‖ et auxilior. per orientem in Armeniam ‖ et Osrhoënam et Anthemusiam ducto ‖ rum leg. Augg. legioni primae Minervi‖ae in exspeditionem

Digitized by Google

Parthicam deducen‖dae leg. divi Antonini Aug. leg. XI. Cl. prae‖tori aedili curuli ab actis senatus quaes‖tori urbano Xviro stlitibus iudicandis ‖ huic senatus auctorem imperatorem Au‖relio Antonino Aug. Armeniaco Medico ‖ Parthico Maximo quod post aliquot se‖cunda proelia adversum Germanos ‖ et Iazyges ad postremum pro r. p. fortiter ‖ pugnans ceciderit armatam statuam et ‖ in foro divi Traiani pecunia publica cen.

n. 9.

B. J. 50, 188. „Iversheim."

[I. O.] M. et Gen[io loci et Iuno‖ni r]eg. et c[aeteris dis dq.] pr[o] s. ‖ im[p.] M. Aur. Com[modi] Aug. sub ‖ Cl. [A]pollin[are l]eg. leg. I. M. ‖ et Sa[lv]io Nep[otian]o pref. vexil. ‖ sub c[u]ra C[ass. Va]lentis sig. ‖ leg. ss. F[usciano II et Silano] it[erum] cos.

n. 10.

IX. 1584. Beneventi.

M. Mario M. f. ‖ Stel. Titio Rufino ‖ cos. ‖ leg. leg. I. Miner. P. F. ‖ cur. col. Claud. Aug. ‖ Agrippinensium ‖ procos. prov. Siciliae ‖ cur. Amerinor. praet. ‖ tr. pl. q. prov. Macedon. ‖ sevir. turmar. eq. Rom. ‖ trib. laticl. leg. I. Adi. P. F. ‖ IIIIviro stlitibus iudic. ‖ Fides cum Hellade et ‖ Tertio parentibus fec.

n. 11 a.

Bramb. 520. Prope „Münstereifel".

Sub Iulio Cas'tino leg. leg. I. M. ‖ cura Petroni ‖ Aquilae Ɔ fur‖nus factus ar‖val. am.? an.? dlo? ‖ cente . . . . . ‖ Augg. cos . . . .

n. 11 b.

„Westd. Zeitschr. Corr." 1890, p. 9. „Alt-Ofen".

G. Iul. Sept. Castinus cos. desig. leg. Auggg. pr. pr. P. I. leg. leg. I. M. ex praec. dom. nnn. dux vexil. IIII Germ. VIII. Aug. X[X]II. Pr. I. Min. XXX. Ulp. advers. defectores et rebelles procos. Cretae et Cyr. iurid. per Apu. Cal. Luc. Brutt. cur. viae Sal. cur. Ae[c]l. praet. tutel. tr. pl. quaest. tr. mil. leg. I. Adi. item V. Mac.

Digitized by Google

n. 12a.

Bramb. 516. In arce „Godesberg".

Fortunis ‖ salutaribu[s] ‖ Aesculapio Hyg. ‖ Q. Venidius Ruf. ‖ Mariu[s] Maxim. ‖ L. Calvinianu[s] ‖ leg. leg. I. Mi[n] . . . . . ‖ leg. Aug. pr. [pr.] ‖ provinc. Gin? . . . ‖ . . . . d . . . . . .

n. 12b.

Bramb. 2. Cattvici.

[S]ever. Pius Pert. A[ug.] ‖ Max. trib. pot. XI II ‖ [A]ntonin. Pius Au[g.] ‖ [restitu]er. milit. leg. I. Me ‖ [Q. V]enidio Ru[fo].

n. 13.

Boiss. p. 65, XLVIII = Or. 922. Lugduni.

. . . . vi . de . . . . ‖ bonae menti ac re‖duci Fortunae red‖hibita et suscepta ‖ provincia ‖ T. Flavius Secundus Philippia‖nus v. c. leg. Auggg. prov. Lugud. ‖ leg. legg. ‖ I. M. et XIIII. Gem. allect. ‖ inter praetorios tribunici‖os quaestorios trib. militum ‖ leg. VII. Gem. cum Iulia Nepotil‖la c. f. sua et T. Fl. Victorino Phi‖lippiano c. i. trib. mil. leg. V. Ma‖ced. et Fl. Ariciano c. p. lecto in patricias familias ‖ aram constituit ac ‖ dedicavit.

n. 14.

Bramb. 464. „Dedekirchen" prope Bonnam.

Victoriae Aug. ‖ G. Publicius C. filius Septimia ‖ Siscia Priscilianus p. p. ‖ leg. I. M . . . . . i . . . . f. ‖ d. d. dedicante Fl. Apro ‖ Comodiano leg. Aug. pr. pr. ‖ et Aufidio Coresnio Marceli. ‖ leg. leg. eiusde . . . . . al. Maias ‖ d. n. . . . . Aug. ‖ cos.

n. 15.

Bramb. 463. Ibidem.

Apollini Livici. ‖ Cn. Cornelius ‖ Aquilius Niger ‖ leg. leg. I. M. P. F. ‖ item proconsul ‖ provinciae Gal. ‖ Narbonensis item ‖ sodalis Hadrianal.

Digitized by Google

B. *Tituli tribunorum.*

n. 16.

III. 87. cf. add. III. 2 ad n. 87. Hadrianae Petrae.

. . . ninio L. f. Pal. Sexto Florentino IIIviro aur. arg. flando trib. milit. ‖ leg. I. Minerviae* q. [pr]ov. Achaiae trib. pleb. leg. leg. VIIII. Hisp. pro cos. ‖ pr[ov. Na]rb. leg. Aug. pr. pr. prov. A . ti . . . patri pi . . . o ex testamento ipsius.

*Variae lectiones: MINERVIE et MINERVIAE; fortasse legendum: MINERVI. P. F.; cf. tit. n. 79.

n. 17.

XII. 4354. Narbone.

L. Aemilio L. f. Pap. Arcano ‖ trib. mil. leg. XI. gem. et trib. ‖ mil. leg. I. Minerv. item trib. ‖ mil. leg. II. Aug. omnib. hono‖ribus in colonia sua funct. ‖ adlecto in amplissimum ‖ ordinem ab imp. Caes. ‖ Hadriano Aug. IIIIIvir. ‖ equitum Romanor. curioni ‖ quaestori urbano trib. ‖ plebis praetori designat. ‖ L. Aemilius Moschus IIIIIvir. ‖ Aug. patrono optumo post ‖ obitum eius inlatis arcae. ‖ seviror. ob locum et tuitio‖nem statuae H. S. N. IIII ‖ L. D. D. IIIIIviror. ‖ et sportulis dedicavit ✕III›.

n. 18.

VI. 1517. Romae.

M. Servilio Q. f. Hor. ‖ Fabiano Maximo ‖ leg. Augustorum pro prae‖tore provinciarum Mysiae ‖ Superioris item Mysiae Inferi‖oris curatori aedium sacra‖rum cos. fetiali praef. aer. S. ‖ leg. leg. III. Gall. cur. viae Vale‖riae leg. pr. provin. Asiae prae[t.] ‖ aed. cur. ab actis senatus q. ‖ urb. tr. mil. leg. I. Minerv. ‖ IIIIviro viar. curandar. ‖ Licinii Fortis et Honoratu[s] ‖ centurio leg. I. . . . . ‖ ami[co].

n. 19.

„Atti d. Reale Accad. d. Lincei (Rendi conti)“ 1890. Romae.

Dis Genitoribus ‖ L. Plotio C. f. Pol. Sabino ‖ praetori sodali Titiali ‖ aedili cur. seviro eq. R. ‖ quaestori urb. trib. laticl. ‖ leg. I. Miner. P. F. Xvir. ‖ stl. iudic. habenti quoq.

Digitized by Google

salutation. secundam ‖ imp. Antonini Aug. Pii ‖ Sabinus praetor magna res Formis. periit.

n. 20.

VI. 1625b; cf. 1625a. Romae.

M. Petroni[o M. f.] ‖ Quir. Honorato ‖ praef. coh. I. Rae-t[orum] ‖ trib. mil. leg. I. Miner[viae] ‖ P. F. praef. alae Aug. P. F. [Thrac.] ‖ proc. monet. proc. XX [hered.] ‖ proc. prov. Belg. et duar. ‖ Germaniar. proc. a ratio[n.] ‖ Aug. praef. annon. praef. ‖ Aegypti pontif. minor[i] ‖ negotiatores ole[ari] ex Baetica patron[o] ‖ curatoribu[s] ‖ Cassio Faus[to] ‖ Caecilio Ho-[norato].

n. 21.

VI. 332. Romae.

[Her]culi ‖ Victori ‖ P. Plotius Romanus cos. sod. Aug. Cl. ‖ leg. Aug. pr. pr. prov. Arab. item Gal. ‖ praef. aer. Sat. leg. Aug. cens. acc. Hisp. Cit. ‖ iur. per Aem. Lig. cur. viae Labic. cur. Verc. ‖ pr. urb. trib. pl. q. kand. VIvir eq. R. tur. II. ‖ trib. mil. legg. I. Min. et II. Adiut. IIII v. v. cur. ‖ aedem cum omni cultu consecravit.

n. 22.

B. J. 83, 164. Lugduni.

Pro salute dom. ‖ n. imp. L. Sept. Seve[ri] ‖ Aug. totiusq. dom. ‖ [e]ius Aufanis ma[t]ronis et matribu[s] ‖ Pannoniorum [et] ‖ Delmatarum ‖ [T. Cl. P]ompeianu[s] ‖ [trib. mil. le]g. I. Mi[n.] ‖ [lo]co exculto cum ‖ [disc]ubitione et tabul[a] ‖ v. s.

n. 23.

Henzen 6048. Tarquiniis.

Q. Petronio Meliori viro ‖ cos. cur. r. p. Tarquiniens. ‖ et Graviscanor. praefec‖to frum. dandi legat. leg. ‖ XXX. Ulpiae curat. Pyrgens. ‖ et Ceretanor. leg. leg. ‖ VIII. Aug. praet. trib. pleb. ‖ kandid. quaest. prov. Narbon. quaest. sodali Aug. ‖ Claudiali sexvir turm. ‖ pr. trib. laticl. leg. pr. Min. ‖ Xviro stlitib. iudicand. ‖ ordo et cives Tarqui‖niensium patrono op‖timo quod rem p. fove‖rit et thermas resti‖tuerit.

Digitized by Google

n. 24.

B. J. 84, 88 sq. Magontiaci.

[I. O. M. ceterisque diis de]abu[sque omnibus pro] sal[u]t. a[tque incolumitat]e et victor[iis imp. Caes. M. Antonii G]ordiani Pii [Felicis Aug. et S]abiniae Tranqu[illinae totiusque] d. d. eorum . . . . us L. f. Fab. Annian[us Xvir stli]tibus iudicandi[s trib. mil. leg. . . . . et I.] Min. Gordianarum in [quibus vi]c. leg. sustinuit q. pr[o pr. per prov . . .]iam c. c . . . c[i]vit. adm. Li[lybit]an. Haliq . . . . nitan. [V]lvir turm. I. eq. [Rom.] adl[ectus inter tribu]n. praef. fr. dan[di leg. pr. pr. p]ro[vinciae . . .] missus ad . . . . [missus] ad tir. legend. et arm[a] fabr. in [agro Me]diol. iurid. per Ca[la]briam [Luc]a. et Bruttios leg. [le]g. XXII. [Pri]mig. P. F. Gordianae votum solvit [l. a.] Kal. Iul. [Atti]co et Praetextato cos.

n. 25.

V. 5266. Comi.

T. Annio T. f. ‖ Quir. Maximo Pomponiano ‖ flam. divi Aug. auguri praef. ‖ alae mil. pr. U[lp.] cont. praef. alae ‖ pr. praetor. [trib. m]il. leg. pr. Miner.

n. 26.

V. 4335. Brixiae.

[M. Iuven]tio M. f. ‖ [Fab. Secun]do Rixae ‖ [Postumio Pan]sae Valerian ‖ . . . . . Severo ‖ . . . . . [tri]b. leg. prim. Min. ‖ . . . . . [eod]emque tempor ‖ . . . . . [t]ribun. pleb. pr. ‖ . . . . . [prae]f. frument. dand. ‖ . . . . . t. procos. provinc. ‖ . . [leg. Aug. pro]vinc. Aquitan. co[s.] ‖ [cur. alvei Tib. et ripa]r. et cloac. urb[is] ‖ . . . . [d. patro]no d.

n. 27.

C. I. Gr. II. add. 1813b. Prevesae, ex parietinis Nicopolis.

*Αι. Ὀφ[ελλ]ίῳ Μ . . ω . . . ‖ Μακεδό[νι ἐ]πάρχῳ σ[πείρης] ‖ ἕκτης πραιτωρίας χειλι[άρχῳ] ‖ λεγιῶνος ᾱ [Μ]ινερβίας Ε[ὐσε]βοῦς [Πι]στῆς ἐπιτρόπῳ Σ[εβασ]‖τοῦ Ἡπείρου ἐπιτρόπῳ [ἐπαρ]χείας Πόντου καὶ Βιθυν[ίας] ‖ ἐπιτρόπῳ ἀπὸ τῶν ἀπο-

Digitized by Google

[δημή]‖σεων? Σεβαστοῦ ‖ [Μνη]στὴρ? Σεβαστοῦ ἀπελ[εύθε]‖ρος βοηθὸς αὐτοῦ κατὰ τὸ [ψή]‖φισμα τῆς βουλῆς τὸν ἴδιον ‖ εὐεργέτην.

---

n. 28.

Bramb. 467. Bonnae.

In h. d. d. ‖ pro salute impp. ‖ Dioc[l]e[tiani e]t Maximi‖[ani] Augg. C[onsta]n[tii] ‖ [et] Maxim[iani] nobb. ‖ [Cae]ss. te[mplum] Marti[s] M[i]l[i]taris ve[t]us[tate co]‖[n]lapsu[m] Aur. Si[n]tus prae[f]. ‖ [leg]. I. M. [p.] a solo resti‖tuit die XIII. Kal. Oc[t]. ‖ [T]usco et Anulino cos.

n. 29.

Bramb. 481. Bonnae.

I. O. M. ‖ Cons[er]vatori ‖ C. Maximius Pauli‖nus praef. cas‖tror. le[g. I.] M. ‖v. s. l. [l. m.] ‖ dedicata III. K. Nov. ‖ Muciano et ‖ Fabiano cos.

C. *Tituli Rhenani.*

I. Militum.

n. 30.

Bramb. 382. Prope Coloniam.

D. M. ‖ [Cl]audio Saturnino ‖ ? [mili]t. leg. I. Pri? Mini? ‖ B.

n. 31.

Bramb. 405. Coloniae.

Matronis ‖ Aufanib. C. ‖ Iul. Mansue‖tus m. l. I. M. ‖ P. F. v. s. l. m. f. v * ‖ t(?) ad Alutum ‖ flumen secus ‖ mont. Caucasi.

* *fu[i]t* Brambachius.

n. 32.

Bramb. 454 = B. J. 83, 137. „Endenich".

Matribu[s] ‖ [V]acall[i]‖neis Attici. ‖ Maternu[s] ‖ m. l. I. M. p. ‖ ius. ipsa ‖ l. m.

n. 33.

Bramb. 461. Bonnae.

. . . . . ‖ Ca[eli]o Vi‖[t]ali mil. leg. I. M. ‖ Septimia . . .

Digitized by Google

n. 34.

Bramb. 541. Tolbiaci.

Matronis Cuchi‖nehis L. Marcius Ne‖ronis f. Verecundus ‖ mil. leg. I. M. P. F. v. s. l. m.

n. 35.

Bramb. 560. In pago „Hersel".

Gabiabus ‖ C. Campanius ‖ Victor m. l. I. M. P. ‖ F. v. s. l. m.

n. 36.

Bramb. 584. Prope „Wettweis".

Matronis ‖ Vesuniahenis ‖ Q. Flavius ‖ Amandus mili. ‖ [le]g. I. M. P. F. v. s. l. m.

n. 37.

B. J. 83, 136. Bonnae.

Matribus sive ‖ matronis Auf[a]niabus dom‖esticis Q. Clo‖dius Marcelli‖nus miles leg. I. M. v. s. l. m.

n. 38.

Bramb. 519 = B. J. 41, 136. „Kirchheim".

[M]atronis Gab. ‖ L. Gradon. C‖larus miles ‖ leg. I. M. P. ‖ F. i. p. m.

n. 39.

B. J. 47/48, 161. „Vechten" prope „Utrecht".

Matribus ‖ Noricis ‖ Anneus ‖ Maximus ‖ mil. leg. I. M. v. s. l. m.

n. 40.

B. J. 67, 47. Magontiaci (?).

Fragmenta duarum tabularum aheneārum cum nominibus XVI militum leg. I. Min. et XXX. Ulp., a Mommseno sic restituta:

C. . . . . legione XXX. ‖ Rufius . . . . . legione XXX. ‖ Flavius Alphius legione I. Min. ‖ Modestius Anicetus legione I. Min. ‖ Saturninius Lucius legione I. Min. ‖ Saturninius Parthicus legione I. Min. ‖ Felicius Fuscus legione XXX. ‖ Valentinius Dignissimus leg. I. Min. ‖ Peregrinius Pertinax legione

Digitized by Google

l. Min. ‖ Flavius Iustus legione I. Min. ‖ Iulius Eugenianus legione I. Min. ‖ Iulius Ursulus n. G. . . . . ‖ Valer. Felicissimus n. B. ‖ Censorinius Maternus n. G. . . . . ‖ Marinius Iuvenis legione I. M. ‖ Refidius Victorinus n. A. . . .

Tabula Magontiaci creditur reperta; quod num verum sit, valde dubitat Mommsenus, cum in Inferiore legiones I. Min. et XXX. Ulp., non in Superiore, semper tetenderint Germania.

n. 41.

B. J. 73, 72. Bonnae.

In h. leg. I. M. P. F. [deae Dia]nae ‖ [C]onstantiniu[s . . . . .] ‖ [mi]l. leg. s. s. Fau[stino et Rufino coss.].

n. 42.

B. J. 50, 186. „Iversheim".

Genio . . . ‖ vexilatio‖nis l. I. M. P. F. ‖ M. Sabinian[us Quietus ‖ miles medicus ‖ Antonino IIII et Vero ‖ II cos.

n. 43.

„Westd. Zeitschr." II. 428. Aquisgrani.

Tras Renum f. A[tegi?]‖us Iullinus m. l. [I. M.].

n. 44.

„Winkelm. Progr." Bonn. 1888, 38,4. Castr. Bonn.

D. [M.] Liberalinio Vitali eq. [leg. I. Min.] Immaturina Galet[ana?] coniugi inconpara[bili] subito desiderato.

n. 45.

B. J. 50, 187. „Iversheim".

. . . . . [Ti]b[erius C]laudiu[s]‖Avi[t]us sig‖nifer l. I. M. ‖ Antonino IIII et ‖ Vero III cos.

n. 46.

Bramb. 351. Coloniae.

. . . rp . . . . . ius . . . sig. ‖ [l]eg. I. M. coniug[i] ‖ [o]bse‖quentis‖simae ‖ d. d. i?.

n. 47.

B. J. 85, 88. Castr. Bonn.

Haedavvonio V[ero?] bf. l. leg. I. M. obito [an. XL?] stip. XXIII Genialini[a] Iustina coniux [f. c.].

Digitized by Google

n. 48.

Bramb. 500. Bonnae (?).

[In] h. d. d. I. O. M. ‖ et Genio loci ‖ dis deabusq[ue] omnibus aed. ‖ Venconius Cr[escens et Iulius ‖ Felix bbff. leg. [l]eg. I. M. P. F. pr[o] se ‖ [et] suis v. s. l. m. Bal. ‖ [s]ep. imp. p. d. d. nn. G[a]‖[ll]o et Volusiano ‖ [a]ug.g. coss.

n. 49.

Bramb. 293. Originis incertae.

[D.] M. Iuliae ‖ Sabinae soror[i] ‖ T. Au[r]el. Pisto[r] ‖ coniugi eius ‖ Cassius Vi[c]tor ‖ f. leg. I. M. c.

n. 50.

B. J. 57, 70. Bonnae.

L. Magius L. ‖ Ouf. Dubius ‖ Mediolani mil. ‖ leg. I. F. M. P. F. D. ar‖morm custos Ↄ ‖ Aufidi Martialis ‖ ann. XXXI stip. XIII h. f. c.

n. 51.

„Winkelm. Progr.“ Bonn. 1888, 38,5. Castr. Bonn.

[Vi]ctor[i?] militi duplario leg. I. M. Decuminia Verina coniugi incopara[bili et sibi v]iva f. c.

n. 52.

Bramb. 475. Bonnae.

D. M. M. Aur. Heracle Her. . . . . ‖ dupliciario leg. I. M. Severi . . . ‖ natione Trax domo . . . . . ‖ stip. XXI testame[nto] . . . . . ‖ . . . . . e p f i s? . . . .

n. 53.

B. J. 90, 24. Bonnae.

In pala anuli aurei Minerva dea ficta est, circa quam litterae scripta sunt hae:

OPT · LEG · I · M · P · F

n. 54.

B. J. 93, 222. Rigomagi.

[D]eae ‖ [Sun]uxali ‖ . . . Valer. ‖ [Ba]ssus op[t]io ‖ [leg.] I. M. P. F. ‖ [pro se] et suis ‖ [v.] s. l. m.

Digitized by Google

n. 55.

„Westd. Zeitschr. Corr." II. 63. Coloniae.

M. Aetern. [Clau]‖dio Victo[ri mil.] ‖ leg. VII. Ge[m. F. in] ‖ Hispania [in ead.] ‖ fact. fru[m. bf.] ‖ trib. leg. I. [Min. P. F.?] ‖ sepulchr[um po] ‖ suit Mod[ius Pr?]‖imus avunc[lo in] ‖ compara[bili et] ‖ . . . . nici . . . l?.

II. Veteranorum.

n. 56.

B. J. 59, 40. Bonnae.

[Deum] propitium ‖ ex voto ‖ Aur. ‖ Filippus ‖ veter. ‖ l. p. M. F.

n. 57.

B. J. 85, 65. Castris Bonn.

D. M. Aureli Aruseni Turesi vet. ex leg. I. M. et Aureli Avitiani fili h. h. f. c. et sibi Secundinia Avita viva f. c. et sub ascia d. d.

n. 58.

Bramb. 452. „Lessenich".

[Opp]onio Pater‖[no] p. b. vet. ex c. a. leg. I. . . . ‖ Opponius Zoilus lib. ‖ et heres f. c.

n. 59.

Bramb. 435. Prope Coloniam.

T. Aurelio ‖ Rufino ‖ veterano ‖ leg. I. M. ‖ coniugi pen tis. Quadratia ‖ Primitiva f. c.

n. 60.

Bramb. 329. Coloniae.

Matrib . . ‖ Mediotaveh . . . ‖ Iul. Primus ‖ vetranus ‖ leg. I. M. ‖ P. F. v. s. l. m.

n. 61.

Bramb. 319. Coloniae.

D. M. C. Iul. Maternus ‖ vet. ex leg. I. M. vius sibi ‖ et Marie Marcellinae ‖ coiiugi dulcissime ‖ [et] castissimae obitae f.

III. Centurionum.

n. 62.

Bramb. 453. „Hersel".

. . . . . ‖ . . . . . ‖ . . . . . ‖ . . . [Ger]maniae Infer. ‖ [i]tem Hispaniae Citer. ‖ T. Fl. Dubitatus strat. eius ‖ M. Alpinius Firmanus ‖ P. Aelius Marinus ‖ P. Iulius Memori[n]us ‖ Ɔ Ɔ leg. I. Miner. ‖ praesidi sanctissimo.

n. 63.

B. J. 88, 124. Bonnae.

[Leg. I.] M. P. Ant. < ‖ [Mer]catoris ‖ [v]eterano ‖ [leg.] XXX · V · V ·

n. 64.

B. J. 82, 56 = 69, 45. Bonnae.

D. M. ‖ Aelia Arvania viva sibi et Simplicinio Victori c. leg. I. M. et III. Parthicae coniugi pientissimo fecit.

n. 65.

B. J. 73, 74. Bonnae.

Herculi ‖ Magusano ‖ Q. Clodius ‖ Marcellinus ‖ Ɔ leg. I. M. P. F. ‖ v. s. l. m.

n. 66.

Bramb. 332. Coloniae.

Dianae ‖ Q. Iulius ‖ Flavos ‖ > leg. I. M. P. F. ‖ v. s. l. l. m.

n. 67.

Bramb. 12. „Voorburg".

I. O. M. Iunoni re‖ginae Minervae ‖ et Genio loci T. Fl. Peregrinus Ɔ ‖ leg. I. Min. pro se ‖ et suis v. s. l. m. ‖ duobus Sila‖nis cos.

n. 68.

B. J. 50, 184. „Iversheim".

[In honorem d. d. deae] ‖ Hludenae [sacrum] ‖ pro salute im[peratoris M. Aurel.] ‖ [S]everi Alexa[ndri Pii] ‖ Fel[icis] invicti [Aug. et Iul.] ‖ Mamaee ma[tris Aug.] ‖ vexillat[io] leg. [I. M. P. F.] ‖ [cu]r[am a]gen[te] Ing[enuo] . . . . ‖ . . . . . ‖

Digitized by Google

n. 69.
Or. 1894. „Vorburg".
I. O. M. Sarapi ‖ Isidi frugifero ‖ caelesti Fortun. ‖ bono evento ‖ felicitati ‖ lari ‖ viali et genio ‖ loci L. Lucretius ‖ Pal. Faustinian ‖ Ↄ leg. I. M. P. F. pro se ‖ suisq. her. v. l. consacr.

---

n. 70.
Bramb. 680. In valle „Brohl".
Hercu. Sa. ‖ vexillari ‖ l. I. M. F. l. VI. Vict. ‖ l. X. G. P. et al. co. . ‖ cl. q. s. Q. Acut. ‖ su. cum Iuli ‖ Cossuti [7] l. VI. ‖ Vic. P.

---

n. 71.
Bramb. 408. In museo Col.
Lamave‖rus leg. . . I. ‖ M. . . . in ‖ . . . . . v. ‖ v. s. l. m.

n. 72.
Bramb. 443. Ex castro Divitensi (?).
Regula . . . . . ‖ ninus ex n‖ion. tra. l. a ‖ I. sub cura ‖ G. I. M. Añon.

n. 73.
Bramb. 457. Prope Bonnam.
. . d. Val. d. [f.] . . . ‖ Volt. Va[leri] . . ‖ Anovie[nna] . . . ‖ mil. leg. [I. M.] . . ‖ > Sall. . . . ‖ . . . n . . .

n. 74.
Bramb. 665. In valle „Brohl".
I. O. M. ‖ et Herc. Sax. ‖ vexil. cl. G. su‖b cura Rufri ‖ Caleni ⊤R ‖ et Iul. l. I. M. . . ‖ s. . l. m.

n. 75.
B. J. 93, 182. Bonnae.
. . . . . ‖ armatura leg. I. M. obito ‖ Iunia Materna coiux ‖ coiiugi karissimo et ‖ sibi viva ‖ heredes f. c.

Digitized by Google

D. *Tituli alibi exstantes.*

I. Militum.

n. 76.

VI. 2409. Ad viam Appiam.

. . . . . nus . . . . . ‖ . . . . . dus I. M[in]. . . . . ‖ . . . . anus I. Min. . . . . ‖ . . . . anus I. Min. Atali . . . ‖ . . . . cus XXX. Variu[s] . . . . . ‖ . . . . . ns XXX. Claudius . . . . ‖ . . . ianus XXX. Popilius Reg[inus] ‖ . . . itillae eius . . . . . .

n. 77.

VI. 3333. Romae.

D. M. ‖ Amandinio ‖ Severo fr. leg. ‖ I. Minerviae ‖ Iulius Betto ‖ h. contubernal. ‖ b. m. f.

n. 78.

VI. 3334. Romae.

D. M. ‖ Ti. Marci Mar‖tini fr. leg. I. M[in]. Iulius Ama‖ndus fr. leg. ‖ XXX·V·V· h. f. c.

n. 79.

VI. 3335. Romae.

D. M. ‖ M. Callienio ‖ Placidinio ‖ benef. legat. ‖ leg. I. Minervi. ‖ faciendum ‖ curavit ‖ Placidinus ‖ Paternus ‖ frument. ‖ leg. I. Min.

n. 80.

Eph. Ep. IV. p. 339 n. 911. Romae.

Marcella Martino coiugi bene merenti fecit qui vi‖xit ann. XXXVIII in prima Minerbes mil. ann. V in und. ‖ ann. IIII in Lanciaria ann. V in *pr.** ann. V fecit cum co‖iuge sua ann. IIII bene mer. in pace.

* „in *protectoribus*“ coniecit Mommsenus (l. l.), quod quo tempore titulus incideretur, *praetoriani* nulli fuissent.

n. 81.

X. 3896. Originis incertae.

D. M. ‖ Silvanio Silvestri mil. leg. ‖ pr. Sever. stip. IIII vixit ann. ‖ XXV natus col. Agrippinense ‖ Deccius Matutinus heres ‖ memoriam binemerenti ‖ fecit.

Digitized by Google

n. 82.

Pais, Suppl. Ital. ad C. I. L. vol. V. Aquileiae.

. . . . . ‖ Maternus ‖ mil. leg. I. Miner. ‖ fratri piissimo ‖ v. f.

n. 83.

VIII. 9654. Cartennae.

D. M. ‖ L. Cassi Ve‖ri mil. le‖g. I. M. stip. ‖ XVIII Ael. ‖ Alban. h. p.

n. 84.

VIII. 9662. Cartennae.

D. M. ‖ L. Servilius ‖ Bassilas mil. ‖ leg. I. Miner. ‖ stip. XXII‖ vixit annis ‖ LV h. f. c.

n. 85.

XII. 985. Taruscone.

P. Caecil. P. f. Pupinia Mal. . . . ‖ Minervio Baeterrens provin‖ciae Narbonens. primae et ‖ sextae patri et m. et cet.

Tit. corruptum sic restituere conatus est Hirschfeldius: P. Caecil[io] P. f. Pupinia . . . . Baeterrens[i] provinciae Narbonens[is] m[i]l[iti] legionis primae Minerv[iae] et sextae [Vic]tri[cis . . . .].

n. 86.

XII. 1576. Deae Vocontiorum.

D. M. ‖ Valentinio ‖ Fortunato ‖ mil. leg. I. Mo* ‖ Aur. Titus ‖ b. f. amico fct.

* „fuit fortasse cognomen *G[ordianae]* vel simile leg. I. M.“ adnotavit Hirschfeldius.

n. 87.

XII. 1874. Viennae.

D. [M.] ‖ Quieti A[etern]. ‖ L. Val. Castr[ensis] ‖ an. III m. VI d . . . . . ‖ Sedulus mil. [leg. I.] ‖ Minerviae b.[f? . . .] ‖ nepoti suo d[e suo f?] ‖ et s. [a. d.].

n. 88.

Gruter 561, 10. Arausione in arcu triumphali.

D. Sextio Victori ‖ legionis Minerviae ‖ signifero Tit. Silius ‖ hospes.

n. 89.

Or. 3478 = Gruter 562, 1. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aeternae ‖ Solemnio Fido milit. leg.

Digitized by Google

I. Minerviae imaginifero ‖ Maturinia Victorina con‖iugi carissimo ponendum ‖ curavit et sub ascia dedica‖vit.

n. 90.

Boiss. p. 299. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aete[r]‖nae Cassiani Lupuli mil. leg. I. M. P. . ‖ stip. VII qui vixit annis XXV di . ‖ bus XIV iuvenis optimi ‖ Cyrilla Marcellina mate[r] ‖ laboriosissima faciendu[m] ‖ curavit posterisque s. . . ‖ et sub ascia dedicavit ‖ procurante Gellio Iu[sto] ‖ seviro Augustale C. C. C. Aug. ‖ Lug.

n. 91.

III. 5333. „Seckau“ in castro.

Q. Carminio ‖ Latino et Carminio ‖ Cupito opt. leg. ‖ I. Min. ‖ Catulla avnc. et frat. ‖ f. c.

n. 92.

„Bull. d. corr. hell.“ 1889. p. 317. Heracleae Ponticae.

Ἰοῦστος Βικτωρίῳ ‖ Σαβίνῳ τῷ πάτρωνι ‖ ἑαυτοῦ κατεσκεύασα. ‖ τὸ λατόμιν ἐκ τῶν ‖ ἑαυτοῦ λεγεῶνος ‖ πρώτης Μινέρβα. ‖ φρουμεντάρις Αὐ‖γούστο[υ] χώρας Λουγ‖δούνου χαῖρε πολεῖτα ‖ πόλεως Οὐλοκασ‖σείνου.

II. Veteranorum.

n. 93.

Boiss. p. 303. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aete‖rnae L. Sabini Ama‖ndi veter. leg. I. Mine‖rve Ianuarinia ‖ Verina coniunx ‖ et Sabin. Victor ‖ [fi]lius heredes ‖ [p. c.] et s. a. d. d.

n. 94.

Boiss. p. 304. Lugduni.

. . . . . aeternae ‖ Salvio Memori ‖ vet. leg. I. M. ex opti‖one et Isatiae ‖ coniugi eius Alu‖disas vet. leg. I. M. ‖ genero et filiae ‖ pientissimae ‖ posuit.

n. 95.

Boiss. p. 304. Lugduni.

D. M. ‖ Iovino Vale‖rioni vet. ex leg. ‖ I. M. Iulia Ma‖terna

Digitized by Google

coniug‖i incompara‖bili memoriam ‖ posuit e medio‖critate sua et sub ‖ ascia dedicavit.

n. 96.

Boiss. p. 306. Lugduni.

D. M. ‖ M. Aurel. Primus ‖ veteranus leg. I. M. ‖ missus honest. mis‖sion. civis Remus vi[v]us ‖ sibi fecit et C. ‖ Modestinio Peregri‖no veterano leg. ‖ eiusdem misso honest. ‖ mission. civ. Agripp. ‖ contubernali mihi ‖ carissim. et sub as‖cia dedicaverunt.

n. 97.

Murator. 776, 1. Augustoduni.

D. M. ‖ C. Aemili ‖ Victoris ‖ veteran. ‖ leg. P. M. P. F. ‖ haeredes ‖ posueru‖nt.

n. 98.

Wilm. 2569. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aetern[ae] ‖ Vitalini Felicis vet. leg. [I.] ‖ M. homini sapientissim[o] ‖ et fidelissimo negotia[to]‖ri Lugdunensi artis c[re]‖tariae qui vixit annis [L?] ‖ VIIII m. V d. X natus est d[ie] ‖ Martis prob[a]‖tus die Martis missione[m]‖ percepit die Martis def[u]‖nctus est faciendum c[ur]. ‖ Vitalin. Felicissimus fi[li]‖us et Iulia Nice con[i]‖unx et sub ascia de-d[i]‖caverunt.

n. 99.

„Mitth. d. Gesellsch. f. vaterl. Alterth. i. Basel“ I. p. 9; cf. Momms. Helv. 279. Ex castro Rauricensi prope Augustam.

.... ‖ I diens XΛV. ‖ vetaeranus ‖ militavit in ‖ l. p. M. sig.

n. 100.

XII. 687. Arelate.

D. Vettitia Valeria viva sibi posuit.

M. Superinio Fruendo emerito leg. I. M. M. Vettit. Valeria coniugi incomparabili.

Digitized by Google

n. 101.

XII. 1749. Valentiae.

[D. M. ‖ et ‖ memoriae aeter. ‖ Petr]oni Cas[ti vet.] ‖ missi honesta ‖ missione ex leg. ‖ prim. Min. ex optio‖ne proc. ducenar. ‖ et Vitaliniae Florae ‖ coniugi eius ‖ vivi sibi ponend. ‖ curaver. et sub ‖ ascia dedicave‖runt.

---

n. 102.

Zell 1054 = Fabret. p. 176.

Dis Manib. L. Ogulnio C. f. Arn. Velo equo publico praefecto turm. alae II. leg. I. Minerv. vix. ann. LIIX mens. VII d. XIX ex testamento M. Ogulnius L. f. Arn. Auctus eq. Rom. patri optimo poni curavit h. m. d. m. a. in fronte ped. XIII in agro pedes XVI h. monum. ustrinum applic. non licet.

III. Centurionum.

n. 103.

VI. 3584. Romae.

Ti. Claudio Ti. f. [G]al. Vitali ex equite R. ‖ ordinem accepit in leg. V. [Mac.] successione ‖ promotus [ex] leg. V. Ma[c]. in leg. [I. It]al. donis d. ‖ torquib. armill. phaler. corona val[l]. bello ‖ Dacico successione promot. ex leg. I. Ital. in leg. ‖ I. Miner. [it]er. donis d. torquib. armil[l]. phaler. ‖ corona val[l]. bello Dacico successione pro‖mot. ex leg. I. Miner. in leg. XX. Vict. item prom. ‖ in leg. ead. item successione promotus ex leg. XX. ‖ Vict. in leg. IX. [Hi]sp. succ. promot. ex leg. IX. [Hi]sp. in leg. VII. Cl. P. F. item successit in leg. ead. ‖ milit. ϟ in II. pr. post. annis XI vixit annis XLI.

n. 104.

„Not. degl. Scav. d. Antich." 1891. p. 129. Romae.

I. O. M. ‖ Iunoni ‖ Herclenti ‖ Campestribus ‖ M. Ulpius Martialis ‖ ex decurione ‖ factus ϟ ab ‖ imp. Caesare ‖ Hadriano ‖ leg. I. Minerviae ‖ voto suscepto ‖ d. d.

n. 105.

Boiss. p. 300. Lugduni.

. . . . . Minerviae ‖ qui militavit ‖ [ϟ?] ann. VII ex cornucl. ‖ vixit ann. XXXXV ‖ posuit ei ‖ Appia mater ‖ miserruma.

Digitized by Google

n. 106.

IX. 2851. Histonii.

Ossa sita ‖ Sex. Magri ‖ Q. f. Arn. ‖ Saturnini ‖ ↄ leg. I. Miner.

n. 107.

VIII. 217. Cillii (Afric.).

[M. Petronius Fortunatus] .... militavit L annis IV in leg. III. Aug. ‖ librar. tesserar. optio signifer ‖ factus ex suffragio leg. IV. . . . . ‖ militavit ⊀ leg. II. Ital. leg. VII. . . ‖ ⊀ leg. I. Min. ⊀ leg. X. Gem. ⊀ leg. II. . . . . ‖ ⊀ leg. III. Aug. ⊀ leg. II[I]. Gall. ⊀ leg. XXX. Ulp. ‖ ⊀ leg. VI. Vic. ⊀ leg. III. Cyr. ⊀ leg. XV. Apol. ‖ ⊀ leg. II. Par. ⊀ leg. I. Adiutricis ‖ consecutus ob virtutem in ‖ expeditionem Parthicam ‖ coronam muralem vallarem ‖ torques et phaleras agit in ‖ diem operis perfecti annos LXXX ‖ sibi et ‖ Claudiae Marciae Capitolinae ‖ coniugi carissimae quae agit ‖ in diem operis perfecti ‖ annos LXV et ‖ M. Petronio Fortunato filio ‖ militavit ann. VI ⊀ leg. X[X]II. Primig. ‖ ⊀ leg. II. Aug. vixit ann. XXXV ‖ cui Fortunatus et Marcia parentes ‖ carissimo memoriam fecerunt.

n. 108.

XII. 264. In Gall. Narb.

Dis Ma. ‖ Numisiae Caesiae G. Numisi f. ‖ coniugi pientissimae vixit ‖ annis LX L. Solicius Aurelianus ‖ ↄ leg. V. Mac. et leg. p. Miner‖viae P. Fidelis se vivo et Nu‖misius Chrestus libertus sib. ‖ et suis fecerunt.

n. 109.

Zell 975.

Q. Numenio Q. f. Q. n. Ouf. Calvo Latino primopilo leg. Miner. mil. ann. XXVI vix. ann. XLII Numenia Vivania mat. f. c. in fr. ped. XIII s. in agr. ped. XIIX.

n. 110.

„Bull. ép." II. p. 185. Lugduni.

D. M. ‖ et quieti aeternae ‖ Sertoriae Festae Fab. Rom. filiae ‖ Sertori Fortunati ⊀ leg. III. Cyr. ‖ Antonianae quae vix. ann. XVII ‖ d. XXII Ti. Cl. Fab. Rom. Felix ⊀ leg. I. M. ‖

Digitized by Google

Antonianae coniug. sanctiss. ‖ ponend. curavit et sub asc. dedic. ‖
salvi redeatis b. ‖ salvi eatis b. ‖

n. 111.

II. 4461. Prope Isonam (Hisp.).

L. Aemilio ‖ L. fil. Gal. ‖ Paterno p. p. ‖ praef. fabr. Ↄ leg. VII. G. ‖ Ↄ leg. I. M. Ↄ leg. VII. Cl. ‖ Ↄ leg. XIII. G. Ↄ coh. V. urb. ‖ Ↄ coh. IIII. Pr. CCC leg. II. Aug. ‖ et p. p. ter donis donato ‖ ab imp. Traiano torqui‖bus armillis phaleris ‖ corona vallari bis ‖ in Dacia semel in Par‖thia ‖ Atilia L. fil. Vera be‖ne de se merito.

n. 112.

II. 2424. Bracarae.

L. Terentio ‖ M. f. Quir. Rufo ‖ praef. coh. VI. Britto. ‖ Ↄ leg. I. M. P. F. don. don. ab imp. Traiano bell. Dac. p. p. leg. XV. Apoll. ‖ trib. coh. II. vig. ‖ d. d.

n. 113.

III. 1918. Vergoratii (Dalmat.).

I. O. M. ‖ Sulpicius Cal‖vio c. leg. I. M. pr‖aepositus ch‖o. I. Belg. hoc in ‖ loco maiesta‖te et numin. ‖ eius servat‖us.

n. 114.

III. 1480. In Dacia.

Sex. Pilonius ‖ Sex. f. Ste. Mode‖stus Benevento ‖ ↿ leg. IIII. F. F. III. Hast. ‖ post. ann. XXXVII or‖dine accepit ex ‖ equite Romano ‖ militavit in leg. VII. C. P. F. et VIII. Aug. ‖ XI. C. P. F. I. Miner. P. F. ‖ stipendis centurio‖nicis XVIIII ‖ h. s. e. s. t. t. l.

n. 115.

III. 260. Ancyrae (Galat.).

D. M. ‖ M. Aebutius M. f. Ulp. ‖ Papir. Troiana Vic‖torinus Poetovio ‖ stip. XIV an. LXIII mil. ‖ leg. X. G. ↿ leg. XI. Cl. ‖ [Ↄ] leg. XIII. G. ↿ leg. I. Mine. ‖ [Ↄ] leg. XXII. Pr. ↿ leg. XIII. G. ‖ [Ↄ leg. VI]I. Cl. ↿ leg. XV. [Ap.].

n. 116.

III. 186. Aradi (Syr.).

M. Septimio M. f. Fab. Magno ↿ ‖ leg. III. Gal. iter. et leg.

IIII. Scyt. et ‖ leg. XX·V·V· iter. et leg. I. Miner. et leg. X. Fr. II ‖ L. Septimius Marcellus fratri optimo. ‖

Μάρκῳ Σεπτιμίῳ Μάρκου υἱῷ Φαβ. Μάγνῳ γ ‖ λεγεῶνος ϛ. Γαλατικῆς τὸ β̄ καὶ λεγ. δ̄. Σκυθικῆς καὶ ‖ λεγ. κ̄. Οὐαλερίας νεικηφόρου τὸ β̄ καὶ λεγ. ᾱ. Μινερ‖ουίας καὶ λεγ. ῑ. Φρετησίας τὸ β̄ ‖ Λούκιος Σεπτίμιος Μάρκελλος ἀδελφῷ ἀγαθῷ.

Tegulae.

n. 117.

a) Tegulae leg. *I. Min.*

I. Bramb. 4 A a 8 . Mus. Lugdun. (Cattvici fort. rep.)
II. „ 9 . . . . . Castris Albinianis.
III. „ 23 a. . Mus. Leidens. (Voorburgi fort. rep.)
IV. „ 63 a. . . . . „Wijk bij Duurstede".
V. „ 128 a. . . . . Noviomagi.
VI. „ 140 a. . . Prope „Calcar" aut in Hollandia.
VII. „ 165 a. . . . . „Ryndern".
B. J. 61, 72 . . . . . „
VIII. Bramb. 245 a. . . . . Geldubae.
IX. „ 436 a. . . . . Prope Coloniam.
X. „ 511 a. . . . . Bonnae.
B. J. 57, 209 . . . . . „
„ 59, 41 . . . . . „
„Wink. Progr." Bonn. 1888 (14, 18, 35) . . „
XI. B. J. 61, 72 . . . . . Cliviae.
XII. Bramb. 223 a. . . . . „Birten".

b) Tegulae leg. *I. Min. P. F.*

I. Bramb. 137 . . . . . Hollandiae loco ignoto.
II. „ 223 a. . . . . „Birten".
III. „ 245 a. . . . . Geldubae.
IV. „ 511 a. . . . . Bonnae.
B. J. 49, 181: LEG·I·P·M·F male lectum, opinor, pro I·M·P·F. . . . . „
„ 59, 41 . . . . . „
„ 72, 91 . . . . . „

Digitized by Google

B. J. 80, 231 . . . . . Bonnae.
V. „ 82, 19 . . . . . Coloniae.
VI. „ 60, 81 . . . . . Dormagi.
VII. „ 61, 73 . . . . . Veteribus.

c) Tegulae leg. *I. M. Anton.* [*P. F.*]
I. Bramb. 23 a. Voorburgi an Noviomagi incertum.
II. „ 128 a . . . . . Noviomagi.
III. „Winkelm. Pr.“ Bonn. 1888, 33, 34 . Castris Bonn.

d) Tegulae *variae*:
LEG · P · M ·
I. Bramb. 4 A b. . . . . Mus. Lugdunens.
II. „ 4 C 28 „Utrecht, proche du chateau de Britten“.
III. „ 128 . . . . . Noviomagi.
IV. „ 139 a Ex conlectione Chevalierii; Traiecti olim.
V. „ 511, 11 δ . . . . . Bonnae.
LEG · I · F · M:
B. J. 80, 231 . . . . . „
LEG · MI
Bramb. 511, 11 ζ . . . . . „
LEG · I · F · M
I. B. J. 49, 191 . . . . . „

e) Tegulae LEGIM [*aut* LEGINP *aut* LEGIMR]?
„Mitth. d. Ges. f. vaterl. Alterth. i. Basel“
I: „D. Röm. Inschr. d. Kantons Basel v. Dr. K. L. Roth“.

f) Tegulae LEGIM In Dacia.
„Arch. Ep. Mitth. a. Oestr.“ VI. 2.

---

g) Tegulae legionum *I. Min. et XXX · V · V ·*
I. Bramb. 137: LEG · I · M · P · F · ET · LEG. XXX · V V ·
Hollandiae locis ignotis.
II. B. J. 89, 211: LEG. I. ƎXXX . . . . . Bonnae.

Digitized by Google

Cognominum

legionis I. Minerviae index.

Leg. I. Minervia: n. 1, 4, 6, 8a, b, 9, 11a, b, 12a, b, 13, 16?, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 29, 32, 33, 37, 39, 40, 45, 46, 47, 49, 51, 57, 58?, 59, 61, 62, 64, 67, 73?, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 111, 113, 115, 116.

Leg. I. Minervia Pia Fidelis: n. 2, 3, 5a, 7, 10, 15, 19, 20, 31, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 48, 53, 54, 55?, 60, 65, 66, 68?, 69, 70!, 90, 97, 108, 112, 114.

Leg. I. Minervia Antoniniana: n. 63, 72, 110.

— — — Severiana: n. 52, (81).

— — — Gordiana: n. 24, 86?

Leg. I. Minervia: n. 1, 16?, 77, 87, 89, 104.

— — Minervi.: n. 16?, 79.

— — Minerve.: n. 93.

— — Minerv.: n. 6, 17, 18, 102.

— — Miner.: n. 62, 84, 103, 106, 116.

— — Mine.: n. 115.

— — Min.: n. 8a, 11b, 12?, 21, 22, 40, 67, 76, 91, 107.

— — Mi. (cf. Gord.): n. 86?

— — Me.: n. 12b.

— — M.: n. 9, 11a, 13, 28, 29, 32, 33, 37, 39, 45, 46, 47, 49, 51, 57, 58?, 59, 61, 64, 73?, 75, 78, 94, 95, 96, 98, 100, 111, 113.

Leg. I. Minerbes: n. 80.

— prima Minervia: n. 8b, 85?.

— prim. Min.: n. 26, 101.

— pr. Miner.: n. 25.

— pr. Min.: n. 23.

— p. M.: n. 99.

— Minervia: n. 88.

— Miner.: n. 109.

λεγ. ᾱ Ἀθηνᾶς: n. 5b.
— — Μινερουία: n. 116.
— πρώτη Μεινέρβα: n. 92.
Leg. I. Minervia P. F.: n. 2.
— — Miner. P. F.: n. 10, 19, 20, 114.
— — Min. P. F.: n. 7.
— — M. P. F.: n. 3, 5a, 15, 31, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 48, 53, 54, 55?, 60, 65, 66, 68?, 69, 70, 90, 112.
λεγ. ᾱ Μινερβία εὐσεβὴς πιστή: n. 27.
Leg. p. Minervia P. Fidelis: n. 108.
— — M. P. F.: n. 97.
— I. F. M. P. F. D.: n. 50.
— — M. Antoniana: n. 110.
— — — Anton.: n. 72.
— — — P. Ant.: n. 63.
— — — Severi.: n. 52.
— pr. Sever.: n. 81.
— I. Min. Gordiana: n. 24, (86?).
— p. M. F.: n. 56?
— I. M . . . . i . . . f: n. 14.
— — — . . . . . ?: n. 71, 74.
— — PRIMINI (?): n. 30.
? ? Minervia: n. 105.

Digitized by Go

TITULI
legionis XXX. Ulpiae.

A. *Tituli legatorum.*

n. 118.

VI. 1333. Romae.

L. Aemilio L. f. Cam. Karo co[s]. ‖ leg. Aug. pr. pr. provinciae Cappadociae ‖ leg. Aug. pr. pr. censitori provinciae Lugdunensis ‖ leg. Aug. pr. pr. provinciae Arabiae ‖ curatori viae Flaminiae leg. leg. XXX · V · V · ‖ praet. trib. pleb. quaest. Aug. ‖ trib. militum leg. VIII. Aug. ‖ trib. militum leg. VIIII. Hispanae ‖ Xviro stlitib. iudic. ‖ sodali Flaviali XVviro s. f. ‖ C. Iulius Erucianus Crispus praef. ‖ alae primae Ulpiae Dacorum ‖ amico optimo.

n. 119.

III. 2732. In Dalmatia.

. . . . . ‖ leg. A[ug]. pr. pr. ‖ provinc. Syriae ‖ leg. Aug. pr. pr. ‖ provinc. Brittaniae ‖ leg. Aug. pr. pr. pro‖vinciae German. ‖ Inferioris praef. ‖ aerari Saturni ‖ leg. leg. XXX. Ulpiae ‖ praetor. tribuno ‖ plebis quaestori ‖ Aug. [tribuno] lati‖clavio leg. X. Freten‖sis triumviro ‖ a. a. a. f. f. ‖ Aequenses ‖ municipes.

n. 120.

Bramb. 151. In pago „Birten“.

In h. d. d. pro ‖ salute imp. Severi ‖ Alexandiri Aug. de[o] ‖ Apollini dys. pro. Lu. S‖oliq. de. milites leg. XXX · V · V · P · F · sub cura ‖ agent. T. f. Apri. Com‖modiani leg. Aug. p. p. et ‖ Cannuti Modesti leg. ‖ leg. Sept. Mucatra ‖ imag. et Sept. Callus ‖ et Sept. Mucatra et ‖ Sept. Deospor. et Sept. ‖ Sammus et Sept. Mucatra ‖ candidati v. s. l. m. ‖ Maximo † et Aeliano ‖ cos.

Digitized by Google

n. 121.

Henzen 6048. Tarquiniis.

Q. Petronio Meliori viro ‖ cos. cur. r. p. Tarquiniens. ‖ et Graviscanor. praefecto frum. dandi legat. leg. ‖ XXX. Ulpiae curat. Purgens. ‖ et Ceretanor. leg. leg. ‖ VIII. Aug. praet. trib. pleb. ‖ kandid. quaest. prov. Narbon. quaest. sodali Aug. | Claudiali sexvir. turm. ‖ pr. trib. laticl. leg. pr. Min. ‖ Xviro stlitib. iudicand. ‖ ordo et cives Tarqui‖niensium patrono optimo quod rem p. fove‖rit et thermas resti‖tuerit.

B. *Tituli tribunorum.*

n. 122.

V. 865. Aquileiae.

[T.] Caese[rnio Statio] | Quincti[o Macedoni] ‖ Quinctia-[no c. u. cos.] ‖ sodali Aug. [curatori] ‖ viae Appiae p[raef. alim.] ‖ legato legio[nis . . . .] ‖ Piae Fidelis co[miti imp.] ‖ per orientem [praet. cand.] ‖ inter cives et p[eregr. trib.] ‖ plebis candida[to dilect. per] ‖ Africam Maur[etaniasq. q.] ‖ candidato t[ribuno mil.] ‖ [l]egionis tr[icesimae Ulp.] ‖ [Vi]ctricis t[riumviro] ‖ [au]ro argen[to aere f. f.] ‖ [pat]rono co[llegi fabr.] ‖ . . . d. [eor . . . .] ‖ . . . Servi[lius] ‖ . . . amic[o . . .].

n. 123 a.

III. 5211. Celeiae.

T. Vario T. fil. ‖ Clementi Cl. Cel. ‖ proc. Aug. provinciar. ‖ Raetiae Mauretan. ‖ Caesarensis ‖ Lusitaniae Ciliciae | praef. al. Britannicae miliar. ‖ praef. auxiliariorum tempore ‖ expeditionis in Tingitaniam ‖ missorum ‖ praef. eq. al. II. Pannoniorum ‖ trib. leg. XXX. Ulp. praef. coh. II. ‖ Gallorum Macedon. ‖ Valer. Urbanus ‖ Licin. Secundinus ‖ decuriones | alar. provinc. Mauretan. ‖ Caesarensis.

n. 123 b.

III. 5212. Celeiae.

T. Vario Clementi proc. ‖ provinciarum Belgicae ‖ Germaniae Superioris Germaniae ‖ Inferioris Raetiae Mauretaniae Caesarens. ‖ Lusitaniae Ciliciae praef. eq. al. Britannic. miliar. |

Digitized by Google

praef. auxiliorum in Mauretaniam Tingitanam ex ‖ Hispania missorum praef. eq. al. II. Pannonior. trib. mil. ‖ leg. XXX · V · V· praef. coh. II. Gallorum Macedoniae ‖ cives Romani ex Italia et aliis provinciis ‖ in Raetia consistentes.

n. 123 c.

III. 5214. Celeiae.

[T. Vario Clementi ‖ proc. Aug. prov. B]el[gicae German. ‖ utriusq. praef. alae Brittannicae] miliar. [praef. ‖ alae II. Pann. praef. auxiliario]rum ex Hispa[nia] ‖ missorum Mo[. . . in Maur. T]ingitan. trib. [mil.] ‖ leg. XXX · V · V· pr[aef.] coh. II. Gallorum [Maced.] ‖ tribun[i . . . . . et conductores] public[orum?] ‖ in R[aetia consistentes?].

n. 123 d.

III. 5215. Celeiae.

T. Vario Clementi ‖ ab epistulis Augustor. ‖ proc. provinciar. ‖ Belgicae et utriusq. Germ. ‖ Raetiae Mauret. Caesarens. ‖ Lusitaniae Ciliciae ‖ praef. equit. al. Britannicae miliar. ‖ praef. auxiliorum in Mauret. Tingitan. ‖ ex Hispania missorum praef. equit. al. II. ‖ Pannoniorum trib. leg. XXX · V · V· praef. ‖ praef. coh. II. Gallorum Macedonicae ‖ civitas Treverorum ‖ praesidi optimo.

n. 124.

Boiss. p. 334. Lugduni.

T. Marius Martialis trib. ‖ leg. XXX · V · V· Mariae Nicen ‖ libertae et coniugi carissimae faciendum curavit.

n. 125.

Murator. 1122, 4. Callii.

C. Saguro ‖ C. f. Clu. Prisco ‖ pr. design. trib. plb. ‖ quaestori urban. ‖ praef. equit. alae ‖ prim. Flaviae ci‖vium R. trib. legio‖nis XXX. Ulpiae Vic‖tricis praef. coh. ‖ III. Lingon. equitatae praef. fabr. ‖ IIIIvir. quinq. ‖ pontific. patron. ‖ municipi‖. decuriones et ‖ plebs urbana.

n. 126.

„Bull. d. corr." IX. p. 341. In Caria.

Αὐτοκράτο[ρα Καίσα] ‖ *ρα Θεοῦ Τρα[ϊανοῦ Παρ]*‖*θικοῦ υἱὸν [Θεοῦ Νερού]*‖*α υἱωνὸν Τ[ραϊανὸν Ἁ]*‖*δριανὸν [Σεβαστὸν ἀρ]*‖*χιερέα μέ[γιστον δη]*‖*μαρχικῆς [ἐξουσίας] τὸ ιγ΄ ὕπατο[ν τὸ γ΄]* ‖ *Τίτος Στατί[λιος . . . .]* ‖ *υἱὸς Πολλί[α . . . . .]*‖ *νος ἔπαρχ[ος λεγεῶνος]* ‖ *λ΄ Οὐλπία[ς] . . . . . .*

n. 127.

Orell. 3100. Arretii.

L. Petronio L. f. ‖ Sab. Tauro Volu‖siano v. cos. ‖ ordinario praef. prae. ‖ em. v. praef. vigul. p. v. trib. ‖ coh. primai praet. protect. Augg. n. n. item trib. coh. IIII. prae. ‖ trib. coh. XI. urb. trib. coh. III. vig. leg. X. ‖ et XIIII. Gem. prov. Pannoniae Superiori ‖ itim (!) leg. Daciae praeposito equitum sin‖gularior. Augg. n. n. p. p. leg. XXX. Ul‖piae centurioni deputato eq. pub. ‖ ex v. dec. Laur. Lavin. ‖ ordo Arretinorum patrono ‖ optimo.

C. *Tituli Rhenani.*

I. Militum.

n. 128.

Bramb. 106. „Holdoorn".

. . vo . sac ‖ . . ammi . . . . ‖ . cund . . . . . ‖ [mi]l. leg. XXX · [V · V·] ‖ v. s. l. m. ‖ Cerano . . .

n. 129.

Bramb. 220. Veteribus.

M. Antist. Placidin. ‖ M. Ulp. Aspadius I . . ‖ . . . L. Victor missi ‖ hon. missione ex ‖ [s]igniff. leg. XXX · D. D. ‖ [F]austino et Rufino ‖ co[s.]

n. 130.

Bramb. 433. Prope Coloniam.

C. Iulio Firmino ‖ victimario ‖ mil. leg. XXX · V · V· ‖ Agrip. stip. XXVIII ‖ et ‖ M. Aurelio ‖ Antiocho. mil. ‖ leg. XXX · V · V· h. f. c.

Digitized by Google

n. 131.

Bramb. 649. Ad ripam septentr. fluvii „Vinxtbach".

Finibus et ‖ Genio loci ‖ et I. O. M. milit. ‖ leg. XXX · V · V · ‖ M. Massiaeni‖us Secundus ‖ et L. Aurelius ‖ Dosso ‖ v. s. l. m.

n. 132.

Bramb. 646. Rigomagi.

I. O. M. ‖ et Genio loc[i] ‖ Marti Herc[u]l[i] ‖ Mercurio Am‖bio Marcis mi‖lites leg. XXX · V · V · ‖ M. Ulp. Panno ‖ T. Mans. Marcus ‖ M. Ulp. Lellavv[o] ‖ T. Aur. Lavinus ‖ v. s. l. m.

n. 133.

Bramb. 101. „Geldern; in het Neder-Rijksche Walt".

I. O. M. ‖ et Genio ‖ loci ‖ C. Candidinius ‖ Sanctus sign. ‖ leg. XXX · V · V · ‖ pro se et suis ‖ l. m. ‖ Aterno et Attico co[s].

n. 134.

Bramb. 211. „Birten".

(viri imago truncata)

(ursus)

Deo Silvano ‖ Cessorinius ‖ Ammausius ‖ ursarius leg. ‖ XXX · V · V · S · A · v. s. l. m.

n. 135.

B. J. 67, 47. cf. n. 40.

n. 136.

„Westd. Zeitschr. Corr." V. 12 = B. J. 80, 234. „Merten".

Nymphis sacrum ‖ T. Flavius Severinus signi‖fer leg. XXX · V · V · pro se ‖ et suis v. s. l. l. m.

n. 137.

Bramb. 512. „Dottendorf" prope Bonnam.

I. O. M. [et] ‖ Genio lo[ci] ‖ C. Iucund .... ‖ Similis m[il]. ‖ leg. XXX · [V · V ·] ‖ b. f. cos. [l. m.] ‖ Mamertino et Rufo ‖ [cos.].

n. 138.

B. J. 53, 238. Originis incertae. (Ex Turcii historia duc. Iul. Cliv. Mont.)

Digitized by Google

Marti sacrum C. Iul. ‖ Annalis c. a. leg. XXX · V · V· | P. F. in honorem civium ‖ d. d. l. m.

cf. Bramb. inscr. spur. n. 19.

n. 139.

Bramb. 202. In pago „Berthen".

I. O. M. ‖ Martius Victor ‖ sig. leg. XXX · V · V· ‖ Severianae Alexandri ‖ P. F. v. s. l. m. ‖ Agricola et Cle‖mentiano cos.

n. 140.

Bramb. 149. „Birten" (?).

Matribus ‖ Treveris | T. Paternius ‖ Perpetuus ‖ cornicular. | leg. leg. ‖ XXX · V · V· l. m.

n. 141.

Bramb. 145. „In Veterum ruderibus".

I. O. M. Iunoni Regine ‖ Minervae T. Quartini‖us Saturnalis signi‖fer leg. XXX · V · V· pro se ‖ et suis v. s. l. m. ‖ [i]mp. d. n. Gordiano et Aviola cos. Kal. Iul.

n. 142.

Bramb. 146. In pago „Birten".

I. O. M. Conser‖vatori Terti‖nius Vitalis ‖ mil. leg. XXX · V · V · S · A· ‖ I[I]IB praef. pro se ‖ et suis v. s. l. m. ‖ VI. Kal. Maias ‖ Lupo et Maximo cos.

n. 143.

Bramb. 201. „An der Beeck" prope „Xanten".

Matribus ‖ Brittis ‖ L. Valerius ‖ Simplex ‖ mil. leg. XXX · ‖ V · V· ‖ v. s. l. m.

n. 144.

B. J. 84, 257. „Monterberg" prope „Calcar".

Q. Vetinio ‖ mil. leg. [XXX.]* ‖ erede ‖ cur.

* supplevit Jos. Klein.

n. 145.

Bramb. 219. Sanctis?

Matribus ‖ Annaneptis ‖ Q. Vettius Quintus ‖ opt. leg. XXX · V · V · P · F · S · A· ‖ v. s. l. m. Maximo et ‖ Paterno coss.

Digitized by Google

n. 146.
B. J. 61, 64. „Rindern".
[Vagda]ver C[us]ti ‖ [sacr]um ‖ . . . . us Iustus ‖ [mil. leg.] XXX · V · V· ‖ [pro se] et suis ‖ v. s. l. m.

n. 147.
Bramb. 217. Sanctis?
D[eae] M[i]‖[ne]rva[e] [l.] O‖ . . . iu[s] mil‖[es] leg. XXX · V·V· ‖ . . pro se ‖ [et su]is v. s. l. m.

n. 148.
Bramb. 1078. „Magontiaci; in fossa propugnaculi S. Albani."
. . . . II. P. F. ‖ . . . . vodal ‖ . . . . aquilif. ‖ . . . . lp. Vict. ‖ . . . . eg. XIIII. Ge‖ . . leg. XIII. Gem. ‖ [leg. XX]II. Prim. P. F. ‖ . . q. stip. XLV ‖ an. LXX.

n. 149.
Bramb. 208. Veteribus (?).
M. Brittis Max . . . ‖ acis L. Anda . . . . . ‖ m. l. XXX · V · V· . . . ‖ . . n . prl . . . . . ‖ . . . . .

II. Veteranorum.

n. 150.
Bramb. 235. Asciburgi.
D. M. s. ‖ M. Caesio L. f. ‖ Mutilo ‖ veter. leg. XXX · ‖V · V· ‖ M. T. Caesi M. f. ‖ Kaesones haered. ‖ ex testamento fec. ‖ adiect. H. S. IX ∞.

n. 151.
Bramb. 166. Prope „Qualburg".
. . . . . ‖ Quadru[biis] ‖ et Geni[o] lo[ci] ‖ . . Flaviu[s] . [f.] ‖ Severu[s] . . . . . ‖ vet. leg. X[XX · ‖V · V· templum ‖ cum arbor[ibus] ‖ constituit ‖ v. s. l. m.

n. 152.
Bramb. 294. Duesseldorpi.
D. M. ‖ P. Gratini ‖ Primi vet[e]r. ‖ leg. XXX · V · V· ‖ h. f. c.

Digitized by Google

n. 153.

Bramb. 190. Prope „Calcar".

D. M. ‖ Iul[i]us Hiliario ‖ [v]eteranus ex ‖ leg[i]one XXX·V·V· ‖ frater f.

n. 154.

B. J. 55, 237. Prope vicum „Pont (Geldern)".

D. [M.] ‖ Primini[o] ‖ Tullio ve[ter]. ‖ leg. XXX · V · V· ‖ Ulp. Casua ‖ co[n]iugi pi[en] ‖ tissimo ‖ [et sibi v]iva[e f. c.].

n. 155.

Bramb. 373. Coloniae.

D. M. ‖ C. Severinio Viteali veterano ‖ honeste missionis ex b. f. cos. ‖ leg. XXX · V · V· Severinia Severina ‖ filia patri karissimo adseren‖te Vitalinio Hilarione liberto ‖ faciundum curavit.

n. 156.

Bramb. 215. Sanctis.

Fortunae ‖ sacrum ‖ C. Sextilius ‖ Lepidus vet. ‖ leg. XXX · V · V· ‖ pro se et suis ‖ v. s. l. l. m.

III. Centurionum.

n. 157.

Bramb. 124. E conlectione Guyotiana.

Alb[in]‖us V[ita]‖is ∠[leg.] ‖ XXX · V · [V·].

n. 158.

B. J. 57, 81. Coloniae.

T. Fl. Supero Ɔ leg. XXX. ‖ T. Fl. Constans Ɔ protec. ‖ fratri f. c.

n. 159.

Bramb. 321. Coloniae.

Matribus Paternis Hannanef. ‖ T. Fl. Victorinus ‖ IↃ leg. XXX · V · V· v. s.

n. 160.

Bramb. 335. Coloniae.

Mercurio ‖ T. Flavius ‖ V[i]ctori‖nus Ↄ leg. ‖ XXX · V · V· ‖ v. s.

Digitized by Google

n. 161.

Bramb. 627. „Erkelenz".

I. O. M. ‖ C. Iul. Fab. Procu[l]us ‖ c. leg. XXX · V · [V·] v. s. l. m.

n. 162.

„Westd. Zeitschr. Corr." 1891, p. 112. Coloniae.

Pro salute [i]mp. n. ‖ I. O. M. ‖ ceterisque diis ‖ et Genio loci ‖ M. Verecundini‖us Simplex > leg. ‖ XXX. Ulp. curam ‖ agens strato‖rum et peditum ‖ singularium cos. ‖ v. s. l. l. ‖ Macrino et Celso ‖ cos.

---

n. 163.

Bramb. 156. Prope Cliviam.

. . . Vital . . . . ‖ . . . per . . . ‖ . [m]il. leg. . . . . ‖ . Iul. . . . . Vere[cundus].

Lersch. „Centralmus." II. 56 supplevit: Vital[inio] [Lu]per[com]il. leg. [XXX · V · V·] [M.] Ul[pius] Vere[cundus].

n. 164.

Bramb. 204. „In ripa Veterensi".

I. O. M. D. ‖ . . . . . ‖ . . . . . ‖ leg. XXX · V · V· . . . . . ‖ . . . . . ‖.

D. *Tituli alibi exstantes.*

I. Militum.

n. 165.

VI. 2409. cf. tit. n. 76.

n. 166.

VI. 3334. cf. tit. n. 78.

n. 167.

VI. 3360. Romae.

D. M. ‖ M. Aemilio M. f. ‖ Cl. Nigrino Ara ‖ mil. fru. leg. XXX · V · V· ‖ h. f. c.

n. 168.

VI. 3361. Romae.

D. M. ‖ M. Cuspio ‖ Quieto frum. ‖ leg. XXX · V · V· ‖ Q. Flaccinius ‖ Verus frum. ‖ leg. eiusdem ‖ h. f. c.

Digitized by Google

n. 169.

VI. 3362. Romae.

D. M. ‖ T. Fl. Iucundo ‖ fr. leg. XXX. Ulp. ‖ Flavi Fruct[u]‖s et Victoro ‖ [f]r. leg. eiusdem ‖ hered. f. c.

n. 170.

X. 6095. Formiis.

D. M. ‖ Victori Iuli ‖ **mil. frum.* ‖ Marciani servo ‖ **leg. XXX. Ulp.* ‖ benemerenti ‖ vixit annis XV.

*Versus 3 et 5 interscripti sunt.

n. 171.

V. 3105. Montegaldae.

Nemesi sacr. ‖ A. Considius ‖ M. f. Q. n. Capi‖to mil. l. XXX. ‖ Ulp. Vic. v. s.

n. 172.

Boiss. p. 335, 32. Lugduni.

D. M. ‖ Aemili Venusti mil. ‖ leg. XXX · V · P · F · interfe‖cti Aemili Gaius et ‖ Venusta fil. et Aemi‖lia Afrodisia li‖berta mater eor‖um infelicissim[a] ‖ ponendum curave. ‖ et sibi vivi fecer. et sub ‖ ascia dedi[ca]ver. adi‖tus liber exceptus est ‖ librarius eiusdem leg.

n. 173.

Boiss. p. 340, 38. Lugduni.

. . . . . o Liberal[i] ‖ [mil. (*vel „vet.“*) leg. X]XX · V · V · Li . . . ‖ . . . stip. XXV . . [vixit annis] ‖ XLIII m[ensibus] . . . [diebus] ‖ VIIII avi . .

n. 174.

Eph. ep. IV. 368, 206. Titulus ineditus Lugdunensis.

T. Fl. Ulfus sig. leg. XXX · V · V ·

n. 175.

Boiss. p. 334 = Henzen 6816. Lugduni.

[D. M.] ‖ et memoriae aete[r]‖nae Celerini Fide[lis] ‖ civis Batavi mil. l. ‖ XXX. exacti proc. p. L[ug]. ‖ [qu]i vixit ann. XXXXI [mo]‖riens reliquit super[sti]‖tes liberos tres Cele‖rinius Augend[us] ‖ vir a mill. fratri [ca]‖rissimo et Matur[ini] [a] pia

Digitized by Google

coniugi ca‖rissimo facien‖dum curarunt ‖ et sub ascia dedicave‖runt.

n. 176.

XII. 683. Arelate.

D. M. ‖ Iustiniae Lu‖pule Fannius ‖ Paternus mi‖les leg. XXX · V · V[?]* ‖ coniugi inco‖nparabili posu‖it fe . li . . . . .

*cf. supra p. 43.

n. 177.

III. 6764. Ancyrae (Galat.).

. . . . ‖ Sanc‖tinius ‖ Severus ‖ signif[er] ‖ [le]g. XXX. ‖ VVSAC*‖ROSOMIT†.

*„S[everianae] Al[exandrianae]“ proposuit Domaszewskius. †„posuit“ fortasse.

II. Veteranorum.

n. 178.

V. 2391. Vigoentiae prope Ferraram.

[L.] Lepidius Iustus ‖ ve[t]. le[g]. XXX. ‖ Ulpia[e] Victricis ‖ Sempronius Redem[p]tus ‖ [fili]us et Numil[i]a ‖ Marcel[l]a ‖ coniunx [f.] c.

n. 179.

V. 5010. „In castro Stenico“ prope Tridentum.

. . . . . ‖ M. Ulpiu[s] ‖ Bellicus ‖ vet. leg. ‖ XXX · V · V· sibi ‖ et suis.

n. 180.

III. 2064. Salonis.

M. Veratio ‖ Severino ‖ defunct. an. V. ‖ M. Veratius ‖ Severus vet. leg. ‖ XXX. Ulp. Vic. et ‖ Licinia vivi ‖ posuerunt ‖ fil. suo et sibi.

n. 181.

Murator. 1088, 5. Cabilloni.

D. M. ‖ et aeternae memoriae Iustin‖i Mercatoris civis Treveri ‖ veterani leg. XXX · V · V · V* et ‖ Natiniae Valentinae civi ‖ Agrippinensi coniugi eius ‖ Mercator et Mercurial. fil. ‖ vivo patri ponendum cur.

*suspectum.

Digitized by Google

n. 182.

„Bull. ép." II. 186. Lugduni.

D. M. ‖ et memoria aeternae ‖ Quintini Primani ‖ civis Treveri vet. ex ‖ leg. XXX · V · V· Alexandrian. ‖ Valeria Vera coniugi ‖ karissimo p. c. et ‖ sub ascia dedicavit ‖ et sibi viva ponend. curavit.

n. 183.

Boiss. p. 338 sq. Lugduni.

D. M. ‖ et quieti aeternae M. ‖ Aulini Antonini vet. ‖ leg. XXX. Ulp. Vic. et Titiae ‖ Privatae coniugi eius ‖ vivi sibi et posterisque ‖ suis ponendum curaver. ‖ et sub ascia dedicaver.

n. 184.

Boiss. p. 338. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ‖ aeternae C. Anni ‖ Flaviani vet. ex leg. XXX. ‖ Annius Resp[e]ctus et ‖ Iulia Restituta filius ‖ et coniunx quae v . . .

n. 185.

Boiss. p. 337. Lugduni.

. . . et memoriae ‖ aeternae ‖ Rusticini ‖ Erenni vet. ‖ leg. XXX. Vic. qui ‖ vixit anni LXXXX ‖ patri pientissi. ‖ Rusticinius ponen‖dum curavit et ‖ Estivia Ursa con‖iux qu[a]e cum eo ‖ vixit annis XXXXII si‖ne ula macula et ‖ sub ascia dedicaverunt.

n. 186.

Boissieu. p. 340. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ‖ aeternae ‖ Satriae Ursae ‖ femine dulcis‖sime Verecun‖din. Senilis ‖ vet. leg. XXX · V · V· ‖ coniug. et sibi ‖ vivus ponen‖[du]m curavit ‖ et sub ascia dedi[cavit].

n. 187.

Boiss. p. 340. Lugduni.

D. M. ‖ L. Metti Firmi ‖ emer. leg. ‖ XXX · V · V· ‖ L. Mettius ‖ Hilarus frat. ‖ carissimo.

igitized by Googl

n. 188.

Renier „Compt. rend.“ 1865, p. 112. Lugduni.

D. M. et ‖ memoriae aeternae ‖ M. Verini Ursionis vet. ‖ miss. honesta missio‖ne ex leg. XXX · V · V· ‖ Verinia Marina do‖mino patrono et con‖iugi karissimo sibique ‖ viva fecit et Verini ‖ Ursa Aeternus Mari‖nus Victor fili patri ‖ pientissimo ponend. ‖ curaverunt et sub ‖ ascia dedicaverunt.

III. Centurionum.

n. 189.

„Bulletino“ 1845, p. 132 = Eph. ep. I. p. 85, 25. Fabriani.

C. Caesius C. f. Ouf. Silvester benef. pr. pr. evoc. Aug. leg. II. Aug. leg. IIII. F. F. leg. III. Gall. leg. VI. Ferr. leg. XXX · V · V· p. p. praef. castrorum leg. IIII. F. F. [do]nis donatus bello Dacico bis [tor]quibus armillis phale[ris] [pon]tifex curator [viarum] Umbriae et Piceni datus [ab imp. An]tonino Aug. pio p. p. patronus municipi.

n. 190.

Eph. ep. V. p. 367, 625. Siccae (el-Kef.).

Q. Iulio C. f. Quir. ‖ Aqu[i]lae ‖ equo publico ‖ adlecto in quinq. ‖ decurias ⁊ leg. I. Adiu‖tricis ⁊ leg. XXX. Ulpi‖ae Victricis ⁊ leg. X. ‖ Fretensis ‖ Iulius Fidus Aquila ‖ fratri optimo decreto ‖ ordinis posuit p. p. ‖ remissa.

n. 191.

VIII. 2354. Thamugadi.

Victoriae ‖ Parthicae ‖ Aug. sacr. ‖ ex testamento ‖ M. Anni M. f. Quir. ‖ Martialis mil. ‖ leg. III. Aug. duplic. ‖ alae Pann. dec. alae ‖ eiusdem ⁊ leg. III. Aug. ‖ et XXX. Ulpiae Victric. ‖ missi honesta ‖ missione ab imp. ‖ Traiano optimo ‖ Aug. Ger. Dac. Parth. ‖ sing. H. S. VIII XX. p. R. min. ‖ Annii M. lib. Protus ‖ Hilarus Eros ‖ adiectis a se H. S. III ‖ ponend. curaver. ‖ idemq. dedicaver. ‖ d. d.

n. 192.

VIII. 217. cf. n. 107.

Digitized by Google

n. 193.

„Bull. ép." II. p. 185. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ‖ aeternae ‖ L. Septimi L. f. n. ‖ Pannonius d. Ulp. ‖ Papir. Petavione ‖ Marcellinus Ↄ leg. I. ‖ Adiutricis item ‖ leg. XIIII. Gemine item ‖ leg. XXX · V · V · S · A · Aelia ‖ Clementina coniux ‖ et Sept. Marcellus et Sept. Marcellianus ‖ et Sept[i]mia Marcella ‖ fil. et h. f. c. et sub asci[a]‖ dedicaverunt.

n. 194.

V. 7009. Taurinis.

. . . imaeini . . . . . ‖ . . anno non[o] . . . . ‖ cum permisit [domini nostri] sic me semper [dilexerunt] ‖ et mihi vitem deder[unt in] ‖ Ulpia legione missus [mox vi]tam probus piusq. vixi . . . ‖ qui gaudebant ordinat[ione mea] ‖ hi mei miseri parente[s] ‖ quot Tiburtius fuerit.

---

n. 195.

XIV. 4178b. Civit. Lavin.

Fragmentum magnae tabulae marmoreae.

. . . . . ‖ . . . rimig. Germ . . . ‖ . . F. item Germ . . . ‖ XXX · V · V · qua . . . . ‖ patrono et Clu . . . . ‖ iuvenum Lanivin . . . ‖ ob merita eius . . .

n. 196.

VII. 1335, 3. Camuloduni.

„Extrinsecus in margine superiore, quem tegebat operculum vasculi ex terra rubra factum; ornatum est anaglyphis venationum et muneris gladiatorii, supra quae inscriptio exstat litteris optimis haec":

Secundus Mario	*Memnon Sac VIIII*	*Valentinu*	*Legionis XXX*
(venator) (venator)	(secutor)	(retiarius)	(cervi duo)
(ursus)	(victor)	(victus digitum tollens)	(lepus) (canis)

n. 197.

V. 6890. In summo monte S. Bernardo.

[le]g. XXX · V · [V·] Tabella argentea.

. . . . M

Digitized by Google

Tegulae.

n. 198.

a) Tegulae leg. *XXX.*

I. Bramb. 4 A c 1, 2 . . . Cattvici creduntur rep.
II. „ 4 B VIII . . . . . Veteribus.
III. „ 23 e 1, 2 . . . . . Fori Hadriani.
IV. „ 60 c 1, 2 . . . . . Traiecti.
V. „ 63 a . . . . . „De Meeren".
VI. „ 128 i 3, 8 $\alpha\beta\gamma$ . . . . Prope Noviomagum.
VII. „ 139 e 1 . . . . Ex conlectione Chevalierii.
VIII. „ 227, 1, 2 . . . . . „Alpen".

b) Tegulae leg. *XXX · V · V ·*

I. Bramb. 23 e 3 . . . . . Fori Hadriani.
II. „ 128 i 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10 . . Prope Noviomagum.
III. „ 137, 1 . Ex conlectione Papenbroeckiana.
IV. „ 139 e 2, 3, 4, 5 . . Ex conlectione Chevalierii.
V. „ 140 e . „Holdoorn" prope Noviomagum.
VI. „ 185 b, c . . . . . „Calcar".
VII. „ 193 . . . . . „Louisendorf (Geldern)".
VIII. „ 223 i 1, 2, 3 $\beta\gamma\delta\varepsilon\zeta$ . . . . Veteribus.
IX. „ 629 b 1 . . . . . Aquisgrani.
X. „ 436 e 1, 2, 3 . . . . . Coloniae.
XI. „ 1501 (valde incertum) . . In Nassovia.
XII. B. J. 73, 110; cf. 87, 212 . . . . Coloniae.
XIII. „ „ „ 154 . . . . . Aquisgrani.
XIV. „ „ „ 209 . . . . . Coloniae.
XV. „ „ 86, 288 . . . . . „
XVI. „Westd. Zeitschr. Corr." II. 54 . Aquisgrani.
XVII. „Westd. Zeitschr." VII. p. 306 . „Süd-Holland, Woerden".

XVIII. III. 4663 . . . . . Carnunti. Vindobonae.
XIX. „Arch. Ep. Mitt. a. Oest." III. 147 . Brigetione.

Digitized by Google

c) Tegulae leg. *XXX. Anton.*

Bramb. 128 i 11, 12 . . . . . Prope Noviomagum.

d) Tegulae leg. *XXX.* . . . (fractae).

I. Bramb. 1 . . . . . „Egmond“?.
II. „ 63a . . . . . „Wijk bij Duurstede“.
III. „ 144 d . . . . . Cliviae.
IV. „ 223 i 3 *α* . . . . . Veteribus.
V. „ 240 a . . . . . „Crefeld“.
VI. B. J. 81, 208 . . . . . Divitiis.
VII. „ „ 89, 211 . . . . . Bonnae.
VIII. „ „ 21, 39 . . . . . Trepitiae.

Roth in „Mitth. d. Gesellsch. f. vaterl. Alterth. in Basel“ I. p. 17 . . . . . „Augst.“ n. 198.

e) Tegulae *variae.*

I. Bramb. 225: leg. XXX. (num accurate descriptum sit dubium) . . . . . „Grünthal“.
II. Bramb. 4 A c 3: leg. XXX. C. C. P. F. . . Cattvici.
III. „ 436, 9, 2: C. G. P. F. ‖ M. XXX . . Coloniae.

Cognominum

legionis XXX. Ulpiae index.

Leg. XXX.: n. 76, 129, 135, 144?, 158, 175, 184, 196.

— — Ulpia: n. 119, 121, 123a, 127, 162, 169, 170, 176, 192.

λεγ. λ'. Οὐλπία: n. 126.

Leg. XXX. Victrix: n. 185.

— — Ulpia Victrix: n. 78, 118, 122, 123b, c, d, 124, 125, 128?, 130, 131, 132, 133, 136, 137?, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 167, 168, 171, 173, 174, 178, 179, 180, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 197.

Leg. XXX. Ulpia Victrix Pia Fidelis: n. 120, 138, 139, 145, 172, 176?

Digitized by Google

Leg. XXX. Alexandriana: n. 182.
— — Ulpia Victrix Severiana Alexandriana: n. 134, 139, 142, 145, 193.
Leg. XXX. Ulpia Victrix Valeria (?): n. 181.

Leg. XXX.: n. 76, 129, 135, 144?, 158, 175, 184, 196.
— — Ulp.: n. 123a, 162, 169, 170, 192.
— — Ulpia: n. 119, 121, 127.
λεγ. λ'. Οὐλπία: n. 126.
Leg. XXX. Vic.: n. 185.
Ulpia legio: n. 194.
Leg. XXX · V · V·: n. 78, 118, 123 b, c, d, 124, 128?, 130, 131, 132, 133, 136, 137?, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 167, 168, 173, 174, 179, 186, 187, 188, 189, 195, 197.
Leg. XXX. Ulp. Vic.: n. 171, 180, 183.
— — Ulpia Victrix: n. 125, 148, 178, 190, 191.
— tricesima Ulpia Victrix: n. 122.
— XXX · V · P · F.: n. 172.
— — — V. P. F.: n. 120, 138.
— — — — ⅂ [P. F.; ⅁?]: n. 176.
— — — — P. F. S. A.: n. 145.
— — — — S. A.: n. 134, 142, 193.
— — — — Severiana Alexandri P. F.: n. 139.
— — — — SAC = S[ever]. Al[ex].: n. 177.
— — — — V (?): n. 181.

Addendum.

Ad p. 38 adn. 1: Accedunt tegulae duae legionis XXX., Vindobonae in solo aquaeductus repertae; cf. Fuhrmann „Historische Beschreibung der Stadt Wien" I. p. 104 sq., „Allg. Kirchen- und Weltgeschichte von Oesterreich" I. p. 716. Nuperrime Kubitschek in „Xenia Austriaca" Vindob. 1893 I. p. 29 haec protulit: „Von anderen Truppenkörpern ausser diesen

3 Legionen (XIII, XIV, X) haben nur noch die legio XXX Ulpia victrix, die sich irgendwann durch kurze Zeit am Garnisondienst in Brigetio, Carnuntum und Vindobona betheiligt haben muss ..... durch Ziegelstempel eine Erinnerung zurückgelassen". Sed paulo accuratius illud „irgendwann durch kurze Zeit" potuit circumscribi. Constat enim inter annos 106 et 120 in Pannonia tetendisse legionem XXX. Ulpiam, cf. supra p. 51 sqq.

Tabula argumenti.

		pagina
Caput I.	De origine et nominibus legionis I. Minerviae . .	4— 30
§ 1.	De origine legionis	4— 25
§ 2.	De nominibus legionis	26— 27
§ 3.	De origine militum legionis	27 — 30
Caput II.	De origine et nominibus legionis XXX. Ulpiae . .	31— 46
§ 1.	De origine legionis	31— 40
§ 2.	De nominibus legionis	40— 44
§ 3.	De origine militum legionis	44— 46
Caput III.	De legionibus I. Minervia et XXX. Ulpia inde a primordiis usque ad annum 874/120 . . .	46— 53
§ 1.	De legione I. Minervia	46— 50
§ 2.	De legione XXX. Ulpia	50— 53
Caput IV.	De legionibus I. Minervia et XXX. Ulpia in Germ. Inferiore inde ab a. 874/120	53— 74
§ 1.	De castris et stationibus legionum	53— 58
A.	Legionis I. Minerviae	53— 56
B.	Legionis XXX. Ulpiae	56— 58
§ 2.	De historia legionum I. Minervia et XXX. Ulpia . .	58— 74
Caput V.	Index militum legionis I. Minerviae	75— 81
Caput VI.	Index militum legionis XXX. Ulpiae	81— 84

Tituli
legionum I. Minerviae et XXX. Ulpiae. Accedunt indices cognominum . . . . . 85—127

Digitized by Google

DE NOTIONUM
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ET ΣΟΦΙΣΤΗΣ
USU RHETORICO

SCRIPSIT

CAROLUS BRANDSTAETTER.

Digitized by Google

Quicunque ad legendos seu tractandos rhetorum veterum libros adverterit animum, non mediocriter, puto, desiderabit subsidia lexici technologici. Quod cum pace velim dictum Ernestii, cuius manes succensere mihi non spero, utpote qui ipse libere profiteatur in fine praefationis lexici techn. Gr. rhet. p. XXIII: ‘Quos mihi libelli iudices fingo et opto, scient, quantas hoc genus literarum difficultates habeat; intelligent, cum talis libelli summa perfectio ab infinito propemodum lectionis observationisque labore pendeat, quam humanum sit, quaedam non observare, omnia legere non posse’. Post hoc biennium centesimum vitae explebit Ernestii liber annum — progeniem adhuc non habet. Verum tamen viam ipse vir doctus digito monstrat, qua locupletiorem et erroribus liberiorem thesaurum parare possimus, videlicet ‘diligentius legendo, observando diligentius’. Hoc igitur in votis, ut plures, quam adhuc ausi sunt, aggrediantur rhetoricorum scriptorum reliquias iisque, quae alii praestiterunt, subsidiis instructi peculiarem singulis terminis arte et via tractandis operam navent.

Ipse igitur pro mea parte conatus sum satisfacere his votis, cum pauca quaedam artis vocabula suscepi persequenda per totum rhetoricae ambitum — id enim primarium est, simodo fructuosum studium esse nostrum cupimus; nisi enim totum tenemus, non licet recte iudicare de partibus. At si paucae sunt, quas illustrabimus voces, eo maioris mihi visae sunt momenti, notiones dico *πολιτικός*, *σοφιστής*, *σοφιστικός*.

Sunt enim in numero earum vocum technicarum, quae ut non facile brevi demonstratione adumbrantur, ita accurata tractatione imprimis indigent, quoniam cum tota rhetorica doctrina, praecipue cum artis et definitionibus et partitionibus tam artam habent rationem, ut non paucorum locorum interpretatio ex harum potissimum notionum definitione pendeat; tantamque dubitandi praebuerunt materiam, ut non nulli, iique vel novissimis temporibus, verum horum vocabulorum sensum non sint assecuti.

Atque hac provincia ita studebimus fungi, ut temporum ratione habita quo quaeque significatio modo ex etyma vocis vi orta sit demonstremus. Illud enim iure postulamus non solum a quovis linguae thesauro, sed vel maxime ab huius generis commentatione, ut interpretando et observando origo quasi et progressus vocabuli ad temporum ordinem quam accuratissime enucleentur et quo vinculo singulae significationes inter se coniunctae sint, ad artis logicae leges inquiratur.[1])

Quibus praemissis aggrediamur notionem *πολιτικός*.

1) Cf. Reisig, Vorlesungen über lat. Sprachwissenschaft, ed. Fr. Haase, Leipz. 1839 p. 286.

Digitized by Google

CAPUT I.

De notione vocis πολιτικός.

Scripsit de notione vocis *πολιτικὸς* primus, quantum inveni, Cresollius e societate Iesu Armoricus in theatri rhet. l. I c. 3 (a. 1620), ita tamen, ut paucis pagellis 'quis esset *πολιτικὸς* quidque *πολιτικὸς* a sophista et praestantissimo dicendi artifice dissentiret' non tam diligenter tractaret, sed potius neque auctoribus neque temporibus disiunctis leviter tangeret.

Post eum aliquid suppeditant Langbaenius (a. 1638) et Tan. Faber (a. 1663) in adnotationibus ad Ps. Longini *περὶ ὕψους* libri c. I factis, quorum utriusque verba in eiusdem libelli editione iteravit paucis de suo additis Iac. Tollius (a. 1694); Fabri adnotationem repetiit etiam Schaefer in apparatu Dionysii Hal. de comp. v. libro adiecto p. 6 (a. 1808). Quae Morus textui Ps. Long. c. XXXIV subiecit (a. 1769), paulo remotiora sunt a nostro instituto.

Tum aliquanto subtilius, sed ne is quidem ad rei integram cognitionem satis accommodate, de voce *πολιτικὸς* disseruit Io. Christ. Ernesti in lex. techn. Gr. rhet. p. 278 sqq., qui 'ut aliis locis congerendis supersedere possit,' nescio quomodo nos ablegat ad Cresollii inopias potius quam copias. Ernestii verba maximam partem nunc transierunt in Stephani thesaurum s. v. Pauci alii suo loco nobis erunt commemorandi.

Ex viris doctis recentioris aetatis nemo, quod sciam, hac de re subtilius inquisivit, nisi quod H. Baumgart (Ael. Ari-

Digitized by Google

stides als Repr. d. soph. Rhet. des II. Jahrh. d. Kaiserz. 1874), Ric. Volkmannus (Die Rhet. der Griechen u. Römer[2] 1885; et in Hdb. d. Altert.-wissensch. Iw. Mülleri[1] II 455 sqq.[1])), Blassius (Die att. Beredsamkeit[2] II p. 107 et 383), quem intellegerent *πολιτικὸν λόγον* non potuerunt non declarare strictim. Iam vides ipsorum veterum libros unum nobis relinqui fontem.

Initium censurae nostrae faciamus ab Isocrate, qui quo sensu notione *πολιτικὸς λόγος* — hac enim locutione plerumque hoc adiectivum adhibet proprieque id genus orationum, cui ipse indulget cuiusque disciplina valde gloriatur, ita appellat — utatur propterea non facile est ad demonstrandum, quia solidis rhetoricae artis formis nondum usitatis orationum genera his temporibus non clare distinguuntur ipsiusque insuper Isocratis *συντάγματα* suum sibi proprium locum vindicant. Exaremus igitur primum ea, quae Isocrates praebet, exempla, ut de sensu postmodo disputemus:

Or. XV 46 legimus: *προῄρηνται γράφειν λόγους οὐ περὶ τῶν ὑμετέρων συμβολαίων, ἀλλ' Ἑλληνικοὺς καὶ πολιτικούς, οὓς ἅπαντες ἂν φήσειαν ὁμοιοτέρους εἶναι τοῖς μετὰ μουσικῆς καὶ ῥυθμῶν πεποιημένοις ἢ τοῖς ἐν δικαστηρίῳ λεγομένοις.*

Ibid. § 260: *ἵνα καὶ τοῦτο ποιήσω φανερὸν, ὅτι περὶ τοὺς πολιτικοὺς λόγους ἡμεῖς ὄντες, οὓς ἐκεῖνοι* (scil. *οἱ περὶ τὰς ἔριδας σπουδάζοντες*) *φασιν εἶναι φιλαπεχθήμονας, πολὺ πραότεροι τυγχάνομεν αὐτῶν ὄντες.* — II 51: *καί φασιν οἱ μὲν διὰ τῶν ἐριστικῶν λόγων, οἱ δὲ διὰ τῶν πολιτικῶν, οἱ δὲ δι' ἄλλων τινῶν φρονιμωτέρους ἔσεσθαι τοὺς αὐτοῖς πλησιάζοντας.* In or. XIII 21 cum dicit: *οὐ μὴν ἀλλὰ συμπαρακελεύσασθαί γε καὶ συνασκῆσαι μάλιστ' ἂν οἶμαι τὴν τῶν λόγων τῶν πολιτικῶν ἐπιμέλειαν*, suas ipsius orationes notat ad *ἐπιείκειαν* potius quam *ῥητορικὴν* utiles cumque reipublicae arte coniunctas; quibus — totum genus si spectas, non praestantiam — pares sunt, quas hisce verbis notat ibid.

1) Ubi hunc librum laudo, paginas prioris editionis notavi; altera editio (a. 1890) eadem praebet.

Digitized by Google

§ 9: *οὐ μόνον δὲ τούτοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς τοὺς πολιτικοὺς λόγους ὑπισχνουμένοις ἄξιον ἐπιτιμῆσαι.*[1])

Intellegimus ex his exemplis primum *τοὺς πολιτικοὺς λόγους* ab Isocrate opponi *τοῖς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων*, i. e. iudicialibus (XV 46), quae oppositio voce *πολιτικὸς* non adhibita iterum occurrit or. XV 3, 276, XII 11, deinde disiunctionem fieri inter *πολιτικοὺς λόγους* et *ἐριστικούς* (XV 260, II 51, XIII 9, 21). Iam vero quia hinc nondum certum de vi huius adiectivi iudicium facere licet, videndum est, qua ratione ipse Isocrates circumscribat notionem *πολιτικοῦ λόγου*. Neque exiguam indiciorum copiam praebet, ut quid proprium sit huius notionis, quid adventicium, certo possimus disiungere. Iam enumeremus, quae imprimis apta videntur: Or. XII 11 dicit Isocrates: *ἐπὶ τὸ φιλοσοφεῖν καὶ πονεῖν καὶ γράφειν, ἃ διανοηθείην, κατέφυγον, οὐ περὶ μικρῶν τὴν προαίρεσιν ποιούμενος οὐδὲ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων οὐδὲ περὶ ὧν ἄλλοι τινὲς ληροῦσιν, ἀλλὰ περὶ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βασιλικῶν καὶ πολιτικῶν πραγμάτων.* ibid. § 2: (*τοὺς δικανικοὺς λόγους ἐάσας*) *ἐπραγματευόμην τοὺς περὶ τῶν συμφερόντων τῇ πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι συμβουλεύοντας.* X 5: *οὓς ἐχρῆν περὶ τὰς πράξεις, ἐν αἷς πολιτευόμεθα, τοὺς συνόντας παιδεύειν.* III 10: *ἡγοῦμαι μάλιστα πρέποντας ἐμοὶ τοὺς περὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ περὶ τῶν πολιτειῶν παραινοῦντας* (cf. XV 85. 321). XV 258: *τινὲς βλασφημοῦσι περὶ τῶν λόγων τῶν κοινῶν καὶ τῶν χρησίμων.* ibid. 276: *οὐκ ἔστιν ὅπως ποιήσεται τὰς ὑποθέσεις ἀδίκους ἢ μικρὰς ἢ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων, ἀλλὰ μεγάλας καὶ καλὰς καὶ φιλανθρώπους καὶ περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων.* V 10: *νομίσας οὐδέποτ' ἂν εὑρεθῆναι καλλίω ταύτης ὑπόθεσιν οὐδὲ κοινοτέραν οὐδὲ μᾶλλον ἅπασιν ἡμῖν συμφέρουσαν.* IV 189: *τοῖς μεγάλ' ὑπισχνουμένοις οὐ πρέπει περὶ μικρὰ διατρίβειν οὐδὲ τοιαῦτα λέγειν, ἐξ ὧν ὁ βίος μηδὲν ἐπιδώσει τῶν πεισθέντων.* Ex epistulis (quae si non sunt Isocratis, certe eum, cui debentur, Isocratis sententiam prorsus expressisse concedendum est) duos adiungam locos:

1) *πολιτικοῦ λόγου* commemoratio, quae est or. XV 77, a rhetorico usu remotior est.

Digitized by Google

ep. IX 7: *μὴ τοὺς ἡδίστους τοῖς ἀκούουσιν, ἀλλ' ἐξ ὧν ὠφελήσουσι καὶ τὰς πόλεις τὰς ἑαυτῶν καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας*, et ep. V 4: *προαιρεῖσθαι δὲ τὴν παιδείαν τὴν περὶ τοὺς λόγους, οἷς χρώμεθα περὶ τὰς πράξεις τὰς προσπιπτούσας καθ' ἑκάστην τὴν ἡμέραν καὶ μεθ' ὧν βουλευόμεθα περὶ τῶν κοινῶν.*

Itaque ex omnibus, quos congessimus, locis apparet earum, quas Isocrates significat, orationum proprium esse et commune, quod spectant ad communem civitatis sive totius Graeciae utilitatem[1]); atque id potissimum inesse puto adiectivo *πολιτικὸς*, quale quidem exstat apud Isocratem.

Vertemus igitur, nostratium lingua si licet uti, *„gemeinnützig"*, quod multo accuratius usui Isocrateo respondere mihi videtur, quam, quod Latine non substituere non possumus, vocabulum 'civilis'. Ac ne nostrum quidem, quod est *„politische Rede"* vel *„Staatsrede"*, sententiae ubique satisfacere monendum est; id enim ibi solum prorsus recte se habet, ubi orationes, quae de communibus Graecorum rebus sunt, notantur, velut or. XV 46; minime e. g. haec versio apta esset or. II 51.

Unus restat locus, cui haec interpretatio non prorsus videtur posse accommodari, nimirum or. XIII 19. 20, ubi postquam dixit: *λοιποὶ δ' ἡμῖν εἰσιν οἱ πρὸ ἡμῶν γενόμενοι καὶ τὰς καλουμένας τέχνας γράψαι τολμήσαντες*, paulo post (his ipsis significatis) haec addit Isocrates: *ἐκεῖνοι δ' ἐπὶ τοὺς πολιτικοὺς λόγους παρακαλοῦντες, ἀμελήσαντες τῶν ἄλλων τῶν προσόντων αὐτοῖς ἀγαθῶν, πολυπραγμοσύνης καὶ πλεονεξίας ὑπέστησαν εἶναι διδάσκαλοι* (scil. quia *ὑπέσχοντο δικάζεσθαι διδάξειν.*) In promptu est, si verba urgemus, ad *πολιτικοὺς λόγους* pertinere etiam orationes iudiciales vel potius de iudicialibus orationibus solis hanc locutionem hic valere (cf. Finckh de auct. rhet. ad Alex. 1849 p. 7). Sed timeo, ne haec Isocratis verba premere non liceat, quia paulo neglegentius

1) Cf. Dion. Hal. p. 535, 6 et 536, 6 R: *λέγειν καὶ πράττειν τα πολιτικά.* Ps. Plut. v. X orat. p. 1025 Dueb.: *ἐπολιτεύσατο καὶ λέγων καὶ πράττων.* Plato Prot. p. 319 A: *τὰ τῆς πόλεως λέγειν καὶ πράττειν.*

Digitized by Google

dicta esse mihi videntur. Acumen enim sententiae (§ 20) in eo versatur, ut opponantur hi artium scriptores *τοῖς ἐριστικοῖς*; similem autem disiunctionem quia iam antea ita fecit Isocrates, ut illos *ἐριστικοὺς*, hos *τοὺς περὶ τοὺς πολιτικοὺς λόγους* nuncuparet, ne hoc quidem loco, quamquam paulo diversi notandi erant, ab hac dicendi ratione discedere Isocrati libuit, praesertim cum etiam horum hominum disciplina ad facultatem earum, quas 'πολιτικοὺς λόγους' proprie appellare solet, orationum componendarum valere diserte profiteatur. Sed quoquomodo haec se habent, id certe constat ne hic quidem Isocratem notione *πολιτικοῦ λόγου* contionales et iudiciales orationes 'technice' comprehendere.

Notionis *πολιτικοῦ λόγου* ea qua supra descripsimus potestate adhibitae exempla prorsus respondentia non facile ex aliis scriptoribus colliguntur praeter eos, qui de ipsius Isocratis orationibus loquuntur, velut Dionysius Halicarnassensis (v. p. 171) et Suid. s. v. *Σεβηριανός*. Fortasse verba, quae leguntur Ps. Dem. or. LXI 44, ex Isocratis dicendi usu apte interpretanda sunt. Nobis vero tamquam gravissimum hoc statuendum videtur: Qui putaverit cum technica generum causarum distributione apud Isocratem adiectivum *πολιτικὸς* aliquam habere rationem, a vero aberraverit. Ut enim omnino notum est clare et distincte trium generum rhetoricae eum nondum mentionem facere, ita ne hac quidem voce, quod dicimus 'technice', utitur.[1]) Prorsus igitur negabimus — quod

1) Ut vero cognoscas clarius, quam plerique putant, perspexisse Isocratem esse genus orationum in ostentatione positum et ab aliis orationibus disiunctum, en habes exempla nusquam collecta vocum *ἐπιδεικνύναι, ἐπίδειξις, ἐπιδεικτικὸς* usurpatarum ab Isocrate: X 15 *μηδὲν ἐπιδεικνὺς τῶν ἐμαυτοῦ* (de Helenae laudatione); idem XI 9, ubi a Blassio deletur; IV 44 *ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ἐπιδείξασθαι τὰς αὐτῶν εὐτυχίας* (cf. IX 4. XV 315). V 27 *ὁ νῦν ἐπιδεικνύμενος λόγος* (cf. V 25). — XV 1 *λόγοι ἢ πρὸς ἀγῶνας ἢ πρὸς ἐπιδείξεις γιγνόμενοι*. V 25 *λόγος περὶ σπουδαίων πραγμάτων — πρὸς ἐπίδειξιν γεγραμμένος* (cf. epist. I 2). XII 271 sq. *τοὺς διδασκαλικοὺς καὶ τεχνικοὺς λόγους — τοὺς πρὸς τὰς ἐπιδείξεις γεγραμμένους*. V 93 *ἐπίδ. ποιούμενος — συμβουλεύων*. IV 17 *ἐπίδ. ποιούμενος — διαπράξασθαί τι βουλόμενος*. XV 55 *ἐπίδ. ποιούμενος — χρινό-*

Digitized by Google

inveniemus apud alios multos rhetores — oppositionem esse inter demonstrativas orationes et *'πολιτικοὺς' λόγους* apud Isocratem. —

Huc accedit alter apud eundem vocis *πολιτικὸς* usus — omitto enim omnia quae non spectant ad res rhetoricas [1]) — ab eo, quem adhuc demonstravimus, longe discedens. Legimus enim or. IX 10 (Euag.): *(τοῖς μὲν ποιηταῖς ἔξεστι) μὴ μόνον τοῖς τεταγμένοις ὀνόμασιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ξένοις, τὰ δὲ καινοῖς, τὰ δὲ μεταφοραῖς (δηλῶσαι) καὶ μηδὲν παραλιπεῖν, ἀλλὰ πᾶσι τοῖς εἴδεσι διαποικῖλαι τὴν ποίησιν· τοῖς δὲ περὶ τοὺς λόγους οὐδὲν ἔξεστι τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἀποτόμως καὶ τῶν ὀνομάτων τοῖς πολιτικοῖς μόνον καὶ τῶν ἐνθυμημάτων τοῖς περὶ αὐτὰς τὰς πράξεις ἀναγκαῖόν ἐστι χρῆσθαι. πολιτικὰ* igitur *ὀνόματα* appellantur, quae paulo antea dixit *τεταγμένα*, opponuntur iis diserte *ξένα, καινὰ, μεταφοραί*, i. e. peregrina, nova, translata. Qui usus unde repetendus videatur, si quaerimus, illud certum puto esse *πολιτικὰ* haec vocabula ab Isocrate nuncupari propterea, quod in publico civium usu adhiberi solent iisque, quas a multis scriptoribus *πολιτικὰς* appellari videbimus, orationibus sunt accommodata; quae quidem vocabula quamquam sunt haud dubie, quae ab omnibus intellegantur, tamen hoc non solum notionis civilium vocabulorum

---

μενος καὶ κινδυνεύων. V 17 *ἐπίδ. ποιούμενος — προτρέπων ἐπὶ πράξεις.* XI 44 *ἐπίδ. ποιούμενος — ὑποδείξας ὡς χρὴ . . ποιεῖν.* XII 233 *τετυχηκὼς ὥνπερ οἱ κατορθοῦντες ἐν ταῖς ἐπιδείξεσιν.* XV 147 *ἐπίδ. ποιεῖσθαι ἐν πανηγύρεσι καὶ ἰδίοις συλλόγοις.* — IV 11 *δέον τοὺς μὲν λόγους ἀφελῶς — τοὺς δ' ἐπιδεικτικῶς ἔχειν (= ἀγῶνας περὶ τῶν συμβολαίων — εἰς ὑπερβολὴν πεποιημένους.* ceterum hoc loco suppleas Blassii var. lectiones ex Ps. Dion. art. rhet. p. 410, 4 R. ubi *'ἀσφαλῶς'*). *ἀγωνιστὴς* et *ποιητὴς λόγων* disiungitur XIII 15 (cf. epist. I 2 *εἰσήγημα — ποίημα*). Hic igitur in incunabulis vides terminum, adultum Aristotelis in arte.

1) velut or. IV 79 *οὕτω πολιτικῶς εἶχον.* ib. 151 *οὐδὲ ὁμαλῶς οὐδὲ κοινῶς οὐδὲ πολιτικῶς οὐδέποτ' ἐβίωσαν.* ib. 171 *τῶν πολιτικῶν ἐξεστηκώς.* IX 46 *πολιτικὸς τῇ τῆς πόλεως διοικήσει.* ep. IX 13 *ἐγκρατέστατος καὶ δικαιότατος καὶ πολιτικώτατος.* — Ceterum or. XIII 12 cod. *Δ* et mg. *Γ* perperam habet *πολιτικοῦ. ποιητικοῦ* suspectum. *ποικίλου* Dobr.; quid si proponam *ποικίλου καὶ κινητικοῦ*? ad *κινητικοῦ* cf. *ἀκινήτως*, quod sequitur apud Isocratem, et Spengel rh. Gr. I 431, 28.

Digitized by Google

proprium esse opinor; quod, quo iure dicam, etiam clarius perspicietur, si ex aliorum scriptorum — omnibus enim temporibus hic dicendi usus valuit — similibus locis apparuerit, his popularibus (Cic. Or. 19, 64) vocabulis non minus interdum opponi vocabula nimis trita.[1])

Plato multo clarius quam Isocrates — idque iam antequam Isocrates omnino ad scholas habendas accederet — perspexit natura quodammodo ad unum genus pertinere orationes contionales et iudiciales, quamquam rhetoricam ipsam etiam in privatis collegiis locum habere profitetur, cuius rei testimonium exstat in Phaedro p. 261 A (cf. Quint. inst. II 21, 4). Ibi enim Socrates dicit: *ἆρ᾽ οὖν οὐ τὸ μὲν ὅλον ἡ ῥητορικὴ ἂν εἴη τέχνη ψυχαγωγία τις διὰ λόγων, οὐ μόνον ἐν δικαστηρίοις καὶ ὅσοι ἄλλοι δημόσιοι σύλλογοι, ἀλλὰ καὶ ἐν ἰδίοις,* ad quae Phaedrus maxime statui technicae tractationis, qui tum erat, accommodate: *οὐ μὰ τὸν Δία οὐ παντάπασιν οὕτως, ἀλλὰ μάλιστα μέν πως περὶ τὰς δίκας λέγεταί τε καὶ γράφεται τέχνῃ, λέγεται δὲ καὶ περὶ δημηγορίας· ἐπὶ πλέον δὲ οὐκ ἀκήκοα;* sunt profecto *αἱ δημηγορίαι,* quae *ἐν τοῖς ἄλλοις δημοσίοις συλλόγοις* locum habent. Haec etiam melius perspiciuntur, si apposuerimus notabilem locum Sophistae p. 222 CD: *τὴν δέ γε δικανικὴν καὶ δημηγορικὴν καὶ προσομιλητικήν, ἓν αὖ τὸ ξύνολον, πιθανουργικήν τινα μίαν τέχνην προσειπόντες . . . . τῆς δὴ πιθανουργικῆς διττὰ λέγωμεν γένη . ., τὸ μὲν ἕτερον ἰδίᾳ, τὸ δὲ δημοσίᾳ γιγνόμενον* (cf. pol. II p. 365 D *σοφία δημηγορικὴ καὶ δικανική*). Vides effici *τὸ δημοσίᾳ γιγνόμενον γένος* illis duabus speciebus, iudiciali et contionali, ubi antepositum iudiciale genus notari velim. Haec duo genera apud plerosque rhetores posterioris temporis nomine *῾πολιτικὴ ῥητορική᾽* sive *῾πολιτικοὶ λόγοι᾽* comprehensa esse inveniemus, Platonem statuendum est nondum his terminis usum esse — ut transeamus hoc loco privatas orationes rhetoricae adnumeratas et omnino seu improbatum seu ignoratum epidicticum genus, id monuisse contenti, qua ratione

1) Plura de hoc usu v. infra p. 175 sq.

Digitized by Google

Volkmannus (Rhet. d. Gr. u. R.² p. 18 et apud Iwan. Müll. II p. 461 adn.) sibi persuaserit, illam *προσομιλητικὴν* (cf. Quint. inst. III 4, 10) esse quod dicit 'Kunstberedsamkeit' nos non assequi.

Iam vero nostrum est pauca dicere de aliquot locis, ubi revera Plato voce *πολιτικὸς* certos quosdam notat sive *λόγους* sive *συγγράμματα*: dico Phaedr. p. 258 D *τίς οὖν ὁ τρόπος τοῦ καλῶς τε καὶ μὴ γράφειν; δεόμεθά τι, ὦ Φαῖδρε, Λυσίαν τε περὶ τούτων ἐξετάσαι καὶ ἄλλον, ὅστις πώποτέ τι γέγραφεν ἢ γράψει, εἴτε πολιτικὸν σύγγραμμα εἴτε ἰδιωτικόν κτλ.*, ubi recte addidit Hermias (Ast 177): *πολιτικὸν λέγει τὸν νομοθετικὸν ἢ συμβουλευτικόν.* Significantur enim a Platone, si intente inde a p. 257 D sententiarum seriem persequeris, nomine *πολιτικοῦ συγγράμματος* rogationes a viris in republica versantibus conscriptae (p. 258 A), propter quas *συγγραφεῖς* [1]) et *λογογράφοι* (p. 258 A. B. C) a Platone vocantur; non comprehenduntur hac notione iudiciales orationes. Atque Hermias modo laudatus quod pergit '*ἰδιωτικὸν τὸν δικαστικὸν ἢ δικανικὸν*', mihi non probatur. Nam praeterquam quod vocibus *πολιτικὸς* et *ἰδιωτικὸς* adhibitis genus contionale et iudiciale ab ullo scriptore disiungi nequaquam memini (videtur confudisse cum hac Platonis distinctione usitatissimam, quae est inter *δημόσιον* et *ἰδιωτικὸν λόγον δικανικόν*), Plato iudiciales orationes semper ita commemorat, ut ad illum, qui est *δημοσίᾳ*, usum eas adnumeret; eo vero, quod ad privatum hominem spectant, nusquam hae orationes a demegoriis apud Platonem dignoscuntur. Ad haec omnia cf. Phaedr. p. 261 A B, soph. p. 222 C D et 225 B, supra laudata; praeterea Theaet. p. 173 D: *δικαστήριον ἢ βουλευτήριον* (δικ. iterum primum locum tenet) *ἤ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον*, quae respicit ib. p. 174 C: *ἰδίᾳ τε συγγιγνόμενος ὁ τοιοῦτος ἑκάστῳ καὶ δημοσίᾳ, ὅπερ ἀρχόμενος ἔλεγον, ὅταν ἐν δικαστηρίῳ ἤπου ἄλλοθι ἀναγκασθῇ . . διαλέγεσθαι.* Neque minus in *πολιτικοῖς ξυλλόγοις* orationes iudiciales locum habere dicit Plato in

1) Cf. Gorg. p. 451 *B ὥσπερ οἱ ἐν τῷ δήμῳ συγγραφόμενοι* cum schol.

Digitized by Google

Gorg. p. 452 E: τὸ πείθειν ἔγωγ' οἷόν τ' εἶναι τοῖς λόγοις καὶ ἐν δικαστηρίῳ δικαστὰς καὶ ἐν βουλευτηρίῳ βουλευτὰς (iterum δικαστ. antepositum) καὶ ἐν ἐκκλησίᾳ ἐκκλησιαστὰς καὶ ἐν ἄλλῳ ξυλλόγῳ παντί, ὅστις ἂν πολιτικὸς ξύλλογος[1]) γίγνηται, ubi πολ. ξύλλογοι publici potissimum et a multis frequentati intellegendi sunt (coll. Gorg. p. 452 E τὰ πλήθη. 454 E ἐν δικαστηρίοις τε καὶ ἄλλοις ὄχλοις. 456 C ἐν πλήθει. 459 B ἐν οὐκ εἰδόσι — ἐνταῦθά γε. Euthyd. p. 290 A λογοποιοῦ τέχνη . . δικαστῶν τε καὶ ἐκκλησιαστῶν καὶ τῶν ἄλλων ὄχλων κήλησις). Intellego igitur illo loco, de quo agitur (Phaedr. 258 D), ἰδιωτικὰ συγγράμματα, quaecunque non componuntur a civilibus viris in reipublicae administratione, velut ipse Lysiae amatorius iis accensendus esse mihi videtur.

In Phaedro non multo post ea quae tractavimus, verba legimus haec (p. 277 D): ὡς εἴτε Λυσίας ἤ τις ἄλλος πώποτε ἔγραψεν ἢ γράψει ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ [νόμους τιθείς] σύγγραμμα πολιτικὸν γράφων καὶ μεγάλην τινὰ ἐν αὐτῷ βεβαιότητα ἡγούμενος κτλ., quae verba quin referenda sint ad illa p. 258 D, mihi quidem non est dubium. Confiteor autem me non posse expedire hunc locum — si modo dicendi usum Platonicum nolo neglegere —, nisi praeter verba 'νόμους τιθείς' a Schleiermachero deleta expungo etiam verba πολιτικὸν γράφων (γράφων del. etiam Badham): nam altera ex parte voces πολιτικὸς et δημοσίᾳ Platoni inter se non differunt (cf. Phaedr. p. 261 A et soph. p. 222 D cum Gorg. 452 E; Gorg. 484 D ἰδίαν ἢ πολιτικὴν pro antecedente ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ), altera ex parte ἰδίᾳ pugnat cum notione πολιτικὸς vel secundum ea, quae ad Phaedr. 258 D modo exposuimus. Statuo igitur verba

1) Ex toto hoc dialogo fluxisse definitionem illam rhetoricae Gorgiae adscriptam (cf. Quintil. II 15, 24), quae exstat ap. Walz. VII 33, 28, Spengelius primus dixit atque est manifestum. Neque Spengelium (art. script. p. 35. de rhet. Arist. p. 4) neque Volkmannum (Rhet.² 4) vidisse, quod non minus manifestum est, nimirum in hac definitione pro λόγοις scribendum esse 'συλλόγοις' valde miror; profecta enim sunt haec verba ex Gorg. p. 452 E. συλλόγοις pro λόγοις reposuit Schleierm. Phaedr. p. 278 C. Eadem corruptela subesse mihi visa est in schol. ad Phaedr. p. 261 B (ed. Bait. p. 964ᵇ 36).

Digitized by Google

'γράψει ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ σύγγραμμα' respondere verbis illis 'γράψει εἴτε πολιτικὸν σύγγραμμα εἴτε ἰδιωτικόν', vocem πολιτικὸν glossema esse ad vocem δημοσίᾳ, repetitum fortasse ex ipso illo, qui antecedit, loco.

Addendus locus eiusdem dialogi p. 278 C: (λόγοι) οἳ ἐπέστελλον λέγειν Λυσίᾳ τε καὶ εἴ τις ἄλλος συντίθησι λόγους, καὶ Ὁμήρῳ καὶ εἴ τις ἄλλος αὖ ποιήσιν ψιλὴν ἢ ἐν ᾠδῇ συντέθεικε, τρίτον δὲ Σόλωνι καὶ ὅστις ἐν πολιτικοῖς λόγοις νόμους ὀνομάζων συγγράμματα ἔγραψεν. Etiam hic adstipulor Schleiermachero probato, ut videtur, etiam Stallbaumii auctoritati, qui pro λόγοις scribit συλλόγοις (cf. s. p. 141 adn.); certum est tertio hoc genere comprehendi eadem, quae supra appellavit Plato πολιτικὰ συγγράμματα, quod opportune firmatur verbis p. 278 E ποιητὴν ἢ λόγων συγγραφέα ἢ νομογράφον προσερεῖς.

Denique ex Menexeno, qui est inter ἀντιλεγομένους dialogos, unus ad nostram rem spectat locus, p. 249 E ἵνα καὶ αὖθίς σοι πολλοὺς καὶ καλοὺς παρ' αὐτῆς λόγους πολιτικοὺς ἀπαγγέλλω, ubi significantur tales orationes, quales sunt laudationes funebres, nimirum ad civilem spectantes vitam, ad epidicticum autem numeratae genus.

Iam igitur in universum de Platone dicendum — ceteri enim, quibus vox πολιτικὸς invenitur, loci a nostro instituto prorsus abhorrent [1]) — vere technicam vocis πολιτικὸς usurpationem apud Platonem non inveniri; immo hoc solum constat paucis quibusdam locis πολιτικὰ Platoni appellari ea συγγράμ-

1) Nihil tribuo longiori, quam ut hic exscribatur, loco Diog. Laertii, qui confusam quandam dicendi generum partitionem in vita Platonis (III 57) exarat. Fortasse iure opinor verba 'καὶ κατηγορίας' mutato accusativo in dativum transponenda esse post primi membri verba ἐν ταῖς ἐκκλησίαις; facile enim post haec excidere illa potuisse, in margine adscribi, falso loco inseri in promptu est; quo facto omnis offensio tollitur et cum aliorum rhetorum partitionibus haec disiunctio concinit (cf. Dion. Hal. p. 1094, 12). De huius loci potestate item atque ego iudicavit contra Spengelium Lerschius in mus. Rhen. 1842, 181; cuius haec partitio sit, dubium sibi esse profitetur etiam Volkmannus (Rhet.² 565 adn.).

Digitized by Google

ματα, quae ad reipublicae administrationem spectant. —

Apud Aristotelem locutio *πολιτικὸς λόγος* nusquam, quod sciam, invenitur, nisi quod in arte rhet. p. 1359^{b} 12 inter var. lect. adspersas margini edit. Venet. ‘*πολιτικοῖς*’ propter antecedentia verba male intellecta exstat pro eo, quod sanissimum est, *σοφιστικοῖς λόγοις*. Ac ne in generum quidem tripertita disiunctione haec vox adhibetur. Neque licet pro testimonio talis usus afferre Quintiliani verba (inst. III 7, 1): ‘quod genus (scil. epidicticum) videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est *πραγματικῇ*, removisse totamque ad solos auditores relegasse’, quamquam in tali disiunctione alii rhetores vocem *πολιτικὸς* non repudiarunt. Haec verba unde Fabius sumpserit, ignoro; talem autem distributionem vere esse Aristoteleam nemo ibit infitias, si contulerit artis rhet. p. 1391^{b} 16: *ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς· ὥσπερ γὰρ πρὸς κριτὴν τὸν θεωρὸν ὁ λόγος συνέστηκεν. ὅλως δὲ μόνος ἐστὶν ἁπλῶς κριτὴς ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἀγῶσιν ὁ τὰ ζητούμενα κρίνων· τά τε γὰρ ἀμφισβητούμενα ζητεῖται πῶς ἔχει καὶ περὶ ὧν βουλεύονται* (cf. Speng. comm. II 262): diserte enim ab ostentationibus, in quibus spectatur tantum et auditur, disiunguntur *πολιτικοὶ ἀγῶνες*, h. e. civiles causae, comprehendentes genus deliberativum et iudiciale, quae sat luculenter notantur vocabulis *τὰ ἀμφισβητούμενα* et *περὶ ὧν βουλεύονται*.[1]) Clare igitur perspexisse hanc generum differentiam Stagiritam neque ad significandam eam prorsus respuisse terminum *πολιτικὸς* constat. Nec minus in arte rhet. p. 1403^{b} 34, ubi de actione oratoria sermo est, qui dicuntur, *πολιτικοὺς ἀγῶνας* ad deliberativum et iudiciale tantum genus referendos esse vel inde sequitur, quod in epidictico ne locum quidem habere *ὑπόκρισιν*

1) cf. p. 1391^{b} 27 *συμβουλεύοντες καὶ ἐπιδεικνύμενοι καὶ ἀμφισβητοῦντες*. — Arist. eth. Nic. p. 1181^{a} 4 commemorat *τοὺς δικανικοὺς καὶ δημηγορικοὺς λόγους* dicitque in iis versari *τοὺς πολιτευομένους*. Ceterum hoc loco vel Aristoteles iudicialibus orationibus primum locum tribuit, quod dico propter ea quae dicturus sum p. 191 adn. 2.

Digitized by Google

saepius rhetores testantur, velut Isocr. Phil. 26, Dion. Hal. p. 1117, 3 et 13 R.

Notabilis dicendi usus in eadem arte observatur p. 1396ª 5: *πρῶτον μὲν οὖν δεῖ λαβεῖν ὅτι περὶ οὗ δεῖ λέγειν καὶ συλλογίζεσθαι εἴτε πολιτικῷ συλλογισμῷ εἴθ' ὁποιῳοῦν, ἀναγκαῖον καὶ τὰ τούτῳ ἔχειν ὑπάρχοντα.* Dicit enim *πολιτικοὺς συλλογισμοὺς* haud dubie eosdem, quos *ῥητορικοὺς* nuncupavit p. 1357ª 23. 1358ª 11, quosque diserte disiungit a dialecticis syllogismis 1358ª 11. 1395ᵇ 24 sive a logico syllogismo 1355ª 13 sive ab eo, qui *ἀκριβῶς* fit 1396ᵇ 1, nimirum significans, quae proprie dicuntur, enthymemata, de quibus subtiliter in artis initio Aristoteles disputat (cf. 1355ª 6 *ἔστι δὲ ἀπόδειξις ῥητορικὴ ἐνθύμημα*). Quod inde nimirum repetendum est, quia rhetoricae ipsius maior ac gravior pars, in qua quidem praecipue illa *ἐνθυμήματα* desiderantur [1]), posita est in civilibus, quas modo tetigimus, causis.

Paulo diverso modo legimus in arte rhet. p. 1354ᵇ 22 *διὰ γὰρ τοῦτο τῆς αὐτῆς οὔσης μεθόδου περὶ τὰ δημηγορικὰ καὶ δικανικὰ καὶ καλλίονος καὶ πολιτικωτέρας τῆς δημηγορικῆς πραγματείας οὔσης ἢ τῆς περὶ τὰ συναλλάγματα, περὶ μὲν ἐκείνης οὐδὲν λέγουσι, περὶ δὲ τοῦ δικάζεσθαι πάντες πειρῶνται τεχνολογεῖν, ὅτι ἧττόν ἐστι πρὸ ἔργου τὰ ἔξω τοῦ πράγματος λέγειν ἐν τοῖς δημηγορικοῖς καὶ ἧττόν ἐστι κακοῦργον ἡ δημηγορία δικολογίας, ἀλλὰ κοινότερον* (*ὅτι κοιν*. Römer, quem cf. ad h. l. et prf. p. XII): intellegendum enim arbitror illud '*πολιτικωτέρας*' ratione praecipue habita eius, quod sequitur, '*κοινότερον*' hunc in modum: 'quamquam ad publicam utilitatem magis pertinet' contionalis quam iudicialis oratio. Nemo, puto, non cogitabit de Isocratis illo dicendi usu, quem praeterea propter eandem generis iudicialis contemptionem conferre licet (v. Isocr. or. IV 188; XII 11. 240; XV 2. 3. 41. 42. 228. 276; praeterea v. Speng. comm. ad hunc Aristotelis locum). Ac ne Ciceronis quidem verba (ad Att. II 1, 3) aliena sunt,

1) Cf. Philod. vol. rhet. p. 311, 13 Sudh. *καὶ πολιτικὸς γοῦν τοιούτωι συλλογισμῶι χρῆται.* cf. ibid. p. 314, 5.

Digitized by Google

quae afferantur, haece: ‘Fuit enim mihi commodum, quod in eis orationibus, quae Philippicae nominantur, enituerat civis ille tuus Demosthenes, et quod se ab hoc refractariolo iudiciali genere abiunxerat, ut *σεμνότερός τις καὶ πολιτικώτερος* videretur, curare, ut meae quoque essent orationes, quae consulares nominarentur.’

Neque paenitebit Aristotelis unum his adiungere locum artis poeticae, quem in hoc sententiarum nexu transire fas non est: (c. VI p. 1450^{b} 4) *τρίτον δὲ ἡ διάνοια. τοῦτο δέ ἐστιν τὸ λέγειν δύνασθαι τὰ ἐνόντα καὶ τὰ ἁρμόττοντα, ὅπερ ἐπὶ τῶν λόγων τῆς πολιτικῆς καὶ ῥητορικῆς ἔργον ἐστίν· οἱ μὲν γὰρ ἀρχαῖοι πολιτικῶς ἐποίουν λέγοντας, οἱ δὲ νῦν ῥητορικῶς.* Hic locus, si quis alius, demonstrat, quantas difficultates interpretibus vox *πολιτικὸς* praebeat. Nam Godofr. Hermannus, M. Schmidtius, Susemihlius, Ritter, Vahlenius — suam quisque interpretationem profert. Equidem in summa rei accesserim G. Hermanno, qui *πολιτικῶς λέγειν* significare adnotat: ‘ita verba facere, ut civilis prudentia postulat’. Quae iam sequuntur: ‘ita ut aliquid suadeatur vel dissuadeatur, cum plerumque tragoediarum argumenta in eo versentur, ut de publica civitatis alicuius utilitate agatur’ minus mihi probantur, in his enim nimis premit reipublicae notionem, cum mihi quidem potius in universum de communi vitae utilitate rerumque necessitate (quod nos dicimus „*praktisch*“ sive „*sachlich*“) cogitandum videatur (cf. infra p. 159). *Ῥητορικῶς* autem *λέγειν* Hermannus interpretatur ‘disceptare aliquid in utramque partem, magis cognoscendae rei causa quam ut suadeat vel dissuadeat’, quibus convenienter mihi videor apponere: ita ut ad artis demonstrationem poeta spectet. Invenimus igitur, si modo loci sensum assecuti sumus, non obscura indicia discriminis illius, quod est inter *πολιτικοὺς* et *ἐπιδεικτικοὺς λόγους*. Respondet enim, non prorsus par est huic disiunctioni illa Aristotelea, quae instituitur inter *ἀγωνιστικὴν* et *ἐπιδεικτικὴν* seu *γραφικὴν λέξιν*, de qua v. p. 179 n. 1. Ceterum ad illustrandum hunc artis poeticae locum non nihil conferre mihi

Digitized by Google

videtur Dion. Hal. p. 463, 13 et epit. libri de imit. II 2, 11 (p. 21, 20 Us.), quod notasse satis habeo.[1])

Iam constare puto non deesse in Aristotelis libris — frustra enim de ceteris Bonitzii copiosissimos indices adii — indicia, ex quibus colligamus non ignotum fuisse philosopho usum vocis *πολιτικὸς* ea potestate adhibitae, qua de deliberativo et iudiciali generibus potissimum valet, disiunctis a demonstrativo; sed vere technice in rhetorica doctrina tamquam termini loco Aristotelem hanc vocem usurpasse probari nequit.

Accedimus iam ad eam, quae disputandi et litigandi non paucis dedit ansam, rhetoricam quam dicimus ad Alexandrum. Ac nobis quidem id satis erit via ac ratione demonstrasse, quo sensu ab eius auctore adhibeatur notio *πολιτικοῦ λόγου*. Qua de re non nulli disputarunt, verum tamen paucis mihi res est repetenda. Nam Lerschius, qui infelicissime, quantum scio, omnium de hoc libello commentatus est, servata communi omnium codicum scriptura cap. I (Sp. rh. Gr. I 174, 15 sq.) tria genera adnumerari ab auctore *τοῖς πολιτικοῖς λόγοις* vehementer defendit (Sprachphilos. II 286; mus. Rhen. I 176—192; Ztschr. f. d. Altw. 1846, 939). Cuius sententiam neminem iam puto probare neque ego probo vel propterea, quod Spengelii emendatio in initio libri utique mihi videtur accipienda. Atque vel hunc nostrae commentationis futurum esse spero fructum, ut certum sit, si modo quarti vel tertii a. Chr. n. s. caput huius libelli primum est, illa verba '*τρία γένη τῶν πολιτικῶν εἶσι λόγων, τὸ μὲν δημηγορικόν, τὸ δὲ ἐπιδεικτικόν, τὸ δὲ δικανικόν*' sana esse non posse. Ac ne V. Rosius quidem iure in Aristotele pseudep. p. 136 hac de re dubius haesitare mihi videtur, cum dicit: „etiamsi duo tantum in initio libri auctorem praeter codicum auctoritatem statuisse genera credas." Contra illam Lerschii sententiam suam, quam protulerat in *συναγ. τεχν.* p. 186, defendit in comm. ad art. rhet. ad Alex. p. 228 Spengelius; postea (1849) iterum Spengelium defendit Finckhius (in commentatione de auct. rhet., quae die. ad

1) V. quae infra dicemus de Polybii quadam locutione p. 159.

Digitized by Google

Alex., Heilbronnae p. 8 sq.), ad quem ab omnibus, qui post eum hanc rem tetigerunt, relegamur. Spengelius et Finckhius consentientes negant probari posse auctorem epidicticum genus agnovisse — optimo iure etiam mea sententia; videntur autem iusto longius procedere, cum putant eum γένος ἐπιδεικτικὸν non constituisse, quod non ita mihi probatur. Certe ad nostram rem hoc statuisse non satis est: nobis enim, ut accurate rem delineemus, hoc est quaerendum, num ad λόγους πολιτικοὺς eas, quas cap. XXXV tractat, orationes auctor adnumeret, si minus, quid de his orationibus hoc loco tractatis iudicandum sit. Quae ita mihi videntur disceptanda:

Auctor rhet. ad Al. (Sp. I 174, 15) haec exhibet: *δύο γένη τῶν πολιτικῶν εἰσι λόγων, τὸ μὲν δημηγορικὸν, τὸ δὲ δικανικόν· εἴδη δὲ τούτων ἑπτὰ, προτρεπτικὸν, ἀποτρεπτικὸν, ἐγκωμιαστικὸν, ψεκτικὸν, κατηγορικὸν, ἀπολογητικὸν καὶ ἐξεταστικὸν ἢ αὐτὸ καθ' αὑτὸ ἢ πρὸς ἄλλα. τὰ μὲν οὖν εἴδη τῶν λόγων τοσαῦτα ἀριθμῷ ἐστι, χρησόμεθα δὲ αὐτοῖς ἔν τε ταῖς κοιναῖς δημηγορίαις καὶ ταῖς περὶ τὰ συμβόλαια δικαιολογίαις καὶ ταῖς ἰδίαις ὁμιλίαις.* Profecto occasiones, quibus πολιτικοὺς λόγους adhiberi putat, tam clare his verbis scriptor artis enumerat et tam perspicue dicit, quae genera πολιτικὸν λόγον efficiant, ut nemini dubium esse possit, quin orationes ad solam artis ostentationem factas meraque in laudatione aut vituperatione versantes ad eos pertinere minime censuerit. Atque errat, si quis ex iis, quas εἶδος ἐγκωμιαστικὸν et ψεκτικὸν appellat, speciebus aliud quid colligendum putat. Hae enim species non minus quam ceterae in iis, quas notavit, civilibus orationibus locum habent; quod elucet primum ex iis, quae dicit Sp. I 186—188: *προθέμενοι δὲ πάλιν ἐφεξῆς τό τε ἐγκωμιαστικὸν εἶδος καὶ τὸ ψεκτικὸν περιλάβωμεν. Συλλήβδην μὲν οὖν ἐστιν ἐγκωμιαστικὸν εἶδος προαιρέσεων καὶ πράξεων καὶ λόγων ἐνδόξων αὔξησις καὶ μὴ προσόντων συνοικείωσις . . . ἐπαινετὰ μὲν οὖν ἐστι πράγματα τὰ δίκαια καὶ τὰ νόμιμα καὶ τὰ συμφέροντα καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἡδέα καὶ τὰ ῥᾴδια πραχθῆναι . . . δεῖ δὲ τὸν εὐλογοῦντα*

Digitized by Google

δεικνύειν τοῖς λόγοις ὡς τούτῳ τῷ ἀνθρώπῳ ἢ τοῖς πράγμασιν ὑπάρχει τι τούτων ὑπ᾽ αὐτοῦ κατεργασθὲν ἢ δι᾽ αὐτοῦ πορισθὲν ἢ ἐκ τούτου ἐπισυμβαῖνον ἢ ἕνεκεν τούτου γινόμενον ἢ οὐκ ἄνευ τούτου ἐπιτελούμενον. Non abhorrui a tot verbis describendis; haec enim si tecum reputaveris simulque adsumpseris, cum quae exstant apud Speng. I p. 186, 24—188, 10, tum maxime exempla ibi allata, non iam dubitabis, quin *ἐγκ.* et *ψεκτ. εἶδος* huic rhetori sit ea species, qua in 'civilibus' orationibus nostram rem augeamus, contrariam minuamus. Quod etiam magis his firmatur locis, quibus diserte dicit de his speciebus in contionali et iudiciali genere usurpatis: p. 189, 23 *τοῖς μὲν οὖν κατηγοροῦσιν ἐκ τῶν τοιούτων ἡ συγγνώμη περιαιρετέα καὶ, ὡς πρότερον εἴρηται, διὰ τῶν αὐξήσεων πολλῶν αἴτια κακῶν τὰ τῶν ἐναντίων ἔργα δεικτέα* (cf. p. 186, 10 sq.). p. 216, 2 *τὰς κρίσεις ψεκτέον* (in gen. deliberativo). p. 229, 9 *τοὺς μὲν γὰρ μήτε εὖ μήτε κακῶς διακειμένους αὐτοὺς μὲν συντόμως ἐπαινετέον καὶ τοὺς ἐναντίους κακολογητέον* (in iud. genere). p. 231, 28 *τὰς μὲν ὑφ᾽ ἡμῶν πίστεις εἰρημένας αὐξητέον, τὰς δ᾽ ὑπ᾽ ἐκείνων μελλούσας λέγεσθαι διασυρτέον καὶ ταπεινωτέον.* p. 224, 12 *δεῖ δὲ καὶ τὰ μὲν σαυτοῦ αὔξειν, τὰ δὲ τοὐναντίον ταπεινοῦν, ποιοῦντα ὡς ἐν τῷ προτρεπτικῷ εἴρηται.* p. 222, 16 *δεῖ δὲ τὰ μὲν ἐκείνων μικρὰ ποιεῖν, τὰ δὲ σαυτοῦ αὔξειν, ὡς ἐν ταῖς αὐξήσεσι προακήκοας.*

Constat igitur in septem illis speciebus *εἶδος ἐγκ.* et *ψεκτ.* non aliter atque cetera *εἴδη* propterea commemorari, quod in contionalibus et iudicialibus orationibus necessario adhibentur, non quia hae duae species ipsae genus orationum efficiant.

Iam vero auctorem huius artis fugere non potuit neque fugit haec duo *εἴδη* etiam sola constare et per se totas orationes posse efficere; quod diserte confitetur p. 191, 29 *δεύτερον δὲ τὰς αὐξήσεις καὶ ταπεινώσεις χρησίμους ἀναγκαῖον εἶναι παρὰ τὰ λοιπὰ πάντα, μάλιστα δ᾽ αὐτῶν ἐν τῷ ἐγκωμίῳ καὶ τοῖς ψόγοις αἱ χρήσεις.*

De his laudationibus et vituperationibus, quae per se constant, auctor artis omnino non debebat dicere, si modo ac-

Digitized by Google

curatam rerum dispositionem servare studebat et trans fines initio constitutos nolebat vagari. Sed quia hic anonymus est rhetoricae magister utilitati suam artem accommodans totusque in regulis tradendis, multo minus id spectat, ut philosophorum, velut Aristotelis in modum agat, qui quae ad propositum pertinent, omnia eaque ad certum quendam ordinem ac normam disposita proferenda, quae a proposito aliena sunt, vel si cum fructu proferantur, tamen diligenter tacenda et excludenda censent — immo utilitatem sequitur tamquam legem summam. Non igitur mirum si vel neglecto instituti consilio non abhorruit etiam a laudatione et vituperatione, quae per se constat, tractanda — id vero quam brevissime, praesertim probata Ipfelkoferi sententia [1]); solam enim hominis laudem respicit. Ex parte etiam eo haec res potest excusari, quod vel in civilibus et in iis orationibus, quae in domestico usu ab auctore non neglecto versantur, interdum fit, ut laudatio principalem teneat locum, velut in epitaphio. At sensisse se non prorsus ad rem propositam hunc totum (c. 35) tractatum pertinere ne ipse quidem auctor celat, cum dicit (Sp. I 225, 15) *ὡς γὰρ ἐπὶ τὸ πολὺ τῶν τοιούτων εἰδῶν οὐκ ἀγῶνος, ἀλλ' ἐπιδείξεως ἕνεκα λέγομεν*, ubi illis *ἀγῶσι* significat genus contionale et iudiciale (non solum iudiciale, quod recte Lerschius dixit contra Spengelium in Ztschr. f. d. Altw. 1846 p. 934 sq.), de quibus ex instituto dicere suscepit. Ad *πολιτικοὺς* igitur *λόγους* has meras laudationes et vituperationes ab auctore anonymo numerari non potest probari, immo negandum est.

Mea igitur sententia, quam fusius volui exponere, quia haec res adhuc levius, quam debebat, tacta est, haec: Ad *πολιτικοὺς λόγους* secundum auctorem huius libelli pertinent solum genus deliberativum et iudiciale; ex speciebus laudandi et vituperandi initio commemoratis non est concludendum etiam tertium genus laudativum eum *πολιτικοῖς λόγοις* adnumerasse (quod dico praecipue propter Quintil. III

1) Die Rhetorik des Anaximenes unter den Werken des Aristoteles. Würzburg 1889, p. 47 sq. et 51 sq.; cf. etiam Finckhii l. l. p. 7.

Digitized by Google

4, 9). Nihilo tamen minus auctor intellexit esse quasdam orationes totas positas in laude et reprehensione, ad ostentationem potius quam causarum veritatem factas; non igitur dubitavit — vel neglecta instituta ratione — etiam de earum methodo loqui. Ad eos, quos dicit *πολιτικοὺς λόγους*, non pertinent hae orationes, nisi forte paucas peculiaris naturae excipis. —

Num omnino 'rhetorica' ex tribus generibus constare ei visa sit (quae quaestio cum illa, quam tractavimus, non est confundenda), sive num ex illis laudationibus et vituperationibus genus epidicticum praeter duo illa constituerit, equidem fateor me nescire. Nusquam enim de tota rhetorica auctor verba facit, sed solos *πολιτικοὺς λόγους* tractare se profitetur, quod non licet neglegere (quod fecit e. g. Volkmannus Rhet.² p. 19 et uno saltem loco, in philol. XVIII 622, Spengelius; multo prudentius Finckhius l. l. p. 9). Ut singulare quoddam epidicticum genus eum probasse negem, illud mihi non satis valet, quod non diserte de his orationibus voce *γένος* utitur; id enim ex silentio auctoris concludere non licet, cum vel si peculiare genus his orationibus effici putabat, tamen in hac *πολιτικῶν λόγων* tractatione nusquam esset necessarium eas ita appellari. Hac igitur de causa non universam Spengelii et Finckhii sententiam me probare supra professus sum (p. 147).

Pauca addenda sunt de verbis, quae exstant Sp. I 174, 21 *καὶ ταῖς ἰδίαις ὁμιλίαις*: dicit igitur ea *εἴδη*, quae sunt in *πολιτικοῖς λόγοις*, adhiberi etiam in privatis orationibus, ut etiam has ad *πολιτικοὺς*, quos dicit, *λόγους* numerare facile possit videri — similem nimirum rationem secutus atque Plato, quem supra intelleximus rhetoricae sive persuadendi arti (non *τοῖς πολιτικοῖς λόγοις*) tribuisse et civilium et privatorum collegiorum usum. Sed ne hic quidem satis sibi constare auctor incertus mihi videtur, utpote qui antea dixerit duo genera esse *πολιτικοῦ λόγου*, *δημηγορικὸν* et *δικανικόν*; immo intellegimus studere quidem eum accurate rebus digerendis, utilitatis autem causa neglegentius propositam partitionem materiaeque terminationem servare et *τὰ εἴδη*

Digitized by Google

potius tractare quam τὰ γένη (cf. Speng. Zeitschr. f. d. Altw. 1840, p. 1263; comment. p. 100.) Ac ne hoc quidem legentes fugiet auctorem non nisi leviter privatum dicendi usum tetigisse, cuius rei sat magnum est testimonium locorum paucitas, quibus eius facit mentionem: Sp. I (174, 21. 26.); 228, 17; 238, 14; 239, 9 (si modo genuinum c. XXXVIII, cf. Ipfelkoferi l. l. p. 27 sqq.). Quo commoveor, ut in interpretanda notione πολιτικοῦ λόγου privati dicendi usus mentionem respiciendam non censeam. Sunt igitur πολιτικοὶ λόγοι auctori rhet. ad Alex. eae orationes, quae versantur in negotiis publicis vel civilibus, videlicet contionales et iudiciales, ut diserte dicit auctor, praeter has nullae.

Denique unus exstat in hoc libello locus, de quo recte interpretando equidem despero, nimirum c. XXXVII Sp. I 238, 10 sq., ubi opponuntur ἐξετάσεις ἐν μὲν τοῖς πολιτικοῖς συλλόγοις — ἐν δὲ τοῖς ἰδίοις — ἐν δὲ τοῖς δημοσίοις: ac profecto quia ultimum genus manifesto est, quod ad rem publicam spectat, primum necesse est sit iudiciale, quod re vera ita esse etiam verbis quae vv. 11—13 exstant probatur. Qui vero πολιτικοὶ σύλλογοι (oppositi δημοσίοις) iudiciales conventus appellari possint, non magis equidem scio Spengelio (cf. comment. p. 103 et 272); nam etiam ego exemplum desidero, quo tale quid factum esse comprobem.

Haec de auctore rhetoricae ad Alexandrum. Nam falsarium miserum epistulae praemissae (Sp. I 174, 12) πολιτικὰ καὶ δικανικὰ παραγγέλματα ita dicere — si modo sanus est locus, cf. Spengelii comment. p. 98 —, ut vox πολιτικὸς de solis demegoriis valeat, cum in epistulae primis versibus (Sp. I 171, 3) item atque verus auctor notione πολιτικοῦ λόγου usus sit, vix dignum est quod memoretur.

Eum autem, quem in rhetorica ad Alexandrum invenimus cuiusque certa indicia etiam apud Aristotelem exstant, notionis πολιτικοῦ λόγου usum, quo comprehenduntur hac locutione contionales et iudiciales orationes, quasi primarium, certe frequentissimum esse videbimus. Neque frustra eum quaerimus apud eum, ad quem iam ducimur, philosophum

Digitized by Google

Epicurum. Qui quid hac de re sentiat non ita ex iis, quae Usenerus collegit, fragmentis cognoscimus, quam ex Herculanensibus voluminibus rhetoricis Philodemi, philosophi potius quam rhetoris Epicurei. Huius fragmina postquam Sudhausius [1]) apographis Oxoniensibus denuo collatis, novis auxiliis a Gomperzio praebitis, ab Usenero et Buechelero adiutus feliciter plerumque aucta et ingeniose suppleta quasi patefecit, de his potissimum, quos tractamus, terminis commodissimum accepimus subsidium. Sublegamus igitur ex Epicureorum hortis fructus, quos diu nobis recusaverunt.

Philodemus tractaturus tritam illam et communem non paucorum rhetorum philosophorumque et, si cum acumine intellegis Isocratis (or. XIII 12) verba, ne ab hoc quidem repudiatam quaestionem, utrum in artibus numeranda sit rhetorica necne, in libro II primum quid alii viri sive docti sive indocti hac de re censuerint, imprimis, ut videtur, philosophi stoici et Cyrenaici, perlustrat; tum quid arbitrati sint quidam ex ipsis Epicuri asseclis ita recenset, ut notiones rhetoricae, sophisticae, politicae non satis disiunctas perstringat. Iam (vol. rh. p. 68, 1 S.) scriptor ad suam ipsius sententiam proferendam festinat atque, ut ratione et via ubique utitur, artis notione subtiliter circumscripta (p. 76, 11) ita dicit: *αὐταῖς δὲ* (scil. *ταῖς νῦν ἢ καλουμέναις ἢ οὐ καλουμέναις τέχναις*) *δὴ τοιαῦτα καὶ τὰς ῥητορικὰς ἐναρμόττοντες τὴν μὲν σοφιστικὴν τέχνην ἀποφαινόμεθα, τὴν δὲ πολιτικὴν οὐ τέχνην.* Cognoscimus profecto a Philodemo (cf. p. 53, 23) divisionem ita fieri rhetoricorum generum, ut nullo pacto *σοφιστικὴ ῥητορικὴ* communitatem habeat cum notione *πολιτικοῦ λόγου*, immo ut contrariae ex parte sint inter se. Qua de re ne ulla relinquatur dubitatio, satis habeo remisisse lectorem ad alios Philodemi locos, quibus plerumque firmatur, quod de artis quaestione eum sensisse modo diximus: p. 9, 26 *τὴν σοφιστικὴν ῥητορικὴν οὐκ εἶναι τέχνην ... μὴ περιγίνεσθαι δι' αὐτῆς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν ἔμπρακτον ῥητορικήν*; 21, 31 *οὔτε τὴν σοφιστικὴν*

1) Philodemi volumina rhetorica ed. Siegfried Sudhaus. Lipsiae 1892.

εἰκῇ τάξαι τέχνην οὔτε τὴν πολιτικήν. 46, 3 ἐκεῖνο δὲ μᾶλλον ἐμβριθές ἐστι τεκμήριον τοῦ μὴ πολιτικὴν τέχνην εἶναι τὴν σοφιστικήν. 64, 21 τὴν μὲν σοφιστικὴν παρῆκε ῥητορικὴν ὥσπερ οὐ λεγομένην καὶ κατὰ τὴν κοινὴν καὶ κατὰ τὴν Ἐπικούρου συνήθειαν, μόνην δὲ τὴν πολιτικὴν προσεποιήθη (sc. τέχνην, ita enim Bromius Epicureus magistri sententia in contrariam partem intellecta nugatus est). 120, 12 τὸ τοίνον ὁρισθῆναι κατὰ τοὺς ἄνδρας τὴν σοφιστικὴν ῥητορικὴν τέχνην, οὐ σύνεργον [1]) τῆς ἐμπράκτου καὶ πολιτικῆς ῥητορικῆς. Hic licet afferre etiam p. 10, 2. 41, 2. 50, 33. 68, 21. 135, 40. 136, 15, qui loci infra potius laudandi erunt (p. 154 sq.). Reprehensione igitur digni videntur, qui non discerpunt rhetoricam in has partes p. 53, 23 ἅμα δὲ μεμφόμενοι τοὺς ἀδιαστόλως λαβόντας, αὐτοὶ τὴν ῥητορικὴν οὐ διεστάλκασιν [2]), quoniam hae partes non minus differunt quam maritima animalia a terrestribus (p. 98, 23) et a musica ars scribendi (p. 10, 33). Accurate igitur Philodemus dicit τὴν ῥητορικὴν καὶ τὴν σοφιστικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν (p. 245, 6. 283, 1 sqq.). neque aliter p. 201, 21 ῥήτορι καὶ τῷ πολιτικῷ καὶ τῷ σοφιστῇ (idem exstat p. 28, 4 sq. 211, 22. 213, 9 ~ 15). Suo igitur iure Philodemus vituperat Demetrium [3]) quendam (non enim dicit Phalereum), qui τὸ σοφιστικὸν εἶδος eiusdem generis esse contendit, cuius sunt species forensis et iudicialis. —

Neque vero Philodemum primum hanc oppositionem fecisse credendum est, sed ut vim suo ipsius iudicio vindicet, more

---

1) Hoc supplendum censeo pro iis, quae exarat Sudh. οὐχ ὡς ἔργον, coll. 121, 29 et 34, 14.

2) Sic scribendum pro Sudh. οὐδ' ἐστάλκασιν, quod postulatur sententia et coll. p. 50, 24. 53, 24. 54, 33.

3) Demetrios complures commemorat Philodemus: p. 378, 11 τὸν Φαληρέα Δημήτριον. — p. 198, 10 καθάπερ καὶ παρὰ Δημητρίῳ κεῖται περὶ τῶν Ἰσοκράτους (nemo qui hunc locum legerit, non ilico perscrutatus erit librum περὶ ἑρμηνείας, in quo similia exstant [cf. c. 12 et 15], eadem, quae Philodemus notat, frustra quaesiveris). — p. 180, 25 Ἀλεξανδρε[ὺς] Δη-[μήτριος]. — p. 272, 4 Δη[μή]τ[ριος ὁ Φαλη ‖ ρε[ὺς] ἐν τοῖς περὶ τῆς ῥητορικῆς (supplem. incertum, nam non minus quadraret Ἀλεξανδρεὺς, quoniam usque ad 33 litteras lineolae procedunt.

Digitized by Google

Epicureorum (cf. Zeller, Phil. der Gr. III[1] 380) eos, qui sectam condiderunt, (*τοὺς ἄνδρας* proprie appellatos 89, 10. 90, 21. 93, 34. 120, 11. 110, 36. 106, 36) in eadem fuisse sententia diserte addit, imprimis Epicuri (p. 78, 2—19), Hermarchi (p. 78, 19—85, 19. 121, 23), Metrodori (p. 85, 27—89, 10. 120, 16) auctoritate allata.

Iam igitur disiunctionem inter voces *πολιτικὸς* et *σοφιστικὸς* technicam Epicuri temporibus in usu fuisse constat. Nostrum vero est demonstrare, quid sit *πολιτικὸς λόγος*, quid *σοφιστικὸς* apud Philodemum. Ac *σοφιστικὸς* quidem *λόγος* ea est oratio, quae versatur in laudatione et vituperatione, i. e. oratio epidictica culta a sophistis sive epidicticis rhetoribus iisdemque dicendi artis magistris. Quod quo iure dicamus, ex altera nostrae commentationis parte postmodo intelleges. Vocibus autem *πολιτικὸς λόγος*, de quibus ilico dicendum, Philodemus nihil vult dicere aliud nisi genus contionale et iudiciale, quod multis probatur locis, velut p. 212, 22 dicit *προβλήματα δικανικὰ* et *συμβουλευτικὰ* eademque adscribit (p. 213, 9) *τοῖς πολιτικοῖς τῶν ῥητόρων*. Neque raro *τὸ δίκας λέγειν καὶ δημηγορεῖν* vel similia dicit, ut id notet, quod aliis locis exprimit voce *πολιτικὸς* adhibita, imprimis ubi quaeritur, num sophistica sit magistra artis civilis: p. 121, 30 sqq. verba *τὴν ἕξιν τὴν πολιτικὴν* circumscribit verbis *τὴν τοῦ δημηγορεῖν καὶ δίκας λέγειν ἐμπειρίαν*. p. 47, 19 (34) disiungitur *τοῦ μὲν γράφειν λόγους καὶ ἐπιδείξεις ποιεῖσθαι* et *τοῦ δὲ δίκας λέγειν καὶ δημηγορεῖν*. p. 47, 7 *εἰ τοῦ δίκας λέγειν εὖ καὶ δημηγορεῖν τέχνη τίς ἐστιν* (*ἡ σοφιστικὴ ἢ οὐκ ἔστιν*). p. 50, 5 *τέχνην εἶναι τὴν σοφιστικὴν τοῦ λόγους συγγράφειν καὶ ἐπιδείξεις ποιεῖσθαι, τοῦ δὲ δίκας λέγειν καὶ δημηγορεῖν οὐκ εἶναι τέχνην*. idem p. 69, 25. Quid plura? satis est alios locos notasse: p. 42, 20. 43, 24 sq. 46, 3 sq. 132, 7. 222, 9. 136, 23. 33, 20. 37, 24. 38, 6. 48, 22. 62, 30. 140, 29.

Quid potissimum proprium sit naturae *πολιτικοῦ λόγου* ipsiusque adiectivi *πολιτικὸς* quae sit potestas, discimus ex talibus voluminum locis, quales sunt p. 10, 31 *τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν ἔμπρακτον ῥητορικήν*. 40, 16 *τὴν δύναμιν ταύτην τὴν ἔμπρα-*

Digitized by Google

κτον (= *τὴν πολιτικὴν*, quod ipsum exstat p. 39, 3); 120, 12 *τὴν σοφιστικὴν οὐ σύνεργον τῆς ἐμπράκτου καὶ πολιτικῆς ῥητορικῆς*. Itaque disiungitur p. 320, 13 *τὸ σοφιστεύειν* et *τὸ ῥητορεύειν ἐμπράκτως*. *οἱ πολιτικοὶ ῥήτορες* vocantur '*οἱ πρακτικοὶ τῶν ῥητόρων*' p. 366, 6 et '*οἱ ἔμπρακτοι ῥήτορες*' p. 351, 7. *πολιτικοὶ ἀγῶνες* sunt *οἱ ἀληθινοὶ ἀ.* p. 41, 3. 12 et 136, 14; civiles oratores, oppositi sophistis, appellantur p. 176, 17 '*οἱ ἐν φόβῳ ὄντες καὶ ἀγωνίᾳ*', cum de sophistis dicat p. 245, 36: *εἰς πόλιν δὲ καὶ εἰς ἀγορὰν οὐκ εἰσίασιν οὐδὲ τὸν βίον ὅλως ὠφελοῦσιν*. Intellegimus igitur *πολιτικὸν* esse, quod spectat ad vitae utilitatem, ad veras contentiones, ad serias causas, non ad artis demonstrationem sive laudationum et vituperationum lusum, in quibus totam esse sophisticam postmodo demonstrabimus.[1]) Hic vero alterum est addendum, nimirum eas tantum causas sive deliberativi sive iudicialis generis intellegi, quae non versantur in quovis vitae negotio, sed in iis solis, quae pertinent ad vitam publicam; quod non minus elucet ex locis supra laudatis, ubi *δημηγορίαι* et *δικαστήρια* sola commemorantur, quam ex hisce Philodemi verbis: p. 212, 15 *καὶ πάλι τὸ συμβουλευτικὸν οὐ τοῖς κατὰ μέρος ἀνθρώποις ὑπὲρ τῶν εἰς βίον μακάριον ἀνηκόντων . . . ἀλλὰ δήμῳ καὶ πλήθεσιν κοινῶς περὶ τῶν πολιτικῶν λεγομένων πραγμάτων*. De eodem deliberativo genere idem profitetur p. 332, 5; atque p. 332, 10 de iudiciali genere dicit: *κἂν μὲν δίκη γένηται πέντε μνῶν, μελετῶσιν καὶ ἐντείνονται, ὅπως πείσουσιν· τὸν δέ που διὰ κενοδοξίαν εἰς μοχθηρὰς ἐπιθυμίας τάλαντον μέλλοντα ἀναλίσκειν καὶ μετὰ τούτου ἑαυτὸν προσαποβάλλειν* . . . non curant (cf. vers. 7 sq.) vel simile quid. —

Itaque statuimus apud Philodemum et, quod inde efficitur, apud Epicureos, h. e. exeunte saeculo quarto, tria illa rhetoricae genera, quae apud Aristotelem primum clare

1) Cf. Quintil. inst. III 8, 7 'in panegyricis, ubi emolumentum non in utilitate aliqua, sed in sola laude consistit'; etiam apertius Fronto in prooemio: 'hoc genus orationis non capitis defendendi nec suadendae legis nec exercitus adhortandi nec inflammandae contionis scribitur, sed facetiarum et voluptatis'.

Digitized by Google

digesta invenimus, ita distincta fuisse, ut a *πολιτικῷ λόγῳ*, i. e. in publicorum negotiorum usu posito, qui complectitur genus deliberativum et iudiciale, separaretur utpote multo diversa natura et indole *σοφιστικὸς λόγος*, i. e. laudationum et vituperationum genus. Hic igitur perfecta est et exculta bipertitio illa rei maxime apta rationique consentanea, cuius apud ipsum Stagiritam non reperimus nisi indicia, cui tamen simillima est ratio illa auctoris ad Alexandrum; qua in re continuum quendam progressum neminem puto non observare.

His absolutis ex usu erit singillatim inquirere, quam late pateat usus vocis *πολιτικὸς* cohaerens cum illa generum distributione bipertita. Atque in universum adiectivum *πολιτικὸς* id significat, quod pertinet ad civiles orationes: imprimis igitur legimus *πολιτικὸς ῥήτωρ*, velut p. 201, 19. 211, 23. 310, 3. 213, 9, plerumque iam passim laudatis. Hinc is usus derivatur, quo nudum adiectivum substantivi potestate praeditum notat civilem oratorem [1]): p. 44, 21 *τὰ τῶν πολιτικῶν ἔργα* (paulo post *οἱ πανηγυρικοὶ ῥήτορες*). 200, 7 *οἱ τεχνογράφοι φανερὸν καθιστᾶσι τὸ ἐπικρυπτόμενον ὑπὸ τῶν πολιτικῶν* (post sequens *ὅτι* vocem fortasse addendum *ἕνεκα*). 311, 1. 3. 13. 314, 5. 367, 6 in calce; 368, 12. 65, 15, ne afferam incertos locos. *ἡ πολιτικὴ ῥητορικὴ* legitur p. 54, 3. 135, 41. 245, 7. 10, 31. 120, 14, quae supra laudanda fuerunt. Neque aliter, atque modo diximus, etiam hic omisso substantivo sive *τέχνη* sive *δύναμις* legitur *ἡ πολιτικὴ* p. 10, 2. 30, 17. 39, 25. 42, 15. 60, 13. 65, 4. 69, 28. 77, 32. 315, 19. Locutio *πολιτικὸς λόγος* semel, ni quid me fugit, invenitur, p. 87, 26, quod casui haud dubie tribuendum. Aliter enim intellegendus locus p. 209, 10: *χωρὶς τοῦ μηδὲν ἕτερον λέγειν ἢ τὸ τοὺς ἐνόντας πολιτικοὺς λόγους* [2]) *ἐξευρίσκειν τὸν πολιτικὸν*, i. e., nisi fallor, eas sententias atque argumenta, quae in civili dumtaxat oratione proferuntur; cf. p. 208, 14 *τοὺς*

1) Cf. Morum ad Ps. Long. *π. ὕψ.* c. 1 (apud Weiskium, eiusdem libelli editorem, p. 224).

2) Cf. Philod. p. 206, 17 *οὐδὲ ἐφήρμοσταί τι τοῖς ἄλλοις ἐν ταῖς τεχνολογίαις αὐτῶν, ἀλλὰ τοῖς πολιτικοῖς μόνον προβλήμασιν.*

ἐνόντας εἱρίσκων λόγους et p. 210, 4 τὰ πολιτικὰ (= τοὺς πολ. λόγους) πάντα καὶ τὰ σοφιστικὰ ἐξευρίσκειν [1]) et p. 205, 8. Saepissime vel pro locutione πολιτικὸς λόγος exstat sola vox ὁ πολιτικός: p. 136, 18. 137, 34. 222, 28. 311, 2. τὸ πολιτικὸν γένος, i. e. contionale et iudiciale, legimus p. 32, 19. τέχνην πολιτικήν, i. e. artem (proprie intellegendam) [2]) civilium orationum, quam quidem esse negant Epicurei, dicunt quidam adversarii, Philodemus exhibet p. 61, 32, et — qui locus notabilis videtur — p. 46, 3 τεκμήριον τοῦ μὴ πολιτικὴν τέχνην | εἶναι τὴν σοφιστικήν, quae verba adumbrantur p. 41, 2. ἡ πολιτικὴ δύναμις, scil. facultas habendi orationes civiles, sollemnis Philodemo locutio: p. 39, 3. 35, 20. 50, 12. 67, 32 ∾ 134, 15. 136, 5. Cum his locis conferre licet eos, quibus legimus: 'ἡ ἐν τοῖς ἀληθινοῖς ἀγῶσι δύναμις' [3]) (p. 41, 13) sive 'τὴν ἔμπρακτον δύναμιν' (p. 40, 16 coll. 39, 4). Omnibus his locis vocem δύναμις non temere, sed consulto ab Epicureis adhiberi notandum est; scimus enim,

1) Duplici hac de re rhetores termino utuntur: τὰ ἐνόντα (Isocr. or. XIII 9 = Pl. Phaedr. p. 235 B, rhet. ad Alex. Sp. I 209, 8. Arist. p. 1450^{b} 5) et οἱ ἐνόντες λόγοι. Quamquam utrumque inveniri scio, expungendum puto subst. λόγων apud Dion. Hal. p. 486, 2 (cf. τῶν ἐνόντων ἐν τοῖς πράγμασι Isocr. or. XIII 9) et transponendum forma accusativi in v. 1 ante ἀποδέδωκα, ubi vel maxime desideratur (cf. Dion. Hal. p. 512, 1. 834, 3. 1129, 5 R. de comp. v. p. 216 Schaef.). Videtur haec vox ex margine in falsum locum irrepsisse. Dionysius semel (de historico) dicit τοὺς ἐνόντας λόγους p. 844, 10 R, ubi desunt verba ἐν τοῖς πράγμασιν. τὰ ἐνόντα apud eundem ep. ad Pomp. III 21 (cf. p. 607, 15 ἕκαστα τῶν ἐν τῷ λόγῳ) nec vero technice.

2) Si contuleris, quae de artis notione exstant p. 53. 54, 5. 58, 5 sq. 12. 59, 19. 61, 6. 69, 5, de Apollodoreorum et Theodoreorum litibus non cogitare vix poteris. Quod ad 'artis' definitionem pertinet, Epicureos a partibus Apollodori stare perspicuum est.

3) Quae sequuntur p. 41, 13, ita suppleam: οὐδ' [ὅλως ‖ τι [σ]υμβάλ- πρὸς? π Sudh. [λ]οντα[ι εἰς τὸ ‖ τ[ὴν ἕ]ξιν ἔ[χ]ειν, coll. p. 137, 38 ἐπειδὴ οὖν ἡ σοφιστικὴ κατ' οὐδὲν συντείνει πρὸς τὸ τὴν δύναμιν ἔχειν. verbum ἔχειν, de quo dubitare videtur Sudh., certum fit inter se collatis hoc loco ∾ 137, 40 sq. ∾ 137, 38; ad vocem ἕξις cf. p. 61, 8. 69, 5. 121, 30 et Dion. Hal. frgm. libri περὶ μιμήσεως ed. Useneri p. 14, 20.

Digitized by Google

quantopere termini *δύναμις* et *τέχνη* rhetoribus differant (cf. Walz. rhet. Gr. IV 25, 32 et VI 17, 19). — *ἕξις πολιτικὴ*, facultas civiliter dicendi, exstat p. 121, 30, vix ullo modo discrepans a locutione *δύναμις πολιτική*. *ἐμπειρία πολιτικὴ* legitur p. 140, 32; 284, 5; probabiliter suppletur a Sudhausio p. 134, 13: his omnibus locis *ἐμπ. πολ.* est experientia dicendi civiliter. Incerta mihi explicatio est verborum *σύνεσις πολ.* p. 348, 5, *πολιτικὴν φιλοσοφίαν* p. 364, 3, *πολιτικὴν ἀγωνίαν* 322, 16: nescio enim, utrum de sola civili eloquentia dicta sint, an potius ad universam in republica vitam spectent.

Diversus ab ipsius Philodemi more is est vocis *πολιτικὸς* usus, quo in generibus enumerandis adhibetur de solo genere deliberativo: p. 92, 18 *μήτε τὸ πολιτικὸν μήτε τὸ δικανικὸν μήτε τὸ πανηγυρικὸν μέρος τῆς ῥητορικῆς*, quae repetuntur p. 93, 23. 98, 19 [1]); omnibus his locis Philodemus hunc usum mutuatus est ab adversario quodam, in quo refutando versatur inde a p. 92, 33.

Ut iam mittamus Epicurum, cuius dicendi usus apud discipulos haud dubie usque ad Philodemi tempora semper valuit, ex iis, quae sequuntur, duobus saeculis ipsorum rhetorum opera ad nos pervenerunt nulla. Nihilo tamen minus pauca restant verba paucorum, quae propter ipsam testimoniorum penuriam memoranda sunt. Hieronymi philosophi, quem peripateticis adscribendum esse certum est coll. Cic. or. 56, 190, servantur non vilia quaedam frustula a Philodemo vol. rh. p. 198, 13—200, 1 et paulo parcius a Dion. Hal. de Isocr. iud. p. 560 sq. R, quae quidem demonstrant etiam in Aristotelis familia eo, quo modo invenimus, sensu vocem *πολιτικὸς* de rhetoricis rebus fuisse usurpatam. Hieronymus dicit apud Philod. p. 199, 9: *εὐανάγνωστον μὲν εἶναι (τὴν Ἰσοκράτους λέξιν) τῆς φωνῆς ὑφειμένης, ἐπαρθείσης δὲ μή, λίαν ταῖς περιόδοις κατεπείγουσαν τὸν λέγοντα, καὶ τὴν ὑπόκρισιν ἀφαιρουμένην* (Speng. pro *ἀφαιρουμένου*) *καὶ σχεδὸν*

1) De alio quodam loco (p. 102, 27) in altera commentationis parte dicam.

Digitized by Google

ἐναντίαν τῇ τῶν πολιτικῶν, τὸν δὲ πολιτευομένων ἐπιστατήσοντα πολιτικὴν δεῖν καὶ δημηγορικὴν κατακεχύσθαι λέξιν καὶ μὴ τὴν ἐπιδίφριον καὶ καταψιθυρίζουσαν τὸν λόγον. Intellegimus ita vocem πολιτικὸς a philosopho adhiberi, ut de iis solis orationibus valeat, quae revera in publicis negotiis et in pulvere ac strepitu causarum habentur, non quae ad genus demonstrativum pertinentes vel recitantur vel leguntur. Ceterum cf., quae dicemus de Dionysii loco infra p. 168.

Polybii haec verba afferam (lib. V 33, 5): Ἀλλ' ἔνιοι τῶν πραγματευομένων, οὐδὲ ἐφ' ὅσον οἱ τὰ κατὰ καιροὺς ἐν ταῖς χρονογραφίαις ὑπομνηματιζόμενοι πολιτικῶς εἰς τοὺς τοίχους οὐδ' ἐπὶ τοσοῦτον μνησθέντες, πάσας φασὶ τὰς κατὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ Βάρβαρον περιειληφέναι πράξεις, ubi πολιτικῶς significat: 'simplicem in modum, solarum rerum notandarum habita cura, nulla arte' (cf. Cic. or. 69, 230); in universum igitur cum Reiskio consentio, cuius verba exstant in Schweighaeuseri adnot. ad h. l. (vol. VI p. 185). Non alienum mihi videtur admonere lectorem loci illius artis poeticae Aristoteleae, de quo fusius dicendum fuit p. 145 sq. Quamvis enim sermo sit de diversis rebus, tamen, si generatim rem spectas, eadem est res.

Iam nunc quasi pontem fecimus ad eum, qui ingressus est etiam hac in re 'velut propriam viam' (Quintil. III 1, 16), Hermagoram rhetorem. Huius enim auctoritate notionis πολιτικὸς nova quasi aetas inauguratur, cum non mediocriter ab eo, quem quasi primarium esse diximus, sensu apud hunc vox πολιτικὸς discedat. Dicit enim Hermagoras rhetoricam esse δύναμιν τοῦ εὖ λέγειν τὰ πολιτικὰ ζητήματα teste Sopatro (W. V 15, 17) et iis, quos modo laudabimus, Latinis rhetoribus plerisque; cum Troilus sophista (W. VI 52, 30) dicat et repetat Maximus Planudes (W. V 213, 16): οἱ δὲ Ἑρμαγόρειοι οὕτως ὡρίσαντο αὐτὴν λέγοντες· ῥητορική ἐστι λόγου δύναμις τέλος ἔχουσα τὸ πεῖθειν ὅσον ἐφ' ἑαυτῇ· παραλέλειπται δὲ καὶ οὗτος ὁ ὅρος, οὐ περιέχει γὰρ τὸ ὑποκείμενον, τουτέστι τὰ πολιτικὰ πράγματα. Finem vero rhetoricae Hermagorae fuisse τὸ τεθὲν πολιτικὸν ζήτημα

διατίθεσθαι κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον πειστικῶς cum alii tum Sextus refert p. 687, 17. Iam si quaerimus, quomodo hac definitione probata Hermagoras genus *ἐπιδεικτικὸν* rhetoricae tribuere potuerit, quod fecisse eum testatur cum Latinis rhetoribus Sopater W. IV 63, 10, ne ego quidem, si quo adhuc invenimus sensu adiectivum *πολιτικὸς* accipio, satis possum expedire prorsusque probo Fabium dicentem (inst. II 15, 20): 'Illud de omnibus, qui circa civiles demum quaestiones oratorem iudicant versari, dictum sit, excludi ab his plurima oratoris officia: illam certe laudativam totam, quae est rhetoricae pars tertia'. Nam ut taceam illam offensionem, quam praebet vox *ζήτημα*, satis iam perstrictam a Sopatro W. V 16, 21 [1]), ut omittam illam quaestionem de thesibus ab Hermagora rhetoricae vindicatis, quam praeteriri hic omnino satius fuerit, quam attactam deseri [2]) — ne adiectivum *πολιτικὸς* quidem ea, qua adhuc, potestate servata prorsus satisfacere potest, quoniam materia epidictici minime posita est in iis solis rebus, quae spectant ad vitae publicae negotia, immo aut non comprehenditur aut tantum ex parte. At audiamus Aurelium Augustinum, qui haec exhibet (Halm. rhet. L. min. p. 138, 34): 'Sunt autem civiles quaestiones, quarum perspectio in communem animi conceptionem potest cadere, quod Graeci *κοινὴν ἔννοιαν* vocant', vel 'omnia quaecumque huius modi sunt, ut ea nescire pudori sit, et quae vel ignorantes, quasi sciamus tamen, cum simulatione prae nobis ferimus, quotienscunque in dubitationem vocantur, efficiunt civilem quaestionem', et (p. 139, 18) 'idcirco quae dubitationes in huius modi rebus (scil. quales descripsit v. 11—18) oriuntur, civiles vocantur quaestiones, quasi non propriae paucorum, sed communes universorum. quae cum ita sint, merito quaestiones, quae *κοινῇ ἐννοίᾳ* deprehendi pos-

1) Cf. praeterea, quae de *ζητήματος* notione exposuit G. Thiele, Hermagoras p. 24—26, p. 178, p. 183.

2) Cf. Cic. de inv. I 6, 8. Quintil. inst. II 21, 21. Aurel. Aug. Halm. p. 140. Harnecker, annal. phil. 1885, 69 sqq. Striller, Bresl. phil. Abh. 1886, 19. G. Thiele, Hermagoras p. 27—33.

Digitized by Google

sunt, civiles vocantur, et hae sunt, in quibus versari et praestare debebit orator'. Qua cum interpretatione prorsus concinunt ceteri plerique rhetores Romani, velut Sulpicius Victor (Halm. p. 313, 17), Fortunatianus (H. p. 81, 9 = Cassiod. ibid. p. 495, 10), anon. rhet. exc. (H. p. 585, 1), ex quorum libris intellexeris, quam diu et quam late dominatus sit in rhetoricae regno hic usus. Singulorum verbis afferendis meo iure parco; Graece autem quomodo sonent sis scire, Marcellinus in scholiis ad Hermogenis status haec dicit (W. IV 69, 16): *πολιτικὸν δὲ λέγουσι τὸ μὴ περὶ τὰς μεθόδους τὰς φυσικὰς ἱσταμένον, ἀλλὰ τῆς κοινῆς ἐννοίας ἔχον τὴν κρίσιν.*[1]) Neque nolim hoc loco monere iam Aristotelem initio artis rhet. dicere[2]): *ἡ ῥητορικὴ ἐστιν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ· ἀμφότεραι γὰρ περὶ τοιούτων τινῶν εἰσιν, ἃ κοινὰ τρόπον τινὰ ἁπάντων ἐστὶ γνωρίζειν καὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἀφωρισμένης.* Concinit igitur Hermagoras, stoicorum hac in re sectator, cum peripateticorum disciplina, ac ne prius quidem Aristoteleae sententiae membrum a stoicis philosophis alienum esse docet e. g. Sopater W. V 15, 15.[3])

Cognoscimus profecto his locis adiectivum *πολιτικὸς* significare id, quod, ut intellegatur vel iudicio disceptetur, non artis (Sulp. Vict. H. p. 313, 17) ullius nec scientiae auxilium desiderat, sed communi sensu — hoc enim omnes interpretes habent — percipi potest; quo fit, ut etiam generis laudativi materia hac definitione comprehendatur, missa offensione vocis *ζήτημα*. Apparet igitur apud Hermagoram latiorem esse sensum vocis *πολιτικὸς*[4]) (nec minus vocis 'civilis' a Latinis

1) Testimonia, quae ad Dionysium et Hermogenem spectant, quamvis vel hic valeant, ubi de his ipsis dicemus, notare maluimus.

2) Cf. Striller, de stoic. stud. rhet. 1886 p. 19.

3) Cf. Cic. de or. II 16, 68 'Equidem omnia quae pertinent ad usum civium, morem hominum, quae versantur in consuetudine vitae, in ratione reipublicae, in hac societate civili, in sensu hominum communi, in natura, in moribus, comprehendenda esse oratori puto'; quae verba ad illustrandum hunc dicendi usum apta esse puto, nec vero quasi placiti tenent locum rhetorici.

4) Anonymus Aphthonii scholiasta apud Speng. art. scr. p. 226 (W. II 683) Hermagoram scripsisse testatur *πολιτικὴν τέχνην*. Nescio

Digitized by Google

rhetoribus usurpatae), quem quidem vocis *πολιτικὸς* usum a stoicis profectum esse admodum probabile est.[1]) Num vero a notione ‘universalis civitatis’ stoicis probatae hic usus termini *πολιτικὸς* derivandus sit, nequaquam mihi tam certum videtur quam Thielio (Hermag. p. 33—35); fortasse vel haec significatio ab illa primaria potius repetenda est, id quod stabilitur quodammodo verbis Iulii Victoris, qui tamquam miscet utramque interpretationem (Halm. p. 373, 2): ‘Oratoris officium est in ea quaestione, quae versatur in negotiis civilibus, posse probabili et apta ad persuadendum oratione uti. Sunt autem ea demum civilia negotia, quae nulla arte propria continentur, ut geometricae et musicae et ceterarum huiusmodi scientiarum, sed earum rerum tractatum habent, quae perficiuntur ex opinione communi aut legibus aut moribus[2]) et de quibus omnes, qui aliquatenus intellectum recipiunt, et discernere et iudicare possint.’ Quintilianus vero, si recte perspicio, quae iudicat de iis definitionibus, quibus sive ‘civiles demum quaestiones’ sive ‘civilis materia’ sive ‘civiles res’ oratori proponuntur tractandae,[3]) illorum rhetorum, ut homo Latinus, sententiam non prorsus assecutus adiectivum *πολιτικὸς* non ampliore hoc sensu, sed primario illo eodemque angustiore intellexisse videtur. Ac ne auctor quidem ad Herennium (cf. Volkmannum Rhet.[2] p. 14) omni ex parte satisfacit, simodo in hac re Hermagorae doctrinam reddere voluit, cum dicit (I 2,

num vocem *πολιτικὴν* ita liceat urgere, ut hoc testimonio nisi statuamus, quod per se non improbabile est, Hermagorae interdum voces *πολ.* et *ῥητορικὸς* eiusdem fuisse potestatis. cf. infra p. 165.

1) Cf. Volkmann (Rhet.[2] p. 13), Striller (l. l. p. 19) cum cauta Thielii restrictione (Hermag. p. 173 sq.).

2) Verba moribus ac legibus exstant etiam rhet. ad Heren. I 2, 2 et verba *ἐκ τῶν . . νόμων ἢ ἐθῶν* praebet Hermog. *π. στασ.* 1 (Sp. II 133, 17. W. III 2). Veri igitur simillimum est Hermagoream esse hanc doctrinam.

3) Quintilianum enim, si accurate perlego, quae exstant II 15, 15 sqq., non puto voce *ζήτημα* sola offensum esse, quod persuasum habere videtur Volkmannus (Rhet.[2] p. 13), sed vel magis voce *πολιτικὸς* seu civilis; cf. quaeso verba: ‘res omnes — circa civiles modo’ (§ 15) et ‘qui circa civiles demum quaestiones etc.’ (§ 20); ac ne ii quidem Fabio satisfaciunt, qui vocem *ζήτημα* non adhibuerunt.

Digitized by Google

2): ‘Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus ac legibus (cf. p. 162 adn. 2) constitutae sunt, cum assensione auditorum, quoad eius fieri potest’. Quod Doxopater (W. II 76, 3) in his rebus confusus est, nemo mirabitur.

Haec dicta velim de omnibus iis, qui sive ἐν πολιτικῷ ζητήματι sive ἐν πολιτικῷ πράγματι sive ἐν πολιτικῇ ὕλῃ rhetoricae materiam Fabio teste (II 15) constituerunt, nimirum de Aristone, Critolai discipulo, peripatetico, Theodoro Gadareo, Albutio Silo, Cornelio Celso paulo iuniore, mille aliis, qui nominatim non laudantur. Nam hos omnes Hermagorae in modum voce πολιτικὸς usos esse res ipsa docet et vel Hermagorae auctoritas, quae tum fuit, commendat; neque Fabius diversum in modum de his omnibus iudicat.

Hoc in numero etiam is est, qui, rhetores si spectas, censuram nostram excipit, Dionysius. Nam Ciceronis loci, quibus locutio ‘orationes civiles vel forenses’ occurrit, ita mihi videntur comparati, ut ad technicam vocis πολιτικὸς usurpationem illustrandam nihil afferant; quamquam illud certum est iudiciale et deliberativum genus multis locis ita commemorari, ut dubium non sit, quin Ciceroni haec duo genera naturae aequalitate quasi coniuncta esse et inter tria rhetoricae genera speciem ipsam quoque bipertitam efficere visa sint.[1]) Notabilis hic unus mihi videtur locus, de or. III 28, 109 (cf. ibid. II 15, 65 sq.): ‘dicunt igitur illi, qui peripatetici aut academici nominantur (olim . . politici philosophi appellati) omnem ‘civilem’ orationem in horum alterutro genere versari, aut definita controversia certis temporibus ac reis . . . . aut infinite de universo genere quaerentis. Atque horum superius illud genus causam aut controversiam appellant eamque tribus, lite aut deliberatione aut laudatione, definiunt: haec autem altera quaestio infinita et quasi proposita, consultatio nominatur’. Quibus verbis,

1) Cf. e. g. or. 11, 37. 13, 42. 19, 65.

Digitized by Google

quamquam adscribuntur peripateticis et academicis philosophis, talis describitur rerum partitio, ut, si illud civilis in Graecum sermonem vertas, non possit intellegi vox *πολιτικὸς* nisi eo sensu, quo ab Hermagora eandem disiunctionem praebente usurpata est. Vocabulum ipsum Graecum *πολιτικὸς* Ciceroni in deliciis est[1]), technici termini locum tenet nusquam.

Iam aggrediamur Dionysium Halicarnassensem, cuius primo loco libet afferre definitionem rhetoricae: *ῥητορικὴ ἐστι δύναμις τεχνικὴ πιθανοῦ λόγου ἐν πράγματι πολιτικῷ, τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν.* Talis enim laudatur a Doxopatre W. VI 17, 9 et II 104, 7, ubi mirum quanta neglegentia eam tribuit Thraci Dionysio (cf. Usener, libr. de im. frgm. p. 13 adn.), a Maximo Planude W. V 213, 22, quem errasse opinor in verbis '*τέλος ἔχουσα τὸ πιθανῶς εἰπεῖν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον*' propter similitudinem eius, quam sibi probari dicit in sequentibus, definitionis (nam Dionysii haec non esse vox *πιθανῶς* male iterata docet[2])), ab anonymis compluribus rhetoribus, quos collectos exaravit Usener l. l. p. 11—14 (cf. Spengelium in mus. Rhen. XVIII 524), denique a Sopatro V 17, 17, qui haec habet: *Λολλιανὸς δὲ κάλλιστον ὅρον τοῦτον ῥητορικῆς τίθησιν κτλ.*; hoc loco fortasse ne id quidem cum Usenero (l. l. p. 13 adn.)[3]) ex verbo '*τίθησιν*' colligendum Lollianum ut suam Dionysii definitionem venditasse, si interpretamur haec verba: 'L. hanc definitionem ut optimam', vel 'optimae loco ponit', i. e. 'omnibus eam praefert'.

1) Brut. 76, 265 'L. Torquatum, quem non tam rhetorem dixisses, etsi non deerat oratio, quam quod Graeci dicunt *πολιτικόν*'. Ceteri omnes loci in epist. ad Att., ubi de homine exstat I 18, 6. II 1, 3 (s. laud. p. 145). IV 6, 1. IX 10, 5. XII 23, 2. XII 51, 2; *σύλλογος π.* legitur ib. XIII 30, 3. *σχέμμα π.* ib. VII 8, 3; *τὰ πολιτικὰ* ib. XIII 10, 2 (facere). XIV 6, 2 (scribere) XIV 14, 1 (videre); adv. *πολιτικῶς* ib. IV 8b 4 (se gerere). VII 8, 4 (disserere). VII 13a 1 (simulare); compar. adv. *πολιτικώτερον* ib. V 12, 2 (scriptas epistulas).

2) Quae res alium sciolum induxisse videtur, ut scriberet (W. III 462, 4): *τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον.* Hanc quam nos corruptam putamus definitionem primam inter eas, quae Dionysii nomine feruntur, ponendam putavit Volkmannus (Rhet.² p. 13).

3) Cf. Volkmannum (Rhet.² p. 13).

itized by Google

Dionysius igitur recepit verba 'ἐν πολιτικῷ πράγματι', evitata videlicet illa vocis ζήτημα offensione, quam merito reprehensam esse in Hermagorae definitione, fonte, quantum videmus, omnium posteriorum, supra monuimus. Atque quantum nos Quintiliani testimoniis nisi scimus, primus Halicarnassensis vocem 'πρᾶγμα' posuisse putandus est, quamquam fortasse eodem fere tempore Hermagoram emendaturus Theodorus Gadareus dixit: 'in materia civili' (Quintil. inst. II 15, 21), i. e., ni fallor, ἐν ὕλῃ πολιτικῇ. Sed utcumque haec res, quae non magni est momenti, se habet, id quidem constat vocem πολιτικὸς apud Dionysium non aliter esse intellegendam atque apud Hermagoram[1]). Nec non, quod vel mea sponte contenderim, firmatur scholiastarum choro. Id enim omnes consentiunt verbis ἐν πολιτικῷ πράγματι appositis rhetoricae materiam secerni a materia seu medicinae, seu geometriae, seu grammaticae, seu dialecticae (cf. W. VI 18, 4. IV 25, 27. VII 15, 14. V 17, 22. III 462, 2)[2]).

Itaque dictis, quae de Halicarnassensis celebri definitione dicenda erant, in ceteris quomodo Dionysius voce πολιτικὸς de rhetoricis rebus[3]) utatur videndum est. Ac primum quidem, ne coniuncta discerpamus, illud monendum uno saltem loco vocem πολιτικὸς ita legi, ut idem valeat, atque ῥητο-

1) Hoc verum duco, quamquam G. Ammon, de Dion. Hal. librorum rhetoricorum fontibus 1889 p. 5, ipsa ea, quam termini πολιτικοῦ ζητήματος ab Hermagora adhibiti dedimus, interpretatione in dubium vocata haec addit: 'Dionysii verba utique interpretanda puto et ex aliis locis, quibus usurpat vocabulum πολιτικὸν — velut de comp. p. 72 et 136 Sch. — et ex definitione artis oratoriae Cornificii supra allata, cui simillima est Dionysiana: 'quae res ad usum civilem moribus ac legibus constitutae sunt' = πράγματα πολιτικά.' Cf. supra p. 162.

2) Propter haec verba in definitione omissa reprehenditur Aristoteles W. III 611, 7. II 102, 15 (Doxop.). VI 17, 1. Ultimo loco quod desideratur vox 'διεξοδικῶς', intellegendum ex stoicorum doctrina tradita a Sexto emp. VI p. 675, quocum cf. W. III 610, 21 et Nicol. soph. Sp. III 478, 26 et Diog. Laert. VII 42.

3) Non rhetorice usurpatur his locis: p. 450, 7. 814, 3 π. φιλοσοφία. 543, 12 π. δύναμις fac. administrandae reip. (aliter p. 885, 17). 544, 6 π. καλοκἀγαθία. 938, 2 π. ὄχλος. π. μιμ. epit. II 8 (Us. p. 20, 20) π. ποιήματα

ρικός, tribus illis generibus comprehensis, dico p. 488, 3: *ἐρῶ νῦν καὶ περὶ τοῦ γένους τῶν ἀμφισβητημάτων, ἐν οἷς ἐστι θεωρήμασιν ἡ πολιτικὴ τέχνη. τριχῇ δὲ νενεμημένου τοῦ ῥητορικοῦ λόγου καὶ τρία διάφορα τοῖς τέλεσι περιειλημότος γένη κτλ.*, ubi vix potest dubitari, quin *ἡ πολιτικὴ τέχνη* et *ὁ ῥητορικὸς λόγος* idem sibi velint. Neque aberramus fortasse a vero, si item hanc vocem interpretamur in libro de Dem. p. 1125, 11: *ἀλλ' ἐπὶ τὸ σεμνότερον καὶ ποιητικώτερον ἐκβιβάζειν τὴν ὀνομασίαν παρὰ τῆς πολιτικῆς δυνάμεως μάλιστα ἀπαιτοῦμεν*[1]), pro quibus habet p. 1123, 10 *τὸ ποιεῖν τὸν ἀκροατὴν αὐστηρὸν . . . παρὰ τῆς ῥητορικῆς δυνάμεως ἢ μόνον ἢ μάλιστα ἀπαιτοῦμεν*, neque aliter in ep. ad Pomp. c. 1, 10 (Usener p. 40, 25): *Πλάτων βουληθεὶς ἐπιδείξασθαι τὴν αὑτοῦ δύναμιν, ἣν εἶχεν ἐν τοῖς πολιτικοῖς λόγοις . . . συνετάξατο λόγον ἐρωτικόν.* Nam ut ne interpretemur 'civilis oratio', suadet amatorii epidictica natura; ut latiore sensu hanc vocem interpretemur, commendat philosophorum sermonum, quae subauditur, oppositio.

Praeter hos vix alius locus huius indolis apud Dionysium exstiterit. Nam multo crebrior is est usus, quo *πολιτικὸς λόγος* vocatur oratio, quae versatur in negotiis publicis vel civilibus, i. e. contionalis oratio et iudicialis. Cuius rei luculentum testimonium, longius vero quam ut hic exaretur, est in iud. de Thuc. p. 937, 14 sq. coll. cum p. 938, 17 sq., ubi eadem disiunctio, quae priore loco fit inter contionales iudicialesque orationes et eas, quae in privata consuetudine versantur, posteriore loco breviter repetitur verbis *οὔτ' εἰς τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας . . οὔτ' εἰς τὰς ὁμιλίας τὰς ἰδιωτικάς*[2]) (cf. Quintil. III 4, 10 forensis ratio — accommodata pri-

scil. Alcaei *στασιωτικά*. p. 999, 12 *οἱ π. καὶ ἀπ' ἀγορᾶς ἄνδρες* qui ex professo in publ. vita versantur 647, 10 *τὸ ἀγροῖκον καὶ τὸ πολιτικὸν σῶμα*, cf. infra p. 173.

1) Sic scribendum puto; cod. Ambr. *ἀπαιτοῦντες*. Sylb.: *ἀπαιτεῖται*. Ego secutus sum traditarum litterarum vestigia et locum p. 1123, 11 mox laudandum.

2) Ex vera Sadéei coni. pro *βιωτικάς*.

Digitized by Google

vatis disputationibus). Neque obscurius testimonium p. 999, 2 *οἱ συνιόντες εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ δικαστήρια καὶ τοὺς ἄλλους συλλόγους, ἔνθα δεῖ πολιτικῶν λόγων*, ubi hos, quos dicit, *ἄλλους συλλόγους* non esse nisi publicos ex auditoribus descriptis elucet (cf. supra p. 141). In rebus vitae necessariis hos *πολιτικοὺς λόγους* versari facile evincitur etiam ex primo capite libri de comp. v. (p. 6 Schaef.). Non igitur mirum, si cum voce *ἐναγώνιος* vox *πολιτικὸς* interdum coniungitur (p. 559, 1) vel si adiectivum *ἐναγώνιος* loco adiectivi *πολιτικὸς* saepenumero exstat; cf. p. 1117, 3 ∞ 13 ∝ 539, 4; 629, 6. 982, 15. 1012, 14. 1095, 9 ∞ 1094, 17. 964, 9. 1097, 11; de comp. v. c. XIX p. 268 Schaef.; Dion. Hal. antiqu. Rom. I 8, ubi verbis *σχήματος ἐναγωνίου* respondent verba *τοῖς περὶ τοὺς πολ. διατρίβουσι λόγους*, ubi perperam in Reiskianae editionis adnotatione c de eo genere orationis vox *ἐναγώνιος* intellegitur, quod ad iudiciales *ἀγῶνας* est accommodatum, quod vitium ne Spengelius quidem cavit in comm. rhet. ad Alex. p. 229; cf. infra p. 141. Quo fit ut disiungantur a Dionysio *ἱστορίαι σπουδῆς ἄξιαι, πολιτικοὶ λόγοι χαρίεντες, φιλόσοφοι συντάξεις* p. 449, 4, et *πολησις. ἱστορία, πολιτικοὶ λόγοι* ep. ad Pomp. I 8 (Us. p. 40, 10 sqq.) et de comp. v. c. XXII p. 300 Schaef. Non opus esse puto omnes exscribere locos, quae summa sunt addidisse contentus. Legimus igitur *ἡ περὶ τοὺς π. λόγους ἐπιμέλεια* s. *ἐπισήμη* p. 445, 4 (coll. 446, 6) et de comp. v. p. 126 Sch.; *τῷ πάνυ πόρρω δοκοῦντι τῶν π. λόγων* vel similia p. 461, 11. 882, 2. 1063, 3; *εὐφυὴς περὶ τοὺς π. λόγους* p. 633, 8; *Θουκυδ. ὅρος τοῦ π. λόγου* p. 813, 12; *προσέθηκε τοῖς π. λόγοις ἀρετὰς Δημοσθένης* p. 944, 6 (coll. 945, 3); *τοῖς ἀσκοῦσι τοὺς π. λόγους* et sim. ep. ad Pomp. 6, 11 (Us. p. 67, 15). 722, 8. 950, 15; *παθητικὴ διάλεκτος ἐπιτηδειοτάτη εἰς π. λόγους* p. 1124, 4; *κατασκευάζειν λόγους πολιτικοὺς* de comp. v. p. 410 Sch.; *τὴν ἐν τοῖς π. λόγοις ἕξιν* frgm. libri *π. μιμ.* Us. p. 14, 19; *εἰς διαλεκτικὴν, οὐκ εἰς πολ. λόγους ὠφέλειαν συμβάλλεσθαι* de comp. v. p. 72 Sch.

Ex hoc vero tamquam principali usu sequitur vocem *πολιτικὸς* de aliis rebus, non ipsis orationibus, usurpatam signi-

Digitized by Google

ficare id, quod tale est, quale in oratione civili supra definita esse solet. Praecipue genus dicendi huius orationis proprium Dionysio secernitur ab aliis dicendi generibus, velut de comp. v. p. 420 extr. Sch. haec exstant: *Ἐγὼ τοῦ λόγου* [1]) *τὸν μὲν ἰδιώτην ἐπιστάμενος ὄντα (τὸν ἀδολέσχην τοῦτον λέγω καὶ φλύαρον), τὸν δὲ πολιτικόν, ἐν ᾧ πολὺ τὸ κατεσκευασμένον ἐστὶ καὶ ἔντεχνον* e. q. s. Reminisceris haud dubie loci illius (v. p. 166), quo Dionysius civiles et privatas orationes ipsas inter se opponit; similiter igitur haec inter se distant dicendi genera; nec minus haec verba illuminantur loco p. 1125, 11, quem nos dedimus supra p. 166, et Dionysii verbis p. 468, 11: *ἔστι δὲ παντὸς μᾶλλον ἔργον τεχνικῶς* [2]) *κατεσκευασμένος (Λυσίας) κτλ.* In universum addiderim ex uniuscuiusque loci natura pendere quae potissimum *πολιτικοῦ λόγου* praevaleat *ἰδέα;* potest enim *λόγος* ita appellari, quia est artificiosior, quia astrictior sermone cotidiano, vel quia simplicior poetica dialecto, vel quia perspicuitati imprimis studet, quam notionem praeter rationem solam ei vindicare videtur Blassius (Att. Beredskt. II³ 107), si recte eum intellego (cf. supra p. 138). Itaque adiectivum *πολιτικὸς*, ut grammaticos sequar, est notio relativa, cuius rei exempla ea, quae modo sequuntur, praebebunt.

Nam eodem sensu, quo locutio *λόγος πολιτικὸς* modo tractata, exstat apud Dionysium etiam notio *πολιτικὴ διάλεκτος* p. 558, 13 (cf. supra p. 158 sq.): *κράτιστον δ' ἐπιτήδευμα ἐν διαλέκτῳ πολιτικῇ καὶ ἐναγωνίῳ τὸ ὁμοιότατον τῷ κατὰ φύσιν*, ubi opposita cogitanda est illa *πανηγυρικὴ* sive *ἐπιδεικτικὴ* potius Isocratis elocutio (cf. p. 539 R); item locutio *π. διάλεκτος* occurrit p. 957, 7, ubi, ut saepius apud Halicarnassensem [3]), silentio sumitur rerum scriptorum et civi-

1) Iniuria Schaefer scribi vult *τοὺς λόγους*; cf. Laert. Diog. III 87 et Hermog. Sp. II 401, 13 (W. III 370, 1).

2) Ad hanc Sadéei coniecturam mihi probatam (scil. pro *τεχνικοῦ*), Usenero, ut videtur, improbatam (v. fr. l. *π. μιμ.* p. 33, 1) fulciendam affero de comp. v. p. 280, 1 Sch.

3) Digna res, quae observetur; v. Dion. Hal. p. 941, 14 (coll. Luciano

Digitized by Google

lium oratorum elocutionem eiusdem esse generis. — *τὴν πολιτικὴν λέξιν* legimus p. 974, 13. 1109, 8. 1110, 16. de comp. v. p. 136 et 384 Sch.; *πολ. φράσις* exstat p. 1112, 3. *πολιτικὸν σχῆμα* Dion. dicit p. 1050, 8: *ἔχει μέντοι (ὁ ἐν Μενεξένῳ ἐπιτάφιος) τὰ πλείω καλῶς, οὐ γὰρ δεῖ ψεύδεσθαι, πλὴν ὅτι πολιτικόν γε τὸ σχῆμα αὐτῆς (τῆς λέξεως) ἐστιν, οὐκ ἐναγώνιον*, i. e., ni fallor, 'sublimior est et altior communi sermone elocutio, nec vero eadem veritati accommodata' [1]); denique *πολιτικὴ ῥητορεία* vocatur oratio 'civilem dicendi characterem gerens' in l. *π. μιμ.* epit. II 8 (Us. p. 20, 22).

Quod pertinet ad civiles orationes *πολιτικὸν* appellatur, velut exstat *ἡ πολιτικὴ δύναμις* p. 885, 17, id est facultas civiles orationes componendi et habendi (quam locutionem usitatissimam fuisse Philodemo supra vidimus p. 157). Non aliter fit, ut qui in civilibus orationibus versatur, appelletur *πολιτικὸς* (v. de Philod. p. 156) p. 1007, 9 *πείθεται ἀποχρῆν τῷ πολιτικῷ διάνοιαν ἀποδεῖξαι σπουδαίαν Ἰσοκράτης* (= v. 13 *τῷ μέλλοντι πείθειν δῆμον ἢ δικαστήριον*). cf. p. 1026, 1 *ταῦτα πολιτικοῖς καὶ ῥήτορσιν ἀνδράσι μελήσει*, p. 1114, 6 *πολιτικὸς δημιουργὸς Δημοσθένης* (= de comp. v. p. 410 Sch. *ἀνὴρ κατασκευάζων λόγους πολιτικούς*).

Adhuc Dionysio notionem *πολιτικοῦ λόγου* aut tria genera

---

de conscr. hist. c. 43). 813, 12. 937, 13 sqq. 939, 3 sqq. 944, 3 sqq. (coll. 950, 14). 952, 3. 1027, 8. — de imit. epit. III 2 (Us. p. 25, 6) = ep. ad Pomp. 5, 6 (Us. p. 63, 7). ep. ad Am. 6, 11 (Us. p. 67, 14). antiqu. Rom. I 8. Alia dicenda erunt de genere historico infra p. 185 adn. 7.

1) Quandocumque hunc locum animo reputavi, haesitasse me non possum non confiteri, num forte mendum esset in voce *πολιτικον* et scribendum *ποιητικόν*. Haec enim oppositio, si ceterum vocis *πολιτικὸς* apud Halicarnassensem usum spectas, prorsus singularis, et si simplicitatem Dionysii cognosti, tam quaesita est, ut scrupulum non praeter rationem moveat. Nonnullius hac in re momenti mihi videtur locus iud. de Isocr. p. 584, 6; (*ταῦτα*) *ποιητικώτερα μᾶλλόν ἐστιν ἢ ἀληθινώτερα*. Nam vocem *ἐναγώνιος* et *ἀληθινὸς* paene idem valere vel ex comparatione, quam Dion. inter Platonis locum et Demosthenis instituit, apparet, scil. p. 1056, 8 et 13, quae comparatio (v. vers. 8 sq. 11. 14) ipsa quoque nobis favet. Ceterum cf. p. 964, 9 R. et quae paulo post dicemus de vocibus *πολιτικὸς* et *ποιητικὸς* a librariis saepius confusis.

(quod singulare), aut contionale et iudiciale comprehendere vidimus. Quibus, ne artioribus hanc notionem finibus circumscribamus, tertium ilico addendum, interdum *πολιτικοὺς λόγους* appellari etiam eas orationes, quae per se ad genus demonstrativum pertinentes tamen et rebus tractatis et totius orationis habitu civilibus orationibus propius accedunt neque raro vel eundem paene, quem illae, finem sibi proposuerunt [1]), utpote non ad artis demonstrationem solam et delectationem, sed ad vitae utilitatem compositae. Cuius indolis est locus, quo Platonis stili censura instituta haec Dionysius dicit (p. 1027, 6): *κράτιστος δὲ πάντων τῶν πολιτικῶν (Πλάτωνος) λόγων ὁ Μενέξενος, ἐν ᾧ τὸν ἐπιτάφιον διεξέρχεται λόγον.*[2]) Vides a Dionysio laudationem funebrem, quae haud dubie generis est epidictici [3]), appellari *πολιτικὸν λόγον*, quod adumbratur ex parte p. 1025, 9 *ἐν οἷς ἂν εἰς πολιτικὰς ὑποθέσεις συγκαθεὶς ἐγκώμια καὶ ψόγους, κατηγορίας τε καὶ ἀπολογίας ἐπιχειρῇ γράφειν κτλ.* (cf. p. 1050, 8). Neque aliter, si modo non temere auctorem dixisse putamus, intellegenda verba libri *π. μιμ.* II (Usener, frgm. VII p. 31, 5): *πρῶτος γὰρ ἐκεῖνος* (sc. *Γοργίας*) *τὴν ποιητικὴν καὶ διθυραμβικὴν λέξιν εἰς τοὺς πολιτικοὺς εἰσήνεγκε λόγους*, nimirum in orationes illas neque civiles prorsus neque demonstrativas, velut epitaphium, Eleorum laudationem, Olympicum, Pythicum, quod genus postmodo Isocrates [4]) coluit et primus coluisse perperam ab Halicarnassensi

1) Cf. Nicol. soph. Sp. III 484, 13 sqq.

2) Data occasione moneo hac pag. edit. Reisk. lin. 2 pro verbis '*ἀφίστωσαν καὶ αὗται*' scribendum esse '*ἀφεῖσθωσαν καὶ αὗται*', coll. p. 1042, 5 *πλὴν ἀφείσθω καὶ τοῦτο* et de comp. v. p. 382, 5 Sch. *ἀφείσθω ἡ περὶ ταῦτα σκέψις*. In talibus formulis mirum quantum sibi constat Dionysius; cf. praeterea Aristot. ars poet. p. 1456^{b} 18. Plato soph. p. 267 B. Philod. vol. rhet. p. 70, 15 et 19 Sudh. Philostr. v. soph. I 22, 4.

3) De epitaphii ancipiti natura cf. Ps. Dion. ars rhet. p. 297, 8 R.

4) Bigenerum harum orationum characterem iam veteres recte perspexisse demonstrant praeter ipsum Isocratem (or. IV 17, 19) Cic. or. 11, 37, Quintilianus inst. III 4, 14, Hermogenes Sp. II 420, 24 (W. III 395), Philostr. v. soph. I 9, 2, Ps. Plut. v. X orat. p. 1020 Duebn., Ps. Dion. ars rhet. p. 357 R, Nicol. soph. Sp. III 478, 17. 484, 13 sqq.

Digitized by Google

dicitur eo loco, qui ipse quoque huc facit, iud. de Isocr. p. 536, 4, ubi haec: Ἰσοκράτης πρῶτος ἐχώρησεν ἀπὸ τῶν ἐριστικῶν τε καὶ φυσικῶν ἐπὶ τοὺς πολιτικούς (unde fluxit Ps. Plut. v. X orat. p. 1020, 20 Duebn.), nisi forte rectius dicimus Dionysium ipsius Isocratis locutionem mutuatum esse.

Triplicem igitur sive quadruplicem, ut iam calculum subducamus, vocis πολιτικὸς apud Dionysium invenimus usum; utitur enim ea primum sensu Hermagoreo, deinde, quod hinc repetendum, πολιτικοὺς λόγους dicit in universum τοὺς ῥητορικούς, tum hac locutione comprehendit orationes contionales iudicialesque, denique hoc nomine eas appellat, quae medium quendam inter epidicticas et mere contionales locum tenent. Ab his generibus omnia repetenda sunt, quae specialia appellaverim in Dionysii usu.

Didymo suo iure vindicat Schmidtius (Did. frgm. 1854, p. 93 adn. 1), quae leguntur in schol. ad Soph. El. 87 'ἀντήρεις· τραγικώτερον δέ πως ἀπήγγελται, ὥστε τὴν διάλυσιν αὐτῶν μὴ πάνυ πολιτικὴν εἶναι'. Certum est hoc loco vocem πολιτικὸς eadem vi praeditam esse, qua apud Isocratem or. IX 10 (cf. s. p. 138); significat enim, quod tale est, quale in civili dicendi genere esse solet, i. e. hoc loco: 'non poeticum'. De verbis simillimis Phrynichi Arabis fortasse eidem Didymo adscribendis v. p. 194.

Theon, ad quem iam disputatio nos ducit, item atque Dionysius Hermagorei dicendi usus indicia praebet, cum dicit Sp. II 121, 6 (W. I 244) ἐπεὶ δὲ τῶν θέσεων αἱ μέν εἰσι θεωρητικαὶ, ὅσα (ὅσαι?) θεωρίας ἕνεκα καὶ γνώσεως μόνον ζητοῦνται, οἷον εἰ θεοὶ προνοοῦνται τοῦ κόσμου, αἱ δὲ πρακτικαὶ 'καὶ' (deest ap. Sp. et W.) εἴς τινα πρᾶξιν τὴν ἀναφορὰν ἔχουσαι, οἷον εἰ γαμητέον, φανερόν, ὅτι αἱ μὲν πρακτικαὶ καὶ πολιτικώτεραί εἰσι καὶ κατὰ τὸν ῥητορικὸν χαρακτῆρα, αἱ δὲ θεωρητικαὶ μᾶλλον τοῖς φιλοσόφοις ἁρμόττουσιν, αἷς οὐδὲν ἧττον ἐγχειρεῖν καὶ τοῖς ῥητορικοῖς δυνατόν ἐστιν ἀπὸ τῶν πρὸς τὰς πρακτικὰς θέσεις τόπων ὁρμωμένοις. Tota haec doctrina ita comparata et Hermagoreis placitis quasi accommodata est, ut non possit dubitari, quin vox πολιτικώτεραι,

Digitized by Google

adumbrata sequentibus verbis et opposita notioni *φιλόσοφος*, sensu amplissimo illo intellegi debeat, nimirum 'communi intellectui accommodatum'. Verba *αἷς οὐδὲν ἧττον κτλ.* non minus puto spectare ad defendendam illam Hermagorae rationem, qua rhetoricae disciplinae theses tribuit; quod nemo eorum, qui difficilem hanc quaestionem tractaverunt, quantum scio, sensisse videtur.

Alterum vero eumque artiorem sensum in hac voce inesse puto Sp. II 91, 12 (W. I 199): *τὸ δὲ τοιοῦτον (τὸ ἐπιφωνεῖν τῇ διηγήσει) οὔθ' ἱστορίᾳ πρέπον ἐστὶν οὔτε πολιτικῷ λόγῳ, θεάτρῳ δὲ καὶ σκηνῇ μᾶλλον ἐπιτήδειον*, ubi haec interpretatio commendatur et oppositione, quam Theon instituit, et sequentibus verbis Sp. II 92, 6 (W. I 200): *καὶ μὴν καὶ παρὰ τοῖς ῥήτορσιν εὕροιμεν ἂν (τὸ ἐπιφωνεῖν διηγήσει), οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ παρὰ τῷ πολιτικωτάτῳ Δημοσθένει καὶ ἐν τοῖς πολιτικωτάτοις αὐτοῦ λόγοις*, ubi *π.* significat: 'accinctus ad civilium orationum veram contentionem' (*ἐναγώνιος*).

Auctor libelli *περὶ ὕψους*, qui non multo a Theonis aetate videtur distare, in c. 1, 2 (p. 2, 10 V.)[1]) cum dicit: *εἴ τι δοκοῦμεν ἀνδράσι πολιτικοῖς τεθεωρηκέναι χρήσιμον*, et in c. XLIV, 1 (p. 66, 10 V.): *πιθαναὶ καὶ πολιτικαὶ φύσεις οὐκ ἔτι γεννῶνται*, simili utroque loco ratione usurpat vocem *πολιτικός*, illo significans homines, qui orationibus civilibus operam navant, hoc naturas aptas ad contionale et iudiciale dicendi genus. Paulo difficiliora sunt verba c. IX 13 (p. 17, 18 sqq. V.) *'οὐ γὰρ ἔτι τοῖς Ἰλιακοῖς ἐκείνοις ποιήμασιν ἴσον ἐνταῦθα σῴζει τὸν τόνον οὐδ' ἐξωμαλισμένα τὰ ὕψη καὶ ἰξήματα μηδαμοῦ λαμβάνοντα, οὐδὲ τὴν πρόχυσιν ὁμοίαν τῶν ἐπαλλήλων παθῶν, οὐδὲ τὸ ἀγχίστροφον καὶ πολιτικὸν καὶ ταῖς ἐκ τῆς ἀληθείας φαντασίαις καταπεπυκνωμένον'*, cuius loci — quantum ad nos — interpretationem inde puto repetendam, quod *πολιτικὸν* dicitur, quo differre solet civilis oratio ab attenuato communis consuetudinis sermone, sive urges elatiorem

1) Cf. supra p. 133.

Digitized by Google

illius sonum sive vehementiam sive astrictiorem rerum et verborum comprehensionem sive omnia, quae eius propria sunt; quod commendatur verbis de Iliade dictis (ibid. v. 14), 'cui *ὅλον τὸ σωμάτιον δραματικὸν ὑπεστήσατο καὶ ἐναγώνιον*.' Vult igitur, si ingeniosi scriptoris acumen assequor, eandem differentiam esse inter Iliadem et Odysseam, quae est inter civile et cotidianum dicendi genus. — Quartus locus eiusdem tractatus non ita ad nostram rem facit, dico c. XXXIV, 2 (p. 53, 6 V.), ubi *ὁ μυκτὴρ πολιτικώτατος* Hyperidis orationibus inesse dicitur, i. e. urbanae facetiae (cf. ib. p. 54, 3 *Δημ. ἔνθα ἀστεῖος εἶναι βιάζεται*).[1])

Dio Chrys. or. 52 p. 159, 16 D. *πολιτικωτέραν* vocat Euripidis rationem inducendi chori (oppositam Aeschyleae *ἁπλῇ* vocatae), quia ut in civili oratione eum excusat omnemque, quam auditores capere possunt, offensionem subtiliter (*ἀκριβέστερον* v. 17) submovere studet, repudiata libertate 'poetica'.

Plutarcho quod vox *πολιτικὸς* plerumque valet 'humanus, in cives liberalis' (Num. c. 3. Marc. c. 20. Sul. c. 30),

---

1) Hunc usum, quem rhetoricum iure non appellaveris, ex instituto mihi non proposui tractandum. Aliqua praebet Ernestius s. v. (p. 281), qui ipse quoque ad haec Mori verba 'ut satis copiosa' provocat, quae Morus addidit ad Ps. Long. *π. ὕψ.* c. XXXIV 2: '*πολιτικώτατος* non tam rustico opponitur (tum enim fere *ἀστεῖος* dicunt), quam ut latinum civilis de eo usurpatur, qui conservata *ἰσονομίᾳ* aequalem se humanumque erga omnes gerit, in qua vitae ratione comitas et facilitas necessaria est: unde verbum ad mores faciles et elegantes transfertur'. Quo fundamento nisus tam longe hanc artificiosam explicationem repetat, me quidem fugit. Mihi *πολιτικὸς* oppositus videtur *τῷ ἀγροίκῳ*, inde facillime omnia explanantur. Cf. D. Hal. p. 647, 10 R *τὸ ἄγροικον σῶμα τοῦ πολιτικοῦ . . . διήνεγκεν*. Ad Ernestii exempla addo praeterea Plut. mor. p. 88 A. 810 B. Euseb. pr. ev. Dind. IX 22, 8. Fugit hos viros doctos Hesychium interpretari: '*πολιτικός· ἀστεῖος μετὰ τέχνης τινός· ὁ ἐν πόλει ἀναστρεφόμενος*' (prior pars exstat etiam in an. Bachm. I 345, 7). Ne haec quidem favent Moro. Locum Ps. Dion. art. rhet. p. 233, 1 perperam Ernestium addidisse puto, cum ibi *πολιτικῶς*, medium locum tenens inter *ἀφελῶς* et *σεμνῶς*, significet 'ita ut in civili oratione, i. e. neque sublimiter neque tenuiter' (cf. p. 138 et p. 175 huius commentationis).

Digitized by Google

sive 'reipublicae accommodatus' (Pomp. c. 51), sive 'prudens in rep. administranda' (mor. p. 41 B), nihil ad nos. Nec vero nobis transeundus liber inscriptus '*πολιτικὰ παραγγέλματα*', cuius in c. VI, VII, VIII (p. 802 E sqq.) ubicumque mentio fit *πολιτικοῦ λόγου*, sola intellegenda est oratio ad reipublicae administrationem pertinens; quod bene evincitur c. VI his verbis: *δέχεται δὲ ὁ πολιτικὸς λόγος δικανικοῦ μᾶλλον καὶ γνωμολογίας καὶ ἱστορίας καὶ μύθους κτλ.* Hae igitur orationes nostris temporibus vocantur '*politische Reden*' vel '*Staatsreden*', quem usum adhuc passim observavimus apud Isocratem, Philodemi adversarios, falsarium epistulae ad Alexandrum.

Hoc loco mentionem mihi liceat facere verborum Ps. Plutarchi v. X orat. p. 1023, 29 Duebn.: *πρῶτος δὲ καὶ σχηματίζειν ἤρξατο (ὁ Ἰσαῖος) καὶ τρέπειν ἐπὶ τὸ πολιτικὸν τὴν διάνοιαν, ὃ μάλιστα μεμίμηται Δημοσθένης* (cf. Phot. bibl. p. 490 Bekk., Bakius pro *πολιτικὸν* habet *παθητικόν*). Video mirum quantum secure Xylandrum (apud Wyttenb.) vertisse: 'ad res civiles vertit animum', tamquam si non fuerint ante eum Pericles et alii multi. Equidem confidenter vocem *πολιτικὸν* ad rationem illam Isaei artificiosam satisque ad persuadendum nec non ad fraudem aptam rettulerim, quam Dion. Hal. maxime eius propriam fuisse dicit.[1])

Lucianus egregium praebet exemplum illius usus, quo

1) Puta iud. de Is. c. 3 et 4, praecipue p. 590, 5. 17. 591, 13: *ἦν δὲ περὶ αὐτοῦ δόξα παρὰ τοῖς τότε γοητείας καὶ ἀπάτης, ὡς δεινὸς ἀνὴρ τεχνιτεῦσαι λόγους ἐπὶ τὰ πονηρότερα.* Hoc loco pro *ἀνήρ*, quod est in cod., scribendum censeo *ἀνὴρ*, vel Reiskio improbante (p. 853, 7) Sylburgii propositum *ὁ ἀνήρ*. Item atque hoc loco falso exstat *ἀνὴρ* pro *ἀνὴρ* apud Dion. Hal. p. 853, 7. 941, 8. 1117, 2. de comp. v. p. 60, 1 Sch. (ubi vel *ἐκεῖνος ἀνήρ*). Contra plus quam triginta locis prorsus eiusdem naturae articulus additur. Cf. *τἀνδρὸς* p. 1024, 5. 639, 8. 635, 2. de comp. v. p. 406 Sch. frgm. l. *π. μιμ.* Us. p. 48, 12. 43, 19. Idem vitium cum Manutio tollit Vahlenius *π. ὕψ.* p. 5, 16 et p. 25, 22 V., ubi in cod. Par. *οὗτος ἀνήρ*. Etiam ex Platonis contextu Schanzius partim priores editores secutus has maculas removit. — Etiam nunc hanc corruptelam inveni apud Themistium p. 357, 3 Dind. et Eunapium p. 494, 42 et 496, 45 ed. Boiss. Didot.

Digitized by Google

πολιτικὰ ὀνόματα dixisse vidimus Isocratem (p. 138), quae qualia sint, Samosatenus docet in libro de conscr. hist. c. 43 hisce verbis: ἡ λέξις δὲ σαφὴς καὶ πολιτικὴ (sc. τῷ ἱστορικῷ) ἔστω, οἷα ἐπισημότατα δηλοῖ τὸ ὑποκείμενον. (τέλος γὰρ τὸ) σαφῶς δηλῶσαι καὶ φανότατα ἐμφανίσαι τὸ πρᾶγμα, μήτε ἀποῤῥήτοις καὶ ἔξω πάτου ὀνόμασι μήτε τοῖς ἀγοραίοις τούτοις καὶ καπηλικοῖς, ἀλλ' ὡς τοὺς μὲν πολλοὺς συνεῖναι, τοὺς δὲ πεπαιδευμένους ἐπαινέσαι: iam intellegis ea, quae extremis verbis describuntur, vocabula non esse, nisi quae paulo antea verbis πολιτικὴ λέξις comprehenduntur. Sunt igitur ea, quae neque peregrina vel nova vel insolentia sunt, neque nimis vulgaria plebeiique sermonis usu trita. Atque ita haec res se habet, ut secundum uniuscuiusque loci naturam mox opposita cogitentur nimis quaesita, mox nimis usitata et vilia.[1]) Illius generis est, ut paululum egrediar in re, quae aliter non potest expediri, Isocratis locus supra (p. 138) laudatus (opp. ξένα, καινὰ, μεταφορικά); cui vel hic liceat addere verba Cornuti seu potius Harpocrationis (Sp. I 459, 6): τῆς δὲ λέξεως προοιμίῳ μὲν ἁρμόσει τὸ πολιτικὸν καὶ

1) Digna res est, quam paucis illustrem. Quasi circumscribitur haec vocis πολιτικὸς notio locis huius indolis: Sp. I 430, 11 ἐκ τροπικῆς μᾶλλον καὶ σημειώδους λέξεως, δυναμένης μέντοι πεσεῖν εἰς πολιτικοὺς λόγους (Cornuti verba). Hermog. Sp. II 277, 8 (W. III 205) λέξις καθαρὰ ἡ κοινὴ καὶ εἰς ἅπαντας ἥκουσα. Cic. or. 19, 64 philosophorum oratio nec sententiis nec 'verbis' instructa 'popularibus'. Quintil. II 16, 19: 'nonne pulchrum vel hoc ipsum est, ex communi intellectu verbisque, quibus utuntur omnes, tantum assequi laudis?' Sueton. p. 126, 4 Reif., quae longiora. — Vocis ἰδιωτικὸς, quae huic opposita cogitanda est, habes haec exempla: Theon (Sp. II 82, 22. W. I 188) ποικίλη διὰ τῶν ὑπερβατῶν καὶ οὐκ ἰδιωτικὴ γίνεται ἡ φράσις. π. ὕψ. XLIII 1 (p. 64, 2 V.) ἄσεμνον γὰρ τὸ κοπάσαι καὶ (Manut.) ἰδιωτικόν. Demetr. π. ἑρμ. Sp. III 307, 19 εὐκαταφρόνητος ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς λέξεως καὶ ἰδιωτικός (cf. eiusdem Sp. III 294, 26) Alex. Num. Sp. III 13, 14 (W. VIII 431) διαφέρει πλάσις ῥητορικὴ τῆς τῶν ἰδιωτῶν κτλ. — ἀγοραῖα et ἀνακεχωρηκότα vocabula disiungit Ps. Dion. art. rhet. p. 382 R. ita, ut in medio posita sint, quae diserte non nuncupat, τὰ πολιτικά. ἀγοραῖα etiam Lucianus l. l. opponit. τὸ ἀγοραῖον μέρος τῆς ῥητορικῆς Dion. Hal. de comp. v. p. 400 sq. Sch.

μηδαμῇ τροπικὸν, ἀλλ' ἐγγυτάτω τοῦ κατὰ φύσιν et his simillima eiusdem (Sp. I 460, 2): *ἐὰν δὲ αὐτὸ ἐφ' ἑαυτοῦ (τὸ ἐπιχείρημα) προάγωμεν, μέλλει τὸ ἐπιχείρημα τὴν προαγωγὴν ἁπλῶς πολιτικὴν λαμβάνειν.* Nec non hic licet afferre Ps. Dion. art. rhet. p. 384, 9 sqq. R, cui loco exscribendo merito parco. Ex latinis scriptoribus huc facit Suetonius, Luciani aequalis, qui dicit (de gr. 10, p. 108, 24 Reif.): 'quo magis miror Asinium credidisse antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere e Sallustio, cum sibi sciat nil aliud suadere, quam ut noto civilique et proprio sermone utatur vitetque maxime obscuritatem Sallustii et audaciam in translationibus'. Alterius usus, quo non cum poeticis, sed cum vocabulis nimis vilibus fit comparatio, testimonium dat Phrynichus (Bekk. anecd. I p. 8): '*ἄπαρνος σεμνότερον τοῦ ἔξαρνος καὶ πολιτικώτερον*', i. e. 'sublimius, elatius' [1]), et Photius (cod. 74), qui haec indicat de Themistio: *ἔστι τὴν μὲν φράσιν σαφὴς καὶ ἀπέριττος καὶ ἀνθηρὸς καὶ λέξεσι πολιτικαῖς καὶ εἰς τὸ σεμνόν τι ἐπικλινούσαις χρώμενος*, ubi non aliter interpretanda vox *πολιτικός*. Phrynichi paucos alios locos, ne temporum rationem videamur neglexisse, infra tractabimus p. 194.

His absolutis Aristidem aggrediamur, qui paulo longiorem tractationem desiderat propterea, quod novus apud eum vocis *πολιτικὸς* occurrit usus atque is eius generis, ut in explicando nonnulli verum mihi non videantur esse assecuti — neque id mirum in homine materiam, id quod vel Hermogenes concedit, perdifficilem saepenumero sive sententiarum sive verborum velaminibus obscurante, ne premam offensiones imperfecti libri et limam nondum experti.

Satis est notum Aristidis artes rhetoricas ita esse institutas, ut primo libro de *πολιτικοῦ λόγου*, altero de *ἀφελοῦς* charactere praecipiat seu potius faciat observationes. Qui quomodo inter se differant, apte mihi videtur elici ex comparatione ab ipso Smyrnaeo instituta Sp. II 512—514 (W. IX

1) Cf. Choerobosc. dict. in Theod. can. ed. Gaisf. p. 627: *παρὰ τοῖς ἰαμβογράφοις ἤγουν ἐν ἰάμβῳ, καὶ ἐν ῥητορικῷ δὲ λόγῳ ἤγουν πολιτικῷ οὐ δεῖ διὰ τοῦ Ι γράφειν τὸ 'εἶδω'.*

Digitized by Google

410—413). Ibi enim, ut rhetoris verba servem, *πολιτικὸν λόγον* describit ita: eius *ἐννοήματα* sunt *τραχύτερα, δριμύτερα, ἐνδοξότερα καὶ ἀπὸ ἐνδόξων λαμβανόμενα, μεταχείρισις* (argumenti tractatio) est *φανερά, σχήματα* sunt *τραχέα, σφοδρὰ, ἐλεγκτικὰ, βίαια*, ita ut ipsa oratio fiat *σύντονος*; quod ad *λέξιν*: *δεῖ μετὰ πάσης ἀσφαλείας καὶ τόνου προάγεσθαι τὸν λόγον*, in numeris *ἐγκοπὰς ποιεῖ καὶ ἐνίσταται πρὸς τὴν ἀκοήν*. Ilico videamus *τὸν ἀφελῆ λόγον*: eius *ἐννοήματα* sunt *ἁπλᾶ, ἐπίκοινα, μεταχείρισις* non est *φανερά*, sed *ἐνίοτε κεκρυμμέναι εἰσὶν αἱ ζητήσεις, σχήματα* sunt *ἁπλᾶ, μηδένα ἔλεγχον μηδὲ ἐξέτασίν τινα ἐμφαίνοντα, κοινότερα καὶ ἀναπεπτωκότα, ἡ λέξις δοκεῖ ὡς ἂν τύχῃ προάγεσθαι, ὑπτίαν ἐμφαίνουσα καὶ μηδεμίαν ἐπιτήδευσιν τῆς λέξεως κτλ.* Quod ad rhythmum: *τῆς ἀφελείας ἐστὶ τὸ ἁπλῶς προχωρεῖν τὸν λόγον καὶ μηδαμοῦ ἐγκοπὰς εἶναι*. Breviter similem comparationem facit p. 533, 27 (W. IX 438): *ὥσπερ δὲ ὁ πολιτικὸς συνειλκυσμένος ἐστὶ καὶ συνειλημμένως τὰ νοήματα, οὕτως ὁ ἀφελὴς ὕπτιος καὶ ἀποτεταμένος*. Exaravi haec, ut intellegeres *πολιτικοῦ λόγου* id esse proprium, quod omnes eas complectitur virtutes, quae postulantur in corroborato illo, acri, virili genere dicendi, quod publico civium usui accommodatum est; *ἀφελῆ* autem *λόγον* eum esse, qui remissae illi et attenuatae communis consuetudinis loquendi rationi et sententiis et elocutione propius accedit. Haec ex sophistae sententia me dixisse etiam aliis indiciis adducor ut credam. Nam loco vocis *πολιτικὸς* haud raro Aristides utitur voce *ἀγωνιστικὸς* vel coniungit ambas: cf. Sp. II 460, 30 (W. IX 343) *ἐπισκεψάμενον, εἰς ὅσον ἐξαίρεται ὁ ἀγωνιστικὸς λόγος καὶ οἵστισιν ἀναμιγνύμενος οὐκ ἀμοιρεῖ, ἐν τοῖς ὅροις τοῦ ἀγωνιστικοῦ*[1] *μένειν τὴν σεμνότητα*, cum v. 24 dixerit *ἐν τῷ πο-*

1) Hanc scripturam (pro *ἀγωνιστικὴν*) debeo Baumgarto; quod idem *ἀγωνιστικὸν λόγον* hoc loco vertit '*Gerichtsrede*', non minus mihi improbatur, quam quae supra p. 167 perstrinximus (cf. Baumg. Ael. Arist. etc. p. 174 adn.). *ἀγὼν* est: 1) epidictica concertatio. 2) iudicialis contentio. 3) ea pars orationis, quae confirmationem et refutationem continet. 4) — quod multo usitatissimum — omnis civilis contentio, opp. epidicticarum oratio-

λιτικῷ λόγῳ. p. 514, 12 (W. 412) *ἐνταῦθα ἀγωνιστικὸν τὸ σχῆμα καὶ λόγος ἤδη τῷ ῥυθμῷ πολιτικώτερος γέγονεν.* p. 524, 8 (W. 426) *εἰ δὲ ἀγωνιστικῶς προῆγες αὐτὸ* (*τὸ ἦθος*), cui opp. p. 523, 28 *τοῦ ἀφελοῦς λόγου.* p. 536, 2 (W. 441) *ταχὺ γὰρ ἀγωνιστικὸν* (*ἂν* suppleo) *ἐποίει τὸν λόγον*, quod respicit ad p. 535, 30 (W. 440) *παρὰ τοῖς ἀφελέσιν.* p. 539, 3—6 (W. 445) opponitur *διὰ τὸ ἀγωνιστικὸν τὸν λόγον αὐτῶν εἶναι* et *οὐ μὴν ἔν γε τῷ ἀφελεῖ λόγῳ.* p. 548, 4 (W. 457) *αἱ συμπλοκαί εἰσι μὲν μᾶλλον τῶν ἀγωνιστικῶν, γένοιντο δ' ἄν ποτε καὶ ἐν ἀφελεῖ λόγῳ.* p. 512, 12 (W. 410) *τὰς ποιότητας τοῦ ἀφελοῦς καὶ τοῦ ἁπλοῦ καὶ τὰς διαφορὰς πρὸς τὸν πολιτικὸν λόγον καὶ ἀγωνιστικόν.* Satis puto elucere id, quod *ἀγωνιστικὸν* vocatur, naturam efficere *πολιτικοῦ λόγου*, nihil aliud. Eadem ratione pro voce *ἀφελὴς* exstat vox *ἁπλοῦς* p. 512, 11 et 539, 8 (W. p. 410 et 445) [1]), *λεπτὸς* p. 549, 22 (W. 459); saepius autem idem *λόγος* notatur voce *συγγραφικός* [2]): p. 533, 19 (W. 438) *πολλῷ δὲ συγγραφικώτερον τὸ ὀρθοῦν ἐν τοῖς σχήμασι καὶ μὴ πλαγιάζειν, τὸ δὲ πλαγιάζειν τῶν πολιτικῶν ἐστιν* (cf. v. 24 *ἀνειμένον δὲ τοῦτο καὶ ἀναπεπτωκὸς εἶναι δοκεῖ*). p. 530, 5 (W. 434) *καὶ τὰ συγκριτικὰ δὲ σχήματα πάνυ μέν*

num lusu. *ἀγωνιστικὸς* de sola iudiciali oratione non nisi perraro invenitur; ne Baumgartius quidem apta exempla attulit. Cavendum igitur est, ne temere ita hanc vocem interpretemur, ut fecit Baumgartius. Denique *ἀγών* significat 5) ipsam orationem (plerumque iudicialem).

1) Cf. Hermog. Sp. II 365, 8 (W. III 323) *τὸ μὴ περινενοημένως λέγειν, ἁπλῶς δὲ καὶ ἀνειμένως τὰ περινενοημένα· διο καὶ ἴδιον τοῦτο ἀφελείας λέγω τὸ τῆς τοιαύτης μεθόδου. καὶ πολλά γε ἔφην τούτου τὰ παραδείγματα εἶναι παρὰ τῷ Ξενοφῶντι ἀναγκαίως διὰ τὸ ἀφελὲς τῆς συγγραφῆς*, coll. Aristid. Sp. II 512, 11. 533, 24 (W. IX 410. 438); maxime enim inter se sunt similia.

2) Hunc usum vocis *συγγραφικὸς*, opp. voce *σύντονος* seu *πολιτικὸς*, idem valentis atque *ἄνετος*, praebet Ps. Menander in libro *π. ἐπιδεικτ.* apud Spengelium III 399, 18. 400, 7. 411, 28. 414, 29 (= W. IX 264. 265. 279. 284). Voce *σύντονος* idem Aristidis (cf. Sp. II 513, 20 = W. IX 411) in morem utitur Sp. III 402, 24. 369, 4. 400, 1 (= W. IX 269. 214. 264). In priore *π. ἐπιδεικτ.* tractatu horum nihil observatur, quod iure in suum usum vertit C. Bursian, der Rhetor Menandros u. seine Schriften 1882 p. 22. Videtur igitur scriptor alterius tractatus, quod ad technologiam, Aristideae rationi addictus esse.

Digitized by Google

ἐστι τῆς ἀφελείας καὶ τοῦ συγγραφικοῦ μᾶλλόν ἐστιν. p. 541, 20 (W. 448) οἱ πολιτικοὶ ἐπὶ τῶν ἐνδόξων καὶ γνωρίμων πραγμάτων ἢ προσώπων οὐ διαποροῦσιν, ὁ δὲ συγγραφικὸς διαπορῶν καὶ τοῖς ἐνδόξοις ἀφέλειαν ἐργάζεται. Item, ne longus sim, res se habet p. 547, 25, 32 et 554, 10 (W. 457 et 465). Addere hic iuvat, quod tua sponte iam memineris, disiunctionem inter voces ἀγωνιστικὸς et γραφικὸς olim Aristoteli usitatam fuisse [1]); sed paulo diverso modo, quoniam ei ὁ γραφικὸς λόγος idem erat maximam partem atque ἐπιδεικτικός, ἀγωνιστικὸς idem atque συμβουλευτικὸς et δικανικός, quod non ita esse apud Aristidem intellegis haud dubie. Huic enim sophistae συγγραφικὸν λόγον eum omnino esse, qui plerumque non oratur, sed scribitur et ob id ipsum non illas prae se fert virtutes, quas ὁ πολιτικὸς, proprius accedens ad eum quem ἀφελῆ appellat, in promptu est. In voce vero γραφικὸς ab Aristotele usurpata illud potius urgetur, quod arte et studio hoc genus elaboratur.

Maxime autem ei, quam nos notionis ἀφελοῦς λόγου praebuimus, explicationi favet locus, quem ultimum addam, p. 513, 19 (W. 411) οὕτω γὰρ ἐκεῖνα ποιεῖ σύντονον τὸν λόγον καὶ πολιτικόν, ταῦτα δὲ ἀφελῆ, ὡς ἂν ἰδιωτικὰ καὶ ὁμιλητικὰ ὄντα [2]); quo fit, ut, si omnino cum antiquiore aliquo rhetore in hac re Aristidem licet comparare, comparandus esse mihi videatur cum Dionysio Halicarnassensi — propter locum libri de comp. v. p. 420 Sch. supra laudatum p. 168.

Quid sit πολιτικὸς λόγος Aristidi, satis puto demonstratum esse. Iam pauca addam de versione, in qua non mediocriter quidam lapsi sunt. Rehdantzium, qui vertit Staats- vel Prunkrede [3]) in prolegomenis ad Philippicarum orationum editionem, iure perstrinxit Volkmannus (Rhet.[1] p. 477 adn.). Frustra vir doctus ipse se defendit et defensus

1) V. p. 213 adn. 1.

2) Cf. Sext. Emp. p. 690, 19 B. διὰ τὸ ὑπ' ἀφελοῦς καὶ ἰδιώτου κατασκευάζεσθαι, Ioan. Sic. W. VI 381, 9 ταῦτα γὰρ καὶ τὰ τοιαῦτα πάνυ ἰδιωτικὰ καὶ ἀφελῆ.

3) Dem. philipp. Reden erkl. v. R., 3. Afl. 1. Heft p. 55.

Digitized by Google

est a Baumgartio (l. l. p. 152 n.), cui ipsi vertere libet politische Rede — perperam, puto, nam nos quidem artiore sensu hanc vocem adhibemus, quod dictum sit etiam de Christio (Griech. Littgesch.[2] p. 598), qui vertit politisch et schlicht. Volkmannus cum dicit (Rhet.[2] p. 553): '*Aristides stellt in seinen τέχναι ῥητορικαὶ den λόγος πολιτικὸς* (= *ἀγωνιστικός*), *d. h. die bewusste Kunstmässigkeit rednerischer Darstellung, wie sie uns in höchster Vollendung bei Demosthenes entgegentritt, dem λόγος ἀφελὴς als der bewussten Einfachheit und Naivität gegenüber, als deren Hauptvertreter er Xenophon betrachtet*', nimis mihi videtur et invito Aristide artificii notionem urgere, quamvis non sine arte *ὁ πολιτικὸς λόγος* componatur. Ceterum cohaerere videtur hic error viri de rhetoricae scientia optime meriti cum alio quodam, quem commisit in rhet. Gr. et Rom.[2] p. 565 adn.[1]) Ac ne Ernestii quidem versio (prf. lex. techn. rhet. Gr. p. XVII) 'tum publicae tum umbratilis eloquentiae' satis mihi placet. Melius iam pridem Norrmannus (in tit. edit. princ. Ups. a. 1687) 'dictio civilis ac simplex'. Equidem — si omnino non malumus retinere terminum Graecum — cum Dindorfio (edit. Aristid. t. II p. 713) et Spengelio (rh. Gr. II prf. p. XIX) *πολιτικὸν λόγον* verterim oratorium dicendi genus[2]), quod nos 'rednerisch', *ἀφελῆ λόγον* cum plurimis consentiens simplex genus dicendi, nostratium lingua 'schlicht'; ac ne is quidem ab Aristidis sensu alienus sit, qui simpliciter dicat oratio et sermo.[3])

1) Ubi haec: '*Aber schon lange vor Hermogenes hat der Ausdruck λόγος πολιτικὸς mehr oder weniger den Sinn einer 'vollendeten' Beredsamkeit, wie sie dem Staatsmann* (perperam hac voce abutitur), *d. h. dem wirklichen Redner vor Gericht und in der Volksversammlung, zukömmt*' etc. Etiam deterius in prima editione (p. 477): '*die wirkliche Beredsamkeit in ihrer klassischen Form, im Gegensatz zur Schulberedsamkeit der Declamatoren*'. Doleo Volkmannum exempla non addidisse.

2) Apte mihi videor provocasse ad Sext. emp. p. 690, 11 B. *εὔνοιαν δὲ ἐμποιεῖ οὐχ ὁ ῥητορικός, ἀλλ' ὁ ἀφελὴς καὶ τὸν ἰδιωτικὸν ἐφαίνων τύπον.*

3) Cf. Cic. or. 19, 62—64; de off. II 14, 48; Brut. 84. 291; ex parte huc facit auct. ad Heren. III 13, 23; dial. de orat. c. 6.

Digitized by Google

Restat, ut quam late pateat hic, quem descripsimus, vocis πολιτικὸς usus apud Aristidem, paucis demonstremus: Locutio πολιτικὸς λόγος, de qua nil addendum, legitur Sp. II 459, 6. 516, 30. 524, 15. 518, 6. 544, 10. 25. 532, 20 (= W. IX 340. 415. 426. 419. 452. 437). ὁ πολιτικὸς eodem sensu exstat Sp. II 518, 10. 533, 27. 538, 8. 547, 13 (= W. IX 419. 438. 444. 456). ὁ πολιτικὸς ἀνὴρ is est, qui oratorium dicendi genus colit, Sp. II 518, 6. 521, 4.[1]) 530, 20. 548, 25. 541, 25. 544, 4 (= W. IX 419. 422. 434. 458. 449. 451). Idem vocatur ὁ πολιτικὸς more satis iam nobis noto Sp. II 515, 23. 27. 517, 16. 22. 518, 2. 14. 519, 29. 520, 14. 26. 521, 5. 24. 31. 529, 4 et al. (= W. X 414. 416. 419. 421. 422. 423. 433)[2]). Quem usum animadvertendum est non eundem esse, quem adhuc saepius invenimus. Apud Aristidem enim eum, qui πολιτικὸς appellatur, in solis contionalibus et iudicialibus orationibus versari non opus est; sed ampliore quadam nec tam certis finibus circumscripta potestate praeditum hoc adiectivum eum significat, qui oratorium, non tenue vel simplex dicendi genus colit, missa generum ratione. — πολιτικὸν id nuncupatur, quod tale est, quale in hoc genere esse debet, velut π. πρότασις p. 515, 5 (W. 413); π. κατασκευὴ (argumenti adstructio) p. 515, 11 (W. 413); π. ἀπόδειξις p. 515, 6 (W. 413); π. ἀπαγγελία p. 544, 13 (W. 452). τὸ πολιτικὸν est, in quo λόγου π. natura posita est, p. 544, 11 (W. 452); τοῦτο πολιτικόν ἐστι legitur p. 523, 10 (W. 425). — πολιτικῶς αὐξῆσαι τὸν λόγον p. 548, 17 (W. 458).

Iam transeamus ad aemulum Aristidis et facile victorem, Hermogenem, qui quo sensu vocem πολιτικὸς adhibeat, non minus est difficile demonstratu, quam scire necessarium, si modo recte et universam eius de ideis doctrinam et singulas sententias intellegere studemus. Neque possum non

1) Hoc loco legas: ὃ οὐ, praeterea p. 520, 5 (W. IX 421, 18) οὗτος ὡς ἀφ. ἀνὴρ pro οὕτως ἀφελὴς ἀνήρ, coll. p. 525, 25 et 535, 2 (W. IX 428. 439); p. 500, 24 (W. IX 394) fortasse καὶ inserendum post χρῆται coll. v. 26; p. 512, 21 (W. IX 410) sententia flagitat δὲ pro γάρ.

2) Item, atque οἱ ἀφελεῖς legitur p. 535, 30 (W. IX 440) et saepius.

Digitized by Google

confiteri mirum quanta libidine hunc virum in usurpando hoc termino usum esse, utpote qui idem vocabulum nulla explicatione addita maxime vario sensu adhibere non dubitaverit, quamvis *εὐκρινείας* laudem sibi asciscat (Sp. II 267, 10 W. III 191); quod quidem nobis paulo molestius esse quam illius aetatis lectoribus ad excusandum Tarsensem facile addo.

Ac primum quidem sunt nonnulli loci, quibus eodem sensu atque Hermagoras vocem *πολιτικὸς* Hermogenes adhibet, dico Sp. II 17, 26 (W. I 51) *τῶν δὲ θέσεων αἱ μὲν πολιτικαί, αἱ δ' οὔ, καὶ πολιτικαὶ μὲν αἱ ὑποπεπτωκυῖαι ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις*[1]*, οἷον εἰ ῥητορευτέον καὶ ὅσα τοιαῦτα, οὐ πολιτικαὶ δὲ, ὅσαι οἰκεῖαί τινος ἐπιστήμης καὶ προσήκουσαι τοῖς περὶ αὐτὰς ἀναστρεφομένοις, οἷον εἰ σφαιροειδὴς ὁ κόσμος, εἰ πολλοὶ κόσμοι, εἰ ὁ ἥλιος πῦρ. αἵδε μὲν οὖν φιλοσόφοις ἁρμόζουσιν, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις τοὺς ῥήτορας γυμναστέον. ὠνόμασαν δέ τινες ταύτας μὲν πρακτικάς, ἐκείνας δὲ θεωρητικάς* (cf. infra p. 200 adn. 1). Ipsius igitur Hermogenis explicatio non minus quam rhetorum et philosophorum disiungendorum ratio docet Hermogenem in usum suum convertisse terminum Hermagoreum. Paulo difficilius iudicium de primis libri *π. στάσεων* versibus, ubi haec exstant Sp. II 133, 12 (W. III 1 sq.): *περὶ δὲ τῆς τῶν πολιτικῶν ζητημάτων διαιρέσεως εἰς τὰ λεγόμενα κεφάλαια ὁ λόγος γενέσθω . . . καὶ πρῶτόν γε, ὅ τι ἔστι πολιτικὸν ζήτημα ῥητέον· ἔστι τοίνυν ἀμφισβήτησις λογικὴ ἐπὶ μέρους ἐκ τῶν παρ' ἑκάστοις κειμένων νόμων ἢ ἐθῶν περὶ τοῦ νομισθέντος δικαίου ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ συμφέροντος ἢ καὶ πάντων ἅμα ἢ τινῶν. τὸ γὰρ ὡς ἀληθῶς τε καὶ καθόλου καλὸν ἢ συμφέρον ἢ τὰ τοιαῦτα ζητεῖν οὐ ῥητορικῆς.*[2]) Ubi id primum ex

1) Cf. Priscianum (Halm. rhet. L. m. p. 559, 16): 'Sunt igitur positionum aliae civiles, aliae privatae (vides quam absurde!): civiles quidem, quae communibus et ad civitatem pertinentibus subiacent opinionibus'. Vel his firmantur, quae de origine termini Hermagorei supra dixi p. 161 sqq.

2) Vix credideris, quantopere desudarint in hoc loco scholiastae: fuerunt enim, qui propter vocem *παντα χοῦ* (v. 8) seu *καλοῦ* (v. 18) seu propter libri titulum nugarentur omnia tria genera in libro tractari (cf. Sop. W. IV

Digitized by Google

ipsa rerum natura sequitur solum genus iudiciale et maximam partem (cf. W. VI 40, 8. 17. V 226, 29) contionalis et genus panegyricum respici, quantum quidem in ipsis illis duobus necessario interdum adhibetur: facile igitur quis opinetur [1]) vocem πολιτικὸς illo sensu esse usurpatam, quo apud plerosque scriptores ad solum contionale et iudiciale genus refertur — neque hoc falsum, si rem spectas, de qua hoc potissimum loco Hermogenes dicit. Interpretationem vero et termini veram originem nihilo minus putaverim ex Hermagorea technologia repetendam esse — namque prorsus certo ex una in hoc toto libro πολ. ζητημάτων mentione non audeo concludere —: Hermagorae enim haec notio fuit usitatissima et vel in artis definitionem et finem recepta, et ab hoc ipso in stasibus tractandis Hermogenes pendet; neque obscure verbis ἐπὶ μέρους e. q. s. ei adversatur. Ita igitur censeo: in locutione πολιτικὰ ζητήματα vox πολιτικὸς proprie significat, quod sub communem cadit intellectum [2]); quia vero sermo est de stasibus,

79, 3. 81, 8. V 23, 8. Max. Pl. V 226, 26. anon. VII 109, 3), contra quos iure Porphyrius pugnavit teste Sopatro (V 9, 20), qui ipse serio disceptationem in utramque partem instauravit; et recte quidem rem diiudicavit Sop. IV 74. 30. V 12 sq. 23, 20. 32, 3, Max. Pl. V 226, Matth. Cam. VI 602, 6, anon. III 482, 7. Alii ex iisdem indiciis definitionem rhetoricae his primis verbis contineri hariolati sunt (cf. Doxop II 100, 21. 104, 13. Sop. V 23, 14. VI 41, 3. Max. Pl. V 232; ad hos cf. anon. W. IV 4, 10 ∼ Luciani paras. c. 4), in quos recte animadvertit Syr. IV 75, 1: οὐ περὶ ῥητορικῆς ὁ λόγος, ἀλλὰ περὶ πολ. ζητήματος, Sop. V 32, 5 et Max. Plan. V 226, 6, quem inter eos, qui inesse definitionem putarent, modo vidimus. Nemo omnium attulit locum libri περὶ εὑρέσ. (Sp. II 177, 13 W. III 65), qui huc facit: τὸ πρᾶγμα περὶ οὗ ἡ κρίσις ἢ τὸ βουλευτήριον συνέστηκεν. ἐν προβλήμασι (= ζητήμασι) γὰρ ἢ κρίνομεν ἢ βουλευόμεθα. — Haec ad illustranda scholiastarum studia.

1) Cf. Matth. Cam. W. VI 602, 12.

2) Tuentur hanc interpretationem plerique scholiastarum: Marcellinus, non infimae notae interpres, apud Walz. IV 69, 16 πολιτικὸν δὲ λέγουσι τὸ μὴ περὶ τὰς μεθόδους τὰς φυσικὰς ὑφιστάμενον, ἀλλὰ τῆς κοινῆς ἐννοίας ἔχων τὴν κρίσιν. Ceteri fere omnes opposita esse dicunt τὰ φιλόσοφα (Sop. IV 62, 27. 64, 3. 78, 16. V 25, 18. 27, 15. 78, 13. Speng. συναγ. τεχν. p. 137), atque id praecipue propter verba ἐπὶ μέρους, quibus luculenter excluduntur theses philosophorum (Syr. IV 70, 2. anon. V 596, 15. IV 70

Digitized by Google

notionis ambitus re ipsa ita restringitur, ut de contionali et iudiciali generibus solis valeat; quo quidem sensu haud dubie haec notio accipienda est apud Hermogenem *π. ἰδ.* Sp. II 403, 6. 404, 24 (W. III 372. 373).

His paucis locis, utpote peculiaris naturae, peculiari tractatione expeditis, demonstremus quam brevissime appositis testimoniis eum, quem vere Hermogeneum vocare mihi liceat, vocis *πολιτικὸς* usum.

Qui Hermogeni dicitur Sp. II 398, 2 (W. III 366) *ὁ πολιτικὸς καλούμενος λόγος, [ὃς] γίνεται μὲν διὰ πασῶν τῶν προειρημένων ἰδεῶν, οὐ μὴν ἁπλῶς γε, συγκραθεισῶν δέ πως πρὸς ἀλλήλας*, universalis, ut ita dicam, quaedam forma et quasi communis imago omnium earum orationum est, quae illarum idearum varie mixtarum sunt capaces, seu, ut Baumgartii verba mihi probata amplectar: (p. 226 l. l.) *„die Versammlung aller Kräfte der Rede in eins"*, sive (p. 224 l. l.) *„der λ. π. beruht ihm darin, daſs alle Ideen der Rede in möglichst groſser Vollständigkeit und in einem bestimmten durch innere Gründe gegebenen Mischungsverhältnis zur Erscheinung kommen"*. Vides profecto, quantopere discesserit a primaria illa potestate, a qua ne haec quidem significatio, prima initia si quaeris, non est repetenda, huius vocis vis. Iam vero *εἴδη* eius Hermogenes (p. 401, 13. W. 370) docet esse tria: *συμ-*

---

adnot.; IV 78, 16, ubi corr. *ἐπὶ* pro *περί*. IV 80, 4). Alii *τὰ ἰατρικὰ* opponunt (IV 71, 3). Alii vocem *πολιτικὸς* explicant (v. p. 192 apud nos) per vocem *ῥητορικὸς*: Max. Plan. V 236, 25 (= anon. VII 112, 18) *πολιτικὸν δὲ τὸ ῥητορικὸν πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῶν φιλοσόφων*, idem V 222, 21, anon. III 461, 5. 617, 3 et Sop. IV 64, 3 (cf. V 9, 16).

Vides prorsus easdem adici explicationes, quas cum de Hermagora et Dionysio loqueremur, invenimus.

Singularis est Sopatri adnotatio IV 64, 4 *ταῦτα γὰρ μόνα περὶ τὰ τῆς πόλεως πράγματα* et anon. VII 112, 24 *ὅτι πρὸς σύστασιν τῆς πολιτείας ὁρᾷ*.

Denique ingeniose Syr. IV 61, 18: *πολ. ζητήματα λέγει πάντα τὰ ὑπὸ τὰς δεκατρεῖς ἀναγόμενα στάσεις* (= Max. Pl. V 236, 23). Matth. Cam. W. VI 601, 9 *τὸ πολ. ζήτ. καὶ στάσις λέγεται ἀπὸ τοῦ στασιάζειν τοὺς ἀγωνιζομένους πρὸς ἀλλήλους*.

Digitized by Google

βουλευτικόν, δικανικόν, πανηγυρικόν [1]), quorum suam quodque habet naturam.[2]) Aliter enim 'qualitates' (cf. Sop. W. IV 191), quae omnes universali πολιτικῷ λόγῳ adhaerent, mixtae comparent in oratione deliberativa, aliter in iudiciali genere. Genus autem, quod πανηγυρικὸν constanter ab Hermogene nuncupatur, in duas discedit partes.[3]) Insunt enim in eo et orationes, quae versantur in ζητήμασι πολιτικοῖς (cf. supra p. 183 sq.), et orationes vel potius omnino συντάγματα, quae non versantur in civilibus quaestionibus. Illas orationes Hermogenes — qua in re singularis est — vocat πολιτικοὺς πανηγυρικούς [4]); ac dicit quidem earum formam propius accedere ad eam, quae est in deliberativo et iudiciali genere.[4]) Has vero alteras, quamquam aperte dicit [5]): (λόγος) οὐχ ὡς ἐν ζητήμασι πολιτικοῖς, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο πανηγυρικός, ὃς οὐδὲ πολιτικὸς ἴσως ἂν κληθείη, nihilo minus, quia magna ex parte communis πολιτικοῦ λόγου characteris participes sunt [6]), ne ipsas quidem πολιτικῷ λόγῳ universali dubitat adnumerare.[7]) Iam vero in sequentibus capitibus Her-

1) Τούτου δὲ τοῦ λόγου τοῦ πολιτικοῦ ὁ μέν ἐστι συμβουλευτικός, ὁ δὲ δικανικός, ὁ δὲ πανηγυρικός. Meliora, quam plurima eiusdem, Maximi Plan. verba sunt ad h. l. (W. V 553, 27): ἴσως ἐν πολιτικῷ λόγῳ οὐκ ἂν εὑρεθείη τὸ πανηγυρικὸν εἶδος, οὐ γὰρ ἀγωνιστικόν ἐστιν, ἀλλ' ἐπιδεικτικόν· καὶ οἱ παλαιοὶ ῥήτορες τὸ παράπαν οὐκ ἐχρῶντο αὐτῷ τοῦτον τὸν τρόπον, ᾧ νῦν κέχρηνται, ἀλλὰ πρῶτος Ἰσοκράτης νεωτερίσας (sic scrib. esse demonstratur W. VI 477, 28) ἔγραψεν ἐγκώμιον. Contra confundit res Ioan. Sic. W. VI 470, 9 sqq.

2) Cf. Sp. II 266, 31 (W. III 191) et Sp. II 401, 15—409, 27 (W. III 370—380).

3) Sp. II 403, 5 (W. III 372).

4) Sp. II 403, 17. 404, 25 (W. III 372 sq.).

5) Sp. II 403, 6 (W. III 372).

6) Sp. II 404, 8 (W. III 373).

7) Amplissimo omnium rhetorum sensu Hermogenes voce πανηγυρικὸς utitur, utpote qua comprehendat omnes tractatus oratione soluta compositos, historicorum opera, totum poesis campum. Mirer nisi inde, quod Hermogenes genus historicum huic amplissimo πολιτικῷ λόγῳ tribuit (Sp. II 417, 28. W. III 391), factum est, ut in quibusdam artibus (Rufi incertae aetatis, Sp. I 463, 13 = W. III 448; W. IV 60; Speng. συναγ. τεχν. p. 185; Aristoteli adscribitur Sp. III 483, 19 = anon. Speng. συναγ. τεχν. p. 225, W. VII 794, 7; fortasse W. VI 456, 3; his suppletum volo Volkmannum

Digitized by Google

mogenes etiam orationes contionales et iudiciales et illas e genere panegyrico, quae versantur in civili quaestione, specialiter nomine *πολιτικοῦ λόγου* complectitur et secernit hoc nomine ab omnibus iis generis panegyrici *συντάγμασι*, quorum argumenta non sunt civilia. Quam distinctionem inter *πολιτικὸν* et *πανηγυρικὸν λόγον* eo, quo modo diximus, sensu intellegendos clarissime praebet Hermogenes in hisce: (Sp. II 410, 1 sqq. W. III 380) *δεῖ δὲ ἀναγκαίως πρότερον εἰπόντα διὰ βραχέων τίς ὁ ἁπλῶς πολιτικὸς λόγος . . . καὶ τίς ὁ ἁπλῶς πανηγυρικός . . . περὶ τῶν καθ' ἕνα λόγου ἀξίων ἀνδρῶν . . χαρακτηρίσαι.* Disserit igitur proprio loco de *πολιτικῷ λόγῳ* deque iis, qui in eo potissimum excelluerunt, proprio de panegyrici generis principibus; atque vel ita hanc partitionem persequitur, ut illi Demosthenem, huic Platonem ducem tribuat, quamquam Demosthenes simul communis illius et universalis *πολιτικοῦ λόγου* perfectissimum est exemplar.

Itaque, quod clare dictum nusquam inveni, duplex[1]) est apud Hermogenem *πολιτικοῦ λόγου* notio, altera amplior et quasi generalis, altera artior et specialis: quod maxime respiciendum est, si modo recte Hermogenis subtilem doctrinam studemus enucleare. Iam de utroque usu pauca addenda sunt.

Illa igitur amplissima *πολιτικοῦ λόγου* notio contionales, iudiciales, civiles panegyricas orationes, tractatus sive philosophicos sive historicos sive alios soluta oratione compositos, totum denique poesis regnum una amplectitur; recte ergo Baumgartius l. l. p. 201 (cf. ibid. p. 226) dicit: „*seine Stillehre umfafst*

Rhet.[2] p. 24) historicum genus ut quartum rhetoricae perperam ferretur. cf. supra p. 168 adn. 3.

1) Sic mihi rem fingo:

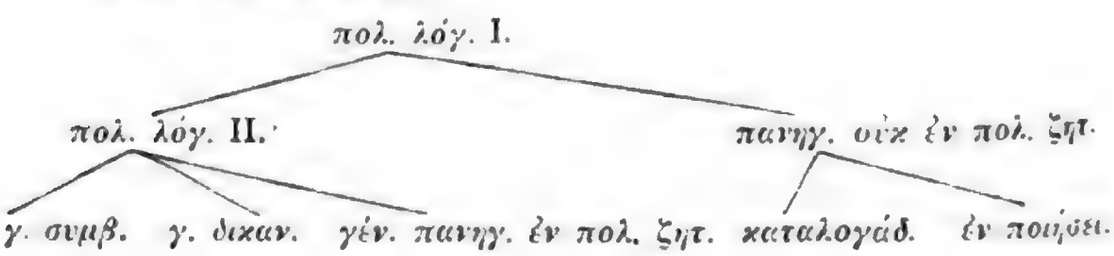

igitized by Go

das ganze Gebiet aller Darstellungsart und ihrer Theile". Qui fiat, ut tam amplam vim notio πολιτικοῦ λόγου sibi adsciscat, si explicare studemus, via incedimus admodum lubrica: non sine libidine profecto rei a se primum tractatae auctor hoc nomen indidit, quod, quantum video, a primaria illa, quam invenimus, notione non possumus non repetere. Verbum autem neque Latinae neque vernaculae linguae mihi contigit invenire, quod voci πολιτικὸς ita adhibitae prorsus respondeat[1]). Baumgartii versionem 'politische Rede' omnino nobis improbari supra professi sumus p. 180; atque ipse Baumgartius, quantum potest, hanc versionem evitat. Volkmannus (Rhet.[2] p. 565), postquam de qualitatibus Hermogeni tractatis breviter exposuit, haec dicit: '*Die kunstvolle Vermischung sämmtlicher Ideen aber, die δεινότης mit eingeschlossen, giebt den λόγος πολιτικός, „die vollkommen kunstmäfsige Darstellung", wie wir ihn* (sic) *bei den klassischen Rednern, vor allen bei Demosthenes finden*'. Etiam hic praeter rationem intulit in πολιτικὸν λόγον notionem perfectae et absolutae ad artis regulas eloquentiae. Ac ne in nova quidem rhetoricae tractatione[2]) ab hac sententia discedit, cum dicit '*die vollkommen kunstmäfsige „Beredsamkeit*"'. Quem Volkmannus intellegit πολιτικὸν λόγον, simile quid est atque ὁ κράτιστος τῶν πολ. λόγων (Sp. II 398, 10. W. III 366) vel τὶ πολιτικὸν ὡς ἀληθῶς (Sp. II 337, 22. W. III 287) vel τὸ πολιτικὸν ὡς ὄντως (Sp. II 330, 27. W. III 278). Ceterum praeter hos, quos passim nos adhuc notavimus locos, hac ratione usurpatam notionem πολιτικοῦ λόγου in Hermogenis libris vix inveneris.

Altera porro πολιτικοῦ λόγου notio artior illa quidem et contionales, iudiciales, civiles panegyricos amplexa quin non discrepet ab illa primaria a nobis appellata locutionis πολιτι-

1) Fortasse non inique animadvertimus in Hermogenem, si dicimus 'die Universalität des Stiles'; est enim res abstracta, quam dicimus, non concreta.

2) Iwan. Mülleri Hdb. d. klass. Altertw. II p. 488. — Cf. praeterea supra p. 180 cum adnot. 1. Vel Baumgartius, qui recte Hermogenis sententiam perspexit, uno saltem loco item a vero aberravit, vide l. l. p. 144.

Digitized by Google

κοῦ λόγου potestate, non est dubium. Atque hic quidem dicendi usus, etiamsi comparari ex parte cum Aristideo potest — sunt Hermogenis hi περὶ. λόγοι re vera etiam illius generis oratorii[1]) — tamen ne hic quidem Hermogenes et Aristides prorsus concinunt: nam Aristides in partitione facienda proficiscitur a dictione, missis generibus, Hermogenis partitio occasiones et materias respicit; neque — etiamsi quaedam vel hic communia et ad comparationem apta esse concedo — eadem apud utrumque est oppositio, quoniam multum abest, quin Hermogeni genus panegyricum notione ἀφελείας signetur sola, quippe quae communis sit utriusque, et πολιτικοῦ λόγου et πανηγυρικοῦ.

Hoc angustiore sensu plerumque vox πολιτικὸς accipienda est, ubi praeter locos adhuc allatos apud Hermogenem occurrit; velut Sp. II 267, 14 (W. III 191) Δημοσθένης τὸν πολιτικὸν ἠκριβηκώς (omisso substantivo λόγος). p. 286, 20 (W. 218) δεῖ σαφῆ τὸν π. εἶναι λόγον. p. 292, 28 (W. 226) πολιτικῷ λόγῳ opponuntur tragicorum, Pindari, sophistarum opera; p. 357, 17 (W. 313) ἐν τῷ π. λόγῳ τὰ μυθικὰ ὑπτιότητα ποιεῖ. p. 410, 17 (W. 381) τούτων τῶν πολιτικῶν λόγων μετέχουσι πάντες, οὓς ὀνομάζομεν πολιτικοὺς (scil. ἄνδρας seu ῥήτορας). πολιτικοὶ igitur ii appellantur, qui πολιτικοὺς λόγους componunt vel ad eos componendos apti sunt; velut Dinarchus p. 413, 4 (W. 384), Aeschines p. 413, 18 (W. 384), Lycurgus p. 416, 13 (W. 389)[2]), ex parte Isocrates p. 412, 6 (W. 383); abrogat hanc laudem Antiphonti sophistae p. 415, 15 (W. 387) et partim Andocidi p. 416, 25 (W. 389); sed vel Thucydides ταῖς ἐννοίαις εἴπερ τις ἄλλος πολιτικὸς ὁμοῦ καὶ σεμνός p. 422, 30 (W. 398). Porro quaecunque talia sunt, qualia in his orationibus esse solent, πολιτικὰ vocantur, quo in usu id potissimum urgeri videmus, quod simpliciora, non sublimia esse solent et magis ad argu-

1) Blass, Att. Berdskt. II² 208 „*sowohl der politischen* (hoc perperam) *Rede, d. i. dessen, was wir Rede nennen, als auch der panegyrischen Rede, d. i. der philos. u. histor. Darstellung*“.

2) Rehdantzius, edit. Leocrateae Lyc. p. 4 adn. 16, perperam vertit vocem πολιτικὸς: *ein staatsmännischer Redner*.

Digitized by Google

mentum ipsum et utilitatem quam ad ornatum spectant, quae orationi civili sunt accommodata (opp. πανηγυρικός): p. 228, 22 (W. 137) εἰ γὰρ τύχοι τὰ μὲν (τῶν ἐπιχειρημάτων) ἀποδεικτικὰ εἶναι καὶ (quod suppleo) πολιτικῆς [1]) μόνης ἑρμηνείας δεόμενα, τὰ δὲ πανηγυρικά, quae paene repetuntur p. 234, 13 (W. 145), ubi πολιτικὰ τῷ νῷ καὶ πανηγυρικὰ τῷ νῷ legimus; p. 288, 20 (W. 220) ταῦτα σεμνὸν μόνον, οὐ μὴν καὶ πολιτικὸν δύναται ποιεῖν τὸν λόγον (cf. p. 288, 30. W. 220; 289, 2. W. 221; p. 289, 6. W. 221; p. 290, 5. W. 222, quae non intelleguntur, nisi ex ratione, quae Hermogeni intercedit cum Aristide); p. 291, 9 (W. 224) πολιτικώτεραι ἔννοιαι, opp. φύσει σεμναί, et in eodem rerum nexu p. 290, 22 (W. 223) τοῦτο σεμνὸν ὂν πλέον ἔχει τοῦ πολιτικοῦ τε καὶ πιθανοῦ κατὰ τὴν ἐνδοίασιν. p. 294, 16 (W. 228) τοῦτο γοργὸν ἅμα τῷ πολιτικῷ καὶ σεμνόν. p. 294, 8 (W. 228) αἱ ἀποστροφαὶ διαφθείρουσι τὸ σεμνὸν . . καὶ πρὸς τὸ κοινότερον καὶ πολιτικώτερον ἄγουσι. p. 359, 30 (W. 316) πολιτικὴ ἡ τοιαύτη ἡδονή (sententia iucunda). p. 384, 17 (W. 348) πολιτικὸν τὸ σχῆμα. p. 443, 1 (W. 425) ἠθικὸς πολιτικὸς ὅρκος, quod intelleges coll. p. 355, 2 sq. (W. 310); in progymnasmatum tractatione Sp. II 4, 30 sqq. (W. I 17) εἶδος quartum narrationum vocatur πολιτικόν, i. e. illius generis, quod in civili oratione locum habet [2]); aliter autem Sp. II 199, 11 (W. III 94) σύντομος καὶ πολιτικὴ διήγησις: quae per se nihil habet splendidi, opp. σύντομος καὶ φαιδροτέρα (cf. exempla apud anon. W. III 576—578). — Adverbium exstat p. 187, 13 (W. 78) πολιτικώτερον στῆσαι τὸ προοίμιον, opp. πανηγυρικώτερον. Item p. 188, 19 (W. 80) πολιτικῶς, quae bene explanantur p. 234, 14 sqq. (W. 145).

Restant tres loci capitis περὶ ἀφελείας, quibus, si

---

1) Max. Plan. W. V 414, 15 expl.: ἐναγώνιος φράσις.

2) Priscianus (Halm. rhet. L. m. p. 552, 15): 'civilis, quae ab oratoribus in exponendis sumitur causis'. cf. Apsin. Sp. I 353, 10 (W. IX 494) αἱ δὲ (τῶν διηγήσεων) ἀγωνιστικαὶ οἷον παρὰ τοῖς πολιτικοῖς. Doxop. hom. in Aphthon. (W. II 199, 18) recte Hermogenis terminum interpretatur: πολιτικὰ δὲ τὰ ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἀγῶσιν εἰς χρείαν τοῖς ῥήτορσιν ἥκοντα.

subtiliter rem considero, sensu Aristideo vox *πολιτικὸς* mihi videtur accipienda. Nam, ut quam brevissime rem demonstrem, Hermogenes cum dicit Sp. II 351, 25 (W. III 305) quae exempla *καθαρῶν* sive *ἀφελῶν ἐννοιῶν* (eaedem enim Hermogeni sunt) supra attulerit, fuisse *πολιτικώτερα καὶ ἀγωνιστικώτερα*, hoc dicit, si respicimus qua ratione omnino Hermogenes Aristidem perstringat [1]): erravit Aristides, qui *τῷ πολιτικῷ λόγῳ* opponens *τὸν ἀφελῆ λόγον* negat *ἀφελεῖς ἐννοίας* esse posse in *πολιτικῷ λόγῳ*. Quae ut dicta sint cum acumine, vox *πολιτικώτερα* sensu Aristideo intellegatur necesse est; huc accedit ipsa vocum *πολιτικὸς* [2]) et *ἀγωνιστικὸς* coniunctio vere Aristidea [3]), verba *ἐν τῇ ἄλλῃ λογογραφίᾳ* [4]), quae illud *συγγραφικὸν γένος* Aristidis in memoriam revocant, Xenophon, qui Aristidi quasi perfectum exemplar *τοῦ ἀφελοῦς λόγου* videtur, ab Hermogene primus exempli causa allatus (Sp. II 352, 10. W. 306). Haec, quae multo melius sentiuntur, quam docentur, si vera sunt, optime intellegentur verba sequentia Sp. II 352, 1 (W. 306): *λέγω δὲ ὅτι τῶν καθαρῶν τούτων καὶ ἀφελῶν ἐννοιῶν αἱ μὲν μᾶλλον ἁρμόττουσι τῷ πολιτικῷ λόγῳ, αἱ δὲ ἧττον, αἱ δὲ οὐδ' ὅλως, ἃς καὶ μᾶλλον εἴποι τις ἂν ἰδίας εἶναι τῆς ἀφελείας*: oppositio enim inter *πολιτικὸν λόγον* et *ἀφέλειαν* facta prorsus est Aristidea; neque aliter accipienda, quae ab his separari non possunt, verba Sp. II 352, 27 (W. III 307) *εἰ* [5]) *δὲ ἄλλως, οὐκ ἐπιτήδειαι* (scil. *αἱ οὕτω λεγόμεναι καθαραὶ*

1) Cf. Baumgartii l. l. p. 202.

2) Maximi Plan. auctoritas (W. V 529) in tali quaestione est nulla.

3) Apud Hermogenem Sp. II 355, 4 (W. III 310) voces *ἀγωνιστικὸς* et *ἀφελὴς* opponuntur; sed etiam haec ex Aristidis doctrina intellegenda esse certum et iam cognitum est a Baumgartio l. l. p. 202.

4) Sp. II 351, 27 (W. III 305) *τῶν δὲ ὡς ἐν τῇ ἄλλῃ λογογραφίᾳ καθαρῶν τε καὶ ἀφελῶν ἐννοιῶν οὐκ ἐμνήσθημεν.*

5) Locus difficillimus et longior, quam qui integer exaretur. Ego hanc sententiam non intellego, nisi v. 27 Sp. (W. III 307, 2) scribo *εἰ δὲ ἄλλως* (quae respondent ad verba *εἰ μέν τις ἦθος*. Verbis *αἱ οὕτω λεγόμεναι κτλ.* omnino non est, quod opponatur, sed inde fluxit haud dubie perversa vocula *αἱ*). In cod. Vindob. 18 exstat *αἱ ἄλλως δὲ*, quod fortasse suadet, ut omnino genuinum putemus: *ἄλλως δὲ*, quod usitatius quam *εἰ δὲ ἄλλως*.

Digitized by Google

ἔννοιαι οὖσαι ἀφελεῖς) τῷ λόγῳ τῷ πολιτικῷ, i. e. oratorio, non simplici dicendi generi.

Hermogenes igitur, quem cito pede transire neque potuimus neque voluimus, quippe cui quo maiorem veteres, eo minorem nostrae aetatis homines operam impertire videam, quadruplicem, nisi quid me fugit, praebet vocis *πολιτικὸς* usum. Adhibet enim eam primum eodem, quo Hermagoras, sensu, deinde amplissima eaque peculiari potestate, tum ratione plerisque usitata (de genere delib. et iudiciali), denique, ut videtur, Aristidis in modum.

Iam videamus Alexandrum, cuius patrem Numenium Hadriani temporibus vixisse Suidas s. v. *Νουμήνιος* testis est — huius enim excerpta esse, quae diu legebantur in tractatibus *περὶ ἐπιδεικτικῶν* Menandri et Ps. Menandri, etiam ego credo.[1]) In his igitur excerptis (Sp. III 1, 9. W. IX 332) legimus: *οὐκοῦν τῶν πολιτικῶν λόγων τρεῖς εἰσιν ὑποθέσεις, ἐγκώμιον, συμβουλή, δίκη* — ubi vel ex ordine generum sophistam facile cognoveris.[2]) Vides profecto huic rhetori *πολιτικοὺς λόγους* esse tripertitos, quod quin repetendum sit ex illa doctrina, cuius sive auctor sive praestantissimus praeco atque interpres Aristides fuit, mihi quidem non est dubium; quod eo confidentius dico, quia Sp. III 12, 16 (W. VIII 429) exstant verba

1) Cf. Walz rh. Gr. IX p. 331 sqq. Spengelii rh. Gr. III prf. p. III et p. 1. — Bernh. Steusloff, quibus de causis Alex. Num. etc. liber putandus sit spurius et quae epitomae ex eius libro excerptae supersint. diss. Vratislav. a. 1861 p. 6. — C. Bursian, Der Rhetor Menandros u. s. Schr. 1882 p. 6.

2) Hoc velim animadvertas: apud Platonem (cf. Phaedr. p. 261 A. Soph. p. 222 C D. Theaet. p. 173 D. 174 C. Gorg. 452 E. 454 E. Euthyd. p. 290 A) iudiciale genus primum locum tenet (quod expl. Aristot. art. rhet. p. 1354^{b} 26). Aristoteles (cf. p. 143 adn. 1), auct. ad Alexandrum, Epicurei principem locum tribuunt *τῷ συμβουλευτικῷ γένει*. Hermagoras et Minucianus praeposuerunt *τὸ δικανικὸν εἶδος* teste Sop. W. IV 63, ac vel Dionysius p. 488, 5 hanc rationem sequitur, eo nimirum loco, quo etiam vocem *πολιτικὸς* Hermagoreo sensu adhibet (cf. p. 166). Apud Alexandrum *τὸ ἐγκωμιαστικὸν εἶδος* primum est. Digna haec res, quae accuratius inquiratur, quippe quae cum auctorum indole, artis statu, temporum condicione interiorem habeat rationem. Cf. Spengel, philol. XVIII p. 608.

eiusdem, ut omnes consentiunt, Alexandri: *ἀλλ' ὅγε πολιτικὸς καὶ συγγραφικὸς οὐ κατὰ φύσιν, ἀλλὰ κατὰ μίμησιν ἐκείνου* (sc. *τοῦ κατὰ φύσιν*) *γίνεται* — ubi termini *πολιτικὸς καὶ συγγραφικὸς* aperte Aristideam originem prae se ferunt; dicit igitur, ut *πολιτικὸν λόγον* significet, *πλάσις ῥητορικὴ* et *τὰ κατὰ τέχνην τῶν ῥητόρων* [1]) (Sp. III 13, 14. 18 = W. VIII 431).

Constat igitur hoc Alexandri loco item atque apud Aristidem vocem *πολιτικὸς* eadem esse vi, qua est vocabulum *ῥητορικός*, ut omnia tria rhetoricae genera notione *πολιτικοῦ λόγου* facile comprehendantur. Hoc vero ad nostram rem summi est momenti. Hic enim usus posteriore aetate magis magisque increbruit [2]) praevaluitque haec amplior notio prae artiore illa et magis propria, quamquam ne eam quidem prorsus umquam evanuisse ut per se est consentaneum, ita exemplis a nobis afferendis firmabitur. Imprimis scholiastarum chorus ad libidinem mox ampliore sensu suae aetatis peculiarem morem secuti, mox angustiore, priorum temporum vestigia prementes, hac voce utuntur, quod interdum locorum intellectum paulo obscurat nec non falsarum vel minus accuratarum interpretationum fuit causa. Quae cum dico, recordaris haud dubie illius loci, quem supra attulimus ex Dionysio (p. 166, nimirum iud. de Lys. p. 488, 3 R), quo quidem *πολιτικὴν τέχνην* (sive *ῥητορικὸν λόγον* — pro-

3) cf. Aquila (Halm rhet. L. m. p. 22, 11): figurandarum sententiarum et elocutionum proprium oratoris munus est.

1) Velut ii, quos laudavimus p. 183 adn. 2, qui *πολιτικὸν ζήτημα* per *ῥητορικὸν* interpretati sunt, a quibus non discedit Minucianus teste Sop. W. V 9, 15 *καὶ γὰρ Μινουκιανὸς εἰπών, ὅτι ὁ ῥήτωρ πᾶν ζήτ. πολ. ἐρεῖ*, anon. W. IV 64, 3 *πολ. ζήτημα καλεῖ τὸ ῥητορικόν*, Ioan. Sic. W. VI 470, 10—15. Etiam apertius Choeroboscus dict. in Theod. can. ed. Gaisf. p. 627, 34 coll. p. 628, 4 *ἐν ῥητορικῷ δὲ λόγῳ ἦγουν πολιτικῷ*. Ios. Rhacend. W. III 478, 6 *ὁ πολιτικὸς λόγος, ὅς ἐστι συμβουλευτικός, δικανικός, πανηγυρικός*. anon. gram. in Isocr. XIII *ὑποθ.* apud Blass.[2] II prf. p. LVIII *εἰς τὴν πολιτικὴν, ὅ ἐστι ῥητορικήν* et sq.; Pollux IV 16 *ῥητορική, ἡ αὐτὴ καὶ πολιτικὴ* et paulo post *ῥήτωρ, ὁ αὐτὸς καὶ πολιτικὸς* et IV 17 *ῥητορεύειν = πολιτικὸν εἶναι* (de quibus perperam loquitur Faber in adn. ad Ps. Long. *π. ὕψ.* c. I p. 4 edit. Tollii, probatus, ut videtur, Schaefero de comp. v. p. 6), cf. Lobeck, ad Phryn. p. 764 de voce *πολιτικεύεσθαι*, quam silentio damnat Pollux.

miscue enim ibi his notionibus utitur) τριχῇ νενεμημένην aperte dicit. Atque ibi quidem via ac ratione ab Hermagoreo dicendi usu hoc fuit repetendum. Nunc vero ab Aristidis ratione idem non minus certo nobis videmur repetere, quae cum Hermagorea vocis πολιτικὸς λόγος usurpatione non est confundenda. Sic igitur statuimus: Apud Dionysium et hos posteriores rhetores πολιτικοῦ λόγου tripertita partitio pariter exstat, originem vero si spectas, non est eadem, sed diversa. Cur autem non ab Hermogene, a cuius auctoritate in ceteris plerique pendent huius aetatis rhetores, sed ab Aristide potius hunc dicendi usum profectum esse opinemur, ex iis, quae de ipsa inter Hermogenem et Aelium differentia professi sumus p. 188, facile intelleges, quamquam id minime me negare sciendum est Hermogenis doctrinam technicam esse eam, ut facile pro sua parte ad augendam hanc dicendi consuetudinem potuerit conferre et contulerit haud dubie. Ac ne illud quidem prorsus neglegendum, quod his posterioribus temporibus ipsius epidictici generis alia fuit natura et condicio, atque antea, cum hoc genus magnam partem eloquentiae vere civilis paulatim occupasset.

His igitur paulo subtilioribus rebus, quae valent non solum de Alexandro, sed in universum de plerisque eorum, qui posteriores sunt, demonstratis, iam adeamus temporum ordine servato eos, qui restant, apud quos novam notionis πολιτικὸς λόγος mutationem non inveniemus; eo autem maiorem observabimus variandi ad libidinem in tanta significationum multitudine licentiam.

Apud Phrynichum Arabem, cuius unum locum aliis documentis deficientibus iam supra (p. 176) attulimus, haec leguntur (Bekk. anecd. I 15, 9): αὐθέντης· ὁ αὐτόχειρ. Σοφοκλῆς δὲ (δια)λύσας τοὔνομα αὐτοέντης εἶπεν (El. 272). ἔστι δὲ πολιτικώτερον τὸ αὐθέντης, ubi πολιτικώτερον significat 'usitatius in civili oratione, non poeticum'. Apud eundem (Lob. p. 63) exstant haec: ἐρεύγεσθαι ὁ ποιητής· ὁ δ' ἐρεύγετο οἰνοβαρείων. ἀλλ' ὁ πολιτικὸς ἐρυγγάνειν λεγέτω, quibus denuo firmatur huius usus ea explicatio, quam praebui-

Digitized by Google

mus p. 138 et copiosius adumbravimus p. 175 sqq. Nihil igitur addendum. Ceterum cf. p. 171.[1])

Philostratus (v. soph. I 19, 1) haec exhibet: *ἡ δὲ ἰδέα τῶν λόγων* (Nicetis) *τοῦ μὲν ἀρχαίου καὶ πολιτικοῦ ἀποβέβηκεν, ὑπόβακχος δὲ καὶ διθυραμβώδης*, significans voce *πολιτικοῦ* eam elocutionem, quae orationibus civilibus accommodata est, virilem nimirum ac nervosam, ut opposita subaudienda sit sophistica, quae revera est *ὑπόβακχος καὶ διθυραμβώδης* (cf. Eunap. p. 495, 16 ed. alt. Boiss.). Idem compluribus locis notionem *πολιτικοῦ λόγου* artiorem opponit seu tacite seu diserte notioni *σοφιστικοῦ* (epidictici) *λόγου*, velut v. soph. II 2. II 19. II 20, 1. Notabilis est locutio *πολιτικὸς θρόνος*, cui opponitur *ὁ σοφιστικὸς θρόνος*: est enim ea cathedra, qua non sophistica ars sive epidictica, sed civilis — seu mavis iudicialis, ad quam fere restricta illa erat — docebatur[2]). Exstat eius mentio apud

1) Schmidtius, frgm. Didymi p. 94 adn. cum specie veritatis *πολιτικωτέρας* pro *ποιητικωτέρας* scribendum esse conicit in schol. ad Soph. Philoct. 1113: *γένοιτο δέ μοι τὸν παραίτιον τούτων ἴσον χρόνον δυστυχῆσαι, τῆς ἐμῆς λαχόντ' ἀνίας. δύναται δὲ καὶ κατὰ τὸ πληθυντικὸν ἀκούεσθαι ἐμὰς λαχόντ' ἀνίας. ἀλλὰ τῆς ποιητικωτέρας ἡ τοιαύτη φράσις.* Si verba *ἡ τοιαύτη φρ.* ad verba *κατὰ τὸ πληθ.* spectant, procul dubio *πολιτικωτέρας* scribendum; possunt autem, si modo verbum *τοιαύτη* voce urges, referri ad verba *τῆς ἐμῆς ἀνίας*, paulo laxius dicta; tum omnia sana. — Perperam pro *πολιτικὸν* Sylb. scripsit *ποιητικὸν* in etym. m. s. v. *θυσία*: *τὰ παρὰ τὸ 'ἦθος' διαφορεῖται: ἀήθεια καὶ ἀηθία· πολιτικώτερον δὲ διὰ τοῦ ι . . . καὶ τὸ ι πολιτικόν.* cf. Cram. an. Ox. II 280 *ὁ πολιτικὸς δὲ διὰ τοῦ ι.* — Nihilo minus notatum velim voces *πολιτικὸς* et *ποιητικὸς* saepius confundi: Isocr. or. XIII 12 in textu *ποιητικοῦ*, in marg. cod. *Γ πολιτικοῦ*; Themist. p. 392, 8 Dind. hoc vitium in optimo codice; schol. in Hermog. Max. Pl. W. V 446, 5 *πολιτικοὺς* exstat, cuius loco Syriani codex *ποιητικοὺς* habet. In proleg. de com. vol. I p. 537, 7 Meinekii Bergkius pro *ποιητικοῦ* scripsit *πολιτικοῦ*. — In cod. Paris. 2923 compendium $\overset{o}{\pi}$ pro *πολιτικὸς* interdum exstare me docuit Walzius rhet. Gr. IV 64 adn. 26, unde fortasse haec confusio orta. cf. supra p. 169 adn. 1.

2) De his rebus cf. Ahrens, de Athen. statu pol. et litt. Gött. 1829 et C. F. Weber, comment. de acad. litt. Athen. saec. II p. Chr. constit., Marburg 1858; Bernhardy Grundr. d. gr. Litt. I p. 591, quae, fortasse mea culpa, paulo obscuriora et partim confusa mihi videntur; Westermann, Gesch. d. Beredskt. in Gr. u. R. I p. 198 sqq.

Digitized by Google

Philostr. v. soph. II 20, 1 Ἀπολλώνιος τοῦ πολιτικοῦ θρόνου προεστὼς ἐπὶ ταλάντῳ. De sophistica sella v. alteram commentationis partem. Iam adnectamus pauca de Philostrati amico [1]):

Apsines narrationes esse dicit (Sp. I 353, 10. W. IX 494) duplices: τὰς μὲν ἱστορικάς, ὧν πολὺ εἶδος ἐν συγγραφαῖς, τὰς δὲ ἀγωνιστικάς, οἷον παρὰ τοῖς πολιτικοῖς. ἔλθοιεν δ' ἄν ποτε καὶ ἱστορικαὶ πρὸς πολιτικόν. Fortasse non erramus, si πολιτικοῖς simpliciter intellegimus rhetores, oratores, quibus opponuntur historici. Sunt enim — quod libere profiteor — in artibus horum temporum loci, quorum de interpretatione haesites. Eidem πολιτικὸν ζήτημα (Sp. I 396, 31. W. IX 584) est civilis sive — ut scholiastis obsequamur — rhetorica quaestio; re vera iudicialem respici ex loci natura sequitur.

In ea parte Apsineae artis, quam Spengelius rhet. Gr. I adn. crit. ad p. 405, 1 Apsini iure abrogat, legimus p. 405, 1 (W. IX 594): τὸ πάθος πολὺ μὲν ἐν ποιήσει τῇ τραγικῇ, ἥξει δέ ποτε καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν (λόγον), ubi confidenter verto 'in genus oratorium, in orationes'; item iudicandum p. 406, 31 (W. IX 596). Utroque loco poetica opponitur.

Ex opposita notione παν ηγυρικῶς explicanda est vox πολιτικῶς, qualis invenitur in excerptis ex Longini arte factis Sp. I 323, 29: πολιτικῶς δέ ἐστι λέγειν τὸ πεποικίλθαι τὸν λόγον ἐνθυμήμασι πιθανοῖς καὶ ὡς μάλιστα ἀποδεικτικοῖς, quem ad locum videas, quae supra diximus de Hermogeneo usu p. 188 sq.

Cornuti, aequalis, ut videtur, Apsinis, pretiosus liber — eius enim esse, quae Spengelius praebet rhet. Gr. I 427—460, mihi quidem Graevenius [2]) probavit — haec habet prima verba: ὁ πολιτικὸς ἤτοι δικανικὸς λόγος εἰς τέσσαρα μέρη διαιρεῖται τὰ προκείμενα . . . προοίμια, διηγήσεις, πίστεις ἐπιλόγους. Hic primum occurrit haec de partibus orationis doctrina iam dudum nota, quantum ad res ipsas, ita tamen

1) Philostr. v. soph. II 33, 4.

2) Cornuti artis rhet. epit. ed. et commentatus est Io. Graeven, 1891 p. XXX—XXXIII.

pronuntiata, ut *πολιτικοῦ* potissimum *λόγου* notio adhibeatur. Hoc enim artis placitum [1]) paene iisdem verbis ab omnibus fere posterioribus rhetoribus decantatur; velut invenitur apud Syrianum (W. IV 61, 1 coll. adn.; 62, 12), Nicolaum sophistam (Sp. III 450, 10. 453, 15. 457, 24. 458, 21. 462, 2. 465, 24. 468, 26. 470, 13. 498, 16; omissa voce *πολιτικὸς* ib. 488, 11. 492, 24), Doxopatrum (W. II 125, 13), Maximum Planudem (W. V 220, 17. 366, 9), anon. schol. Aphth. (W. II 2, 18. 31, 23), schol. Hermog. *π. εὑρεσ.* (W. VII 74, 7) et alios. Apud Diogenem autem Laertium, qui stoicorum doctrinam refert (VII 43), non *πολιτικοῦ λόγου*, sed *ῥητορικοῦ λόγου* exstat. Scholiasta Hermogenis (W. VII 26, 14) neglegentius dicit *τοῦ λόγου*, cum v. 17 accuratius fontem suum, i. e. Cornuti epitomam [2]), secutus addat *πολιτικοῦ*. Iam quaestio est, quomodo intellegenda sit locutio *πολιτικὸς λόγος*. Qua de re equidem ita censeo: Aut intellegimus *πολιτικὸν λόγον* omnino oratorium (omnia tria genera comprehendentem) simulque sive minus accuratos sive ineptos hos rhetores fuisse dicimus — desunt enim in epidictico genere *ἀντιθέσεις* et *λύσεις* (*ἀγῶνες*) [3]) —, aut intellegimus orationes deliberativas et iudiciales et eas panegyricas, quae illis prope accedunt (maxime autem iudiciales), quod ego utique praeferam hisce de causis: primum is ipse, apud quem modo haec verba legimus, dicit *ὁ πολιτικὸς ἤτοι δικανικὸς λόγος*, ubi verba *ἤτοι δικανικὸς* non delenda puto cum Graevenio l. l. p. XXXVII, sed signum potius antiquitatis et praestantiae huius artis duco. Tum non inconsulte Nicolaus sophista, de quo plura suo loco dicam, adhibere

1) Utrum quinque an quattuor numerentur partes, nil ad rem; legitur 1) *πίστεις*. 2) *ἀπόδειξις*. 3) *κατασκευὴ καὶ ἀνασκευή*. 4) *ἀντιθέσεις καὶ λύσεις*. 5) *ἀγῶνες* pro parte, quae tertium aut tertium et quartum locum tenet; apud Philod. p. 202, 18 Sudh. nominantur *πίστεις καὶ ὑπεξαιρέσεις*, verumtamen *ὑπεξ.* non prorsus concinit cum refutatione (cf. infra p. 218 adn. 1).

2) Cf. Graevenium l. l. p. V.

3) Quamquam has inesse in eo somniat anon. ap. Walz. III 570, 7 et 571, 27 sqq.

Digitized by Google

mihi videtur hanc potissimum locutionem: *τριῶν μὲν ὄντων εἰδῶν τῆς ῥητορικῆς, πέντε δὲ μερῶν τοῦ πολιτικοῦ λόγου* (Sp. III 450, 2 ∾ 10. 457, 23. 458, 18 ∾ 20. 461, 27 ∾ 462, 1. 465, 22. 468, 20 ∾ 25. 498, 12 sqq.; eadem ap. Doxop. W. II 121, 5 ∾ 123, 19; anon. W. VII 1083, 13). Nicolaus enim, postquam tres esse rhetoricae species dixit, Sp. III 450, 10 ita pergit: *πάλιν δὲ τοῦ πολιτικοῦ λόγου πέντε μερῶν ὄντων, οἷον προοιμίων, διηγήσεων, ἀντιθέσεων, λύσεων, ἐπιλόγων, καὶ τούτοις τὸ ἑαυτῶν τὰ προγυμνάσματα χρήσιμον χορηγεῖ. τὰ μὲν γὰρ τὴν τῶν προοιμίων διδάσκει χρείαν, τὰ δὲ τὴν τῶν διηγήσεων κτλ.* In his vero fieri nequit, ut ad *πολιτικὸν λόγον* pertineat *γένος ἐγκωμιαστικόν*: neque enim ad eius partes solas suam quodque progymnasma affert utilitatem, sed totum hoc genus, quippe quod toto caelo differat ab illo *πολιτικῷ λόγῳ*, ipsum integrum in *προγυμνάσματα* receptum est, quod cum aliis consentiens docet Nicolaus Sp. III 477, 27 sqq. Ac profecto in cap. VIII tractationis progymnasmatum et tum Sp. III 494, 32 et 495, 2. 17 multo alias laudationis partes (non *μέρη*, sed *κεφάλαια* appellata) et diversam ab ea *διαίρεσιν* esse dicit, quae est in *πολιτικῷ λόγῳ*; progymnasma igitur, quod est *ἀνασκευή*, quamquam nullum usum affert generi laudativo (cf. Sp. III 478, 25 et vel Aristot. art. rhet. p. 1368ª 28), nihilo minus *πρὸς πάντα τὰ τοῦ πολιτικοῦ λόγου μέρη πλὴν τῶν ἐπιλόγων συντελέσει* (Sp. III 468, 25; hoc loco v. 21 inseras *ἂν* post *μᾶλλον*). Idem elucet de communi loco ex Sp. III 470, 13 ∾ 17 coll. cum 470, 22. Neque abs re adiungere verba Iosephi Rhacend. (W. III 482, 18): *ὁ τοιοῦτος πολιτικὸς λόγος ἔχει προοίμια, διηγήσεις, ἀγῶνας, ἐπιλόγους*, nimirum contionalis, indicialis et panegyricus, quoad illorum pars est; quibuscum cf. Matth. Cam. *συνοπτ. παραδ. ῥητ.* p. 4: *ἑκάστη τῶν στάσεων* (quae easdem, quas modo diximus, orationes comprehendunt) *ἐκ τεσσάρων μερῶν σύγκειται, προοιμίων κτλ.* Denique Rufus, incerti temporis rhetor, (Sp. I 463, 15 W. III 448, 3) enumeratis rhetoricae generibus, ut debebat, haec dicit: *μέρη δὲ τοῦ δικανικοῦ* (non *πολιτικοῦ* neque *ῥητορικοῦ*) *τέσσαρα: προοίμιον κτλ.* (v. p. 196 *λ. πολιτικὸς ἤτοι δικανικός*).

Digitized by Google

Iam demonstrasse mihi videor, qua ratiocinatione ductus apud Cornutum omnesque eos, qui hoc placitum rhetoricum exarant, *πολιτικὸν λόγον* non censeam in universum significare *ῥητορικὸν λόγον*, sed duo tantum genera tertiique partem comprehendere. Idem video putare Graevenium l. l. p. XXXVII.

Menander in tractatu *περὶ ἐπιδεικτικῶν* vocem *πολιτικὸς* angustiore sensu de contionali et iudiciali genere adhibet Sp. III 339, 21 (W. IX 147), cum dicit: *Ἰσοκράτης τοῖς μὲν ὀνόμασιν ἐγγὺς τοῦ πολιτικοῦ καθήκει* et p. 343, 11 (W. 155) *καὶ εἰς τοὺς πολιτικοὺς τὸ μέρος τοῦτο τῶν ὕμνων κατῆλθε*, neque aliter p. 331, 16 (W. 127) *ἃς γὰρ ἐπιδείξεις λόγων πολιτικῶν οἱ σοφισταὶ καλούμενοι ποιοῦνται, μελέτην ἀγώνων εἶναί φαμεν, οὐκ ἐπίδειξιν.* Disiunctionem, quam facit idem p. 336, 29 (W. 141) inter *ποιητάς, συγγραφεῖς, λογογράφους, πολιτικούς*, intelleges ex Hermogenis nonnullis locis (Sp. II 406, 10. 417, 27. 424, 27 = W. III 375, 18. 391, 8. 400, 19): est enim *πολιτικὸς*: orator, *ῥήτωρ*.

In Ps. Menandri[1]) tractatu (Sp. III 399, 16 W. IX 264) verba *μετεχειρίσαντο τὸ εἶδος οἱ μὲν συντόνως, οἱ δὲ συγγραφικώτερον, καὶ δῆλον ὅτι ὁ μὲν σύντονος συνέστραπται λόγος ἅτε πολιτικῶς προϊών, καὶ ἕξεις τὰς ἀρετὰς τοῦ πολιτικοῦ λόγου* usui dicendi Aristideo prorsus accommodata esse supra monendum fuit p. 178 adn. 2.

In Aphthonii progymnasmatum tractatione item atque apud Hermogenem[2]) *τὰ διηγήματα* (Sp. II 22, 5. W. I 61) disiunguntur in *δραματικά, ἱστορικά, πολιτικά*. Atque est quidem *πολ. διήγημα: ᾧ παρὰ τοὺς ἀγῶνας οἱ ῥήτορες κέχρηνται.*[3]) Similiter thesium (Sp. II 49, 15. W. I 108) hae

1) Liceat mihi hac locutione uti, quamquam Blassius (Lit. Centralbl. 1883 p. 28) non prioris, sed posterioris tractatus auctorem Menandrum iure appellari censet.

2) Sed deest apud Aphthonium pars quarta: *τὰ μυθικὰ διηγήματα*.

3) Cf. Doxop. W. II 201, 26 ad h. l.: *τὸ δὲ πολιτικόν, τουτέστιν ἐν πολιτείαις συμβαῖνον καὶ ᾧ κεχρήμεθα πολιτευόμενοι, τουτέστι δικάζοντες ἢ βουλεύοντες ἢ πανηγυρίζοντες. τὸ δὲ αὐτὸ καλεῖται καὶ πιθανὸν καὶ βιωτικὸν καὶ πραγματικὸν καὶ ἰδιωτικὸν καὶ δικανικόν.* Brevius et aptius id. p. 199, 24: *πολιτικὰ λέγονται τὰ τοῖς πολιτικοῖς λόγοις ἁρμόζοντα.*

Digitized by Google

πολιτικαί, illae θεωρητικαὶ appellantur; sunt vero πολιτικαὶ: αἱ πρᾶξιν ἔχουσαι πόλιν συνέχουσαν, qua in interpretatione Theonianum terminum (πρακτικαὶ θ.) et Hermogenianum (πολιτικαὶ θ.) quasi compilatum vides. Hermogenis autem interpretationem, quae ipsa quoque ex Hermagorae disciplina profecta est (v. p. 182), paulo obscuravit Aphthonius, quia ad πόλεως notionem adiectivum πολιτικὸς nimis revocat.

Eunapius in vita Iamblichi (p. 461, 5 ed. Boisson. a. 1878) de eo dicit: αἰτίας δ' ἐπὶ τούτοις ἢ προφάσεις οὔτε πεφυκὼς ἐξηγεῖσθαι πολιτικῶς οὔτε προελόμενος, τὸν πάντα χαρακτῆρα συνέχει τοῦ βίου (τοῦ Ἀλυπίου), ubi πολιτικῶς similiter atque supra apud Polybium p. 159 significat ‘simplici ratione eaque non tam artis et flosculorum, quam rerum narrandarum et perspicuitatis studiosa.’ Idem de Himerio dicit (p. 494, 42 Boiss.): εὔκολος δ' ἀνὴρ (cf. s. p. 174 adn. 1) εἰπεῖν καὶ συνηρμοσμένος· κρότον δὲ ἔχει καὶ ἦχον ἡ συνθήκη πολιτικόν, καί που σπάνιος καὶ παρὰ τὸν θεῖον Ἀριστείδην [1]) ἵσταται, i. e. habet talem in oratione sonum, qualis in nervoso et civili, non in sophistico vel epidictico genere est, virilem dico ac fortem.

Synesius in Dione (p. 39 P.) disiungit τὰς σοφιστικὰς ὑποθέσεις et τὰς πολιτικάς, ubi πολιτικαὶ Dionis ὑποθέσεις eae appellantur, quae similiter Isocrateis non demonstrandae artis et ludendi causa tractantur [2]), sed in vitae communi utilitate rebusque publicis versantur.

Nicolaus sophista, quem in sollemni illa de quinque partibus πολιτικοῦ λόγου doctrina vere civilem orationem notare supra diximus (p. 196 sqq.), eodem sensu hanc locutionem exhibet Sp. III 456, 29 et 459, 18. πολιτικῶς λέγειν est civili, non vulgari elocutione uti p. 454, 17: εἴρηται δὲ μῦθος ἀπὸ τοῦ μυθεῖσθαι, ὅ ἐστι λέγειν, οὐχ ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις οὐ λέγομεν, ἀλλ' ὅτι ἐν αὐτῷ πρῶτον τὸ λέγειν πολιτικῶς μανθάνομεν. θέσεις distribuit in φυσικὰς, οἷον εἰ σφαιροειδὴς

1) Malim Ἀριστείδην ἀνίσταται.

2) Puta tales orationes, qualis Τρωικὸς aliaeque, quas Synes. legit. cf. Philostr. v. soph. I 7, 1.

Digitized by Google

ὁ οὐρανός, et in πολιτικὰς, velut εἰ γαμητέον: quamquam explicationem ipse non addit, tamen iure putamus eas notari, quarum perceptio sub communem cadit intellectum (p. 497, 6 sqq.). A narrationibus mythicis et historicis secernit τὰ πραγματικὰ (p. 455, 30) διηγήματα [1]), ἃ καὶ δικανικὰ καλοῦνται, quae paulo post (p. 456, 6) vocantur τὰ ἐν τοῖς πολιτικοῖς ἀγῶσι λεγόμενα: vides profecto, quantopere tum temporis civiles contentiones paene non sint nisi in causis iudicialibus.

Non timeo, ne quis mihi neglegentiam det opprobrio, si iam finem faciam percensendorum scriptorum; sunt enim, qui sequuntur, non nisi interpretes eorum, quos maximam partem ex ipsorum libris satis cognoscimus, neque raro, ubi aptum nobis videbatur, sententiam scholiastarum sedulo examinandam curavimus. At qui non multum sibi possunt laudis vindicare, eos admodum iniqui est fraudare, si omnino aliquid meruerunt.

Restant enim tres vel sis quattuor rhetoricae definitiones, quae post hoc tempus valuerunt. Quarum prima est Sopatri: ὁ δὲ δοκῶν εὖ ἔχειν (ὅρος) οὗτός ἐστι· δύναμις λογικὴ ἐν πράγματι πολιτικῷ τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν (W. V 17. 4.[2]) VII 34, 6, ubi pro λόγου manifesto ponendum λογικῆ); alteram ut omnium praestantissimam ferunt Maximus Planudes (W. V 214, 1), Doxopater (W. II 105, 7. 74, 24. 93, 11), Troilus (W. VI 53, 5), anonymus (W. III 611, 1): ῥητορική ἐστι τέχνη περὶ λόγου δύναμιν ἐν πράγματι πολιτικῷ τέλος ἔχουσα τὸ πιθανῶς εἰπεῖν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον (τὸ πείθειν ὅσον ἐφ' ἑαυτῇ Troilus l. l.); ultima asservatur

1) Vel in hac re intellegis, quam iusta sit nota illa Fabii de rhetorum in novandis terminis vano studio querela. Nam quod ad thesium et narrationum disiunctionem, Theon, Hermogenes, Aphthonius, Nicolaus, omnes inter se dissentiunt. Eandem vero, quam Theon, praebet Cicero (partit. or. 18, 62) quaestionum partitionem, videlicet 'cognitionis et actionis' (= θεωρητικῶν et πρακτικῶν).

2) Hoc loco, ut sane procedat sententia, v. 11 delendum verbum πολιτικῷ ut a stulto homine insertum; lineola 15 sic scribendum: ῥητορικῆς. 'τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν'. cf. W. III 462, 4. IV 26, 7.

Digitized by Google

a Doxopatro (W. II 104, 25): *ῥητορική ἐστι δύναμις εὑρετικὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ μετὰ κόσμου τῶν ἐνδεχομένων πιθανῶν ἐν πράγματι πολιτικῷ, τέλος ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν* (et paulo variata, fortasse in verbis *τεχνικὴ καὶ θεωρητικὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ* librariorum culpa corrupta in Troili proll. W. VI 52, 26).

Vides igitur — eo enim consilio has definitiones exaravimus — in omnibus exstare verba *ἐν πολιτικῷ πράγματι*[1]), quam materiam opponunt hi rhetores summo consensu philosophorum, medicorum, grammaticorum materiae. Quoquo vero modo his temporibus vim adiectivi *πολιτικὸς* sibi auctores finxerunt — hoc certo constat originem duxisse hanc locutionem a Dionysio vel, si a primo fonte rem repetimus, ab Hermagorae doctrina stoicorum vestigia prementis.

Quoniam his absolutis ne posteriores quidem rhetores nobis succensere putamus, iam terminus sit censurae positus.

Restat autem ut missis omnibus, quae sunt singularia ac peculiaria, capita disputationis quam brevissime ponamus in conspectu: Isocrates *πολιτικοὺς λόγους* appellavit suum, quod proprium habet, orationum sive *συνταγμάτων* genus, ut ad omnium sive civium sive Graecorum utilitatem spectans. Interdum apud eum notio *π. λόγου* respondet nostrae locutioni '*Staatsrede*', qui usus passim omnibus temporibus occurrit. Idem *πολιτικὰ ὀνόματα* nuncupat ea vocabula, quae in civili oratione adhibentur, quem usum, sive vocabula notantur non poetica sive non vilia, per omnia tempora valuisse sciendum est. Technice ne Plato quidem vocem *πολιτικὸς* adhibuit. In rhetorica autem ad Alexandrum — indicia enim tantum huius rei praebet Aristoteles — primum haec vox ita usurpatur, ut contionales et iudiciales orationes comprehen-

1) Etiam praeter has definitiones multi sunt loci, quibus rhetoricae arti materiam scholiastae simpliciter tribuunt *τὰ πολιτικὰ* (Doxop. II 102, 25 anon. VI 33, 4), *τὸ πολιτικὸν πρᾶγμα* seu *τὰ πολιτικὰ πράγματα* (Doxop. II 121, 17 schol. Aphth. II 2, 11. anon. III 610, 21), *τὰ πολιτικὰ ζητήματα* (VII 33, 7). Eiusdem generis esse hos locos cum iis, quos passim attulimus, cum de Hermagora, Dionysio, Hermogene, Alexandro Numenii diceremus, apertum est.

Digitized by Google

dat; quae primaria quasi notionis *πολιτικοῦ λόγου* usurpatio est et praevaluit usque ad Aristidis aetatem. Apud Epicurum eiusque asseclas hic usus etiam clarius observatur, imprimis ex instituto *πολιτικοὺς λόγους* opponunt *τοῖς σοφιστικοῖς*, quae oppositio postea numquam evanuit, quamquam pro voce *σοφιστικὸς* plerumque adhibitis *ἐπιδεικτικὸς* et *πανηγυρικὸς* terminis. Novam vocis *πολιτικὸς* significationem invenimus apud Hermagoram, qui ipse quoque hac in re a stoicis pendet: etenim *πολιτικὸν* id vocatur, quod in omnium cadit intellectum. Hic usus praecipue in definitionibus rhetoricae servatus est cum ab aliis tum a Dionysio valuitque usque ad ultima, quibus rhetorica technice tractata est, tempora. Tum novum quasi incrementum hic terminus fecit auctoritate Aristidis, qui *πολιτικὸν λόγον* in universum oratorium dicendi genus nuncupat; quo fit, ut inde ab eius aetate notio *πολιτικοῦ λόγου* omnia tria genera comprehendat et vox *πολιτικὸς* simpliciter *ῥήτορα* significet. Denique singularis quidam usus animadvertitur in Hermogenis de ideis doctrina, qui — ut id solum moneam, quod novum accedit — huic doctrinae notionem *πολιτικὸς* ita applicat, ut *πολιτικὸν λόγον* vocet tamquam communem speciem omnium earum seu orationum seu *συνταγμάτων*, quae qualitatum constitutarum sunt capaces. Posthac significationum copia non est aucta; eo vero magis varius his temporibus vocis *πολιτικὸς* usus, quia omnes fere significationes prioribus rhetoribus usitatae passim occurrunt neque raro minus, quam probes, distinguuntur.

Fit igitur, quod scitu non videtur indignum, ut variis temporibus apud varios auctores notio *πολιτικοῦ λόγου* comprehendat aut deliberativum genus, aut deliberativum et iudiciale, aut omnia tria genera, aut et haec et philosophicos historicosque tractatus et totum poesis campum. Atque in universum licet statuere fines semper prolatasse hanc notionem, minutam esse nunquam.

Unum addam, quod ad totam rhetoricae disciplinam spectat et paene sine mea opera demonstratum est, nimirum

Digitized by Google

eum, qui satis vocis πολιτικὸς usum habet cognitum, non prorsus probaturum esse Volkmanni verba (Rhet.² p. 17), qui magis, quam debebat, bipertitam rhetoricae generum disiunctionem rei ipsius natura postulatam desiderat. Nam inde ab Epicuri temporibus, ne dicam Aristotelis et auctoris rhetoricae ad Alexandrum, hac potissimum [1]), quam nos tractavimus et quam Volkmannus immerito neglexit, notione adhibita apud rhetores — memineris ea, quae de Epicuro eiusque secta, Hieronymo, Dionysio, Theone, Hermogene, Menandro, Nicolao diximus — hanc partitionem paene numquam non invenimus, quamquam praeter eam tria illa genera antiquitus constituta semper valuerunt.

1) Hoc firmabitur ea, quae iam sequitur, tractatione notionum σοφιστὴς et σοφιστικός, quae ipsae quoque ad hanc bipertitam distributionem sunt adhibitae.

Digitized by Google

CAPUT II.

De notionibus σοφιστὴς et σοφιστικός.

Iam transeamus ad alteram partem. Non minus enim, quam notiones *πολιτικοῦ λόγου* et adiectivi *πολιτικὸς* etiam notiones *σοφιστοῦ* et adiectivi *σοφιστικὸς* dignae mihi visae sunt, quae, quantum quidem ad rhetoricam spectant, accuratius, quam adhuc factum est, tractarentur, atque ita, ut non aliter atque in priore capite tota disciplina rhetorica in censum vocata origo quasi et fata harum notionum ad temporum rationem disposita illustrarentur. Nam ut maxime varia variis temporibus vi haec vocabula a scriptoribus adhibentur, ita, quod praecipue ad historiam eloquentiae et ad partitionem generum causarum attinet, principalem inter terminos rhetoricos locum semper tenuerunt. Ac fortasse aliquid demonstrare continget, quod non nullius sit momenti ad universam litterarum historiam recte intellegendam. De subsidiis, quae mihi praesto fuerunt, hoc loco non habeo, quod moneam, nisi Cresollii librum, postquam pervolavi, ilico me seposuisse, ne eius confusione ipse confunderer.

Iam ut missis praefationis ambagibus aggrediamur, quod nobis proposuimus, a rebus nunc tandem paulo notioribus rectiusque perspectis proficiscendum est, ut certis fundamentis nitamur. Postquam enim Meinersius[1]) princeps veriora de primo illo sophistarum genere docere coepit et C. Fr. Hermannus[2]) saniore, quam antiquitus assolebat, iudicio ad-

1) Gesch. d. Urspr., Fortgangs u. Verfalls der Wissensch. in Griechenland u. Rom, Lemgo 1782 II, praecipue p. 172.

2) Gesch. u. Syst. d. plat. Philos. Heidelb. 1839 I p. 204 sqq.

Digitized by Google

hibito sophistae quales fuissent, non quales a Socraticis philosophis comoediaeque poetis cavillando descripti essent, quaerere perrexit, iam nunc constat, quos sophistas quinti et quarti a. Chr. n. saeculi proprie solemus appellare, eos fuisse, qui cum ostentatione quadam omnium, quae ad vitae utilitatem pertinent, rerum scientiam mercede se docturos [1]) profitebantur; quae quidem professio, ut omnium communis est, ita variam apud varios praebet speciem, quo fit, ut bono iure vel in nostrum usum vertamus Platonis in sophista dialogo (p. 218 C. 226 A. 231 B. 236 C. 232 A) verba, quibus iterum iterumque confitetur non facile esse ad demonstrandum, quid sit sophistarum genus. Omnium vero discriminum varietas ad duo potissimum redit: altera enim sophistarum pars praecipue πολιτικὴν τέχνην profitetur et εὐβουλίαν περὶ τῶν οἰκείων καὶ τῶν τῆς πόλεως (Protagoras, Prodicus, Hippias), altera imprimis ῥητορικὴν (Gorgias, Polus, Licymnius, Thrasymachus, Theodorus Byzantius). Quod non ita accipiendum, ut quasi in bina castra inter se opposita sophistarum cohortem discessisse opinemur; nam altera pars plerumque alterius muneri vix poterat non succurrere, quoniam illis temporibus rerum civilium peritia atque administratio cum rhetorica artissimam habebat communitatem. Ac rhetorici quidem, ut ita dicam, illius aetatis sophistae duplici plerumque negotio funguntur: namque epidicticas orationes componunt vel habent et rhetoricam artem seu docendo seu exempla proponendo tradunt, qua in institutione iterum epidicticam rhetoricam imprimis respiciunt, non prorsus tamen neglecta iudiciali [2]).

Haec paucis praemittenda fuerunt, ut de rhetorico huius

1) Ubicunque in explicanda voce σοφιστὴς voce magistri sive doctoris utor, ita velim me intellegas, ut non putem secundum etymologiam σοφιστὴν esse magistrum. Probo enim, vel Steinhartio (Platos Leben p. 288) adversante, Hermanni sententiam l. l. p. 308 sq.

2) Vel Gorgiam eam respexisse evincitur loco Arist. art. rhet. III 18: δεῖν ἔφη Γοργίας τὴν σπουδὴν διαφθείρειν τῶν ἐναντίων γέλωτι, τὸν δὲ γέλωτα σπουδῇ. Isocr. XV 203 s. τοὺς μὲν αὐτῶν ἱκανοὺς ἀγωνιστὰς ἀποτελεσθέντας, τοὺς δὲ παιδεύειν ἑτέρους δυνηθέντας.

Digitized by Google

vocis usu certum iudicium facere possemus. Iam enim in eo versatur quaestio, ut demonstremus, quo tempore et apud quos auctores et quo sensu notio sophistae et adiectivi *σοφιστικὸς* ab initio de iis, quos modo descripsimus, hominibus adhibita quasi terminus esse mere rhetoricus et proprie de rhetoricis sive personis sive rebus usurpari coepta sit.

Videamus igitur, quem par est primo loco examinare, Isocrates quo sensu sophistae nomine usus sit. Qui quod septem illos, qui ferebantur, sapientes Graecorum (XV 235. 313; similiter de sapientibus viris I 51 [1]) et II 13 [2]) et V 12 [3])) et physicos philosophos velut Empedoclem, Ionem, Alcmeonem, Parmenidem, Melissum nec non Gorgiam (scilicet propter librum de rebus naturalibus scriptum) XV 268. 285 et Protagoram, Gorgiam, Melissum X 2 sophistas appellat, a nostra re prorsus alienum est. Neque magis huc facit or. *XII 18*, ubi *τῶν ἀγελαίων σοφιστῶν* [4]) mentionem facit, qui Hesiodi et Homeri carminibus explicandis operam navant, plerumque quae alii antea dixerunt repetentes, et or. X 9, ubi *οἱ φάσκοντες εἶναι σοφισταὶ* qui sint, elucet ex adiectis verbis *οἱ ἀμφισβητοῦντες τοῦ φρονεῖν*. In oratione autem XIII, quae exceptis iudicialibus prima omnium, quae restant, Isocratearum orationum est, contra sophistas scripta, sophistarum numerum compleri (§ 19 et 14) aperte dicit sibi videri duobus iis, quae antea vehementer perstrinxit, hominum generibus: nimirum eorum, quos § 1—8 et 9—13 singillatim tractavit. Quorum illi sunt, qui eristicae artis veritatisque studiosi civili scientia docenda felicitatem se discipulis paraturos esse

1) *τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἄλλων σοφιστῶν, εἴ τι χρήσιμον εἰρήκασιν.*

2) *μήτε τῶν ποιητῶν τῶν εὐδοκιμούντων μήτε τῶν σοφιστῶν μηδενὸς οἷον δεῖν ἀπείρως ἔχειν.*

3) *τοῖς νόμοις καὶ ταῖς πολιτείαις ταῖς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν γεγραμμέναις.* cf. ad h. l. Aristot. eth. Nic. p. 1181^{b} 7 ~ 1181^{a} 15 et Philod. V. H.^{a} VII 56, 6.

4) cf. Useneri quaest. Anaxim. 1856 p. 17 sq.

Digitized by Google

magno ore clamitabant, hi qui arrogantibus sane verbis profitebantur facultatem πολιτικοὺς λόγους[1]) habendi se esse tradituros, qui quidem quin ex sophistarum numero illi sint, quos praecipue rhetoricae operam navasse supra diximus, non est dubium. Iam intellegimus nomen sophistarum illa duo, quae supra disiunximus, genera hominum complecti, ita tamen, ut non sit colligendum Isocratem sive oratorum quoddam genus sive eloquentiae magistrorum proprio ac nudo nomine sophistarum significasse.[2]) Quod factum esse ne iis quidem locis probabile fit, quibus sophistae propterea imprimis laudantur, quia orationes cum arte scribunt et diligenter perpoliunt (V 29.[3]) IV 82.[4]) IV 3.[5])): nam ne ibi quidem crediderim sophistarum nomen specialem quandam et quasi arte constitutam epidicticorum oratorum esse appellationem, seiunctam ab illa generali, quae in universum de hominibus supra descriptis valebat. Porro similiter atque in or. XIII etiam or. XV 147 sq. 'οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν αὐτὴν (sc. τῷ Ἰσοκράτει) πραγματείαν' sophistae appellantur, et or. XV 2. 4 sophistae ita commemorantur, ut re non

1) Patet igitur non de epidicticis solum orationibus esse cogitandum, sed in universum de oratoria institutione sermonem esse, qualis quidem tum erat, cum contionalium orationum facultas nondum in artis formam redacta erat, quod illustratur verbis ἄνευ σοφιστῶν λέγειν καὶ πολιτεύεσθαι § 14 et locutione ἀγωνιστὰς μὲν ἀγαθοὺς ἢ λόγων ποιητὰς § 15. cf. praeterea p. 134 et p. 136.

2) Apud Maximum igitur Planudem, qui (W. V 225, 25) dicit: Ἰσοκράτης ἐν τῷ κατὰ σοφιστῶν, δι' ὧν φησι τὸν μὲν σοφιστὴν ὀφείλειν δύο ταῦτα ποιεῖν, πρῶτον τοὺς κανόνας ἐκτίθεσθαι, ἔπειτα παρασκευάζειν τοὺς ἰδίους λόγους εἰς παράδειγμα τῶν παραδεδομένων κανόνων (videtur respicere Isocr. XIII 17 s), alius vocis σοφιστής est usus. Maximo enim σοφιστὴς est (secundum aetatis morem) magister rhetoricae; Isocrati rhetoricae professor inter sophistas numeratur, nondum 'sophista' vox per se rhetoricae professorem significat.

3) τὰς δυσχερείας τὰς περὶ τοὺς σοφιστὰς καὶ τοὺς ἀναγιγνωσκομένους τῶν λόγων coll. § 25 τοὺς πρὸς ἐπίδειξιν κ. ἐργολ. λόγους.

4) μήτε τῶν ποιητῶν μήτε τῶν σοφιστῶν ἀξίως . . . εἰπεῖν.

5) πολλοὶ τῶν προσποιησαμένων εἶναι σοφιστῶν ἐπὶ τοῦτον τὸν λόγον (τὸν πανηγ.) ὥρμησαν.

Digitized by Google

accuratius significata Platonem iis accensendum esse constet, a quo loco vix est alienus XII 5: *οὐδένα διαλέλοιπα χρόνον ὑπὸ μὲν τῶν σοφιστῶν τῶν ἀδοκίμων καὶ πονηρῶν διαβαλλόμενος κτλ.* Tum nonnullis locis in universum qui hominum educationi se applicant, non raro ipso Isocrate incluso, vocantur sophistae, unde de rhetorico vocis sophistae usu nihil evinci in propatulo est. Huius indolis est or. XV 197 (ubi quidem diserte *παιδεία περὶ τοὺς λόγους ἢ πράξεις* eorum professio nuncupatur, prorsus ipsius Isocratis disciplinae accommodate), XV 155 ∾ 157 (ubi Gorgias et Isocrates mercede docentes commemorantur), XV 215 (ubi *οἱ φάσκοντες εἶναι σοφισταὶ* iidem sunt atque *οἱ προσποιούμενοι δύνασθαι παιδεύειν*, de iisdem repetitur vox *σοφιστὴς* eodem sensu adhibita XV 220 et 222 itemque XV 168: *μὴ τῆς κοινῆς περὶ τοὺς σοφιστὰς διαβολῆς ἀπολαύσω τι φλαῦρον*).

Omnes iam examinasse nos locos Isocrateos spero, quibus sophistarum fit mentio — neque enim adiectivum *σοφιστικὸς* neque verbum *σοφιστεύειν* apud eum invenitur —, ac iure quidem hoc mihi videor statuere: Apud Isocratem nondum vox sophista termini ad rhetoricam solam spectantis munere fungitur necdum technice certum quoddam sive oratorum sive dicendi magistrorum genus hoc potissimum tamquam proprio nomine appellatum ab alio quodam certo genere disiungitur; sed illud tantum concedendum est hac voce non nusquam ita Isocratem uti, ut ex loci natura rerumque condicione pateat de iis potissimum ex numero sophistarum vulgo appellatorum cogitandum esse, qui sive rhetoricae tradendae sive epidicticis orationibus faciendis praecipue operam tribuebant.

Platonis porro quale sit iudicium de sophistarum ingenio atque studio [1]) ut satis notum neque ad nostrum insti-

1) Quam brevissime coartatam Platonis habes sententiam in Protag. p. 349 A, ubi de Protagora haec dicit: *σύγ' ἀναφανδὸν σεαυτὸν ὑποκηρυξάμενος εἰς πάντας τοὺς Ἕλληνας, σοφιστὴν ἐπονομάσας, σεαυτὸν ἀπέ-*

Digitized by Google

tutum pertinens silentio praetereo. Nobis enim perlectis dialogis sophista et politico, Phaedro, Gorgia, Protagora, Euthydemo, Cratylo, Menexeno [1]) satis est profiteri Platoni vocem *σοφιστὴς* nusquam technicam et quasi specialem appellationem esse sive epidicticorum oratorum sive rhetoricae praeceptorum. Immo eam speciem sophisticae professionis, qua partim ostentandae partim docendae rhetoricae student, multo rarius quam cetera, quae sophistarum sunt propria, commemorat. Sunt vero, quae tangere non abs re est, quia, si obiter spectantur, contra nostram sententiam videntur facere. Cavendum igitur est, ne abutamur locis Platonis [2]) velut hoc (Protag. p. 312 D): *τί ἂν εἴποιμεν τὸν σοφιστὴν εἶναι, ὦ Σώκρατες, ἢ ἐπιστάτην τοῦ ποιῆσαι δεινὸν λέγειν;* hoc enim minime spectat ad rhetoricae solam disciplinam [3]), sed quod hic dicitur *λέγειν*, paene nihil est nisi signum quasi et documentum *τοῦ ἐπίστασθαι* [4]) (quod ipsum statim sequitur p. 312 E), neque multo aliud dicit atque: *τοῦ ποιῆσαι φαινόμενον ἐπίστασθαι πάντα* (cf. soph. p. 233 A. C). — Porro in Gorgia (p. 520 A) haec legimus: *ταὐτὸν, ὦ μα-*

φηνας παιδεύσεως καὶ ἀρετῆς διδάσκαλον, πρῶτος τούτου μισθὸν ἀξιώσας ἄρνυσθαι. Omnia enim fere, quae sophistarum propria sunt, his comprehenduntur. Iuvat etiam Themistii pauca verba apponere, qui Platonis de sophistis opinionem relaturus haec dicit (or. XXIII p. 350, 22 Dind.): *τὸ γὰρ ἐφ' ὅτῳ δὴ σχήματι παιδείας ἀργυρολογεῖν παρὰ τῶν νέων καὶ πλουσίων, τοῦτ' εἶναί φησι σοφιστήν*, et ibid. p. 351, 2: *ἀλλ' ὅπερ λέγω τὸ μὲν ἐφ' ὅτῳ δὴ μαθήματι εἴτε σπουδαιοτέρῳ εἴτε φαυλοτέρῳ μισθοφορεῖν παρὰ τῶν νέων σοφιστικὸν νομιοῦμεν.*

1) De ceteris Platonis libris Astii me commisi lexico fide, quantum in hac re mihi examinare licuit, digno.

2) Plato soph. p. 216 D et Gorg. p. 519 C disiungit *πολιτικὸν* et *σοφιστὴν*, quam quidem disiunctionem cum ea, quam apud Philodemum usitatissimam inveniemus, nihil habere commune luce clarius est.

3) cf. C. Fr. Hermann l. l. I p. 318 adn. 255. — Prorsus eiusdem generis est locus Xenophontis mem. Socr. I 2, 31: *Κριτίας . . . ἐν τοῖς νόμοις ἔγραψε λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν* (Socratem respiciens), ubi vid. Breitenbachii adnotationem.

4) cf. C. Fr. Hermann l. l. I p. 215: *darein setzte man eben die geistige Stärke und Gewalt über den Stoff.*

Digitized by Google

κάρι', ἐστὶ σοφιστὴς καὶ ῥήρωρ ἢ ἐγγύς τι καὶ παραπλήσιον, ὥσπερ ἐγὼ ἔλεγον πρὸς Πῶλον, quae cave ita accipias [1]), ut Platoni *σοφιστοῦ* nomen cum *ῥήτορος* paene idem valere concludas. Haec enim verba intellegenda sunt ex Gorg. p. 464 B sq., ubi sophisticam et rhetoricam partes utramque esse *τῆς περὶ ψυχῆς κολακείας* Polum Socrates docuit. — In eodem dialogo Poli sophistae rhetorica studia commemorantur p. 448 D: *Πῶλος τὴν καλουμένην ῥητορικὴν μᾶλλον μεμέληκεν ἢ διαλέγεσθαι* (cf. Gorg. p. 471 D), unde elucet ad sophistarum studium rhetoricae tractationem pertinere, non eum, qui rhetoricam tractat, propter id ipsum sophistam audire. In Cratylo (p. 398 D) [2]), ubi iunguntur verba *'ῥητόρων καὶ σοφιστῶν'*, vox *σοφιστῶν* referenda est ad antecedentia verba *διαλεκτικοὶ ἐρωτᾶν ἱκανοὶ ὄντες* et *ἐρωτητικοί*. Ibid. p. 403 E Pluto *τέλεος σοφιστὴς* vocatur propterea, quod omnes, qui ad inferos descenderunt, orationis suae blandimentis ac suavitate ita demulcet, ut reverti obliviscantur; revocamur profecto ad orationes illas ostentationis et delectationis causa elaboratas, quae sunt sophistarum, nec plus vero inde quidquam iure eviceris. Addamus unum locum Phaedri (p. 257 D): *οἱ μέγιστον δυνάμενοί τε καὶ σεμνότατοι ἐν ταῖς πόλεσιν αἰσχύνονται λόγους τε γράφειν* (litteris mandare) *καὶ καταλείπειν συγγράμματα ἑαυτῶν, δόξαν φοβούμενοι τοῦ ἔπειτα χρόνου, μὴ σοφισταὶ καλῶνται*, quod inde explicandum, quia omnium sophistarum commune et quasi proprium erat, quod *ἐπίδειξιν* uno verbo licet notare. De technica vocis *σοφιστὴς* usurpatione ne hinc quidem quidquam licet opinari.[3])

1) Ne Stephanus quidem non videtur deceptus esse his verbis, ut apparet ex lexici vol. VII p. 530 C. Etiam Baumstarkius in Paulyi encycl. rer. ant. III p. 908 falso dicit voces *ῥήτωρ* et *σοφιστὴς* Socrati synonymas dici.

2) *καὶ ἤτοι τοῦτο λέγει τοὺς ἥρωας, ἢ ὅτι σοφοὶ ἦσαν καὶ ῥήτορες δεινοὶ καὶ διαλεκτικοί, ἐρωτᾶν ἱκανοὶ ὄντες· τὸ γὰρ εἴρειν λέγειν ἐστίν. ὅπερ οὖν ἄρτι ἐλέγομεν, ἐν τῇ Ἀττικῇ φωνῇ λεγόμενοι οἱ ἥρωες ῥήτορές τινες καὶ ἐρωτητικοὶ συμβαίνουσιν, ὥστε ῥητόρων καὶ σοφιστῶν γένος γίγνεται τὸ ἡρωϊκὸν φῦλον.*

3) Praeterea a Platone sophistae nomine appellantur septem sa-

Digitized by Google

Quod igitur de Isocrate statuimus, etiam de Platone dicendum est, nimirum voce σοφιστὴς per se non significari rhetorem seu oratorem epidicticum.

Platonis iniqua de sophistis sententia (quam per omnia tempora viguisse tam notum est, ut postmodo hunc usum vel me non monente valere putandum sit; etiam veteres lexicographi ex Platonis sententia maxime vocem σοφιστὴς interpretantur, velut Cyrill. anecd. Paris. Cram. IV 191, 2, Hesych., Phot., Suid., Thom. mag. s. v.) omnino praevalet apud Xenophontem, quod notasse satis habeo. Demostheni[1]) autem, de quo in universum idem valet, ne tum quidem, cum de Aeschine or. XIX 246 haec dicit: λογογράφους τοίνυν καὶ σοφιστὰς καλῶν τοὺς ἄλλους καὶ ὑβρίζειν πειρώμενος αὐτὸς ἐξελεγχθήσεται τούτοις ὢν ἔνοχος, arbitratus sis σοφιστοῦ nomen aliud quid significare atque ἄνδρα πανοῦργον[2]), quod sequitur ex verbis § 250: εἶτα οὐ σὺ σοφιστὴς καὶ πονηρός γε; οὐ σὺ λογογράφος καὶ θεοῖς ἐχθρός γε; facile enim quis opinetur Aeschinem sophistam vocari illa ratione, qua quibuscumque cum veris sophistis ἡ ἐπίδειξις sive ostentatio communis erat, interdum hoc nomine non sine aculeo nuncupabantur, cuius usus certum exstat exemplum apud Ps. Dem. LIX 21: Λυσίας γὰρ ὁ σοφιστὴς Μετανείρας ὢν ἐραστής, quae verba haud dubie respicit Athenaeus in het. catal. (XIII p. 593 f): Νικαρέτη δὲ ἡ ἑταίρα ἐρωμένη ἦν Στε-

pientes viri Protag. p. 342 B. — Proteus in Euthyd. p. 288 B. — adiectivum σοφιστικὸς inveni Euthyd. p. 277 E: τὰ ἱερὰ τὰ σοφιστικά, cum irrisione dictum. — Adverbium σοφιστικῶς legitur Theaet. p. 154 D: σ. συνελθόντες: sophistarum in modum conventus facientes. — ἡ σοφιστικὴ (opp. νομοθετική) Gorg. p. 465 C.

1) cf. Dem. XXIX 13 σοφιστὴς καὶ σφόδρ' ἐκὼν τὰ δίκαια ἀγνοεῖν προσποιούμενος, ibid. 32 ἦ ῥήτωρ ἢ σοφιστὴς ἢ γόης, XVIII 276 γόητα καὶ σοφιστήν, XXXV 40 πονηροῦ γὰρ ταῦτ' ἐστι σοφιστοῦ, ibid. 40 κακοῦργοι σοφισταί. Praeterea XXXV 40 εἴ τις βούλεται σοφιστὴς εἶναι καὶ Ἰσοκράτει ἀργύριον ἀναλίσκειν de eo, qui Isocratis civilem philosophiam vult amplecti.

2) Cf. Weilium ad h. l.: Eschine use lui-même des artifices de l'école, ni plus ni moins que les rhéteurs, qui écrivent des discours pour les plaideurs (λογογράφοι), ou qui 'enseignent l'éloquence et la chicane' (σοφισταί). v. Hesych. s. v. σοφιστής.

Digitized by Google

φάνου τοῦ ῥήτορος, Λυσίου δὲ τοῦ σοφιστοῦ Μετάνειρα. Illustrantur autem, quae modo dixi, luculenter eo, quem ex Phaedro Platonico paulo antea exaravimus, loco (p. 257 D), ut videamus non temere illos timuisse.

Aristoteles, qui excipit disputationem nostram, in describendo sophista vix aliqua re discedit a Platone magistro. Stagiritae enim vestigia si sequimur, sophista is est, qui mercede [1]) perperam civilem scientiam traditurum se promittit [2]) neque ullius artis materiam a se alienam putat [3]), qui homonymiis malo consilio adhibitis [4]) malisque artibus usus [5]), partim concedendo partim negando [6]), imprimis vero conclusionibus, quae sanae videntur, non sanae sunt [7]), homines fallit. Atque in eo quidem maxime proprium sophistae positum est, quod *τὸ φαινόμενον* et invenire scit et ad fraudem adhibere studet, ita quidem ut, quod ad dialecticam attinet, is qui in hac disciplina *τὸ φαινόμενον* scit nec vero adhibet, *διαλεκτικὸς* sit, is autem, qui et scit et adhibet, *σοφιστὴς* appelletur; in rhetorica autem et is, qui scit nec vero utitur, et is, qui et scit et utitur, pariter *ῥήτωρ* vocetur, scilicet quia vocabula peculiaria desunt, quibus uterque naturae suae accommodate insigniatur et ab altero vel nomine dignoscatur: sic enim interpretanda sunt verba rhetoricae difficillima intellectu p. 1355^{b} 17 sqq.: *ἡ γὰρ σοφιστικὴ οὐκ ἐν τῇ δυνάμει ἀλλ' ἐν τῇ προαιρέσει· πλὴν ἐνταῦθα* (sc. *ἐν τῇ ῥητορικῇ*) *μὲν ἔσται ὁ μὲν κατὰ τὴν ἐπιστήμην ὁ δὲ κατὰ τὴν προαίρεσιν ῥήτωρ, ἐκεῖ δὲ* (sc. *ἐν τῇ διαλεκτικῇ*) *σοφιστὴς μὲν κατὰ τὴν προαίρεσιν, διαλεκτικὸς δὲ οὐ κατὰ τὴν προαίρεσιν, ἀλλὰ κατὰ τὴν δύναμιν* (cf. Spengelii comment. ad h. l.), quibus in verbis summam quasi habes sententiae Aristoteleae.[8]) Ex verbis autem eth. Nic.

1) p. 1164^{a} 31.
2) p. 1180^{b} 35.
3) p. 1218^{b} 23. 1049^{b} 33. 1026^{b} 15. 1064^{b} 29. 1004^{b} 17. 1355^{b} 20.
4) p. 1404^{b} 38.
5) p. 126^{a} 31.
6) p. 1419^{a} 14.
7) p. 165^{a} 34. 1146^{a} 21. 1307^{b} 36. 1359^{b} 12. 1405^{b} 9.
8) *σοφιστικὸς λόγος* in rhet. p. 1359^{b} 12 propterea dicitur, quia

Digitized by Google

p. 1180^{b} 35 *τὰ δὲ πολιτικὰ ἐπαγγέλλονται μὲν διδάσκειν οἱ σοφισταί, πράττει δ' αὐτῶν οὐδείς* et quae haec continuant p. 1181^{a} 12 *τῶν δὲ σοφιστῶν οἱ ἐπαγγελλόμενοι λίαν φαίνονται πόρρω εἶναι τοῦ διδάξαι. ὅλως γὰρ οὐδὲ ποιόν τι ἔστιν ἢ περὶ ποῖα ἴσασιν, οὐ γὰρ ἂν τὴν αὐτὴν τῇ ῥητορικῇ οὐδὲ χείρω ἐτίθεσαν* (sc. *τὴν πολ. τέχνην*) — ex his igitur verbis illud quidem apparet rei publicae artem cum rhetorica hos sophistas coniunxisse (cf. Arist. rhet. p. 1356^{a} 27), velut Isocratem fecisse scimus et eos omnes, quos hic ipse or. XIII 9 *τοὺς τοὺς πολιτικοὺς λόγους ὑπισχνουμένους* appellat, qui locus bene Aristotelis verbis adumbratur; sophistas vero proprie eos appellari, qui rhetoricam docent, iure inde non collegeris. De oratoris autem sive magistri dicendi munere, quod quidem iam apud Platonem paulo obscuratum esse notavimus, omnino rarissime Aristoteles mentionem facit, ubi sophistas commemorat. Illud igitur dicendum est vocem *σοφιστὴς* vel *σοφιστικὸς* technici termini rhetoricae proprii locum apud Aristotelem non tenere.[1])

---

etiam *το φαινόμενον πιθανὸν* amplectitur; alter rhetoricae locus p. 1405^{b} 8 propter corruptelam obscurior est, quam ut de vi adiectivi *σοφιστικὸς* certo liceat iudicari. Etiam ceteris omnibus locis haec fallaciae significatio adiectivo *σοφιστικὸς* ad vocem *λόγος* posito inest: p. 165^{a} 34. 1307^{b} 36. 969^{b} 14; idem valet de locutionibus *σ. ἔλεγχος* et *σ. συλλογισμὸς* p. 164^{a} 20. 169^{b} 19. 170^{a} 12. 1032^{a} 6. 1049^{b} 33. — *σοφιστικῶς ἀποκρίνεσθαι* p. 1419^{a} 14 explicatur verbis, quae sequuntur: *ἔστι μὲν ἔστι δ' οὔ, ἢ τὰ μὲν τὰ δ' οὔ κτλ.*

1) Tertium genus rhetoricae ab Arist. constanter vocatur *ἐπιδεικτικόν* (p. 1359^{a} 15. 1392^{a} 5. 1415^{b} 28. 1416^{b} 16. 1417^{b} 31. 1418^{a} 32); significatio *πανηγυρικὸς* ab Aristotele prorsus aliena; voci *ἐπιδεικτικὸς* respondet notio *γραφικός* (opp. *ἀγωνιστικός, ὑποκριτικός, κατὰ ὑπόκρισιν*) rhet. p. 1413^{b} 4. 8. 20. 1414^{a} 17 ∾ 1414^{b} 25. 1404^{a} 18 ∾ 1413^{b} 9. — Verbum, quod respondet adiectivo *ἐπιδεικτικός*, est *ἐπιδείκνυσθαι*, scil. mediali forma, quod elucet ex p. 1391^{b} 25: *καὶ συμβουλεύοντες καὶ ἐπιδεικνύμενοι καὶ ἀμφισβητοῦντες*, quo loco Aristotelis, nimirum constitutoris huius termini, respecto facile quivis de Quintiliani dubitationibus (inst. III 4, 12 sq.) iudicabit. Ac ne Maximi Planudis quidem temporibus, cur *ἐπιδεικτικὸν* hoc genus vocaretur, recte rhetores perspectum habebant (W. V 252, 11). Eius autem aetate Hermogenis praecipue auctoritate legitima quasi significatio erat '*πανηγυρικόν*', ea autem ipsa

Digitized by Google

Iam, si sequimur temporum ordinem, a vero vix aberrabimus, si hunc potissimum locum tribuerimus rhetoricae ad Alexandrum missae. Quae ut accurate in priore capite nobis respicienda fuit, ita celerrime hoc loco expeditur. Tantum enim abest, ut materiam nostrae disputationi praebeat, ut ne vocabula quidem *σοφιστὴς* et *σοφιστικὸς* in ea inveniantur; quamquam mihi quidem nullam omnium, quae restant, artium magis ad rationem illam dolosam ac fallacem sophistarum, quam Plato et Aristoteles perstringunt, compositam videri confiteor.

Dimensos quarti saeculi spatium eo semper disputatio nos duxit, ut negaremus technici termini rhetoricae proprii locum notiones *σοφιστὴς* et *σοφιστικὸς* occupasse. Itaque bene accidit, quod nunc tandem rerum mutatione facta technici usus certa testimonia proferre licet, quae quidem porrigit Epicurus. Atqui cum eius liber, quem scripsit *περὶ ῥητορικῆς*, interierit [1]), refugiendum iterum (cf. supra p. 152) est ad *Philo-*

---

multo antiquioris notae, velut Dionysius utramque pariter adhibet. Factum igitur est, ut Maximi aetate vox *ἐπιδεικτικὸς* vel interpretatione indigeret. Termini *ἐπιδεικτικὸς* qui sit status apud Isocratem, intelleges ex p. 137 adn. 1. Ex Platone cf. soph. p. 217 E. Protag. p. 328 D. 347 B. Gorg. p. 447 A. 447 B. Phaedr. p. 236 E.

1) Facile quis putaverit ex Metrodori *πρὸς τοὺς σοφιστὰς* libris novem, si tempora tulissent, de voce *σοφιστὴς* ab Epicureis usurpata multa nos in nostrum usum convertere posse; sed ex fragmento horum librorum servato a Plutarcho adv. Ep. beat. 7 p. 1091 A (Koerte, Metr. fragm. nr. 28) intellegimus hoc nomine a Metrodoro appellari etiam philosophos Cyrenaicos. Qua re commoveor, ut sophistarum nomine in hoc libri titulo omnino eos philosophos a Metrodoro notari coniciam, qui a genuinorum Epicureorum doctrina dissentiebant, sive Epicureorum schoiae sive aliis familiis addicti; velut notabili loco Diog. Laert. (X 15 (26); Us. Ep. p. 369, 21) legimus: (*ἦσαν δὲ*) *καὶ ἄλλοι* (sc. sectatores Epicuri), *οὓς οἱ γνήσιοι Ἐπικούρειοι σοφιστὰς ἀποκαλοῦσιν*. De latiore eiusmodi vocis *σοφιστὴς* usu, cuius tractatio a nostro proposito paulo discedit (nusquam enim de rhetoribus agitur), videas Usenerum (Ep. p. 417 sq. s. v. *σοφιστής*), qui similiter hanc vocem etiam ab aliis scriptoribus adhiberi demonstrat; locis ab eo congestis addas Galenum de plac. Hipp. et Plat. vol. V p. 471 K, ubi a Posidonio Carneadem eiusque asseclas nomine *σοφιστῶν* notatos esse docet Hirzel (Unters. zu Cic. philos. Schr. II p. 247);

Digitized by Google

demum, locupletem testem, quem aetate inferiorem quo iure sententiam ipsius Epicuri nobis repraesentare putemus, infra docendum erit. Pauca enim illa, quae praeter huius copiam ex Epicuri libro περὶ ῥητορικῆς frustula sive commemorationes exstant apud Ammianum Marc. XXX 4, 3 (Us. Epic. frgm. 51*, Quintilianum (inst. II 17, 15), Plutarchum (adv. Colot. 33 p. 1127 A; Us. Epic. p. 109), nihil suppeditant. Ac ne ex reliquis quidem Epicureorum librorum fragmentis ab Usenero in libro elegantissimo congestis quidquam de nostra re addiscimus.

Proficiscendum est in hac disceptatione ab iis, quae supra de rhetorica ab Epicuro in πολιτικὴν et σοφιστικὴν distributa (p. 152—154) exposuimus hic non repetendis. Ibidem (p. 154 sq.) quid vox πολιτικὸς hortorum philosophis valuerit, enucleavimus. Quid sit σοφιστής, quid σοφιστικός, accuratius nos demonstraturos esse promisimus, cui promisso ita nunc iam stabimus, ut quam potest fieri brevissime quaecumque ex Epicureorum doctrina sophistam velut efficiunt colligamus et distincta proponamus. Haec enim si paulo copiosius tractamus, non timeo ne fructu careamus, quoniam his rebus non nihil novae lucis allatum est [1]) Sudhausii voluminum rhetoricorum ex Philodemi hereditate miserrimo simul et prospero casu servatorum editione, cui supra debitam laudem tribuimus. Praeterea quia non facile quemquam semel perlectis fragmentis sophistarum naturam clare perspectam habiturum esse opinor, vel eo commoveor, ut quaecumque de iis a Philodemo accipimus, sedulo congerere coner.

Sophistae igitur, qualis quidem a Philodemo describitur, duplex fere est negotium: ex altera enim parte prae-

---

quod idem vir doctus ibid. p. 912 firmari hanc sententiam putat loco Philostrati (v. soph. I 4), mihi non probatur; ibi enim multo alia ratione ac sensu Carneades σοφιστὴς audit, v. infra p. 241 sq. Praeter Usenerum v. Alfredum Koerte l. l. p. 552 sqq., qui quidem antecedente Usenero iure impugnat Hirzelium (l. l. I p. 99 et p. 171—185). Vel hic vocem σοφιστὴς cum contemptu oppositam esse nomini veri philosophi opinari licet (cf. Hirz. l. l. I p. 180 sq.).

1) Quamquam Christius (Littgesch.[2] p. 624): *Die Fragmente der Rhetorik des Epikureers Philodem sind ohne Bedeutung.*

Digitized by Google

ceptor est dicendi, ex altera ipse orationes componit vel habet. Institutionem illam oratoriam, cui indulget sophista, Philodemus ita accuratius circumscribit, ut sophisticam (*τὴν σοφιστικὴν*) appellet *τέχνην περὶ τὰς λογογραφίας*[1]) *καὶ τὰς ἐπιδείξεις* (p. 48, 26 sqq.; cf. p. 47, 17 sqq. ed. Sudh.), quam quidem interpretationem vere esse Epicuream ex versibus 30 sqq. p. 48[2]) sequitur et ex p. 50, 33: *τῶν τε περὶ τὸν Ἐπίκουρον ἀποφαινομένων τέχνην εἶναι τὴν σοφιστικὴν τοῦ λόγους γράφειν καὶ ἐπιδείξεις ποιεῖσθαι, τοῦ δὲ δίκας λέγειν καὶ δημηγορεῖν οὐκ εἶναι τέχνην*, quae paene ad verbum repetuntur p. 68, 21—69, 27. Nec multo discedunt ab his verbis, quae dicit p. 122, 30: *ἡ σοφιστικὴ ῥητορικὴ τέχνη τίς ἐστι περί τε τὰς ἐπιδείξεις, οἵας αὐτοὶ ποιοῦνται, καὶ τὰς τῶν λόγων διαθέσεις, οἵων αὐτοὶ γράφουσιν καὶ σχεδιάζουσιν.* Primarium ergo eorum officium est artem docere epidicticas orationes componendi et habendi nec non subito dicendi. Sed quamquam Epicuri nimirum vestigia secutus (cf. p. 50, 33 sqq. p. 54, 8 sqq. p. 77, 26 sqq. p. 100, 12 sqq.) diserte Philodemus negat contionalium et iudicialium orationum veritati adaptatarum omnino ullam esse artem (qualem definit p. 69, 2 sqq.), tamen illi sophistae etiam hanc rhetoricae partem disciplinae suae vindicant, quod ex his potissimum discimus locis: p. 132, 7 *ἀλλὰ τὴν τέχνην λέγουσιν εἶναι περὶ τὰς δημηγορίας καὶ τὰς δίκας· ὅταν οὖν δειχθῶσιν οὐδέτερα παρασκευάζοντες, ἐμφανίζονται καὶ τέχνην οὐκ ἔχοντες*, p. 137, 31 *ἀμέλει γὰρ οὐδὲ προσεδοξάσθη μέθοδός τις ἄλλη τῶν πολιτικῶν* (sc. *λόγων*), *ἧπερ ἦν οἱ σοφισταὶ τῶν ῥητορικῶν λόγων παρεγγυῶσιν.* Etiam certius hoc fit iis

1) Cum illa, quae est iudicialium orationum, *λογογραφία* haec nihil habet commune; immo *λόγους γράφειν* est: arte ac studio elaborare et perpolire, velut Philod. p. 100, 11 *γράφεσθαι τοὺς Ἰσοκράτους λόγους κατὰ τέχνην.* Hoc sensu verbum iam ab Isocrate usurpatur et ab Aristotele; huc pertinet Stagiritae terminus *γραφικός* (= *ἐπιδεικτικός*), cf. p. 213 adn. 1.

2) Pergit enim: *τοῦτο ἔσται φανερόν, ἐπειδάν, ὡς ἡμεῖς* (Philod. et omnino Epicurei) *κατασκευάζομεν, παραθῶσίν ποτε παρὰ τῶν ἀνδρῶν* (cf. supra p. 154) *καὶ τὰ μαρτύρια.*

Digitized by Google

locis, quibus Philodemus apertis verbis dicit sophistas mentiri, si artem civilium contentionum profiteantur, velut p. 41, 2 *εἰ δὲ καὶ περὶ τοὺς ἀληθινοὺς ἀγῶνας τέχνην τὴν σοφιστικὴν ὑπάρχουσαν ὁ λόγος θέλει προσβιβάζειν, καὶ περὶ ψευδῶν τελείως ἀγωνίζεται, μεθοδικόν τε γὰρ οὐδὲν οἱ σοφισταὶ παραδιδόασιν ἐν ταῖς μελέταις πρὸς μάθησιν τῆς ἐν τοῖς ἀληθινοῖς ἀγῶσιν δυνάμεως*, p. 10, 2 *καὶ περὶ πολιτικῆς δὲ ἐρωτώμενοι πολλοὶ τὸ διὰ τῆς σοφιστικῆς αὐτὴν περιγίνεσθαι προσάγουσιν, ἂν εὖ βάλωσιν*, p. 135, 40 *διότι περὶ τὴν πολιτικὴν ῥητορικὴν οὐκ ἔστιν ἡ σοφιστικὴ εἴδησις*, p. 136, 15 *οὐκέτι δ' οἶμαι τούτου παραχθέντος ἀπολειφθήσεται λόγος τοῖς δημιουργὸν τῶν πολιτικῶν ὑποτιθεμένοις τέχνην τὴν σοφιστικήν*, p. 210, 9 *ἐγὼ δ' ἐκείνους τοὺς σοφιστὰς μηδὲ πολλοστὸν εὑρίσκειν τῶν ἐνδεχομένων ἐν τοῖς πολιτικοῖς (λέγεσθαι οἶμαι), ὅσον ἐπὶ ταῖς τεχνολογίαις*. Quin velut musica non tradit scribendi seu legendi facultatem, ita Philodemo iudice sophistica institutio non tradit artem civiles habendi orationes (p. 9, 26 sqq.). Ac ne in his quidem nova profert Philodemus. Epicurum enim ipsum easdem res eadem ratione in libris *περὶ ῥητορικῆς* disceptasse videmus p. 32, 16: *Οὐ μὴν ἀλλ' ἐπειδὴ ἐμφαίνει διὰ τῆς ὑπομνήσεως, ὡς ἄρα τοῦ πολιτικοῦ γένους ἐστὶν ἡ σοφιστικὴ ῥητορικὴ καὶ τέχνη καὶ καταξιοῦται μὴ ἄν ποτε προσιέναι τινάς, εἰ μή τινες τούτων μέθοδοι ἦσαν ἢ τέχναι, φησὶν ἐν τῷ περὶ τῆς ῥητορικῆς Ἐπίκουρος, ὅτι τοῖς διατριβικοῖς οἱ προσιόντες ἀπατῶνται καὶ οὐκ ἀπεικότως διὰ τοιαύτην αἰτίαν· ὅταν γὰρ ἀκούωσιν ἐν ταῖς δείξεσιν καὶ πανηγύρεσιν, τῷ μήτε περὶ συμβουλῆς μήτε περί τινος τῶν τῇ πόλει συμφερόντων εἶναι τὸν λόγον . . .* (quae sequuntur, nimis incerta, sed cf. Us. Ep. p. 112, 25 sqq.), qua de re etiam in symposio Epicurum disputasse ex lacunosa illa parte inde a p. 102, 22, imprimis adhibito ipso sophistae nomine p. 105, 5 apparet.

Ac ne ignores, quam late patuerit haec disciplina quidque non minus civili quam demonstrativae arti providentes tradiderint, singula paucis notemus, quamquam lubrica in his rebus via non nunquam incedimus. Sunt igitur, qui de pro-

Digitized by Google

oemiis, narrationibus, argumentationibus, *ὑπεξαιρέσεσιν* [1]), epilogis, quales quidem in civili oratione locum habent, regulas proponant (p. 201, 12 infra. p. 56 [2]) sq. p. 126); de inventione rerum praecipiunt (p. 205, 3 sqq. 206, 17 sq. 210, 19 sq. 208, 15 sq.); de elocutione et memoria docent (p. 79, 23. 31. 153, 10. 185, 2 sqq); de actione leges constituunt (p. 193, 25. 195, 21. 197, 6. 196, 18. 200, 10. 201, 8); de metaphoris earumque origine meditantur (p. 170, 24. 171, 4 infra); de enthymematis disputant (p. 78, 15), quod studium iam Epicurus tetigit: neminem ante se de iis scripsisse dicit Arist. rhet. p. 1354ª 14; Aristotelem et Theophrastum ea trac-

1) Hoc loco non cogitandum esse de ea sententiae figura, quam explicat Alexander (Sp. III 16, 21 sqq. = W. VIII 437) et post eum Zonaeus (Sp. III 162, 1 = W. VIII 675) et anon. (Sp. III 175, 17 = W. VIII 699) certum est, agitur enim luculenter de tota parte orationis. Ac ne id quidem significari censuerim, quod describit Fortunatianus (Halm p. 119, 19 sqq.), cui *ὑπεξ.* est subtractio, i. e. omissio dolosa quarundam rerum. Ego putaverim notari *προκατάληψιν*, i. e. praesumptionem (Quint. IX 2, 16), seu praeceptionem (Iul. Ruf. Halm p. 60, 21) seu anticipationem (ibid.), quod fulcitur primis Alexandri verbis l. l. — Volkmannus Rhet.² 125 non prorsus recte intellegit refutationem (cf. supra p. 196 adn. 1); Blass philol. Anz. V p. 323 interpretatur: *τὰ πρὸς τὸν ἀντίδικον*.

2) Ut Philodemo, cui multa debeo, gratus esse conarer, in restituenda libri II col. XXVIII (p. 56 Sudh.), quam minus feliciter Sudhausius supplevisse mihi videtur, periclitatus sum. Philodemi verba integram conclusionem logicam efficiunt inde a p. 56, 13, quae ita mihi videtur exaranda coll. p. 132, 7 Sudh.: '*τὸ δὲ παρατετηρηκέναι τους ῥήτορας τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πείθοντα καὶ ταῦτ' εἰς παράδοσιν ἠχέναι καὶ δι' ὧν προοιμαζόμενοι καὶ διηγούμενοι καὶ λόγον συντελοῦντες ἐξῆς μάλιστα πείθομεν, φανερὸν καθίστη ἂν τὸ κατὰ τὸν δεύτερον τρόπον τέχνην εἶναι τὴν ῥητορικήν. Οὐ μέντοι παρατετηρήκασιν οἱ ῥήτορες τὰ πείθοντα κατὰ τὸ πλεῖστον. Εἰ δὲ δὴ τὰ προοίμια ταῦτα καὶ τὰς διηγήσεις καὶ τἆλλα τοῦ λόγου παραδιδόντες, ὡς οὗτοι νομίζουσι, καὶ παντελῶς εἰς παράδοσιν ἦχασιν, εὐτελὲς ἦνεγκεν ἡ φύσις τοῦτο τὸ παρατηρῆσαι, διότι τὸ προοιμιαζομένους ἡμᾶς καὶ διηγουμένους καὶ τὰ συνεχῆ δρῶντας μάλιστα πείθειν οὐ λέγεται καλῶς· εἰ δὲ μή γε καὶ τοῦτο, καὶ τὸ προειρημένον ἀναποδείκτως δεῖ ἐρρίφθαι, τῆς προθέσεως οἵσης πίστιν εἰσενεγκεῖν*'. Non video, quid in his offendat; ubi quatenus a Sudhausio discesserim, ex eius editione facile cognosces.

Digitized by Google

tasse tetis est Laertius V 24 et 47); allegorias tractant et in genera discerpunt (p. 181, 24 coll. v. 19); de hyperbatis utendis praecepta dant (p. 160, 12); denique de topis sive locis, unde materiam dicendi promamus, eos docuisse intellegitur ex p. 208, 25, ubi *οἱ συμβουλευτικοὶ τόποι* commemorantur (velut *ἐγκωμιαστικοὶ τ.* ab Hermogene Sp. II 12, 6. 14, 15 = W. I. 37, 42, Menandro Sp. III 353, 5 = W. IX 177, Syriano W. IV 112, Sopatro W. V 49, anon. W. VII 127 laudantur, quae locutio eandem praebet termini formandi rationem), i. e. fontes ac sedes, unde in deliberativis orationibus argumenta petantur; quos sunt fortasse, qui communes locos intellegendos esse arbitrentur. De omnibus igitur rhetoricae partibus, ut calculum subducamus, praecepisse eos exemplis licet demonstrare, nimirum de inventione, dispositione, elocutione, memoria, actione. Ac tradunt quidem patres filios sophistis, ut docet p. 38, 5: *πέμπουσιν οἱ δημηγόροι καὶ δικολόγοι τοὺς υἱοὺς καὶ πρὸς σοφιστὰς ὡς μαθησομένους, ἃ καὶ αὐτοὶ διδαχθέντες ἀπετελέσθησαν δυνατοί*, cum deceat ex Philodemi sententia eos mitti ad verum magistrum, videlicet *τὸν δῆμον*.[1])

Talis fere apud Philodemum sophista comparet, quoad imprimis epidicticarum orationum componendarum artem profitetur, ita tamen, ut ne civilium quidem orationum institutionem a se alienam putet, quod quidem iure eum censere neque Epicurus neque Philodemus concedit.

Iam vero alteram quasi *ἰδέαν* sophistae, qualis quidem a Philodemo appellatur, videamus: ipse enim, ut supra (p. 215 sq.)

---

1) Non inutile, eorum technologiam paucis notare: institutio appellatur *παράδοσις, μελέτη, διατριβή*. De artium compositione Philodemus his utitur locutionibus: *συγγράφειν τέχνας, ὑπογράφειν, μεθοδεύειν, τεχνογραφεῖν*. Ipsi igitur sophistae appellantur: *οἱ τεχνολόγοι, τεχνογράφοι, διδάσκαλοι, διατριβικοί*. De pueris scholis utentibus adhibet verba: *προσιέναι, προσέρχεσθαι, εἰσιέναι, φοιτᾶν, μανθάνειν, ἀκούειν* (p. 32, 31), de docendo et profitendo: *διδάσκειν, παραδιδόναι, παραγγέλλειν, παρεγγυᾶν* (*παραγγελίαι, παραγγέλματα*). Quos componunt libri vocantur: *τέχναι, παραδόσεις, τεχνολογίαι, πραγματεύματα, πραγματεῖαι*. Schola ipsa nuncupatur: *τὸ διδασκαλεῖον*, exemplorum ostentatio *δεῖξις* (p. 32, 31).

Digitized by Google

diximus, artifex est orationum, earumque epidicticarum. Quod ut demonstremus, apte proficisci nobis videmur a loco bona fortuna optime in voluminibus servato p. 212, 21: *τῶν προβλημάτων τὰ μέν ἐστι δικανικά, τὰ δὲ συμβουλευτικά, τὰ δὲ περὶ τοὺς ἐπαίνους καὶ ψόγους*[1]*, ὧν τὰ μὲν συνέχειν ἔφασαν τὰς πρὸς ἀλλήλους ἐπιπλοκάς, τὰ δὲ ὑπογράφειν τὰ συμφέροντα πᾶσιν, τὰ δὲ ἐπὶ τὰς ἀρετὰς προτρέπειν καὶ τῶν κακῶν ἀπαλλάττειν.* De primo et secundo genere p. 213, 2 expressis verbis dicit: *τούτων ἑκάτερον οὐχ ὑπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ ἀπὸ τῆς τέχνης, ἀλλ' ὑπ' ἄλλων γίνεται καὶ κατὰ δύναμιν ἄλλην.* Aliquid vero laudis et vituperationis civiles oratores suis orationibus plerumque immiscere cum multis aliis rhetoribus consentiens[2] Philodemus concedit, quod his accuratius describitur: *τοῖς πολιτικοῖς τῶν ῥητόρων παρασπείρεται μὲν οὐκ ὀλίγων ἐγκώμια καὶ ψόγοι, καθ' ἑαυτὰ δ' οὐ ποιεῖται, μᾶλλον δ' οὐδὲ παραπλήσια τοῖς τῶν σοφιστῶν ἐστιν* (eorum nomen in hoc rerum nexu redit p. 215, 20. 216, 25), *οὐδὲ περί τινων ἄλλων ἢ τῶν ἀνατεινόντων εἰς τὸ κοινόν, οὐδ' ὅλως ἀντιποιοῦνται μόνοι τοῦ τινὰς ἐπαινεῖν καὶ ψέγειν δύνασθαι. τὸ δὲ σοφιστικὸν γένος*[3] *τοῦτ' ἐπαγγέλλεται.* Aperte igitur discimus sophistas eam partem rhetoricae sibi vindicare, qua continentur laudationes et vituperationes. In insequentibus paginis Philodemus commemorat ab iis deos, heroas (p. 215, 1 sqq.), homines (p. 216, 14 sqq.), animalia rationis expertia (p. 215, 12), res vel sensu destitutas laudari et vituperari (p. 215, 11), ita tamen, ut vel malos laudent nec non, quae modo vituperarunt, partibus mutatis efferant[4] sive

1) Haec duo constanter, quasi ut efficientia hanc rhetoricae partem, a Philodemo commemorantur, qua in re fideliter exprimit doctrinam Aristotelis.

2) cf. Quintil. III 4, 11; rhet. ad Alex. Sp. rhet. Gr. I 186—188 et quae nos diximus p. 147 sqq.; auct. ad Her. III 8, 15; Cornut. Sp. rhet. Gr. I 454, 10; Aristid. Sp. II 503, 7 sqq. (W. IX 398); Nicol. soph. Sp. III 477 sqq.

3) i. e. genus oratorum, quod epidicticis orationibus operam navat; cf. Philod. p. 256, 6 *τὸ πᾶν γένος τῶν πολιτικῶν*, Plato pol. p. 260 D *τὸ κηρυτικὸν φῦλον*, Cratyl. p. 398 E *το ἡρωϊκὸν φῦλον* e. a.

4) Idem testantur Alexidis verba apud Philod. p. 79, 8 *ἐπαινέσαν-*

Digitized by Google

propter easdem res eosdem modo laudent, modo vituperent (p. 220, 8 sqq.). Has laudationes non modo recitari et subito dici (p. 123, 35), sed etiam edi discimus ex p. 214, 23: *πρὸς ἃ καὶ λαλήσομεν ἐπὶ τοὺς ἐκδεδομένους ὑπ' αὐτῶν λόγους ἀναφέροντες* et p. 221, 17: *τὰ τοιαῦτα ἐγκώμια λέγειν καὶ γράφειν οἴδασιν, οἷα περιφέρεται, καὶ τοὺς τοιούτους ψόγους, οἵους παρειλήφαμεν.*

Si vero quaerimus, quo consilio hoc faciant, ipsius en Philodemi verba (p. 217, 13): *ἢ διὰ κέρδος ἢ διὰ φόβον ἢ δυνάμεως ἐπίδειξιν ποιούμενοι* (cf. Hermarchi verba p. 80, 31: *ἐξ ὧν γίνεται τὸ κέρδος ἐπ' ἀργυρίῳ λόγους στρέφειν δυναμένοις παντοδαπῶς*). Illud enim misere nugantur hominum mores se velle emendare (p. 212, 2. 219, 15 sqq. 221, 24 sqq.). Iam vero hae, quae vocantur, *ἐπιδείξεις* etiam ad scholasticas ostentationes, quae fiunt in discipulorum usum, spectant.[1]) Quod elicitur ex ipsius Epicuri verbis, quae exstant in voluminibus p. 32, 30 (cf. Us. Ep. p. 112, 23 sqq.): *ὅταν γὰρ ἀκούωσιν (οἱ προσιόντες) ἐν ταῖς δείξεσιν καὶ παρηγίρεσιν τῷ μήτε περὶ συμβουλῆς μήτε περί τινος τῶν τῇ πόλει συμφερόντων εἶναι τὸν λόγον κτλ.* Cum hac ostentationum consuetudine aliud quoddam videtur coniunctum esse, nimirum (p. 134, 2) *μιμήματα τῶν δικανικῶν καὶ συμβουλευτικῶν καὶ πρεσβευτικῶν λόγων*[2]), quae verba ex rerum nexu apparet non posse dicta esse nisi de exercitationibus scholasticis sophistarum, quae spectant ad parandam civiliter dicendi facultatem. Quibus accedit tertium: scilicet tractantur *θέσεις* seu potius *τὰ θετικά*. Nam Philodemus, postquam dixit esse quosdam sophistas, qui profiteantur quaecunque de quavis re dici pos-

---

τες δ' ἄλλοτε ἄλλον καὶ ἂν θέλῃς ἑκάτερον (cf. p. 329, 4 sqq.). Ceterum nonne p. 79, 24 scribendum *ἐν τοῖς περὶ ἀγωγῆς*, i. e. in libris de institutione, pro iis, quae multo artificiosius protulit Gomperzius (*περιαγωγοῖς* vel *μυριαγωγοῖς* sc. *πλοίοις*)?

1) De hac re in universum v. Quintil. II capite X integro; Isocr. panath. 233.

2) cf. Quintil. inst. II 4, 41: nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat.

Digitized by Google

sint (cf. supra p. 156 sq.) invenire se valere, hunc in modum pergit (p. 206, 17): *καὶ τὸ πέρας, οὐδὲ ἐφ' ἑρμοσταί τι τοῖς ἄλλοις ἐν ταῖς τεχνολογίαις αὐτῶν, ἀλλὰ τοῖς πολιτικοῖς μόνον προβλήμασιν. Ἃ γὰρ αἱ περὶ τῶν θετικῶν λέγουσιν, ἡδονῆς μὲν γέμει πολλῆς, οὐκ εὔκαιρα δ' ἐστὶν νῦν ἐξετάζεσθαι* (cf. p. 206, 3. 11 *τὰ ἀόριστα* et *τὰ ὡρισμένα*). Ac sunt quidem, nisi fallor, *τά θετικὰ* ea, in quibus quasi singularum causarum certamen et contentio versatur, tracta vero ad perpetuam quaestionem et ad universum genus revocata[1]) (*τὸ κρινόμενον* ab Hermagora, *κεφάλαιον ἐν ὑποθέσει* vocata a Theodoro teste Theone Sp. II 120, 18. W. I 243), quales quidem quaestiones post Hermagorae tempora imprimis tractatae sunt.[2]) Illos *συμβουλευτικοὺς τόπους*, quos Philodemus laudat p. 208, 26, locos communes me intellegere supra negavi p. 219; non igitur numerandi sunt inter ea, quae sophistae ipsi componebant et ostentabant, rhetorica specimina.

De natura et indole harum, quas notavimus, orationum, quantum ad dicendi genus pertinet, non multa in voluminibus a Sudhausio editis servata sunt; nam quae leguntur de schematum nimio usu p. 33, 13—25, non sunt nisi suppleta; sed ex Philodemi sententia haec substituta esse certum fit collatis iis,

1) Adiectivi forma *τὰ θετικὰ* multo rarius apud technographos invenitur quam substantivi *θέσεις*, cui, quantum sentio, fortasse ne prorsus quidem par est. Nostra interpretatio bene illustratur Theonis verbis Sp. II 69, 5. W. I 165 sq., quem locum hic exarare non licet, et Quintil. inst. III 5, 4, qui Athenaeum refert partem causae *τὴν θέσιν* appellasse. Nicol. soph., ut suppleam Ernstii lex. s. v., apud Sp. III 479, 14 *τὸ θετικὸν* appellat: *τὸ παρέχον τῇ ὑποθέσει τὴν πρόφασιν* (*οἷον ἐν ἐπιθαλαμίῳ τὸ περὶ γάμων*). Aliter intellegendum hoc vocabulum apud eundem ibid. p. 496, 5, ubi vix sana est codd. scriptura, pro qua facile quis exspectaverit *ἀντιθετικά*. Denique Philostrato (v. soph. II 6) *θετικαὶ ὑποθέσεις* sunt philosopha orationis sophisticae argumenta (*διαλέξεις*), cf. ibid. II 29 *τὰ θετικὰ τῶν χωρίων*.

2) Cf. G. Thiele, Hermagoras 1893 p. 29 sq., qui recte de thesibus a peripateticis tractatis iudicare mihi quidem videtur; multi enim adhuc aliter hac de re senserunt; v. M. Schmidt de Theophr. rhet., schol. Lat. Hal. 1839, et Striller de stoic. stud. rhet. Bresl. philol. Abh. 1886 p. 23.

Digitized by Google

quae Usener Epic. p. 113, 13—18 ex aliis voll. (VH¹ IV c. 4 sq.) praebet: *ὑπ᾽ αὐτοῦ δὲ τοῦ ἤχου καὶ τῶν περιόδων καὶ τῶν παρίσων, ὁμοιάρκτων* (? *ὁμοιοάρκτων. ἀντιθέτων* Sudh.) *καὶ ὁμοιοτελεύτων ψυχαγωγούμενοι εὐθὺς δὴ προσεδόκησαν* (sc. sophistarum discipuli), *εἰ τοιοῦτοι ἀνεφάνησαν, κἂν ἐν ἐκκλησίαις καὶ δικαστηρίοις εὖ ἀπαλλάττειν, οὐ συνορῶντες ὅτι οὐδ᾽ ἂν ἠνείχοντο, εἰ ἐν ἐκκλησίαι καὶ δικαστηρίωι οὕτωι λαλοῦντος ἤκουον.* Etiam p. 162, 9 Sudh., sive *σοφιστῶν* sive *τεχνιτῶν* scribimus, certe *τὰ ὁμοιοτέλευτα, ὁμοιόπτωτα, ὁμοιοκάταρκτα* huic oratorum gregi valde in deliciis esse demonstratur. De metaphorarum nimia crebritate loquitur Philodemus p. 175, 9: *καὶ μάλιστα τοὺς σοφιστὰς* (quod certum ex loci indole et Philodemi maxime plerumque sibi constanti genere dicendi supplementum) *ἐπὶ πλεῖον κατακεχρῆσθαι μεταφοραῖς πάντων, οὐχ ὅτι τῶν διὰ πεζολογίας, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον τῶν ποιητῶν* et p. 181, 21: *τῶν σοφιστῶν τοιαύταις* (*μεταφοραῖς*) *χρωμένων . . . πλείοσι τῶν κυρίων οὔσαις* (cf. p. 180, 20 sqq.). Satis vero nobis est — quoniam de singulis plura certo elicere non possum — quod in universum nonnullis locis legimus esse ad artis regulas accurate compositas sophistarum orationes, velut p. 132, 31 sqq.: *ἀκολούθως*[1]) *τοῖς παραγγέλμασιν τοὺς λόγους κατασκευάζουσιν* (sc. *οἱ σοφισταί*, quod ut rerum nexu ita p. 130, 6. 131, 22 firmatur) et p. 183, 20: *διὸ καὶ πρότερον μέν πως εἶπον, ὅτι τοῦ σοφιστοῦ διηκριβωμένως ἐστὶ καλόν, τῆι φύσει δ᾽ οὐ τὸ κατασκεύασμα*[2]), i. e. plus habet curae, quam naturae, ut cum vetere iudice[3]) loquar; cf. etiam p. 100, 8—21.

Iam animo quasi tenemus imaginem atque speciem eius, quem in Philodemi reliquiis deprehendimus, sophistae. Cuius generis quae potissimum ab eo proferantur exempla, ne

---

1) Sudh. *ἀκολούθους.*

2) Quod propono pro Sudhausii: *διηκριβωμένως ἐστὶ καλὸν τῆι φύσει* [*γ᾽*]*οὐ*[*δὲν*] *κατασκεύασμα.* sophistae nomen indicatum duabus litteris *σο* fulcitur p. 184, 3.

3) Quintil. X 1, 106.

Digitized by Google

ignores: imprimis Isocrates [1]) laudatur, utpote qui non sine arte orationes componat (cf. p. 100, 8), qui propter nimiam periodorum longitudinem actioni non bene providerit (p. 197, 5 sqq.), qui *οὐκ ἀμεθόδως* panegyricum, panathenaicum, Helenam elaboraverit (p. 127, 20), qui vel in malorum gloriam laudationem scripserit (p. 216, 19); cf. p. 321, 5. Tum Polycrates nomine *ῥητορικοῦ σοφιστοῦ* appellatur propter Busiridem laudatum (p. 216, 19), Thrasymachus ut artium scriptor (p. 86, 15 ~ 87, 23). Alcidamas, Hegesias(!) [2]), Clitarchus, Alexandreus Demetrius [3]), quamquam non ipsi vocantur *σοφισταί*, tamen prope accedunt ad eorum dicendi genus, ut dicit Philodemus, non solum metaphoras aliaque sophistarum rhetoricorum ornamenta amplexi, sed vel omnia. Denique qui Polyphemum, Penelopam, Clytaemnestram, Paridem epidicticis orationibus tractaverunt, non diserte additis nominibus, sophistis adnumerantur (p. 216, 19 sqq.). In universum autem respicienda, ut ex Philodemi sententia dicta, verba p. 188, 21: *τάχα γὰρ ἐπὶ τούτων* (sc. *Θουκυδίδου*) *κατῆρχθαί τις ἐρεῖ τὰς διατριβάς, ἰσχυκέναι δὲ οὐδεὶς μὴ τελέως ἀναισχυντῶν*, unde elucet vel primis illis, qui de rhetorica meriti sunt, viris sophistarum (de iis enim intellegenda vox *διατριβαί* collata p. 219 adn. 1) nomen a Philodemo vindicari.

Quoniam satis, ut puto, perspectum habemus, qualis apud Philodemum sit sophista, non difficile est demonstrare significationem adiectivi *σοφιστικὸς* ab eo usurpati. Significat enim primo loco quod pertinet ad sophistas, velut *σ. διδασκαλεῖον* (p. 136, 7), *σ. ἀπραξίαι* (p. 38, 29), *τέχναι σοφιστικαὶ* (i. e. artes, quas scripserunt) et *σοφιστικὰ παραγγέλματα* (praecepta scholastica) p. 185, 4. 184, 4, *τὸ σο-*

1) Multo igitur alio sensu Isocrates hoc loco *σοφιστὴς* appellatur, quam ipsum se ita appellasse supra vidimus p. 208; ceterum cf. p. 207 adn. 2.

2) Ex hoc nomine suppleto a Sudhausio p. 125, 27, quantum video nil lucramur.

3) p. 180, 17 *οὐ μόνον τὰ προειρημένα περιέστησαν, ἀλλὰ καὶ πολὺ* [*ἔγ*]*γειον* (sic Buech.; fort. *πλεῖον*?) *τῶν ῥητορικῶν σοφιστῶν ἐν ταῖς μεταφοραῖς ἀνεστράφησαν, εἰ μή τις ἄρα τῶν ἁπάντων ὡς Ἀλκιδάμας, Ἡγησίας, Κλείταρχος, Ἀλεξανδρε*[*ὺς*] *Δη*[*μήτριος*]. cf. supra p. 153 adn. 3.

Digitized by Google

φιστικὸν γένος (epidicticorum oratorum genus p. 214, 20; cf. supra p. 220 adn. 3). Tum vero simpliciter notat, quod ad epidicticas orationes pertinet, vix ullo modo discrepans a vi adiectivi ἐπιδεικτικός: velut saepissime legitur ἡ σοφιστικὴ ῥητορική, i. e. ea pars rhetoricae, quae versatur in componendis laudationibus et vituperationibus seu in iisdem ex tempore dicendis, fortasse etiam verarum causarum imitationibus (cf. supra p. 221), id quod praeter alios his invenitur locis: p. 12, 13. 98, 14. 120, 11. 122, 30. 245, 7 (disiungitur apertis verbis ἡ πολιτικὴ et ἡ σοφιστικὴ p. 50, 26. 53, 26. 245, 7. 283, 3). Etiam crebrior is usus est dicendi, quo omisso substantivo ῥητορικὴ solum adiectivum ponitur ἡ σοφιστική, eadem vi praeditum, velut p. 47, 25. 32. 30, 17. 39, 31. 42, 14. 50, 30. 51, 18. 77, 14. 29. Paulo aliter locutio ἡ σοφιστικὴ p. 46, 5. 135, 42. 10, 5. 41, 4. 48, 10. 26. 50, 2. 57, 14. 68, 22. 137, 36, ubi suppleto potius [1]) substantivo τέχνη disciplina sophistarum, quae est de epidicticis nec non civilibus orationibus, intellegenda est. Eadem ratione, qua dicitur ἡ σοφιστικὴ ῥητορική, interpretandum est τὸ σοφιστικὸν γένος λόγων p. 222, 7 sive τὸ σοφιστικὸν εἶδος p. 222, 20, i. e. epidicticum genus orationum, et τὸ σοφιστικὸν μέρος (sc. τῆς ῥητορικῆς), h. e. epidicticum genus rhetoricae, p. 90, 33. Non inveni apud Philodemum locutionem σοφιστικὸς λόγος, id quod casui tribuo. Τὰ σοφιστικὰ πάντα ἐξειρίσκειν (disiungitur τὰ πολιτικά, cf. supra p. 157) legitur p. 210, 5, i. e. ea omnia, quae in laudationibus et vituperationibus de unaquaque re inveniri et dici possunt. Denique verbum σοφιστεύειν [2]) exstat p. 223, 11: τὰ ῥητορικὰ σοφιστεύειν, i. e. rhetoricae sophistarum in modum studere seu simpliciter epidicticum rhetoricae genus amplecti, p. 320,

1) Potes vero iure vel hic subaudire vocem ῥητορική, quippe quae technicam institutionem una contineat.

2) Non invenitur, ut ex silentio, quod in priore parte observavimus, colligere poteras, verbum huic respondens πολιτεύειν vel πολιτικεύεσθαι, quod ne apud Pollucem quidem exaratur IV 16. 17. Probantur igitur, quae egregius Phrynichi commentator Lobeckius dicit p. 764.

Digitized by Google

13, ubi *τὸ σοφιστεύειν* (epidicticum oratorem esse) opponitur *τῷ ῥητορεύειν ἐμπράκτως* (= *πολιτικῶς*), p. 361, 5, ubi *ἡ σοφιστεύουσα* (sc. *ῥητορική*, opp. *ἡ Περικλέους, Καλλισθένους καὶ Δημοσθένους ῥητορεία* p. 362, 14, i. e. *ἡ πολιτικὴ ῥητ.*) est epidictica rhetorica.

Sophistae ipsi, ne hoc praetermittamus, nonnullis locis paulo aliis nominibus appellantur. Nam *ῥητορικοὶ σοφισταὶ*[1]) vocantur p. 79, 23 sqq. 180, 20. 216, 19. 221, 13. 284, 3 e. a., et *οἱ ῥητορικοὶ* audiunt p. 39, 10. 192, 6. 221, 22. 86, 6 (atque hoc loco a Metrodoro, Koerte frgm. 20). Quod ut accurate statuerem, eo consilio operam dedi, ut, quod per se maxime consentaneum mihi videtur, etiam testimoniis ex ipso Philodemi dicendi usu sumptis firmarem. Nam si imaginem illius, ut ita dicam, genuini, quem initio descripsimus et in Platonis, Aristotelis, imprimis Isocratis scriptis invenimus, sophistae cum specie eius, qui apud Philodemum sophistae fert nomen, comparamus, patere mihi videtur notionem sophistae apud Philodemum angustiorem et finibus

1) Cf. *αἱ ῥητορικαὶ διατριβαί* p. 188, 9; de aliis nominibus v. supra p. 219 adn. 1. — Unus exstat locus, quo firmari videtur locutio *σοφιστὴς ῥήτωρ*, p. 130, 6; nam p. 362, 12 nescio an potius scribendum *τῶν ῥητόρων* [*τῶν*] *σοφιστικῶν*. — p. 137, 34 occurrit locutio *σοφισταὶ ῥητορικῶν λόγων*, quod ad propriam verbi *σοφίζεσθαι* vim nos relegat, sc. 'sapientem esse' (cf. infra p. 245 adn. 1) — *οἱ ῥητορικοὶ λόγοι* seu *ἄνδρες* et *οἱ οὐ ῥητορικοὶ λ.* vel *ἀ.* opponuntur p. 100, 16 et 94, 10 (orationes elaboratae ad artis regulas — non ita compositae). Indicia quaedam non desunt illius usus, quo *ῥήτωρ* et adi. *ῥητορικὸς* de practico oratore proprie valent, opposito sophista et adi. *σοφιστικός*, dico p. 88, 5 *μηδένα . . γενέσθαι . . ἐν τοσούτοις ῥήτορα ἱκανὸν ἀπό γε τῶν τεχνολογούντων*, p. 28, 2 ~ 4, ubi *ῥήτορες* et *σοφισταὶ* opponuntur, fortasse etiam p. 149, 5 *τοῖς ῥήτορσι, καὶ μάλιστα τοῖς σοφισταῖς*, p. 87, 26 *λόγων πολιτικῶν ἢ ῥητορικῶν τέχνας* (Metrod.). Plerumque hic verus orator audit *ὁ πολιτικός*, neque late patuisse hunc specialem vocis *ῥήτωρ* usum demonstratur locutionibus huius generis: *οἱ πραχτικοὶ τῶν ῥητόρων* (p. 366, 6) et *οἱ πολιτικοὶ τῶν ῥητόρων* (p. 213, 9 e. al.). Illud vero certum apud Philodemum vocem *ῥήτωρ*, significantem magistrum dicendi, voce *σοφιστὴς* paene prorsus loco motam esse. Observes quaeso vel in his, quod totus liber testatur, a ceteris rhetoribus non nihil discrepare Epicureorum technologiam.

artioribus circumscriptam esse. Ille enim sophista non solum rhetoricae, sed etiam (quod maius et vel proprium erat) omnis, quae ad vitae utilitatem spectat, scientiae magister erat, hic vero latiore illa et tamquam universali professione deposita non est, nisi epidicticarum orationum et artifex et praeceptor, non prorsus tantum neglecto civili dicendi genere. Iam inter sophistae nomen illo latiore et hoc angustiore sensu usurpatum quasi medium locum tenere et copulae instar mihi videtur esse, quam modo tetigimus, locutio ῥητορικὸς σοφιστής. Consentaneum enim linguarumque legibus accommodatum est, si putamus primum apposito adiectivo ῥητορικὸς latiorem vocis σοφιστὴς sensum restrictum esse, tum vero vel omisso hac determinatione, ut fere fit, vocem σοφιστὴς artiore vi adhiberi esse coeptam, qua apud Philodemum ubique praedita est.

Hunc vero, quem in Philodemi voluminibus constantem invenimus, dicendi usum non primi a. Chr. n. saeculi proprium, sed multo antiquiorem esse pro certo affirmo. Qua in re primum delego te ad ea, quae in priore tractatu dicenda fuerunt p. 153 sq. Epicurum enim eodem sensu hoc vocabulo usum esse cum ex huius ipsius definitione sophisticae supra (p. 216) laudata, tum ex tota indole Philodemi, scilicet Epicurei philosophi, apparet, qui communem huius familiae morem secutus non ibi solum, ubi magistri sive τῶν ἀνδρῶν nomina diserte apponit [1]), ex magistro pendet eiusque doctrinam fideliter servat — videas Philodemi verba p. 12, 18:

1) scil. in definienda sophistica p. 48, 31. 50, 33. 68, 12 (apud nos supra p. 216), cf. p. 77, 26. 65, 13. — De sophistis civilem artem iniuria sibi arrogantibus p. 32, 26 (apud nos p. 217 et 216). De sophistis enthymemata tractantibus p. 78, 15 (apud nos p. 218). De eorum disciplina in universum p. 32, 20 sq. (apud nos 221). Quibus nominibus propter scholasticam artis tractationem de iis Epicurus usus sit, Philodemus laudat p. 78, 2 sqq. Etiam exempla, quae afferuntur, plerumque iam ab Epicuro allata fuisse probabile est. De Philodemo severe tenente Epicuri doctrinam contra Hirzelium (quaest. I p. 171 sqq.) et Duentingium (de Metrodori Epicurei vita et scriptis Lips. 1870 p. 36 et p. 20) iure pugnavit Koerte l. l. p. 552—554.

Εἰ γὰρ Ἐπίκουρος καὶ Μητρόδωρος ἔτι δ' Ἕρμαρχος ἀποφαίνονται τέχνην ὑπάρχειν τὴν τοιαύτην, ὡς ἐν τοῖς ἑξῆς ὑπομνήσομεν, οἱ τούτοις ἀντιγράφοντες οὐ πάνυ τι μακρὰν τῆς τῶν πατραλοίων καταδίκης ἀφεστήκασιν —, sed etiam totam argumentationem ad Epicuri sententiam ac normam accurate accommodavit; hoc vero si facturus erat, id primum postulabatur, ut sophistae notionem, de qua tota fere est disputatio, eodem sensu adhiberet, quo ab Epicuro adhibitam eam esse sive per scholae continuationem sive per libros acceperat. Quod ne ita intellexeris, ut omnia vel singula, quae apud Philodemum sophistae propria comparent, ad aetatem Epicuri me transferre opineris: de notione sophistae sola iisque rebus, quae quasi eius speciem efficiunt, mihi res est.

Caput igitur huius disputationis et quasi summa haec est: Epicurus primus, quantum nobis licet videre, nomine *σοφιστὴς* proprie epidicticum oratorem simul docendae rhetoricae[1]) (atque imprimis epidicticae) munere fungentem appellavit.

1) Quoniam hic primum vox *σοφιστὴς* mere de rhetorico magistro usurpata occurrit, ilico par est ea testimonia huius usus afferri, quae certo tempori tribuere non licet:

etymol. magn. s. v.: *νῦν σοφιστὰς τοὺς διατριβῶν προϊσταμένους. οὕτω Ἀπολλώνιος ἐν ἐξηγήσει τῶν Ἡροδότου γλωσσῶν.*

Hesych. s. v. *σοφιστής· ἀπατεὼν διδάσκαλος πανοῦργος.*

Pollux IV 41 *σοφιστής· διδάσκαλος* cf. IV 17.

Photii lex. s. v.: *λέγεται δὲ σοφιστὴς καὶ ὁ διδάσκαλος . . . πᾶς τεχνίτης. καὶ ὁ τὸ λεκτικὸν ἠσκηκώς.*

Suidas s. v. = Photius.

Thom. mag. p. 342, 13 R: *καὶ σοφιστὴς ὁ ῥήτωρ . . . καὶ σοφιστὴς ὁ διδάσκαλος.*

gloss. Lat. II 435, 4 *σοφιστής·* disertor, sophista.

Thuc. schol. ad l. III 38, 7: *σοφιστάς· τοὺς ἐν τῇ συνηθείᾳ λεγομένους· τοὺς διδασκάλους τῶν ῥητορικῶν προβλημάτων.*

schol. Aphth. W. II 566, 3: *σοφιστὴς γὰρ ἦν τῶν φοιτητῶν ὁ Ἀφθόνιος, τὰ τῆς ῥητορικῆς τέχνης αὐτοῖς ἀναπτύσσων.*

schol. Hermog. W. V 560 *οἱ σοφιστεύσαντες· οἱ διδασκαλείων ῥητορικῶν προστάντες.*

ὑποθ. Isocr. or. XIII *καὶ πάλιν σοφιστὴν καλοῦσιν τὸν ῥήτορα τὸν διδάσκοντα τοὺς ῥητορικοὺς λόγους.*

Digitized by Google

Iam quod fert animus paulo longius progredi, facile ignosces. Ac profecto non nimis longe mihi videtur res repetere, qui deberi hunc dicendi usum coniciat studio illi artis vocabula seu inveniendi seu proprio quodam et a communi significatione alieno sensu usurpandi, quod inter veteres philosophorum sectas dubito an praeter stoicos nulli usitatius fuerit quam Epicureae (cf. Usen. Epic. prf. p. XXXVI sq.). Quae suspicio — certi enim quidquam dicere neque audeo et dici posse nego — eo potissimum commendatur, quod altera ex parte vox *σοφιστὴς* apud Epicureos de epidictico oratore et epidictico genere paene sola ac constanter adhibetur, tantum non prorsus excluso vocabulorum *ἐπίδειξις* et *παν-ηγυρικὸς* usu [1]), altera ex parte apud alios rhetores vel primi

1) Ne temere dixisse videar, habes exempla: *περὶ λογογραφίας καὶ ἐπιδείξεις τέχνη ἡ σοφιστική* p. 48, 28. 69, 24. 122, 32. *λόγους γράφειν καὶ ἐπιδείξεις ποιεῖσθαι* p. 47, 20. 50, 4. *ἐν ταῖς δείξεσι* (verba Epicuri) p. 32, 31. *διὰ δυνάμεως ἐπίδειξιν* p. 217, 14. *ῥητορεύειν πρὸς ἐπίδειξιν* p. 225, 9. — *τοῦ ἐπιδεικτικοῦ μέρους τῆς ῥητορικῆς* falso scriptum est a Sudh. p. 108, 40, ubi omnino desideratur *πολιτικοῦ* et iure suppletur a viro docto I. ab Arnim (de restit. Philodemi de rhet. lib. II, Rostochi 1893, p. 11); idem pro voce *ἐπιδεικτικὸν* p. 106, 40 a Sudhausio non recte substituta scribit *πολειτικόν* (l. l. p. 11); ego volueram *ἔνπρακτον* propter litteram *ε* Sudhausio teste servatam.

οἱ παν-ηγυρικοὶ ῥήτορες (fortasse iidem cum sophistis) p. 44, 25. — *μήτε τὸ πολιτικὸν* (v. supra p. 158) *μήτε τὸ δικανικὸν μήτε τὸ παν-ηγυρικὸν μέρος* p. 92, 18. 93, 20. 27. 98, 18 dictum haud dubie est ex adversarii mente eiusque ipsis verbis servatis; vix aliter iudicandum de p. 100, 20 (v. ab Arnim p. 7) *τοὺς παν-ηγυρικοὺς καὶ τῆς τέχνης μετέχοντας τῶν οὐδὲν μετεσχηκότων.* — p. 102, 20 sqq. iniuria Sudhausium ut duas diversas rhetoricae partes *τὴν σοφιστικὴν* et *τὴν παν-ηγυρικὴν ῥητορικὴν* disiunxisse et ego intellexeram (scribere volebam *ἢ τὴν παν-ηγυρικὴν* aut pro *παν-ηγ.* supplere *δικανικήν*, cf. locos supra laud. p. 158) et intellexisse nunc video v. d. ab Arnim (l. l. p. 9), qui apte ita has lineolas sanare mihi videtur: *ἀναμφιλέκτως γὰρ δὴ παρίστησιν ἐλεγχόμενον ὁ Ἐπίκουρος τὸν νέον ἐκεῖνον, ἐκ μελέτης ῥητορικῆς διττὴν δύναμιν ἐπαγγελλόμενον περιποιήσασθαι, τὴν παν-ηγυρικὴν καὶ τὴν πολειτικήν.* Itaque etiam hic ex adversarii sententia vox *παν-ηγ.* dicta est. Ex locis nimis laceratis p. 3, 6. 94, 13. 283, 16. 285, 8 nil lucramur. Nequit igitur probari ab ipsis Epicureis technice tertium genus vocatum esse *παν-ηγυρικόν.* Nihilo tamen minus tertii generis *παν-ηγυρικοῦ* appellati antiquiora his testimonia ignoro.

Digitized by Google

a. Chr. n. saeculi, i. e. aequales Philodemi, non nisi pauca exempla huius usus inveniuntur: unde magna probabilitate concludimus quasi propriam quandam et gentiliciam Epicureorum possessionem ab initio hanc fuisse.

Nam ut missum faciamus tandem Philodemum, non tam inutilem scriptorem quam Christio visus est, si tertii iam et secundi a. Chr. n. saeculorum rhetorica studia perlustramus, huius termini ne vestigia quidem valemus indagare; quod quidem non minus inde repetendum videtur, quod his temporibus rhetoricae technica tractatio multo minus quam antea floruit, quam ex eo, quod eorum, qui aliquid in hac disciplina praestiterunt, tenuissima tantum notitia ad nos pervenit. Ex peripateticis philosophis, qui 'studio quoque se quodam oratorio iactant' teste Quintiliano (inst. XII 2, 25), praeter Theophrastum, Demetrium Phalereum, Eudemum, Hieronymum, Critolaum vix nomina virorum rhetoricae excolendae studiosorum tenemus; ac ne illorum quidem fragmenta de sophistae notione rhetoricae technologiae inserta produnt quidquam. Neque est veri simile a magistri usu eos discessisse, cuius terminos a plerisque posteriorum rhetorum vel non peripateticorum acceptos esse satis notum est, quamvis pauci rhetoricam Aristotelis sive laudent sive adierint sive interiorem eius notitiam prae se ferant, excepto Halicarnassensi. Asiaticos rhetores diligenter exercitasse epidicticum et iudiciale genus non minus constat quam neglexisse technica studia. Porro quae iis adversata est, Rhodiorum, quam ferimus, schola, singula si spectamus, tam altis obtegitur tenebris, ut qui apud eos fuerit huius vocis usus ignorare nos nemo aeque possit mirari. Stoicos solos, ut grammaticae ita rhetoricae quoque tractandae et excolendae acrius studuisse in dies magis magisque intellegimus, quorum doctrinae qui imprimis nisus est, Hermagoram dico, tantum

Denique vox ἐγκωμιαστικός, qua tertium genus stoicos primos significasse dicunt Volkm. Rhet.² p. 21 et Striller l. l. p. 31, in his voluminibus mihi non occurrit.

Digitized by Google

ex Aurelii Augustini et Chirii Fortunatiani nec non — Rhodiorum admixtione segregata — auctoris ad Herennium et Ciceronis de inventione libris cognoscere possumus. Sed quoquo modo eorum perscrutatus sum opera, nihil ex iis ad nostram rem lucri me fecisse confiteor. Immo spreta voce σοφιστικὸς Chirius (Halm p. 81, 12) dicit: 'genera civilium quaestionum tria sunt, demonstrativum, deliberativum, iudiciale', ut si modo fideliter fontem reddidit, ἐπιδεικτικὸν tertium genus ab Hermagora appellatum esse nemo infitias sit iturus [1]); quod firmatur iis, quae apud Chirium sequuntur, verbis: 'hoc Graeci quid vocant? — ἐπιδεικτικὸν vel ἐγκωμιαστικόν', et p. 128, 5 Halm., ubi iterum occurrit 'genus demonstrativum'. Augustinus de generum distributione tacet. Auctor ad Herennium rhetoricae in enumerandis causarum generibus constanter utitur voce demonstrativus, nimirum his locis: I 2, 2. II 1, 1. III 1, 1. 6, 9, ubi tertium genus ad Aristotelis exemplum dividitur in laudem et vituperationem; adiectiva laudativus vel ostentativus ab eius arte prorsus aliena sunt. Neque aliter Tullius in libris de inventione Aristotelis auctoritate usus vocabulum demonstrativus usurpat I 5, 7. 6, 8. II 4, 12. 51, 155. 156: intellegimus ergo Hermagorae et stoicorum technologiam, quantum de iis nunc opinari licet, vocem σοφιστικὸς ad nuncupandum tertium causarum genus prorsus respuisse.

Nihilo tamen minus in Cicerone, quem non auditum in hac quaestione praeterire fas non est, aliquanto diutius morari conducet. Is enim — quod nihil ad nos — non solum ita so-

1) Verumtamen Sopater W. IV 63 ὁ μὲν Ἑρμαγόρας οὕτω διαιρεῖ· ἔστι τι γένος λογικὴ ἐπιστήμη, εἶδος δὲ αὐτῆς ἡ ῥητορική. ὅλον δὲ τῆς ῥητορικῆς τὸ δικανικὸν καὶ συμβουλευτικὸν καὶ πανηγυρικόν, et Laert. Diog. VII 42 τὴν μὲν ῥητορικὴν αὐτὴν εἶναι λέγουσι τριμερῆ· τὸ μὲν γὰρ αὐτῆς εἶναι συμβουλευτικόν, τὸ δὲ δικανικόν, τὸ δὲ ἐγκωμιαστικόν. Utrius auctoritatem tali in re praeferas, iure potes haesitare. Generum ordinem, quod sciam, rectius exhibet Sopater technicus homo. Vides Volkmanni et Strilleri coniectura (cf. supra p. 230 adn.), qua terminum ἐγκωμιαστικὸς confidenter stoicis vindicant, quam lubrico nitatur fundamento in tanto auctorum, quos laudavimus, dissensu.

Digitized by Google

phistarum facit mentionem, ut sint, qui ostentationis aut quaestus causa philosophentur (acad. pr. II 23, 72), qui Socratis dialecticam disputandi rationem aspernati scholam quasi perpetuo sermone explicent (de fin II 1, 1), qui de dis cum dubitatione loquantur (de nat. d. I 23, 63), qui a Socrate in disputationibus per ironiam illudantur (de fin. II 1, 2. Brut. 85, 292), sed etiam veteres doctores auctoresque dicendi eosque simul omnium paene rerum scientia instructos (de or. III 32, 126. 130) vel magistros dicendi primos (Brut. 8, 30) eos inducit. Disiunctos autem consulto ab his, ut clarius eorum natura perspiciatur, iam afferam nonnullos locos, quibus si non eadem atque apud Epicureos vocis *σοφιστὴς* vis invenitur, certe illa optime mihi videtur illustrari et quasi pluribus exponi. In oratore igitur (11, 37) haec leguntur: ‘Sed quoniam plura sunt orationum genera eaque diversa neque in unam formam cadunt omnia: laudationum [scriptionum et historiarum] et talium suasionum, qualem Isocrates fecit panegyricum multique alii, qui sunt nominati sophistae, reliquarumque rerum formam, quae absunt a forensi contentione eiusque totius generis, quod Graece *ἐπιδεικτικὸν* nominatur, quod quasi ad inspiciendum delectationis causa comparatum est, non complectar hoc tempore’. Quibuscum, intercedentibus sententiis non neglectis, si composueris verba c. 13, 42: ‘dulce igitur orationis genus et solutum et effluens, sententiis argutum, verbis sonans est in illo epidictico genere, quod diximus proprium sophistarum, pompae quam pugnae aptius, gymnasiis et palaestrae dicatum, spretum et pulsum foro’ — intelleges apte adumbrari his verbis Epicureorum illum morem, quo is potissimum proprie *σοφιστὴς* appellabatur, qui non forensi, sed epidicticae rhetoricae operam navabat. Ad hunc locum Cicero nos remittit in eiusdem libri c. 19, 65, ubi ab eloquentia oratoria, nervis atque aculeis forensibus praedita ‘similitudinem imprimis sophistarum’ distinguendam esse dicit, quippe qui omnes eosdem flores, quos adhibeat orator in causis, persequi velit e. q. s.; quibus expositis c. 20, 68 ita rem expedit: ‘se-

Digitized by Google

iunctus igitur orator ab eloquentia sophistarum.' Iterum intellegis sophistam ita commemorari, ut repraesentet genus epidicticorum oratorum 'non persuadere ita quam delectare sibi proponentium' (or. 19, 65). Neque aliter res se habet or. 27, 96, quem locum addidisse sufficiat: 'est enim quoddam insigne et florens orationis, pictum et expolitum genus, in quo omnes verborum, omnes sententiarum illigantur lepores. Hoc totum e sophistarum fontibus defluxit in forum'. Haec de Tullio.[1])

Iam ea, quam ingressi sumus, via procedentes ad id temporis devenimus, quo iterum uberiora praesto sunt rhetorum aliorumque, qui in censum possunt venire, auctorum scripta. Eius autem, quam tractamus, notionis non nisi pauca proximis temporibus nobis se obtulerunt testimonia, quod non spero nostra factum esse neglegentia; nihilo tamen minus satis multa, ut Epicureorum, quem demonstravimus, dicendi usum continuatum esse eluceat.

Ac Strabo quidem (IV p. 181) sua ipsius aetate plerosque, qui se convertebant *πρὸς τὸ λέγειν καὶ φιλοσοφεῖν*, Massiliam, non Athenas adiisse narrat, quibus verbis haec addit: *σοφιστὰς γοῦν ὑποδέχονται καὶ τοὺς μὲν ἰδίᾳ, τοὺς δὲ κοινῇ μισθοῦσι, καθάπερ καὶ ἰατρούς*, unde apparet *σοφιστὰς* esse meros rhetoricae professores. Eiusdem alter adiciendus locus (XIII p. 625), ubi de Dionysio Attico aequali, rhetore Apollodoreo, dicit: *καὶ γὰρ σοφιστὴς ἦν ἱκανὸς καὶ συγγραφεὺς καὶ λογογράφος*, i. e. epidicticae rhetoricae artifex et magister, rerum scriptor, iudicialibus orationibus conscribendis occupatus. *Σοφιστεύειν τὰ ῥητορικὰ* legitur l. XIII p. 614.

Porro apud Dionysium, qui hac de re dedita opera

1) Suidae verba *Θεόδωρος Γαδαρεύς· σοφιστής, ἀπὸ δούλων, διδάσκαλος γεγονὼς Τιβερίου Καίσαρος· ἐπεὶ δὲ συνεχρίθη περὶ σοφιστικῆς ἀγωνισάμενος Ποτάμωνι καὶ Ἀντιπάτρῳ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ* et *Διονύσιος Ἀλεξανδρεύς, ὃς ἐσοφίστευσεν ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Πομπηίου τοῦ μεγάλου* de huius temporis usu non licet afferre loco certi testimonii, quia, quocunque usus est fonte, posterioris aetatis consuetudinem eum repraesentare obici potest.

Digitized by Google

nobis ita fuit consulendus, ut omnes locos, quibus nostra notio invenitur, examinaremus [1]), fortasse ad idem technicorum et rhetoricis studiis deditorum hominum genus referenda est sophistarum haec commemoratio (p. 939, 3 R): *ἐπιχειροῦσι δέ τινες οὐκ ἄδοξοι σοφισταὶ λέγειν, ὅτι τοῖς μὲν πρὸς τὰς ὀχλικὰς ἐντεύξεις παρεσκευασμένοις καὶ δίκαια λέγουσιν οὐκ ἔστιν ἐπιτήδειος οἵτος ὁ χαρακτήρ* (scil. Thucydidis genus dicendi), *τοῖς δὲ τὰς ἱστορικὰς πραγματείας ἐκφέρουσι . . . προσήκει.* Ceteros, quibus haec notio apud Helicarnassensem exstat, locos si perlustramus, primum de illis vulgo appellatis sophistis hoc nomen usurpat, Gorgiam dico et Protagoram, p. 536, 3: *πεφυρμένην τε παραλαβὼν (Ἰσοκράτης) τὴν ἄσκησιν τῶν λόγων ὑπὸ τῶν περὶ Γοργίαν καὶ Πρωταγόραν σοφιστῶν πρῶτος ἐχώρησεν ἀπὸ τῶν ἐριστικῶν τε καὶ φυσικῶν ἐπὶ τοὺς πολιτικούς,* quo in usu nihil est notabile, quamquam ut rhetoricae potissimum studiosi hi viri laudantur. Eiusdem generis est p. 535, 14, qui locus partim ex Isocratis oratione XII 11 transscriptus est. Ac ne illud quidem mirum, quod in libro *π. συνθ. ὀν.* (p. 404 Schaef.) haec dicit: *τῶν τότε ἀνθρώπων οὐ γραπτοῖς, ἀλλὰ γλυπτοῖς καὶ τορευτοῖς ἐοικότας ἐκφερόντων λόγους, λέγω δὲ Ἰσοκράτους καὶ Πλάτωνος τῶν σοφιστῶν* [2]), ubi quidem perperam Wolfius scribi voluit *Πλάτωνος καὶ τῶν σοφιστῶν*, parum cognita profecto huius notionis vi et usu. Explicatur enim vox *σοφιστὴς* Dionysii ipsius verbis, quae his respondent in libro de Dem. p. 1112,

1) Artis rhetoricae ne capp. VIII, IX, X, XI quidem hoc loco respicere voluimus, quae ultimis, quae hac de re innotuerunt, iudiciis Dionysio tributa cur a nobis ei abiudicentur iure postulaveris, ut argumentis demonstremus. Quod ne molestus sim hoc loco, in appendice praestare malui.

2) Praeter hunc locum a Dionysio semper *φιλόσοφος* Plato appellatur; Isocratis studium maxime nostro probatum vocatur plerumque *φιλοσοφία* (p. 558, 5. 555, 1. 549, 2. cf. 543, 14. 537, 2), Isocratis in modum hac voce adhibita. Ceterum homini Batavo I. van der Vliet, qui venatur egregio profecto cum fructu emblemata in Dionysii campo, eicere verba *τῶν σοφιστῶν* libuit in stud. crit. in Dion. Hal. opera rhet. Lugd. Bat. 1874.

Digitized by Google

11 R: *ὁρῶν γε δὴ τοὺς θαυμαζομένους ἐπὶ σοφίᾳ καὶ κρατίστων λόγων ποιητὰς νομιζομένους, Ἰσοκράτην καὶ Πλάτωνα* (cf. p. 535, 3. 10 et p. 962, 7, manifesto suppleta a Sadéeo l. l. p. 219 sq.). — Paulo aliter mihi videtur iudicandum de iis locis libri *π. συνθ. ὀν.* c. XVIII, quibus constanter Hegesias [1]) nuncupatur *σοφιστὴς* (p. 246. 248. 250. 254 Sch.): hos enim ratione habita sententiarum Dionysianarum nexus recordatusque loci Philodemi vol. rhet. p. 180, 17 sqq. Sudh. (a nobis exscripti p. 224 adn. 3), non mihi videor artificiosius interpretari, si illam vim voci *σοφιστὴς* subesse puto, qua de rhetore epidicticas orationes, i. e. sententiis argutas, verbis sōnantes, flosculis ornamentisque adspersas elaborante proprie usurpatur (cf. infra p. 241). Non igitur praeter rationem dicendi illum morem Philodemo usitatissimum etiam Dionysio adscribimus, quem usum in Dionysii technologiam transiisse non est mirum, quia eum diligenter in libris cum Epicureorum rhetorum tum aliorum versatum esse nemo ibit infitias; nec non alia exempla mox huic addemus. Denique adiectivum *σοφιστικὸς* argutuli vim habet atque spinosi p. 929, 1 R, ubi respiciens Thucydideam quandam quaesitam verborum interpretationem haec Dionysius dicit: *τά τε γὰρ φρονήματα ψυχρότερά ἐστι καὶ τῆς Γοργίου προαιρέσεως μᾶλλον οἰκειότερα, ἥ τε τῶν ὀνομάτων ἐξήγησις ἀμφότερον, σοφιστικὴ καὶ ἀπειρόκαλος.* Duas autem alias locutiones, nimirum p. 1095, 6 R: *τὸ σοφιστικοῦ λήρου μεσιὸν ἐγκώμιον εἰς Παυσανίαν* et p. 660, 13 R: *τὸ ἠλίθιον καὶ σοφιστικὸν . . . τὸ πλεῖστον ἀπέχον τῶν Δεινάρχου χαρακτήρων*, satisfacere mihi videor Dionysio, si ita expedio, ut a garrulis illis ineptiarumque plenis laudatoribus et vituperatoribus, quos Philodemus proprie *σο-*

1) E. Rohde, qui in mus. Rhen. vol. XLI p. 170 sqq. maxima cum probabilitate exposuit de ratione inter Asiaticos rhetores et sophisticam eloquentiam intercedente, iure vel hunc nominis usum argumenti loco poterat afferre, si modo simul id monebat posteriorum sophistarum nomen non subito ex mortuis revocatum, sed semper vivum fuisse post Epicuri tempora. Sunt enim, ut uno nomine nuncupantur, ita etiam — in universum si spectas — unius generis Hegesias et alteri sophistae. De his rebus in fine libelli paulo plura addenda sunt p. 260 sqq.

Digitized by Google

φισιὰς appellat, explicationem repetam, praesertim cum de laudativa potissimum oratione priore loco sermo sit. Quanti vero vel Philodemus horum sophistarum hariolationes ac nugas faciat, intelleges ex eius verbis p. 215, 18 sqq. et 221, 19—24 Sudh.

Iisdem temporibus vel paulo inferioribus nomina σοφιστοῦ et ῥήτορος, scilicet rhetoris artificiosis orationibus studentis, promiscue adhibita esse nescio an inde liceat concludere, quod Theon in progymnasmatis semel (Sp. II 97, 18. W. I 203) Isocrati nomen tribuit sophistae — quod Philodemo usitatissimum esse vidimus —, cum quattuor locis (Sp. II 99, 20. 100, 14. 101, 15. 102, 1 = W I 207. 209. 210. 211) ῥήτορος nomine eum appellet [1]) (cf. supra p. 224 adn. 1).

Huic addendus ilico auctor libelli περὶ ὕψους, quem his temporibus scripsisse accurate re perpensata etiam ego confido. Is enim de eodem Isocrate panegyrici artifice his utitur verbis (c. IV 2 p. 7, 9 V): θαυμαστή γε τοῦ Μακεδόνος (Alexandri) ἡ πρὸς τὸν σοφιστὴν σύγκρισις. Iam igitur si σοφιστὴν acerbe dictum esse putemus pro rhetore eoque epidictico dicendi genere uso, non mediocriter adiuvamur alio quodam eiusdem anonymi loco, quo de figuris in oratione adhibendis locutus haec addit (c. XXIII 4 p. 39, 22 V): οὐ μέντοι δεῖ ποιεῖν αὐτὸ ἐπ' ἄλλων εἰ μὴ ἐφ' ὧν δέχεται τὰ ὑποκείμενα αὔξησιν ἢ πληθὺν ἢ ὑπερβολὴν ἢ πάθος, ἔν τι τούτων ἢ καὶ πλείονα, ἐπεί τοι τὸ πανταχοῦ κώδωνας ἐξῆφθαι λίαν σοφιστικόν. Etenim procul dubio vertendum est: nimis comptum, distinctum, efflatum, quod proprium esse epidicticorum illorum rhetorum a Philodemo technice sophistarum nomine praeditorum supra vidimus.

Iam appropinquamus ei aetati, qua genus illud hominum viguit vel potius vigere coepit, quod proprie nos more solito alterum sive posterius sophistarum genus nominare consuevimus, cuius, perversa illa Philostrati de Aeschine sententia ne repugnante quidem Lemnio seposita, princeps quasi et auctor exstitit Nicetes Smyrnaeus, Neronis aequalis.

1) Hegesiam, quem a Dionysio sophistam vocatum esse modo diximus, ῥήτορα nominat Theon Sp. II 71, 11. W. I 169.

Digitized by Google

Ac prima quidem nobis est quaestio, quo tempore de his potissimum nomen sophistarum usurpari coeptum sit. Quod inquirentibus, quia Nicetae, Isaei, Scopeliani scripta non exstant tacentque ceteri aequales, imprimis nobis adeundus est Dio Chrysostomus. Cuius subsidiis adiuti id possumus pro certo dicere iam ipsa primi saeculi altera parte hos homines sophistas appellatos fuisse. Quod testimoniis firmandum:

Dio dicit in or. 56 p. 223, 16 D: *οἱ μὲν οὖν χρημάτων ἢ γένους ἐπιτυχόντες ἢ τινος τῶν τοιούτων ἢ σώματος ἢ διανοίας ἢ λαλιὰν γοῦν περιποιησάμενοι, καθάπερ ἐπτερωμένοι, μόνον οὐ κατ᾽ ἄστρων φέρονται, δημαγωγοί τε καὶ ξεναγωγοὶ καὶ σοφισταὶ λεγόμενοι, δήμους καὶ σατράπας καὶ μαθητὰς θηρεύοντες*, quam disiunctionem iterum habes or. 78 p. 279, 12 D: *οἵους πολλοὺς ἰδεῖν ἔστι τῶν οἰομένων εἶναι μακαρίων, ξεναγωγούς τινας καὶ δημαγωγοὺς καὶ σοφιστάς, ἐν θεάτροις καὶ παρὰ τοῖς μαθηταῖς καὶ κατὰ σκηνὰς ἐντὸς στρατοπέδου μεγαλαυχουμένους*· Porro in or. 19 p. 287, 25 D haec exstant: *ἐπεὶ καὶ νῦν ταὐτὸ τοῦτο πάσχω πολλάκις, ἐπειδὰν εἰσαφίκωμαι σοφιστοῦ, διὰ τὴν προσοῦσάν μοι ἀκρασίαν περὶ τοὺς λόγους καὶ μετὰ τοιούτων συναγελάζομαι θρεμμάτων* (qualia Orpheum sectata esse modo facete dixit), *ὡραίων καὶ καλῶν, ἄλλως δὲ θορυβούντων καὶ σκιρτᾶν προθυμουμένων. τοῦτο δὲ πέπονθα πρὸς τοὺς σοφιστάς τε καὶ ῥήτορας ἅπαντας σχεδόν*. Quibus addam or. 35 p. 41, 31 D: *δοκεῖ δέ μοι καὶ τὸ τῶν σοφιστῶν γένος ἐντεῦθεν αὔξεσθαι ποθεν, ἐπειδὰν πολλοὶ νεανίσκοι σχολὴν ἄγοντες ἕνα θαυμάζωσι πηδῶντες, καθάπερ αἱ Βάκχαι περὶ τὸν Διόνυσον* et or. 12 p. 214, 22 D: *πολλοὺς σοφιστὰς δόξῃ καὶ μαθηταῖς ἑαιρομένους οἷον πτεροῖς*. Iam licet supersedere pluribus locis [1]) exscribendis; satis enim vel hinc mihi videtur effici sophistarum nomen de iis esse in usu, qui orationum ostentatione superbientes discipulorum et auditorum

1) velut or. 4 p. 88, 28. or. 32 p. 413, 14 infra. or. 6 p. 99, 30. or. 35 p 42, 9; cf. praeterea or. 71 p. 241, 26 et or. 68 p. 233, 6.

Digitized by Google

quam possunt maximum sive domi[1]) sive in publicis theatris apud se numerum contrahere student, quorum plausu immodicoque clamore gloriam sibi concilient: hi vero sunt, quos alteram sophistarum familiam antiquitus nuncupari nemo nescit. Sunt igitur, ut breviter omnia complectar, epidictici oratores, quod ita intellegendum, ut non solum meras laudationes et vituperationes eorum esse putemus, sed simul comprehendantur illae omnes orationes, quae ex parte (cf. Quintil. inst. III 7, 1 sq.) negotiis vitaeque utilitati serviebant vel servire videbantur, velut *λόγος ἐντευκτικὸς πρεσβευτικὸς προσφωνηματικὸς πολεμαρχικὸς*, praecipue *ἐπιτάφιος*.

Iidem interdum appellantur simpliciter *ῥήτορες*[2]), velut

1) cf. Himer. p. 82, 31 Duebn., ubi *ἡ ἔνδον ἐν τοῖς ἑταίροις* et *ἡ δημοσία ἐπίδειξις* opponuntur, ibid. p. 84, 28—30 *τὰ μεγάλα θέατρα — τὸ μικρὸν θέατρον*, Eunap. v. p. 483, 11 ed. Boiss. a. 1878. Iniuria Bernhardy, Grundr. d. gr. Litt. I p. 595, dicit, apud Dionem quae commemoretur, sophisticam non esse nisi scholasticam declamationem: refellitur exemplo supra laudato or. 78 p. 279, 13 D et loco notabili or. 8 p. 145, 16 D: *τότε ἦν περὶ τὸν νεὼν τοῦ Ποσειδῶνος ἀκοὴν πολλῶν μὲν σοφιστῶν κακοδαιμόνων βοώντων καὶ λοιδορουμένων ἀλλήλοις καὶ τῶν λεγομένων μαθητῶν ἄλλον ἄλλῳ μαχομένων κτλ.*

2) Quaestio de vocibus *σοφιστὴς* et *ῥήτωρ* sive promiscue sive distincte usurpatis ita mihi videtur diiudicanda: Quandocunque voce *σοφιστὴς* epidicticus orator nuncupatus est, etiam vocem *ῥήτωρ* veteres promiscue cum ea adhibuerunt. Interdum vero etiam specialis quaedam vis adiungitur voci *ῥήτωρ*, qua civilem vel practicum oratorem notat, oppositum epidictico. Cuius usus exempla apud singulos scriptores attulimus; iuvat digito ea breviter monstrasse: apud Philodemum p. 226 adn. 1, Dionem p. 239, Plutarchum mor. p. 131 A et vita Aem. Pauli c. 6, apud Philostratum v. soph. I 21, 5. 17, 4. 21, 3 (*ῥητορικοὶ τῶν λόγων*, scil. iudiciales), Longinum p. 254, Menandrum p. 254, Themistium p. 377, 11 Dind. — cf. etiam infra p. 247 n. 2.

Isocrates, quod hic nolo omittere, saepius angustiore et speciali sensu *ῥήτορας* vocat solos *τοὺς ἐν τῷ πλήθει λέγειν δυναμένους* (or. III 8 = XV 256) vel *τοὺς ἐπὶ τὸ βῆμα παριόντας* (XII 11. 12 ~ 15. ep. VIII 7. 8) opponitque iis se ipsum (ibid.) vel *τούτους, οἵτινες ἂν αὐτοὶ πρὸς ἑαυτοὺς ἄριστα διαλεχθῶσι* (III 8) vel *τοὺς ἐν τοῖς ἰδίοις συλλόγοις λογοποιεῖν δυναμένους* (XV 136). Opponitur igitur *ῥητορεύεσθαι* et *γεγράφθαι* V 25.

Digitized by Google

supra exaravimus Dionis verba πρὸς τοὺς σοφιστάς τε καὶ ῥήτορας (or. 19 p. 287, 31), ubi vocem ῥήτορας non additam esse nisi ubertatis causa liquet. Idemque testatur or. 32 p. 413, 11: ἐγὼ δὲ τούτων ἐμνήσθην οὔτε ὑμᾶς ἐπαίρων οὔτε τοῖς συνήθως ὑμνοῦσιν αὐτὰ ῥήτορσιν ἢ ποιηταῖς παραβάλλων ἐμαυτόν. δεινοὶ γὰρ ἐκεῖνοι καὶ μεγάλοι σοφισταί. Neque vero desunt loci, quibus vox ῥήτωρ a voce σοφιστὴς ita disiungi videtur, ut illa ad oratorem non in palaestra neque in theatris, sed in veritate causarum iudiciorumque certamine (in iis enim civilis oratoris vis imperatorum temporibus plurimum habebat loci, exstincta paene verarum contionum consuetudine) versantem referenda sit, velut Dion. or. 12 p. 217, 24 D: ὑπισχνουμένου οὔτε μαντικὴν οὔτε σοφιστικήν, ἀλλ' οὐδὲ ῥητορικήν τινα ἢ κολακευτικὴν δύναμιν (cf. or. 43 p. 110, 30 οὐ γάρ εἰμι ῥήτωρ), neque obscurius or. 69 p. 235, 16 ∾ 21 ∾ p. 236, 14 οἱ ὅπως δεινοὶ δόξουσι περὶ τὸ εἰπεῖν ἐν δήμῳ ἢ δικαστηρίῳ τὴν πᾶσαν σπουδὴν ἔχοντες vocantur ῥήτορες, item or. 80 p. 288, 13.

Alterum vero in sophistae natura definienda, qualis quidem his temporibus comparet, non est neglegendum: etenim hi quos propter epidicticarum orationum studium sophistas esse appellatos demonstravimus, simul docendi munere funguntur, velut ipsum gregis ducem, Nicetam, magistrum fuisse Philostratus, locupletissimus testis, tradit v. s. I 21, 3 et Dionem praeceptorem Phavorini fuisse certum est ex Philostr. v. s. I 8, 2. Quas scholas cum vel ab imperatoribus Romanis Athenis et Romae postea in certam quandam formam redactas publiceque administratas esse nemo nesciat, satis habeo demonstrasse etiam illos, quos ferimus, primos auctores huius familiae docendi munere functos esse parcoque testimoniis de singulis adscribendis, quae facile ex unaquaque Philostratearum vitarum promuntur. Proprium autem maioris horum praeceptorum partis est, quod minus regulis docendis, quam suis

Usui non est accommodata explicatio schol. ad Plat. Phaedr. p. 258 C: λογογράφους ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ τοὺς ἐπὶ μισθῷ λόγους γράφοντας . . . ῥήτορας δὲ τοὺς δι' ἑαυτῶν λέγοντας.

Digitized by Google

exemplis propositis ad facultatem dicendi discipulos perducebant[1]), quamquam ne eorum quidem desideramus copiam, qui technicos libros componerent.[2]) Hanc disciplinam rhetoricam si non apud omnes, certe apud multos etiam ad iudiciale genus — deliberativum enim paene evanuisse supra monuimus, quia ipso sophistico maximam partem haustum erat — spectasse satis firmatur exemplis Nicetae (Philostr. v. s. I 19, 2), Scopeliani (ibid. I 21, 5 med.), Ptolemaei (ibid. II 15, 1), Apollonii (ibid. II 20, 1), Heliodori (ibid. II 32 extr.), Damiani (ibid. II 23, 4), Philostrati (ibid. II 33, 4).

Certum igitur est, ut in nostrum usum quasi calculum ponamus, iisdem temporibus, quibus et rerum publicarum condicione et ingeniorum indole et impetu quodam aucti oratores epidictici simul docendi partibus susceptis quasi duces esse litterarum coeperunt, nomen sophistarum statim vulgo usitatum de iis fuisse.

Iam nostrum est, qua ratione apud ceteros auctores inde a Dione haec notio se offerat, demonstrare. Sed antequam hanc provinciam suscipiamus, ex usu mihi videtur quaerere, quid ipsis veteribus auctoribus proprium quasi et praecipuum visum sit, cur potissimum alicui nomen sophistae tribuendum censerent: ubique enim in tali notionis definitione adventicia secernenda sunt ab iis, quae sunt genuina quasi ac propria, si modo errorem fugere volumus. Atque ex hoc potissimum iudicio pendet tota interpretatio adiectivi *σοφιστικός*.

In hac disceptatione opportune obviam mihi venit Philostratus, quem, quia ex instituto de sophistis scripsit, vel ne-

1) Iam intellegis, cur Philostratus plerumque non *μαθητάς*. sed *ἀκροατὰς* dicat; item *ἀκροᾶσθαι* 'discipulum esse' II 21, 3. 25, 1. 26, 6; *ἀκρόασις* 'disciplina sophistica' II 21, 3. 26, 6. I 23, 1; *οὐκ ἀνήκοον εἶναί τινος* 'scholis alicuius uti' II 2. De similibus Epicureorum terminis cf. s. p. 219 adn. 1.

2) Hermogenes, Apsines (cf. Eunap. p. 482, 47 Boiss.), Herodes Atticus, Aristides, Lollianus; qui Hermogenem scholis interpretabantur, *σοφισταὶ* erant teste Doxop. W. VII 41 et Maximo Plan. W. V 227.

Digitized by Google

glecta paulo temporum ratione ut locupletissimum adiutorem hic non potui non vocare auxilio. Qui quamquam in prima operis parte, quae est de philosophis inter sophistas numeratis, ineptiis scatet, vel his ineptiis — ut fieri solet — luculentissime quid sibi sophistae proprium esse et tamquam eius naturam efficere videatur, patefacit. Dicit enim in fine praefationis libri de sophistarum vitis: *σοφιστὰς δὲ οἱ παλαιοὶ ἐπωνόμαζον οὐ μόνον τῶν ῥητόρων τοὺς ὑπερφωνοῦντάς τε καὶ λαμπρούς, ἀλλὰ καὶ τῶν φιλοσόφων τοὺς ξὺν εὑρολᾳ*[1] *ἑρμηνεύοντας*[2], quam iudicii quasi normam secutus singuli philosophi cur sophistis a se adscribantur, sedulo addit, velut I 1 *ἐνεγράφη τοῖς σοφισταῖς ἐπὶ τῷ κόσμῳ τῆς ἀπαγγελίας καὶ τῷ σχεδιάζειν εὖ*, I 2 *σοφιστὴς προσερρήθη πολυειδῶς ἔχων τοῦ λόγου*, I 4 *καὶ Καρνεάδης ἐν σοφισταῖς ἐγράφετο· φιλοσόφως μὲν γὰρ κατεσκεύαστο τὴν γνώμην, τὴν δὲ ἰσχὺν τῶν λόγων εἰς τὴν ἄγαν ἤλαυνε δεινότητα*, I 5 *σοφιστὴν προσρηθέντα, ἐπειδὴ λόγου ἰδέαν πανηγυρικὴν ἥρμοστο καὶ ποικίλην*, I 6 *Θεόμνηστον ἡ περιβολὴ τῶν λόγων ἐς τοὺς σοφιστὰς ἀπήνεγκεν* (fort. leg. *ἀνήνεγκεν*), I 8 *ὁμοίως καὶ Φαβωρῖνον τὸν φιλόσοφον ἡ εὐγλωττία ἐν σοφισταῖς ἐκήρυττεν*. Iam satis, credo, constat florente, picto, expolito, insigni, dulci, arguto, sonante sermone, ut brevis sim: ornato dicendi genere contineri proprietatem ac naturam sophistarum[3]; quo fit, ut, quod ad notionis nostrae rebus ipsis ac-

1) Haec *εὕροια* saepissime his sophistis tribuitur; audin' Iuvenalem (sat. III 74): 'sermo Promptus et Isaeo torrentior'?

2) Hinc pendet Thom. mag. p. 342 R s. v. *σοφίζομαι*: *ἐκάλουν δὲ οἱ παλαιοὶ σοφιστὰς καὶ τοὺς ἐννοίαις μὲν φιλοσόφοις χρωμένους, δι' εὐγλωττίαν δὲ σοφιστικὴν θαυμασθέντας*. cf. Synes. Dion. p. 35 P *ὅσοι φιλοσοφήσαντες διὰ τὴν εὐστομίαν ὑπὸ τῆς φήμης εἰς τοὺς σοφιστὰς ἀπηνέχθησαν* (*ἀνηνέχθησαν*?) . . . *λόγου δὲ ἰδέαν σοφιστικὴν ἡρμοσμένους . . . εἴ τις ἀξιοῖ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς φωνῆς σοφιστικὸν ἀγώνισμα οἴεσθαι* et ap. eundem p. 39 P *τέλος τὴν εὐφωνίαν τιθέμενος*.

3) Huic respondet abundantia significationum, quibus usus Philostratus hanc orationis sophisticae naturam notat; en florilegium: *εὐγένεια λόγου, εὕροια, εὐγλωττία, κόσμος τῆς ἀπαγγελίας, παραδοξολογία, ἰσχὺς καὶ δεινότης, ἰδέα πανηγυρικὴ καὶ πολυειδής, περιβολή, πνεῦμα, σεμνότης, ἡδονή, ὥρα ὀνομάτων, λαμπρότης διαφαινομένη, λαμπρός, ὑπερφρονῶν,*

Digitized by Google

commodatam explicationem attinet, secundi quasi ordinis putanda sint omnia reliqua illorum posteriorum sophistarum *ἰδιώματα* hic non necessaria, quae afferantur. Iam intellegimus, id quod fati quasi ludus videtur, quo modo accidat, ut Gorgias, qui quondam non sophista, sed *ῥήτωρ* dici voluit, a Philostrato (I 8, 4 et 9, 1) primus afferatur inter eos, quos *κυρίως προσρηθέντας σοφιστὰς* dicit. Tantam vox *σοφιστὴς* passa est mutationem. Atque adeo praevaluit in sophistae notione pulchritudinis orationis significatio, ut Gregorius Corinthius (saec. XII) perversa radicitus rerum veritate diceret (W. VII 1098, 15): *οἷον σοφιστάς φασι τοὺς εὕροιαν λόγου κεκτημένους κυρίως. καὶ ἔστι τοῦτο ἰδία διάνοια τοῦ πράγματος, εἶτα μετετέθη τὸ ὄνομα καὶ ἐπὶ τῶν ψευδολόγων καὶ ἐσήμανε διάφορον διάνοιαν τὸ σοφιστὴς ὄνομα, τουτέστι δύο· διαφόρους δέ, ὅταν τιθῆται ἐπὶ πλειόνων πραγμάτων. τὸ γὰρ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν τὰληθῆ διδασκόντων λέγεται· ἐν ἤθει δὲ, εἰ τυχὸν κατὰ εἰρωνείαν ἐρεῖς καὶ τοὺς ἀπατεῶντας καὶ παραλογιστὰς καὶ αὐτὸ τοῦτο φεναχιστὰς σοφιστάς*, quae omnia afferuntur a Gregorio loco metaphorae per ironiam (*ἤθους προσθήκην*) factae.

Quibus praemissis ilico demonstrare iuvabit, quae his temporibus in universum sit notio adiectivi *σοφιστικός*. Qua in re iterum proficiscamur a Philostrato, quippe qui inter omnes huius aetatis scriptores uberrimam exemplorum copiam praebeat; simulque fit, ut non dimidiatus apud nos incedat Lemnius. Huius autem subsidiis adiuti si in universum certum de adiectivi *σοφιστικὸς* significatione iudicium fecerimus, verius, qui sit usus apud technicos auctores ceterosque, qui passim hac voce utuntur, enucleabimus.

Ac primum quidem Philostratus adiectivum *σοφιστικὸς* adhibet loco substantivi *σοφιστής*, e. g. v. soph. I 19, 1 *ὁ δὲ ἀνὴρ οὗτος τοῖς μὲν δικανικοῖς ἀμείνων ἐδόκει τὸ δικανικά, τοῖς δὲ σοφιστικοῖς τὰ σοφιστικά* (cf. II 2 extr. *ἀποχρῶν καὶ τοῖς δι-*

ὑπερφωνῶν, πολυειδής, πότιμος, μεγάλως, ἡδύς, σοβαρός, ποιητικός, ποικίλος, περιττός, ἐπηνθισμένος, λεῖος, ἁβρός, θείως, θεοφόρητος, ὑπόβαχχος, διθυραμβώδης, μεγαλόφρων, μεγαλογνώμων.

Digitized by Google

κανικοῖς καὶ τοῖς ὑπερσοφιστεύουσιν). Tum vero id significat, quod sophistae proprium est, ut idem paene sit, quod ἐπιδεικτικόν, velut continuantur verba modo laudata (I 19, 1): τὸ μὲν γὰρ δικανικὸν σοφιστικῇ περιβολῇ ἐκόσμησεν, τὸ δὲ σοφιστικὸν κέντρῳ δικανικῷ ἐπέρρωσεν. Huius generis est locutio frequentissima: ἡ σοφιστικὴ ῥητορική (cf. init. libri), pro qua legitur omisso substantivo etiam ἡ σοφιστική (cf. praef.); λόγοι σοφιστικοί — quam locutionem ut desideraremus apud Philodemum, cuius in his ubique recorderis quaeso, casu factum est — saepius commemorantur: I 15, 4 λόγοι δ' αὐτοῦ δικανικοὶ μὲν πλείους — σοφιστικοὶ δὲ καὶ ἕτεροι μέν, σοφισικώτερος δὲ ὁ ὑπὲρ τῆς ὁμονοίας, item II 23, 3 ∾ 4 σοφ. et δικ. λόγοι disiunguntur, II 12, 2 τοὺς δὲ σοφιστικοὺς τῶν λόγων τόλμῃ μᾶλλον ἢ τέχνῃ ξυνέβαλλεν (disiunguntur οἱ κριτικοὶ λόγοι, iterum laudati II 33, 1). Huc pertinet etiam locus I 7, 1: ὁπόσα οὐχ ὑπὲρ μεγάλων ἐσπούδασται τῷ Δίωνι, μὴ μικρὰ ἡγώμεθα, ἀλλὰ σοφιστικά (sophistae convenientia)· σοφιστοῦ γὰρ τὸ καὶ ὑπὲρ τοιούτων σπουδάζειν. Neutrum plur. eodem sensu exstat II 25, 1: Ῥουφίνου ἀκηκοὼς τὰ σοφιστικὰ τολμῶντος μᾶλλον ἢ κατορθοῦντος et II 26, 1: ἐλλογιμώτερος Ἡρακλείδης τὰ σοφιστικὰ (= τὰ τῶν σοφιστῶν II 27, 6). — Tum variis differentiis magis in universum adiectivum σοφιστικὸς apud Philostratum significat quodcumque tale est, quale in epidicticis orationibus esse solet, atque ita quidem secundum ea, quae supra (p. 241) exposuimus, ut semper ornatus, dulcedinis orationis, faceti, arguti, magniloqui imprimis subaudiatur notio. Huius generis sunt hi loci: I 7, 2 σοφιστικώτατα εἰκόνες (imagines splendidae seu venustae in Dionis elocutione adhibitae), I 19, 1 σοφιστικὴ περιβολή, II 5, 3 ἔννοιαι σοφιστικαί, II 10, 1 ἰσχὺς σοφιστικωτάτη, II 4, 2 et 23, 4 τὴν ἰδέαν τοῦ λόγου δικανικῆς μὲν σοφιστικώτερος, σοφιστικῆς δὲ δικανικώτερος (videl.: epidictico generi accommodatior.[1]) — Singularis quidam et horum tem-

1) Admodum miror vel Bernhardy virum ingeniosum (Grundr. d. gr. Litt. I p. 620, 3) tantopere potuisse errare, ut diceret: „*Das Resultat dieser ängstlich ermessenen, nur auf stilistische Kunst gerichteten Studien war*

Digitized by Google

porum propter rem ipsam proprius usus est, quo dicitur *σοφιστικὸς θρόνος*, nimirum cathedra Atheniensis et Romana, qua epidictica ars tradebatur. Philostratus quidem, quantum ego inveni, nusquam dicit *σοφιστικὸς θρόνος*, haud dubie vero idem valet, quod legitur II 10, 4, *τοῦ τῶν σοφιστῶν θρόνου*. De eo, qui huic oppositus est, *πολιτικῷ θρόνῳ* (II 20, 1) supra locuti sumus p. 194; hac autem oppositione luculenter remittimur ad sollemnem Philodemi dicendi usum.

Iecimus igitur, puto, Dionis et Philostrati imprimis copiis usi tamquam fundamenta, quibus nisi ceterorum auctorum usum examinabimus. Revertamur ergo ad initium alterius p. Chr. n. saeculi, unde profecti ad temporum rationem voces *σοφιστὴς* et *σοφιστικὸς* apud singulos scriptores quomodo adhibitae inveniantur, demonstremus. Atque in universum quidem — nam paulo variare significationem ex locorum natura semper est tenendum — id animadvertemus, quod ex sophistae ipsius duplici indole sequitur, scilicet mox epidictici oratoris, mox magistri artis significationem praevalere.

Demetrius[1]) in libro *περὶ ἑρμηνείας* scripto, quem huic tempori tribuentes minime a vero nos aberraturos confido ex technologia potissimum indiciis sumptis[2]), haec exhibet c. 15 (Sp. III 264, 4. W. IX 10): *δοκιμάζω γὰρ δὴ ἔγωγε μήτε περιόδοις ὅλον τὸν λόγον συνείρεσθαι, ὡς ὁ Γοργίου, μήτε δια-*

die sophistische Diktion, λέξις πολιτική". Hoc enim e contrario si dixisset, verum dixisset. In universum hunc v. d. ad prorsus rectum de altera sophistica iudicium non pervenisse iure monet Baumgartius, Ael. Arist. etc. p. 4 sqq., praecipue p. 8 infra.

1) Apud Quintilianum nusquam vocis sophista mentionem inveni; cognoscis, opinor, diligentem custodem puri sermonis Latini. Suetonius rhetores, eloquentiae doctores, professores, artis rhetoricae magistros commemorat, sophistarum mentionem facit nunquam, nisi quod exstat p. 107, 5 R: 'in antisophistas Orbilius acerbae animae', ut ipsum Orbilium Tranquillo sophistam visum esse consentaneum sit.

2) Quamquam Volkmannus apud Iw. Müllerum[1] II p. 457 et paulo cautius in altera editione p. 641 mediam alterius ante Chr. n. saeculi partem ei vindicat; quod qui probant, transferant, quaeso, quae de vocis *σοφιστικὸς* in eo usu dicam, ad illa tempora: nostrae rei non officient!

Digitized by Google

λελύσθαι ὅλον, ὡς τὰ ἀρχαῖα, ἀλλὰ μεμῖχθαι μᾶλλον δι' ἀμφοτέρων· οὕτω γὰρ καὶ ἐγκατάσκευος ἔσται καὶ ἁπλοῦς ἅμα, καὶ ἐξ ἀμφοῖν ἡδύς, καὶ οὔτε μάλα ἰδιωτικός, οὔτε μάλα σοφιστικός. Respondet igitur vox σοφιστικὸς voci ἐγκατάσκευος (= quod habet artificiosum apparatum, i. e. κατασκευήν) et significat: 'artificiosum, a vulgari usu arte distinctum, ad aurium delectationem, non ad solam rerum communicationem spectans'. Quadrat profecto vel hic dicendi usus optime ad id tempus, cui tribuendum hunc librum putamus, utpote hac potissimum aetate frequentior quam ulla alia; sed quod ad hanc vocem ita adhibitam attinet, non impedit, quominus quis antiquioris notae hunc librum esse sumat.

Plutarchus porro, quo nemo mihi visus est magis varie voce σοφιστὴς uti[1]), perspicua etiam eius, de qua nos agimus, significationis exempla praebet, quorum non affero nisi pauca: mor. p. 408 C legimus: τὰ δὲ μέγιστα πόλεων μαντεύματα, φορᾶς καρπῶν πέρι καὶ βοτῶν ἐπιγονῆς καὶ σωμάτων ὑγιείας· ἐνταῦθα περιβάλλειν μέτρα καὶ πλάττειν περιφράσεις καὶ γλώττας ἐπάγειν πύσμασιν ἁπλῆς καὶ συντόμου δεομένοις ἀποκρίσεως, ἔργον ἐστὶ φιλοτίμου σοφιστοῦ καλλωπίζοντος ἐπὶ δόξῃ χρηστήριον: sophista igitur est, qui vel de vilibus rebus non loquitur nisi ornamentis lenociniisque orationis cumulatis. V. Luc. c. 7: Μιθριδάτης, ὥσπερ οἱ πολλοὶ τῶν σοφιστῶν, κομπώδης ἐν ἀρχῇ καὶ σοβαρὸς ἐπὶ Ῥωμαίους ἀναστὰς διακένῳ δυνάμει, λαμπρᾷ δὲ καὶ πανηγυρικῇ τὴν ὄψιν, εἶτ' ἐκπεσὼν καταγελάστως καὶ νουθετηθείς, ὅτε τὸ δεύτερον πολεμεῖν ἔμελλεν, εἰς ἀληθινὴν καὶ πραγματικὴν συνέ-

1) Plutarcho sophistae appellantur I) septem sapientes: mor. 96 A. Bion p. 1126 A. II) sapientiae alicuius magistri p. 223 F. 709 B. III) antiqui sophistae vulgo appellati: Them. c. 2. Pericl. c. 36. IV) alii homines sensu a Platone usitato cum maculae significatione p. 46 E. 129 C. 229 A. 715 A. 659 F. 999 B. 1116 F. 1118 D. 1121 F. 1124 C. Lys. c. 7. Alex. c. 62. V) elegantis ingenii homines, qui adulantes facetiisque abundantes comitantur reges, p. 65 C. 176 C. 218 B. 667 D. Alex. c. 28. 53. 55. 69. Gracch. c. 7. VI) qui callide et ex artis ratione aliquid faciunt: Lyc. c. 9. Sertor. c. 10. Pelop. c. 23 (cf. Suid. s. v. σοφιστής· 'Αριστοφάνης λέγει σοφίζῃ ἀντὶ τοῦ τεχνάζῃ' et nos p. 226 adn. 1).

Digitized by Google

στελλε τὰς δυνάμεις παρασκευήν, quem locum propterea laudatum volo, quia adiectivis *διάκενος λαμπρὸς πανηγυρικὸς* natura quasi sophistae, adiectivis *ἀληθινὸς* et *πραγματικὸς* natura civilis oratoris apte depingitur. *Ῥητορείαν* et *δεινότητα* sophistae esse elucet ex vitae Bruti c. 33: *τῆς ῥητορείας καὶ δεινότητος ἔργον, ὡς αὐτὸς ὁ σοφιστὴς ἔλεγε μεγαλαυχούμενος* (cf. ibid. § 2 *ἐπὶ μισθῷ ῥητορικῶν λόγων διδάσκαλος*). Laudationes eorum esse patet ex mor. p. 192 C: *σοφιστοῦ ἐγκώμιον Ἡρακλέους μέλλοντος ἀναγινώσκειν* (cf. v. Dem. c. 9, ubi sophista laudes scripsisse dicitur Alexandri et Philippi). Epideixin, non veram contentionem esse sophistarum discimus ex mor. p. 790 F: *ὁ γὰρ τοῦτον ἀσκηθεὶς τὸν τρόπον, οὐκ ἐν παλαίστραις καὶ κηρώμασιν ἀκινδύνοις εὐρύθμων σοφιστῶν, ἀλλ' ὡς ἀληθῶς Ὀλυμπιακοῖς καὶ Πυθικοῖς ἀγῶσιν.* — Adiectivi vim perspicies ex mor. p. 133 E: *μήτε σοφιστικοῖς* (quales a sophistis ostentationis causa instituuntur) *ἀγῶσι πρὸς ἄμιλλαν ἐπιδεικτικὴν . . . χρηστέον*, mor. p. 123 B: *τὰς μὲν οἷν ἐπιδεικτικὰς καὶ σοφιστικὰς ἀποσχέσεις χαίρειν ἐῶντας* (ad ostentationem factas), mor. p. 129 C: *σοφιστικῶς καὶ περιέργως λαλεῖν* (artificiose). — Ne alterius a docendi munere derivatae significationis desit testimonium, habes in v. Nic. c. 1: *ἐμοὶ ἡ περὶ λέξιν ἄμιλλα καὶ ζηλοτυπία πρὸς ἑτέρους μικροπρεπὲς φαίνεται καὶ σοφιστικὸν* (sophistarum, utpote acutulorum simulque litigosorum doctorum propria)[1]).

Similiter Iuvenalis (sat. VII 167 sq.) non sine irrisione sophistas perstringit his verbis:

'haec alii sex
Vel plures uno conclamant ore sophistae',

videlicet non ita epidicticos oratores, quam magistros suasoriarum tractationi scholasticisque litibus studentes significans. Quocum licet componere Gellii verba (n. A. XVII 5, 3): 'rhe-

1) In universum huc pertinent: *σοφιστὴς* mor. p. 131 A. 43 F. 80 A. 208 B. 215 E. 713 F. 988 E. 1016 A. v. Dem. c. 9. 16. Anton. c. 80. Pomp. c. 42. Timol. c. 37. — *σοφιστικὸς* mor. p. 71 A. 713 F. — *σοφιστικῶς* v. Alex. c. 4.

Digitized by Google

toricus quidam sophista[1]), utriusque linguae callens, haut sane ignobilis ex istis acutulis et minutis doctoribus[2]), qui τεχνικοὶ appellantur, atque in disserendo non impiger' (idem § 9 appellatur: 'ille rhetoricus artifex', quem τεχνικὸν his temporibus proprie audire nemo nescit).

In contrariam partem irrisione conversa Lucianus sophistas perstringit (rhet. praec. 1): ἐρωτᾷς, ὦ μειράκιον, ὅπως ἂν ῥήτωρ γένοιο καὶ τὸ σεμνότατον τοῦτο καὶ πάνδημον ὄνομα σοφιστὴς αὐτὸς εἶναι δόξῃς[3]), unde simul elucet Samosateno nomina σοφιστὴς et ῥήτωρ idem valere, quod firmatur § 15 et de salt. 65. Idem σοφιστάς, sive oratores sive doctores, commemorat Lexiph. 23: πρὸ πάντων δὲ ἐκεῖνο μέμνησό μοι, μὴ μιμεῖσθαι τῶν ὀλίγον πρὸ ἡμῶν γενομένων σοφιστῶν τὰ φαυλότατα et pseudol. 6: τῶν ὀλίγον πρὸ ἡμῶν εὐδοκιμησάντων ἐπὶ ταῖς καλουμέναις μελέταις σοφιστῶν.

---

1) Notatam velim locutionem rhetoricus sophista, quae prorsus respondet illi seu Epicureo seu Philodemeo usui, quo legimus ῥητορικοὶ σοφισταί. cf. supra p. 226. Vides unicuique paene huius aetatis dicendi usui esse Philodemea exempla quae respondeant.

2) E. Th. Gauppius IC in dissertatione de professoribus et medicis eorumque in iure Romano privilegiis scripta (p. 33—36, praecipue p. 36) in iuris fontibus sophistarum nomen eos docet significare, qui artem Graece dicendi tradant, rhetores autem vel oratores, si a sophistis distinguantur, pro magistris Romanae eloquentiae proprie habendos esse; quem usum etiam apud ceteros auctores valuisse non habeo, quo demonstrem. Ac ne ille quidem v. d. duobus, quae affert, exemplis (cod. Theodos. de stud. liber. urb. R. et Const. l. 3. XIV 9 et Modest. l. 6 § 1 D de excusat. XXVII 1) satis mihi persuasit. Constantem hanc disiunctionem ne in iuris quidem fontibus esse — fortasse ipso assentiente Gauppio — certum est, velut in codicillo Antonini Pii apud Modest. in dig. XXV 11, 1. 6 legimus: αἱ μὲν ἐλάττους πόλεις δύνανται πέντε ἰατροὺς ἀτελεῖς ἔχειν καὶ τρεῖς σοφιστὰς καὶ γραμματικοὺς τοὺς ἴσους, αἱ δὲ μείζους πόλεις δέκα ἰατροὺς καὶ ῥήτορας πέντε καὶ γραμματικοὺς τοὺς ἴσους, ubi σοφιστὰς et ῥήτορας synonyme dici patet.

Nimis quaesita, ut hoc addam, et artificiosior quam verior est Victorini (Halm p. 156, 21) definitio: 'rhetor est, qui docet litteras atque artes tradit eloquentiae; sophista est, apud quem dicendi exercitium discitur'.

3) His simillima habet anon. apud Walz. VII 1037, 18.

Digitized by Google

Iam accedimus ad par illud sophistarum, qui technicis libris componendis operam dederunt, Arstidem et Hermogenem.

Atque Aristidis quidem memorabilis locus exstat apud Speng. II 460, 24 (W. IX 343): *ἐν οἷς* (sc. *τοῖς σεμνοῖς τῶν ἐπινοημάτων*) *ὁ μέγιστος κίνδυνος ἐν τῷ πολιτικῷ* (cf. supra p. 177) *λόγῳ ἢ ἑπακολουθήσαντα καὶ ἐπισπασθέντα τῇ φύσει τῶν ἐννοημάτων καὶ καθάπαξ ἀποστάντα τῶν ὑποκειμένων διαφθεῖραι τὸ δόκιμον τοῦ λόγου καὶ ὑπόκενον ἐργάσασθαι καὶ γενέσθαι παρόμοιον τοῖς μετεωρολόγοις*[1]) *τῶν σοφιστῶν*, unde elucet vitandam Aristidi videri nimiam sophistarum sublimitatem in oratione veritati causarum accommodata. Est igitur quaedam oppositio inter *πολιτικὸν λόγον* (Aristideo sensu dictum) et sophistarum orationem, quae prope accedit ad illam Epicuro sollemnem. Ex verbis autem Sp. II p. 530, 14 (W. IX 434) *Κριτίου μᾶλλον ὁ τοιοῦτος τρόπος ἔδοξεν εἶναι ἢ τινος τῶν ἀρχαίων σοφιστῶν* intellegimus iam illis temporibus (medio altero saeculo) disiunctionem priorum et posteriorum sophistarum nobis tritam in usu fuisse, cuius usque ad Aristidem equidem exempla inveni nulla. Pato vel hoc silentio per saeculum fere post alterius, quod dicimus, sophistici generis natalem observato commendari illam sententiam, qua putemus non consulto quosdam nomen sophistarum cum ipsis prioribus sophistis exstinctum ad lucem revocasse sibique ascivisse, ut quasi ipsi redivivi viderentur Gorgiae, Protagorae, Hippiae; qua de sententia in fine libelli accuratiora addenda erunt. Neque hoc, quod de prioribus et posterioribus sophistis ab Aristide diserte disiunctis modo diximus, inde infringitur, quod Aristides, ubi ad Isocratis in or. XV exemplar ipse se defendit[2]), temere veteres et iuniores sophistas inter se ita commutat, ut illis defensis se quoque purgatum censeat. Cavendum enim est, ne talibus hariolationi-

1) Locutio saepius de sophistis nimis sublimibus usitata, velut *π. ὕψ.* c. 3 p. 5, 15 V: *ὄντα οὐχ ὑψηλά, ἀλλὰ μετέωρα.*

2) Arist. *π. ῥητ.* I et *ὑπὲρ τῶν τεττ.* n. 45—46 D. to. II p. 1—414, impr. p. 406 sqq. cf. Baumgart l. l. p. 25—30.

Digitized by Google

bus vere sophisticis falsam de posterioribus sophistis amplectamur opinionem; id quod etiam de Themistio valere mox videbimus.

Hermogenes in libro de inventione sophistam dicit — nimirum Platonis in modum — eum, qui consulto contraria dicit ac demonstrat iis, quae re vera efficere studet, figurato sermone usus (Sp. II 259, 29; W. III 183): *ὁ δὲ παρὰ τῶν ἐχθρῶν λόγος ἰσχυροποιούμενος, ἀσθενεστέρας ἀναγκάζων εἶναι τὰς λύσεις, ἐκεῖ δείκνυσι βούλεσθαι πλέον τὸν σοφιστὴν ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν εἰσάγεσθαι, οἷον ὁ Περικλῆς κτλ.* Quibuscum licet conferre verbum *σοφίζεσθαι*, quod 'captiose et insidiose excogitare' Tarsio valet Sp. II 235, 21 et 251, 5 (W. III 147 et 169 [1])).

Sophistarum mentio ab Hermogene praeterea duobus fit locis: Sp. II 395, 20 (W. III 362) *φαίνεται δὲ λόγος δεινός, οὐκ ὢν τοιοῦτος (ὃ δὴ καὶ τρίτον ἔφην δεινότητος εἶδος εἶναι), ὁ τῶν σοφιστῶν, λέγω τῶν περὶ Πῶλον καὶ Γοργίαν καὶ Μένωνα καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς οὐκ ὀλίγων, ἵνα μὴ λέγω πάντων,* ubi ex iis, quae insequuntur, apparet huius, quae sophistarum plerumque est, *δεινότητος* id esse proprium, quod efficit, ut vel viles et omnium communes sententiae semper magnis sublimibusque elatae verbis *δειναὶ* esse videantur: inanis igitur est vis et pulchritudo eius generis dicendi, quod proprie sophisticum dicitur, atque ab ipso Hermogene ad Socraticorum sententiam luculenter inclinante *φαινομένη μέν, οὐ μὴν οὖσα δεινότης* haec aperte nuncupatur v. 30. Alter locus propterea est dignus, qui afferatur, quod accurate respondet illi Aristideo (cf. p. 248). Dicit enim Hermogenes, item atque illic Aristides, *σεμνότητα* tranctans (Sp. II 292, 15; W. III 226): *περαιτέρω δὲ τούτων εἰ προέλθοιεν (αἱ τροπαί), καὶ παχύτερον καὶ σχεδὸν εὐτελέστερον αὐτὸν* (sc. *τὸν λόγον*) *ποιοῦσι. παράδειγμα τούτου Δημοσθενικὸν μὲν οὐκ ἂν λάβοις, οὐ γὰρ ἔστι·*

1) *τοῦτο δὲ τὸ διλήμματον σεσόφισται καὶ Δημοσθενικόν ἐστι σχῆμα.* Huc respicit anon. W. III 641, 19, qui politico versui haec adaptat additque:

τὸ παραλογιζόμενον σοφιστικὸν νῦν λέγει.

Digitized by Google

παρὰ δὲ τοῖς ὑποξύλοις τούτοις σοφισταῖς πάμπολλα εὕροις ἄν. τάφους τε γὰρ ἐμψύχους τοὺς γύπας λέγουσιν[1] *... καὶ ἄλλα τινὰ ψυχρεύονται πάμπολλα ... ἀλλ' ὑπὲρ μὲν τούτων οὕτω χρωμένων τῷ λόγῳ, τῶν τραγῳδοποιῶν δὲ λέγω καὶ τοῦ Πινδάρου, τάχ' ἂν ἔχοιμέν τι λέγειν ... ὑπὲρ μέντοι τῶν ἐν πολιτικῷ λόγῳ τοιαύταις χρωμένων παχύτησιν οὐδεμίαν ἀπολογίαν εὑρίσκω.* Iterum igitur ea, quae sophistis potissimum, i. e. epidicticarum orationum artificibus, accidunt, vitia maxime reprehendenda ac damnanda esse in veritate causarum discimus, unde denuo fit perspicuum *σοφιστικὸν* et *πολιτικὸν λόγον* quodammodo — Epicureorum videlicet in modum — esse oppositos.

Adiectivum *σοφιστικὸς* quid Hermogeni valeat, ut ex ipsis illis substantivi adhibiti exemplis apparet, ita etiam

1) Gorgias teste Ps. Long. *π. ὕψ.* c. 3 p. 5, 13 V, quo cum loco conferas quaeso hunc Hermogenis: H. laudat Gorgiae locum praeterea ex solo Ps. Longino notum, qui Gorgiae nomen addit; uterque tragoediae dicit tales translationes (*τροπὰς*) esse; ille huic opponit *τοὺς ἀληθινούς*, hic *τοὺς πολιτικοὺς λόγους*. Iam videas Hermogenis de iis, qui ante se similia scripserint, iudicium Sp. II 267, 26—268, 8 (W. III 1 2): posteriorem eius partem ad Aristidem probabiliter refert Baumgartius l. l. p. 153 sq.; prior pars mea sententia nullo pacto quadrat ad Dionysium, ad quem eam facile quis revocet propter Sp. II 342, 10. W. III 293; quadrat egregie ad librum *περὶ ὕψους*: in eo una idea singillatim, passim omnes tractatae erant; de ipso Demosthene, quem Hermogenes respicit, dictum in eo fuit in lacuna tertia (p. 24 V), ne dicam viginti fere commemorationes. *Τεταραγμένως* scripsisse Ps. Longinus iure potest Hermogeni videri, nam ideas ab Hermogene subtiliter distinctas hic ad libidinem confundit (cf. p. 24, 17—25, 5, ubi vel undecim qualitates nominantur); ac si quid in hoc libro reprehendi debet, reprehendendam esse rerum, notionum, partium non satis accuratam distinctionem mihi certum est. *Ἅλαν ἀπιστῶν αὐτῷ* Ps. Longinus Hermogeni videri iure potuit, quod perspicias ex c. XII (p. 24, 16—25, 3) perlecto; verbum *οἶμαι* mirum quantum anonymus adhibet. Probabile igitur mihi videtur lectitasse Hermogenem libellum *π. ὕψους*, quem, si modo legi potuit, ab Hermogene non esse lectum vix credibile est. Si vero recte coniecimus, novum accedit argumentum, quo Longino hoc opus abiudicemus; ut fortasse ne Io. Canna quidem iam possit dubitare, qui etiam nunc, quantum scio, Longini id esse spondet. Haec postquam monui, qui libelli *π. ὕψ.* peculiari ratione habita Hermogenem perlegerit, fortasse alia huius modi indicia non desiderabit.

Digitized by Google

clarius fit loco, qui singularis mihi videtur (Sp. II 436, 28. W. III 417): *τὰ ἴσα σχήματα ταὐτὰ ὄντα ποτὲ μέν ἐστιν ἀγωνιστικά, ποτὲ δὲ ἐπιδεικτικά, ποτὲ δὲ σοφιστικά: ἀγωνιστικὰ μέν ἐστιν, ὅταν τῇ φύσει τῶν πραγμάτων συνδράμῃ ἔξωθεν πάρεργον, ὅτε καὶ χωρὶς τῶν ὀνομάτων ἕκαστον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ πρᾶγμα μηνύει καὶ λεχθὲν λανθάνει . . . ἐπιδεικτικὰ δέ εἰσιν (ἐστιν?), ὅταν τὰ ἀγωνιστικὰ πολλὰ γένηται καὶ ἐπιτηδευθῇ εἰδημόνως εἰς ἡδονὴν ἀκοῆς σώφρονα, ὥσπερ τὰ παρὰ Ἰσοκράτει ἴσα τὰ ἐν ταῖς παραινέσεσι μάλιστα· σοφιστικὰ δέ ἐστιν, ἃ νῦν μὲν ἐπαινεῖται, ὑπὸ δὲ τῶν παλαιῶν κωμῳδεῖται (καὶ) ὅσα αἰσχρῶς καὶ κενῶς κολακεύει τὴν ἀκοήν, ἃ Πλάτων διαβάλλει, ὦ λῷστε Πῶλε κτλ.*, quae verba explicantur a Maximo Planude (W. V 576, 1 sq.) et Gregorio Corinthio (W. VII 1235, 20): *σοφιστικά εἰσιν πάρισα, ὅσα εἰσὶν ἐπιτετηδευμένα* e. q. s. Ne putaveris hac distributione irritum fieri, quod saepius ipsi professi sumus, scilicet esse paene idem *σοφιστικὸν* et *ἐπιδεικτικόν*: hanc enim Hermogenis disiunctionem nemo omnium, quorum restant scripta, rhetorum praeter hunc secutus est, ac ne Hermogenes quidem alibi eius habet rationem. Iam vero intellegimus, quod bene concordat cum *δεινότητος σοφιστικῆς* definitione supra laudata, ab Hermogene vocem *σοφιστικὸς* ita intellegi, ut vani simul et nimis artificiose facti significatio insit. — Alii loci illum sensum praebent, quo pulchritudo orationi ostentandi et captandi causa adspersa significatur, velut Sp. II 413, 19 (W. III 384): *ὁ δὲ Αἰσχίνης πολιτικὸς μέν ἐστιν, εἴπερ ἕτερός τις, σοφιστικὸς δὲ καὶ γαῦρος καὶ τῷ μεγέθει μετὰ τοῦ κατὰ σχῆμα κάλλους πλεονάζων*, quod cum Philostrati iudicio (v. soph. I 18, 3) apte composueris [1]); ceterum videmus *σοφιστικὸν* quiddam iam ante Philostratum in Aeschinis elocutione veteres observasse, ut vel hinc ex parte et illustretur

1) ibi: *ξὺν εὐροίᾳ καὶ θείως — θεοφορήτῳ ὁρμῇ — ἁβρὰ σεμνολογία — τὸ ἐπίχαρι ξὺν δεινότητι.* cf. Suid. s. v. *Αἰσχίνης· πρῶτος δὲ πάντων τὸ θείως λέγειν ἤσκησε διὰ τὸ σχεδιάζειν ὡς ἐνθουσιῶν.* Dion. Hal. epit. l. π. μιμ. c. 5, 5 *ἐν δὲ τῇ τῶν λέξεων ἐκλογῇ πομπικὸς ἅμα καὶ δεινὸς . . . ἡδὺς μὲν αὐτόθεν ἐντυχόντι.*

Digitized by Google

et explicetur ratio illa Philostrati, qua alterius sophisticae ducem fecit Aeschinem — praecipue, ut suspicor, eo studio ductus, ut vetustatis specie splendidorumque nominum gloria suam artem indueret. Ad locum modo laudatum Hermogenes nos remittit Sp. II 415, 9 (W. III 387) verbis: *μεγέθει δὲ χρῆται μὲν οὐκ ὀλίγῳ (Ἀντιφῶν ὁ Ῥαμνούσιος), καλῶς δέ πως καὶ συνυφασμένῳ καὶ οὐ κατὰ τὸν Ὑπερείδην διεστηκότι τῶν ἄλλων, οὐδ' αὖ κατὰ τὸν Αἰσχίνην σοφιστικῷ, καίτοι τῆς λέξεως αὐτῷ πολλαχοῦ διηρμένης* [1]), unde certum fit illo priore loco *σοφιστικὸς* vocem ad orationis splendorem et magnitudinem spectare; falsus est Ioannes Sicel. (W. VI 501, 2), cum interpretatur: *ἀπατητικῷ, παραλογιστικῷ* (Platonis in modum hac voce accepta). — Denique in eo, quem dicit, *πολιτικῷ λόγῳ*, quamquam insit splendor orationis (*ἡ λαμπρότης*), tamen saepius eum arte minuendum esse censet, atque ita quidem e. g., ut sententiae partes interiecto membro disiungantur [2]), velut Demosthenes non uno tenore sententiae ambitum compleverit, *ὃ σφόδρα ἂν ἐποίησεν αὐτῷ τὸν λόγον λαμπρὸν καὶ σοφιστικόν, . . . ἀλλὰ διέκοψε καὶ ἧττον ἐποίησεν αὐτὸν φανῆναι λαμπρόν*: vel ex adiectivis *σοφιστικὸς* et *λαμπρὸς* promiscue adhibitis manifestum fit *σοφιστικὸν* esse splendidum, artificiosum, distinctum; videmus etiam hic item atque supra secerni a *πολιτικῷ λόγῳ* quodammodo sophisticum dicendi genus.

Omnes, opinor, perlustravimus Hermogenis locos huc pertinentes, unde satis efficitur eum, quem in universum adiectivo *σοφιστικὸς* inesse supra demonstravimus, sensum, videlicet 'arte facti, ostentationi accommodati accedente vanitatis captiosae notione', etiam ab Hermogene, technico scriptore, ei tributum esse.

In Phrynichi libri iisdem temporibus conscripti titulo, qui est *σοφιστικὴ παρασκευή*, adiectivum in universum

1) Miror Vahlenum in edit. libri *π. ὕψ.* c. 2 (p. 3, 10) et c. 7 (p. 9, 29) exarare *διηρμένοις* et *διηρμένων* pro formis *ι* subscr. carentibus. cf. *δίαρμα* et *δίαρσις* apud Ps. Long. c. 12 (p. 24, 6 V) et c. 8 (p. 11, 7 V).

2) Sp. II 399, 6. W. III 367.

Digitized by Google

ad eum spectat, qui ἀρχαίως καὶ δοκίμως — ut eclogae prima verba amplectar — dicere studet, qui quidem illa aetate idem erat, atque sophista a nobis descriptus; vertemus igitur confidenter: exornatio sive praeparatio oratoria [1]).

Iam praetermisso, quem supra tractavimus, Philostrato apud Sextum empiricum, qui in libro πρὸς ῥήτορας mirum quantum cum ipsis sententiis tum disputandi ratione cum Philodemo congruit, illam potius adiungit voci σοφιστὴς vim, qua significat magistrum artis dicendi, cum dicit (p. 697, 31 Dind.): καθὸ καὶ οἱ σοφισταὶ πολλάκις εἰώθασιν ἐν ταῖς διατριβαῖς λέγειν· θετέον θέσιν. Qui usus ut exemplis supra allatis ita ipsius sceptici philosophi acerbis verbis opportune illustratur (p. 678, 9 D): οἱ σοφιστεύοντες (i. e. qui sophistarum munere funguntur) ἐπ' ἄκρον μὲν τὴν ῥητορικὴν ἐξήσκησαν τεχνολογίαν, ἰχθύων δὲ ἀφωνότεροι ἐπὶ τῆς ὑπαίθρου θεοφοροῦνται (cf. v. 17: ἄλλους διὰ τέχνης προάγοντες λέγειν ποιοῦσι), quibus verbis facile Philodemi simillima appones.

Huic addere liceat similem sophistarum commemorationem exstantem apud Clementem Alexandrinum (qui quidem plerumque Platonico more eos perstringit, cf. str. I c. 3, 23. 8, 39. 9, 44. 10, 47. 17, 87) strom. I 3, 22: οἱ κακοδαίμονες σοφισταὶ (cf. Dio Chr. 8 p. 145, 17 D) τῇ σφῶν αὐτῶν στωμυλλόμενοι τερθρείᾳ ἀμφὶ τὴν διάκρισιν τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν ποιὰν τῶν λέξεων σύνθεσίν τε καὶ περιπλοκὴν τὸν πάντα πονούμενοι βίον τρυγόνων ἀναφαίνονται λαλίστεροι . . . ποταμὸς ἀτέχνων [2]) ῥημάτων, νοῦ δὲ σταλαγμός.

Longinus porro criticus, ut ad technicos revertar, (Sp. I 305, 16; W. IX 559) ut Homeri, Archilochi, tragicorum, comicorum, melicorum poetarum dicendi genus, ita etiam sophistarum (imprimis veteres notare videtur) elocutionem imitandam et sectandam esse dicit, haud dubie utpote περικαλλῶς τε

1) Bernhardy, Grundr. d. gr. Litt. I p. 584: *Hilfsbücher des eleganten Stils;* quod ad rem, recte.

2) Hoc adiectivum in hoc sententiarum nexu quid sibi velit, non assequor: aut exspecto e contrario εὐτέχνων aut scribendum puto ἀτέχνως, quod adverbium in comparationibus saepius locum habet.

Digitized by Google

καὶ ποικίλως τὴν ἐξαγγελίαν ἠσκημένων, ut legitur paulo antea (Sp. I 304, 25). Ceterum hoc loco (Sp. p. 305, 16 ∾ 20; W. 559, 12 ∾ 15) clare distinguuntur *σοφισταὶ* et *ῥήτορες*. In epitoma ex celebrati huius rhetoris operibus facta (Sp. I 327, 23) ex optima profecto observatione oriunda haec praecipiuntur: *ὅτι χρὴ τὸν παραμυθούμενον μὴ μετὰ σοφιστικῆς τρανότητος, ἀλλὰ μετὰ συμπεπονθυίας λέγειν ἁπλότητος· οὐ γὰρ ῥητορικῶς ἀλλὰ θεραπευτικῶς ἔξεστι λέγειν*, ubi inde explicandum est adiectivum *σοφιστικός* (promiscue, ut vides, usurpatum cum voce *ῥητορικός*), quod copiosae et illuminatae orationis ambagibus, si qui alii, epidictici illi artifices gloriabantur.

Deinde in Menandri Laodicei commentario de epidicticis orationibus diserte distinguuntur sophistarum orationes vere epidicticae ab imitationibus civilium orationum, quas *μελέτας* nuncupatas in scholis studiose iam antiquitus eos meditatos esse (cf. supra p. 221 c. adn. 2) notum est, cum dicit (Sp. III 331, 16; W. IX 128): *ἃς γὰρ ἐπιδείξεις λόγων πολιτικῶν οἱ σοφισταὶ καλούμενοι ποιοῦνται, μελέτην ἀγώνων εἶναί φαμεν, οὐκ ἐπίδειξιν*[1]). Apud eundem priores illi sophistae *οἱ πάλαι σοφισταὶ* vocantur Sp. III 332, 27 (W. IX 131): *καὶ τῶν ἄλλων καὶ τῶν τοιούτων ἤδη τινὲς τῶν πάλαι σοφιστῶν ἐπαίνους συνέγραψαν*. Denique ex locutione *ῥήτορες, σοφισταί, γεωμέτραι* (Sp. III 364, 15; W. IX 206) concludendum etiam hunc *ῥήτορας* civiles, *σοφιστὰς* epidicticos oratores vocare.

1) Vocem *ἐπίδειξις* his temporibus, quantum scio, vix alius rhetor praeter Menandrum tam angustis finibus circumscriptam de solis laudationibus et vituperationibus (Sp. III 331, 8; W. IX 128, 4) adhibuit. Servavit Menander eum sensum vocis, quo ab Aristotele technice primum de tertio genere usurpata invenitur; is enim *ἐπιδεικτικὸν γένος* non intellegit nisi de laudatione et vituperatione (cf. Aristot. rhet. p. 1358^{b} 12. 18; 1359^{a} 17; 1391^{b} 33 ∾ 1392^{a} 5; 1396^{a} 12 ∾ 16. 26. 29; 1399^{a} 12; 1416^{b} 27; 1418^{a} 33). Plerique rhetores non accurate his terminis servatis notione *ἐπίδειξις* passim in universum utuntur de orationibus sive *συγγράμμασιν* ad ostentationem, non ad solam contentionum veritatem atque utilitatem factis. (cf. supra p. 213 adn. 1 et Quintil. inst. III 4, 13.)

Digitized by Google

In altero, quem vulgo eidem adscripsimus Menandro, de epidicticis orationibus tractatu verba (Sp. III 411, 29; W. IX 279): *γένοιτο δ' ἂν καὶ ἀπὸ λέξεως ἐπιτετηδευμένης καὶ κεκαλλωπισμένης χάρις ἐν λόγῳ, οἷα ἐστὶν ἡ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος καὶ τῶν νεωτέρων, Δίωνος καὶ Φιλοστράτου καὶ τῶν σοφιστῶν, ὅσοι καὶ συντιθέναι τὸ συγγραφικὸν εἶδος* (cf. supra p. 178 adn. 2) *ἔδοξαν χαριέντως* iterum confirmant, quod maxime proprium sophistarum esse diximus, videlicet elocutionem arte politam, flosculis distinctam. Ex reliquis apud eundem sophistarum commemorationibus (Sp. III 418, 12. 393, 3. 388, 17 = W. IX 288. 254. 247) nihil novi addiscimus.

Adiungere his liceat locum rhetoricae, quae nomine Halicarnassensis Dionysii falso fertur (quam si tacitum quendam sensum secuti circa Menandri tempora simulque florem aetatis sophisticae natalem seu rectius natales egisse opinamur, a vero vix multo aberimus), dico p. 391, 13 R (c. X): *ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα κεφάλαια, ἐν ταῖς τῶν σοφιστῶν διατριβαῖς εἰθισμένα ἀγωνίζεσθαι, φευκτέα, εἰ μέλλει τις πρὸς ἀλήθειαν ῥητορεύειν* (cf. p. 390, 3 R: *οἷς χρῶνται οἱ μελετῶντες, οὐκ ἂν χρησαμένων τῶν ὡς ἀληθῶς λεγόντων*), ubi magistros dicendi declamationibus occupatos notari patet; qui vel post ea, quae in appendice sum dicturus, Dionysii hoc caput esse credit, *χαιρέτω οἷς ἥδεται*, ut cum Ps. Longino loquar, addatque hoc argumentum iis, quae ad fulciendam nostram sententiam Dionysius supra porrexit. Altero loco, p. 375, 14 R, *σοφιστὰς* Ps. Dionysius ita commemorat, ut veteres sophistae a Platone perstricti intellegendi sint.

Himerius de se ipse confessus ecl. VII (p. 21, 12 Duebn.): *ἐγὼ καὶ σοφιστὴς ἐγενόμην παρ' ὑμῖν καὶ πατήρ· εἰ σοφιστὴς δεξιός, ὑμεῖς ἐπίστασθε· λέγω γὰρ ἀεί, καὶ τὴν ἐμὴν πολιτείαν ἔχει τὰ θέατρα* orationes in theatro habendas praecipuum sophistae negotium esse aperte dicit; nec minus or. VI 2 (p. 59, 21 Duebn.), ubi quaerit ex Philipporum civibus: *ἆρ' οὖν σοφιστὴς ἀφθογγότερος κύκνου φανήσεται καὶ σιωπῇ παραδραμεῖται πόλιν ἀρχαίαν;* et or. XXI 9 (p. 88, 46 Duebn.): *δοκεῖ δέ μοι καὶ ὁ Πρωτεὺς σοφιστής τις τοὺς λόγους δεινὸς γενό-*

Digitized by Google

μενος ... εἰς πολλὰς ἰδέας μερίσαι τοὺς λόγους (quae dixit fortasse Platonis memor Euthyd. p. 288 B), ne praeter necessitatem alios locos coacervem. — Σοφιστικὰ διηγήματα commemorantur apud eundem in fragmentis or. XXXII 1 (p. 103, 5 Duebn.), videlicet narrationes, quales accommodatae sophistis (e. g. Isocrati!) facile admittant artis demonstrationem.

Themistius ut revera philosophi potius quam sophistae nomine dignus est, ita plerumque ipse philosophum sese appellans vehementer adversatur iis, a quibus sophistis adnumeratur, id quod etiam apud alios sophistas observatur, velut Hermogenes a Philostrato sophistis attributus non nisi cum contemptu de iis loquitur coll. supra p. 249—252 [1]); qua in re ex parte simile quid animadvertis atque apud Aristidem (cf. p. 248 sq.): videlicet in refellendis his calumniis demonstrat non talem se esse, quales suae aetatis sophistas depingit Plato, in quo ita habitabat, ut vel ex hoc Platonis totam de sophistis sententiam quamvis coartatam tamen integram promi posse iure nobis videamur supra (p. 208 n. 1) monuisse (cf. Them. p. 348, 30. 350, 22. 351, 2. 416, 16. 417, 7. 419, 8 ed. Dind.). De ipsis autem posterioribus sophistis ubi misso defensionis artificio vitataque et temporum et personarum confusione iudicium facit, αἰμύλοι, κακοδαίμονες (cf. p. 253 de usitato hoc sophistarum epitheto), ἐπαίροντες, ἀσπαζόμενοι τοὺς θεωμένους ἐν θεάτροις καὶ πανηγύρεσιν, ᾄσματα ᾄδοντες μετὰ ἡδονῆς ὥσπερ Σειρῆνες comparent (p. 412 Dind.), atque id orationis illecebris artificiosis et blandimentis, quibus multo discessisse eos Themistius dicit a Socraticae elocutionis simplici simul et efficaci genere.

Eunapius, qui exceptis Philostrati studiis ex instituto de sophistis egit, ad illustrandum ipsius vocis sophistae usum quamquam multa, tamen novi nihil affert. Ut apud Philostratum ipsum vidimus, ἡ σοφιστικὴ ars epidictica inclusa docendi professione dicitur p. 487, 34. 493, 21. 40 ed. Boiss. a. 1878; ἡ σοφιστικὴ διατριβὴ (usitata Philodemo locutio) valet de sophistarum usu scholastico p. 485, 46; τόνος σοφι-

1) Cf. Synes. Dion. p. 36 P et E. Rohde mus. Rhen. vol. XLI p. 186.

Digitized by Google

στικὸς et πνεῦμα de eo, qui desideratur in epidicticis orationibus sono atque spiritu, legitur p. 497, 3.

Denique ex Synesio duos nolui neglegere locos. In Dione enim disiungit Chrysostomi σοφιστικὰς ὑποθέσεις et πολιτικάς (p. 39 P) [1]), unde egregie illustratur distinctio illa saepius a nobis exemplis demonstrata, quamquam hoc potissimum loco vocem πολιτικὸς maluerim ex Isocratis usu intellegere, velut omnino Isocrates cum nullo aptius mihi videtur comparari quam cum Dione. Idem Synesius p. 36 P verba ὑπόθεσιν μετακεχειρισμένην σοφιστικῶς explicat: τουτέστι λαμπρῶς (λαμυρῶς Dind., quod risum mihi movit) ἀπηγγελμένην καὶ δεξιῶς καὶ πολλὴν τὴν ἀφροδίτην ἐπαγομένην. ταύτῃ καὶ παρὰ τῶν ἀνθρώπων, οὓς λέγοντες ἐκήλουν τῷ κάλλει τῶν ὀνομάτων, ἠξιοῦντο τῆς προσηγορίας τοῦ σοφιστοῦ. Item ut hoc loco vox σοφιστικῶς, nisi fallor, vox ῥητορικῶς accipienda p. 37 P: ὅς γε καὶ τὰς ῥητορικὰς τῶν ὑποθέσεων οὐκέτι ῥητορικῶς, ἀλλὰ πολιτικῶς [2]) (simpliciter, magis ieiune) μετεχειρίσατο. Prorsus igitur — ne repetam, quae adnotavi ex Dione p. 241 adn. 2 — probatam vides, quam ipsi probavimus, adiectivi σοφιστικὸς explicationem.

Ad finem longi, Iuppiter, et laboriosi itineris iam pervenimus. Nam ut ipso quinti saeculi exitu sophistica paulatim evanuisse videtur, ita ne digna quidem apud posteriores (quorum ex numero Phoebammonem, Nicolaum sophistam, Zonaeum, Gregorium Corinthium, Polybium Sardianum nimia fortasse indulgentia passim respexi) inveni, quibus eam, quam persecutus sum ab incunabulis usque ad senectutem, notionem amplius illustrandam putarem. Satis enim puto esse demonstratum, sophistae nomen hac aetate usur-

1) v. supra p. 199 c. adn. 2.

2) Ne putaveris sollemnem hanc disiunctionem terminorum πολιτικῶς et ῥητορικῶς esse. Nos eam invenimus apud Aristot. art. poet. p. 1450^{b} 6 (v. supra p. 145), neque utique licet negare rationem quandam inter hunc Synesii philosophi Platonici usum et illum Aristotelis interesse. Praeterea huc conferendus est locus Diog. Laert. supra laud. p. 142 adn. 1, quo πολιτικῶς et ῥητορικῶς disiunguntur; quo loco, si modo meam mutationem accipis, prorsus eandem habes distinguendi rationem.

Digitized by Google

pari de iis epidicticis oratoribus, qui totum studium in pulchritudine illuminatae omni modo elocutionis et vanae sententiarum nitore ac tumore consumunt simulque artem magis exemplis propositis quam per regulas tradere student, cui substantivi significationi prorsus convenit vis adiectivi *σοφιστικός*.

Iam ut ad totam, quam emensi sumus, viam oculos referamus, haec fere statuenda mihi videntur: Usque ad saeculi a. Chr. n. quarti exitum sophistarum nomen doctores illos omnis civilis sapientiae significat, atque ita quidem, ut ii ex hoc numero, qui imprimis rhetoricae docendae operam navant, una comprehendantur, per se vero ac nude positum vel, quod dicimus, technice nomen sophistae sive solum artis magistrum sive epidicticum oratorem notare testimoniis non potuerit demonstrari. Apud Epicurum primum ac fortasse proprio huius sectae more nomen sophistae in regnum quasi rhetoricae ita transiit, ut deposita latiore illa potestate acceptaque angustiore vi technice epidicticarum orationum artifex docendae simul arti addictus nuncupetur *σοφιστής*, opposito, qui *πολιτικὸς* audit, oratore civili. Hic usus haud dubie perduravit apud horti philosophos, probatus etiam, quantum ex voluminibus Herculanensibus videmus, eorum adversariis, ad Philodemi tempora; quamquam etiam amplius per interiectum temporis spatium — quod propter fontium huius aetatis inopiam certo demonstrari nequit — hanc termini usurpationem vagatam esse non est cur negemus. Strabonis autem Dionysiique imprimis et eorum, qui post eum usque ad mediam primi p. Chr. n. saeculi partem exstiterunt in rhetorica disciplina, scriptorum satis multis locis — quibus dempseris, spero, nullum, addideris fortasse plures — discimus his ipsis temporibus sophistis potissimum per se quasi propriam possessionem attribui simpliciter artem epidicticam et technicam rhetoricae tractationem, ut et artificiosus orator et artis doctor proprio nomine *σοφιστοῦ* notetur, adiectivum *σοφιστικὸς* de rhetoricis rebus adhibitum servato Epicureorum usu idem valeat atque ‘arte factum, ad ostentationem delecta-

Digitized by Google

tionemque paratum'. Tum ipsa non tam primum nascente, quam subito temporum condicione ingeniorumque quodam aucto impetu magnum incrementum faciente epidictica dicendi arte, inde a posteriore primi p. Chr. n. saeculi dimidio sophistae illi, quos cum veteribus auctoribus consentientes proprie 'posteriores' dicere consuevimus, totum huius vocis usum sibi vindicant, ut cum iis eorumque professione notiones σοφιστὴς et σοφιστικὸς prorsus sint coniunctae; atque ea vi et significatione, quam adiectivum σοφιστικὸς ab horum hominum indole eorumque orationum natura duxit (id est: 'arte comparatum, ad orationis pulchritudinem ornatumque, saepius inanem, factum, ostentationi destinatum', quem usum ab illo post Epicuri tempora observatum non genere ipso, sed frequentia solum et ambitu distare apertum est), etiam ab artium scriptoribus de technicis rebus adhibitum est, opposita haud raro notione πολιτικός.

Vides igitur, nam ne hoc quidem nolui addere, non satis recta seu rei intellegentia seu elocutione uti eos [1]), qui dicant posteriores sophistas nomen traxisse a primis illis quinti et quarti saeculorum sophistis, quod ita plerumque significant, ut dicant: '*die neuen Sophisten knüpften an die älteren an*'. Tale enim quid, linguarum leges et consue-

1) Non affero nisi paucos: Meinersius eius, quem p. 204 laudavimus, libri p. 227: *Lächerlich ist es endlich, den Aeschines zum Haupte der jüngeren Sophisten zu machen, da dieser Name keinem Redner vom Lysias bis auf Christi Geburt gegeben, sondern erst im 1. u. 2. Jahrh. nach Chr. 'erneuert' worden ist;* quae de usu vocis σοφιστὴς Meinersius dicit l. l. p. 224 i.—227, pleraque perversa sunt. — Bernhardy (Grdr. d. gr. Litt. I p. 591): *Es war schon ein grofser Irrtum zu glauben, der Name σοφιστὴς sei niemals aufser Umlauf gekommen* (quae dicit, ni fallor, contra Westermannum, Gesch. d. Beredskt. I p. 201 n. 14) . . . *im Gegenteil war diese Benennung auf litterarischem Gebiete mit den alten Sophisten erloschen . . . sie kehrt zuerst bei Dio Chrys. wieder.* — Christius (Gr. Litt. gesch. p. 592): *An diese 2. Art der Sophisten (wie Gorgias u. Thrasym.) knüpfte die neue Sophistik an.* — Rohdius (Gr. Roman p. 291): *Anknüpfend an jene erste Blütezeit kunstmäfsiger Redeübung . . . nannte sich dieser späte Herbstflor der Beredtsamkeit 'die zweite Sophistik'* (meliora docet Rohdius ibid. p. 293 et p. 293 adn. 2). — Kaibelius (Herm. XX 509): *sie schliefst eng an die alte Sophistik an.*

Digitized by Google

tudinem si spectas, per se minime est consentaneum. Nos vero vidimus numquam — ut imaginem teneam — filum fuisse discissum, immo posteriorum sophistarum nomen multo abest ut idem valeat atque id, quod Protagoras eiusque aequales ac socii sibi vindicarunt quoque ab eiusdem temporis auctoribus sive honoris sive convicii causa appellati sunt. Rectius profecto et rebus convenientius dicemus ad posteriores sophistas vocem σοφιστὴς ea vi atque significatione transiisse, qua post exitum quarti saeculi usurpari coepta est quaque in usu esse usque ad ipsorum, quos vocamus, posteriorum sophistarum dies numquam desiit. Hoc autem tempore servatis iis, quae huius alterius sophistae ab Epicuro appellati semper propria fuerant, tantum incrementum fecit ipsa sophistica vel epidictica ars, ut propter multo frequentiorem usum quasi denuo ad lucem emersisse multis per errorem visas esse has notiones non ita possimus mirari.

Iam nova his expositis eaque, quantum intellego, non nullius gravitatis subsidia praesto sunt ad diiudicandam illam dissensionem quae nescio utrum fuerit an sit inter Kaibelium et Rohdium. Contra Rohdii enim sententiam (Griech. Rom. p. 290 n. 1) in Hermae vol. XX p. 507—513 tria potissimum, ut distincta pronuntiem, posuit Kaibelius: primum oppositas esse inter se alteram sophisticam et Asiaticorum rhetorum rationem[1]), secundum Dionysium utpote Atticae eloquentiae studentem artissimo vinculo coniungi cum altera sophistica[2]), tertium magistram fuisse alteram sophisticam cuiusvis scientiae, non solum rhetoricae et artis epidicticae.[3]) Nunc huius quaestionis fundamenta non mediocriter mota esse nemo non

1) l. l. p. 508 *zwischen Asianern und Sophisten besteht nicht nur keinerlei Verwandtschaft, sondern ein bewufster Gegensatz.*

2) l. l. p. 513 *Es scheint mir unbestreitbar, dafs Dionys mit seinen atticistischen Bestrebungen in den allerengsten Zusammenhang mit der zweiten Sophistik gesetzt werden mufs.*

3) l. l. p. 508 *Wer die (zweiten) Sophisten nur für Lehrer der Rhetorik und für Prunkredner auf der Wanderschaft hält, der erklärt ihr ungeheures Ansehen nur zum Teil,* et p. 509 *Sie waren, was ihr Name*

Digitized by Google

videt, et ob id ipsum difficile est convenienter et breviter simul Kaibelio respondere: verumtamen conemur haec proposita ita examinare, ut quasi normam arbitrii ea sumamus, quae exposuimus, et imprimis illud respiciamus semper fuisse inde ab Epicuri aetate genus quoddam epidicticorum oratorum rhetoricaeque doctorum, quod sophistarum nomine appellabatur; a quo nullo pacto disiungendum est genus, quod dicimus, posteriorum sophistarum. Atque haec quidem mihi censenda visa sunt:

I) Non fuerunt oppositae altera sophistica et Asiaticorum rhetorum ratio, sed Asiaticorum grex non est nisi species quaedam universi illius epidicticorum oratorum rhetoricaeque doctorum generis, quod inde ab Epicuro hoc nomine numquam non fuit appellatum et cuius ipsi quoque sunt, quos proprie appellare solemus iuniores sophistas. Philodemus enim a sophistis Hegesiam non distare, sed vel omnia, quae eorum sunt propria, prae se ferre diserte dicit (v. supra p. 224), et Dionysius Halicarnassensis, qui voce σοφιστὴς eo, quo modo diximus, sensu utitur, hoc potissimum nomine quasi proprio iterum iterumque Hegesiam appellat (v. supra p. 235 c. adn. 1). Veteribus igitur criticis iisque hac in re locupletissimis testibus sophistae non aliter Hegesias et Asiani visi sunt, quam sophistae fuerunt et nobis dicuntur ii, quos posteriores ferimus.

II) Deinde Dionysium Halicarnassensem certum est quam maxime abhorruisse a sophistarum ratione, cum, ubicumque (praeter eos locos, ubi τοὺς ἐπὶ σοφίᾳ θαυμαζομένους et primos illos sophistas denotat, v. supra p. 234 sq.) totum hoc et universum genus respiciens nomen sophistarum adhibet, non nisi cum contemptu et indignatione eo utatur; ea autem ratio, quae intercedit inter Asiaticos rhetores et Dionysium, i. e. oppositio studiorumque diversitas vel maxima (cf. p. 445—451 R et libri de comp. verb. c. 18 p. 244 sqq. Sch. et al.), nullo iure disiungitur ab ea, quae intercedit inter universos sophistas et Dionysium, quippe cum Dionysio ipsi sophistae et Asiatici rhetores minime diversi visi sint. Cum vero po-

sagt, Lehrer alles Wissens, und die Rhetorik war nur der Zauberstab, „der die Schätze der Weisheit heben konnte“. (?).

steriores sophistae generatim non secernendi sint ab iis, quos Dionysius dicit, sed sint iidem, minime licet dicere cum Kaibelio: '*D. Hal. mit seinen atticistischen Bestrebungen mufs in den allerengsten Zusammenhang mit der zweiten Sophistik gebracht werden*'. Dionysius certe nihil minus expetivit quam ut suis studiis sophistis faveret; illud me concedere, quod magna cum restrictione Rohdius concessit in mus. Rhen. p. 172, per se patet; interdum enim vel ab adversariis adversarii quaedam mutuantur.

III) De tertia, quam proposuit Kaibelius, sententia multo graviora et magis necessaria argumenta ex rebus ipsis personisque in censum vocatis cum Rohdio petuntur, quam ex nominis vi et usu. Nihilo tamen setius etiam de his respondere nostrum est, quia Kaibelius ipse (p. 509 l. l.) dicit: '*sie waren, was ihr Name sagt, Lehrer alles Wissens*'. Iam illud mihi videor demonstrasse de alteris, qui vocantur, sophistis non esse renovatum nomen veterum sophistarum ampliore sensu eorum aequalibus usurpatum, sed sua sponte neque quoquam consulto hoc nomen iterum inveniente seu restituente transiisse ad hos posteriores sophistas hanc appellationem eo sensu, quo epidicticum rhetorem rhetoricaeque doctorem solum post Epicuri dies insignit. Ergo nomen quidem sophistae de alteris sophistis adhibitum nihil dicere vult nisi rhetoricum artificem et magistrum, quae re vera fuit duplex horum hominum professio.

Improbantur igitur vel argumentis a nominis usu repetitis Kaibelii sententiae. Ex altera parte prorsus probantur et, si cui incerta visa sunt, certa, spero, fient, quae Rohdius vir doctissimus praeclare et tetigit in eleganti libro (Gr. Rom. p. 290 adn. 1) et defendit in mus. Rhen. vol. XLI p. 170 sqq.; quae quidem eis sunt contraria omnibus, quae Kaibelio visa sunt; quamquam secundum ea, quae probare suscepimus, vel haec paulo alia ratione excipiemus et perspiciemus.

Haec mea auxilia, quamquam Rohdio veniunt proelio feliciter iam pugnato, tamen non inutilia fore spero ad complendam victoriam.

Digitized by Google

APPENDIX,

qua quaeritur, num sint Dionysio Halicarnassensi tribuenda artis rhetoricae, quae eius nomen prae se fert, capita VIII IX X XI.

Ut huius artis etiam capita X et XI, a Blassio[1]) (et Roesslero)[2]) vere Dionysii esse putata, Halicarnassensi abiudicaret, qui optime de Dionysio meruit, leves quasdam stili differentias protulit, quibus, quia ad dicendi usum non technicum tantum spectant, vix quisquam magnam vim tribuerit[3]), dico L. Sadéeum in quaest. de Dion. Hal. script. rhet. crit. (Argentor. 1878 p. 29--32). Miror Sadéeum, qui Dionysii technologiam satis compertam se habere per totum librum luculenter testatur, non protulisse multo graviora, quae quidem ad promovendam molestam paene quaestionem mea sententia aliquid valent. Nos vero, quia Roessler (l. l. p. 10 sq.) et, qui mutata ex parte priore sententia (l. l. p. 24 sqq.) ei assensus est, Blassius (in philol. Anz. V p. 353 sq.) praeter cap. X et XI etiam capita VIII et IX Dionysio vindicarunt, in hac re tractanda ita a Sadéeo discedemus, ut capita VIII IX X XI pariter respiciamus. Habeo haec, quae dicam:

I) Apud Ps. Dionysium in c. X p. 388, 17. p. 390, 6. p. 391, 12 R, in c. VIII p. 285, 1. 296, 8. 11. 297, 9 bis, in c. IX p. 323, 5 vox *ἰδέα* usurpatur ad significanda technice rhetoricae tria genera. Vox *γένος* in omnibus his tractatibus nusquam ita occurrit, ut hoc munere fungatur; vox *εἶδος*,

1) De Dionysii Halic. scriptis rhetoricis, Bonnae 1863.

2) Dion. Hal. scriptorum rhet. fragmenta coll. disp. praef. est C. Theod. Roessler, Lips. 1873.

3) Nimium igitur his mihi videtur tribuisse Usener in Dion. Hal. librorum de imit. reliquiis p. 5 sq.

Digitized by Google

quae apud omnes scriptores passim promiscue adhibetur cum voce *ἰδέα* (cf. Platonem), substituitur in c. VIII p. 295, 8. Dionysius Aristotelem secutus semper utitur termino *γένος*: p. 488, 2. 5. 565, 3. 525, 11. 588, 8. His in terminis in duas classes facili opera dignoscendas rhetores discedunt, ita ut e. g. Aristoteles (p. 1358[a] 36 contra hoc non facit, cf. Roemerum, art. rhet. ad p. 1358[a] 36, quem improbo) [1]), auctor ad Alexandrum, Dion. Hal., auct. ad Her., Cicero (de inv.; cf. Quintil. III 3, 15), Quintilianus adhibeant voces *γένος* et genus. Quintilianus III 3 et 4 vocis *εἶδος* ne mentionem quidem facit. Ii autem, qui sequuntur, Hermogenes, Alexander Num., Rufus, Porphyrius, Nicolaus sophista, Sopater, Maximus Planudes, anonymi posteriores apud Walz. IV 27, 11 et 713, 5 utuntur constanter voce *εἶδος* vel *ἰδέα*, qua de re cf. Syrianum et anon. ap. Speng. *συναγ. τεχν.* p. 184 et 186 et Doxop. W. II 122 sq. et Georg. W. VI 515; vox *μέρη* invenitur apud Philodemum et Sextum emp. (cf. supra p. 253), 'partes' interdum dicit Quintilianus, dubium vero num technice. Ex hac collectione, cuius testimonia hic nolo afferre, apparet non esse Dionysii ac ne eius quidem temporis haec capita; atque ut profitear, quid sentiam: postquam paulum in rhetoribus versatus sum, mihi quidem hoc unum argumentum ad abiudicanda Dionysio haec capita satis videtur valere. Ceterum terminus *ἐγκωμιαστικὸς* in c. VIII p. 297, 8 et 299, 5 occurrit: haec vox omnino non exstat apud Dionysium, qui solos terminos *ἐπιδεικτικὸς* et *πανηγυρικὸς* agnoscit, cum vetustiore technologia, ut in omnibus, etiam in hac re concinens.

II) *κεφάλαια* apud Ps. Dionysium in c. X p. 390, 1. 3. 5. 391, 14 et in c. VIII p. 282, 15 sunt argumentationes sive argumenta (cf. Sop. W. V 25, 25, Maxim. W. V 393, 17, Marcell. W. IV 67, 29, qui omnes interpretantur Hermogenem,

1) Scholion, quod ad p. 1358[b] 7 in Cram. anecd. Par. I p. 251, 28 exstat: *τρία γένη τῆς ῥητορικῆς· ἀλλὰ μὴν ἄνω εἴδη εἶπε κτλ.* nihil demonstrat, nisi scholiastae temporibus hoc interpolamentum textui insertum fuisse et ipsum scholiastam in eo offendisse.

Digitized by Google

agnoscentem vel maxime hunc dicendi usum); porro *κεφάλαια* sunt, quae accuratius saepe *τελικὰ κεφάλαια* appellantur (*τὸ δίκαιον, συμφέρον, καλόν,* etiam *ἡ δύναμις*, i. e. quaestio num perfici quid possit, velut in Isocratis Philippo), in c. X p. 390, 9 sq. et in c. VIII p. 300, 7; denique in c. VIII p. 297, 14 et in c. IX p. 360, 1 *κεφάλαια ἐπιταφίου* eadem ratione vocantur *ἔπαινος, θρῆνος, παραμυθία*, et tum in c. VIII p. 298, 8. 12 *ἐγκωμίου κεφάλαιον* est *ὁ τοῦ γένους λόγος* et *ἡ παραβολὴ καὶ τὸ ἐξετάζειν* (= c. I p. 232, 14 sq. *περὶ παραβολῶν καὶ συγκρίσεων*, quae res raro commemoratur hac ratione a technographis!). Haec omnia alienissima sunt a Dionysii simplicitate, cui valent *κεφάλαια*: 1) partes narrationis, quae singillatim argumentis tractantur (p. 612, 2. 11. 14. 614, 17 R). 2) diversa capita, e quibus historicorum narrationes sive ipsius Dionysii libelli constant (p. 822, 8. 837, 9. 839, 1. 1100, 1 R. de comp. v. p. 16 Sch.). 3) summa rerum capita (p. 844, 2. 855, 10. 748, 5 R. de comp. v. p. 116 Sch.). 4) sententia (p. 886, 16 = *κῶλον* p. 886, 5), praeterea nihil.

III) *κατασκευὴ* apud Ps. Dionysium in c. X p. 381, 2 et 388, 7, in c. VIII p. 292, 4. 298, 6 et in c. IX p. 359, 11 est probatio, argumentatio, argumentum; in c. IX p. 321, 8 exstat *κατασκευὴ τῶν κεφαλαίων*, quod vere Hermogenianum esse nemo nescit, qui eum perlegit (v. Sp. II 206 = W. III 106 sq. et schol. W. V 393 sq. et VII 747 sq.), quod etiam Volkmannus docet ap. Iw. Muellerum II 471. *κατασκευάζω* porro est ‘argumentis firmo, probo’ in c. VIII 287, 3. 292, 8. 12. 295, 5, et, qui locus notabilis est, p. 303, 8 (*τὰς αἰτίας λέγων . . . κατασκευάζει*); item *συγκατασκευάζειν* in c. VIII p. 289, 2. 6. 295, 7. 288, 11. 282, 16 et in c. IX p. 359, 9. Haec abhorrent a Dionysii technologia, quamvis crebro ac varie voce *κατασκευὴ* utatur; Dion. p. 501, 3, quo solo loco sunt, qui hanc vim voci *κατασκευὴ* inesse opinentur, non intellegenda argumentatio, sed totius orationis (artificiosa et dolosa quodammodo) apparatio, institutio.[1])

1) Cf. A. Greilich, Dion. Halic. quibus vocab. ex artibus

IV) Ubi Dionysius dicit: *προκατασκευή, προκατασκευάζεσθαι*, Ps. Dionysium dicere *προδιοίκησις, προδιοικεῖσθαι* bene iam monuit Sadéeus l. l. p. 31; ego addam ne vocem quidem *διοικεῖσθαι, διοίκησις*, quae technice exstat apud Ps. Dion. in cap. X p. 388, 2. 10. 393, 12 et in c. IX p. 352, 14. 353, 4. 360, 12, inveniri apud verum Dionysium. — Vox *ἀγωνίζεσθαι*, i. e. 'argumentis probare' (= *κατασκευάζειν*), hoc speciali sensu non legitur apud Dionysium, exstat apud artis auctorem in c. IX p. 363, 8 et alibi, in c. X p. 391, 15. 379, 1. Derivandus mihi videtur haec usurpatio ex illo posterioris notae more, quo *ἀγῶνες* appellantur uno verbo probatio et refutatio (v. supra p. 196 n. 1 et p. 177 n. 1).

V) *στοιχεῖα* apud Ps. Dionysium in c. X constanti usu sunt partes orationis: p. 385, 16. 386, 1. Hae apud Dionysium audiunt *ἰδέαι*: p. 489, 1. 565, 4. 492, 6. 11. 494, 2. 615, 10. 1096, 8, sive (rarius) *μέρη*: p. 611, 9. 489, 3. Hic Dionysianus vocis *ἰδέα* usus ipse quoque admodum singularis fortasse ab Isocrate repetendus propter p. 489, 1—6 R; quid sit *στοιχεῖον* Dionysio, non est, quod hic addam; id certum, ei non esse *στοιχεῖον* partem orationis.

VI) Disiunctio, quae est inter *πρᾶγμα* et *ἦθος* in c. X p. 374, 1. 387, 4 et in c. XI p. 399, 10. 414, 7, nusquam invenitur apud Dionysium [1]), invenitur autem etiam in c. IX p. 360, 11, quod eo magis notandum, quia haec technica distributio perrara est (similis quaedam inter *πραγματικὸν* et *παθητικὸν εἶδος* apud Apsinem et Cornutum, conferas etiam Walz. rhet. Gr. IV 417, 12 et V 220, 20).

VII) *κοινὸν* et *ἴδιον ἦθος* disiungitur a Ps. Dionysio in c. X p. 375, 6 ~ 8 et praecipue in c. XI p. 396, 17. 413, 13 sq.

---

ductis in scriptis rhetoricis usus sit 1886 p. 10 sqq., qui exempla ex Dionysio collegit et plerumque recte expedivit; non debebat probare Ernestium (lex. techn. Gr. p. 174) errantem in hoc Dionysii loco explanando et versionem Reiskii editioni additam, quae falsa est.

1) Spero neminem huc tracturum esse Dionysianam illam *τῶν ἐντέχνων πίστεων* distributionem (p. 494, 4 sqq.), scil. *εἰς τὸ πρᾶγμα καὶ τὸ πάθος καὶ τὸ ἦθος*.

Digitized by Google

et in ipsis rebus tractandis. Hoc alienum a Dionysio, qui plerumque ne vocem quidem ἦθος hoc sensu adhibet (sed sensu ἐπιείκεια, commendatio per mores). Neque minus a vero Dionysio discedit illa disiunctio, qua singillatim tractantur ἦθος γνώμη τέχνη λέξις: qui Dionysium legit, satis compertum habet illum disiungere τὸ πραγματικὸν et λεκτικὸν μέρος (e. g. p. 861, 12 sqq. 896, 11. 930, 13. 1112, 15 ep. ad Pomp. c. 4, 1. 2, 13 epit. l. π. μιμ. c. 3, 2. de comp. v. p. 8 Sch. — p. 810, 5. 874, 8. ep. ad Pomp. c. 1, 10); communis autem haec disiungendi ratio est capitum X et XI (v. p. 373, 16 ∾ 377, 6 ∾ 378, 11 ∾ 382, 3. 394, 16 —; 396, 12. 14. 396, 16 ∾ 407, 7 ∾ 410, 15, ubi desideratur ὁ ἐπὶ τ. τ., ∾ 413, 1. 413, 12 sq.). Terminus πολλοστῶς εἰπεῖν (discernitur ποικίλως εἰπεῖν, in c. XI p. 412, 12. 13. 414, 8) Dionysio, qui talium terminorum mirum quantam habet varietatem, prorsus ignotus est (πολλοστὸν μέρος exstat p. 999, 17 R).

VIII) πολιτικὰ ὀνόματα apud Ps. Dionysium in c. X p. 384, 9 sqq. sunt, quae accommodata sunt civili elocutioni, i. e. neque quaesita nimis neque trita; huius usus apud Dionysium testimonium invenitur nullum.

IX) Verba artis in c. X p. 394, 10 καὶ μιμεῖται τὸν Δημοσθένην, οὐχ ὅτι Δημοσθενικῶς· καὶ τὸν Πλάτωνα ὁμοίως, καὶ τον Ὅμηρον valde mihi quidem olent doctrinam Hermogenis, qui hos tres viros technice et clare quasi tria suorum generum perfecta specimina in libro π. ἰδ. II 10 posuerat; cf. imprimis Sp. II 410, 2—4; W. III 380: οὐχ ὁ Δημοσθενικὸς . . . οὐχ ὁ κάλλιστος παντηγυρικὸς ἢ Πλατωνικὸς ἢ Ὁμηρικός. In his vel eadem bipertitio trium membrorum.

X) Demosthenes in technicis rebus a Platone pendere dicitur a Ps. Dionysio in c. X p. 381, 14. 376, 7; hac de re in tanta copia librorum, quos de his composuit Dionysius, nihil exstat; et graviter, quantum eum cognovi, suspicor Halicarnassensem laturum esse, si hanc ei sententiam inculcaremus.

Mihi quidem non videtur opus esse plura quaeri seu potius adscribi — sunt enim singularia multa; ego, ut vides, ea

Digitized by Google

potius urgenda putavi, quae generaliter ad technologiam rhetoricam spectant. Ut pauca, quae singularia potius vocarim, tangam, mihi non est dubium, quin frequentissimus usus vocum *μέθοδος* et *μεθοδεύειν* (e. g. in c. VIII p. 282, 14. 283, 13. 284, 3. 285, 3. in c. IX p. 330, 12. 347, 7 in c. X p. 378, 14 *τὰς τῶν προτάσεων* (!) *μεθόδους*) revocandus sit ad Hermogenis sollemnem in libris de formis partitionem, ubi semper tractat *ἔννοιαν, μέθοδον* [1]), *λέξιν* (cf. Sp. II 269, 8; W. III 194): certe apud Dionysium hoc vocabulum non memini me legere nisi p. 855, 4: *μεθοδεύειν τὰς αὐξήσεις*. Neque vox *μεταχείρισις, μεταχειρίζεσθαι*, quae technice usurpatur a Ps. Dionysio in c. X p. 375, 1. 376, 14. 388, 15. 394, 10 et in cap. VIII p. 281, 5, usquam legitur in Dionysii genuinis libris: invenies eam in ceteris huius artis tractatibus, velut p. 248, 2, et, quod fortasse non est nullius momenti, apud Aristidem Sp. II 513, 7. 515, 11 (W. IX p. 411. 413) et apud Hermogenem Sp. II 259, 25. 260, 12. 27 et Ps. Menandrum Sp. III 399, 16. 412, 27. 419, 14. 428, 31. 434, 28. 435, 8.

Haec igitur me commovent, ut pro certo habeam huius artis capita VIII IX X XI non esse composita a Dionysio Halicarnassensi. Capita X et XI unius auctoris esse ut aliis, ita mihi quoque probabile videtur. Quid de auctore capitum VIII et IX iudicandum sit, hoc loco nolo inquirere.

1) Quod posuit Hermogenes pro Aristideo termino *σχῆμα*.

Digitized by Google

INDICES.

I. Loci scriptorum accuratius explanati.

pagina

Alexander Numenii
Sp. III 1, 9 (W. IX 332) et 12, 16 (W. VIII 429) . . . 191 sq.

Aphthonius
Sp. II 22, 5. 49, 15 (W. I 61. 108) . . . . . 198 sq.
schol. Aphth. W. II 683 161 n. 4

Apsines
Sp. I 353, 10. 396, 31 (W. IX 494. 584) 195

Ps. Apsines
Sp. I 405, 1. 406, 31 (W. IX 594. 596) 195

Aristides
Sp. II 460, 29 (W. IX 343) . 248
Sp. II 512—514 (W. IX 410—413) 177
Sp. II 513, 19 (W. IX 411) . 179
Sp. II 530, 14 (W. IX 434) . 248
Sp. II 533, 27 (W. IX 438) . 177

Aristoteles
eth. Nic. p. 1180^{b} 35 sqq. . . 213
rhet. p. 1354^{a} 1. 14 . p. 161. 218
p. 1354^{b} 22 144
p. 1355^{b} 17 sqq. . . . 212
p. 1359^{b} 12 . . . 212 n. 8
p. 1391^{b} 16 143
p. 1396^{a} 5 144
p. 1403^{b} 34 143
poet. p. 1450^{b} 4 . 145. 257 n. 2

pagina

Athenaeus
l. XIII p. 593 f. . . . 211 sq.

Aurelius Augustinus
Halm p. 138, 34 sqq. . . 160 sq.

Chirius Fortunatianus
Halm p. 81, 12 sqq. 231

Choeroboscus
dict. p. 627, 34 sqq. Gaisf. 176 n. 1 192 n. 1

Cicero
de inv. I 5, 7. 6, 8. II 4, 12. 51, 155 sq. 231
de or. II 16, 68 . . . 161 n. 3
III 28, 109 163
or. 11, 37. 13, 42. 20, 68. 27, 96 . . . . . 232 sq.

Clemens Alexandrinus
strom. I 3, 22 253

Cornutus
Sp. I 427, 3 . . . . . 195 sqq.

Demetrius
περὶ ἑρμ. Sp. III 264, 4 (W. IX 10) . . . . . 244 sq.

Demosthenes
or. XIX 246. Ps. Dem. or. LIX 21 211
Ps. Dem. or. LXI 44 137

Didymus
in schol. Soph. El. 87 . . . 171
in schol. Soph. Philoct. 1113 194 n. 1

Digitized by Google

pagina

Dio Chrysostomus
or. 8 p. 145, 16 D . . 238 n. 1
or. 12 p. 217, 24 D 239
or. 19 p. 287, 25 D . . 237. 239
or. 52 p. 159, 16 D 173
or. 56 p. 223, 16. 78 p. 279, 12 . 237

Diogenes Laertius
III 87 . . . . . 142 n. 1
VII 42 . . . . . 231 n. 1
VII 43 196
X 26 . . . . . 214 n. 1

Dionysius Halicarnassensis
script. rhet.
p. 488, 3 R 166. 192
p. 501, 3 R . . . . 265 c. n. 1
p. 536, 4 R 137. 171
p. 558, 13 R 168
p. 647, 10 R . . . . . 173 n. 1
p. 660, 13. 929, 1 R 235
p. 937, 14 sq. R 166
p. 939, 3 R 234
p. 957, 7 R . . . . 168 c. n. 3
p. 1027, 6 R 170
p. 1050, 8 R . . . . 169 c. n. 1
p. 1095, 6 R 235
p. 1125, 11 R 166. 168
de comp. verb. p. 246 sqq. Schaef. 235
ibid. p. 420 Schaef. . . 168. 179
de imit. p. 11, 2 Us. . . . 164 sq.
ibid. p. 31, 5 Us. 170
ep. ad Pomp. 1, 10 (p. 40, 25 Us.) 166
antiqu. Rom. I 8 167
Ps. Dion. art. rhet. p. 233, 1 R 173 n. 1
ibid. p. 384, 9 sqq. R . 176. 267
ibid. p. 391, 13 R 255
ibid. p. 394, 10 R 267

Doxopater
W. II p. 74, 24. 93, 11. 104, 25. 105, 7 . . . . . 200 sq.

Epicurus *περὶ ῥητορικῆς*
laudatus a Philodemo 154. 217. 221 227 n. 1

pagina

Eunapius
v. soph. p. 461, 5. 494, 42 Boiss. 199
p. 497, 3 Boiss. 257

Galenus
de plac. Hipp. et Plat. V p. 471 K . . . . . 214 n. 1

Gellius
n. A. XVII 5, 3 . . . . 246 sq.

Gregorius Corinthius
W. VII p. 1098, 15 242

Harpocration
ap. Cornutum Sp. I 459, 6. 460, 2 . . . . . 175 sq.

Hermarchus
laudatus a Philodemo . 154. 221

Hermagoras
laudatus a rhetoribus . 159 sqq.

Hermogenes
Sp. II 4, 30 sqq. (W. I 17) 189 c. n. 2
Sp. II 17, 26 (W. I 51) . . . 182
Sp. II 133, 12 (W. III 1) 183. 182 c. n. 2
Sp. II 133, 17 (W. III 2) 162 n. 2
Sp. II 199, 11 (W. III 94) . . 189
Sp. II 239, 31. 292, 15 (W. III 183. 226) 249
Sp. II 267, 26—268, 8 (W. III 192) . . . . . 250 n. 1
Sp. II 351 sq. 355, 4 (W. III 306 sq. 310). . . . 190 c. n. 3
Sp. II 395, 20 (W. III 362) . 249
Sp. II 398—404 (W. III 366—373) . . . . . 184 sqq.
Sp. II 399, 6 (W. III 367) . . 252
Sp. II 413, 19. 436, 28 (W. III 384. 417) 251
Sp. II 415, 9 (W. III 387) . . 252
Sp. II 417, 28 (W. III 391) 185 n. 7

Hieronymus peripateticus
frgm. laud. a Philod. et Dion. 158 sq.

Himerius
ecl. VII 2; or. VI 2, XXI 9, XXXII 1 . . . . . 255 sq.

Digitized by Google

pagina

Iosephus Rhacend.
W. III 482, 18 197
Isocrates
or. II 51 . . . . . 134 sqq.
or. III 8 . . . . . 238 n. 2
or. IV 3. 82 207
or. V 25. 29 . . 238 n. 2. 207
or. IX 10 . . . 138 sq. 175 sq.
or. XII 5. 11—15 208. 238 n. 2
or. XIII 9. 14. 19. 20. 21 134 sqq. 206 sq.
or. XV 136. 256 . . . 238 n. 2
or. XV 147. 155 sq. 168. 197. 215. 220 sqq. . . . . 207 sq.
epist. VIII 7. 8 . . . 238 n. 2
hypoth. or. XIII . . . 192 n. 1
Iulius Victor, Halm p. 373, 2 162
Iuvenalis
sat. III 74 . . . . . 241 n. 1
sat. VII 167 sq. 246
Longinus
Sp. I 305, 16 (W. IX 559). 327, 23 . . . . . 253 sq.
Sp. I 323, 29 195
Lucianus
de conscr. hist. c. 43 . . 175 sq.
rhet. pr. 1, Lexiph. 23, pseudol. 6 247
Maximus Planudes
W. V 213, 22 164
W. V 214, 1 200
W. V 225, 25 . 207 n. 2. 224 n. 1
W. V 252, 11 . . . . 213 n. 1
Menander *περὶ ἐπιδεικτικῶν*
Sp. III 331, 16 (W. IX 128) 198. 254
Sp. III 332, 27. 364, 16 (W. IX 131. 206) 254
Sp. III 336, 29. 339, 21. 343, 11 (W. IX 141. 147. 155) . 198
Ps. Men. Sp. III 399, 16 (W. IX 264) 198
ibid. Sp. III 411, 29 (W. IX 279) 255

pagina

Metrodorus
laudatus a Philodemo . 154. 226
de titulo librorum *πρὸς τοὺς σοφιστάς* . . . . . 214 n. 1

Minucianus
apud Sopatrum W. V 9, 15 192 n. 1.

Nicolaus sophista
Sp. III 450, 2 ~ 10 et similia 196 sq.
Sp. III 468, 25 197
Sp. III 454, 17. 455, 30. 497, 6 sqq. . . . . 199 sq.

περὶ ὕψους
c. 3, 2 (de aetate libelli) 250 n. 1
c. 4, 2. 23, 4 236
c. 1, 2. 9, 13. 34, 2. 44, 1 . 172 sq.

Philodemi vol. rhet. ed. Sudhaus
p. 9, 26 sqq. 217
p. 28, 2 sqq. . . . . 226 n. 1
p. 32, 16 sqq. 217. 219 n. 1. 222 sq.
p. 48, 26 sqq. 216. 227
p. 56 sq. . . . . 218 n. 2
p. 90, 33 225
p. 92, 18 (93, 23. 98, 19) . . 158
p. 94, 10. 100, 16. 130, 6. 88, 5 226 n. 1
p. 132, 31 sqq. 223
p. 134, 2 . . . . . 221 c. n. 1
p. 137, 34. 149, 5 . . . 226 n. 1
p. 162, 9 223
p. 180, 17 . . . . . 224. 235
p. 188, 21 224
p. 206 222
p. 208, 25 . . . . . 219. 222
p. 208, 14. 209, 10 sqq. . . 156 sq.
p. 210, 5 225
p. 212, 21 sqq. . 154 sq. 220 c. n. 3
p. 222, 7. 20 . 153 c. n. 3. 225
p. 320, 13 226
p. 332, 10 155
p. 361, 5 226

Digitized by Google

pagina

Philostrati vitae soph.
praef. in fine 241
I 7, 1. 2; 9, 1 . . . . . 242 sq.
I 18, 3 251
I 19, 1 194
II 10, 4 244
II 20, 1 195

Photius cod. 74 176

Phrynichus *σοφιστικὴ παρασκευή* . . . . . 252 sq.
Lob. p. 63. Bekk. an. I 15, 9 193 sq.
Bekk. an. I 8, 26 176

Plato
Cratylus p. 398 D. 403 E . . 210
Gorg. p. 448 D. 520 A . . 209 sq.
p. 452 E 141
Menex. p. 249 E 142
Phaedr. p. 257 D . . . 210. 212
p. 258 D . . . . 140 sq.
p. 261 A 139
p. 277 D. 278 C . 141 sq.
schol. p. 258 C . . . . 239 n.
Protag. p. 312 D 209
Sophista p. 222 CD 139

Plutarchus
mor. p. 123 B. 133 E . . . 246
p. 408 C 245
p. 802 E sqq. (*πολ. παραγγ.* c. 6—8) . . . 174
vita Luculli c. 7, Nic. c. 1 245 sq.

Ps. Plut. Xorat. p. 1023, 29 Dueb. 174

Pollux IV 16. 17 . . . 192 n. 1

Polybius V 33, 5 Schw. . . 159

Priscianus
Halm p. 552, 15 . . . 189 n. 2
p. 559, 16 . . . 182 n. 1

Quintilianus
inst. II 15, 20 sqq. . 160—163. 165
III 4, 9. 10 . . 140 149 sq.
III 4, 12 sq. . . . 213 n. 1
III 7, 1 143

pagina

rhet. ad Alexandrum
Sp. I 174, 12 (epist.) 151
Sp. I 174, 15—21 (c. 1) . 146—151
Sp. I 225—228 (c. 35) . 147—150
Sp. I 238, 10 sq. (c. 37) . . . 151

rhet. ad Herennium
I 2, 2 . . . . 162 c. n. 2. 163
I 2, 2. II 1, 1. III 1, 1. 6, 9 . 231

Rufus
Sp. I 463, 13. 15 (W. III 448) 185 n. 7. 197

Sextus emp. adv. math.
II 18. III 4 253

Sopater
W. IV 63 . . . . . 231 n. 1
W. V 17, 17 164
W. V 17, 4. VII 34, 6 . . . 200

Strabo IV p. 181. XIII p. 614. 625 233

Suetonius
de gr. IX p. 107, 5 R . 244 n. 1
ibid. X p. 108, 24 R 176

Suidas
s. v. *Αἰσχίνης* . . . . 251 n. 1
s. v. *Διονύσιος Ἀλεξανδρεύς* . 233
s. v. *Θεόδωρος Γαδαρεύς* . . 233
s. v. *Σεβηριανός* 137
s. v. *σοφιστής* . . 228. 245 n. 1

Synesius
Dio p. 35 P . . . . . 241 n. 2
p. 36. 37 P 257
p. 39 P . 199. 241 n. 2. 257

Themistius
or. XXIII p. 350, 22 sqq. D. 208 n. 1
or. XXVIII p. 412 D. . . . 256

Theonis progymnasmata
Sp. II 69, 5 (W. I 165 sq.) 222 n. 1
Sp. II 91, 12. 92, 6 (W. I 199 sq.) 172
Sp. II 97, 18 (W. I 203) . . 236
Sp. II 121, 6 (W. I 244) . . 171

Thomas magister
p. 342 R s. v. *σοφίζομαι* 241 n. 2

Digitized by Google

pagina

Troilus
W. VI 52, 26. 53, 5 . . . 200 sq.
Victorinus Halm p. 156,21 247 n. 2

Xenophon 211
mem. I 2, 31 . . . . 209 n. 3

II. Loci scriptorum emendati.

pagina

Aristides τεχν. ῥητ.
Sp. II 500,24 (W. IX 394,9) 181 n. 1
Sp. II 512,21 (W. IX 410,15) 181 n. 1
Sp. II 520,5 (W. IX 421,18) 181 n. 1
Sp. II 521,4 (W. IX 422,20) 181 n. 1
Sp. II 536,3 (W. IX 441,3) . . 178
Aristoteles rhet. p. 1358ª 36 . 264
Clemens Alex. str. I 3, 22 253 n. 2
Diog. Laert. III 87 . . 142 n. 1
Dionysius Halicarnassensis
p. 468, 11 R 168
p. 486, 2 R . . . . . 157 n. 1
p. 591, 14 R . . . . 174 n. 1
p. 853, 7 R . . . . . 174 n. 1
p. 941, 8 R . . . . . 174 n. 1
p. 1027, 2 R . . . . 170 n. 2
p. 1050, 8 R . 169 n. 1. 194 n. 1
p. 1117, 2 R . . . . 174 n. 1
p. 1125, 11 R . . . 166 c. n. 1
de comp. verb. p. 60, 1 Sch. 174 n. 1
ibid. p. 404, 11 Sch. 234 c. n. 2
ibid. p. 420, 10 Sch. . . 168 n. 1
Ps. Dion. art. rhet. p. 410, 15 R 267
etymol. magn. s. v. θυαία 194 n. 1
Eunapius v. soph.
p. 494, 42. 496, 45 Boiss. 174 n. 1
Hermogenes τεχν. ῥητ.
Sp. II 228, 22 (W. III 137, 1) . 189
Sp. II 352, 27 (W. III 307, 2) 190 n. 5
Sp. II 437, 19 (W. III 417, 21) . 251
Sp. II 437, 23 (W. III 418, 2) . 251
Isocrates or. IV 11 . . 137 n. 1
or. XIII 12 . 138 n. 1. 194 n. 1
Nicolaus soph. Sp. III 468, 21 197
περὶ ὕψους

pagina

c. 2, 2 et c. 7, 1 . . . 252 n. 1
c. 43, 1 . . . . . 175 n. 1
Philodemus vol. rhet. ed. Sudhaus
p. 41, 13 sqq. . . . . 157 n. 3
p. 53, 26 . . . . . 153 c. n. 2
p. 56 sq. . . . . 218 n. 2
p. 79, 24 . . . . . 220 n. 4
p. 102, 20 sqq. . . . . 229 n. 1
p. 106, 40 . . . . . 229 n. 1
p. 120, 12 sq. . . . 153 c. n. 1
p. 132, 31 . . . . . 223 n. 1
p. 180, 19 . . . . . 224 n. 3
p. 183, 23 . . . . . 223 n. 2
p. 200, 7 156
p. 272, 4 . . . . . 153 n. 3
p. 362, 12 . . . . . 226 n. 1
V. H¹ IV c. 4 (Us. Ep. p. 113, 14) 223
Philostratus v. soph. I 6 . 241
Plato Phaedr. p. 277 D . . 141 sq.
schol. Phaedr. p. 261 B 141 n. 1
rhetores Graeci ed. Walz
W. IV 78, 16 . . . . 183 n. 2
W. V 533, 27 sqq. . . 185 n. 1
W. VII 33, 28 (in Gorgiae definitione rhetoricae) . 141 n. 1
W. VII 34, 7 200
Sopater W. V 17, 11—15 200 n. 2
Sophocles: schol. Philoct. 1113 194 n. 1
Synesius, Dio p. 35 P . 241 n. 2
ibid. p. 36 P 257
Themistius
or. XXIII p. 357, 3 D . 174 n. 1
Theonis progymn.
Sp. II 121, 7. 8 (W. I 244, 1. 3) 171

Digitized by Google

III. Termini rhetorici passim tractati.

ἀγοραῖος 175 n. 1
ἀγών 167. 177 n. 1. 196 n. 1. — ἀγωνίζεσθαι 266. — ἀγωνιστής 137 n. 1. — ἀγωνιστικός 145. 177. 179. 189 n. 2. 190. 213 n. 1
ἀκροᾶσθαι et sim. 240 n. 1
ἀφελής 177—180. 181 n. 2. 188. 190 n. 3
γένος (ἰδέα, εἶδος, μέρος) 263 sq. — generum rhet. ordo 191 n. 2
γραφικός 145. 179. 213 n. 1. 216 n. 1.
διοικεῖσθαι et sim. 266
δύναμις 157 sq.
ἐγκωμιαστικός 230 n. 231 n. 1. 254 n. 1. 264. cf. 148 sqq.
εἶδος 263 sq.
ἔμπρακτος 154 sq. 157. πρακτικός 226 n. 1
ἐναγώνιος 167. 169. 173. 189 n. 1
(τὰ) ἐνόντα 156. 157 c. n. 1
Epicureorum term. scholast. 219 n. 1
ἐπιδεικνύναι 137 n. 1. 213. n. 1. — ἐπιδεικτικός 137 n. 1. 145—150. 170. 191 n. 2. 202. 213 n. 1. 229 n. 1. 254 n. 1. 264. — ἐπίδειξις 137 n. 1. 229 n. 1. 254 n. 1
θέσις 160 c. n. 2. 171 sq. 182. 183 n. 2. — τὰ θετικά 221 sq.
ἰδέα 263 sq. 266
ἰδιωτικός 175 n. 1. 179. 180 n. 2
ἱστορικὸν γένος 168 c. n. 3. 185 n. 7
κατασκευή 265 sq.
κεφάλαιον 264 sq.
μεταχείρισις et sim. 268
παννηγυρικός 185 c. n. 1 et 7. 188 sq. 202. 213 n. 1. 229 n. 1. 231 n. 1. 264
πρᾶγμα et ἦθος disiuncta 266
ῥήτωρ 238 n. 2. 247 c. n. 2. — ῥητορικός 145. 183 n. 2. 192. 196. 257
συγγραφικός 178 sq. 192. 255
στοιχεῖον 266
σύντονος 178 n. 2
τέχνη 152. 157
ὑπεξαίρεσις 196 n. 1. 218 n. 1

Druck von J. B. Hirschfeld in Leipzig.

Digitized by Google

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

FÜNFZEHNTER BAND.

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1894.

Digitized by Google

LEIPZIGER STUDIEN

ZUR

CLASSISCHEN PHILOLOGIE

HERAUSGEGEBEN

VON

O. RIBBECK H. LIPSIUS C. WACHSMUTH

FÜNFZEHNTER BAND

Zweites Heft.

LEIPZIG

VERLAG VON S. HIRZEL

1894.

Digitized by Google

INHALT.

Seite

OTTO SCHILLING, De legionibus Romanorum I. Minervia et XXX. Ulpia 1

CAROLUS BRANDSTAETTER, De notionum *πολιτικὸς* et *σοφιστὴς* usu rhetorico 129

OTTO FIEBIGER, De classium Italicarum historia et institutis . 275

OTTO SCHILLING, Addenda 462

Digitized by Google

DE

CLASSIUM ITALICARUM

HISTORIA ET INSTITUTIS

SCRIPSIT

OTTO FIEBIGER.

Digitized by Google

Viri docti cum intra hos decem annos magis magisque studia contulerint ad singularum legionum auxiliorumque Romanorum res gestas quam accuratissime indagandas, classium Italicarum historiam institutionemque immerito fere neglexerunt. Neque enim nisi a duobus usque adhuc classium Romanarum historia aliqua ex parte pertractata est. Cum anno h. s. sexagesimo sexto ab academia Parisina quaestio esset proposita institutionis classium Romanarum e scriptoribus lapidibusque Graecis et Romanis exquirendae, Camillus de la Berge Francogallus, bibliothecae Parisinae bibliothecarius, anno h. s. undeseptuagesimo accuratissimam de illa re commentationem tradidit, cui laus praemiumque tributa sunt. Sed cum paulo post mortuus sit, commentatio eius multos per annos in scriniis latuit. Quae ne oblivione obrueretur, ab amico eius Roberto Mowat anno h. s. octogesimo sexto in volumine sexto annalium, qui „Bulletin épigraphique" appellantur, carptim in lucem edita est. Nempe breviarium illud nonnullis locis non sufficere facile intellegitur, praeterquam quod numerus inscriptionum classiariorum ex illo tempore valde auctus est.

Multo uberius eadem de re disseruit Hermannus Ferrero homo Italus in eo libro, qui inscribitur „l'ordinamento delle armate romane" (Augustae Taurinorum 1878), qui continet insuper quingentas octoginta unam inscriptiones classiariorum ad id tempus notas. Nec satis habuit vir ille doctus hoc volumen composuisse. Addidit anno h. s. octogesimo quinto supplementum haud exile centum quinquaginta unam inscriptiones novas complectens in volumine tricesimo sexto annalium, qui vocantur „Memorie della Reale accademia delle scienze di Torino". In duabus illis commentationibus etsi larga materies

Digitized by Google

proponitur, nonnulla tamen plane sunt praetermissa, alia neglegentius disputata, non diiudicata alia. Accedit quod inscriptionum lectiones, quas Ferrero in priore saltem disputatione praebet, interdum non diligenter sunt notatae, quod quidem viro docto crimini dari nequit, cum illo tempore Corporis Inscriptionum Latinarum voluminum, quae plurimas classiariorum inscriptiones continent, admodum pauca edita essent.

Iam cum omnia fere Corporis, quod dixi, Berolinensis volumina sint emissa, gravissimum illud argumentum retractare conatus sum, tametsi amplitudine rei impedior totam historiam institutionemque vel classium Italicarum tantum enarrare, quod dissertationis modum multo excederet. Satis habui eis, qui post me materiem illam integram tractaturi sunt, fundamentum laboris struxisse. Atque ut operis consilium patefaciam, in tribus prioribus capitibus res, quae ad ipsam classium Italicarum historiam pertinent, in quarto et quinto institutionem classium illarum tractabo. Accedunt indices ducum classiariorum in capite sexto duaeque appendices.

Ac primum quidem dicendum erit de classium Italicarum origine.

Digitized by Google

CAPUT I.

De classium Italicarum origine.

Romani cum Sullanis primum temporibus imperium Italicorum marium validis classibus firmare conarentur, initio calamitatibus sunt afflicti.[1]) Quamquam M. Antonio anno a. Chr. n. septuagesimo quarto amplissimum delatum erat a senatu maritimum pro praetore imperium[2]), nullo tamen modo Romanorum spei satisfecit. Immo vero classis eius a Cretensibus, qui cum piratis societatem inierant, fusa atque fugata est[3]), quam cladem Romanos non accepturos fuisse verisimile, si Antonio a senatu maior numerus navium opesque satis magnae decreta essent.[4]) Feliciore cum eventu anno a. Chr. n. duodeseptuagesimo Q. Metellus navalibus proeliis pro praetore dimicavit.[5]) Nihilominus latrocinia brevi post maris interni oras de integro infestaverunt. In tantis angustiis cum inaudita potestas terra marique anno a. Chr. n. sexagesimo septimo ad Cn. Pompeium esset delata, paucis diebus ab eo Italicis maribus pax incolumitasque com-

1) Bella, quibus proconsules M. Antonius anno centesimo tertio (Liv. Perioch. l. 68), P. Servilius Vatia Isauricus intra duodeoctogesimum atque septuagesimum sextum annum (Liv. Perioch. l. 93) cum piratis pugnaverunt, praetermitto, cum illis non Italiae, sed Asiae minoris maria a praedonibus liberarentur.

2) Cic. Act. in Verr. l. II § 8: 'Post M. Antonii infinitum illud imperium', l. III § 213: 'Ita se in isto infinito imperio M. Antonium gessisse' ...; Vell. Pat. l. II 31, 3; Lactantii divin. inst. l. I 11 § 32: 'Quale M. Antoni fuit infinitum illud imperium, cui totius orae maritimae potestatem senatus decreverat, ut praedones persequeretur ac omne mare pacaret.'

3) Flor. l. I 42, 3.

4) Mommsen, hist. Rom. III^6 p. 79.

5) App. Sic. c. 6; D. Cass. l. 36. 1, 2.

Digitized by Google

mercii conciliata est, ut praedicat in oratione, quae inscribitur pro lege Manilia, Cicero (§ 35): 'Duabus Hispaniis et Gallia praesidiis ac navibus confirmata, missis item in oram Illyrici maris et in Achaiam omnemque Graeciam navibus Italiae duo maria maximis classibus firmissimisque praesidiis adornavit.'

Quinque annis post ingens pecunia sestertium ter et quadragies in classis armamenta erogata est [1]), cum persuasum esset Romanis nisi classium robore Italiae maria defendi non posse, itemque in posterum annum pecunia classi ornandae collata est.[2]) Neque C. Julius Caesar civili bello exorto Italicorum marium imperium praeoccupare neglexit. Qui cum anno a. Chr. n. undequinquagesimo in utroque mari classes aedificare [3]) maturasset, in Tusco mari Q. Hortensio Hortalo [4]), in Hadriatico P. Cornelio Dolabellae [5]) summam imperii tradidit.

At omnes illi apparatus maritimi in summa rerum necessitate instituti ne paululum quidem manserunt. Nam anno a. Chr. n. undequadragesimo Italiae orae orbatae rursus omni classis praesidio infestis navibus S. Pompei erant ita proiectae, ut Caesar Octavianus et M. Antonius cum Pompeio Misenense foedus inire cogerentur. Tum Octavianus primus consilium cepit Romanorum imperii in supero inferoque mari in perpetuum stabiliendi. Cui priusquam cum S. Pompeio decertare posset, cum imprimis classibus satis firmis opus esset, anno a. Chr. n. duodequadragesimo et Romae et Ravennae [6]) classes

1) Cic. pro Flacco § 30: 'Nonne nos bis in mare superum et inferum sestertium ter et quadragiens erogabamus?'

2) Cic. pro Flacco § 30: 'Quid postero anno? nonne M. Curtio et P. Sextilio quaestoribus pecunia in classem est erogata?'

3) App. Bell. civ. l. II 41: *Ἐκέλευσε δὲ καὶ νεῶν στόλους δύο γίγνεσθαι κατὰ σπουδήν, ἀμφί τε τὸν Ἰόνιον καὶ περὶ τὴν Τυρρηνίαν.*

4) Oros. l. VI 15, 8.

5) Flor. l. II 13, 31.

6) App. Bell. civ. l. V 78: *Ναῦς τε μακρὰς ἐκ Ῥαουέννης καὶ στρατὸν ἐκ τῆς Κελτικῆς καὶ παρασκευὴν ἄλλην ἐς τὸ Βρεντέσιον καὶ ἐς Δικαιάρχειαν ὀξέως περιέπεμπεν*, l. V 80: *Τριήρεις δὲ ἑτέρας ἐν Ῥώμῃ καὶ ἐν Ῥαουέννῃ προσέτασσε γίγνεσθαι καὶ στρατὸν πολὺν ἐκ τῆς Ἰλλυρίδος μετεπέμπετο . . . Τὴν δ' οὖσαν παρασκευὴν (νεῶν) ἐκέλευε Κορυφίκιον ἐκ Ῥαουέννης μεταγαγεῖν ἐς Τάραντα.*

Digitized by Google

instruendas curavit, quarum alteri Tusci maris praesidio constitutae C. Calvisium Sabinum et Menodorum, alteri, quae Hadriaticum mare defenderet, L. Cornificium [1]) praefecit. Quae tamen valida classium praesidia eodem ipso anno cum Pompeianis navibus optime exercitatis tum vi procellarum paene deleta sunt.[2])

Tanta clade accepta Octavianus Agrippae, quo nemo illa aetate rei navalis peritior erat [3]), tum forte ex Aquitania peropportune signis laureatis reverso novam classem comparandam mandavit. Ille quidem cum extemplo cognovisset amplissimum munitissimumque portum praecipue necessarium esse, sinum Baianum lacusque Lucrinum et Avernum [4]), qui in interiore terra sunt, in unum spatiosissimum portum fossis inter se ita coniunxit [5]), ut ad interiorem quoque portum, lacum Avernum, e mari ipso aditus esset. Ligna ad naves aedificandas necessaria e densissimis silvis [6]), quae lacum Avernum a duobus lateribus circumdabant, caesa sunt, ut Strabo (l. V 4, 5 p. 244 C) testatur: *Περικλείεται δ' Ἄορνος ὀφρύσιν ὀρθίαις . . . πρότερον δὲ συνηρεφέσιν ἀγρίᾳ ὕλῃ μεγαλοδένδρῳ καὶ ἀβάτῳ . . . νυνὶ δὲ τῆς ὕλης τῆς περὶ τὸν Ἄορνον κοπείσης ὑπὸ Ἀγρίππα.*

Optima classe instructa sociisque navalibus ab Agrippa crebris exercitationibus ad navale bellum ingeniose praeparatis Octavianus cum S. Pompeium proeliis ad Mylas et Naulochum commissis superavit, tum M. Antonium Actiaca pugna devicit.

Sed tantis belli navalis victoriis reportatis Octavianus neutiquam otio se dedit. Sicut rerum potitus stativa militum collo-

---

1) App. Bell. civ. l. V 80.

2) App. Bell. civ. l. V 92.

3) Vell. Pat. l. II 79, 2; D. Cass. l. 48. 49, 2; Zon. l. X 23, P. I p. 514 D.

4) Strab. l. V 4, 5 p. 244 C.

5) Suet. Div. Aug. c. 16; D. Cass. l. 48. 50, 3; Flor. l. II 18, 6; Verg. Georg. l. II 161 seq. cum scholiis; Anthol. Pal. (ed. Dübner) l. VII 379 et IX 708.

6) cf. de densissimis lacus Averni silvis: Ps. Arist. de mir. ausc. c. 102; Prop. l. IV 17, 1; Verg. Aen. l. III 442 cum scholiis, l. VI 118 et 564; Sil. Ital. l. VI 154; Claud. Rapt. Proserp. l. I 116.

Digitized by Google

cavit singulasque legiones in singulas imperii Romani provincias distribuit, ita Italicis classibus Miseni et Ravennae perpetuas stationes instituit, ut Caesarum aetatis scriptores commemorant. Velut legimus in annalibus Taciti (l. IV 5): 'Italiam utroque mari duae classes, Misenum apud et Ravennam . . . praesidebant', in Suetoniana vita Divi Augusti (c. 49): 'Classem Miseni et alteram Ravennae ad tutelam superi et inferi maris collocavit', in Vegetii epitoma rei militaris (l. IV 31): 'Apud Misenum igitur et Ravennam singulae legiones[1]) cum classibus stabant, ne longius a tutela urbis abscederent et, cum ratio postularet, sine mora, sine circuitu ad omnes mundi partes navigio pervenirent.'

Ravennae navalibus Octavianus iam anno a. Chr. n. duodequadragesimo, ut supra (cf. p. 280 adn. 6) vidimus, usus erat, quamquam nemo tradit iam illa aetate ibi arteficiosum portum constitutum esse. Suo igitur iure Bormannus[2]) scribit de portus Ravennatis statu aetate Augusti: 'Magno portu (Ravennae) vel instituto vel aucto.' At idem vir doctus Appiani locos (l. V 78, 80), e quibus Ravennam libera re publica florente navium armamentarium fuisse discimus, in praefatione, quam in volumine undecimo CIL ad Ravennatium inscriptionum syllogen composuit, silentio praetermisit.

Quaenam autem erant causae, quibus commotus Octavianus Ravennae potissimum principalem Hadriaticae classis stationem instituit? Ac primum quidem ab illa urbe in finibus Galliae Cisalpinae et Italiae sita[3]) classis non solum septen-

1) Vegetii verba: 'Singulae legiones cum classibus' non cum Raphaelo Fabretti (Col. Trai. p. 83 seq.) atque Böckingio (N. D. II p. 988 seq.) ita percipienda sunt, quasi classiarii et Misenenses et Ravennates re vera duabus legionibus inserti fuerint. Immo Vegetii error, ut primus Lipsius (de magn. Rom. l. I c. 5) vidit, cui omnes fere viri docti assentiuntur (Marquardt, „Staatsverw." II² p. 511 adn. 7), inde exortus est, quod classiarii, ut in militia legionaria, in centurias divisi fuerunt, id quod infra in septima parte capitis quinti explicabo.

2) CIL XI p. 6ᵃ.

3) App. Bell. civ. l. II 32: *Κατέβαινεν ἐπὶ Ῥαουέννης, ἣ συναφής τε ἦν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τῆς Καίσαρος ἀρχῆς τελευταία.*

Digitized by Google

triqnem meridiemque versus celeri navigatione perveniebat, sed etiam paucis horis in Dalmaticam oram in Ravennae conspectu positam ac summa cum diligentia custodiendam propter crebras Dalmatarum seditiones [1]), qui modo annis a. Chr. n. tricesimo quinto et sequente [2]) rebellionem fecerant. Deinde Ravenna, urbs undique fere paludibus cincta [3]), quae ad septentrionem versus latissime excurrebant [4]), a continente difficillime poterat oppugnari. In occidentali solum latere Romam versus angustum aditum patuisse testatur Iordanes.[5]) Urbs ipsa, ut colligi potest e verbis Strabonis (l. V 1, 7 p. 213 C): *Ξυλοπαγὴς ὅλη καὶ διάρρυτος, γεφύραις καὶ πορθμείοις ὁδευομένη* fossis cuniculisque ita erat divisa, ut Ravennates in modum Venetorum pontibus scaphisque commercium haberent. Domus ipsae

1) D. Cass. l. 54. 34. 3, 4.

2) App. Ill. c. 15—23; D. Cass. l. 49, 35—38.

3) Vitr. l. I 4, 11: 'Exemplar autem huius rei Gallicae paludes possunt esse quae circum Altinum Ravennam Aquileiam'; Strab. l. V 1, 7 p. 213 C: *Ἐν δὲ τοῖς ἕλεσι μεγίστη μέν ἐστι Ῥάουεννα;* Colum. de re rust. l. III 13, 8: 'Nisi statim uligo palustris obvia, sicut in agro Ravennate'; Sid. Apoll. epist. l. I 8, 2 (Mon. Germ. Hist. VIII p. 13): 'Quod te Ravennae felicius exultantem auribus Padano culice perfossis municipalium ranarum loquax turba circumsilit'; Zos. l. V 27, 1: *Ῥήνη κληθεῖσα διὰ τὸ πανταχόθεν ὕδασι περιρρεῖσθαι;* Iord. Get. c. 29 § 148: 'Haec (Ravenna) in sino regni Romani super mare Ionio constituta, ut in modum insulae influentium aquarum redundatione concluditur'; Proc. Bell. Goth. l. I 1 (Corp. Byz. Proc. vol. II p. 8): *Πάδος τε γὰρ ὁ ποταμός . . . καὶ ποταμοὶ ἄλλοι ναυσίποροι ξὺν λίμναις τισὶ πανταχόθεν αὐτὴν περιβάλλοντες ἀμφίρρυτον ποιοῦσι τὴν πόλιν;* Theoph. Chronogr. (ed. Boor) I p. 84 v. 24 seq.: *Καὶ ἄγει αὐτοὺς διὰ τῆς παρακειμένης τῇ Ῥαουέννῃ λίμνης ἀβάτου οὔσης;* Sil. Ital. l. VIII 601: 'Lenta paludosae proscindunt stagna Ravennae'; Mart. Epigr. l. III 93, 8: 'Meliusque ranae garriant Ravennates', l. XIII 21, 1: Mollis in aequorea quae crevit spina Ravenna'; Sid. Apoll. epist. l. VII 17, 19 (Mon. Germ. Hist. VIII p. 124): 'Rura paludicolae temnis populosa Ravennae.'

4) Herod. l. VIII 6, 5: *Ὡς δὲ διέπλευσαν τάς τε λίμνας καὶ τὰ τενάγη μεταξὺ Ἀλτίνου καὶ Ῥαβέννης;* It. Ant. (126): 'Inde navigantur septem maria Altinum usque.'

5) Get. c. 29 § 148: 'Quae urbs inter paludes et pelago interque Padi fluenta unius tantum patet accessu' atque § 149: 'Ab occidente vero habet paludes, per quas uno angustissimo introitu ut porta relicta est.'

Digitized by Google

in palis erant aedificatae, ut testis est Vitruvius (l. II 9, 11): 'Est autem maxime id considerare Ravennae, quod ibi omnia opera et publica et privata sub fundamentis eius generis habent palos.' Tum propter propinquitatem Padi Ravenna cum nobilissimo illo Italiae flumine nulla fere impensa poterat coniungi. Qua ratione non solum commercium navium, quibus Padus secundum Strabonem (l. V 1, 11 p. 217 C) a Placentia, secundum Plinium (n. h. l. III 123) ab Augusta Taurinorum navigabatur, Ravennam trahebatur [1]), sed etiam Padus ipse ab Hadriatico mari expedite patefiebat, cum omnia iusta ostia Padi aetate Augusti a mari valde impedita essent, ut legitur apud Strabonem (l. V 1, 5 p. 212 C): *Διαχεόμενος δ' εἰς πολλὰ μέρη κατὰ τὰς ἐκβολὰς τυφλὸν τὸ στόμα ποιεῖ καὶ δυσείσβολός ἐστιν.*[2]) Denique latissima pineta, quae prope ad Ravennam extendebantur [3]), salutusque vallis Padanae [4]) materia navali abun-

1) Re vera Strabo commemorat (l. V 1, 11 p. 217 C) a Placentia Ravennam usque duos dies totidemque noctes in Pado navigari. Polybiana aetate per Volanen ostium Padi navigabatur, quod unum est ostiorum septentrionalium (Polyb. l. II 16, 11. 12: *Τὸ δ' ἕτερον (στόμα) Ὄλανα· κεῖται δ' ἐπὶ τούτῳ λιμὴν οὐδενὸς τῶν κατὰ τὸν Ἀδρίαν ἧττω παρεχόμενος ἀσφάλειαν τοῖς ἐν αὐτῷ καθορμιζομένοις*), cuius in vicinia egregia navium statio erat.

2) Sic Spineticum ostium Padi Strabonis temporibus videtur harenis obstructum fuisse, cum oppidum Spina, quod primo maritimum erat, secundum Strabonem (l. V 1, 7 p. 214 C) nonaginta stadia a mari abesset. Eodem modo Vergilianis versibus (Aen. l. XI 456—458):

> Haut secus atque alto in luco cum forte catervae
> Consedere avium piscosove amne Padusae
> Dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni

regio palustris Padusae, quae in Spineticum ostium effunditur, illustratur, cuius in ripis palustribus cycni versantur. Id quoque proferam Vibium Sequestrem (Riese, Geogr. Lat. min. p. 154 v. 10), quem constat nominum indicem a poëtis Vergilio, Ovidio, Lucano deprompsisse (cf. Teuffel, hist. litt. Rom. II[5] p. 1145 adn. 1), Padusam pro palude putavisse.

3) Rubaeus, Italicarum et Ravennatium historiarum l. I p. 7 E; Gregorovius, Wanderjahre in Italien IV p. 45; Schweiger-Lerchenfeld, das Mittelmeer p. 191.

4) In regione Padana larigna praecipue ligna, quae secundum Vegetium (l. IV 34) ad navium aedificationem maxime idonea erant, caesa esse scriptum legimus apud Vitruvium (l. II 9, 16): 'Quaesitum unde essent ea

Digitized by Google

dabant, quod, cum Italia lignis valde careret, summi momenti erat. Itaque Ravenna omni ex parte ad classis stationem maxime ideonea erat.

De portus Ravennatis situ, apud quem pharus erat constituta (Plin. n. h. l. 36. 83.) [1]), nisi descriptionibus, quas quinti sextique p. Chr. n. saeculi scriptores exhibent, non edocemur.[2]) Erat in ore latissimae Fossae Augustae [3]), quae hodie evanuit.[4]) Fossa autem Augusta ab Augusto imperatore instituta a meridiana[5])

---

ligna, quae ab igni non laederentur. Tunc ei demonstraverunt eas arbores, quarum in his locis maximae sunt copiae, et ideo id castellum Larignum uti materies larigna est appellata. Haec autem per Padum Ravennam deportatur.'

1) Ipse Desiderius Spreti, qui ante hos centum fere annos scripsit, illius phari vestigia vidit, ut adnotat in libro suo „de origine urbis Ravennae" (l. I p. 5 A).

2) Quae exstat portus Ravennatis Ravennae in ecclesia S. Apollinare Nuovo imago musiva saec. p. Chr. n. VI, vide in „Stacke, Deutsche Geschichte" I p. 102.

3) Plin. n. h. l. III 119: 'Augusta fossa Ravennam trahitur (Padus), ubi Padusa vocatur quondam Messanicus appellatus'; Iord. Get. c. 29 § 150: '(Padus) ab Augusto imperatore latissima fossa demissus, qui septima sui alvei parte per mediam influit civitatem, ad ostia sua amoenissimum portum praebens'; Claud., de VI. cons. Honor. Aug. v. 495, 496:

Signa movet, iamque ora Padi portusque relinquit
Flumineos.

4) Forbiger, Handb. der alten Geogr. III p. 504. Portus Ravennatis Padique ostiorum tabulam meam vide separatim.

5) Quod Nissenus (Ital. Landesk. p. 205) Fossam Augustam longius quam ad proximum Padi ramum, Padusam productam esse opinatur, cum hodie ligula, quae multo magis quam Padusa ad septentrionem spectet — ad occidentem versa a lacuna Fossa di Porto — „Agosta" appelletur, in accuratissima tabula octava geographica Mayri (Atlas der Alpenländer) non ligula Agosta nomine est relata, sed vicus in septentrionali ligulae parte situs. Imprimis autem id viro docto respondeo fortuitum concentum vocis „Agosta", quae ligulam secundum ipsum, secundum Mayrum vicum, nullo tamen modo fossam significat, plane nihil valere ad sententiam eius confirmandam, cum hodie in Italia nomen „Agosta" creberrimum sit. Est enim nomen „Agosta", ut nonnulla afferam exempla, et Latii oppido prope Sublaqueum sito et maritimo Siciliae oppido prope Syracusas. Immo respiciendum est Fossam Augustam ab Augusto propterea vix ultra Padusam esse productam, quod prorsus inutile erat illam fossam, quae Ravennam

Digitized by Google

parte Padi, quae Padusa appellatur, deducta erat urbemque Ravennam in duas partes dividebat, ut legimus et apud Iordanem (vide p. 285 adn. 3) et in epistula quinta libri primi Sidonii Apollinaris (§ 5) (Mon. Germ. Hist. VIII p. 7): 'Insuper oppidum (Ravennam) duplex pars interluit Padi, certa pars alluit.' Poterat vero talis fossa facillime per ipsam urbem rivulis passim irrigatam (cf. p. 283) perduci. Sed cave ne cum Fossa Asconis, Ravennae munimento septentrionem versus, cuius idem Iordanes (Get. c. 29 § 149) mentionem facit, Fossam Augustam confundas, id quod Forbiger [1]) peccavit. Nam quamquam eadem erat pars Padi, Iordane tamen teste (Get. c. 29 § 149): 'A septentrionale quoque plaga ramus illi (Ravennae) ex Pado est, qui Fossa vocitatur Asconis' Ravennam a septentrionali parte petebat. Quod autem gravissimum est, apud Iordanem et Fossa Augusta et Fossa Asconis plane seorsum enumerantur. Quo autem tempore Fossa Asconis sit orta, statuere non licet, cum alibi non commemoretur. Cum Fossa Augusta deducta 'plurimus Padi iuxta civitatem Ravennam in praedictum mare magnum ingrederetur', ut geographi Ravennatis verbis (p. 290 ed. Parthey) utar, Ravenna in posterum tanta erat opportunitate locorum, ut omnium ad Hadriaticam oram Italiae sitarum urbium illustrissimum emporium fieret, quod Sidonii Apollinaris (epist. l. I 5, 5 [Mon. Germ. Hist. VIII p. 7]) verbis expressum est: 'Qui (Padus) ab alveo principali molium publicarum discerptus obiectu et per easdem derivatis tramitibus exhaustus sic dividua fluenta partitur, ut praebeant moenibus (Ravennae) circumfusa praesidium, infusa commer-

cum flumine ipso Padi coniungeret, usque ad Caprasium ostium producere, cum ille Padi ramus multo sit angustior quam latissimum flumen Padusae. Id quoque moneo fossam, cuius mentio fit in fragmento Valgii Rufi poëtae (Baehr. Fragm. poët. Rom. p. 343 n. 3):

Et placidam fossae qua iungunt ora Padusam,
Navigat Alpini flumina magna Padi,

sine ulla dubitatione esse Fossam Augustam. Exoritur autem illa fossa, si Servii commentarium (ad Verg. Aen. l. XI 457), qui Valgii Rufi versus exhibet, respicimus, a flumine Padusa, cum talis sit Servii explicatio: 'Alii (dicunt Padusam esse) partem Padi, in quam descenditur fossa.'

1) Handb. der alten Geogr. III p. 505, adn. 43.

Digitized by Google

cium. Hic peropportuna cuncta mercatui.' Neque potest dubitari, quin illa urbs ex ea aetate Hadriatici maris imperium obtinuerit, quo antiquissimis temporibus Spinam oppidum floruisse Strabo [1]) narrat.

Aestuum accessu recessuque Ravennatium portus, ut ad propositum revertar, non carebat, ut et ex Claudiani versibus (de VI. cons. Honor. Aug. 495—499):

Iamque ora Padi portusque relinquit
Flumineos, certis ubi legibus advena Nereus
Aestuat et pronas puppes nunc amne secundo,
Nunc redeunte vehit, nudataque litora fluctu
Deserit, Oceani lunaribus aemula damnis,

et e Procopii verbis apparet (Bell. Goth. l. I 1 [Corp. Byz. Proc. vol. II p. 9]): *Ἐνταῦθα γίγνεταί τι ἐς ἡμέραν ἑκάστην θαυμάσιον οἷον. Ἡ θάλασσα πρωΐ ποιουμένη σχῆμα ποταμοῦ ἡμέρας ὁδὸν εὐζώνῳ ἀνδρὶ ἐς γῆν ἀναβαίνει καὶ πλόϊμον αὐτὴν παρεχομένη ἐν μέσῃ ἠπείρῳ, αὖθις ἀναλύουσα τὸν ποροθμόν, ἀναστρέφει ἀμφὶ δείλην ὀψίαν, καὶ ἐφ' αὐτὴν ξυνάγει τὸ ῥεῦμα. Ὅσοι οὖν ἐς τὴν πόλιν ἐσκομίζειν τὰ ἐπιτήδεια ἢ ἐνθένδε ἐκφέρειν κατ' ἐμποριαν ἢ κατ' ἄλλην ἔχουσιν αἰτίαν, τὰ φορτία ἐν τοῖς πλοίοις ἐνθέμενοι, κατασπάσαντές τε αὐτὰ ἐν τῷ χωρίῳ οὗ δὴ ὁ ποροθμὸς γίνεσθαι εἴωθε, προσδέχονται τὴν ἐπιρροήν. Καὶ ἐπειδὰν αὖτη ἀφίκηται, τά τε πλοῖα κατὰ βραχὺ ἐκ γῆς ἐπαιρόμενα πλεῖ καὶ οἱ ἀμφὶ ναῦται ἔργου ἐχόμενοι ναυτίλλονται ἤδη.* Circuitus eius videtur maximus fuisse, cum apud Iordanem, qui e Dionis libris deperditis testimonium excerpsit, portum Ravennatem ducentas quinquaginta naves capere potuisse memoriae traditum sit.[2]) Idem colligendum est e Zosimi verbis (l. VI 8, 2): *Πλῆθος πλοίων οὐ μέτριον εἰς τὸν τῆς Ῥαβέννης λιμένα συναγαγόντος.* Quoniam urbs a mari Procopio teste [3]) duo stadia aberat, in portus

1) l. V 1, 7 p. 214 C: *Ἱστορεῖται περὶ αὐτῶν (τῶν Σπινητῶν) ὡς θαλασσοκρατησάντων. Φασὶ δὲ καὶ ἐπὶ θαλάσσῃ ὑπάρξαι.*

2) Iord. Get. c. 29 § 150: 'Classem ducentarum quinquaginta navium Dione referente tutissima dudum credebatur recipere statione.'

3) Bell. Goth. l. I 1 (Corp. Byz. Proc. vol. II p. 8).

Digitized by Google

regione Ravennae suburbium Classis [1]) nomine conditum est. Quo in suburbio, ubi plurimae Ravennatium classiariorum inscriptiones repertae sunt, castra quidem classiariorum rerumque omnium ad navalem militiam necessariarum receptacula collocata erant.

Ravennam ipsam, quamquam naturae propugnaculis optime erat munita, tamen iam a Iuliis imperatoribus firmis muris circumdatam esse et Hieronymus Rubaeus [2]) et Desiderius Spreti [3]) rectissime opinati sunt. Licet enim cognoscere e quinto titulo CIL vol. XI anno p. Chr. n. quadragesimo tertio ab imperatore Claudio Ravennae auream portam esse aedificatam, cuius in basi inscriptio illa insculpta erat.[4]) Saeculo p. Chr. n. quinto ab imperatore Valentiniano tertio Ravennae muros denuo praemunitos esse Agnellus Ravennas [5]) (Lib. pontifical. Vit. S. Ioannis c. IV) ecclesiasticus auctor saeculi octavi testatur.

Explicatis et portus et urbis Ravennae condicionibus pertractanda est quaestio difficillima neque ab ullo adhuc virorum doctorum tractata, quo fere tempore Augustus imperator Ravennatem stationem instituerit. Neque enim certus annus potest

1) Procop. Bell. Goth. l. II 29 (Corp. Byz. Procop. vol. II p. 270): *Ἐκέλευε κατὰ τάχος ἐς Κλάσσες τὸν λιμένα ἐσπλεῖν· οὕτω γὰρ Ῥωμαῖοι τὸ Ῥαβέννης προάστειον καλοῦσιν, οὗ ὁ λιμήν ἐστιν;* Iord. Get. c. 20 § 151: 'Trino si quidem urbs ipsa vocabulo gloriatur trigeminaque positione exultat, id est prima Ravenna, ultima Classis, media Caesarea inter urbem et mare'; Agath. l. I 20: *Παραγίγνεται ἐς Κλάσσεις, οὗ δὴ τὸν Ναρσῆν διατρίβειν ἐπέπυστο. Ἵδρυται δὲ τὸ φρούριον ἐν τῇ Ῥαβέννης περιοικίδι*; Theoph. Chronogr. (ed. Boor) I p. 109, 18 seq.: *Τούτῳ τῷ ἔτει ἐκάη ἡ Ῥάβεννα, καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐσφάγη ὁ πατρίκιος Ῥαμίτος εἰς Κλάσας*; Geogr. Rav. p. 258, v. 6—8: 'Item civitas | Caesarea | Classis' |, p. 326, v. 1—3: 'Ravenna | Caesarea | Classis' |; Guidonis Geograph. p. 504, v. 20. 21: 'Ravenna | Caesarea | Classis' |, p. 462, v. 7. 8: 'Item Caesarea | Classis'; Sid. Apoll. epist. l. I 5, 5 (Mon. Germ. Hist. VIII p. 7): 'Ravennam paulo post cursu dexteriore subeuntes, quo loci veterem civitatem novumque portum media via Caesaris ambigas utrum conectat an separet.'

2) Italicarum et Ravennatium historiarum l. I p. 16 BC; l. I p. 20 F.

3) De origine urbis Ravennae l. I p. 5 A.

4) Iam pridem evanuisse eam Bormannus testatur (cf. CIL XI 5 adn.).

5) Agnelli verba afferuntur a Rubaeo (l. I p. 15 E) et Desiderio Spreti (l. I p. 5 A).

Digitized by Google

indicari, cum nec scriptores nec tituli apertum anni indicium praebeant.

Mea quidem sententia aliqua ex parte potest explorari, quo fere tempore principatus Augusti statio Ravennas instituta sit, cum computare liceat, Fossa Augusta quando iam fuerit deducta. Vitruvii enim loco supra (cf. p. 284 adn. 4) commemorato (l. II 9, 16) Ravenna cum Pado coniuncta iam dicitur. Sed quoniam Vitruvius libros de architectura intra annum a. Chr. n. decimum quintum et tertium composuit, quod et Quirini templum anno a. Chr. n. decimo sexto dedicatum [1]) commemorat (l. III 2, 7) et unum lapideum theatrum, Pompeianum scilicet, Romae fuisse dicit (l. III 3, 2), cum anno a. Chr. n. decimo tertio duo alia theatra lapidea, Balbi et Marcelli [2]), dedicata sint [3]), id quod primus omnium Hirtius vidit [4]): Fossam Augustam, quam quin librorum de architectura auctor cognoverit, dubitari non potest, aliquanto ante annum decimum tertium instructam esse patet. Huc accedit, quod Valgius Rufus poëta Horatii familiarissimus, qui anno a. Chr. n. duodecimo consul erat, Fossam Augustam ipse quoque oculis perlustravit, quod fragmenti versibus supra (cf. p. 285 adn. 5) allatis aperte illustratur. Composuit autem ille carmina sua secundum Ribbeckii sententiam [5]) per decem primos fere principatus annos. Sed ut ad ipsum institutae Ravennatis stationis tempus definiendum transeam, Augustus nimirum non prius Augustam Fossam deduxit, quam Ravennam Hadriaticae classis stationem destinavit portumque Ravennatem satis amplum munitumque effecit. Id igitur satis constare existimo Ravennatium classis stationem decem primis principatus annis conditam esse. Atque

---

1) D. Cass. l. 54. 19, 4.

2) Marcelli theatrum, si Plinii testimonium habet auctoritatem (n. h. l. VIII 65), anno undecimo demum dedicatum esse Mommsenus in 'rerum gestarum Divi Augusti' libro (p. 88) explanat.

3) D. Cass. l. 54. 25, 2 et l. 54. 26, 1.

4) Disputavit de ea re in volumine primo (p. 228. 229) Wolfii musei antiquitatis (1807). Cf. etiam Schanzium (hist. litt. Rom. II p. 230).

5) Röm. Dichtung II p. 360.

Digitized by Google

Misenatium classis stationem in Tusco mari eodem fere tempore institutam esse infra videbimus.

Fuerat Tusci maris portus principalis Octaviano Baianus sinus cum lacubus Lucrino Avernoque, sicut in capitis praefatione enarravimus (p. 281). At ille portus et spatii circuitu et recessu locorum satis aptus tutusque [1]) unum habebat incommodum, quo in posterum plane inutilis factus est. Lacus enim Lucrinus, per quem proficiscendum erat ad intimam portus optimamque partem, quae Averno lacu altitudine spatioque aquarum eximio [2]) efficitur, maioribus navibus nonnumquam ita vadosus erat [3]), ut lacus Avernus plerumque non sine magnis navigandi difficultatibus a mari adiretur. Qua de causa cum praesertim facile non esset in lacu Lucrino ancoram iacere, Strabonis iudicium se habet verissime (l. V 4, 5 p. 244 C): *Ἔστι δ' ὁ μὲν Ἄορνος κόλπος ἀγχιβαθὴς καὶ ἀρτίστομος, λιμένος καὶ μέγεθος καὶ φύσιν ἔχων, χρείαν δ' οὐ παρεχόμενος λιμένος διὰ τὸ προκεῖσθαι τὸν Λοκρῖνον κόλπον προσβραχῆ καὶ πολύν.* Itaque cum Octavianus et Tusci maris et urbis Romae tutandae causa non minus in occidentali Italiae ora perpetuam classis stationem instituendam curaret, alter portus eligendus erat. Est autem praeclarissimum acuminis exemplum, quod Miseni portum Tuscae classis stationem Octavianus destinavit, cum in illa ora nusquam portus commodior posset reperiri. Nam portus Misenatis introitu molibus artato [4]) amplus munitusque portus impensa exigua effectus erat aeque ac Baianus, eo tamen insignis, quod multo propior [5]) erat mari aperto.

Nec minus situ Misenatium portus similis erat Baiano.

---

1) Verg. Aen. l. V 813: 'Tutus quos optas portus accedet Averni.'

2) Ps. Arist. de mir. ausc. c. 102: *Τὸ βάθος ἔχουσαν ἀνυπέρβλητον*; Diod. Sic. l. IV 22, 1: *Ἔχει δὲ τὴν μὲν περίμετρον ὡς πέντε σταδίων, τὸ δὲ βάθος ἄπιστον· ἔχουσα γὰρ ὕδωρ καθαρώτατον φαίνεται τῇ χρόᾳ κυανοῦν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ βάθους.*

3) Strabo l. V 4, 6 p. 245 C: *Εἴσπλουν δ' ἔχει πλοίοις ἐλαφροῖς, ἐνορμίσασθαι ἄχρηστος.*

4) Beloch, Campania p. 196.

5) Strabo l. V 4, 5 p. 243 C: *Κάμψαντι δὲ τὸ Μισηνὸν λιμὴν εὐθὺς ὑπὸ τῇ ἄκρᾳ.*

Digitized by Google

Nam et in intimam terram pertinebat et ut in portu Iulio Avernus lacus vera statio erat, sic in Misenensi mare, quod ab Italis hodie „Morto" appellatur. Cuius in litore et Holstenio teste saeculo septimo decimo [1]) tum navalium tum receptaculorum reliquiae oculis percipiendae erant, et complures classicae inscriptiones: CIL X 3400ª, X 3420, X 3639, Eph. epigr. VIII f. 1, 426 repertae sunt.

Iam videamus portus Misenatis terminos.[2]) Qui etsi in libro de Campania Belochii (p. 195) enumerantur, non erit tamen inutile indicare classiariorum titulos, quos plane neglexit Belochius, omnibus illis locis repertos esse. A meridionali enim parte Belochio auctore pertinet isthmus Miniscolae, ubi tituli CIL X 3381 (n. 123), 3394, 3459, 3503, 3534, 3619 effossi sunt, a septentrione Baulorum colles cum piscina illa mirabili in promunturium 'Punta di Pennata' nomine eminentes, ubi tituli CIL X 3346, 3352 (n. 63), 3363 (n. 70), 3366 (n. 112), 3368 (n. 131), 3400, 3415, 3421, 3429, 3464, 3477, 3485, 3496, 3497, 3545, 3553, 3565, 3572 (n. 121), 3579, 3590, 3597, 3643ª, 3645, 3664, 3672, X 2, 8210, 8211, 8374ª, Eph. epigr. VIII f. 1, 383, 384 reperti sunt, ab occidente mons Procida, cuius in declivibus una usque adhuc inscriptio CIL X 3625 investigata est.

Quamquam qua fere aetate principatus Augusti Misenatium statio instituta sit, ignoramus, cum hac in re plus etiam a temporis indiciis destituti simus [3]), nihilominus tamen res

1) Adn. ad Cluveri 'Italiam' p. 223.

2) Vide portus Misenatis tabulam in fine adnexam.

3) A. Castricius Myrio (CIL XIV 2105) classis praefectus, fortasse idem quem, cum Murenae coniurationem anno a. Chr. n. vicesimo tertio patefecisset, ab Augusto ipso apud iudices esse defensum a Suetonio (V. Div. Aug. c. 56) memoriae traditum est, certe quidem, quae est Mommseni sententia (CIL I p. 186; Staatsr. II³ p. 593 adn. 2), classis praefecturam ante annum a. Chr. n. vicesimum obtinuit, cum vigintisexvir sit dictus, vigintisexviratus autem, Augusti aetatis proprius, ad Caesaris tempora nullo modo quadrans, anno a. Chr. n. vicesimo vigintiviratu compensatus sit. Nec prorsus abhorret ab incipientis principatus temporibus, quibus ne libertini quidem, id quod in capite quinto videbimus, a classis praefectura exclusi erant, quod ille hominis peregrini, Talenti, filius est (cf. Willmanns Exempla I no. 1603 adn.). At plane nulla est causa, cur Castricium illum Myrionem

Digitized by Google

gestas primi principatus contemplando comprobare mihi videor Misenatem classis stationem eodem fere tempore conditam esse quo Ravennatem.

Actiaca pugna commissa Octavianus trecentas [1]) fere longas naves ab Antonio captas [2]) in Galliae Narbonensis oppidum Foroiuliense misit [3]), a Iulio Caesare conditum octavaeque legionis gratia Coloniam Octavanorum appellatum [4]) eximioque portu insigne [5]), unde paucis annis post ad bellum moverentur. Nam tantas navium opes Gallicae orae praesidio constitutas fuisse e Taciti verbis: 'Proximum Galliae litus praesidebant' dilucide apparet. Nec minus ex eo, quod captae illae naves, quibus in Actiaca pugna non satis apta remigum manus fuerat [6]), 'valido remige' (Tac. ann. l. IV 5) instructae sunt, colligendum est Octavianum in Gallia Narbonensi expeditissimam classem voluisse collocare. Optimo igitur iure Forum Iulii a Strabone (l. IV 1, 9 p. 184 C): *ναύσταθμον Καίσαρος τοῦ Σεβαστοῦ* appellatur [7]), ut non possim adstipulari Zumptio, qui conten-

---

in Misenatium praefectorum numero ducamus. Ut ceteroquin hoc loco id moneam, homines Castriciae gentis noti a Gardthauseno in volumine altero libri eius, qui Augustus inscribitur (p. 218 adn. 61 capitis primi libri quinti), enumerati sunt.

1) Nonnullas earum Apollini Actiaco consecravit cf. D. Cass. l. 51. 1, 2; Anthol. Pal. l. VI 236.

2) Plut. V. Ant. c. 68; Zon. l. X c. 29, P. I 526 C.

3) Tac. ann. l. IV 5.

4) Mommsen, hist. Rom. III[6] p. 553 adn.

5) Strabo, l. IV 1, 10 p. 185 C: *Τῶν δὲ λιμένων ὁ μὲν κατὰ τὸν ναύσταθμον ἀξιόλογος.*

6) Plut. V. Ant. c. 63.

7) Duae tantum inscriptiones (CIL XII 257, 258) classi Foroiuliensi tribuendae sunt. Quod Robertus Mowat (Bull. épigr. VI p. 216) Sextum Aulienum (CIL X 4868 [n. 1]) Foroiuliensium navium praefectum declarat, cum fuerit duumvir Foroiuliensis, talis coniectura omni caret fundamento. Nonne Aulienus eodem iure alio munere militari in illa regione functus esse potest, quod illi Foroiuliensem duumviratum conciliavit? Quod autem gravissimum est, nullo testimonio instructi sumus omnino peculiares classis praefectos Fori Iulii fuisse. Immo naves Foroiulienses, cum Vespasianus rerum potiretur, sub procuratore Galliae Narbonensis provinciae erant, ut Tacitus auctor est (hist. l. III 43).

Digitized by Google

dit [1]) id solum in animo habuisse Octavianum, ut Iulianam coloniam amplificaret. Sic ingens ille in pugna Actiaca captarum navium numerus in oppido Foroiuliensi aptum in modum dispositus est, donec Baiano portu neglecto Miseni perpetua Tuscae classis statio instituta est.

Sed quomodo usus est princeps Augustus Foroiuliensibus navibus? Gallia Hispaniaque septentrionalis primis annis post Actiacam pugnam neutiquam prorsus pacatae erant. Legimus enim apud Dionem (l. 51. 20, 4) anno a. Chr. n. undetricesimo Iani templum esse clausum, quamquam tunc etiam et cum Treveris foederatisque Celticis gentibus et cum Cantabris Asturibus Vaccaeis bellatum est. Itaque cum anno vicesimo septimo imperii Romani provinciae inter principem senatumque distribuerentur, Augustus in Galliam Narbonensem se contulit, et periculosum esse ratus praevalentem classem Foroiuliensem senatus potestati committere, et certior factus Galliae confinia ita perturbata esse, ut subitum bellum immineret. Ac re vera iam anno proximo bellum gestum est et cum Salassis rebellantibus [2]) et cum bellicosissima gente Cantabrorum. Iam cum Cantabrico bello in Hispaniae oras Romanorum classe impetum factum esse sciamus [3]), classis illa sine ulla dubitatione constabat ex navibus Foroiuliensibus, quibus Agrippa rei maritimae peritissimus videtur praefuisse.[4])

Anno autem vicesimo quinto Cantabris pacatis, quamquam non prorsus subactis, cum annis vicesimo quarto, secundo, undevicesimo [5]) novae seditiones erumperent, Augustus anno vicesimo altero non iam dubitavit Galliam Narbonensem senatui permittere. Neque enim sedatis belli periculis magnas copias in illa provincia retinere opus erat, id quod legimus apud Cassium Dionem (l. 54. 4, 1): *Τότε δ' οὖν καὶ τὴν Κύπρον καὶ τὴν Γαλατίαν τὴν Ναρβωνησίαν ἀπέδωκε τῷ δήμῳ ὡς μηδὲν*

1) Commentat. epigraph. I p. 315.
2) D. Cass. l. 53. 25, 3.
3) Oros. l. VI 21; Flor. l. II 33; Mommsen, hist. Rom. V p. 61.
4) Flor. l. II 33.
5) D. Cass. l. 53. 29, 1. 2; l. 54. 5, 1—3; l. 54. 11, 2—5.

Digitized by Google

τῶν ὅπλων αὐτοῦ δεομένας. Admodum igitur esset probandum, id quod Renierus [1]) coniecit, anno vicesimo altero classem Foroiuliensem totam esse deductam, nisi Tacitus (ann. l. IV 5) in enumerandis imperii Romani, quae fuerunt anno p. Chr. n. vicesimo tertio, copiis [2]) Foroiuliensem classem expressis verbis commemoraret. Quin etiam anno undeseptuagesimo complures naves Fori Iulii, quae a Tacito claustra maris significantur, stationem habuerunt. Nam cum Fabius Valens Vitellianus Galliam et Germaniam in Vespasianum sollicitare conatus a Liguriae ora infecta re navem solveret atque procellis ad Stoechadum insulas prope Massiliam sitas deferretur, liburnicis navibus interceptus est, quas Valerius Paulinus procurator, Foroiuliensis coloniae praefectus et Vespasiani studiosissimus, dimiserat (cf. Tac. hist. l. III 43). Itaque satis certe scriptorum testimoniis confirmatum est centum primis saltem principatus annis in Foroiuliensi colonia navium stationem fuisse, ut doctissimi viri Mowatus (Bull. épigr. VI p. 216), Ferrero (L' ordinamento p. 159), Allmer (Inscript. de Vienne I p. 421), Desjardins (Géogr. de la Gaule romaine III p. 181, 373), Héron de Villefosse (Daremb. Dict. des ant. p. 1235[b]), Marquardt (Röm. Staatsverw. II[2] p. 502) minime recte statuere mihi videantur Foroiuliensem classem iam paucos post annos totam esse remotam. Nec possum ad illorum sententiam eo perduci, quod in capite decimo quarto secundi historiarum libri Taciti non legimus naves Foroiulienses anno undeseptuagesimo Misenensi classi Liguriae Galliaeque Narbonensis oras hostiliter populanti se opposuisse, cum facile sit intellectu Foroiulienses naves praepotenti Misenatium classi resistere non ausas esse. Quod

1) Revue des Sociétés savantes 1860 p. 37.

2) Qui quin in Romanorum copiis enumerandis certe quidem annum p. Chr. n. vicesimum tertium in animo habuerit, cuius facta in antecedentibus memoriae tradidit capitibus, non debet dubitari, et quod ipse scribit: 'Quae tunc Romana copia in armis' et quod in illa copiarum enumeratione duae in Africa collocatae legiones commemorantur, cum ante annum p. Chr. n. vicesimum legio tertia Augusta sola in Africa esset, cui anno p. Chr. n. vicesimo nona Hispana Tacfarinatis bello exorto adiuncta est (Tac. ann. l. III 9).

Digitized by Google

contra Sieverus [1]) contendit Foroiulienses naves intra annum p. Chr. n. vicesimum tertium atque duodeseptuagesimum in Hispaniam missas esse coniectura est futtilissima.

Quamquam igitur post annum vicesimum alterum sine ulla dubitatione in oppido Foro Iulii naves constiterunt, non tamen credibile est ex illo tempore omnes illas naves trecentas ibi remansisse, cum dementis fuisset, provinciam tantis praesidiis instructam senatui concedere. Quemadmodum autem Foroiulienses naves imminutas esse animis cogitemus? Nihil facio cum Mowato (Bull. épigr. VI p. 216), qui censet anno vicesimo altero plurimas naves Foroiulienses ad bellum navale iam plane fuisse inutiles. Quae cum pugna ad Actium commissa optime ornatae essent, post novem annorum spatium minime erant inutiles. Multo est probabilius plurimas naves anno a. Chr. n. vicesimo altero deductas esse in Misenatium portum, qui nuperrime erat institutus, Fori autem Iulii nonnullas remansisse Gallicae orae tutandae causa. Sic igitur comprobasse mihi videor Misenensem quoque stationem decem primis principatus annis conditam esse.

Contemplanti mihi Augusti imperium dubium esse non potest, quin classicae stationes Misenas atque Ravennas eodem tempore institutae sint, quo legionum ceterarumque copiarum stativa, quae princeps rerum potitus in singulis imperii Romani provinciis collocavit.[2]) Nam ingens navium numerus, quae post Actiacam pugnam Octaviano contigerunt, non solum Antonianae, quae primo Forum Iulii sunt missae, sed etiam propriae naves quam celerrime in tutis stationibus recipiendae erant. Quid? Quod in monumento Ancyrano et Misenatis et Ravennatis classis plane nulla fit mentio?[3]) Qua de re valde notanda rectissime mihi videtur iudicasse Mommsenus[4]), cum dicat Augustum

1) Stud. zur Gesch. der röm. Kaiser p. 145 adn. 21.

2) cf. Mommsen, Res gestae Divi Augusti p. 75.

3) A Dione quoque, ubi imperii Romani vires enumerat (l. 55, 23. 24), Misenatem Ravennatemque classem silentio praetermitti notabile est. *Νάυτας* solum ille quidem commemorat.

4) Staatsr. II³ p. 862 seq.

Digitized by Google

illas classes non rei publicae, sed sua impensa instituisse. Sed quoniam sicuti praetoriani ad suum usum erant collocatae, Augustus illis institutis nullum in modum meritus erat de re publica: quocirca in monumento Ancyrano hanc institutionem, ut par erat, silentio praeteriit. Forsitan non erit alienum hoc loco monere Germanicae classis naves hodie: 'Sr. Majestät Kriegsschiffe'[1]) signari, Britannicae classis: 'Her Majesty Ships', unde intellegitur et Romanorum et nostra aetate pervulgatam opinionem esse naves longas praeter cetera pertinere ad principem, qui Romanorum temporibus primus classes sibi constituit.

Quod si respexerimus, non est mirandum Italicas classes sub Augusti imperio auctoritate nondum floruisse. Est enim traditum apud Dionem (l. 55. 28, 1)[2]) anno p. Chr. n. sexto piratas in Tusco mari ita percrebruisse[3]), ut per tres annos nullus senatorius procurator in Sardiniam posset proficisci, sed ibi imperio militari opus esset. Talis autem calamitas non potest explicari, nisi classem Misenensem, quae ne proximum quidem Sardoum mare a piratis defendere potuit, etiam tum valde infirmam fuisse putamus. Atque apud eundem scriptorem legimus (l. 55. 29, 4) eodem anno totam Hadriatici maris oram Apolloniam versus a Batone Dalmata esse vexatam, Ravennati autem classe in tantis belli periculis quidquam effectum esse frustra requirimus. Quae si iam tum quidem praevaluisset, Dalmatarum seditio brevi esset oppressa.

Nec tamen e duobus illis a Dione allatis eventis oportet concludi Augustum tum demum maritimis illis cladibus commotum Misenensem Ravennatemque classem instituendam curasse, cum decem ultimis annis principatus bellis Germanico

1) Kl. Staatshandb. des Reiches und der Einzelstaaten. 1885. p. 90.

2) *Καὶ γὰρ λῃσταὶ συχνὰ κατέτρεχον, ὥστε τὴν Σαρδὼ μηδ' ἄρχοντα βουλευτὴν ἔτεσι τρισὶ σχεῖν, ἀλλὰ στρατιώταις τε καὶ στρατιάρχοις ἱππεῦσιν ἐπιτραπῆναι.*

3) Strabonis verba (l. III 2, 5 p. 144 C): *Πρόσεστι δὲ καὶ ἡ νῦν εἰρήνη· τῶν λῃστηρίων καταλυθέντων, ὥσθ' ἡ σύμπασα ὑπάρχει ῥᾳστώνη τοῖς πλοϊζομένοις* ad primos principatus annos referenda sunt.

Pannonicoque coortis terrestres exercitus firmare cogeretur portibusque aedificandis minime vacaret. Immo classium Italicarum infirmitatem exeunte fere principatu Augusti inde explicari existimo, quod naves, quibus ad Actium pugnatum erat, tum quidem maiore e parte vetustate et usu exstiterant inutiles, novae tamen partim propter opum penuriam partim propter parsimoniam principis non erant aedificatae.

Sic pertractata Italicarum classium origine iam videamus nomina earum.

Digitized by Google

CAPUT II.

De nominibus classium Italicarum.

Ac primum quidem de praetorio nomine classium Italicarum disseram, quod cum ineunte quidem principatu certissime non haberent [1]), in posterum classi utrique commune erat.

Classes Italicae iam a prima origine sub ipso imperatore e potestate eius imperatoria sive sub vicario imperatoris, classis praefecto, erant. Attamen postquam decretum est illis nomen praetorium, quod est ‘imperatorium’, ‘ad imperatorem pertinens’, arbitrio quasi et usui [2]) imperatorum, qui ex eo tempore summa Italicorum classiariorum ope erant defendendi [3]), commissae sunt, eodem modo prae provincialibus classibus, quo prae legionibus cohortes praetoriae honoratae.

Quonam autem tempore utraque classis Italica praetorio nomine est ornata? Satis habent viri docti indicavisse nomen illud classibus esse delatum intra Nonas Aprilis anni p. Chr. n. septuagesimi primi, quo die classi utrique praetorium nomen deest [4]) atque ante diem quintum Idus Octobris anni cente-

---

1) Deest in inscriptionibus CIL III 2 p. 844 (n. 3) (a. d. III, Id. Dec. 52), Eph. epigr. II p. 457 (n. 4) (Non. April. 71), CIL III 2 p. 850 (n. 5) (Non. April. 71). Praeterea praetorium nomen in compluribus etiam titulis classium Italicarum non legitur, nescimus tamen, quibus fere annis tituli illi tribuendi sint.

2) Rectissime adnotat Mommsenus (Staatsr. II³ p. 863 adn. 5) idcirco trierarchos saepius (cf. CIL VI 3621 [n. 101] atque X 3356 [n. 95]) Augusti trierarchos se appellare.

3) Iustus Lipsius, de magn. Rom. I c. 5 p. 30.

4) cf. Eph. epigr. II 457 (n. 4) atque CIL III 2 p. 850 (n. 5).

Digitized by Google

simi vicesimi septimi [1]), quo die classi Ravennati praetorium nomen fuisse ex veteranorum privilegio CIL X 2 7854 (n. 37) discimus. At minime in tam vaga temporis circumscriptione acquiescemus. Immo investigandum est, quibusnam factis Italicae classes praetorium nomen meruerint, cum fieri non potuerit, ut tantum honorem sine egregiis erga imperatorem meritis assequerentur. Quodsi perlustramus temporis spatium intra septuagesimum primum atque centesimum vicesimum septimum annum, plane nihil memorabile per quinquaginta illos sex annos ab Italicis classibus esse effectum apud veteres scriptores traditum est. Attamen anno undeseptuagesimo, quod in primis Vespasiani partes secutae Vitellianos fortiter oppugnaverunt, Vespasiani victoriam maturaverunt maximamque eius gratiam meritae sunt. Quo bello civili quam prospere Italicae classes pro Vespasiano decertaverint, hoc loco enarrare supersedeo, cum in tertio capite de bellis, quibus Italicae classes interfuerunt, dicendum sit. Hoc unum protulisse sufficit Vespasianum pace conciliata Italicas classes non sine praemiis dimisisse.

Vitelliano bello confecto non solum utriusque classis veterani civitate Romana conubioque donati post sex et viginti annorum stipendia deducti sunt in colonias, in Pannoniam Ravennates (CIL III 2 p. 850 [n. 5]), Misenates Paestum in oppidum (Eph. epigr. II p. 457 [n. 4]), sed etiam nonnulli de classiariis, qui in bello fortitudine studioque praeter ceteros floruerant, quamquam nondum sex et viginti annorum stipendia emeriti [2]),

1) Secundum Aschbachium (Sitzungsber. der Wiener Acad. Histor.-philol. Kl. 1875, vol. 79 adn. 3) praetorium nomen, quod in veteranorum privilegio Traiani imperatoris, edito primum a Clemente Cardinali ('Diplomi imperiali di privilegi accordati a' militari raccoltati et commentati' Velletri 1835, tab. XIII p. 32), utrique classi nondum adscriptum est, intra centesimum nonum atque centesimum vicesimum septimum annum decretum est. At privilegium illud auctore Mommseno (CIL III 2 p. 901[b]) a Ligorio imperite est fictum. Praeterea non esset anno centesimo nono tribuendum, quod vult Aschbachius, sed anno centesimo decimo sexto aut septimo, quoniam in eo Traiano Parthici nomen inditur.

2) Matura talis missio honesta ceteris classiariorum privilegiis nusquam confirmatur. Nec minus e titulo CIL XI 85 intellegitur A. Papirium

Digitized by Google

honeste tamen sunt missi, civitate Romana conubioque et ipsi honorati, id quod privilegii valde quidem mutilati CIL III 2 p. 851 verbis [1]): ['Quo]d se in expeditione belli fortiter industrieque gesserant' apparet.

Quibusnam autem praemiis classiarii sunt affecti, qui classiaria stipendia ultra fecerunt? Haud erat iniquum eos quoque, qui optime de Vespasiano meriti porro in classe militaverunt, beneficiorum gratia obstringi, cum esset timendum, ne, qui iam antea ut legionibus [2]) insererentur petiverant [3]), nullo beneficio concesso classiariam militiam aegre ferrent. Quapropter statuere ausim Italicis classibus post bellum Vitellianum, in quo Vespasiani partibus libentissime studuerunt, nomen praetorium [4]) esse delatum.

Quod si conceditur, primo adspectu veri videtur simillimum praetorium nomen tum, cum a Vespasiano Titoque de Vitellio devicto Hierosolymisque expugnatis triumphatum est [5]), utrique classi esse decretum. Actus est autem ille triumphus

---

Vernaculum Ravennatem post sex et viginti demum annorum stipendia civitate donatum esse. Nimirum milites aetate imperatoria interdum etiam ante emerita stipendia missos esse confirmatur et Ulpiani verbis (Dig. l. III 2. 2, 2): 'Est honesta (missio), quae emeritis stipendiis vel ante ab imperatore indulgetur', quae affert Mommsenus (cf. CIL IIIf. 3 p. 2015[a]) et titulo L. Trebii Rusonis classiarii (CIL V 938), cuius in monumento legimus: 'Merui post classicus miles ad latus Augusti annos septemque decemque nullo odio, sine offensa missus quoque honeste.'

1) Privilegium illud ad classiarios esse referendum Mommsenus uberius explanavit (cf. adn. ad CIL III 2 p. 851).

2) Classiariam militiam multo fuisse viliorem legionaria inter omnes constat. A terrestri militia remotum in classe militare turpissimum fuisse e Dionis verbis (l. 79. 3, 5): *Στρατευόμενον γάρ ποτε αὐτὸν ἐν Θράκῃ καὶ κακουργήσαντά τι ἐς τοὺς τριηρίτας ἀπεώσατο* Camillus la Berge (Daremb. dict. p. 1222[b]) primus effecit. Addo Iosephum memoriae tradere falsum Alexandrum ab Augusto ut poena afficeretur remigibus esse insertum (Ios. Ant. Iud. l. XVII 12, 2, Bell. Iud. l. II 7, 2).

3) cf. Tac. hist. l. III 50.

4) In longe plurimis titulis classiariorum praetorium nomen semper ante classis nomen indicatur, exceptis titulis CIL VI 3105 (Pr. Cl. Mes.) atque CIL X 3624 (Classis Misenensis praetoria).

5) Ios. Bell. Iud. l. VII 5, 4.

Digitized by Google

ante Kal. Maias anni septuagesimi primi, cum apud Zonaram (l. XI 17, P. I p. 577 C) scriptum inveniamus triumpho interfuisse Domitianum consulem, Domitianus autem secundum Suetonium (V. Domit. c. 13) ultra Kalendas Maias nunquam gesserit consulatum.[1]) At in neutro illo mensis Aprilis anni septuagesimi primi veteranorum privilegio, quae intra triumphi dies videntur scripta esse, nec Misenati nec Ravennati classi nomen praetorium additum est. Nec cogitare licet illud nomen modo decretum Italicis classibus idcirco non esse scriptum in his privilegiis, quod ad classiarios pertinebant, qui stipendia in classe praetorio nomine nondum honorata meruerant, cum veteranis in patriam redeuntibus, ut praetorium nomen Italicis classibus tum forte delatum omnium primi in privilegia sua referrent, certe esset concessum. Si vero illo ipso anno Vespasianus praetorium nomen Italicis classibus decernere maturasset, pro certo statim in usu fuisset. Immo plane apparet e verbis Suetonianis (V. Vespas. c. 8): 'Quare Vitellianorum quidem et exauctoravit plurimos et coërcuit, participibus autem victoriae adeo nihil extra ordinem indulsit, ut etiam legitima praemia sero persolverit', de quibus Curtius Wachsmuthius benigne me admonuit, Vespasianum non solum in Vitellianos graviter consuluisse, sed etiam iis, qui ab ipsius parte steterant, non nimis indulsisse, ut merita praemia tum demum persolveret, cum cognovisset eos sibi imperatori sicuti antea praestare sese fidelissimos. Itaque ex Suetonii verbis statuendum erit Italicas classes pro rebus in Vitelliano bello praeclare gestis praetorio nomine esse honoratas, nec tamen post ipsum bellum, sed aliquanto serius id esse factum. Ceterum praetorio nomine decreto quin Italicae classes non modo prae ceteris auctoritate floruerint, sed etiam classiarii earum maiora acceperint stipendia dubitari non potest.

Quoniam sic comprobasse mihi videor praetorium nomen Italicis classibus a Vespasiano imperatore esse delatum, Ver-

1) Professus est talem temporis descriptionem primus quidem Antonius Pagi (Tillemont, Hist. des Emp. II p. 472[a]).

Digitized by Google

nazzae [1]) hominis Itali sententiam, qui censet nomen illud a Traiano demum imperatore esse decretum anno fere centesimo tertio, reiciendam esse puto.

Ac primum quidem Vernazza demonstrat classi Misenensi anno undeoctogesimo praetorium nomen nondum fuisse, cum in illa Plinii epistula (l. VI 16, 4), in qua Plinii maioris Misenatium classis praefecti mors enarratur, sit scriptum: 'Classem imperio praesens regebat', praetoria voce omissa. Nec tamen quidquam aliud Plinius vult hoc loco proferre, nisi avunculum classi praefuisse. Iam idem Vernazza contendit a Traiano demum praetorium nomen Italicis classibus propterea esse delatum, quod apud Tacitum, qui sub Traiano scripsit, et Misenati et Ravennati classi praetorium nomen semper deest. At Tacitus imperatorum res gestas non ultra septuagesimum annum, quo tempore utraque classis non iam praetoria erat, memoriae tradidit nec suae aetatis instituta transfert ad eam, quam describit. Sed rectissime idem Vernazza proponit in primis Hadriani annis praetorium nomen vix esse additum, cum ille imperator tum semper fere peregrinatus sit. Ergo e Vernazzae sententia praetorium nomen Italicis classibus non potest esse decretum nisi Traiano imperatore idque anno centesimo tertio Dacico bello priore confecto. Quo in bello non sufficiente classe Moesica Italicis classibus Romanorum copias traiectas esse ideoque bello illo confecto classicas coronas, ut est in titulis, compluribus a Traiano esse delatas. At iam Mowatus (Bull. épigr. VI p. 208) docuit legiones, quae Dacico bello priori interfuerunt, stativa habuisse in Pannonia Moesia Germania, ut belli gerendi loca terrestri itinere peterent, cum imperator eiusque comites ab Italia navibus ad id bellum proficiscerentur.[2]) Neque id Vernazzae concedendum esse puto bene instructam Moesicam classem aptam non fuisse copiis devehendis in Danubio. Quae autem summa est, secundum Mowatum [3])

1) Memorie della R. Accad. di Torino vol. XXIII p. 89 seq. Adumbrata est Vernazzae sententia a Mowato (Bull. épigr. VI, p. 208 seq.).

2) Schiller, hist. imper. Rom. I p. 550 adn. 9.

3) Bull. épigr. VI p. 161 et 209.

Caesarum temporibus classicae coronae non modo ducibus decretae sunt, qui in classiaria militia praestiterant, sed omnino ducum primoribus.

Satis igitur docuisse mihi videor Italicas classes minime ideo, quod Dacico bello priore advexerint copias praetorio nomine esse honoratas.

Italicae classes quin iam Vespasiano imperatore praetoriae fuerint dubium non est, tametsi in titulo (CIL II 1178 [n. 8]) Hadriani aetatis [1]) Ravennatium classis, non Misenensis nomen habet praetorium. Quo titulo adhibito falsissime affirmatur in onomastico lexici Forcellini (IV p. 536[b]) prius concessum esse praetorium nomen Ravennatium classi quam Misenatium. Est enim praetorium classis Misenensis nomen lapidarii vitio omissum.[2]) Quo in titulo si vitium non esset statuendum, Turpius Sentinatianus, cuius in cursu honorum ultima est Misenatium classis praefectura[3]), cum praetoriae Ravennatis classis praefectura functus Misenati classi non praetoriae praeficeretur, in ordinem inferiorem detrusus esset. Eo autem facilius statuere licet quadratarii vitium, quod etiam in titulo CIL X 1127 (n. 18), qui ad Severianam aetatem pertinet[4]), praetorium Ravennatium classis nomen iam diu quidem decretum neglegentia quadam praetermissum est, quoniam in titulo CIL IX 1582 (n. 17), qui ad eundem spectat virum, legimus: '[Praef.] classium praetoria[ru]m Misenatium [et Ravennatium].'

Ceterum non in perpetuum Italicae classes praetorio nomine praeditae erant. Nam cum Constantini Magni aetate imperii Romani sedes Byzantium transferretur, praetorium nomen iis

1) M. Calpurnius Seneca, classis praefectus, cuius mentio fit in hoc titulo, commemoratur etiam in privilegio anni centesimi tricesimi quarti (cf. CIL III 2 p. 878 [n. 10]).

2) Idem sentit Hermannus Ferrero (L'ordin. p. 74).

3) In titulo CIL II 1267 (n. 9) Sentinatiani cursus honorum ultima est praefectura classis Ravennatis. Additur huic praefecturae in titulo CIL II 1178 (n. 8), qui posterior est, Misenatium classis praefectura.

4) cf. CIL IX 1582 (n. 17), CIL VI 1056 (n. 19) (a. 205), Eph. epigr. VII 1204 (n. 21), VII 1205 (n. 22) (a. 207).

Digitized by Google

ademptum est.[1]) Qui exhibet nomen illud posterioris Caesarianae aetatis titulus ultimus, est CIL X 3343 (n. 29) anni trecentesimi alterius. In Notitiae Dignitatum libello, qui circa annum quadringentesimum decimum scriptus est[2]), nomen illud nec Misenensi (N. D. Occ. 42, 11) nec Ravennati classi (N. D. Occ. 42, 7) additum est. Itemque 'classis Misenatium' atque 'classis Ravennatium' commemoratur in Vegetii rei militaris epitoma (l. IV 31. 32), quae Langio[3]) auctore intra annos trecentesimum octogesimum quartum atque quadringentesimum quinquagesimum edita est.

Reliquum est, ut disseramus de titulo CIL III 1919 (n. 56) a Mommseno suppleto, in quo fit mentio L. Artorii Iusti Misenatium classis praepositi. Qui ad primum p. Chr. n. saeculum, etsi deest praetorium nomen, non potest referri, cum in illo titulo dignitas ducis reperiatur, quae tertio demum p. Chr. n. saeculo ab imperatoribus instituta est.[4]) Ei igitur aetati tribuendus est titulus ille, qua utraque classis Italica praetorium nomen iam amiserat. Accedit quod ex illo id quoque cognoscimus Artorium Iustum ducem fuisse legionum cohortium alarum Britannicinarum[5]) adversus Aremoricanos.[6]) Gens autem Aremoricorum, cuius sedes in Gallia septentrionali secundum oram intra Ligerim et Sequanam, postquam annis a. Chr. n. quinquagesimo quarto (Caes. Bell. Gall. l. V 53, 6) et altero (ibid. l. VII 75, 4) seditionibus factis anno quinquagesimo primo a. C. Fabio Caesaris legato (ibid. l. VIII 31, 4) perdomita est, per quadringentos sexaginta annos plane quievit. Anno demum

1) Héron de Villefosse (Daremb. dict. p. 1232[b]).

2) Mommsen, Eph. epigr. V p. 163; Teuffel, hist. litt. Rom. II[5] p. 1163 adn. 6; Schiller, hist. imper. Rom. II p. 17.

3) cf. praef. edit. Veget. p. VI.

4) Disputavit ea de re Mommsenus in additamento Salleti dissertationis, quae inscribitur: 'Die Fürsten von Palmyra' (p. 72—75).

5) Supplet Mommsenus 'Britannicinlarum'. At minime exstat septimi versus tituli initio spatium unius litterae inserendae, praeterquam quod Britannicinus adiectivum titulo CIL III 3228 potest probari, nusquam Britannicinius. Excidit septimi versus initio nihil nisi pars prior litterae *N*.

6) Rectissime supplet Mommsenus 'Aremoricanos'.

Digitized by Google

quadringentesimo undecimo [1]) Aremoricorum pagum foedere icto cum Britannis Constantini tyranni superbia incitatum contra Romanos arma movisse Zosimus auctor est (l. VI 5, 3). Aremoricis ab Exsuperantio procuratore anno quadringentesimo decimo septimo pacatis [2]) (Rutil. Namat. l. I 213 seq.) brevi post de integro seditiones factae sunt. In Romanorum potestatem redacti ab Aëtio [3]) anno quadringentesimo tricesimo sexto eodemque fere tempore a Litorio [4]), nihilominus cum Petronius Maximus rerum potitus esset [5]), anno quadringentesimo quinquagesimo quinto rebellaverunt, id quod Sidonii Apollinaris versus (carm. l. VII 369 seq., Mon. Germ. Hist. VIII p. 212) declarant:

'Quin et Aremoricus piratam Saxona tractus
Sperabat, cui pelle salum sulcare Britannum
Ludus et assuto glaucum mare findere lembo.'

In tot tantisque Aremoricorum posterioris aevi seditionibus dubitari non potest, quin Artorius ille aliquatenus eis dux interfuerit, ut praetorium classis Misenensis nomen in titulo eius nulla alia de causa sit omissum, nisi quod illa aetate Italicae classes praetorio nomine iam erant orbatae.

Nec vero praetorium solum nomen Italicarum classium proprium erat. Accesserunt utrique tertio saeculo ineunte piae vindicis nomina. Quod nempe Mowatus [6]) contendit nomina illa in titulis Severianis et legioni tertiae Augustae [7]) et praetorianorum cohortibus [8]) saepe adscripta Italicis classibus iam

1) Perperam Dahnius (Wietersheim-Dahn, Gesch. der Völkerw. II² p. 167) hanc Aremoricorum seditionem anno quadringentesimo undecimo ortam esse contendit, cum Zosimo teste eodem accideret anno, quo Alarichus iterum Romam urbem obsidione clausit, i. e. anno quadringentesimo nono.

2) Tillemont, Hist. des Emp. V p. 636; Wietersheim-Dahn, Gesch. der Völkerw. II² p. 180.

3) Ioh. Antioch. fragm. 201, 3 (Müller, fragm. hist. Graec. IV p. 615).

4) Sid. Apoll. carm. l. VII 246—248, Mon. Germ. Hist. VIII p. 209; Tillemont, Hist. des Emp. VI p. 210.

5) Sid. Apoll. carm. l. VII 360, Mon. Germ. Hist. VIII p. 212.

6) Bull. épigr. VI p. 209.

7) Sic CIL VIII 2550 et 2552 (a. 198), CIL VIII 6 (a. 201).

8) CIL III 2 p. 890 et X 5064 (a. 208).

Digitized by Google

ab eodem Septimio Severo esse delata, minime recte se habet. Neque enim quidquam praeter haec verba legimus in titulo CIL VI 1063 (col. III, vers. 14) a. d. III Id. April. anni ducentesimi duodecimi: 'Classis Pr. M.' [1]) Sunt igitur nomina illa a Caracalla demum, Severi filio, Italicis classibus decreta.

Num certis de causis praetorio nomini cognomina illa praetoriis classibus addita sint, nos quidem perspicere non possumus. Nam etsi per se est manifestum posterioris aetatis imperatoriae copiis libidine quadam nomina esse decreta, non tamen est praetermittendum Caracallam imperatorem [2]), cum a Thraciae ora in Asiam minorem transveheretur anno ducentesimo decimo quarto, naufragio facto classis praefecti triremi e mortis periculo esse ereptum. Si satis constaret Italicis classibus tum quidem non solum imperatorem ab Europa in Asiam traiectum, sed etiam machinas bellicas a Dione (l. 77. 18, 1) commemoratas a Nicomedia in Syriam transportatas [3]) esse, ut illarum praefectus imperatorem servaret, equidem non dubitarem contendere piae vindicis nomina utrique classi illo ipso anno esse decreta, quod re vera imperatorem a morte vindicavissent. At nonne Pontica classis in oppido Cyzicenorum collocata [4]) tum potest fuisse adhibita, ita ut illius classis praefectus imperatorem servaret? Ne igitur curemus perquirere, quibus de causis praetoriae classes sint honoratae piarum vindicum nominibus. Leguntur autem illa cognomina 'pia vindex' [5]), ut hoc afferam, in Misenensibus titulis CIL III f. 1, 7327 (n. 168), VIII Suppl. 14854 (n. 57), X 3335 (n. 26), X 3336 (n. 24), X 3529, Eph. epigr. VIII f. 1, 800, L'année épigr. 1892, 140 (n. 172), in

1) Nomina 'pia vindex' in titulo illo ex libidine vix sunt omissa, cum hic titulus publice sit insculptus.

2) Spartianus V. Carac. c. V 8; D. Cass. l. 77. 16, 6; Henzen, Act. fratr. Arv. p. CC.

3) Schillerus (hist. imp. Rom. I p. 746) id quidem pro certo profitetur.

4) D. Cass. l. 79. 7, 3.

5) Ponuntur illa 'pia vindex' modo post nomen praetorium, modo post classis nomen.

Digitized by Google

Ravennatibus: CIL III 168 (n. 69), III 2 p. 899 (n. 43), 'Mitteil. des Arch. Inst. Röm. Abt.' II p. 14.

Praeterea classis Ravennas sub eodem Antonino Caracalla, cuius aetate legiones auxilia imperatorum nomina sibi assumere solebant [1]), Antoniana est dicta [2]), quod legitur in titulis: CIL III 168 (n. 69), X 2 8325 (n. 41), XI 36, XI 39.[3]) Sub Gordiano Misenatium classis Gordiana est appellata [4]), sub M. Iulio Philippo eiusque filio Philippiana.[5]) Nec Ravennatium classis sub Philippis imperatoribus nomen eorum non accepit. Legimus enim in titulo anni ducentesimi quadragesimi sexti primum edito in annalibus, qui Notizie degli Scavi (1886 p. 228) [6]) inscribuntur: 'Classis praetoria Ravennas pia vindex Philipporum.' Sub C. Messio Decio classi Ravennati nomen erat Decianum, quod habes in veteranorum privilegio CIL III 2 p. 899 (n. 43).[7])

Ut autem summam capitis proponam, praetorium nomen Italicis classibus peculiare erat. Sed nomina illa imperatoria nihil prae se tulisse nisi meram honoris speciem inde apparet, quod provinciarum quoque classibus nomina imperatorum sunt imposita, ut Philippianum [8]) Britannicae classi, Moesicae Gordianum.[9])

Agedum colligamus, quibus bellis Italicae classes interfuerint.

---

1) Mommsen, Staatsr. II³ p. 848.

2) Tribuendus est titulus CIL X 2. 8325 (n. 41) annis ducentesimo decimo quarto sequentibus.

3) In titulis CIL XI 36 et 39 nomina 'pia vindex' omissa sunt; sed cum spectent ad milites gregarios, id nullius momenti est.

4) cf. CIL X 3336 (n. 24).

5) cf. CIL X 3335 (n. 26) (a. d. V. Kal. Ian. 248) et III f. 1. 7327 (n. 168).

6) Postremo editus est ab Henzeno 'Mitteil. des Arch. Inst. Röm. Abt.' II p. 14.

7) A. d. V. Kal. Ian. anni ducentesimi quinquagesimi.

8) cf. CIL XII 686.

9) cf. 'Arch.-epigr. Mitteil. a. Östr.' vol. VIII p. 22. 23.

Digitized by Google

CAPUT III.

De bellis, quibus Italicae classes interfuerunt.

Nolo bella illa permulta enumerare, in quibus utraque classis Italica nihil effecit nisi ut sive copias deveheret sive imperatorem eiusque comites ad belli loca transmitteret, praesertim cum plerumque neutiquam possit explorari, utrum utraque classis Italica an altera an una e multis classibus provinciarum bello interfuerit. Nam ut sententiam meam illustrem exemplo, cognitum habemus e fratrum Arvalium actis [1]) Traianum imperatorem ad prius bellum Dacicum mari esse profectum, nec tamen scimus, utra Italica classe usus sit.

Talia praefatus ad illa Caesarianorum temporum bella pertractanda aggredior, in quibus classium Italicarum ope res gestae sunt. Quas imperatorum quidem aetate vix potuisse bellis adhiberi rectissime iam monuerunt Hirschfeldus [2]) et Jurienus de la Gravière [3]) Francogallus. Nam minime erat timendum, ne Italiae orae ab hostibus invaderentur. Ac re vera Misenatium Ravennatiumque classes duobus tantum, quod sciamus, bellis ipsae dimicantes interfuerunt et bello civili anni undeseptuagesimi et rursus aemulorum contentionibus, quae post Pertinacis imperatoris mortem coortae sunt. Non igitur intererant bellis externis, sed discidiis discordiisque Romanorum.

Bella autem Italicis classibus adiuvantibus gesta eo magis mihi proposui enarranda, quod nemodum [4]) hanc rem continua oratione persecutus est.

---

1) Henzen, Act. fratr. Arv. p. CXL et 123.

2) Verw.-Gesch. p. 123.

3) La marine des Ptolemées et la marine des Romains I. p. 106.

4) Praetermittit Jurien de la Gravière Italicarum classium comme-

Digitized by Google

Ac primum quidem e Taciti potissimum historiarum libris cognoscamus, quae anno undeseptuagesimo ab Italicis classibus gesta sint.

Post Galbae mortem, qui, cum triumphum egisset, magnum classiariorum numerum crudeliter occidi iusserat [1]), Misenates Ravennatesque, quibus Otho honoratiorem pollicitus erat militiam (Tac. hist. l. I 87), eius partes extemplo libentissime sunt secuti. Quae res non parvi erat momenti, cum Otho, cui tum maxime Vitelliani exercitus e Gallia appropinquantes valde instabant, tantis instructus classium praesidiis multo praevaleret. Ilico autem, ut classium opes suum in usum conferret, cum Misenatium navibus, quibus Moschus libertus praeerat (ibid. l. I 87), additis urbanis cohortibus permultisque praetorianis in oras Galliae Narbonensis, quae Vitellio iam se dederat (ibid. l. I 76), impetum facere conatus est eo consilio, ut Fabium Valentem, Vitellianorum ducem, in Galliam Cisalpinam cum exercitu ingredi prohiberet. Id quidem Othoni in animo fuisse affirmat Mommsenus.[2])

Atque initio quidem Othoni omnia prosperrime cesserunt. Italiae enim orae in Tusco mari sitae a Misenatium classe usque ad ipsas Alpes maritimas omni ex parte obsessae erant (ibid. l. II 12). Vastata sunt ferro ignique ab Othonianis cum cetera Ligurum oppida tum Albintimilium Liguriae quoddam municipium, in quod ab effrenatis classiariis atrociter est saevitum (Tac. hist. l. II 13, Agric. c. 7). Nequiquam Marius Maternus, Alpium maritimarum procurator, contendit, ut pagani ad bellum evocati Othonianis urgentibus resisterent, cum primo ipso concursu fugarentur (Tac. hist. l. II 12). Iam classis Othoniana Narbonensis provinciae oras adoriri parabat. In tanta belli calamitate Fabius Valens, dux Vitellianorum, qui erat in propinquo,

---

morare res gestas sub Othone Vitellio Vespasiano Severo imperatoribus, quamquam complexus est classium Romanarum historiam in volumine primo libri in adnotatione antecedente laudati.

1) Plut. V. Galb. c. 15; Tac. hist. l. I 6. 37. 87; Suet V. Galb. c. 12; D. Cass. l. 64. 3, 2.

2) Hermes V p. 161.

duas Tungrorum cohortes alasque complures misit, quae provinciae copiis adiuvantibus acerrimum hostem repellerent. Pugnatum est in litore maris in occidentali nisi fallor Liguriae parte. Erat autem acies Othoniani exercitus sic instructa: In collibus prope oram pars classiariorum disposita erat, adiunctae in planitie mari propiores praetorianorum cohortes, cum classis a mari in oram invaderet, ut victoria propter opportunitatem locorum ab Othonianis animis iam praeciperetur. Ac re vera brevi tempore interiecto Vitelliani adventantes, qui equitatu plurimum valebant, Treveris nimis incaute progressis prorsus erant perturbati, praesertim cum classis Othoniana necopinantes a tergo aggrederetur. Atque ad internecionem redacti essent Vitelliani, nisi noctis caligo insectantibus hostibus intervenisset (ibid. l. II 14. 28). Frustra subsidiis submissis, cum lux appeteret, proelium redintegratum est. Nam etsi primo rem tam bene gesserunt, ut classis ipsa summis angustiis premeretur, Othoniani tamen victores discesserunt. Neque ultra comminus signa contulerunt, cum alter alterum fugeret: Vitelliani, quod classem timebant, Antipolim exercitum reduxerunt, Othoniani Vitellianis equitibus perterriti Albigaunum se receperunt (ibid. l. II 15).

Usui erat Othoni impetum fecisse in Liguriam, cum insulae Tusci maris Misenatium classis victoria nuntiata Othoni fidem praestarent. Ne Corsorum quidem fides, quos Decimus Pacarius procurator ad Vitellium perducere studuit Claudio Pyrrhico, classis Misenensis trierarcho, equiteque quodam Romano fidelissimis Othoni trucidatis, in posterum labefactata est (ibid. l. II 16).

Nihilosetius Misenatium classis incursus, quo paene deleti sunt Vitelliani, frustra susceptus est, cum Othoniani non possent prohibere, quominus Fabius Valens cum exercitu Cottias Alpes transgressus Ticinum usque procederet (ibid. l. II 27).

Sed non solum extra Italiam classiarii pro Othone pugnaverunt, verum etiam bello in Italia ipsa exardescente imperatorem semper tutati sunt. Ingens enim classicorum numerus Othonem ad bellum proficiscentem comitati sunt (ibid. l. II 11). Iam Othoniano exercitu in Galliam Cisalpinam progresso Raven-

Digitized by Google

natium naves aptissimae erant ad Padi ostia custodienda, ne Vitelliani Galliam Cisalpinam ingressi aut a mari subsidia arcesserent aut commeatum Padanis navibus expedirent. Quapropter Tacitus (hist. l. II 32) loquentem facit Suetonium Paulinum, unum e ducibus Othonianis: 'Clausam Alpibus et nullo maris subsidio Transpadanam Italiam'; itaque bellum ducendum esse, quoad Vitelliani commeatus laborent inopia.[1])

Ceteroquin haud paucis Taciti locis narratur, quosnam in illo bello labores subierint, quaenam effecerint memorabilia singulae manus classicorum. Intercepti enim sunt inter Placentiam et Ticinum mille classiarii a Vitellianis cohortibus Caecinae, quae Transpadanam regionem occuparant (ibid. l. II 17). Placentia autem oppido, cui Vestricius Spurinna, dux Othonianus, praeerat, a Vitelliano Caecina acerrime, sed frustra oppugnato, classiariorum numerus, qui Placentiae praesidium firmaverant, Turullio Ceriali auctore, Caecinae e Germanica militia familiarissimo, ad discedentes Vitellianos transfugerunt, ut apud Tacitum (hist. l. II 22) legimus: 'Tradidere sese abeunti Turullius Cerialis cum compluribus classicis.' Quod contra profert Gerstenecker[2]) classiarios illos sub Ceriali duce primum fuisse agmen Othoniani Galliam Cisalpinam intrantis exercitus atque ad Caecinam Placentia Cremonam proficiscentem transisse, prava est coniectura.

Plane usque adhuc a viris doctis silentio est praetermissum Ravennates[3]) naves in Pado advectas Othonianis tulisse auxi-

---

1) Vitellianum exercitum bello inter Vespasianum et Vitellium coorto interclusum fuisse eodem modo maritimo commeatu, cum Ravennatium classis Lucilio Basso praefecto auctore ad Vespasianum defecisset, illustratur Caecinae verbis (Tac. hist. l. III 13): 'transfugisse classem; in arto commeatum'. Atque apud eundem Tacitum (hist. l. III 52) legimus Vespasiani duces in Galliam Cisalpinam progressos id providisse imprimis, ut 'Padus et mare commeatibus compleretur'.

2) In programmate Monacensi (1882), quod inscribitur 'Der Krieg des Otho und Vitellius in Italien im Jahre 69' p. 19 et 23.

3) Quamquam neque in vicesimo tertio neque in tricesimo quinto capite secundi historiarum libri certis Taciti verbis refertur naves illas Padanas ad Ravennatium classem pertinuisse, facili tamen coniectura colli-

Digitized by Google

lium. Contigit enim Marcio Macro Othoniano, ut gladiatoribus in alteram Padi ripam, quam hostes occupaverant, traiectis Vitellianos prope Cremonam repelleret (ibid. l. II 23). Alias nempe idem Macer haud prospere dimicavit, cum gladiatores, quibus liburnicas naves compleverat, ut Germanos, Vitellii socios, in insula Padi collocatos reicerent, navibus eorum a Germanis ascensis omnes fere ad unum in fluctibus Padi submersi sint (ibid. l. II 35. 36. 43).

Sed postquam Bedriacensi pugna haud prospere commissa Otho imperator mortem sibi conscivit, Italicis classibus nihil iam restabat, nisi ut una cum ceteris Othonianis adversus Vitellium pacem sibi conciliarent. Itaque cum brevi post Vespasianus atque Vitellius de imperio decertarent, Italicae classes primo a Vitellio stabant (ibid. l. III 2), ut Antonius Primus et Arrius Varus, Vespasiani duces, Galliam Cisalpinam intrantes cogerentur in oppido Altino praesidium collocare firmissimum, quod Ravennatem classem coërceret (ibid. l. III 6). Sed tamen iam paucis intermissis diebus Ravennatium classis in Vespasiani fidem se contulit. Nam cum Caecina fide erga Vitellium violata Patavium esset profectus, se classiariorum fortitudinem accensurum mentitus, molitus tamen re vera classis defectionem, Lucilio Basso, Ravennatium classis praefecto, sine ullo persuasit negotio, ut Italicis classibus nihil esset commodius nisi Vitellium deserere, cuius partes belli necessitate coactae essent ut sequerentur (ibid. l. II 100). Sed quamquam Bassus praefectus, qui plurimos classiariorum in Vespasiani partes traxit (ibid. l. II 101), a Ravennatibus suspiciosis classis praefectura remotus est (ibid. l. III 12), is tamen, qui in eius locum substitutus est, Cornelius Fuscus, acerrimus Vespasianae partis defensor erat (ibid. l. II 86, III 4. 42. 66).

Ravennatium classis defectione nuntiata Vitellius, quamvis securus in summis belli periculis, vehementissime, sed sero tamen excitatus est (ibid. l. III 36), cum Caecina professus Vitel-

---

gitur Ravennates fuisse, quoniam Ravenna cum proprio flumine Padi Fossa Augusta coniuncta erat.

Digitized by Google

lianos post Ravennatis classis defectionem a commeatibus fore exclusos iam praestantissimorum militum fidem labefactare conatus esset [1]) (ibid. l. III 13).

Nequiquam Fabius Valens, dux alter Vitellianus, qui imperatori fidem servavit, Arimino oppido praesidiis firmato Ravennatem classem continere studuit, dum in Galliam Narbonensem transvectus Galliae Germaniaeque copiis convocatis Vitellio salutem attulisset (ibid. l. III 41). Sed vix ab Italiae ora navem solverat, cum Cornelius Fuscus et Ariminense praesidium terra marique impetu facto [2]) in deditionem vocat et Ravennates naves dimittit, quae Umbriae Picenique oras in Vespasiani potestatem redigant (ibid. l. III 42). Praeterea Ravennates Vespasianos in terrestri quoque militia adiuverunt, quippe cum Ravennatium classiarii Vespasianorum exercitum Pompei Silvani Annique Bassi augerent, qui praetorianis Vitellii cohortibus occurrerunt (ibid. l. III 50).

Cum Ravennatium classis propter longinquitatem Ravennae ab urbe iam primis Vespasiani belli temporibus sine ullo periculo a Vitellio desciscere posset, Misenatium classis defectio, propter urbis viciniam periculosa, multo postea est exorta. Vespasianis tamen Romae appropinquantibus nihil iam profecit Vitellio, quod Lucium Vitellium fortissimum fratrem urbanis militibus Misenatiumque classi praefecerat (Suet. V. Vitell. c. 15; Tac. hist. l. III 55), cum non modo Claudius Faventius, centurio Misenensis, classem in summa rerum perturbatione ad Vespasiani partes perduceret, sed etiam Claudio Apollinari, classis praefecto, cunctante Apinius Tiro, qui antea praetor fuerat, seditiosis classiariis ducem se offerret. Tanti vero erat momenti

---

1) Tametsi initio milites defectionis consilium repudiaverunt ipsumque Caecinam in vincula coniecerunt (ibid. l. III 14), ita incitati Ravennatium classis erga Vitellium perfidia, ut trium liburnicarum navium milites, qui forte obviam ibant, trucidarent, paulo post tamen ipsi quoque Vespasiani ducibus turpiter se tradiderunt (ibid. l. III 31).

2) Omisit Mommsenus praeclarissimum illud Ravennatium in commentario proferre, quem scripsit ad veteranorum privilegium anni septuagesimi primi (Eph. epigr. II p. 457).

Digitized by Google

classis illius defectio, ut plurima Campaniae oppida in Vespasiani partes transirent (Tac. hist. l. III 57).

Quantopere autem Vitellius Misenatium classis proditione fuerit perturbatus, inde licet concludere, quod praeceps e castris Romam advolavit (ibid. l. III 56), ut classiariam seditionem exstingueret. Sed frustra mandavit Claudio Iuliano, pristino classis praefecto, qui tum urbanis cohortibus praeerat, ut seditiosos classiarios aut fervida adhortatione aut vi armorum ad officium revocaret. Ipse enim Iulianus, qui brevi post in Vespasiani partes transgressus copias suas cum Misenatibus classiariis sub Claudio Apollinari praefecto coniunxit, Terracinae in oppido Latii munitissimo se inclusit, ut tutus ibi esset a Vitellianis (ibid. l. III 57).

Tum maxime, cum iam nihil esset in Vitellii potestate nisi tractus ille inter Terracinam et Narniam, oppidum in meridionali Umbriae parte situm (ibid. l. III 60), L. Vitellius, ut subveniret fratri belli calamitatibus vehementer afflicto, consilium cepit a Feronia, Campaniae vico, Terracinam oppugnare, quod videbatur propugnaculum adversariorum prope Romam periculosissimum. Nec male rem gessit, cum et circumsessorum socordia et servi proditione adiutus nocte intempesta cum exercitu Terracinae muros ascenderet atque in oppido praeter opinionem oppugnato omnia turbaret. Quamquam fuga omnes salutem petiverunt nec prius subsisterunt, quam ad naves in portu ad ancoras consistentes confugerunt, sex tamen modo naves una cum Claudio Apollinari, classis praefecto, fuga se eripuerunt, reliquae aut captae sunt aut trepidantium multitudine demersae (Tac. hist. l. III 76. 77; D. Cass. l. 65. 16, 2). Sed ne talis quidem belli eventus Vitellii imperatoris cladem moratus est.

Ex his, quae breviter exposuimus, satis intellegitur, quam varia belli fortuna Italicae classes anno illo undeseptuagesimo pugnaverint.

At multo difficilius cognoscitur, quonam eventu Italicae classes bello civili post Pertinacis imperatoris mortem coorto interfuerint, quia Xiphilini e Dione excerpta, Herodiani libri,

Digitized by Google

vitae scriptorum historiae Augustae vix exilem illius aetatis notitiam exhibent. Quae pro certo statuimus, haec fere sunt.

Postquam Pertinace imperatore interfecto Didius Iulianus Romae imperator est appellatus, solae Italicae copiae i. e. urbani milites atque utraque classis Italica imperium eius comprobaverunt, cum eodem tempore legati Clodius Albinus in Britannia, C. Pescennius Niger in Syria, L. Septimius Severus in Pannonia a legionibus incitati imperatoriam dignitatem appeterent. Sed dum Albinus [1]) atque Niger Romam proficisci cunctantur, Septimius Severus mora nulla interposita cum Pannonicis legionibus Italiam ingressus tanta celeritate Ravennatium urbem, Galliae Cisalpinae claustra, cepit [2]), ut Tullius Crispinus, praefectus praetorio Iuliani, Ravennam missus, ut Ravennatem classem contra Severum armaret [3]), re infecta Romam discedere esset coactus.

Nec Misenatium classiarii, quos Iulianus, cum Severi exercitus Romae appropinquaret, Miseno accurrere iussit [4]), ut urbis praesidium augerent, ullum fere adiumentum attulerunt, cum illi, si Dioni est fides habenda, in bello gerendo tirones ne arma quidem tractare didicissent, ut Septimius Severus sine ulla contentione rerum potiretur. Quonam testimonio nisus Ceuleneerus [5]) contenderit non amplius quingentos Misenates tum esse Romam profectos, perspicere non potui. Etsi fonti-

---

1) Albinum Severi promissis commotum in Britannia remansisse legimus apud Zonaram (l. XII c. 7, P. I 604 B).

2) D. Cass. l. 73. 17, 1: *Ἐπεὶ δὲ ἐκεῖνος ἐς τὴν Ἰταλίαν ἀφίκετο καὶ τὴν Ῥάβενναν ἀκονιτὶ παρέλαβε, καὶ οὓς ἐκεῖνος (Ἰουλιανὸς) ἐπ' αὐτὸν ἔπεμπεν ἢ πείσοντας ὑποστρέψαι ἢ εἴρξοντας τῶν παρόδων, προσεχώρουν αὐτῷ;* Spart. V. Iul. c. VI 3: 'Sed dum haec egit Iulianus, Severus classem Ravennatem occupat'; Zon. l. XII 7, P. I p. 604 C: *Ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος εἰς τὴν Ἰταλίαν εἰσέβαλε καὶ τὴν Ῥάβενναν ᾠκειώσατο καὶ οἱ πεμπόμενοι προσεχώρουν αὐτῷ.*

3) Spart. V. Iul. c. VI 4: 'Tullius Crispinus, praefectus praetorio, contra Severum missus, ut classem produceret repulsus Romam, redit.'

4) D. Cass. l. 73. 16, 3: *Οἱ ἐκ τοῦ ναυτικοῦ τοῦ ἐν τῷ Μισηνῷ ναυλοχοῦντος μεταπεμφθέντες οὐδ' ὅπως γυμνάσωνται ᾔδεσαν.*

5) Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère' 1880 p. 42.

Digitized by Google

bus numerus non indicatur, id tamen pro certo affirmo numerum eorum fuisse multo maiorem.

Sed Iuliano devicto Septimius Severus non iam totius imperii Romani potestatem obtinuit. Immo Pescennius Niger, qui in oriente firmissimum regnum sibi constituerat, terra marique oppugnandus erat. Quo in bello navali potissimum Septimium imperatorem Italicis classibus usum esse e Herodiani verbis (l. II 14, 7): *Ἐξίρτυε δὲ καὶ στόλον ναυτικόν, καὶ πάσας τὰς κατὰ τὴν Ἰταλίαν τριήρεις ὁπλιτῶν πληρώσας ἐξέπεμπεν* atque (l. III 1, 1): *Ἄγων δὲ πάντα ἐπ' αὐτὸν τὸν Ἰλλυρικὸν στρατὸν πεζήν τε καὶ ναυτικὴν δύναμιν ἄλλην*, quae ab Hoefnero [1]) sine ulla causa in dubium sunt vocata, plane apparet. Nec sine veri specie Ceuleneerus (l. c. p. 68 et 69) opinatur Italicas copias Severianas belli initio Italicis classibus Brundisio Dyrrachium esse traiectas.[2]) Imprimis autem Severus classibus illis est usus, et cum exercitum a Thraciae ora Cyzicum in oppidum transmitteret [3]), et cum Byzantium tres per annos circumsederet, cuius portus catenis clausi [4]) quingentarum navium classem continebant.[5]) Ac re vera Byzantio oppugnando frequentes naves adhibitas esse colligi potest e verbis Dionis (l. 74. 12, 1): *Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἔδρασαν καὶ ἔπαθον οἱ Βυζάντιοι, ἅτε τοῖς ἐκ τῆς οἰκουμένης ὡς εἰπεῖν στόλοις ἐπὶ ὅλον τριετῆ χρόνον πολιορκούμενοι.* Iam idem Dio auctor est et Byzantios hostium triremes in stationibus lacessitas cepisse[6]) et, cum multi Byzantii inopia

1) 'Untersuch. zur Gesch. des Kaisers L. Septimius Severus und seiner Dynastie' 1875 p. 128.

2) Spartiano teste (V. Sever. c. 15, 2) milites Severi, cum anno ducentesimo primo adversus Parthos arma ferret, Brundisio in orientem navibus sunt transvecti.

3) Schiller, hist. imper. Rom. I p. 710; De Ceuleneer l. c. p. 70.

4) D. Cass. l. 74. 10, 5.

5) Ibid. l. 74. 11, 3.

6) Ibid. l. 74. 12, 1: *Ἥιρουν (οἱ Βυζάντιοι) δὲ καὶ τριήρεις τῶν ἐν τῷ ὁρμῷ τῶν ἐναντίων οὐσῶν;* Zon. l. XII c. 8, P. I p. 606 AB: *Οἱ δὲ Βυζάντιοι καὶ ζῶντος τοῦ Νίγρου καὶ θανόντος πολλὰ καὶ θαυμαστὰ ἔδρασαν, ἐπὶ χρόνον πολιορκούμενοι τριετῆ. Ἥιρουν μὲν γὰρ καὶ*

ingravescente ex urbe scaphis evadere conarentur, eorum navigia aut esse depressa aut intercepta Romanorum liburnis.[1]) Neutiquam igitur potest dubitari, quin Italicae classes bello illi interfuerint.

Quibus autem aliis bellis aetatis Caesarianae Italicae classes rebus gerendis se praestiterint, ignoramus.

Sed iam aggrediamur ad regiones stationesque classium Italicarum accuratius definiendas.

πλοιά τινα παραπλέοντα, ἥρουν δὲ καὶ τριήρεις τῶν ἐν τῷ ὅρμῳ τῶν ἐναντίων οὐσῶν.

1) D. Cass. l. 74. 13, 1—3.

Digitized by Google

CAPUT IV.

De classium Italicarum regionibus stationibusque.

1. De regionibus.

Quod Suetonius affert (V. Div. Aug. c. 49) ad inferi maris tutelam Misenatium classem institutam esse ab Augusto Ravennatem ad superi, apud Vegetium (l. IV 31) hisce accuratissime illustratur: 'Misenatium classis Galliam Hispanias Mauretaniam Africam Aegyptum Sardiniam atque Siciliam habebat in proximo. Classis autem Ravennatium Epiros Macedoniam Achaiam Propontidem Pontum Orientem Cretam Cyprum petere directa navigatione consueverat.' Nimirum Vegetii verba non ita sunt intellegenda, ut singulae terrae aut a Misenensi aut a Ravennati classe custodirentur. Immo data occasione Misenates in Ravennatium regionem, Ravennates in Misenatium arcessiti sunt. Nam ut exemplis verba mea confirmem, e titulo Misenensi Eph. epigr. VIII f. 1, 426 intellegitur L. Calpurnium Rufum Misenatem, qui scribae munere fungebatur, Ephesum ex officio missum esse, quamquam Ephesiorum oppidum proprie pertinebat ad Ravennates. Quid? Quod in oppidis Thessalonica (cf. CIL III f. 1. 7327 [n. 168]) et Cyzico (cf. CIGr. II 3692 [n. 75]) Misenatium tituli sunt reperti, tametsi Macedonia Pontusque Vegetio auctore ad Ravennatem regionem spectabant, Dertosae vero in municipio Hispano, quae Misenatium classis regio, Ravennatis sepulcrum erutum est (CIL II 4063)? Nec Taciti testimonium (hist. l. II 9) est praetermittendum duas Misenenses triremes Galatiae Pamphyliaequae procuratorem comitatas esse, quamquam illae terrae Ravennatium classis praesidio permissae erant. Sed cum ille procurator sine ulla dubitatione in pro-

Digitized by Google

vinciam Ostia navi sit profectus, Misenatium classis triremes custodiendi causa ei sunt datae.

Itaque non licet simpliciter accipere cum Vegetio singulas imperii Romani provincias inter Misenensem et Ravennatem classem distributas fuisse. Praeter cetera autem ne illud quidem neglegendum est Mauretaniam [1]) Africam Aegyptum Pontum Syriam, cum imperii Romani opes augerentur, propriis classibus ita esse munitas, ut classium praetoriarum praesidiis magis magisque supersederent.

2. De stationibus.

Etsi Ferrero in additamento [2]) libri saepius laudati per tabulam classium Italicarum stationes exposuit, quae et scriptorum testimoniis et titulis repertis quadam cum probabilitate indicantur, tamen illam materiam recolere sum conatus. Primum enim his diebus nonnulli, qui huc faciant, tituli sunt eruti; neque paucos praetermisit Ferrero; tum interdum veteranorum titulos [3]) tabulae suae inscripsit, cum soli militantium tituli, ut infra videbimus, sint conferendi; deinde nusquam fere ab eo est explanatum, qua de causa singulae stationes institutae sint; denique nunc demum, quo loco singulae classiariorum inscriptiones repertae sint, ex adnotationibus CIL. Ephemeridisque epigraphicae voluminum satis certe cognoscimus.

Sed priusquam ad singula transeamus, quae de classium Italicarum stationibus in universum dicenda videantur, proponamus.

Ut maris commercia in tuto plane collocarentur, non sufficiebat, quod in duobus illis portibus, in Misenensi et Ravennati, maximae navium stationes erant institutae. Iam monui

1) De Mauritaniae classe nuperrime Cagnat ('L'armée Romaine d'Afrique' p. 340) scripsit, de Africae Aegypti Ponti Syriae classibus sunt conferenda, quae exploraverunt doctissimi viri Ferrero ('L'ordin.' p. 160—171, 180), Mowat ('Bull. épigr.' VI p. 226—231), Héron de Villefosse (Daremb. 'dict.' p. 1234), Marquardt ('Staatsverw.' II² p. 503—505).

2) cf. 'Memorie di Torino' vol. XXXVI p. 69 seq.

3) Pertinent ad veteranos tituli Aquileienses CIL V 774 = Ferr. 562 atque CIL V 938 = 576, et titulus Ostiensis CIL XIV 235 = Ferr. 216.

Digitized by Google

in extremo capite primo (p. 296) anno p. Chr. n. sexto Sardiniam insulam in conspectu paene portus Misenensis sitam valde turbatam fuisse latrociniis. Talia autem incommoda tolli vix poterant, nisi utraque classis locis et saepe hostiliter vastatis et propter commercium illustribus paucarum navium stationes collocabat, ut, si quid opus facto erat, auxilium adesset. Rectissime enim Vegetii verba se habent (l. IV 31): 'In rebus bellicis celeritas amplius solet prodesse quam virtus.' Atque haud facile piratarum latrocinia Caesarianis temporibus admodum essent repressa, nisi in singulis Italiae provinciarumque oppidis maritimis permultae navium stationes institutae essent. Qualis autem fuerit Traiani aetate maris incolumitas, Arriani verbis (Diss. Epict. l. III 13, 9), allatis primum a Mommseno ('Staatsr.' II³ p. 863 adn. 6), illustratur: *Εἰρήνην μεγάλην ὁ Καῖσαρ Τραιανὸς ἡμῖν δοκεῖ παρέχειν, ὅτι οὐκ εἰσὶν οὐκέτι πόλεμοι οὐδὲ μάχαι οὐδὲ λῃστήρια μεγάλα οὐδὲ πειρατικά· ἀλλ' ἔξεστι πάσῃ ὥρᾳ ὁδεύειν, πλεῖν ἀπὸ ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμάς.*

Itaque navium stationes maxime in regionibus, quas piratae vexare solebant, aliae commercii atque commeatuum usui, aliae officio principis atque palatii dispositae sunt.

Navibus sic a Miseno sive Ravenna ad classicam stationem ablegatis classiariae vexillationis nomen imponendum erit, sicuti vexillationis legionariae nomen militibus a legionibus ablegatis. Nempe classiariae vexillationis significatio non legitur nisi in titulo Gordianae aetatis CIL VI 1638 et in titulo, qui ad classem Germanicam pertinet (Brambach CIRh 665).

Ut aperiam, quomodo singulae stationes inter Misenatem classem et Ravennatem distributae fuerint, per se manifestum est Misenatium classis stationes in Tusci maris oris, Ravennates in Hadriatico sitas fuisse. Duobus tamen in portibus Centum Cellis in occidente, in Piraeo in oriente utraque classis Italica videtur navium stationem habuisse, cum ibi totidem fere Misenates tituli sint reperti, quot Ravennates. Fortasse classis utraque in duobus illis portibus propterea habuit communem stationem, quod optandum erat Ravennatium classi in occidentis, Misenati in orientis maribus unam saltem patere statio-

Digitized by Google

nem, cum aliter uniuscuiusque classis administratio perturbata fuisset.

Sed non solum in oris maris classes Italicae stativa habuere, verum etiam in urbe Roma et prope ad lacum Fucinum.

Qui classiarii duces singulis stationibus praefuerint, singillatim erit dicendum.

Reliquum est, ut exponam, unde cognoscatur alicubi classis stationem fuisse. Certe quidem hac in re scriptorum testimonia plurimam habent auctoritatem. Sed cum non multa eaque recondita exstent, animum est advertendum, quibusnam locis singuli classiariorum tituli sint reperti. Est enim probabile, si in oppido quodam classiario elogium est insculptum, vel potius, si in oppido quodam classiarius uxori (cf. CIL X 3462) vel liberis (cf. CIL XIV 241) sepulcrum fecit, illum in oppido illo diutius esse versatum. Nihilominus tum demum aliquo loco classis stationem fuisse pro certo statuendum erit, si certa aderunt testimonia scriptorum, cum, etiamsi singuli tituli classiariorum quibusdam locis sint reperti, nihil obstet, quominus classiarii illi fortuito paululum ibi morati sint.

Veteranorum vero titulis aliquo loco repertis minime demonstratur classiariam stationem in illa regione fuisse. Plerumque enim tales emeritorum inscriptiones, si imperatoris privilegia indicant, a classiariis domum sunt transportatae, ut adnotavit iam pridem Mommsenus [1]) nuperrimeque exemplis comprobavit [2]), si in sepulcris leguntur, a veteranis in patria sunt insculptae. Quod quidem optime titulo Pannonico veterani ex optione M. Minicii Saturnini classis Ravennatis comprobatur (cf. CIL III 3971). Ille enim honeste missus in patriam memorialem lapidem Sisciae in Pannoniae oppido, unde Tacito teste (hist. III 12) Ravennates potissimum conscripti sunt, uxori filiis parentibus exstruxit.

Singulas classium Italicarum stationes perlustrantibus primum quidem erit loquendum de Tusci maris stationibus i. e. de Misenensibus.

1) cf. CIL X 2 p. 777 b.
2) cf. CIL III f. 3 p. 2034 a.

In primariarum inferi maris stationum numero Ostiensem stationem, quae a Strabone [1]) urbis ἐπίνειον appellatur, referendam esse vix quisqam negabit. Nam ibi iam primis principatus annis navium stationem fuisse probabile est, cum Ostiae non solum plurimi rei frumentariae commeatus maritimi exponerentur [2]) atque in horreis conderentur [3]), sed etiam totius orbis terrarum commercium confluueret.[4]) Nec minus magistratibus ab Ostia [5]) in provinciam proficiscentibus naves erant apparandae. Itaque non est mirum, quod satis multi classiariorum tituli Ostiae sunt reperti: cf. CIL XIV 234 (n. 120), 237, 238, 239, 240, 241, 243 (in hisce classis Misenensis nomen legitur), CIL XIV 110 (n. 76), 232 (n. 107), 233, 242, 4133. Sed multo gravioribus testimoniis licet confirmare principatus aetate ibi classiariorum stationem fuisse. Legimus enim in capite octavo Suetonianae vitae Vespasiani [6]) imperatorem illum classiariis ab Ostia ac Puteolis et Romam currentibus et recurrentibus, cum donativum calciarii nomine peterent, non solum nihil praebuisse, sed etiam arrogantes coëgisse excalceatos cursitare. Hac quidem narratiuncula aperte indicatur Vespasiani temporibus classiarios Ostiae fuisse collocatos. Immo vero Hermannus Dessau [7]) e Suetonii verbis: 'et ex eo ita cursitant', quibus finitur narratio, concludit Suetonii quoque aetate classiarios Ostia Romam advolasse.

1) Strab. l. III 2, 6 p. 145 C et l. V 2, 1 p. 219 C.

2) cf. Dessau CIL XIV p. 7b; D. Hal. l. XII 1; Aur. Vict. vir. ill. c. V 3: 'Ostiam coloniam, maritimis commeatibus opportunam'; Amm. l. XIX 10, 1; Sid. Apoll epist. l. I 10, 2 (Mon. Germ. Hist. VIII p. 16).

3) Locis ab Hermanno Dessau laudatis (CIL XIV p. 8b) Ammiani Marcellini verba addenda sunt (cf. l. XIX 10, 4): 'Velificatione plena portum naves ingressae frumentis horrea referserunt.'

4) Flor. l. I 1, 4: 'Futurum, ut totius mundi opes et commeatus illo velut maritimo urbis hospitio reciperentur'; Isid. orig. l. XV 1, 56.

5) Iuv. sat. VIII 171 seq.

6) 'Classiarios vero, qui ab Ostia et Puteolis Romam pedibus per vices commeant, petentes constitui aliquid sibi calciarii nomine, quasi parum esset sine responso abegisse, iussit post haec excalciatos cursitare; et ex eo ita cursitant.'

7) cf. CIL XIV p. 9a.

Digitized by Google

Ceterum iam Neronis temporibus naves longas Ostiae stetisse in ancoris eiusdem Suetonii verbis (V. Ner. c. 47) adhuc neglectis illustratur, e quibus apparet Neronem in summa rerum desperatione, cum legiones defecisse nuntiatum esset, fidelissimos libertorum Ostiam praemisisse, ut classem praepararent, cum ipse tribunos centurionesque praetorii evocaret, ut Alexandriam secum fugerent.[1])

Neque omittendum est Claudium imperatorem anno p. Chr. n. quadragesimo tertio ad Britannicam expeditionem Ostia navi esse profectum.[2])

Sed exstat alterius quoque saeculi exeuntis titulus, valde quidem mutilatus (CIL XIV 110 [n. 76])[3]), quo indicatur anno centesimo octogesimo sexto classiarios Ostienses sub Iusto trierarcho fuisse.[4])

Ostiensem stationem ad Misenatium classem pertinuisse e titulis manifestum fit. Ravennatium autem classiariorum inscriptiones Ostiae esse repertas Héron de Villefosse (Daremb. dict. p. 1233[b]) temere contendit. Neque enim quidquam Ravennates titulos Ostiae esse repertos legitur in commentatione a viro docto de Rossi scripta (cf. Bull. dell' inst. 1865, p. 42—46), qua nititur Heronis sententia.

Id quoque commemoro Mommsenum[5]) significatione vernae Ostiensis, quae legitur in titulo CIL X 3654, confirmari putare Ostiae classis stationem fuisse, cum verna ille classiarii cuiusdam Ostiensis filius esset. Nec tamen necesse Ostiensem vernam classiarii esse filium.

Restat ut Mowati (Bull. épigr. VI p. 165) atque Heronis

---

1) cf. D. Cass. l. 63. 27, 2.

2) cf. ibid. l. 60. 21, 3.

3) Primum quidem a Garruccio suppletus (cf. Ferr. 'L'ordin.' adn. ad inscr. 7), sed melius a Mommseno (cf. CIL XIV 110 adn.).

4) Est assentiendum Hermanno Ferrero, qui censet ('L'ordin.' p. 67) classiarios illos sub Iusto trierarcho non unius navis fuisse, cum Claudius Pyrrhicus quoque trierarchus Tacito teste (hist. l. II 16) compluribus Corsicanis liburnis praefuerit.

5) cf. Herm. vol. XVI p. 465. Quam Mommseni sententiam Dessau (cf. CIL XIV p. 9*) probat.

Digitized by Google

de Villefosse (Daremb. dict. p. 1222[b]) sententias refellam, qui putant duas illas cohortes, quas Claudius imperator Suetonio teste (V. Claud. c. 25) Ostiae et Puteolis instituit, ut incendiorum pericula minueret, e classiariorum numero constitisse. Quae cum incendiis opprimendis operam darent, certe quidem vigilum cohortes fuerunt, ut iam Mommsenus vetustiore sententia abiecta[1]) enuntiavit (cf. CIL X p. 183[a]), quamvis dubitanter, cum sibi vigilum tituli Ostiae sive Puteolis reperti nondum essent noti.[2]) Hodie, postquam Hermannus Dessau[3]) haud paucas vigilum inscriptiones Ostiae repertas collegit, quibus duas Puteolis repertas CIL X 1767 et 1768 adiungo, vix quisquam dubitabit, quin cohortes illae a Claudio creatae vigilum cohortes fuerint.[4]) Ne tamen ulla remaneat dubitatio, monendum erit cohortes illas et Ostiensem et Puteolanam a Claudio propterea esse institutas, quod, cum Tiberio imperatore noctu incendii ardor supra Ostiam apparuisset, urbis Romae vigiles accurrerunt, rati oppidum illud in periculo esse, ut apud Senecam (nat. quaest. l. I 15, 5) legimus: 'Sub Tiberio Caesare cohortes in auxilium Ostiensis coloniae cucurrerunt tanquam conflagrantis, cum caeli ardor fuisset per magnam partem noctis parum lucidus crassi fumidique ignis.' Tali eventu commotus profecto Claudius consuluit, ut Ostiae et Puteolis vigiles praesto essent.

Perinde atque Ostiensis floruit Puteolana classis statio, supra saepius commemorata. Inde iam Octavianum maritimas expeditiones paravisse Appianus (Bell. civ. l. V 78. 97. 98) auctor est. Imprimis autem Puteolis quoque frumentariae naves exinanitae[5]) sunt, maxime priusquam portus Ostiensis molibus

1) Primo Mommsenus (cf. Herm. vol. XVI p. 645) cohortes urbanas fuisse disputaverat.

2) Non dubitant Hirschfeldus (Philol. vol. XXIX p. 76) atque Belochius (Campania p. 91) contendere vigilum cohortes illas fuisse.

3) Vide et CIL XIV p. 9[a] et Eph. epigr. VII p. 358 seq.

4) Apud Tacitum quoque (hist. l. I 80 et l. II 63) mentio fit Ostiensis cohortis, id quod Dessau (cf. CIL XIV p. 9[a]) vidit.

5) Disseruerunt hac de re Mommsenus (cf. CIL X p. 183[a]), Hirschfeldus (cf. Philol. vol. XXIX p. 75 adn. 113), Belochius (Campania p.

Digitized by Google

aggeribusque erat praemunitus[1]), quos a Claudio imperatore institutos Traianus demum confecit.[2]) Classis stationem ibi fuisse e Suetonii verbis (V. Vesp. c. 8) supra allatis patet. Accedit quod ingens numerus titulorum ad classiarios pertinentium repertus est Puteolis: cf. CIL X 3360 (n. 71), 3386 (n. 127), 3419, 3475, 3504, 3529, 3546, 3604, 3605, 3629 (illi classis Misenensis nomen exhibent), CIL X 3364 (n. 80), 3397, 3406, 3407, 3462, 3492, 3495, 3498, 3507, 3512, 3568, 3580, 3583, 3585, 3589, 3612, 3638, 3647, 3649, 3666, X 2 8208.

Puteolanae quoque stationi trierarchum praefuisse conicere licet ex inscriptione CIL X 3360 (n. 71), ex qua discimus C. Iulium Postumum classicum testamentum conscripsisse Ti. Flavio Terentiano trierarcho procurante.[3]) Cohortem illam a Claudio institutam, cuius mentio fit apud Suetonium (V. Claud. c. 25), vigilum fuisse, non classiariorum supra (p. 324) demonstravimus.

Alia Antiatis erat stationis condicio. Quo in oppido, quod Philostratus (V. Apoll. l. VIII 20) inter oppida maritima numerat, cum sciamus Iulios imperatores libentissime esse versatos[4]), consentaneum est imperatorum usui classiariam stationem ibi esse collocatam. Ac re vera apud Tacitum (ann. l. XIV 4) legimus Neronis matrem Agrippinam, quae Antii commorari solebat, classis triremi classiariisque usam esse, quotiescunque navigavit. Unde nescio an factum sit, ut in oppido Antio, quod a Strabone (l. V 3, 5 p. 232 C) *ἀλίμενον* significatur,

---

114—116). Confer etiam Strabonis locos l. V 4, 6 p. 245C et l. XVII 1, 7 p. 793C atque Philonis libelli in Flaccum cap. V (*Ναῦς Ἀλεξανδρίδες*). Id quoque moneo Gaium imperatorem frumentariis navibus Puteolanis usum esse, cum celeberrimum illum pontem navalem Puteolis Baias in oppidum faciendum curaret (cf. Suet. V. Calig. c. 19; D. Cass. l. 59. 17, 1. 2).

1) De his cf. Dessau CIL XIV p. 5^b, 6^a, 6^b, 7^a.

2) Antequam Ostiae aptus portus est constitutus, naves eo saepius non sine summis difficultatibus sunt appulsae (cf. D. Cass. l. 60, 11. 2), ut merces atque frumenta primis principatus temporibus ibi impedite exponerentur (cf. Strab. l. V 3, 5 p. 231 et 232 C).

3) Conferenda sunt verba, quae in titulo CIL XIV 110 (n. 76) leguntur: 'sub [cura] . . . ti Iusti tr(ierarchi).'

4) cf. Mommsen CIL X p. 660^b.

Digitized by Google

summa impensa Nero Suetonio teste (V. Ner. c. 9) portum aedificaverit. Nimirum unus usque adhuc classiarius titulus Eph. epigr. VIII f. 1. 658 Antii est repertus.

Multo etiam saepius Romanorum imperatores in Baiana regione, quae passim domibus imperatoriis erat ornata (cf. Ios. Ant. Iud. l. XVIII 7, 2), domicilia collocaverunt.[1]) Dubiumne idcirco, quin in portu Baiano, quem et Plinius (n. h. l. III 61) et Athenaeus (l. II 43[b]) praedicant[2]), classiariae naves ad imperatorum nutum praesto fuerint, praesertim cum Baiis erutae sint satis multae classiariorum inscriptiones: cf. CIL X 3353 (n. 68), 3453, 3633, 3642, 3669 (in illis classis Misenensis nomen), CIL X 3393, 3436, 3442, 3445, 3484, 3523, 3652 (incerta: CIL X 1981)?

Terracinensem classis stationem fuisse ex historiarum Taciti libris (l. III 76, 77) scimus, ubi legimus anno undeseptuagesimo classiarios Terracinae obsessos, cum L. Vitellius imperatoris frater oppidum expugnasset (cf. D. Cass. l. 65. 16, 2), ad liburnicas naves in Terracinensi portu commoratas accurrisse, ut fugae se mandarent. Ceterum unus adhuc exstat classiarius titulus Terracinensis CIL X 2 8261.

Ne posteriore quidem aevo Terracinensem portum esse neglectum inde apparet, quod ab Antonino Pio imperatore in integrum est restitutus (Capitol. V. Anton. Pii c. VIII 3).

In nobilissima Campaniae civitate Neapoli, quae iam Sullano bello civili proprias triremes sibi comparaverat[3]), quin Caesarianis quoque temporibus classiariae naves steterint, non est dubium, quoniam aliter, cur ibi repertae sint tot classicae inscriptiones, haud facile potest explicari. Quarum nonnullae licet Neapolim demum deportatae sint, quae est Mommseni sententia[4]), permultae tamen exstant vere Neapolitanae. Ut autem titulos Neapoli repertos enumerem, hi quidem sunt:

---

1) cf. Mommsen CIL X p. 351[b].
2) Belochius quoque (cf. Campania p. 180, 181) portum illum describit.
3) cf. App. Bell. civ. l. I 89.
4) cf. CIL X p. 172[b].

Digitized by Google

CIL X 3349 (n. 61), 3370 (n. 113), 3388 (n. 135), 3494, 3508, 3566, 3578, 3620[1]), 3656 (illi cum classis Misenensis significatione), CIL X 3338 (n. 167), 3354 (n. 83), 3358 (n. 73), 3375 (n. 145), 3401, 3433, 3437ª, 3510, 3511, 3532, 3562, 3607, 3611, 3613, 3632, 3634, 3637, 3662, 3668.

Quoniam Stabiis effossum est sepulcrum (cf. CIL X 2 8131 [n. 77]), quod C. Longinius Priscus trierarchus Misenensis filiolo suo fecit, recte conicere mihi videor illum ibi in officio diutius esse versatum idque eo magis, cum apud Plinium (epist. l. VI 16. 11, 12) legamus anno undeoctogesimo Vesuvio erumpente Stabiis naves habuisse stationem, quibus Pomponianus, Plinii maioris classis praefecti amicus, ubi periculum imminuit, ventis adversis frustra conatus est proficisci. Sed quales fuerint illae naves loco illo Pliniano non indicatur.

Num Surrenti Salerni Veliae in Campanis oppidis classiarii ad tempus fuerint collocati, diiudicare non ausim. Satis habeo commemorasse titulos CIL X 685 et 687 Surrenti esse repertos, Eph. epigr. VIII f. 1 292 Salerni, Eph. epigr. VIII f. 1 282 Veliae, qui omnes sunt classiariorum.

Communis autem classis utriusque Italicae navium statio erat Centum Cellis, ut iam Ferrero ('L'ordin.' p. 132) atque Bormannus (CIL XI p. 524ª) docuerunt, cum numerus fere aequalis Misenatium Ravennatiumque titulorum Centum Cellis sit repertus. Novem enim exstant inscriptiones Misenates (CIL XI 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3532, 3533 [n. 129], 3534, 3535), sex Ravennates (CIL XI 3528, 3529, 3530, 3531, 3531ª, 3536). Ac re vera Rutilius Namatianus, qui Roma in patriam proficiscens Centum Cellis ancoras iecit, illum portum tranquillam navium stationem esse in itinerario suo (l. I 237 seq.) dicit. Id quoque liceat addere itinerario Antonini (498, 4, ed. Parthey p. 243) confirmari Centum Cellis fuisse 'navium positionem'. Attamen posterioris aevi statio erat, cum Centum Cellarum portus a Traiano demum institutus posterioribus maxime saeculis floruerit. Atque haud paucas naves ad ancoras ibi con-

1) Titulum illum erutum esse in agro Neapolitano Neigebaur ('Die Südslaven u. deren Länder' Lipsiae 1851 p. 247) testatur.

Digitized by Google

stitisse inde apparet, quod Centum Cellarum classiariis eorumque propinquis proprius sepulturae locus concessus fuit, id quod Annovazzi [1]) sepulcra eorum contemplatus explanavit.

Si quaeritur, cur Traianus Centum Cellarum stationem maximo sumptu instituerit, cum portus Ostiensis haud ita multum distaret, scholio quodam Iuvenalis[2]) scimus Ostiae portum Traiani aetate denuo valde fuisse inutilem. Nec perspiciuntur Plinii verba (cf. epist. l. VI 31): 'nam per longissimum spatium litus importuosum hoc receptaculo (Centum Cellarum portu) utetur', nisi putamus Ostiensem portum tum quidem statu fuisse deterrimo. Huc accedit quod Dione[3]) auctore nihil antiquius habuit Traianus quam ut plurimos portus constitueret.

Ceterum Centum Cellarum stationi tituli in oppido Lorio[4]) in via Aurelia sito reperti, quod hodierno die 'Torre in Pietra' appellatur, adnumerandi sunt, ut Bormannus in adnotatione (CIL XI p. 550[b]) eleganter expedivit. Sunt autem originis Misenatis: CIL XI 3736, XI 3737, Ravennatis: CIL XI 3735.

Lunae portum Italiae septentrionalis optimum[5]), cui hodie 'Spezia' nomen, Ravennatium classiariorum praesidio commissum fuisse propterea credibile est, quod Ravenna urbs multo erat propior. Ac re vera, qui Lunae erutus est titulus classicus (cf. Notizie degli Scavi 1890 p. 380), Ravennatis est. Fortasse autem non erit inutile hoc loco commemorasse iam liberae civitatis temporibus Livio (l. XXXIV 8, 5) teste Lunam contractas esse naves Romanorum.

Italicae igitur continentis in mari Tyrrheno sitis stationibus perlustratis iam ad Galliae Hispaniaeque oras transeamus.

Firmata sunt Galliae litora navibus Foroiuliensibus,

1) cf. Notizie degli Scavi 1877 p. 264.

2) Ad sat. XII 76: 'Traianus portum Augusti restituit in melius et interius tutiorem sui nominis fecit.'

3) l. 68. 7, 1: *Καὶ πλεῖστα καὶ ἀναγκαιότατα καὶ ἐν ὁδοῖς καὶ ἐν λιμέσι . . κατασκευάσας (Τραιανός)*.

4) Legitur in Latii tabula volumini CIL XIV addita.

5) Collegit scriptorum testimonia Bormannus cf. CIL XI p. 259[b].

quae etiam anno p. Chr. n. undeseptuagesimo, ut supra (p. 294) vidimus, ibi dispositae erant.

Ad Hispaniam autem tuendam navibus, ut censet Mommsenus[1]), non opus erat, cum Cantabris perdomitis provincia illa prorsus esset pacata, ut ex eo, quod in oppido Dertosa seorsum a mari in Hibero flumine sito unus titulus Ravennas (cf. CIL II 4063) effossus est, non sit coniciendum classis stationem ibi fuisse, id quod iam Huebner[2]) rectissime monuit.

Deinde Mauretaniae Numidiae Africae Aegypti navium stationes hoc loco sunt praetermittendae, cum provinciarum classibus custodirentur.

Reliquum est ut navium stationes, quae in omnibus fere Tusci maris insulis constitutae erant, accuratissime consideremus.

Ac primum quidem in Corsica insula Misenatium naves excubuisse gravissimus auctor est Tacitus (hist. l. II 16), qui memoriae mandavit Claudium Pyrrhicum trierarchum liburnicarum ibi navium anno undeseptuagesimo Decumi Pacarii procuratoris consiliis pertinaciter esse adversatum.

Cuius insulae portum Marianam, qui ad septentrionem spectabat, stationem fuisse navium Corsicam ablegatarum G. Lafaye Francogallus demonstravit[3]), nisus titulo CIL X 2 8329 ibi effosso, nec aliter sentit Mommsenus (cf. CIL X 2 8329 adn.). Quod vero putat Lafayus[4]) titulum illum ad tertium vel quartum saeculum pertinere, equidem non assentior: immo eum propter omissum Misenatium classis nomen praetorium saeculo primo ascribo.

Alteram classis stationem in optimo portu[5]) Aleria fuisse, quod Corsicae caput erat[6]), idem Lafayus[7]) proposuit, cum

---

1) cf. hist. Rom. V p. 61.

2) cf. CIL II p. 535[b].

3) Bull. épigr. I p. 230 seq.

4) Ibid. I p. 231.

5) Ibid. III p. 292.

6) Zon. l. VIII 11, P. I p 388 A: *Τὴν μὲν Οὐαλερίαν τὴν κρατίστην αὐτῆς πόλιν.*

7) Bull. épigr. III p. 290 seq. et IV p. 19.

Digitized by Google

ibi repertae essent inscriptiones Eph. epigr. VIII f. 1 800 et VIII f. 1 801.

Quaenam autem Corsicanarum stationum partes? Etsi primo fortasse obtutu non intellegitur, cur Romani saxosam illam insulam[1]) et vastam et propter silvarum latitudinem inviam, quae nullo fere commercio insignis erat, navium praesidio tutati sint, tamen reputes velim navibus in illa insula collocatis et oras Italiae septentrionalis Galliarum Hispaniaeque tutissima custodia contineri et Corsos, ne, qua erant praedandi cupiditate[2]), maris commercium perturbarent, coërceri potuisse. Huc accedit quod Corsicae silvae iam liberae rei publicae temporibus excellentissimam picem materiamque navalem praebuerunt.[3])

Porro Sardiniensem Misenatium classis stationem fuisse Caralibus Mommsenus et CIL X 2 p. 777[b] et p. 787[b] contendit. Titulis, quos ille attulit, Caralibus erutis CIL X 2 7592 (n. 146), 7593 (n. 65[a]), 7595 (n. 115), hi, recenti aetate ibi reperti, addendi sunt: Eph. epigr. VIII f. 1 709 (n. 114), 710 (n. 142), 711 (n. 134), 712, CIL X 2 7823 (n. 81). In Caralitano autem portu, natura locorum valde opportuno, cuius saepissime

1) Strab. l. V 2. 7 p. 224 C; Seneca dial. l. XII 6. 4. 5, 7. 9, 9. 1, epigr. I. II.; Diod. l. V 13, 5; Avien. l. III 622.

2) Strab. l. V 2, 7 p. 224 C: *Οἰκεῖται δὲ φαύλως, τραχεῖά τε οὖσα καὶ τοῖς πλείστοις μέρεσι δύσβατος τελέως ὥστε τοὺς κατέχοντας τὰ ὄρη καὶ ἀπὸ λῃστηρίων ζῶντας ἀγριωτέρους εἶναι θηρίων.* Ps. Plut. Prov. Alex. 90: *Κυρνία ἄτη. Κύρνος νῆσος ἦν πάλαι ἄβατος τοῖς πλέουσι διὰ συνεχεῖς λῃστείας.*

3) Theophr. hist. plant. l. V 8, 1. 2: *Μέγιστα δὲ καὶ παρὰ πολὺ τὰ ἐν τῇ Κύρνῳ φασὶν εἶναι (τὰ ξύλα)· τῶν γὰρ ἐν τῇ Λατίνῃ καλῶν γινομένων ὑπερβολῇ καὶ τῶν ἐλατίνων καὶ τῶν πευκίνων . . . . . οὐδὲν εἶναι πρὸς τὰ ἐν τῇ Κύρνῳ. Πλεῦσαι γάρ ποτε τοὺς Ῥωμαίους βουλομένους κατασκευάσασθαι πόλιν ἐν τῇ νήσῳ πέντε καὶ εἴκοσι ναυσὶ καὶ τηλικοῦτον εἶναι τὸ μέγεθος τῶν δένδρων ὥστε εἰσπλέοντας εἰς κόλπους τινὰς καὶ λιμένας διασχισθεῖσι τοῖς ἱστοῖς ἐπικυνδυνεῦσαι. Καὶ ὅλως δὲ πᾶσαν τὴν νῆσον δασεῖαν καὶ ὥσπερ ἠγριωμένην τῇ ὕλῃ· δι' ὃ καὶ ἀποστῆναι τὴν πόλιν οἰκίζειν· διαβάντας δέ τινας ἀποτεμέσθαι πάμπολυ πλῆθος ἐκ τόπου βραχέος ὥστε τηλικαύτην ποιῆσαι σχεδίαν, ἣ ἐχρήσατο πεντήκοντα ἱστίοις.* Plin. n. h. l. XVI 197.

Digitized by Google

mentio fit cum in Punicis[1]) bellis atque extremis liberae rei publicae temporibus[2]) tum posteriore Caesarum aetate[3]), propterea maxime naves egerunt stationem, quod fertilissimus meridionalis Sardiniae tractus[4]), unde Romani haud exiguas frumenti copias asportaverunt[5]), contra incursus seditionesque Sardorum rapacium[6]) omni ope atque opera erat defendendus, ne Sardo commeatu intercluso urbs Roma frumenti inopia laboraret.

Neque vero mihi persuasit Mommsenus[7]) in occidentali quoque insulae parte prope Metalla classiariam stationem fuisse, cum et titulus CIL X 2 7535[8]), quo nititur eius sententia, in vico Gonnesa, qui est in interiore insulae regione, repertus sit, neque ullus omnino portus exstet in illa Sardiniae ora. Contra Olbiae, quod orientalis Sardiniae oppidum est, videtur navium statio fuisse. Est enim ibi nuperrime Aurelii cuiusdam inscriptio (Eph. epigr. VIII f. 1 734 [n. 171]) investigata, qui in liburna Salus Augusta[9]) classiaria stipendia meruit. Nisi forte

1) cf. Liv. l. XXIII 40, 2, 41, 7, l. XXX 39, 3.

2) Bell. Afr. c. 98.

3) Claud. Bell. Gild. 519 seq.; Procop. Bell. Vand. l. I 24. 25 (Corp. Byz. Proc. vol. I p. 403. 407), Bell. Goth. l. IV 24 (ibid. vol. II p. 591).

4) Strab. l. V 2, 7 p. 224 C; Hor. carm. l. I 31, 3. 4; Mela l. II 123; App. Bell. civ. l. II 40; Paus. l. VII 17, 3; Ampel. lib. mem. c. 46, 2; Claud. Bell. Gild. 508 seq.

5) Cic. de imp. Cn. Pomp. § 34; Varro de re rust. l. II praef. § 3; Liv. l. XXV 20, 3; Diod. l. XI 20, 4; l. XIV 63, 4; Plin. n. h. l. XVIII 66; Flor. l. II 13, 22; D. Cass. l. 48. 31, 1; Symm. epist. IX 42, 1 (Mon. Germ. Hist. VI 1 p. 248).

6) Cic. Scaur. § 38, ad fam. l. VII 24, 2; Strab. l. V 2, 7 p. 225 C; Tac. ann. l. II 85; D. Cass. l. 55. 28, 1; Marquardt, Staatsverw. I² p. 248.

7) cf. CIL X 2 p. 785*.

8) Titulo CIL X 2 7537 Gruguae in occidentali Sardinia effosso Mommseni sententia nullo modo confirmatur, cum plane nesciamus, num classiarii sit.

9) Cagnatus, qui ante Mommsenum titulum illum (n. 171) edidit (L'année épigr. 1889 n. 158), in adnotatione secundi tertiique versus verba 'ex l. Sal. Augusta' sic explicat: 'ex l(iburna) Sal(via) Augusta.' At illam compendiorum explicationem minime recte se habere inde apparet, quod in Liviae Augustae nummo (vide Cohen I p. 171) verba: 'Salus Augusta' legun-

Digitized by Google

satis habuerunt Romani Caralitanam stationem sustentare, cum apud Strabonem (l. V 2, 7, p. 225 C) legamus veritos esse Romanos in Sardinia continuo copias collocare propter pestilentem aëris aspirationem.

Agedum Sicilienses classicas inscriptiones consideremus, quarum Mommseno duae tantum notae sunt Panormitanae: cf. CIL X 2. 7288 (n. 166) [1]) et 7291 (n. 79). At sine ulla dubitatione Cephaloeditanus quoque titulus CIL X 2 7456 (n. 169) classiario est tribuendus, cum primus atque secundus tituli versus non possit explicari nisi hunc in modum: ‘Oppius Valen(tinus) [2]) Aug(ustus) triere’, tametsi Mommsenus in adnotatione titulo CIL XI 45 adscripta contendit ‘navis vocabulum constanter postponi.’ Quo fit ut verba tituli CIL XI 45: ‘D. Neptuno IIII’ vir ille doctissimus expediat: ‘D(omo) Neptuno quadriere’; Neptunum scilicet oppidum sibi esse ignotum. Verumtamen non solum in titulis CIL X 2 7456 (n. 169) atque CIL XI 45, cuius versus legendos esse: ‘D(e) Neptuno quadriere’ Bormannus recte affirmat, sed etiam in tribus aliis (cf. CIL VI 3095 ‘Ex Capricorno Triere’, X 3503 ‘Sole III’, X 3554 ‘Ex

tur. Optime igitur Mommsenus (cf. Eph. epigr. VIII f. 1 734) nullo quidem adhibito testimonio sic interpretatus est tituli compendia: ‘ex l(iburna) Sal(ute) Augusta.’

1) In verbis ‘tr. ϟ Zenonis’ versus alterius tituli CIL X 2 7288 (n. 166), quae rectissime interpretatur Mommsenus: ‘tr(iere) centuria Zenonis’, lapicidae errato navis nomen excidisse arbitror. Nam etsi profert Mommsenus in adnotatione, quae legitur ad titulum CIL X 3340 accuratissima, classiarios indicare aut navis nomen aut centuriae, cui adscripti erant, aut navis nomen centuriae significatione anteposita, neque vero et navis et centuriae nomen: titulis tamen CIL VI 3165 (n. 165) (‘ϟ Valeri Rufi III Nept’) atque CIL IX 42 (n. 159) (‘de lib. Triton ϟ M. Vetti’), in quibus et genus nomenque navis et centuriae praefectus accuratissime commemoratur, pro certo demonstratur doctissimum virum verum non vidisse. Itaque opinor in titulo CIL X 2 7288 (n. 166) navis nomen vitio esse omissum, cum trieris vocabulum solum navis nomine praetermisso, etsi centuriae significatio adscripta est, omni sensu careat.

2) Quae indicatur lacuna in primi versus fine tituli a Toremuzza postremo descripti, litteris TIN fortasse explenda est. Legitur autem Valentini nominis compendium ‘Valentin’, ut sententiam meam probem exemplo, apud Willmannsium I n. 135[b].

Digitized by Google

Cerere III') antepositum est navis vocabulum. Itaque pro certo erit statuendum in titulo CIL X 2 7456 (n. 169) navis vocabulum exstare. Id solum dubium esse potest, quomodo compendium illud 'Aug' enodandum sit. Sed cum in titulo CIL X 3450 'Augusti' nomen navis reperiatur, CIL X 2 7456 (n. 169) idem nomen erit legendum.

Tam paucas in Sicilia usque adhuc effossas esse classiarias inscriptiones quis est quin miretur? Nihilominus non possum cogitatione complecti insulam illam, *τὸ ταμιεῖον τῆς Ῥώμης*, ut Strabonis[1]) verbis utar, quae maximos frumentarios commeatus praebere solebat[2]), relictam fuisse a Romanis sine ullo navium praesidio, praesertim cum hic quidem Caesarum quoque temporibus latrones vagarentur.[3]) Si igitur agnoscenda erit Siciliensis statio, quam ad Misenatem classem pertinuisse verisimile, titulis repertis indicatur fuisse eam in fertilissima[4]) regione Panormi, quo meliorem portum per totam Siciliam non fuisse Diodorus Siculus[5]) memoriae tradidit.

Altera quoque statio num Cephaloedii fuerit, unde frumentum exportatum esse Cicero[6]) testis est, cum unicus tantum usque adhuc exstet titulus Cephaloeditanus, diiudicare non ausim.

Quid? Capreas nonne classiariorum manus erat congregata extremis Tiberii imperatoris temporibus? Legimus enim apud Suetonium (V. Tib. c. 62) fuisse eorum negotium miserrimos illos contis caedendi, quos saevus imperator se praesente in mare praecipitari iusserat. Quodsi Suetonianae narrationi in universum erit diffidendum, cum a pessimo fonte eam esse repetitam appareat, id tamen non erit infitiandum recte tradi Capreis, quod undecim per annos orbis terrarum caput erat, praesto fuisse classiarios imperatori, ne plane esset interclusus

1) cf. l. VI 2. 7, p. 273 C.

2) cf. ibid; Plin. n. h. l. XVIII 63. 66.

3) cf. Trebellii Pollionis V. Gallieni c. IV 9: 'Etiam in Siciliam quasi quoddam servile bellum exstitit latronibus evangantibus, qui vix oppressi sunt.'

4) cf. Sil. Ital. l. XIV 261: 'fecunda Panormus.'

5) l. XXII 10, 4: *Ἐπὶ τὴν Πανορμιτῶν πόλιν, ἔχουσαν λιμένα κάλλιστον τῶν κατὰ Σικελίαν.*

6) Act. in Verr. l. III § 172: 'Cephaloeditanum frumentum.'

Digitized by Google

ab urbe Roma. Quae quidem sententia optime eo comprobatur, quod legimus apud Dionem (l. 58. 13, 1) Tiberium imperatorem, cum familiarissimum suum Seianum propter nequitias eius perdere decrevisset, Capreis naves adornandas curasse eo consilio, ut, si conata Seiani praeter spem prospere evenissent, navibus illis fugeret.

Prope Capreas pharum fuisse instructam et Suetonius (V. Tib. c. 74) et Statius (Silv. l. III 5, 101) memoriae prodiderunt. Classiariorum vero tituli Capreis adhuc non sunt eruti.

Restat ut dicamus de Tiberii Claudii Pisonis classici centurionis titulo CIL X 6800 (n. 116), qui repertus est in insula Aenaria, prope ad Capreas sita. Neque enim incredibile nonnullas naves ibi fuisse collocatas, cum profiteatur Belochius[1]) insulam illam praeclarissimo portu instructam fuisse.

Iam transeamus ad superi maris stationes, quae in Ravennatium classis regione positae erant. Quodsi respicitur numerus earum, neminem fugiet multo esse pauciores Hadriatici maris stationes quam Tuscas. Est autem tale discrimen facillime eo explicandum, quod Romanorum multum intererat occidentalis Italiae oras et portuum numero et imperatoria sede insignes compluribus exornari stationibus.

Atque primum quidem dicendum erit de Aquileiensi classis statione, qua in Hadriatico mari praeter Ravennatem vix ulla erat validior. Facillime autem perspicitur, cur firmum illud atque frequens[2]) oppidum, extremo in mari situm, quod erat teste Strabone[3]) propugnaculum contra barbarorum incursus tutissimum, classis praesidio sit custoditum. Nam cum crebrae viae et militares et publicae initium inde caperent[4]), bellantibus erat Aquileia Italiae quasi porta, negotiantibus emporium peropportunum.[2]) Optimo igitur iure iam Ferrero[5]) Iurien de la

1) cf. Campania p. 209.
2) cf. Mommsen CIL V 1 p. 83*.
3) l. V 1, 8 p. 214 C: *Ἐπιτειχισθὲν τοῖς ὑπερκειμένοις βαρβάροις.*
4) cf. Itin. Antonin. p. 124, 126, 128, 270, 276, 279, 291.
5) 'L'ordin.' p. 159.

Digitized by Google

Gravière[1]) Héron de Villefosse[2]) e classiariorum titulis Aquileiae repertis collegerunt naves ibi dispositas fuisse. Neque in eo est offendendum, quod duae tantum[3]) adhuc Aquileiae erutae sunt classicae inscriptiones CIL V 960 et 1048 (n. 90), quarum illa aevi incerti, haec propter significationem 'trierarchi et liberti Augusti' superioris imperatorum aetatis est[4]), cum oppidum eis temporibus, quibus Germanorum gentes Italiam sunt ingressae, haud raro vastatum sit. Immo Ammianus Marcellinus (l. XXI 12, 9) enarrat Aquileienses anno trecentesimo sexagesimo primo, ut oppugnatorum impetui resisterent, ligneas turres eximia altitudine navibus, quae erant in portu, imposuisse, ut de Aquileiensi classis statione nequaquam possit dubitari.

Ac vero cum in Notitia Dignitatum (Occ. XLII 4) Venetum classis mentio fiat praefecti, cuius sedes erat Aquileiae, ab imperatoribus posterioris aevi, quos Aquileiae saepissime versatos esse constat[5]), classem ibi constitutam esse certissimum.

Ceterum in aliis quoque septentrionalis illius anguli Hadriatici maris portibus singuli classiariorum tituli sunt reperti, ut Altini in oppido CIL V 2 8819, in Portu Liquentiae, quod erat Concordiae emporium CIL V 1956, Tergeste CIL V 541, Parentii CIL V 328 (n. 50). Num vero in omnibus illis oppidis classis stationes fuerint, non licet pro certo affirmare. Id unum mihi veri esse simillimum videtur Altinatium oppidum, unde per Septem quae vocantur Maria Ravennam navigabatur[6]), navium praesidio minime fuisse nudatum, ne subitus illinc impetus fieret in Hadriatici maris claustra, portum Ravennatem. Quae sententia eo confirmatur, quod apud Herodianum (l. VIII 6, 5) legimus equites, qui ab Aquileia ad Maximum Pupienum

1) 'La marine des Ptolemées et la marine des Romains' I p. 106.

2) Daremb., dict. p. 1233[b].

3) Iam supra (p. 319 adn. 3) monui titulos Aquileienses CIL V 774, 910, 938 non esse proferendos, cum classiariorum veteranorum sint. Miror, quod a Marquardto ('Staatsverw.' II[2] p. 503 adn. 1) non sunt praetermissi.

4) Mommsen, 'Staatsr.' II[3] p. 862 seq.

5) Onomast. Forc. I p. 399[b] atque Mommsen CIL V 1 p. 83.

6) cf. Mommsen, CIL p. 205[b].

Digitized by Google

imperatorem Ravennae commorantem Maximini adversarii caput detulerint, Altino Ravennam navi esse advectos.

In media autem Hadriaticae orae parte sine ulla dubitatione Anconitana[1]) classis statio erat. Nam apud Tacitum (ann. l. III 9) memoriae traditum est Cn. Pisonem Syriae procuratorem in Italiam reversum in terram exiisse Anconae navesque ibi reliquisse.

Nec meridionalis Italiae ora navium praesidiis caruit, quae Brundisino in portu erant collocatae. Nam etsi Mommsenus[2]) affirmat Brundisii aut nullam classis stationem fuisse aut sub Augusti solius principatu, quod Brundisii repertus est titulus Malchionis cuiusdam Caesaris trierarchi, quae quidem significatio non quadrat nisi ad tempora ineuntis principatus[3]), ad aliam tamen sententiam perducimur Taciti testimonio, qui narrat (l. IV 27) servorum tumultum anno p. Chr. n. vicesimo quarto Brundisii vicinisque in oppidis ortum oppressum esse trium maxime biremium praesidiis, quibus in illo mari peregrinantes transmitti solebant, tum quidem in illo tempore ad Brundisinum portum appulsis. Illae igitur naves Brundisinae, quibus in oras Epiri atque Illyriae munus erat transvehendi[4]), etsi profecto plurimum tempus anni in mari sunt versatae, hieme tamen ineunte, cum mare clausum esset, ad Brundisinum portum confugerunt natura et arte egregie munitum.[5]) Exstant autem hodie praeter titulum illum Malchionis CIL IX 41 (n. 88) tres eiusdem originis Brundisinae: cf. CIL IX 42 (n. 159), 43, Eph. epigr. VIII f. 1 33, atque id solum dolendum est illos ne minimum quidem prae se ferre temporis indicium.

In orientalibus Hadriatici maris litoribus haud scio an

1) De portus Anconitani eximia condicione vide Mommsen CIL IX p. 572ª.

2) cf. id., CIL IX p. 8ᵇ.

3) Accuratius hac de re disputavit Mommsenus in Hermae vol. XVI p. 463 adn. 3.

4) cf. Strab. l. VI 3, 8 p. 283 C.

5) Vide, quae protulit Mommsenus in vol. IX CIL p. 8ᵇ. Addenda sunt Mommseni testimoniis: Gell. l. VII 6, 6, l. IX 4, 1; Zon. l. VIII 7, P. I p. 380 C; Iord. Rom. § 160.

Digitized by Google

Salonis, τῷ ἐπινείῳ Dalmatarum, ut Straboniano[1]) vocabulo utar, Ravennatis classis ablegata fuerit vexillatio, quamquam unus tantum titulus Salonitanus CIL III 2034 potest proferri.[2]) Neque enim Romani gentium Dalmaticarum seditiones sine mora comprimere potuissent, nisi in ipsa illa ora maritimum oppidum occupassent, ut data occasione bellum inde pararent. Praeterea autem veri est simile eos, qui ab Italia Dalmatiae confinia petiverunt, cum valde esset molestum longo itinere Carusadium montem transcendere, primum ad Salonas naves appulisse.

In oris vero Epiri, Dyrrhachii aut Corcyrae, classis stationem fuisse nec scriptorum nec titulorum testimoniis edocemur.

Hadriatici maris stationibus enumeratis iam accedamus ad maris Aegaei stationes quae, si quid valet Vegetii auctoritas, ab eadem classe Ravennate sustentatae sunt.

Praeter ceteras autem floruit statio, quae in portu Piraeo collocata erat, utriusque, ut supra (cf. p. 320) iam demonstravimus, Italicae classis receptaculum. Quo in portu naves stationem habuisse duobus classiariorum titulis (cf. CIL III 557 et 558 [n. 126]) ibi repertis iam suspicatus erat Rossius.[3]) Attamen oblocutus est doctissimo viro Borghesius[4]), qui classiarios illos paulisper in Piraeo e navi exisse contendit. Nunc vero, cum duabus illis anno h. s. quadragesimo tertio repertis tres alias classicas inscriptiones liceat addere: cf. CIL 556[a] (n. 117), III 2 6109 (n. 108), III f. 1 7290 (n. 105), non iam dubitan-

1) cf. l. VII 5, 5, p. 315 C.

2) Falso contendunt Mowatus (Bull. épigr. VI p. 166) atque Camillus de la Berge (Daremb., dict. p. 1222[b]) e titulo Salonitano a Carrara primum edito ('Topografia e scavi di Salona', Tergeste 1850 p. 161) manifestum fieri classiarios 'Concordiae' triremis Salonarum muris muniendis operam dedisse. Neque enim in titulo illo, quem denuo deprompsit adnotationibusque instruxit Mommsenus (CIL III 1980), triremis 'Concordia' nomine, sed legiones II Pia atque III Concordia i. e. legiones II atque III Italica, quantum intellegit Mommsenus (cf. CIL III 1980 adn.) commemorantur.

3) Bull. dell' Inst. 1843 p. 131.

4) ibid. p. 133.

Digitized by Google

dum est, quin in Piraeo classium Italicarum naves diutius versatae sint, quod eo confidentius dixerim, cum Zosimo[1]) auctore Constantinus imperator, postquam Licinio adversario anno trecentesimo vicesimo tertio bellum indixit, classem contraxerit in portum illum Atheniensem. Quinque illorum titulorum in portu Piraeo repertorum ad Misenatium classem pertinent: CIL III 556[a 2]) (n. 117), 558 (n. 126), III 2 6109 (n. 108), III f. 1 7290 (n. 105), ad Ravennatium: CIL III 557.[3])

Contra Syriacae classis statio num in Piraeo fuerit, non satis certe potest colligi e titulo inferioris, quae Keilii est sententia[4]), aetatis CIA III 2 1447 (n. 174), cum, qui in illo nominatur classiarius *Μαΐωρ*[5]) *Φιλίππι*[6]) i. e. Maior Phi-

---

1) I. II 22, 2: *Ὥρμίσθησαν δὲ αἱ νῆες ἐν τῷ Πειραιεῖ μὲν αἱ Κωσταντίνου.*

2) Haec inscriptionis verba tradita sunt: 'M. classis pr. Mis. 7 Claudi Ingevi ann XXXVIII m. an. XVIII.' Declarat Mommsenus in adnotatione CIL 'Ingevi' illud legendum esse pro 'Ingenui' nomine, neque aliter censet Huebner, qui post Mommsenum titulum illum edidit accuratissimoque commentario instruxit (cf. Archäol. Zeit. XXVI p. 40 seq.), cum dicat unam omissam esse litteram quadratarii neglegentia in centurionis cognomine. At mea quidem sententia minime opus est tali remedio, cum omnia se habeant rectissime, si ultimae vocis Ingevi litterae ita separantur, ut duo exstent compendia: 'Inge' i. e. Ingenui atque 'vi' i. e. vixit. Reperimus autem 'Ingenum' sive 'Ingenuum' nomen haud raro per compendium scriptum in titulis, ut CIL III 2 5771: 'Lucianus Ing(enus)' atque CIL XII 5686, 430[d]. 'of(ficina) Inge(nui).'

3) Perperam adnotat Kumanudes (*Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι* 1871 n. 3880) classiarii nomen, cuius mentio fit in hoc titulo, Maronium fuisse. In tabula enim imaginis classiarii illius, quam separatim addidi, aperte exstat: 'T. Taronius Celer' nomen.

4) 'Archäol. Aufsätze von Ludw. Ross' II p. 683 adn. 30.

5) Cognomen *Μαΐωρ* sive *Μαῖορ*, Latino sermone 'Maior' nomine expressum (cf. CIL VI 3155, VIII 2783, 10746), in inscriptionibus Graecis saepius legitur, ut CIGr III 5952, 5964; CIA III 1 472, 1133 v. 13.

6) Translatus est genetivus Graecus *Φιλίππι* e genetivo Latino *Philippi*, ut legitur in alia inscriptione Graeca *Ῥούφι* genetivus (Kaibel, Inscr. Gr. Sic. et Ital. 2404, 13). Alia illius genetivi exempla in titulis Graecis non repperi. Ceterum Ferrero ('L'ordin.' p. 171) inscriptionem illam Graecam attulit quidem, sed quomodo sit legenda non explicavit. Certe offendit

Digitized by Google

ippi[1]) (scil. filius), Aradi natus in oppido Syriae, *στρατειώτης λῃκτὸς*[2]) aut miles veteranus aut lectus miles possit haberi, sive *λῃκτὸς* vocabuli originem a verbo *λήγειν* ducimus, sive *λῃκτὸς* formam ex Latino sermone (lectus) in Graecam linguam translatam esse putamus, id quod in nominis *Φιλίππι* usu factum videmus.

Multo pauciores classicae inscriptiones repertae sunt in aliis portibus maris Aegaei. Quarum Thessalonicensis est titulus T. F. Sabestiani Misenatis: CIL III f. 1 7327 (n. 168). Quo in oppido, ubi iam Persei Macedonum regis naves anno a. Chr. n. centesimo undeseptuagesimo collocatae erant[3]), Caesarianis quoque temporibus classis stationem fuisse haud scio an inde sit concludendum, quod ibi Macedonici procuratoris sedes erat.[4]) Cuius praesidio aliquot naves ablegatas fuisse propterea veri est simillimum, quod apud Tacitum (hist. l. II 9) legimus nonnullas triremes Galatiae Pamphyliaeque procuratorem comitatas esse. Neque imperatores posterioris aevi Thessalonicensem portum neglexisse testis est Zosimus, apud quem legimus (l. II 22, 1) Licinium anno trecentesimo vicesimo tertio Thessalonicae amplissimum bellicum portum effodiendum suscepisse.[5])

Deinde aditum ad Pontum Euxinum a mari Aegaeo patentem non sine navium praesidio relictum fuisse ex C. Iulii Valentis Ravennatis centurionis titulo Calchedone eruto CIL III 322 (n. 156) discimus.

Quid? Nonne Cyzici, cuius duo portus auctore Strabone (l. XII 8, 11 p. 575 C) plus ducentis navibus tutissima

in signo Λ ΦΙΛΙΠΠΙ vocabuli, sub quo signo ille litteram Λ subesse putavit. At in inscriptione illa Graeca *Λ* habet formam Λ, *A* formam A (cf. Ross 'Archäol. Aufs.' II p. 683).

1) Sicut in hac inscriptione legimus: 'Maior Philippi', ita in inscriptione CIL IX 42 (n. 159): 'Scaeva Liccai.'

2) Notio illa *λῃκτός* in nullo alio titulo militari legitur.

3) Liv. l. XLIV 10, 1; Diod. l. XXX 11, 1.

4) Marquardt, 'Staatsverw.' I² p. 319.

5) Conferendus est de illo opere Hertzbergius, 'Gesch. Griechenlands unter der Herrschaft der Römer' III p. 225.

Digitized by Google

statione recipere potuerunt, frequentes naves stationem egerunt? Attamen nisi prioribus Caesarum temporibus classium Italicarum nullae naves ibi dispositae erant, cum iam primo p. Chr. n. saeculo in illa maris regione ad Ponticas terras defendendas Pontica classis institueretur[1]), quam Caracalla imperatore Cyzici collocatam fuisse Dio (l. 79. 7, 3) testatur. Non igitur mirum est, quod Cyzici unus Misenatium trierarchi titulus CIGr. II 3692 (n. 75) adhuc repertus est.

Secundum autem Asiae oras classium Italicarum inscriptiones usque ad hunc diem non sunt detectae nisi titulus Ravennas CIL III 2 6092[a] Mytilenae in oppido Lesbio, quod duobus portibus instructum fuisse Strabo (l. XIII 2, 2 p. 617 C) narrat. Mytilenaeam autem stationem, si modo est statuenda, conditam fuisse, ut maris commercium firmaretur, documento est alia Mytilenaea inscriptio CIL III 455 anni a. Chr. n. tricesimi primi[2]), quam M. Titio classis praefecto dedicaverunt negotiantes cives Mytilenaei.

Ut denique ad oras Syriae transeam, in portu Beryto Ravennatis trierarchi titulus CIL III 168 (n. 69) saeculi tertii erutus est. Nec tamen eo comprobatur ibi tum illius classis stationem fuisse, cum sciamus Syriam iam Hadriano imperatore[3]) propria classe custoditam fuisse.

Classium Italicarum inscriptiones in insulis Cypro et Creta effossae omninó nullae exstant.

Haec de maritimis classium Italicarum stationibus erant dicenda, quaeramus nunc de terrestribus. Sunt autem continuae classiariorum vexillationes in terra nusquam dispositae nisi in urbe Roma, cuius condicio in omnibus rebus plane est singularis. Atque ibi et Misenates et Ravennates classiarios

1) Marquardt, 'Staatsverw.' II² p. 503 seq.

2) Falsissime Robiou ('Rev. archéol.' n. ser. vol. XXIV p. 146) disputat titulum illum tertii p. Chr. n. saeculi esse eumque ad Ravennatem classem pertinere.

3) Cognoscimus e titulo CIL VIII 2 8934 Sex. Cornelium Dextrum Syriacae classis praefectum. Quem classiaria praefectura sub Hadriano imperatore functum esse tituli verbis 'donis militaribus donatus a divo Hadriano ob bellum Iudaicum' aperte demonstratur.

Digitized by Google

collocatos fuisse titulis frequentibus Romae repertis certum in modum edocemur. Sunt enim Misenatium classiariorum inscriptiones CIL VI 3094, 3095, 3096 (n. 136), 3097, 3099 (n. 139), 3101, 3104, 3105, 3107, 3109, 3110, 3113, 3122, 3123, 3125 (n. 138), 3126, 3129, 3130 (n. 137), 3131, 3133, 3135 (n. 132), 3137, 3138, 3139, 3910, Eph. epigr. IV 921, 922 (n. 64), (incertae: CIL VI 3093, 3114, 3128, 3146, 3147), Ravennatium CIL VI 3148, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3159, 3160, 3161, 3162, Eph. epigr. IV 923 (n. 160), (incertae: CIL VI 3149, 3158), cum in titulis CIL VI 3163, 3164, 3911 (n. 102), VI 2 8928 (n. 96), 'Notizie degli Scavi' 1882 p. 222 certa classis sive Misenas sive Ravennas explorari non possit. Quos titulos omnes Romae repertos esse in CIL adnotationibus apertis verbis indicatur.

Habuere vero propria in urbe stativa classiarii Romam ablegati. Sic Misenatium castra inter amphitheatrum atque Titi imperatoris thermas[1]) in tertia urbis regione sita erant. Qua cum doctorum virorum sententia convenit, quod legimus in Commodi vita Lampridii[2]) classiarios in amphitheatro velis tendendis operam[3]) dedisse. Id quoque scimus castra illa Misenatium, dummodo Henzenus titulum CIL VI 1091 recte supplevit, a Gordiano imperatore tertio p. Chr. n. saeculo amplificata esse. Ravennatium autem castra quonam urbis loco aedificata fuerint, etsi minus accurate cognitum habemus, inter plurimos tamen viros doctos constat trans Tiberim ea fuisse in quarta decima regione urbana. Docuit enim Iordanus[4]) Ra-

1) Inspicias Iordanum ('Topographie der Stadt Rom' II p. 115, 116, 544, 545) atque Hermannum Ferrero ('L'ordin.' p. 67 adn. 5). Quae vetustiores viri docti de castrorum Misenatium situ disputaverunt, silentio praetermisi, cum iam Ferrero illorum sententias redarguerit.

2) cap. 15, 6: 'Populum Romanum a militibus classiariis, qui vela ducebant, in amphitheatro interimi praeceperat.'

3) Talem velorum usum dicitur primus omnium instituisse Q. Catulus anno a. Chr. n. duodeoctogesimo (Marquardt, 'Staatsverw.' III² p. 533, 534, 558). Locis a Marquardto laudatis adicias Amm. Marc. l. XIV 6, 25.

4) l. l. p. 116.

Digitized by Google

vennatium classiarios praeter ceteros in naumachiis pugnavisse.[1])

Ex quo autem tempore Romam sint ablegatae Misenatium Ravennatiumque vexillationes, non liquet. Id unum pro certo profert Mommsenus[2]) ('Staatsr.' II[3] p. 862)iam Commodo imperatore Misenatium Ravennatiumque castra Romae instituta fuisse. Minus feliciter vero conclusit Marquardtus[3]) e verbis Iosephi (Ant. Iud. l. XIX 4, 3): *Καὶ τῶν στρατιωτῶν οἱ νυκτοφυλακοῦντες ἐπὶ τῆς πόλεως ἐρέται τε ὁπόσοι συνέρρεον εἰς τὸ στρατόπεδον*, quae referenda sunt ad Claudii salutationem imperatoriam in castris praetorianorum, iam Claudio imperatore classiarios Romae perpetuo in castra fuisse congregatos. At Suetonii verbis (V. Vesp. c. 8) alio loco accuratius tractatis: '(classiarii) qui ab Ostia et Puteolis Romam pedibus per vices commeant' aperte videtur confirmari classiarios illos, quorum mentio fit apud Iosephum, aut fortuito Romae tum adfuisse aut, cum Gai imperatoris mors nuntiata esset, ab Ostiensi statione valde quidem propinqua[4]) celeriter Romam accurrisse. Neque enim legeremus apud Suetonium classiarios Vespasiano imperatore saepius Ostia atque Puteolis Romam profectos regressosque esse in illas stationes, si classici milites primo iam Caesarum saeculo Romae in castris essent versati. Huc accedit quod in classiariorum titulis Romae repertis, qui classis nomen exhibent, et Misenati et Ravennati classi semper praetorium nomen adscriptum est, ut tituli illi Romani ante Vespasianam aetatem insculpti esse non possint. Satis igitur exposuisse mihi videor Marquardtum de verbis illis Iosephi non recte disputasse.

Ut Centum Cellarum classiariis, ita Romanis quoque propria sepulturae loca erant assignata. Adnotat enim Henzenus

1) De naumachiis e scriptorum testimoniis notis conferendus est Friedländer, 'Sittengesch.' II[5] p. 367—370.

2) cf. 'Staatsr.' II[3] p. 862 adn. 3.

3) 'Staatsverw.' II[2] p. 511 adn. 7.

4) Ostia abest a Roma sedecim milia (cf. Kiepert, 'Lehrb. der alten Geogr.' p. 432) Nec praetermittendum apud Philostratum (V. Apoll. l. VII 16) viam ab ostio Tiberis Romam usque non nimis longam significari.

Digitized by Google

Misenatium sepulcra in via Appia inter secundum atque tertium milliarium in vineis del Pinto atque Amendolae[1]), prope villam autem Pamfiliam collocata fuisse Ravennatium.[2])

Si non in perpetuum, at certe multos per annos in ripis lacus Fucini Ravennatium manus videtur stationem egisse, id quod Mommsenus iam explanavit[3]), cum in meridionali lacus ripa prope ad oppidum Lucum effossi sint tituli Ravennates CIL IX 3891 (n. 158) atque 3892. Nec dubito, quin classiarii illi fuerint occupati in ingenti opere lacus Fucini siccandi[4]), quod Suetonio teste (V. Claud. c. 20) a Claudio imperatore institutum atque ab Hadriano demum confectum[5]) est. Est enim aperte indicatum[6]) titulum CIL IX 3892 eo tempore esse repertum, quo fossa incilis lacus Fucini eruta est. Praeterea autem discimus ex Hygino[7]) classiarios in exercituum itineribus ab equitatu protectos impedimentis remotis vias patefecisse.[8]) Neque aliter interpretanda esse verba Taciti (hist. l. V 21): 'remiges per alia militiae munia dispersi' recte contendit Mowatus.[9]) Itaque veri videtur simillimum classiarios Ravennates, saepius viarum munitores, versatos fuisse in opera illa admodum difficili, quoniam non fossae solum erant ducendae, sed etiam mons intercidendus. Ad naumachiam vero, quam Claudius imperator instituit[10]), cum omnis fere lacus siccatus

---

1) ad CIL VI 3093.

2) ad CIL VI 3149.

3) ad CIL IX 3891 et 3892.

4) Plin. n. h. 36, 124; Tac. ann. l. XII 56. 57; Suet. V. Claud. c. 20; D. Cass. l. 60. 11, 5. 33, 6.

5) cf. Spart. V. Hadr. c. XXII 12.

6) cf. adn. ad CIL IX 3892.

7) De munit. castror. c. 24: 'Classici omnes ideo praetendunt, quod ad vias muniendas primi exeunt, et quo sint tutiores, a Mauris equitibus et Pannoniis veredariis operantes proteguntur.'

8) Commemorantur apud Iosephum (Bell. Iud. l. III 6, 2) quoque, qui tollant impedimenta itineris, nec tamen apertis verbis classiarii vocantur.

9) 'Bull. épigr.' VI p. 165.

10) Tac. ann. l. XII 56; Suet. V. Claud. c. 21; Mart. lib. spect. c. XXVIII 11.

Digitized by Google

esset, titulos illos ad lacus ripam repertos non esse referendos Mommsenus iam recte monuit.

Plane aliter est iudicandum de titulo, edito primum in annalibus, qui vocantur Notizie degli Scavi (1886 p. 228), atque ab Henzeno[1]) uberrimo commentario explanato. Unde comperimus milites sextae cohortis praetoriae una cum viginti Ravennatibus classiariis, qui titulum illum et M. Iulio Philippo imperatori et filio eius et Augustae dedicaverunt, prope ad viam Flaminiam latrocinium prospere oppressisse. Sunt igitur Ravennates illi in terrestri militia versati una cum copiis terrestribus. Sed oritur quaestio, utrum classiarii in via Flaminia praesidii causa dispositi fuerint aliquamdiu, an data occasione e castris stativis maxime propinquis arcessiti sint. Henzenus, etiamsi dubitanter profert iudicium, tamen classiarios illos Ravennates tum accurrisse e castris stativis opinatur, neque equidem aliter sentio, cum vix credibile sit classiarios pro copiis terrestribus vias militares Romanorum custodivisse.

Neque igitur eadem de causa inde, quod apparuerunt in oppidis Italiae mediterraneis Tibure (cf. CIL XIV 3630), Capuae (cf. CIL X 3882), Beneventi (cf. CIL IX 1631), Cumis (cf. CIL X 3527 et Eph. epigr. VIII f. 1 443), Picentiae (cf. CIL X 2 8119) singuli tituli classiariorum, concludendum est classiariorum manus in oppidis illis praesidii causa fuisse collocatas.

Satis habeo commemorasse, quibusnam locis orbis terrarum tituli classiariorum Italicorum militantium sint reperti[2]), nec facere possum, quin hoc loco pronuntiem me quidem pro necessario putasse omnes illos locos, quibus militantium classiariorum inscriptiones effossae sunt, in hoc capite indicare, quoniam spes est fore ut titulis posthac repertis haec illa statio maiore cum confidentia exploretur. Ceteroquin hoc iterum moneo titulis aliquo loco repertis, nisi adsunt certa scriptorum testimonia, non pro certo demonstrari classiarios ibi

1) cf. 'Mitteil. des Arch. Inst. Röm. Abt.' II p. 14—20.

2) Vide tabulam classium Italicarum stationum, quae est in fine.

Digitized by Google

habuisse stationem, ut de nonnullis fortasse, quas protuli, classicis stationibus sit disceptandum. Sed talia sunt levioris momenti.

In capite quinto de ordine et militari et civili classiariorum ducum verba faciamus, qua de re viri docti valde adhuc dissentiunt.

Digitized by Google

CAPUT V.

De classium Italicarum ducibus.

Quamquam de dignitatis gradu et militari et civili, quam singuli classiarii duces imperatoria aetate obtinuerunt, iam plurimi viri docti disseruerunt[1]), nonnulla tamen hac in re difficillima partim neglecta partim non recte disputata sunt, ut totam illam quaestionem denuo tractandam mihi proposuerim, praesertim cum nisi de singulis ducum ordinibus recte senseris, de classiaria institutione omnino non liceat iudicare. Qua in re quamquam classium Italicarum duces praeter ceteros respiciemus, tamen aliquatenus etiam classium provinciarum duces spectandi sunt, cum comparatis externis Italicisque ducibus Italicorum interdum appareat condicio.

Ac primum quidem de classium praefectis dicendum est.

1. De classium praefectis.

Ex his Vegetii verbis (l. IV 32): 'Liburnis autem, quae in Campania stabant, praefectus classis Misenatium praeerat, eas vero, quae Ionio mari locatae fuerant, praefectus classis Ravennatium retinebat' et Misenatium et Ravennatium classiariis singulos praefuisse classis praefectos elucet, qui summum tenuerunt in classe imperium. Iidemque apud Tacitum inter-

1) Robiou, 'Rev. archéol.' n. ser. XXIV p. 142—156 'Le recrutement de l'État-Major et des equipages dans les flottes Romaines au temps de l'empire'; Mowat, 'Bull. épigr.' VI p. 101—116, 153—156; Ferrero, 'l'ordin.' p. 32—34 atque 'Mem. della R. Accad. di Tor.' vol. XXXVI p. 25—29; Hirschfeld, 'Verw.-Gesch.' p. 122—127; Marquardt, 'Staatsverw.' II² p. 509, 512—514; Mommsen, Herm. XVI p. 463 seq., XIX p. 31 seq. atque adn. CIL.

Digitized by Google

dum (cf. ann. l. XIII 30) remigum praefecti appellantur. Tacitum enim hoc nomine usum esse nulla alia re nisi variandi studio commotum Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 106) inde diluscide illutrat, quod apud eundem Tacitum de Claudio Apollinari classis praefecto legimus et: 'praeerat classi Claudius Apollinaris' (hist. l. III 57) et: 'praeerat Apollinaris remigibus' (ibid. l. III 76).[1]) Graeco autem sermone classis praefectus dictus est et ἔπαρχος στόλου, id quod comperimus e bilingui titulo Valerii Valentis Misenatium classis praefecti (Kaibel, Inscr. Gr. Sic. et Ital. n. 873 [n. 24]), et ἔπαρχος χλάσσης, ut est in titulis P. Aelii Ammonii Moesicae classis praefecti ('Arch. epigr. Mitteil. a. Östr.' VIII p. 22, 23)[2]) atque Prisci Alexandrinae classis praefecti (Sylloge papyrorum musei Berolin. fasc. 5 n. 142, 143 cura Wilckeni). Ac praeterea stolarchi significationem, quae legitur in titulo CIL X 3413, a Graecis esse petitam Mommsenus[3]) probavit, cum classiarii in titulis graecissare solerent. Cui sententiae oblocutus est Henzenus[4]) negans Romanos, etsi nonnulla munera classiaria aetate imperatoria Graecis nominibus significata essent, eadem munera modo Graeco modo Latino sermone appellasse[5]); unde effici stolarchum non praefectum esse classis, sed navium agminis ducem.[6]) Sed tamen non solum Graeca notione 'nauarchi archigybernis' (cf. CIL X 3349 [n. 61]), sed etiam, si modo rectum vidit Mommsenus[7]), plane Latino vocabulo 'principis nauarchi'[8]) summa nauarchorum dignitas significatur. Adde

1) Optime igitur hoc modo Mowatus Schefferi (de militia navali p. 290) reiecit sententiam, qui censet plane eundem atque archigubernum esse remigum praefectum.

2) Silentio praetermisit Ferrero illam inscriptionem in additamento. ('Mem. di Tor.' XXXVI.)

3) cf. adn. ad inscr. 6870 vol. III sylloges Henzenianae atque indicem CIL X p. 1131.

4) cf. p. 521 vol. III syll.

5) Secutus est Henzeni sententiam Marquardtus ('Staatsverw.' II² p. 513 adn. 3).

6) Vide adn. ad inscr. 6870 vol. III syll.

7) cf. adn. ad CIL X 3349.

8) cf. CIL X 3348 (n. 66), X 2 8215 (n. 62), XI 86 (n. 89).

quod Misenatium classis praefectus Graece vocatus est ἔπαρχος *Μισηνῶν στόλου* (cf. CIL X 3336 [n. 24]); praeterea in titulo sane quidem poëtico (CIGr. II 3694) Crispinus, Ponticae classis praefectus *στολάρχης Ποντίων βελῶν* nominatur. Qua de causa cum Mommseno puto stolarchi nomen esse nihil aliud nisi alteram classis praefecti appellationem. Contra si cum Henzeno stolarchos agminum duces fuisse putaremus, valde mirum esset, quod unus agminum ducum illorum titulus exstat.

Quibus variis classis praefecti nominibus expositis primum quidem quaerendum videtur, fidesne sit habenda Vegetii testimonio, ad inferiorem nempe aetatem pertinenti, quo indicatur singulis Italicis classibus singulos praefectos fuisse praepositos. Dissentit a Vegetio Robiou Francogallus[1]), priore Caesarum aetate utriusque Italicae classis praefecturam ab uno esse administratam ratus. Quam quidem sententiam eo comprobare studet, quod ostendit primos ineuntis principatus classis praefectos nobis quidem notos Sextum Aulienum (CIL X 4868) (n. 1) atque T. Iulium Optatum (CIL X 6318) (n. 2) satis habuisse classis praefectos sese vocari, classium singularum nominibus plane praetermissis. At primis potissimum principatus temporibus[2]) classis nomen saepissime in titulis non esse indicatum Mowatus[3]) primus contendit atque Ferrero[4]) compluribus exemplis allatis approbavit, ut, quae Robiou protulit contra Vegetii auctoritatem, prorsus pro nihilo putanda sint.

Nec licuit Roberto Robiou Taciti afferre testimonium (hist. l. II 100), secundum quod Lucilius Bassus sub Vitellio imperatore et Misenati et Ravennati classi simul praefuit[5]), cum

1) cf. 'Rev. archéol.' n. ser. XXIV p. 142.

2) Atque etiam post Vespasiani aetatem classis nomen interdum omitti colligendum est e titulo CIL X 3649, qui 'L. Valeri Germani militis classis praetoriae' est. Neque indicatur classis nomen in titulo Cicatriculae praefecti (Ferr. n. 360 [n. 35]), qui e Bormanni sententia (cf. Hirschf. 'Verw.-Gesch.' p. 125) secundo p. Chr. n. saeculo functus est praefectura.

3) 'Bull. épigr.' VI p. 102 adn. 1.

4) 'L'ordin.' p. 70, 71.

5) Quod recte se habere intellegitur ex duobus eiusdem diei veteranorum et Misenatium (cf. Eph. epigr. II p. 457 [n. 4]) et Ravennatium

Digitized by Google

haec res a Tacito propter id ipsum commemoretur, quod extra ordinem acciderat, ut adnotavit rectissime Mowatus.[1]) Ceteroquin Misenatis Ravennatisque praefecturis, quantum titulis sive scriptorum discimus testimoniis, singuli semper praefecti perfuncti sunt neque Hirschfeldo[2]) est concedendum Moschum libertum anno p. Chr. n. undeseptuagesimo, cum classis Othoniana Galliae Narbonensis oras depopularetur, utrique Italicae classi praepositum fuisse, quod apud Tacitum (hist. l. I 87) legimus: 'curam navium Moschus libertus retinebat ad observandam honestiorum fidem', quoniam in tertio capite exposuimus necopinatum illum impetum suscepisse classem solam, quae erat in proximo, Misenatem. Neque eo licet in errorem induci, quod comperimus e titulo CIL IX 1582 (n. 17) Cn. Marcium Rustium Rufinum classium praetoriarum et Misenatium et Ravennatium fuisse praefectum, cum in titulo CIL X 1127 (n. 18), qui ad eundem pertinet virum, et Ravennatis et Misenatis classis praefectura singulatim enumeretur.

Sed Misenatium Ravennatiumque classis praefecturas non modo non ab iisdem simul administratas esse viris, verum etiam impari fuisse dignitate, quod primus animadvertit Hirschfeldus[3]) titulis CIL X 1127 (n. 18), II 1178 (n. 8), 1267 (n. 9) inter se collatis. Commemoratur enim in honorum cursibus, quos tituli illi exhibent, primum Ravennas, deinde Misenensis classis praefectura. Neque ad perspiciendum difficile, cur antecesserit dignitas Misenatium classis praefecti. Nam cum propter urbis viciniam imperatores Misenatem maxime classem in suum usum converterent, manifestum illius classis praefectos amplioribus quam Ravennates dignatos esse honoribus. Nec minus Hirschfeldi sententia titulo comprobatur anno h. s. octogesimo septimo reperto L. Iulii Vehilli praefecti (L'année épigr. 1888 n. 66) (n. 15), qui item Ravennati munere functus Misenensi

(cf. CIL III 2 p. 850 [n. 5]) privilegiis, in quibus idem Bassus utriusque classis praefectus commemoratur.

1) 'Bull. épigr.' VI p. 102 adn.

2) 'Verw.-Gesch.' p. 124 adn. 1.

3) ibid. p. 126.

Digitized by Google

classi praefuit. Ceterum e titulo eiusdem Vehilli id quoque colligendum est classium Italicarum praefecturas multo praestitisse provinciarum classium praefecturis, quoniam ille Vehillus aliquanto ante quam in ordinem Ravennatium classis praefectorum promotus est, Ponticae classis praefectura est functus.

Quaenam autem fuerint classis praefecti munera, quamquam pro certo statuere non possumus, id tamen non erit dubitandum, quin ille non solum omnibus classiariis et ducibus et gregariis praefuerit, sed etiam curam habuerit et navium et armamentorum et aedificiorum, denique totius classis apparatus. Eundemque in bello classicos impetus direxisse Moschi exemplo comprobatur (cf. Tac. hist. l. I 87). Praeterea classis praefectum classiariorum delicta suo vindicavisse arbitrio, cum potestas illius et sine provocatione esset et omni vacaret intercessione, e Iulii Pauli iurisconsulti verbis[1]) elucet: '(Hac lege excipiuntur) tribuni etiam militum et praefecti classium alarumve, ut sine aliquo impedimento legis Iuliae per eos militare delictum coërceri possit', quae primus Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 106) attulit.

Neque officiorum civilium classis praefectos expertes fuisse discimus ex aere, quod vocatur, Italicensi. Quo in codicillo illis praecipitur (cf. CIL II Suppl. 6278 v. 44. 50), ut una cum compluribus imperatoriis magistratibus provideant, ne fraus fiat senatusconsulto 'de sumptibus ludorum gladiatoriorum minuendis', sub Marco et Commodo imperatoribus[2]) promulgato, qua de re summa cum diligentia disputavit Mommsenus.[3])

Insuper posterioribus quidem Caesarum temporibus cum Misenatium classis praefectura Misenensis rei publicae administratio coniuncta erat, nec minus cum Ravennati prafectura Ravennatium civitatis procuratio, quorum hoc apparet e Notitiae Dignitatum verbis (Occ. XLII 7): 'praefectus classis Ra-

1) Sententiarum ad filium l. V tit. 26, 2 (Huschke, Iurisprudentiae Anteiustinianae quae supersunt p. 540).

2) Temporis haec descriptio refertur et Eph. epigr. VII p. 395 et CIL II Suppl. p. 1035.

3) cf. Eph. epigr. VII p. 398.

Digitized by Google

vennatium cum curis eiusdem civitatis, Ravennae' illud ex iis, quae in titulo CIL X 3344 (n. 30) leguntur: 'praefectus classis et curator rei publicae Misenatium'. Quae omnia Mommseni[1]) doctrinae debemus.

Quinam inter classis praefecti comites fuerint, paene ignoramus. Id unum comperimus e titulo CIL X 3415 comitatum esse classis praefectum cornicularium, qui his quoque diebus in militaribus exercitiis primores duces subsequi solet.

Subiecti erant et Italicarum et provinciarum classium praefecti priore aetate imperatoria ipsorum imperatorum arbitrio, quoniam illi quidem summum maritimum imperium obtinebant. Postea nimirum, cum ingens magistratuum numerus esset, classium Italicarum praefecti sub 'magistro militum praesentali a parte peditum' erant (N. D. Occ. XLII), provinciarum classium praefecti singulorum ducum dicto erant audientes (N. D. Or. XL; Occ. XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVIII).[2])

Creatos vero esse classis praefectos ab imperatoribus cum per se patet tum confirmatur Taciti testimonio, apud quem legimus (hist. l. II 100): 'Lucilius Bassus post praefecturam alae Ravennati simul ac Misenensi classibus a Vitellio praepositus'. Neque vero ad classis praefecturam humiliores classiarios duces paulatim esse provectos, sed classiariam praefecturam, quippe quae in equestribus duceretur muneribus, a viris administratam esse ordinis equestris, qui nunquam antea in maritima militia erant versati, iam Robiou[3]) demonstravit.

Quaenam autem equestrium munerum series erat? Primum quidem equestris ordinis viri ad equestrem militiam accedebant, cum in terrestribus exercitibus primipilarium, praefectorum cohortium, tribunorum militum, equitum praefectorum locos tenerent. Perraro autem militari tribunatu sive equitum praefectura perfuncti ad alterius Italicae classis praefecti dignitatem producti sunt. Nam tria tantum exstant exempla hominum equestrium tam subito ad classis praefecturam pro-

1) cf. adn. ad CIL X 3344.

2) Mowat, 'Bull. épigr.' VI p. 106; Ferrero, l'ordin. p. 33.

3) 'Rev. archéol.' n. ser. XXIV p. 145.

Digitized by Google

vectorum: Declaratus est classis praefectus Rufus quidam post militarem tribunatum (cf. CIL X 4867) (n. 31), P. Cornelius Cicatricula post equitum praefecturam (cf. Ferr. 360) (n. 35), Lucilius Bassus, vir ille e Taciti historiis nobilissimus, post alae prafecturam (cf. hist. l. II 100).

Immo plerumque viri equestri dignitate praediti, priusquam sive Ravennatis sive Misenatis classis praefecturam susciperent, aut administraverunt provinciam[1]) aut ad aliquod munus civile aggressi sunt, designati, ut nonnulla afferam exempla, seu procuratores Augusti vigesimae hereditatium (CIL V 2 8659) (n. 13) seu patrimonii procuratores (CIL X 6657 (n. 39).

Non eadem quadrant ad classium provinciarum praefecturas, ad quas equestris ordinis viri saepissime post ipsum tribunatum militarem sive alae praefecturam producti sunt. Sic L. Valerius Proculus, postquam tribunus fuit legionis VII Claudiae p. f., destinatus est Alexandrinae classis praefectus (cf. CIL II 1970), L. Valerius legionario tribunatu functus Moesicae classis praefectus (cf. CIL III f. 2 8716), P. Aelius Ammonianus post praefecturam alae I Flaviae Gaetulorum eiusdem Moesicae classis praefectus (cf. 'Arch. epigr. Mitteil. a. Östr.' VIII p. 22. 23), Sextus Cornelius Dexter[2]) post praefecturam alae I Augustae geminae colonorum Syriacae classis

1) CIL II 1178 (n. 8): (Antea) 'Proc. provinciae Lusitaniae et Vettoniae'; CIL X 1127 (n. 18): (Antea) 'Proc. Aug. prov. Syriae'; Tac. hist. l. II 86: 'Tampius Flavianus Pannoniam, Pompeius Silvanus Dalmatiam tenebant, divites senes; sed procurator aderat Cornelius Fuscus'; Suet. Reiffersch. p. 92: 'Plinius Secundus Novocomensis equestribus militiis industrie functus, procurationes quoque splendidissimas et continuas summa integritate administravit'; Plin. epist. l. III 5, 17: 'cum procuraret (Plinius) in Hispania'.

2) Dextrum illum post classis praefecturam demum alae praefuisse perperam profert Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 105). Neque enim illius viri cursus honorum (cf. CIL VIII 2 8934) serie recta, sed contraria est legendus. Minime igitur recte se habet, quod concludit Mowatus e titulo illo alae praefecturam gestam esse modo ante modo post classis praefecturam, quoniam in omnibus, quae exstant, honorum cursibus alae praefectura antecedit classiariam.

Digitized by Google

praefectus (cf. CIL VIII 2 8934), P. Aelius Marcianus post praefecturam alae Augustae II Thracum Moesicae classis praefectus (cf. CIL VIII 2 9358).

Quapropter consentaneum est provincialium classium praefectis provinciarum procurationes plerumque non ante gestam classiariam praefecturam mandatas esse, ut indicatur titulis CIL II 1970, III 726, III f. 2 8716, VII 379 adn., VIII 2 8934. Unum contra potest proferri exemplum praefectum quendam Britannicae Moesicae Pannonicae classis, cuius nomen titulo eius altera ex parte abrupto plane ignoramus, ante classium praefecturas Alpium provinciae procurationem suscepisse (cf. CIL VI 1643) (n. 53).

Nec desunt exempla, quibus probetur nonnullos, postquam iam praefecti castrorum (cf. CIL X 4868 [n. 1] et XI 711 [n. 46]) aut fabrum praefecti (cf. CIL III 726) fuerunt, classis praefecturam adeptos esse, tametsi praefectura fabrum interdum etiam post classiariam praefecturam administrata est (cf. CIL X 4868) (n. 1).

Id quoque est dignum, quod commemoretur Marcium Agrippam a Caracalla imperatore classis praefectum esse designatum (Spart. V. Carac. c. VI 7) antea functum muneribus amplissimis, quae vocantur 'a cognitionibus' atque 'ab epistulis' (D. Cass. l. 78. 13, 4), ut monuit primus Hirschfeldus.[1]) Sed nusquam alias memoriae traditum est quemquam tam mirum in modum ad classis praefecturam ascendisse.

Iam videamus, qua fere aetate Romani equestri militia administrata ad classis praefecturam pervenerint. Qua in re id unum licet pro certo affirmare Plinium maiorem Misenatium classis praefectum mortuum esse annum quinquagesimum septimum agentem (Plin. epist. l. III 5, 7). Nihilominus non vereor declarare classis praefecturam aetate iam firmata administratam esse, quoniam plerumque et diuturnior equestris militia et provinciarum procurationes classiariam praefecturam antecedebant.

1) 'Verw.-Gesch.' p. 126 adn. 4.

Digitized by Google

Iam est quaerendum, quot per annos classis praefecti, nisi mortuo imperatore subito missi sunt, classiario muneri praepositi fuerint, id quod difficilius est diiudicatu. Anicetus quidem Neronianus classis praefectus et iam anno undesexagesimo, cum Agrippinae navem demergere conaretur (cf. Tac. ann. l. XIV 3), Misenatium classis fuit praefectus, neque anno sexagesimo altero ab illa praefectura erat remotus, cum Nero Octaviae uxori daret opprobrio (cf. Suet. V. Ner. c. 35) coniurasse eam cum Aniceto eo consilio, ut Misenatis classis praesidia sibi conciliaret (cf. Tac. ann. l. XIV 62 seq.); sed quam diu ille iam ante annum undesexagesimum in Misenati praefectura versatus sit, plane nescimus. Atque apparet contra e cursu honorum L. Iulii Iuliani Vehilli et Ravennatis et Misenatis classis praefecti (L'année épigr. 1888 n. 66) (n. 15) illum utrique classis praefecturae per multo brevius temporis spatium praefuisse quam Anicetum soli Misenati, quoniam Iulianus inde ab anno centesimo octogesimo quarto usque ad undenonagesimum[1]) non modo classium Italicarum praefecturas, verum etiam munus gessit, quod vocatur 'a ratione', praefecturamque annonae.

Sed quaenam munera expleverunt, qui Italicarum classium praefectura perfuncti erant? Iam recte exposuit Ferrero[2]) illis modo ampliora militaria imperia esse delata modo nobiliores publicas administrationes. Sic Cn. Marcius Rustius Rufinus (CIL IX 1582) (n. 17) atque Valerius Valens (Eph. epigr. VII 1211) (n. 25) vigilum cohortibus praefuerunt, quorum hic postea etiam vices egit praefecti praetorio (cf. Eph. epigr. VII 1211) (n. 25). Ipsi autem praetorio post classis praefecturam praepositi fuerunt Cornelius Fuscus (Suet. V. Domit. c. 6; D. Cass. l. 68. 9, 3) atque L. Iulius Iulianus Vehillus (L'année épigr. 1888 n. 66) (n. 15).

Eodemque modo in ampliore administratione versati sunt: Cn. Marcius Rustius Rufinus, cuius paulo ante mentio facta est,

1) De illa annorum ratione conferendus est indicis Misenatium classis praefectorum n. 13.

2) 'L'ordin.' p. 32.

Digitized by Google

qui praeposituram annonae obtinuit (CIL IX 1582) (n. 17), L. Iulius Iulianus Vehillus, qui declaratus est et a rationibus et praefectus annonae ('L'année épigr.' 1888 n. 66) (n. 15), M. Aquilius Felix, cui delatum est munus accensi equitum Romanorum (CIL X 6657) (n. 39).

At classium provinciarum praefectos post classiarium munus confectum plerumque provinciarum procurationibus occupatos fuisse supra iam exposuimus (p. 353). Sed tamen L. Valerius Proculus, Alexandrinae classis praefectus, in cursus honorum fine pervenit ad praefecturam annonae (CIL II 1970), nec memoratu indignum videtur Hermanno Ferrero[1]) Pertinacem Germanicae classis praefectum vel imperatoriam dignitatem esse consecutum (Capit. V. Pert. c. II 2).

Allatis omnibus, quae sunt dicenda de classium praefectorum militari dignitate, iam disseramus, quae fuerit illorum condicio in civitate Romana.

Est autem in primis perscrutandum, utrum classium praefecti plane omnes cives fuerint Romani necne. Quod iam a Felice Robiou[2]) et ab Hermanno Ferrero[3]) ita disceptatum est, ut classis praefecti condicionis libertinae non reperiantur nisi sub Claudio Nerone Othone imperatoribus. Sunt autem in classium praefectorum numero, quod sciamus, hi homines liberti: Tiberius Iulius Optatus (CIL X 6318) (n. 2) sub Claudio, sub Nerone Anicetus (Tac. ann. l. XIV 3), Moschus autem sub Othone (Tac. hist. l. I 87). Atqui Claudius imperator non decere arbitratus homini libertino tantum munus militare mandari incommodum illud, ut primus animadvertit Mommsenus[4]), eo conatus est mitigare, quod concessit Ti. Iulio Optato, Misenatium classis praefecto, ut cognomen equestre sibi sumeret Pontianum. Sed Claudii quoque imperatoris aetate equestres classis praefectos fuisse, qui nimirum civitate Romana erant

1) 'L'ordin.' p. 32.
2) 'Rev. archéol.' n. ser. XXIV p. 144.
3) 'L'ordin.' p. 32.
4) cf. CIL X 6318 adn.

Digitized by Google

ornati, testis est P. Palpellius Clodius Quirinalis Ravennatium classis praefectus (CIL V 533) (n. 32).

Si igitur praetermittimus tres illos libertinae condicionis praefectos, reliqui omnes quin cives Romani fuerint dubitari non potest, praesertim cum semper fere in titulis eorum et tribus et patris nomen apertis verbis indicetur. Quod tamen Marquardtus[1]) contendit Q. Marcium Hermogenem Alexandrinae classis praefectum anno centesimo tricesimo quarto (CIL III 43) libertum fuisse, de ea coniectura iam Ferrero[2]) valde dubitavit.

Atque classis praefectos ex equestri ordine esse delectos iam explanatum est (p. 351), cum militarem dignitatem eorum tractaremus. Senatorios contra viros ad classiariam praefecturam non esse admissos eo demonstratur, quod apud Tacitum (hist. l. II 86) legimus Cornelium Fuscum Ravennatium classis praefectum (ibid. l. III 12) senatorium hominem natum, cum admodum iuvenis esset, ordinem illum exuisse.

Quod autem equestri dignitate ornati erant classium praefecti haud pauci honores ad eos delati sunt, ut cognitum habemus e titulis. Designati sunt vero oppidorum municipalium patroni potissimum (cf. CIL V 2 8659 [n. 13], X 3344 [n. 30], X 6657 n. [39], II 1970, VIII 2 8934, VII 379 adn.). Praeterea habiti sunt saepius in duumviris sive duumviris quinquennalibus oppidorum municipalium (cf. CIL X 4867 [n. 31], 4868 [n. 1], XI 711 [n. 46], Ferr. n. 360 [n. 35]). Neque exclusi erant a flaminis (cf. CIL X 4868) (n. 1) sive pontificis (cf. CIL V 2 8659 [n. 13], XI 711 [n. 46], Ferr. n. 360 [n. 35]) honore.

Iam cum sub Marco et Vero imperatoribus[3]) triplex magistratuum ordo institueretur, classium praefecti adscripti sunt secundo ordini perfectissimorum. Neque in eo est offendendum, quod cognomen illud 'v. p.' = vir perfectissimus in Valerii Valentis titulo CIL X 3336 (n. 24) demum legitur, qui Gor-

1) 'Staatsverw.' II² p. 513 adn. 2.
2) 'L'ordin.' p. 32.
3) Mommsen, 'Staatsr.' III³ p. 565.

Digitized by Google

diano tertio imperatore Misenensi praefecturae praefuit, quoniam omnino cognomina illa 'em. v.', 'v. p.', 'e. m. v.' in titulis haud raro sunt omissa, id quod discimus ex M. Rustii Rufini titulis, quorum in tribus (Eph. epigr. VII 1204 [n. 21], 1205 [n. 22], 1206) (n. 23) cognomen 'e. v.' legitur, in uno (CIL IX 1582) (n. 17) autem praetermissum est, qui ad eandem Rufini praefecti vigilum dignitatem pertinet.

Praefectis gradu inferiores erant subpraefecti, ut muneris nomine est expressum, de quibus iam verba faciamus.

2. De classium subpraefectis.

Cum classiarii subpraefecti nomen nisi in titulis octo[1]) nusquam legatur, de dignitate eius copiosius dici nequit. Atque rectissime iam Ferrero[2]) asseveravit subpraefectos fuisse praefectorum vicarios. Neque enim extraordinariam obisse dignitatem nec perbrevi munus sustinuisse subpraefectos Mowatus[3]) mihi videtur optime eo comprobasse, quod vigilum titulis nisus ostendit in illis saepius praefectos atque subpraefectos simul commemorari.[4]) Non igitur dubitandum erit, quin et Misenati et Ravennati praefecto in omne tempus singuli adiuncti fuerint subpraefecti. Falso enim opinatur Hirschfeldus[5]) secundo demum p. Chr. n. saeculo institutum esse subpraefecti officium; namque in titulo T. Abudii Veri Ravennatium subpraefecti (CIL V 328) (n. 50) non adscriptum est praetorium classis nomen, unde illum ante Vespasianam aetatem subpraefecti munere functum esse efficitur.

Quem autem dignitatis gradum classium Italicarum subpraefecti tenuerint, colligi potest e titulo CIL VI 1643 (n. 53), ex quo cognoscimus subpraefectum quendam praetoriae classis,

1) Sunt autem: CIL V 328 (n. 50), VI 1643 (53), 1644 (n. 54), VIII Suppl. 14729 (n. 55), IX 5357 (n. 51), 5439 (n. 52) X 3334 (n. 48), Ferr. n. 583 (n. 49).

2) 'L'ordin.' p. 33.

3) 'Bull. épigr.' VI p. 107.

4) Tituli nuperrime reperti exstant: Eph. epigr. VII 1204 (n. 21), 1205 (n. 22), 1206 (n. 23) 1207, 1209, 1210, 1211 (n. 25).

5) 'Verw.-Gesch.' I p. 125.

Digitized by Google

cuius nomen in titulo excidit, ad provinciarum classium provectum esse praefecturas.

Neque Italicarum modo classium subpraefecti commemorantur, sed etiam classis Alexandrinae subpraefectus (cf. Eph. epigr. IV 926), ut statuendum videatur ipsos quoque classium provinciarum praefectos a subpraefectis in navalibus officiis esse adiutos.

Attamen quae singulae subpraefectorum fuerint partes, nescimus, nisi quod intellegitur e titulo CIL X 3334 (n. 48) Alfenium Senecionem Misenatium classis subpraefectum arbitrum fuisse in lite P. Aelio Rufino classiario Misenensi intenta propter agri possessionem ab heredibus eius, qui antea agrum illum possederat. Videtur autem Mommseno[1]) causa illa ab Alfenio subpraefecto propterea esse acta, quod ager ille ad subpraefecti administrationem pertinuit.

Porro ut aperiam, quae munera subpraefecti, quorum exstat cursus honorum, ante classiariam subpraefecturam gesserint: aut post legionarium tribunatum (cf. CIL VI 1643) (n. 53) aut post alae praefecturam (cf. CIL IX 5357 [n. 51], 5439 [n. 52] Ferr. n. 583 [n. 49]) ad illum dignitatis gradum pervenerunt.

Classis tamen subpraefectura administrata aut procuratores profecti sunt in provincias (cf. CIL VI 1643 [n. 53], IX 5439 [n. 52], Ferr. n. 583 [n. 49]) aut variis praefecturis praefuerunt, ut praefecturae vehiculorum (cf. CIL IX 5357) (n. 51) seu classium provinciarum praefecturis (cf. CIL VI 1643) (n. 53).

Iam perquaerentibus nobis, quaenam in civitate fuerit subpraefectorum condicio, quin omnes, quos sciamus, classiarii subpraefecti cives Romani fuerint, dubium esse non potest praeter Tiberium Iulium Xanthum Alexandrinae classis subpraefectum (Eph. epigr. IV 926), qui homo libertinus post Claudii imperatoris mortem classiariam obiit subpraefecturam. Nec praetereundum videtur T. Appalium Alfinum Secundum (CIL IX 5357) (n. 51) atque T. Cornasidium Sabinum (CIL IX 5439) (n. 52) subpraefectos in titulis et patris et tribus nomen aperte indicare.

1) cf. CIL X 3334 adn.

Digitized by Google

Subpraefectos vero, cum equestris essent dignitatis, non minus quam praefectos equitum honoribus par erat cumulari. Sic T. Appalius Alfinus Secundus Ravennatium subpraefectus non solum Firmi Piceni patronus fuit atque duumviratum gessit quinquennalem, sed etiam flamen proditus augurque cooptatus est (cf. CIL IX 5357) (n. 51). Itemque T. Cornasidius Sabinus subpraefectus honoribus ornatus est et auguris et aedilis et duumviri quinquennalis (cf. CIL IX 5439) (n. 52). Inferiore tamen honore quam praefecti digni habiti sunt in eo subpraefecti, quod a Marco et Vero imperatoribus non in secundum magistratuum ordinem, sed in tertium, qui vocatur egregiorum, asciti sunt; id quod colligi potest e titulo CIL IX 5439 (n. 52), ubi compendium 'e m. v.' i. e. 'egregiae memoriae vir' legimus. Quo certissimo testimonio usus in titulo valde corrupto CIL VI 1644 (n. 54) quoniam compendium exstat 'e. m. v.', minime cum Henzeno verba 'praef. cl.' supplenda esse puto, sed subpraefecti classis notionem. Nec minus in titulo CIL VIII Suppl. 14729 (n. 55), cuius ultimi tantum versus servati sunt, propter compendium 'e. v.' i. e. 'egregius vir', quod legitur in tertio versu ab ultimo, non classis praefecti, sed subpraefecti[1]) munus explendum videtur, quoniam multo difficilius est cum Mommseno, qui titulum illum praefecto addicit, litteras, quae exstant EV, commutare in PV.

Iam est dicendum de classis praepositis.

3. De classis praepositis.

Cum praefectorum atque subpraefectorum munera permanerent, praepositi classis, quae est Mowati[2]) atque Hermanni Ferrero[3]) sententia, extra ordinem ad maritimum imperium designati sunt. Inde autem cum alii viri docti tum Guilelmus

1) Optime compendiis 'sub pr.', quae in titulo CIL VI 414 v. 9 leguntur, quinque sive sex litterarum lacuna expletur, quae reperitur initio versus quarti ab ultimo.

2) 'Bull. épigr.' VI p. 108.

3) 'L'ordin.' p. 33 et 'Bull. trimestriel des antiquités Africaines' 1884 II p. 180.

Digitized by Google

Henzenus [1]) praepositos classis non iustos classiarios duces fuisse argumentantur, quod terrestrium quoque exercituum praepositi, quorum haud raro fit mentio in titulis, neque perpetuo neque aequali munere functi sint. Sunt enim praepositi illi terrestres, ut summam Henzenianae explicationis proferam, cuilibet exercitui data occasione praefecti, postquam alius alium dignitatis gradum assecutus est; id quod optime concludere mihi videtur Henzenus ex his potissimum verbis: 'Si praesidis vel cuiusvis praepositi ab excubatione quis desistat, peccatum desertionis subibit', quae in Modesti iurisconsulti quarto libro de poenis[2]) leguntur.

Quodsi tres illos praepositorum classis titulos, qui usque adhuc mansere, perlustramus, re vera perspicimus omnes illos praepositos a vario dignitatis gradu ad praepositi munus accessisse. Est enim Severus quidam iam post cohortis praefecturam Syriacae atque Alexandrinae classis praepositus designatus (CIL VIII 2 9363); L. Artorius Iustus Misenatium classis exstitit praepositus, postquam primipilus fuit legionis quintae Macedonicae (CIL III 1919) (n. 56); P. Aelius Marcianus alae praefectura perfunctus Syriacae atque Alexandrinae classis praepositus factus est (CIL VIII 2 9358). Sed quod illi Marciano praepositi munere gesto Moesicae classis praefectura mandata est, plane nihil habet miri, quoniam nihil obstabat, quominus ille post alae praefecturam provincialem classem regeret. Nec recte videtur concludere Hirschfeldus[3]) e titulo illo praepositum classis dignitate cessisse praefecto, cum omnino praepositi et terrestres et maritimi modo superioris modo inferioris dignitatis fuerint.

Quibusnam autem temporibus praepositi illi classiarii sint constituti inquirentibus, etsi certi quidquam proferre non licet, tamen proxime ad probabilitatem accedere videntur et Mowatus[4])

1) 'Jahrb. der Altertumsfr. im Rheinl.' 1848 vol. XIII p. 54, 55 adn.; Annali dell' Instituto' 1850 vol. VII n. ser. p. 40, 41.

2) cf. Dig. l. 49. 16, 3.

3) 'Verw.-Gesch.' I p. 126 adn. 5.

4) 'Bull. épigr.' VI p. 108.

Digitized by Google

et Ferrero[1]) rati Severum atque Marcianum navium agminis ab Alexandrina atque Syriaca classe ablegati destinatos esse praepositos, ut Mauretaniae procuratorem in Afris piratis excitandis adiuvarent. Id quoque addo Cagnatum[2]), qui his diebus eandem quaestionem tractavit, idem sentire.

Ab his praepositis plane sunt segregandi praepositi, qui vocantur, reliquationi.

4. De praepositis reliquationi.

Praepositi reliquationi, quorum tres exstant tituli[3]), num aut reliquationi aut reliquationis praepositi fuerint appellati, diiudicare non audeo, quoniam hoc in titulo CIL X 3345 (n. 59), illud in titulo CIL VIII Suppl. 14854 (n. 57) reperimus.

Multo maioris momenti est explorare, quale munus illorum fuerit, qua de re Henzenus atque Mommsenus diversum in modum iudicaverunt. Atque Henzenus[4]) quidem opinatur nihil esse aliud Misenensis classis reliquationem nisi navium illud agmen, quod, postquam pleraeque naves Misenates in altum provectae sunt, in portu Misenensi remanserit. Ac re vera reliquationis notio significat id, quod reliquum est, ut Tertulliani verbis (de anima c. 56) mihi videor comprobare: 'Aiunt et immatura morte praeventas (animas) eo usque vagari istic, donec reliquatio compleatur aetatum, quantum pervixissent, si non intempestive obissent'. Attamen si Henzenianam sententiam accipimus, non satis intellegitur, cur residuis illis navibus singularis praepositus reliquationi sit constitutus, nec potius subpraefectus praepositus, qui absentis praefecti munere fungebatur.

1) 'Bull. trim.' II p. 180.

2) 'L'armée d'Afrique', Lutetiae Parisiorum 1892 p. 341.

3) I.: Titulus Flavii Senilis (CIL VII 137). Notandum videtur in illo titulo non 'ex stepibus' verba legi, ut in volumine VII CIL typis expressum est, sed 'ex stipibus', id quod Eduardus Lee (Eph. epigr. III p. 312) inscriptione inspecta adnotat. II.: Titulus C. Sulgii Caeciliani (CIL VIII Suppl. 14854) (n. 57). III.: Titulus M. Verecundini Veri (CIL X 3345) (n. 59).

4) 'Bull dell' Inst.' 1850 p. 128, 1851 p. 117 adn. 1.

Sed Henzeno praepositi reliquationi munus videtur militare, in classiaria administratione[1]) illum versatum esse censet Mommsenus. Monet enim vir ille doctissimus singulis copiis thecas fuisse nummarias, in quibus dimidium donativorum ex largitione imperatorum eo consilio conditum sit[2]), ut pecuniae illae missis demum militibus exsolverentur: totam igitur illam pecuniam in theca nummaria Misenensi conditam putandam esse illius classis reliquationem. Quam sententiam ut reddat probabiliorem, affert vir ille doctissimus Digestorum locum (l. XXVI 7. 44), quo mentio fit 'reliquationis tutoris', i. e. pecuniae eius, quam debet tutor pupillo. Satis igitur sic comprobasse sibi videtur Misenatium reliquationi praepositum non navium praefectum fuisse, sed thecae nummariae Misenensis administratorem.

Equidem facere non possum, quin Mommseni explicationem praeferam Henzenianae, quoniam, qui vocatur in titulo CIL VIII Suppl. 14854 (n. 57), C. Sulgius Caecilianus praepositus reliquationi idem functus est munere 'praepositi thensauris dominicis' i. e. quoniam dominicus adiectivum idem valet atque imperatorius[3]), procuratoris aerarii sive praediorum imperatoris officio.

Qua fuerint dignitate, qui praepositorum officia gessere reliquationi, apparet e cursu honorum eiusdem Caeciliani, cuius paulo ante fecimus mentionem. Ille enim, priusquam ad praepositi munus provectus est, nauarchus fuit in classe Misenensi, exinde centurio in compluribus legionibus, postea vero primipilatum obtinuit. Ipse quoque M. Verecundinus Verus praepositus reliquationi tum primipilus exstitit (cf. CIL X 3345) (n. 59).

Iam descendamus ad classis nauarchos.

---

1) cf. 'Bonner Jahrbücher' vol. 68 p. 55.

2) Suet. V. Domit. c. 67; Marquardt, 'Staatsverw. II² p. 562 seq.

3) Conferenda sunt verba titulo 38 septimi libri codicis Iustiniani praescripta: 'ne rei dominicae vel templorum vindicatio temporis exceptione submoveatur'.

Digitized by Google

5. De nauarchis.

Singularium navium duces non sub ipsis classium Italicarum praefectis vel subpraefectis fuisse, sed complurium navium delatum esse imperium primoribus singulis ducibus, qui optime agminum praefecti declarantur, cognoscere licet e Vegetii verbis (l. IV 32): 'sub quibus (classis praefectis) erant deni tribuni per cohortes singulas constituti'. At nusquam tribuni classis illa notio in titulis legitur, quoniam, ut Zellius iam exposuit[1]), quod reperitur in titulis compendium 'tr' classis ab omnibus fere viris doctis trierarchi vocabulo explicatur. Quomodo igitur expediendum videtur, quod apud Vegetium tribuni classis memorantur?

Non aliter censeo nisi agminum illos praefectos, cum a Diocletiano atque Constantino imperatoribus totius rei militaris Romanorum ordo novatus esset, ipsos quoque alium in modum esse appellatos. Vegetium autem memoriae tradere in capitibus illis, in quibus refert de opibus maritimis Romanorum — i. e. a capite tricesimo primo libri quarti usque ad finem — qualis fuerit suis potissimum temporibus i. e. ineunte saeculo quinto classium Romanarum status, mea quidem sententia cum ex aliis rebus intellegitur tum ex eo, quod apud illum, ut in capite secundo dissertationis (p. 304) monui, et Misenatium et Ravennatium classis praetorium nomen iam non legitur, quae commutatio facta est imperio Romano sub Constantino in duas partes seiuncto. Ac re vera classis tribuni significationem ad posterius aevum spectare inde colligendum est, quod apud Ammianum Marcellinum[2]) (l. XXIII 3. 9), qui quinquaginta circiter annos ante Vegetium scripsit, Euphratis classis duces anno p. Chr. n. trecentesimo sexagesimo tertio Constantianus tribunus comesque eius Lucillianus commemorantur. Zosimus[3]) nimirum (l. III 13. 3), ut Constantiani munus clarius illustraret, Latinam notionem tribuni Graeco vocabulo *ναυάρχου* expressit.

1) cf. 'Röm. Epigraphik' II p. 314.

2) 'Classis advenit tribuno Constantiano cum comite Lucilliano ductante.'

3) *Κατέστησαν δὲ ναύαρχοι Λουκιανὸς καὶ Κωνστάντιος.*

Digitized by Google

Iam oritur quaestio, quod nomen fuerit agminum ducibus superioribus Caesarum saeculis. Quodsi Henzenum sequeremur, stolarchi eiusmodi agminum duces putandi essent; at iam in antecedentibus, cum singula classium praefectorum nomina enumerarem (p. 347 seq.), satis comprobasse mihi videor illam sententiam esse reiciendam. Sunt autem agminum praefectorum muneribus e ducum primorum classis numero nulli plane relicti nisi nauarchi. Nihilominus difficillimum est confirmare nauarchos sive *ναυάρχους* superiore imperatorum aetate navium agminibus praefuisse. Nam etsi Tacitus (ann. l. XV 51) atque Suetonius (V. Vitell. c. 13) singulis locis mentionem fecerunt nauarchorum, nullo tamen modo e verbis eorum concludere licet, quale nauarchorum imperium fuerit. Neque aliorum imperatoriae aetatis scriptorum testimoniis, ut Diodori, Plutarchi, Appiani, Dionis, Philostrati, apud quos *ναύαρχος* semper est aliquot navium praefectus[1]), uti licet sine ullo periculo, quoniam verba eorum nunquam ad imperatorum tempora pertinent, sed aut ad liberam rem publicam Romanorum aut ad res gestas Graecorum. Id solum tenendum est et apud Graecos i. e. apud Lacedaemonios Rhodiosque potissimum et apud Romanos liberae civitatis temporibus maiori navium agmini praefuisse nauarchos. Atque etsi certis exemplis demonstrare non possum eandem fuisse imperatorii aevi nauarchorum condicionem, eos tamen re vera navium agminum praefectos fuisse propterea probabile est, quoniam, ut supra protulimus, e ducum classiariorum numero nemo restat nisi ordo nauarchorum.

1) Sic scribit Diodorus de Antisthene nauarcho (l. XX 50, 1): *Ἀντισθένην τὸν ναύαρχον ἔχοντα ναῦς δέκα τῶν πεντηρικῶν ἀπέλιπε κωλύσοντα τὰς ἐκ τῆς πόλεως ναῦς ἐπεξιέναι πρὸς τὴν ναυμαχίαν.* Sic apud Plutarchum Lysander et, qui in eius locum successsit, Callicratidas (V. Lys. c. V 6), sic apud Philostratum (V. Apoll. l. III 53) Nearchus, dux classiarius Alexandri Magni regis, nauarchi appellantur. Sic apud Appianum (Punica c. 98) *χιλίαρχοι καὶ ναύαρχοι* opponuntur, ut pateat *ναυάρχους* revera compluribus navibus praefuisse. Sic apud Dionem (l. 41. 48, 1) traditum est L. Scribonium Libonem anno a. Chr. n. duodequinquagesimo *ναυαρχίαν* obisse, atque apud Caesarem (Bell. civ. l. III 23, 1) legimus quinquaginta navium classem sub illius imperio fuisse.

Digitized by Google

Sed priusquam in eo acquiescamus agminum duces fuisse nauarchos, iam Mommseni [1]) sententia, probata et a Marquardto [2]) et ab Hermanno Ferrero[3]), refutanda est censentis triremibus, liburnis, minoribus navigiis praefuisse trierarchos, nauarchos et quadriremium et quinqueremium et hexerium duces fuisse, cum nusquam legatur tetrerarchi, penterarchi, hexerarchi significatio.

Minime id quidem Mommsenianae sententiae repugnat, quod in nauarchorum titulis nusquam indicatur nomen navis, cui nauarchus ille praefuit, cum in trierarchorum quoque inscriptionibus, quarum quadruplo maior est numerus, navis trierarchi nomen perraro commemoretur. At ipse concedit vir ille egregius imperatoriae aetatis trierarchos, quoniam trierarchi notio sensim latiorem significationem induerit, quadriremibus ipsis navibus praefuisse, ut e titulo CIL X 3391, in quo mentio fit adiutoris trierarchi tetrere Venere, cognitum habemus. Quae cum ita sint, nauarchis nisi quinqueremium aut hexerium[4]) cura nihil iam superest. Sed e Galeni[5]) verbis *τριηράρχας μὲν ὠνόμαζον οἱ παλαιοὶ τοὺς ἄρχοντας τῶν τριήρων, νῦν δ' ἤδη πάντας οὕτως καλοῦσι τοὺς ὁπωσοῦν ἡγουμένους στόλου ναυτικοῦ, κἂν μὴ τριήρεις ὦσιν αἱ νῆες*, quae profert Marquardtus[6]), quamvis non eadem causa permotus, aperte cognoscitur trierarchos duces fuisse navium, quae modo maiores modo minores erant triremibus. Nec praetermittendum videtur et iam in Rhodia classe trierarchos quinqueremibus praefuisse, ut e Polybianis illis verbis (l. XVI 5, 1) apparet *ἐπιφανέστατα δὲ ἐκινδύνευσαν τρεῖς πεντήρεις τῶν Ῥοδίων, ἥ τε ναυαρχίς, ἐφ' ἧς ἔπλει Θεοφιλίσκος, μετὰ δὲ*

1) cf. CIL X 3340 adn.

2) cf. 'Staatsverw.' II² p. 513 et 514 adn. 1.

3) 'L'ordin.' p. 39.

4) Sic putat Ferrero ('Mem. di Tor.' vol. XXXVI p. 26) difficultatem esse tollendam. Perperam contra profert illud 'adiutor trierarchi tetrere Venere' eo fortasse explicandum esse, quod unius cuiusque classiarii ducis comes 'trierarchi adiutor' appellatus sit.

5) cf. Kühnii edit. vol. V p. 897.

6) 'Staatsverw.' II² p. 509 adn. 2.

Digitized by Google

ταύτην ἧς ἐτριηράρχει Φιλόστρατος et in titulo Halicarnassensi (Lebas-Waddington III 1. 504) a Marquardto laudato[1]) trierarchum navis quadriremis ducem commemorari.

Imprimis autem Mommseni sententia redarguitur titulo Augusti reperto in Galliae Narbonensis oppido aliquo, qui est Claudii Albini Germanicae classis nauarchi (cf. CIL XII 2412) (n. 170), quoniam fieri non potest, ut Albinus ille quinqueremi sive hexeri praefuerit, cum in Germanicae classis navium numero, quae in Rheno flumine navigabant, triremibus[2]) grandiores non fuerint. Nihil ergo relinquitur, nisi ut Albinus ille nauarchus Germanicae classis navium agmini fuerit praepositus.[3])

Neque inde quod duobus locis nauarchi et trierarchi una voce commemorantur (cf. CIL X 3341 atque Dig. l. 37. 13. 1) concludendum est nihil fere interesse inter duo illa munera classiaria, cum inter omnes constet tribunos atque centuriones terrestris exercitus, plane inter se diversos, saepissime una proferri (cf. Tac. hist. l. I 18, 28, 38, 80, 82, II 5).

Immo vero nauarchos navium agmini praefuisse eo magis veri est simile, quod trierarchi ipsi interdum complurium navium duces fuerunt, ut infra in ea capitis parte, quae est de trierarchis, dicendum erit.

1) 'Staatsverw.' II² p. 509 adn. 2.

2) In Taciteis quidem libris, in quibus Rhenanarum navium saepius mentio fit, triremibus grandiores non commemorantur (cf. hist. l. V 22, ann. l. XI 18). In capite vicesimo tertio V. libri historiarum nullae aliae naves nisi liburnae et moneres enumerantur. Nec minus probatur Hegesippi verbis (Bell. Iud. l. II 9 v. 124—127): 'Itaque iam non caupulis Germanorum repletur (Rhenus), sed Romanorum liburnis, quae pererrantes toto usque ad mare bicornis amnis fluento quondam liberas gentes servitio premunt' Rheni naves non nimis grandes fuisse.

3) Eodem illo titulo pro certo demonstratur non recte iudicare Mowatum, cum dicat ('Bull. épigr.' VI p. 111) Italicas classes solas in singula agmina divisas fuisse, non tamen classes provinciarum. Nec solum Germanicae classis nauarchus in titulis reperitur, sed etiam Britannicae (Dig. l. 36. 1, 48) atque Ponticae. (Quamquam in inscriptione CIL III f. 1 6980 Pontica classis non apertis verbis indicatur, tamen, quod est Sinopae reperta inscriptio, illi classi tribuenda videtur.)

Digitized by Google

Sed quod apud Vegetium (l. IV 32) singularum navium duces nauarchi appellantur, quorum munus fuisse gubernatores remiges milites exercendi his verbis expressum est: 'singulae autem liburnae singulos nauarchos, id est quasi navicularios, habebant, qui exceptis ceteris nautarum officiis gubernatoribus atque remigibus et militibus exercendis cotidianam curam et iugem exhibebant industriam', iam recte ostendit Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 112) re militari a Diocletiano atque Constantino imperatoribus novata pristina munerum nomina plerumque non esse sublata, sed tamen saepius aliis indita, alienis a pristinis muneribus. Id quoque addo convenisse imperatoria aetate exeunte navium duces nauarchos appellari, quoniam paullatim omnis generis naves classicae seu liburnae seu triremes seu quadriremes communi liburnarum nomine significatae sunt[1]), ut aptum non esset trierarchi nomen retinere.

Optime vero nauarchos, cum maiori navium numero praeessent, in ducum primorum classis numero habitos esse ex eo Taciti loco intellegimus, quo Epicharidis coniuratio enarratur (ann. l. XV 51), ubi legimus: 'In Campania agens (Epicharis) primores classiariorum Misenensium labefacere et conscientia illigare conisa est tali initio. Erat nauarchus in ea classe Volusius Proculus.'

Quale autem fuerit munus nauarchorum, nescimus. Dubito enim Philonis Iudaei ('de constitutione [sive creatione] principum' c. 7) verba *ὅπερ γὰρ πόλεως βασιλεύς, τοῦτο καὶ κώμης ὁ πρῶτος, καὶ οἰκίας ὁ δεσπότης καὶ νοσούντων ἰατρὸς, καὶ στρατοπέδου μὲν στρατηγός, ναύαρχος δὲ ἐπιβατικοῦ*[2]) *καὶ πληρωμάτων*[3]), ex quibus apparet nauarchos non solum classiariis praefuisse, sed etiam remigibus agminis, cuius imperium

1) Scriptorum testimonia vide apud Marquardtum ('Staatsverw.' II² p. 509).

2) Apud Polybium quoque (l. I 49, 5 et 61, 4) *ἐπιβάται* atque *πληρώματα* opponuntur, itemque apud Ciceronem (Act. in Verr. l. V § 133) 'remiges militesque' atque in Belli Africi capite sexagesimo tertio (§ 3) 'remiges epibataeque'.

3) Cur inserenda videatur Dindorfio (Thes. Steph. V p. 1371ᵃ) *πρῶτος* notio post *πληρωμάτων* vocem, equidem non intellego. Sunt enim genetivi

Digitized by Google

eis delatum erat, ad nauarchos referre, cum ibi nauarchi nomine significari videatur quicunque quolibet maritimo imperio praeditus est. Atque nauarchorum munus iam primis principatus temporibus institutum fuisse concludi licet e titulo Ti. Iulii Hilari nauarchi (CIL VI 2 8927) (n. 67), cui Tiberianum cognomen impositum est.

A quonam nauarchi designati sint, minus perspicuum est, tametsi inde quod Volusius Proculus Neronis matrem de medio tollere molitus Tacito[1]) auctore (ann. l. XV 51) ad nauarchi provectus est honorem, apparet Neronem a tali dignitatis accessione haud procul abfuisse.

Iam quibus muneribus perfuncti Romani ad nauarchi dignitatem pervenerint, si quaerimus, alii antea in terrestri militia versati, alii trierarchi stipendia meriti sunt. Hinc testis est P. Petronius Afrodisius (CIL XI 86) (n. 89) Ravennas, illinc C. Sulgius Caecilianus Misenensis (CIL VIII Suppl. 14854) (n. 57), qui antea fuit optio peregrinorum atque exercitator militum frumentariorum. Nam nauarchi munus profecto non primo esse loco administratum e Taciti verbis (ann. l. XV 51) paulo supra laudatis perspicitur, quoniam aliter illo loco non esset dictum Volusium illum Proculum non pro sceleris magnitudine, quo Neronem iuverat, ad nauarchi dignitatem esse provectum.

Quot vero per annos nauarchi munus gestum sit, haud difficile erit definiendum, si, quid significent verba usque adhuc a viris doctis plane neglecta 'bis nauarchus', quae et in P. Aelii Iuniani (CIL X 3350) (n. 65) et in Valerii Veri nauarchi titulo (Eph. epigr. IV 922) (n. 64) leguntur, recte explanaverimus. Atque haesisse in verbis illis editores additamentorum VI. CIL voluminis ex interrogationis signo, quod in indice voluminis IV. Ephemeridis epigraphicae (p. 595) verbis 'bis nauarchus' adscripserunt, apparet. Atque ipse Ferrero[2])

ἐπιβατικοῦ atque *πληρωμάτων* eodem modo ad *ναύαρχος* substantivum referendi, quo genetivus *οἰκίας* ad *δεσπότης* vocabulum.

1) 'Volusius Proculus, occidendae matris Neronis inter ministros, non ex magnitudine sceleris provectus, ut rebatur.'

2) Vide in 'Atti della R. Accad. di Tor.' vol. XVII p. 380 adn. 2.

Digitized by Google

affirmavit illud 'bis nauarchus' valde esse mirum, non tamen conatus ullam proferre explicationem.

Sed similibus vocibus comparatis, velut 'praefectus fabrum II atque tribunus militum bis', quae in inscriptionibus saepissime leguntur, mihi videor notiones illas posse explicare. Atque ut primum quidem ad illud 'praefectus fabrum bis' explicandum accedamus, praefecti fabrum, qui a provinciarum procuratoribus designabantur, unum tantum annum munere fungi solebant. Si tamen procuratori imperium prorogatum est, ne fabrum quidem praefecti, ut apud Marquardtum[1]) scriptum legimus, officia intermiserunt. Id igitur exprimitur verbis, 'praefectus fabrum II' (CIL XII 2456), 'III' (CIL XIV 2989), 'IV' (CIL XII 1867), 'V' (CIL XII 2608), 'VI' (Orelli n. 3434) eos, qui in titulis illis commemorantur, duos tres quattuor quinque sex annos fabrum praefecturam continuavisse.

Nec minus in titulis militum tribunorum numeris 'bis', 'ter' etc. indicatur, quot per annos singuli tribunatus muneri praefuerint, quoniam militum tribuni, quos destinare imperatoris erat, item per singulos annos denuo designati sunt, id quod Madvigus[2]) optime demonstravit. Exstant autem exempla alios duos (CIL XIV 3548), alios tres (Suet. V. Vesp. c. 1), alios quattuor (CIL II 2029) annos militum fuisse tribunos. Nam 'bis' adverbium, quod legitur in verbis tituli CIL XIV 3548: 'Tribunus militum bis leg. IIII. Macedonicae et legion. XXI. Rapacis', non ita interpretandum esse, ut tribunus ille militum bis et in legione IIII Macedonica et in XXI. Rapace tribunatum gessisse putetur, is non negabit, qui verba tituli CIL VI 3518: 'Tribunus milit. legionis IIII. Macedonicae et legionis X. Geminae', inspexerit. Nam quamquam hic quoque duarum legionum tribunatus commemoratur, illud 'bis' tamen non reperitur.

Itaque cum et fabrum praefectos et tribunos militum in titulis adverbiis bis ter etc. stipendiorum annos indicare per-

1) 'Staatsverw.' II² p. 517.

2) cf. scripta minora p. 553 ('Die Befehlshaber und das Avancement in dem römischen Heere').

Digitized by Google

spicuum sit, non dubito duos illos nauarchos, quorum in titulis notio illa 'bis nauarchus' reperitur, duos per annos id munus administravisse statuere, nisi forte nauarchi ilico complures in annos designati sunt, ut vocibus 'nauarchus bis' indicetur nauarchis illis munus denuo complures in annos esse delatum.

Vel adulescentulos ad dignitatem nauarchi esse provectos, id quod discimus e titulo Valerii Veri nauarchi (Eph. epigr. IV 922) (n. 64), qui vicesimum quintum annum agens mortuus est, nihil habet alieni. Solebant enim ipsi quoque tribuni militum vix vicesimum aetatis annum egressi ad illud munus accedere[1]).

Nec tamen omnes nauarchi eundem dignitatis gradum obtinuerunt. Docemur enim titulo P. Petronii Afrodisii (CIL XI 86) (n. 89) nauarchos paullatim ad nauarchi principis dignitatem provectos esse, quem nauarchorum summum fuisse veri est simillimum. Commemorantur autem nauarchi principes in titulis: CIL X 2 8215 (n. 62), X 3348 (n. 66), XI 86 (n. 89). Nec quidquam aliud sibi velle significationem 'nauarchus archigybernes' sive 'archigubernus', quae legitur CIL X 3349 (n. 61), X 2 7593 (n. 65a), Dig. l. 36. 1. 48, rectissime mihi videtur exposuisse Mommsenus in adnotatione adscripta titulo CIL X 3349. Quae praeclarissima Mommseni coniectura mea quidem sententia eo quoque argumento confirmatur, quod fieri non poterat, ut gubernatores, etsi multorum annorum stipendia meruerant, archiguberni gradum ascenderent. Nam scimus e titulis non solum quosdam viginti sex per annos gubernatores fuisse (cf. CIL X 3436, 3437), sed etiam quendam per tres et triginta[2]), quendam vel per quadraginta quinque annos (cf. CIL XIV 238), nec tamen quisquam eorum factus est archigubernus. Perperam igitur Camillus de la Berge[3]) atque Ferrero[4]) disputasse mihi videntur archigubernum esse summum gubernatorem. Valde contra gaudeo, quod affirmavit Mar-

1) Marquardt, 'Staatsverw.' II² p. 366 adn. 4.
2) 'Bonner Jahrb.' vol. 66 p. 78.
3) cf. Daremb. 'dict.' p. 374ᵇ.
4) 'L'ordin.' p. 39.

Digitized by Google

quardtus[1]) archigubernos agminum duces fuisse, quoniam sic summo quidem nauarchorum ordini a viro doctissimo conceditur complurium navium praefectura.

Nec minus permissum erat, ut siqui nauarchi in terrestribus exercitibus militare maluerunt, ad legionariam militiam se conferrent. Sic Sulgius Caecilianus nauarchi munere perfunctus centurio fuit in compluribus legionibus (cf. CIL VIII Suppl. 14854) (n. 57), sic Flavius Antoninus, postquam ad summum nauarchorum gradum promotus est, primipilatum obtinuit in legione prima adiutrice (cf. CIL X 3348) (n. 66). Non igitur recte censet Mommsenus[2]) legionariae militiae expertes fuisse nauarchos; tametsi apparet e titulis nauarchos summam in legione dignitatem centuriatum, primipilatum nauarchos principes obtinuisse.

Quaerendum tamen est, utrum iam nauarchis superioris Caesarum aetatis concessum fuerit, ut legionariae militiae assignarentur, an hoc beneficium a posterioribus demum imperatoribus nauarchis decretum sit. Cui rei lumen affertur splendidissimum, si de titulo illo Baiano CIL X 3340 varium in modum a viris doctis tractato recte iudicaverimus. Exstant autem haec:

DIV INERVAE ABNEPOTIB
ARCHI · CLASSIS · PRAETOR · MISEN
NTVRIONATVS · QVIBVS · DIVVS · PIVS
RAVERAT · ADIECTO · TERTIO · ORDINE
PEM AEQVAVERINT

Omitto hoc loco commemorare, ne sim longius, quomodo Mommsenus, qui titulum illum investigavit, singulas lacunas quondam expleverit (IRN. 2653), quoniam, quae vir ille egregius titulo reperto complenda proposuerat, cum ab Hermanno Ferrero[3]) non plane laudata tum a Mowato[4]) quibusdam in rebus non sine iusta causa in dubium sunt vocata.

1) 'Staatsverw.' II² p. 513 adn. 4.
2) cf. CIL X 3348 adn.
3) 'L'ordin.' p. 38.
4) 'Bull. épigr.' VI p. 114.

Digitized by Google

Immo videamus, quemadmodum nunc titulus ille Mommseno explendus videatur. Qua de re conferendus est titulus 3340 X. CIL voluminis. Supplet autem Mommsenus hoc modo[1]) iis, quae antea proposuerat, fere reiectis.

Divi Nervae Abnepotib.
Nauarchi Et Trierarchi. Classis. Praetor. Misen.
Quod Ad Alteros. Centurionatus. Quibus. Divus. Pius
Classem Suam Honoraverat. Adiecto. Tertio. Ordine
Optimum Principem Aequaverint.

Lacunis ita expletis censet vir ille doctissimus e titulo illo elucere Antoninum Pium imperatorem alterum centurionum, qui trierarchi vocantur, ordinem instituisse, cum Marcus et Verus, filii eius, ut patrem imitarentur, tertium centurionum ordinem constituerint, qui utrum fuerint gubernatores necne in medio relinquitur.

Sed, quantum perspicio, ea, quae a Mommseno inserta sunt, propterea minime sunt probanda[2]), quod nemo honorarium illum titulum statuere debebat, ut Marco et Vero imperatoribus gratias referret, nisi ii, qui tertio loco centurionum ordinem obtinuerant, i. e., si Mommsenum sequimur, gubernatores. Attamen trierarchis, qui iam a Pio imperatore eadem dignitate ornati erant, ne minima quidem causa erat, cur Marco et Vero gratias agerent, quod gubernatoribus centurionatum decreverant; immo par erat illos aegre tulisse, quod gubernatoribus quoque honos centurionatus tributus est, cum sua ipsorum dignitas minueretur gubernatoribus in centurionum numerum adscitis. Praeterea in iis, quae a Mommseno suppleta sunt, ad perspiciendum difficile, cur nauarchi, qui neque a Pio imperatore neque a filiis eius ullo honore aucti erant, suum nomen titulo illi honorario praescripserint.

---

1) Moneo prorsus probare Marquardtum (ibid. II² p. 514 adn. 1), quae protulit Mommsenus.

2) Quamquam Ferrero ('Mem. di Tor.' XXXVI p. 28) ne illud quidem comprobat, quod altero loco Mommsenus proposuit, tamen quid displiceat non declarat.

Digitized by Google

Iam quomodo Henzenus[1]) titulum illum explicaverit, consideremus. Sic quidem illi titulus explendus videtur:

Divi Nervae Abnepotib.
Trierarchi Et Nauarchi. Classis. Praetor. Misen
Quod Ad Ornam Centurionatus. Quibus. Divus. Pius
Ipsos Honoraverat. Adiecto. Tertio. Ordine
Optimum Principem Aequaverint.

Est tamen per se manifestum minime sibi visum esse Henzenum omnia plane in integram formam restituisse, cum titulus ille nimis sit lacunosus.

Nolim hoc loco repetere, quemadmodum comprobaverit vir ille doctissimus, quae singulis in versibus supplevit[2]), id tamen affirmo omnia non solum accuratissime esse disputata, sed etiam plane probanda. Unum displicet, quod alterius versus initio ab Henzeno primo loco trierarchi afferuntur, non nauarchi. Nam cum nauarchi superioris essent dignitatis, certe in titulo illo honorario nomen eorum praescriptum erat nomini trierarchorum, sicuti aliis locis (cf. CIL X 3341 atque Dig. l. 37. 13. 1[3])) nauarchi et trierarchi eadem serie numerantur. Sed hoc levissimum est.

Quodsi Henzenianam explicationem accipimus, primum comperimus e titulo illo gravissimo Pium imperatorem nauarchis atque trierarchis centurionatus ornamenta i. e. non totam centurionum dignitatem, sed centurionum insignia decrevisse.[4]) Sic autem certissimo testimonio probatur non ante Pii principatum concessum fuisse nauarchis atque trierarchis, ut ad

1) 'Bull. dell' Inst.' 1851 p. 85 atque p. 174—176.

2) Legitur Henzeniana tituli explicatio apud Hermannum Ferrero ('L'ordin.' p. 37 et 38).

3) 'Item nauarchos et trierarchos classium iure militari posse testari nulla dubitatio est.'

4) Quoniam re vera nauarchis atque trierarchis si Henzenum rectum vidisse statuimus, et a Pio imperatore et a filiis eius maxima beneficia decreta sunt, illis ut gratias haberent, titulum honorarium suo iure dedicaverunt.

Digitized by Google

legionariam militiam accederent, quoniam ab illo demum imperatore honorati sunt centurionatus ornamentis.

Si vero examinamus, quo fere tempore insculpti sint illi tituli, quibus confirmatur posteriore aetate nauarchos legionariae militiae participes fuisse, de altero quidem (CIL X 3348) (n. 66) certi quidquam statuere non licet, nisi propter mentionem legionis primae adiutricis eum non ante Vespasiani aetatem conscriptum esse, alterum tamen (CIL VIII Suppl. 14854 (n. 57), quia 'pia vindex' nomina in eo classi Misenensi adscripta sunt, ad tertium p. Chr. n. saeculum pertinere certissimum est.

Sed cognitum habemus e titulo illo non solum, quaenam militaris nauarchorum atque trierarchorum dignitas medio fere secundo p. Chr. n. saeculo fuerit, verum etiam, si modo posteriorem tituli partem respicimus, quem locum illi tum inter cives Romanos habuerint. Scriptum enim legimus Marcum atque Verum imperatores, ne patri cederent, nauarchis atque trierarchis, quibus ille centurionatus ornamenta concesserat, tertium ordinem i. e. tertii ordinis honorem decrevisse. Tertium autem illum ordinem decurionatum putandum esse Alfonso Giorgi, Henzeni familiarissimus, optime mihi videtur effecisse e Dionis loco allato (l. 49. 14, 3)[1]), ubi legimus Octavianum anno a. Chr. n. sexto et tricesimo Sexto Pompeio devicto pollicitum esse ipsius centurionibus[2]) se eos in patriam reversos decuriones designaturum.[3]) Accedit quod et

---

1) *Κἀκ τούτου ... καὶ τοὺς ἑκατοντάρχους ὡς καὶ ἐς τὰς βουλὰς αὐτοὺς τὰς ἐν ταῖς πατρίσι καταλέξων ἐπήλπισε.*

2) Apud Dionem classiarios centuriones commemorari Henzenus ('Bull. dell' Inst. 1851 p. 176) non recte contendit, cum omnino centuriones nominentur.

3) Eundem in modum Dio loquentem facit Maecenatem (l. 52. 25. 7: *ἐκ δὲ δὴ τῶν ἀπ' ἀρχῆς ἑκατονταρχησάντων οὐδὲν κωλύει τοὺς ἐλλογιμωτάτους αὐτοῦ μεταλαμβάνειν*) eos, qui ab initio centurionis munere functi sint, in decurionum numerum esse recipiendos. Nempe verba illa a Dione Maecenati attributa minime quadrare ad Augusti imperatoris aetatem, sed ad ipsam Dionis, in Berolinensi dissertatione Paulus Meyer ('De Maecenatis oratione a Dione ficta' 1891 p. 7 seq.) explanavit.

Digitized by Google

apud scriptores et in titulis[1]) saepissime fit mentio ordinis decurionum. Imprimis autem mea quidem sententia e loco Suetoniano (V. Div. Aug. c. 100)[2]), ex quo discimus, qualibus honoribus tres illi ordines et senatorius et equestris et decurionalis mortuum imperatorem Augustum prosecuti sint, decurionatum tertii fuisse ordinis certissime colligitur.[3])

Eo magis vero tituli explicationi ab Henzeno ante plus quadraginta annos prolatae fidem habeo, quod profecto titulis, qui his decem annis reperti sunt, confirmatur decurionatus dignitatem post medium secundum p. Chr. n. saeculum nauarchis atque trierarchis fuisse concessam.

Iam animadvertit Hermannus Ferrero[4]) Iulio Magno nauarcho principi secundum titulum CIL X 2 8215 (n. 62) anno p. Chr. n. centesimo nonagesimo octavo[5]) et decurionatum et duumviratum Volturni oppidi esse delatum. Fugit tamen virum doctum titulus Sinopensis CIL III f. 1 6980[6]), unde intellegitur

---

1) cf. CIL II 4058, 4608, II Suppl. 6083, Eph. epigr. III p. 78, Dig. l. 50. 2, 2: 'si numerus (decurionum) ordinis plenus sit, exspectare eum oportet, donec alius vacet.'

2) 'Corpus decuriones municipiorum et coloniarum a Nola Bovillas usque deportarunt. . . . A Bovillis equester ordo suscepit urbique intulit . . . Senatus et in funere ornando et in memoria honoranda eo studio certatim progressus est. . . .'

3) Id quoque moneo in verbis illis Plinianis (epist. l. I 19, 2): 'ut te non decurione solum verum etiam equite Romano perfruamur, offero tibi ad implendas equestres facultates trecenta milia nummum' ordinem decurionalem opponi equitum ordini.

4) cf. 'Mem. della R. Accad. di Tor.' vol. XXXVI p. 28.

5) Cuinam anno titulus ille tribuendus sit, Ferrero ('Atti di Tor.' XVII p. 381 seq.) accuratissime pertractavit. Nam cum alterius consulis nomen Saturnini solum exstaret, praeter annum centesimum nonagesimum octavum, quem exploravit Mommsenus (cf. CIL X 2 8215 adn.), etiam anni nonagesimi tertii, quo consules erant suffecti M. Lollius Paulinus Valerius Asiaticus Saturninus atque C. Antius Iulius Quadratus, rationem esse habendam. At ipse concedit Ferrero in adnotatione, quam postea quidem conscripsit (cf. 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 28 adn. 5), annum praeferendum esse centesimum nonagesimum octavum.

6) Legitur item in volumine IV. Ephemeridis epigraphicae (n. 45), non tamen relata est in indicem illius voluminis (p. 593 et 595).

Digitized by Google

Numisium Primum nauarchum non solum gessisse sacerdotium Caesaris Augusti atque aedilitatem[1]), sed etiam fuisse et iterum duumvirum et duumvirum quinquennalem. Neque autem credibile eum illos honores esse assecutum, nisi antea decurionatu functus sit, quoniam verba exstant in Digestis (l. 50. 2, 7): 'is, qui non sit decurio, duumviratu vel aliis honoribus fungi non potest, quia decurionum honoribus plebei fungi prohibentur'.[2])

Nec minus silentio praetermissum est ab Hermanno Ferrero, quod, ut plane absolvatur titulus ille CIL X 3340, hoc ipso loco afferre opportunum videtur duos titulos testimonio esse trierarchis quoque inferioris aetatis decurionalem concessum fuisse honorem. Etsi sane affirmare non licet, quem fere ad annum alter titulus (CIL X 3364) (n. 80) pertineat, qui a femina[3]) et sibi et Prisco coniugi trierarcho atque decurioni et libertis et posteris est constitutus, alter tamen (CIL X 3342[a]) (n. 85), a decurionibus Miseni atque Teani aut Domnae aut Mamaeae Augustis dedicatus, cuius in subscriptione et Prisci tertiae Gallicae legionis praefecti et Lucii Vitalis[4]) trierarchi nomina leguntur, tertio saeculo certe est tribuendus.[5]) Nequaquam igitur potest dubitari, quin et nauarchi et trierarchi tertio p. Chr. n. saeculo decurionatu exornati sint. Atque id quoque patet, cum classis praefecti atque subpraefecti equestrem

1) Municipiorum aediles collegas minores iudicum fuisse Marquardtus ('Staatsverw.' I² p. 166) docuit.

2) cf. de his Marquardtum, ibid. I² p. 196.

3) Videtur fuisse illi nomen Serapis, quoniam exstat nominis exitus 'pis'.

4) Alias quoque tituli Vitalis nomen per compendium scriptum exhibent. Sic CIL III 4707: 'L. Val. Vit.'; CIL II 4970. 559 K.: 'Of. Vita.'; CIL II 4974, 40: 'Vit'. Cave suspiceris fuisse trierarcho illi Prisci nomen, quod sequitur in titulo, atque propterea illum trierarchum fortasse eundem esse, qui in titulo CIL X 3364 (n. 80) commemoratur. Nam in titulis classicis nomen semper scriptum legitur ante muneris appellationem.

5) Certus annus propterea proferri nequit quod non legitur in titulo nisi alterius consulis nomen: 'Claudii Severi'. Severi autem aetate imperatoria et anno ducentesimo et anno ducentesimo quinto consulatum adepti sunt.

Digitized by Google

dignitatem obtinerent, nauarchos atque trierarchos, quoniam multo inferioris gradus erant, insertos esse tertio decurionum ordini.

Quo loco cum haud alienum videatur brevi perlustrare, quaenam primis principatus temporibus nauarchorum in civitate fuerit condicio, e titulo Iulii Hilari nauarchi (CIL VI 2 8927) (n. 67), qui Augusti libertum se appellat, discimus prioris imperatorii aevi nauarchos, id quod etiam de praefectis atque subpraefectis erat dicendum, plerumque libertos fuisse. At posterioris Caesarum aetatis nauarchi omnes videntur fuisse cives Romani, tametsi in tribus tantum titulis CIL VIII Suppl. 14854 (n. 57), X 2 8215 (n. 62), III f. 1 6980 et patris et tribus nomen indicatur. Sed cum illa nominum indicia etiam in titulis legionariorum, qui profecto erant cives Romani, saepius sint omissa, ut animadvertit Mowatus (‘Bull. épigr.’ VI p. 113), iam nihil obstat, ne statuamus ceteros quoque posterioris aetatis nauarchos cives fuisse Romanos.

Quibus expositis e nauarchorum titulis omnia collegisse mihi videor, quae idonea sunt ad dignitatem eorum et militarem et civilem illustrandam. Sed iam licebit in huius partis fine proferre, quae dicenda sint de classis illis ducibus *δεκανοί* appellatis, quoniam haud scio an, si quale illorum munus fuerit expediverimus, ipsum nauarchorum munus accuratius etiam simus cognituri.

Hi classis *δεκανοί* non commemorantur nisi in titulo e ruinis Augustei templi Alexandrini effosso, quem primus omnium Néroutsos-Bey Aegyptius edidit [1]) adnotationibusque instruxit. Hanc autem praebet vir ille doctus tituli illius a dextra parte valde mutilati lectionem:

ΔЄΚΑΝΩΝΤΩΝЄΝCΤΟΛΩΠΡΑΙΤΩΡΙΩΤΟΠΡΟCΚΥΝΗΜΑ
ΘЄΩΝΚΑΙCΑΡΩΝЄΝΤΗΔЄΤΗΤΗCΛΗΑΝΑΓЄΓΡΑΠΤΑΙ
ΚΑΙCΑΡΟCΛ’ΑΥΡΗΛΙΟΥΟΥΗΡΟΥCЄΒΑC
ΤΟΥЄΚΤΩЄΤЄΙ

1) cf. ‘Bulletin de l’Institut Egyptien’ vol. XIII p. 175—177.

Digitized by Google

Ac summa cum probabilitate disseruit Néroutsos-Bey, memoria complexus Augustei Alexandrini descriptionem, quam exhibet Philo Iudaeus (de virtutibus et legatione ad Gaium c. 22 p. 175)[1]), titulum illum constitutum esse a classiariis decanis, ut Marcum et Verum imperatores venerarentur, quoniam, ut accipimus e Philonis testimonio, mos erat nautas et cum e portu Alexandrino naves solverent et cum in eum inveherentur imperatorum maiestatem adorare. Id nimirum minime est probandum, quod ille affirmat (p. 176) titulum eum ad praetoriam[2]) classem Alexandrinam pertinere. Nam etsi per se non est inauditum, ut argumentatur Ferrero[3]), praeter Italicas classes Alexandrinam quoque praetorio nomine honoratam fuisse, quoniam Aegypti provincia praeter ceteras propria imperatorum Romanorum possessio erat[4]), tamen cognomine Augusta, quod in illius classis inscriptionibus saepius (cf. CIL III 43, VIII 2 9358, Eph. epigr. V 989) redit, satis indicatur Alexandrinam classem valde coniunctam fuisse cum imperatoribus. Itaque assentior Hermanno Ferrero[5]), qui titulum illum sic restituit:

ΔΕΚΑΝΩΝ ΤΩΝ ΕΝ CΤΟΛΩ ΠΡΑΙΤΩΡΙΩ Nomen
ΘΕΩΝΚΑΙCΑΡΩΝΕΝΤΗΔΕΤΗCΤΗΛΗπροσκυνημα
ΚΑΙCΑΡΟCΛ'ΑΥΡΗΛΙΟΥΟΥΗΡΟΥCΕΒΑC
ΤΟΥΕΚΤΩετει

1) *Οὐδὲν γὰρ τοιοῦτόν ἐστι τέμενος, οἷον το λεγόμενον Σεβάστιον, ἐπιβατηρίου Καίσαρος νεώς, ἀντικρὺ τῶν εὐορμοτάτων λιμένων μετέωρος ἵδρυται μέγιστος καὶ ἐπιφανέστατος καὶ οἷος οὐχ ἑτέρωθι, κατάπλεως ἀναθημάτων ἐν γραφαῖς καὶ ἀνδριάσι καὶ ἀργύρῳ καὶ χρυσῷ περιβεβλημένος ἐν κύκλῳ, τέμενος εὐρύτατον, στοαῖς βιβλιοθήκαις, ἀνδρῶσιν, ἄλσεσι, προπυλαίοις, εὐρυχωρίαις, ὑπαίθροις, ἅπασι τοῖς εἰς πολυτελέστατον κόσμον ἠσκημένον, ἐλπὶς καὶ ἀναγομένοις καὶ καταπλέουσι σωτήριος.*

2) Perperam Néroutsos-Bey (p. 177) censet propterea Alexandrinae classi praetorium nomen fuisse, quod sub imperio fuerit praetoris. Quo modo vero praetorium nomen sit declarandum, in altero capite dissertationis exposui (cf. p. 298).

3) 'L'ordin.' p. 161.

4) Marquardt, 'Staatsverw.' I² p. 441.

5) 'L'ordin.' p. 162.

Digitized by Google

Contendit autem vir ille doctus, cum primo versu exeunte propter omissum articulum ante *στόλος* vocem praetoriae classis nomen exspectetur, in primo illo versu supplendum esse adiectivum aut Misenas aut Ravennas. Secundi vero versus lacunam rectissime explet vocabulo *προσκύνημα*, cum verbum illud *ἀναγέγραπται*, quod inseruerat Néroutsos-Bey, facillime cogitatione possit adiungi.

Sed mihi contigit, ut titulum illum male vexatum plane in formam integram restituerem. Liquet enim verba, quae in quarto tituli versu reperiuntur *του ἕκτῳ ἔτει*, minime annecti licere illi *Σεβασ*, quod exstat in versu tertio, quod et Néroutsos-Bey et Ferrero animis sibi fingere videntur, cum hoc concesso nullo modo perspiciatur, cur in tertio versu extremo relicta sit lacuna, quae verbis illis *του ἕκτῳ ἔτει* optime poterat expleri. Immo quae exstant et exeunte tertio et quarto versu ineunte lacunae, optime complentur cognominibus insertis, quae Lucius Aurelius Verus imperator anno centesimo sexagesimo sexto sibi vindicaverat. Quas quidem in titulo illo honorario accuratissime perscriptas fuisse veri est simillimum.

Quodsi, qui exstant anni centesimi sexagesimi sexti Lucii Veri imperatoris nummos inspicimus, leguntur in iis tria illa imperatoris cognomina ‘Armeniacus Parthicus Maximus.’ [1]) Haec igitur nomina ratione habita inscriptionis Graecae CIA III 1030, titulo, quem tractamus, inserenda[2]) videntur *Ἀρμενιακοῦ, Παρθικοῦ, Μεγίστου*, ut, quae in quarto versu legitur syllaba *του*, ultima sit tertii cognominis *Μεγίστου*.

---

1) cf. doctr. num. Eckhelii VII p. 92 atque Cohenium III p. 183 n. 126 et 131.

2) Quae verba tituli illius Alexandrini integre sunt servata meo iure dubito, num a Néroutsos-Bey iustum in modum typis expressa sint, cum quomodo tradiderit vir ille doctus tituli verba, in secundo versu *τήσλη* legatur pro *στήλη*, quod exspectatur, vocabulo. Veri igitur est simile spatia quoque, quae interiecta sunt inter singula vocabula, vix accurate esse indicata. In volumine CIL X (cf. p. 321), ubi legitur ille titulus nullis, quae supplenda videntur, vocibus adscriptis inter singula verba maxima intervalla denotata sunt.

Digitized by Google

Sic igitur nulla iam relinquitur dubitatio, quin titulus ille tali modo sit supplendus:

ΔЄΚΑΝΩΝ ΤΩΝ ЄΝ CΤΟΛΩ ΠΡΑΙΤΩΡΙΩ Nomen
ΘЄΩΝΚΑΙCΑΡΩΝЄΝΤΗΔЄΤΗCΤΗΛΗΠΡΟCΚΥΝΗΜΑ
ΚΑΙCΑΡΟCΑΥΤΡΗΛΙΟΥΟΥΗΡΟΥCЄΒΑCΤΟΥΑΡΜЄΝ
ΙΑΚΟΥΠΑΡΘΙΚΟΥΜЄΓΙCΤΟΥЄΚΤΩ ЄΤЄΙ ЄΠΟΙΗΘΗ

Itaque titulus ille, quantum licet suspicari, a decanis alterius praetoriae classis Italicae dedicatus est, cum Verus imperator Parthico bello vere anni centesimi sexagesimi sexti confecto[1]) in patriam reversurus esset. Nam alterutram classem Italicam Alexandriae stationem habuisse propterea minime veri est simile, quod, nt iam in quarto capite (p. 329) monui, Aegypti praesidio Alexandrina classis constituta erat. Verum tamen imperatorem, cum anno centesimo sexagesimo sexto ad Parthicum bellum proficisceretur, satis validam classem comitatam esse ex his verbis concludo, quae in Iulii Capitolini Veri imperatoris vita (c. VI 9) leguntur: 'ille in Apulia venabatur et apud Corinthum et Athenas inter symfonias et cantica navigabat, et per singulas maritimas civitates Asiae Pamphyliae Ciliciaeque clariores voluptatibus immorabatur', e quibus apparet eum, priusquam ad ipsum bellum aggrederetur, maritima oppida et Graeciae et Asiae frequentasse.

Iam ut quaeramus, quinam putandi sint illi *δεκανοί*, quorum quale fuerit munus nec Mommsenus[2]) nec Néroutsos-Bey[3]) expediverunt, ordiendum est a duobus Vegetii[4]) locis et ab uno Modesti[5]), quibus decanus[6]) declaratur dux decem mili-

1) cf. Napp, de rebus imperatore M. Aurelio Antonino in oriente gestis Bonnae 1879 p. 33. 2) cf. CIL X 3340 adn. 3) l. l. p. 176.

4) cf. ed. Langii p. 47, 6 seq.: 'ut decem militibus sub uno papilone degentibus unus quasi praeesset decanus, qui caput contubernii nominatur' atque p. 43, 10: 'erant decani, denis militibus praepositi, qui nunc caput contubernii vocantur'.

5) De vocabulis rei militaris § 9: 'rursus ipsae centuriae in contubernia divisae sunt, ut decem militibus sub uno papilone degentibus unus quasi praeesset decanus, qui caput contubernii nominatur.

6) Apud Iosephum (Bell. Iud. l. II 20, 7) legimus pro *δεκανὸς* voce *δεκαδάρχου* notionem.

tum terrestris exercitus. At pariter apud ecclesiasticos scriptores Augustinum [1]) atque Hieronymum [2]) decanus est praeses decem coenobitarum. Appellatur igitur decanus sive *δεκανός*, quicunque decem praepositus est. Quoniam vero apud Polybium [3]) atque Diodorum [4]) saepius legitur vox *δεκαναία*, qua decem navium agmen significatur, non nimis audacter suspicari mihi videor classis decanos illi navium *δεκαναίᾳ* praefuisse. Quod si conceditur, iam constat, quot navibus singuli nauarchi praefuerint, cum tali classis *δεκανῶν* significatione probata *δεκανός* classis nullus sit alius, nisi qui apud Romanos vocatur nauarchus.

Haec de primoribus classiariis ducibus erant dicenda, iam animos convertamus ad inferioris dignitatis duces, quorum alteri erant trierarchi, alteri centuriones.

6. De trierarchis.

Singularum navium duces trierarchos, quorum iam supra saepius facta est mentio, sub agminum ducibus nauarchis fuisse per se intellegitur. Illos navibus cuiuslibet magnitudinis nequaquam triremibus solis praefuisse in antecedentibus (p. 365) iam est expositum. Relinquitur, ut hoc loco paucas illas trierarchorum inscriptiones afferam, in quibus trierarchi navis nomen indicatur.[5]) Sic CIL X 3391 trierarchus quadri-

---

1) De moribus ecclesiae cathol. c. 67: 'opus autem suum tradunt eis, quos decanos vocant, eo quod sint denis praepositi'.

2) Epist. XII ad Eustochium c. 35: 'divisi sunt per decurias et centurias, ita ut novem hominibus decimus (decanus) praesit'.

3) Polyb. l. XXII 10, 4: *Ἦκον δὲ καὶ παρὰ Σελεύκου τοῦ βασιλέως πρεσβευταί, τήν τε φιλίαν ἀνανεωσόμενοι καὶ δεκαναίαν μακρῶν πλοίων ἐπαγγελλόμενοι δώσειν τοῖς Ἀχαιοῖς*; ibid. l. XXIV 6, 1: *Ἐπαγγελλόμενος δεκαναίαν δώσειν ἐντελῆ πεντηκοντηρικῶν πλοίων.*

4) Diod. l. XIV 103, 3: *Ὁ δὲ Θεαρίδης ἐκπλεύσας καὶ καταλαβὼν τὴν Ῥηγίνων δεκαναίαν ἔν τισιν εὐθέτοις τόποις.*

5) Perperam Aschbachius ('Sitzungsber. d. Wiener Acad. philol.-hist. Kl.' 1875 vol. 79 p. 157 adn. 3) Taciti verbis (ann. l. XIV 8): 'trierarcho Herculeio' trierarchum Herculis navis significari statuit.

Digitized by Google

remis Veneris, CIL IX 41 (n. 88) trierarchus trieris Triptolemi, sic in titulis CIL X 3361 (n. 98), III 434 [1]), Eph. epigr. IV 989 liburnarum trierarchi commemorantur.

Etsi igitur trierarchi plerumque unam navem rexerunt, ut est e Taciti quoque verbis colligendum (hist. l. II 9): 'datae e classe Misenensi duae triremes ad prosequendum, cum quibus Cythnum insulam tenuit; nec defuere, qui trierarchos nomine Neronis accirent', id quod recte monet Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 111), non tamen licet silentio praeterire Claudium Pyrrhicum trierarchum liburnis prope Sardiniam excubantibus praefuisse, quoniam apud Tacitum legimus (ibid. l. II 16): 'Claudium Pyrrhicum, trierarchum Liburnicarum ibi navium'. Trierarchorum autem nomen initio quarti saeculi abolevisse atque exinde navium duces appellatos esse nauarchos, quod nomen exstat apud Vegetium (l. IV 32), non opus est hoc loco repetere, cum iam in iis pertractatum sit, quae diximus de nauarchis. Attamen ex eodem illo Vegetii loco scimus, quae singula officia navium duces administraverint. Haec enim ibi exstant: 'qui (nauarchi) exceptis ceteris nautarum officiis gubernatoribus atque remigibus et militibus exercendis cotidianam curam et iugem exhibebant industriam'. Itaque trierarchi non solum gubernatoribus atque remigibus, sed etiam militibus classiariis operam dabant exercendis. Nam optime quadrat ad illam Vegetii narrationem, quod e titulo CIL XIV 110 (n. 76) intellegimus Ostienses milites classiarios sub trierarcho fuisse.

Nec minus Rufrum Calenum Germanicae classis trierarchum militum classiariorum vexillationi in lapicidinas Brohlii vici missae praefuisse e titulo 665 Brambachii Corporis Inscriptionum Rhenanarum apparet. Atque Gaium Vinicium Faustum, eiusdem Germanicae classis trierarchum, ducem fuisse classiariae vexillationis, quae in coloniam Ulpiam Traianam saxa transportaverat, comperimus e titulo votivo a vexillariis illis Antonino Pio imperatori anno centesimo sexage-

1) Titulus ille Syriacae classis est.

Digitized by Google

simo dedicato.[1]) Sed quod in titulo 684 sylloges Brambachianae Similio Germanicae classis miles de pleromate Cresimi commemoratur, tantum abest, ut cum Marquardto[2]) atque Hermanno Ferrero[3]) statuendum sit pleroma illud navem onerariam fuisse, quoniam illi sententiae repugnat, quod Similio miles appellatur, ut contra 'pleroma' vocabulo ratione habita Graecae notionis *πληρώματος*[4]) eos, qui erant in nave, et milites et remiges significari atque Cresimum illorum ducem fuisse censeam. Nimirum inde quoque patet classiarios milites trierarchorum imperio subiectos fuisse, quod testamenta eorum, ut est in titulo CIL X 3360 (n. 71), signanda erant a trierarchis.

Sed pariter versati sunt trierarchi in administratione classiaria, quod comprobatur titulo sepulcrali Eph. epigr. V 989, qui Tiberio Claudio Eroti Alexandrinae classis trierarcho exacto[5]) ab heredibus eius constitutus est.

Nec fuerunt sine statorum comitatu trierarchi, cum in titulis et secutor trierarchi (cf. CIL X 3494) et, qui videtur idem fere munus praestitisse, adiutor trierarchi (cf. CIL X 3391) commemorentur. Nempe quod affirmat Ferrero[6]) in titulo 702 sylloges suae officium exceptoris i. e. scribae trierarchi legi minime recte se habet, quoniam in titulo illo postremo a Bormanno in volumine undecimo CIL accuratissime edito (n. 343) septimi versus verba non, ut est apud Hermannum Ferrero: 'except(or) tr(ierarchi)' reperiuntur, sed 'ex e(adem) her(es) fr(ater)'. Ac re vera Bormannum rectam praebere lectionem inde potissimum intellegitur, quod subheredi in nono versu tituli indicato heres praescriptus fuerit necesse est.

---

1) Klein, 'Bonner Jahrb.' vol. 80 1885 p. 154.

2) 'Staatsverw.' II² p. 506 adn. 2; 'Privatleben der Römer' II² p. 410 adn. 8.

3) 'L'ordin.' p. 25 adn. 10.

4) Graeca voce *πλήρωμα* et milites et remiges significari optime illustratur Plutarchi verbis (V. Lys. c. XI 3): *Αὐτὸς δὲ τοὺς κυβερνήτας καὶ τριηράρχους ἐπιπλέων ἀνεκαλεῖτο καὶ παρώρμα συνέχειν ἕκαστον ἐν τάξει τὸ πλήρωμα καὶ τοὺς ναύτας καὶ τοὺς ἐπιβάτας.*

5) De significatione exacti vide Marquardtum 'Staatsverw.' II² p. 551.

6) 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 55.

Digitized by Google

Iam ut de cursu militari trierarchorum verba faciamus, plerique classiariorum videntur trierarchi munus primum suscepisse, quamquam haud ignoramus e titulo CIL III 4319 Flavium quendam Pannonicae classis trierarchum antea beneficiarii consularis i. e. actoris [1]) procuratorii locum obtinuisse.

Quanam vero aetate trierarchi ad classiariam militiam accesserint, nescimus. Numeros enim, qui in titulo CIL XI 71 (n. 87) leguntur, vitiose insculptos esse [2]), suo iure contendit Bormannus [3]), quod minime credibile est Licinium illum Maximum trierarchum, qui triginta quinque annos natus post viginti quinque annorum stipendia mortuus est, undecimum annum agentem iam trierarchi munus iniisse.

Ad ampliorem autem dignitatis gradum trierarchos superioris principatus non esse provectos, etsi non licet pro certo confirmare, tamen et quod in titulo CIL VI 3621 (n. 101) trierarchus undetriginta stipendiorum, in titulo Brambachii 522 veteranus trierarchus classis Germanicae commemoratur et quod trierarchi classis Misenensis a Claudio imperatore anno quinquagesimo altero honeste missi ad maius munus non sunt producti (cf. CIL III 2 p. 844 [n. 3]), verisimillimum videtur trierarchis primis Caesarum temporibus non concessam fuisse ullam dignitatis accessionem. Tum demum, cum iis una cum nauarchis centurionatus ornamenta a Pio imperatore decreta sunt, non solum ad nauarchorum munus, verum etiam ad centurionatum legionarium ascendere licebat, tametsi nullum trierarchum munera illa assecutum esse constat nisi P. Petronium Afrodisium Ravennatem (cf. CIL XI 86 [n. 89]).

Sed qualis fuit trierarchorum dignitas in civitate? Ut ordiamur a trierarchis ineuntis principatus, haud pauci et Italicarum et provinciarum classium duces apertis verbis im-

1) Marquardt, `Staatsverw.' II² p. 549 adn. 7.

2) Aeque in tribus aliis titulis classiariis CIL X 3501, 3531, Desjardins, Géogr. de la Gaule I p. 366 annorum numeri neglegendi sunt; quae si recte insculpta esse statueremus, classiarii, quorum in illis fit mentio, puerili aetate ad classiariam militiam aggressi essent.

3) cf. CIL XI 71 adn.

Digitized by Google

peratorum libertos se appellant [1]), id quod titulis comprobatur: CIL V 1048 (n. 90), X 3357 (n. 72), X 3358 (n. 73), Eph. epigr. V 989, Desjardins, 'Géogr. de la Gaule' I p. 368, Ferr. 498, 507. Alii vero seu Caesaris (cf. CIL VI 2 8928 [n. 96], 8929 [n. 93], IX 41 [n. 88], XII 257) seu Augusti [2]) (cf. CIL VI 3621 [n. 101], X 3354 [n. 83], 3356 [n. 95] Notizie degli Scavi 1890 p. 152 [n. 104]) trierarchos se praedicant. Quos hac significatione exprimere in animo habuisse se ipsius principis dicto audientes esse Mommsenus summa cum probabilitate persecutus est. [3]) Attamen minime assentiendum videtur illi pro certo statuenti Malchionem Caesaris trierarchum, cuius mentio fit in titulo CIL IX 41 (n. 88), non militem, sed servum fuisse imperatoris. [4]) Unus sane exstat classiarii servi titulus CIL X 3346. Nec minus apertum est, cum, qui in illo commemoratur Septimus, dispensatorem classis imperatoris Caesaris Augusti Germanici Dacici Traiani se appellet, ne secundo quidem p. Chr. n. saeculo ineunte [5]) a classiariis muneribus exclusos fuisse servos. Sed Septimus ille, quoniam rationes conficiebat, in administratione classis versatus est, non in militia classiaria. Attamen plane aliter est iudicandum de classiariorum titulis, in quibus signatum est: 'n(atione) verna' ut sunt CIL XI 59, 65, 3736, Eph. epigr. V 1045, CIL X 3646, 3654. [6]) Unde id solum efficitur classiarios in illis laudatos natos esse servos. Sed deliberantibus nobis Octavianum et Siculo bello coorto viginti milibus

1) Mommsen, 'Staatsr.' II³ p. 863, Herm. vol. XVI p. 463.

2) Eodem modo in titulo, quem exhibet Cagnatus (L'année épigr. 1892 n. 22) (n. 154), veteranus Aug(usti) ex cent(urione) commemoratur.

3) 'Staatsr.' II³ p. 863 adn. 5.

4) Vide Mommseni adnotationem ad CIL IX 41 atque X 3356. Scilicet tali sententia alii quoque trierarchi tacite servi declarantur, quorum, ut afferam exempla, sunt tituli CIL VI 2 8928 (n. 96), 8929 (n. 93).

5) Cum in Septimi illo titulo Parthicus nomen Traiani indicetur, non ante annum centesimum decimum sextum perscriptus est, quoniam Parthicus nomen imperatori inditum est anno 116 demum (cf. Eckhel VI p. 438).

6) A Marquardto ('Staatsverw.' II² p. 510 adn. 1) duo ultimi tituli tantum enumerantur; quos tamen classiariorum fuisse, certum indicium non licet proferre.

Digitized by Google

servorum manumissis classiariis usum esse (cf. Suet. V. Div. Aug. c. 16) et cum anno a. Chr. n. septimo festinanter militibus opus esset, non solum ingenuos atque libertinos conscripsisse, sed etiam servos suum in usum a nobilibus traditos manumissione decreta militum numero inseruisse (cf. D. Cass. 55. 31, 1)[1]) statuendum erit illos, quorum in titulis verba exstant: 'n. verna', priusquam ad classiariam militiam accederent, manumissos esse. Nam certe aliter vetiti erant, quot annos muneribus classicis functi essent, notione 'militavi' in titulis adnotare, quae quidem legitur CIL XI 59, 65, 3736, X 3654, Eph. epigr. V 1045, quoniam servos militaribus officiis prohibitos esse Marquardtus[2]) satis multis testimoniis comprobavit. Non igitur censeo cum Mommseno et Malchionem illum et multos alios trierarchos primae imperatoriae aetatis servos in classe militavisse, sed manumissos esse, priusquam conscriberentur.

At vero posterius trierarchos civitate quoque donatos esse colligendum est et e privilegio illo militari a Claudio imperatore Misenensibus trierarchis dato (cf. CIL III 2 p. 844 [n. 3]) et inde, quod duo trierarchi et patris et tribus nomen in titulis indicant (cf. CIL X 3361 [n. 98] et Eph. epigr. V 989). Nihilominus trierarchi posterioris aetatis plerumque videntur condicionis fuisse peregrinae. Testimonio est titulus CIL XI 71 (n. 87), non constitutus ante Vespasiani principatum propter adscriptum classi Ravennati nomen praetorium, in quo mentio fit trierarchi cuiusdam nationis Dalmatae. Nec minus addendum est Iulium Serenum Misenatium classis trierarchum Aegyptiam feminam i. e. peregrinam in matrimonium duxisse (cf. CIGr. II 3692 [n. 75]). Maioribus autem honoribus trierarchi medio demum secundo p. Chr. n. saeculo digni sunt habiti, cum, ut

---

1) l. 55. 31, 1: *Πέμπει τὸν Γερμανικὸν καίτοι ταμιεύοντα, στρατιώτας οἰ οὐκ ἐυγενεῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξελευθέρους δούς, ἄλλους τε καὶ ὅσους παρά τε τῶν ἀνδρῶν καὶ παρὰ τῶν γυναικῶν δούλους, πρὸς τὰ τιμήματα αὐτῶν, σὺν τροφῇ ἐκμήνῳ λαβὼν ἠλευθέρωσεν.*

2) Marquardt, 'Staatsverw.' II² p. 540 adn. 7. Addendus est testimoniis a doctissimo viro allatis Philonis Iudaei locus, qui legitur in capite sexto libelli, cui titulus 'Quod liber sit, quisquis virtuti studet' (II p. 450).

Digitized by Google

iam in antecedentibus exposuimus, a Marco et Vero imperatoribus decurionali ordini adscriberentur.

Iam relinquitur, ut quaeramus de alteris classiariis ducibus ordinis inferioris, qui centuriones classici sunt vocati.

7. De centurionibus classicis.

Infimum inter classiarios duces locum obtinuerunt centuriones sive centuriones classiarii vel classici, uberiore illa significatione dicti, ut a terrestribus centurionibus disiungerentur. Scilicet accuratiorem illam classis centurionum appellationem non legimus nisi uno loco Taciteo [1]) ann. l. XIV 8 atque in titulo CIL VIII 2 9386. [2])

Munus illorum quale fuerit militare per se haudquaquam perspici potest. Immo vero antea considerandum erit, quemadmodum singulae naves ordinatae fuerint, ut inde appareat, qua de causa in classiaria quoque militia opus fuerit centurionibus.

Imperatorum aetate singulas naves singularum centuriarum locum tenuisse, quod in classiariis titulis classicorum nominibus modo genus nomenque navis modo centuriae centurionisque nomen adscriptum est, Mommsenus in adnotatione ad CIL X 3340 supra allata demonstravit. Ac recte iudicasse doctissimum virum mea quidem sententia titulo CIL VI 1063 confirmatur, quem tamen viri docti, qui assentiuntur omnes Mommseni sententiae, nescio quo pacto non viderunt. Nam cum titulo illi honorario, Caracallae imperatori anno ducentesimo decimo altero in memoriam ludorum sollemnium constituto, cuius de argumento Mommsenus in quinto Hermae volumine (p. 303) disputavit, et militum singularum cohortium vigilum et trium Misenensis classis navium classiariorum nomina subscripta sint, facillime intellegetur, quomodo classiarii ordinati fuerint, si reputaverimus, quemadmodum hinc vigiles illinc classiarii ordinem describant, cui attributi erant. Indicant autem, ut patet ex indicis nominum parte, quam exscripsi:

---

1) 'Aniectum trierarcho Herculeio et Obarito centurione classiario comitatum.'

2) Magius Maxim(us) (Ↄ) (c)lassicus.

COH·VII·VIG·
ʏ·VICTORIS
LICINI MAXIMe
ʏ·RESTVTI
VOLVSSI INVENTE
ITEM CLASSIS PR_M
ʏ·QVADRIERI FIDE
NAEVI EVTVCHIANe
ʏ·TRIERIS SPEI
FLAVI ANTIOCE
IVLI DOMNION
ʏ·LIBVRNA FIDEI
AELI ALEXANDR . . .

vigiles primum cohortis numerum, deinde centurionis nomen, classiarii vero primum classis nomen, tum navis centuriam.

Sed etiam ampliora e titulo illo colligere licet. Nam cum ibi et centuria quadrieres Fides et centuria trieris Spes et centuria liburna Fides i. e. tres centuriae navium generis plane diversi commemorentur, manifestum est non solum biremes, sed etiam triremes atque quadriremes singulas centurias effecisse, tametsi nimirum quadriremis centuria multo maiore numero classiariorum constabat quam biremis centuria. At si quadriremis Fidei manus e duabus vel tribus centuriis composita fuisset, oportebat classiarios illius navis ordinem militarem non incertis illis vocibus: 'centuria Quadrieres Fides' indicare, sed centurionis nomen profiteri.

Ad aliam nempe sententiam verba videntur ducere, quae in titulo CIL VI 3165 (n. 165) leguntur: 'C. Caelio Valenti centuriae Valeri Rufi triere Neptuno'. Nam cum in illis non solum centuria navis, sed etiam centurionis nomen commemoretur, dixerit quispiam centurionis nomen in titulo illo propterea enuntiari, quod non unus, sed complures praeerant centuriones classiariis Neptuni trieris. Sed vehementer eum errare discimus e titulo CIL IX 42 (n. 159). Nam cuius mentio fit in illo, Scaeva classiarius liburnae Tritonis haud neglexit centurionis nomen indicare, quamquam perspicuum est liburnam

Digitized by Google

illam Tritonem non amplius unam centuriam effecisse. Cum vero nusquam alias in titulis et centuriae navis et centurionis nomen simul proferant classiarii, iudicandum erit tam accuratam ordinis militaris descriptionem nonnumquam propterea esse adhibitam, quod classium et Misenensis et Ravennatis naves pari remigum ordine instructae saepius eisdem nominibus significabantur. Reperimus enim, ut afferam exemplum, triremem Neptunum et in Ravennati (cf. CIL VI 3161) et in classe Misenensi (cf. CIL X 3656). Tenendum igitur est singulas naves longas cuiuslibet magnitudinis Caesarum aetate singulas centurias effecisse.

Si quaeritur, quo fere tempore singulae naves in singulas centurias distributae sint, iam ante Vespasiani aetatem centurias illas classicas institutas esse inde statuendum est, quod ‘centuria Cn. Valeri Prisci’ commemoratur in titulo CIL X 2 7592 (n. 146) Misenatium classis nondum praetoriae.

Restat ut explicemus, cur classiarii saepius non satis habeant in titulis professi esse sese ‘milites triere illa’ sed perscribant se esse ‘milites centuria triere illa’. Nam cum omnes naves singularum centuriarum locum tenerent, plane supervacaneum erat navis nomini centuriae notionem praescribere; cui si centurionis nomen non addebant classiarii, ordinem suum militarem nullo modo accuratius indicabant. Quapropter, nisi fallor, Cagnatus compendium Ↄ sive ⊁ navis nomini praescriptum omnino non centuriae, sed centurionis appellatione interpretandum esse censuit. Ita enim ‘cent. triere Minerva’ verba, quae in quinto et sexto versu tituli Neapolitani leguntur (L'année épigr. 1892 n. 140) (n. 172), explicat: ‘centurio triere Minerva’. At, qui in illo titulo commemoratur classiarius C. Lysius Tertullus, cum militem classis praetoriae Misenatium piae vindicis se appellet, compendium illud ‘centur’ nullo modo solvi potest voce centurionis, quoniam, id quod Mommsenus in adnotatione titulo CIL X 3377 adscripta contendit, ipsum centurionem minime in numerum sese rettulisse gregariorum nemo negabit. Nam plane aliter est iudicandum de verbis tituli CIL VI 2662: ‘Valerius Taurus miles cohortis

Digitized by Google

septimae praetoriae centurio evocatus', cum Taurus ille primum miles septimae cohortis, deinde centurio evocatus fuerit. Deinde si cum Cagnato faceremus, T. Flavius Sabestianus, cuius in titulo verba exstant: 'mil. cl. pr. Mis. P. V. Philip S [1]) III Vic(toria)' (cf. CIL III f. 1 7327) (n. 168) centurio putandus esset. At Sabestiani imagine quam ut dissertationi adiungerem Vindobonensis academiae sodales honestissimi benig nemihi permiserunt, minime confirmatur illum fuisse centurionem, quoniam in illius imagine nec cataphractes neque ocreae nec vitis, quae erant centurionum insignia [2]), apparent. Est igitur compendium Ↄ sive ⊁, quod saepissime ante navis nomen scriptum legitur, ut in titulis CIL X 3377, 3379, X 2 8119, XI 3525, ubicumque titulus militis classiarii est, neutiquam centurionis vocabulo, sed centuriae appellatione interpretandum. Nec porro offendendum est, quod nonnulli classiarii ordinem suum militarem nimis accurate sic indicant se esse milites centuria illa triere, quoniam haec verbosa ordinis militaris significatio titulo illo CIL VI 1063, ubi compendium ⊁ non licet explicare nisi centuriae voce, satis certe confirmatur. Propterea autem classiarii in centurias erant divisi, quod haud raro versati sunt in terrestri militia.

Nam, ne repetam, quae protuli in quarti capitis fine, classiarios et Romae in castris stativis esse collocatos et Fucino lacui siccando operam dedisse et prope Viam Flaminiam Italos latrones oppressisse, compluria etiam exstant scriptorum testimonia, aliqua ex parte iam supra, sed alia de causa allata, quibus elucet classiarios saepissime terra dimicavisse atque terrestribus copiis fuisse adiumento. Oppressus est Tacito auctore (ann. l. IV 27) servorum tumultus Brundisii vicinisque in oppidis coortus a classiariis trium liburnarum, quos Curtius

1) Rectissime censet Mommsenus (cf. CIL III f. 1 7327 adn.) litteram S navis nomini praescriptam centuriae esse compendium, idemque statuendum est in titulo Pannonico CIL III f. 3 11019. Quod vero insculptum est illud 'S' pro centuriae compendio 'Ↄ' sive '⊁', sic explicandum esse existimo Graecum lapicidam compendium ⊁ pro littera sigma putavisse.

2) Baumeister, 'Denkm. des klass. Altert.' p. 2060[b] et 2061[a].

Digitized by Google

Lupus quaestor singulis locis apte disposuerat. Nec minus classiarii, cum in Liguriae finibus prope ad litora maris ab Othonianis contra Vitellianos decertaretur, in collibus collocati classis impetum in oram factum adiuverunt (Tac. hist. l. II 14). Quid? Nonne ingens classiariorum numerus Othonem contra Vitellianos a Roma proficiscentem comitatus est (ibid. l. II 11)? Nonne mille classici a Vitellianis sunt intercepti, cum Ticinum progrederentur Placentia (ibid. l. II 17)? Nonne classiariorum manus sub Turulio Ceriali Placentiae praesidium firmaverunt (ibid. l. II 22)? Caesi sunt in itinere trium liburnarum classici a Caecinae legionariis Vitellio fidem praestantibus, quod ad Vespasianum defecerant (ibid. l. III 14). Plurimi porro Ravennates classiarii una cum Vespasiani legionibus Romam urbem petiverunt (ibid. l. III 50). Nec vero praetereundum est Civili eiusque exercitu fugato non promptam fuisse Romanorum classem ad hostes prosequendos, quia remiges in terra ad alia munera discesserant (ibid. l. V 21). Adde in Agricolae castris Tacito teste (Agric. c. 25) non solum pedites equitesque, sed etiam classiarios esse versatos. Ac ne illud quidem neglegendum est, quod apud Hyginum legimus (de munit. castr. c. 24 et 30) quingentos Misenates atque octingentos Ravennates, ut vias legionibus patefacerent, ab equitatu protectos antecessisse. Quid? Quod apud Dionem (l. 73. 16, 3) memoriae traditum est Didium Iulianum imperatorem classiarios Misenates, ut urbi praesidio contra Septimii Severi essent impetum, Romam arcessivisse?

Satis igitur docuisse mihi videor illis exemplis classiarios saepissime terrestribus proeliis interfuisse. Cum vero terrestri militiae, nisi, sicuti terrestres copiae, in centurias erant distributi, usui esse non possent, in ipsa maritima militia centuriarum ordo in singulis navibus institutus est, ut, ubi opus esset, e navibus egressi centuriatim in legionum modum incederent classiarii.

Id quoque moneo classiarios quotannis complures per menses, ubi mare clausum erat, omnino non commoratos esse in navibus, sed in modum copiarum terrestrium Miseni atque

Digitized by Google

Ravennae in castris esse collocatos.[1]) Commemorantur enim non modo castra praetoria Ravennae (cf. CIL XI 2606), quae quin plurimum Ravennatis suburbii Classis nomine fuerint dubitari non potest, sed etiam scholae armaturarum i. e. militum Misenenses (cf. CIL X 3344) (n. 30), quas et Mommsenus[2]) et Belochius[3]) animis sibi fingunt aedificia fuisse ad Misenatem classis stationem pertinentia.

Militari autem ordine Italicas classes institutas fuisse inde potissimum perspicimus, quod humilibus muneribus classiariis omnibus fere, etiamsi non erant militaria, in titulis saepius militis significatio est praescripta. Sic miles medicus duplicarius commemoratur in titulo CIL VI 3910, miles gybernator in titulo CIL X 3436, miles sectator trierarchi in titulo CIL X 3494, miles suboptio in titulo CIL XI 3531, miles librarius duplarius in titulo CIL X 3438, miles scenicus principalis in titulo CIL X 3487, miles manipularis in titulo CIL X 3636. Optimo igitur iure Ulpianus de classiariorum condicione in Digestis profitetur (l. 37. 13, 1): 'in classibus omnes remiges et nautae milites sunt'. Propterea autem consentaneum est classis centuriis non solum milites classiarios insertos fuisse, sed etiam classicos ad navis administrationem necessarios. Ac re vera e titulis et gubernatorem centuriae Ar(ri) (cf. CIL X 3385) (n. 161) et nauphylacem[4]) centuriae Aeliani (cf. CIL III f. 1 7290) (n. 105)[5]) cognoscimus, quorum ille certe mari-

1) Iam Lipsius (de magnitudine Romana l. I c. 5 p. 30) opinatus est classiarios interdum in castris terrestribus fuisse collocatos.

2) Eph. epigr. IV p. 146 n. 503 adn.

3) 'Atlas von Campanien im Altertum' tab. VI.

4) Quemadmodum titulus ille a Mommseno in supplemento III. CIL voluminis typis expressus est, in alterius versus fine litterae tantum extant: NAV. At in imagine inscriptionis, quam dissertationi addo, litterae P vestigia tam perspicue apparent, ut nulla iam relinquatur dubitatio, quin nauphylacis munus commemoretur in titulo, id quod Mommsenus iam opinatus erat.

5) Cum ex illa inscriptione sit colligendum nauphylaces fuisse in navium centuriis, aequum videtur tituli CIL X 3445 verba: 'nauf. ⁊ III Vict.', quo modo Gori illa exscripsit, non cum Mommseno (cf. CIL X 3345 adn.) hunc in modum commutare: 'nauf. IIII Victoria'. Immo cognitum

Digitized by Google

timo dumtaxat munere functus est, hic, cum esset navibus custodiendi gratia praepositus, quoniam apud Ulpianum (Dig. l. IV 9. 1. § 3) legimus: 'et sunt quidam in navibus, qui custodiae gratia navibus proponuntur, ut *ναυφύλακες* et diaetarii', ne ipse quidem in militum classiariorum numero est habendus. Si vero Mommsenum sequeremur (cf. CIL X 3377 adn.), scribam quoque classiarium insertum esse centuriae titulo CIL X 3380 (n. 162) confirmaretur. At mea quidem sententia in titulo illo CIL X 3380 (n. 162) scribae munus omnino non commemoratur. Immo 'Scriba' cognomen est Cattii Sossii Felicis, qui titulum illum filio suo mortuo dedicavit. Namque aliter in titulo illo scriptum legeremus: 'Cattius Sossius Felix pater scriba γ III Pace'. Quicunque enim muneribus funguntur in navibus, in titulis classiariis muneribus statim navis nomen adiungunt, quod hisce comprobandum erit exemplis: CIL IX 41 (n. 88): 'uxor Malchionis Caesaris trierarchi de triere Triptolemo', CIL X 3423: 'L. Aurelio Forti fabro duplicario lib(urna) Fide', CIL X 3436: 'Sex. Sallustius Faustus, miles gyber(nator) IIII Fide', CIL X 3482: 'C. Aponio Eudemoni prorete III Iunone', CIL X 3442: 'M. Satrius Longin(us) medic. dupl. III Cupid(ine)', CIL X 3465: 'T. Flavi Firmi optioni IIII Fortuna', CIL X 3496: 'P. Annius Titianus suboptio III Oceano', CIL X 3455: 'Antoni Valentis nauf. V Victoria'. Est igitur illud 'Scriba' Cattii Sossii Felicis classici centurionis cognomen interpretandum, praesertim cum Scribae cognomen in aliis quoque titulis legatur, ut est in titulo CIL X 1074: 'A. Clodius M. f. Pal(atina) Scriba.'

Ceteroquin milites classiarii soli indicant centuriam, cui adscripti erant. Attamen non dubito fore ut titulis, qui fortasse iam proximis effodientur annis, confirmetur praeter classiarios milites non solum gubernatores atque nauphylaces, sed etiam reliquos classicos insertos fuisse centuriis.

Iam ratione consilioque classis centuriarum expositis non

---

habemus e titulo illo Aurelium Marullum nauphylacem adscriptum fuisse centuriae trieris Victoriae.

est difficile proferre, quale fuerit munus centurionum, quorum in titulis plerumque naves, quarum erant duces, nominantur, ut in titulo CIL XIV 232 (n. 107) Antonii Longi centurionis 'Ops hexeris'.

Sunt enim classici centuriones adiutores existimandi militares trierarchorum, quibus praecipua cura erat rerum nauticarum. Ante Claudii nempe principatum centuriones vix sunt creati, quoniam ab illo demum imperatore militarem ordinem classium Italicarum institutum esse Mommsenus persecutus est (cf. Herm. vol. XVI p. 463).

Attamen negat Héron de Villefosse Francogallus (cf. Daremb. 'dict.' p. 1223 b) se posse cogitatione complecti in singulis navibus et trierarchum et centurionem fuisse duces. Sed nonne cum naves ancoras posuerunt classiariique milites in terram egressi sunt, et his terrestribus copiis et nauticis, qui remanserunt in navibus, duces opus erant? Quod contra profert Héron de Villefosse (ibid.) nullos fuisse classicos centuriones nisi duces vexillationum, quae extra Misenum atque Ravennam allegatae erant, Hermannus Ferrero ('Mem. di Tor.' XXXVI p. 26) idoneis exemplis allatis refutavit. Nihilominus eidem viro docto minime assentior dicenti ('L'ordin.' p. 38 atque 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 25) commemoratos illos in titulis classis centuriones putandos esse nauarchos atque trierarchos, ad centurionum ordinem provectos. Nam medio primo p. Chr. n. saeculo et nauarchos et trierarchos et classicos centuriones sine ulla dubitatione simul in classiaria militia esse versatos primus adfirmavit Mommsenus (cf. CIL X 3340 adn.), quoniam apud Tacitum ann. l. XIV 8 Herculeius trierarchus atque Obaritus centurio classiarius atque altero loco ann. l. XV 51 ad eandem aetatem pertinente Volusius Proculus commemoratur nauarchus. Quodsi cum Hermanno Ferrero statuendum esset e medio secundo p. Chr. n. saeculo, cum centurionatus ornamenta decreta sunt nauarchis atque trierarchis, illos dictos esse centuriones, inde ab illa aetate nauarchi atque trierarchi significationem in titulis ultra non legeremus. Atqui exstat titulus honorarius anni p. Chr. n.

Digitized by Google

centesimi nonagesimi sexti CIL X 3341, quem nauarchi atque trierarchi constituerunt Caracallae adulescenti.

Classis centuriones trierarchorum adiutores habendos esse, copiosius demonstrare conatus sum: multo brevius absolvendum erit, qua fere aetate centuriones ad classiariam militiam accesserint. Sunt enim plurimi decimum nonum (cf. CIL III 322, [n. 156], X 3368 [n. 131], X 3375 [n. 145], X 6800 [n. 116]) sive vicesimum primum annum (cf. CIL X 3374 [n. 144], X 3381 [n. 123], XI 340 [n. 150]) agentes centuriones facti, id quod certis titulorum testimoniis comprobatur. Valerium Priscum solum vicesimo altero anno ad centurionatum pervenisse scimus e titulo CIL X 3383 (n. 147).

Classiariis autem stipendiis emeritis, quae saepius videntur diuturna fuisse, quoniam Valerius Hispanus (CIL X 3375) (n. 145) centurio per septem et triginta annos in classe militavit, centuriones in modum gregariorum militum classicorum honeste missi veterani sunt appellati.

Nec multis demonstrare licet, quae centurionum fuerit in civitate condicio. Nusquam in titulis eorum tribus, semel (cf. CIL X 3375) (n. 145) patris nomen indicatur. Immo plurimi, quantum video, originis erant peregrinae. Est enim titulus CIL X 3572 (n. 121) Corsi, CIL X 3375 (n. 145) atque XI 340 (n. 150) Pannoniorum, CIL X 3374 (n. 144) atque 3376 (n. 148) Bessorum, CIL X 6800 (n. 116) Asiani, CIL X 3372 (n. 143) Cilicis, CIL X 3381 (n. 123) atque 3383 (n. 147) Aegyptiorum. Dalmatus centurio indicatur in veteranorum privilegio CIL III 2 p. 850 (n. 5). Duo tantum centuriones Italos se profitentur: Arrius Myro Formianum (cf. CIL X 3365) (n. 111), Marius Pudens Misenensem (cf. CIL X 3368) (n. 131).

Digitized by Google

CAPUT VI.

Indices nominum ducum classium Italicarum.

Misenatium Ravennatiumque ducum, quorum nomina sive scriptorum testimoniis sive titulis memoriae tradita sunt, indicem addere visum est in hoc capite quantum in me est accuratissimum; quem ita composui, ut classium Italicarum praefectos secundum temporis seriem ordinarem, reliquos duces litterarum ordine dispositos enumerarem, quoniam illorum tituli plerumque certissima exhibent annorum indicia, horum saepius ne minimam quidem ansam aetatis definiendae praebeant.

I. Classis Praefecti.[1])

a) Misenenses.

1. Sextus Aulienus (cf. CIL X 4868) (n. 1).

Hunc primum, quod sciamus, Misenatium classis praefectum fuisse Hirschfeldus, Hermannus Ferrero, Héron de Villefosse putant. Nam etsi in titulo CIL X 4868 (n. 1) non vocatur nisi 'classis praefectus' Misenensi voce omissa, tamen inde, quod Venafri duumvir fuit Campani municipii, colligendum videtur eum Misenensi classis praefecturae praefuisse. Nec minus P. Cominius Clemens Misenatium classis praefectus (cf. CIL V 2 8659) (n. 13), de quo infra erit dicendum, patronus fuit Venafri. Assecutus est autem Aulienus ille classis praefecturam, postquam imperium iniit Tiberius, quoniam

1) Enumerati iam: ab Hirschfeldo ('Verw.-Gesch.' I p. 124, 125 adn. 1. 2), ab Hermanno Ferrero ('L'ordin.' p. 71—77, p. 133—137), a Mowato ('Bull. épigr.' VI p. 207, 211 seq.), ab Herone de Villefosse (Daremb. 'dict.' p. 1233), nuperrime a Mommseno (CIL III f. 3 p. 2023).

Digitized by

ante classis praefecturam castrorum praefectura functus primis Tiberiani principatus annis nondum ultra castrorum praefecturam progressus[1]) erat.

2. Tiberius Iulius Optatus Pontianus.

Commemoratur ille Tiberii imperatoris libertus in titulis CIL X 6318 (n. 2) atque CIL III 2 p. 844 (n. 3). Quem sub Claudio imperatore scaros in Italica maria transposuisse legimus in naturali Plinii historia (l. IX 62): 'inde advectos Tiberio Claudio principe Optatus e libertinis[2]) praefectus classis inter Ostiensem et Campaniae oram sparsos (scaros) disseminavit' idemque traditum est Macrobii loco, quem plerique

---

1) Quod contendit Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 216), fieri non potuisse, ut Aulienus Tiberii Caesaris Augusti praefectus castrorum esset, quod Tiberius imperator ipse bella non gessisset, plane est reiciendum, cum praefecti castrorum, qui singulis legionum stativis praeerant, nimirum pacis quoque temporibus designarentur. Nec minus perperam affirmavit idem vir doctus ('Bull. épigr.' VI p. 104) Sextum Aulienum non esse praefectum castrorum appellatum nisi classis praefectura perfunctum, cum post haec duo munera ampliorem, ut Mowato videtur, tribuni dignitatem obtinuisset. (Nititur autem Mowatus hac in re iis, quae Renierus Francogallus (vol. XXVI 'Memoires de l'accademie des inscriptions et belles-lettres' 1867 p. 302 seq.) de castrorum praefectis exposuit; at multo rectius hac de re Willmannsius noster iudicavit [Eph. epigr. I. p. 81 sq.]). Legit igitur Mowatus Aulieni cursum honorum serie inversa. Sed cum Aulienus, priusquam tribunus est factus, primipilatum gesserit, et castrorum praefectura modo post primipilatum modo post tribunatum modo post alae praefecturam administrata sit, id quod Willmannsius exemplis e titulis allatis accuratissime comprobavit (Eph. epigr. I p. 89 adn. 3), Aulieni cursus honorum non inverso, ut censet Mowatus, sed recto ordine est legendus. Commemoratur autem in illo cursu honorum primum castrorum praefectura, deinde classiaria. Quod vero in extremo cursu honorum fabrum praefectura Aulieni indicatur, nihil habet miri, quoniam illa praefectura modo matura modo provectiore aetate est gesta (Marquardt, 'Staatsverw.' II² p. 516 seq.).

2) Quod praebent codices 'elibertius', Plinii editores commutant in: 'e libertis eius'. At sic minime esse scribendum, quia Optatus Tiberii libertus fuerit, Mommsenus explanavit in adnotatione adscripta titulo CIL X 6318. Immo rectissime proposuit vir ille doctissimus legendum esse: 'e libertinis.'

Digitized by Google

silentio praetermittunt (Sat. l. III 16, 10): 'nam Optatus[1]) praefectus classis, sciens scarum adeo Italicis litoribus ignotum, ut nec nomen Latinum eius piscis habeamus, incredibilem scarorum multitudinem vivariis navibus huc advectam inter Hostiam et Campaniae litus in mare sparsit ac novo exemplo pisces in mari tamquam in terra fruges aliquas seminavit.' Quod opinatur Hirschfeldus (Philol. XXIX p. 76 adn. 116) Claudium Optatum Augusti libertum portus Ostiensis procuratorem (cf. CIL XIV 163) fortasse eundem esse, quem Tiberium Optatum classis praefectum, hac de coniectura Mommsenus valde dubitat (cf. CIL X 6318 adn.). Sub Claudio autem imperatore Optatus classis praefecturam gessit atque, ut cognitum habemus e titulo CIL III 2 p. 844 (n. 3), a. d. III Id. Dec. anni quinquagesimi alterius Misenatium fuit praefectus.

3. Anicetus.

Vir ille condicionis libertinae primo Neronis educator factus[2]) postea ad Misenatium classis praefecturam pervenit. Praeter ceteros autem Neronis scelera perficienda in se concepit; nam et anno undesexagesimo Agrippinam Neronis matrem occidit (Tac. ann. l. XIV 3, 7, 8; D. Cass. l. 61. 13, 2. 4; Zon. l. XI c. 12, P. I 569A) et anno sexagesimo altero Octaviam innocentissimam Neronis uxorem perdidit, testatus adulterasse eam secum eo consilio, ut Misenensis classis praesidia sibi conciliaret (Tac. ann. l. XIV 62, 63; Suet. V. Ner. c. 35). Attamen paulo post in exilium eiectus in Sardinia exulavit (Tac. ann. XIV 62). Obtinuit vero classis praefecturam intra undesexagesimum atque sexagesimum annum alterum.

4. Moschus.

Hic quoque condicionis libertinae anno undeseptuagesimo ab Othone praefectus declaratus interfuit classiario impetui a Misenensibus navibus illo anno in oras Liguriae atque

1) Non dubito codicum scripturam 'Optanus' commutare in Optatus vocem.

2) Suet. V. Ner. c. 35; Tac. ann. l. XIV 3.

Digitized by Google

Galliae Narbonensis facto (Tac. hist. l. I 87). Eundem Ravennati classi simul praefuisse, quae est Hirschfeldi (‘Verw.-Gesch.’ I p. 124) opinio, equidem non probo (cf. supra p. 309).

5. Claudius Iulianus.

Hic auctore Tacito (hist. l. III 57) molliter classis praefectura perfunctus a Vitellio gladiatoribus est praepositus, cum iam sub Nerone gladiatorium spectaculum edidisset (n. h. l. 37. 11. 45). Sed a Vitellio postea seditiosos Misenates ad fidem revocare iussus Vespasiani partes secutus est. Ille, ut a Vitellianis se defenderet, cum gladiatoribus Terracinam recessit in oppidum munitissimum. Nihilo autem minus brevi post Terracina a L. Vitellio imperatoris fratre expugnata strangulatus est (Tac. hist. l. III 77). Perperam Hirschfeldus (l. l. p. 124) atque Mowatus (‘Bull. épigr.’ VI p. 211) affirmant Iulianum illum post Lucilii Bassi demum praefecturam, de qua paulo infra erit dicendum, praefectum nominatum esse, quoniam Claudius Apollinaris a Lucilio Basso proximus fuit praefectus.

6. Sextus Lucilius Bassus.

Commemoratur ille in titulis Eph. epigr. II p. 457 (n. 4) et CIL III 2 p. 850 (n. 5). Est autem post alae praefecturam gestam a Vitellio praeter consuetudinem utrique Italicae classi praepositus (Tac. hist. l. II 100). Sed cum gloriae appetens Vitellii imperium aegre ferret, Ravennates clam in Vespasiani partes ducere conatus est. Nec vero omnia bene cesserunt, cum et Ravennates, quamquam ultra Vespasianis studebant, eum Ravennatis classis praefectura demoverent (ibid. l. III 12) et Vitellius certior factus de illius proditione eum comprehendi iuberet. Attamen post Vitellii mortem[1]) proditionis fructum percepit, quoniam Vespasiani duces ei septuagesimo anno ineunte mandaverunt (ibid. l. IV 3), ut Campaniae regionem pacaret, quam L. Vitellius usque ad mortem firmissimis praesidiis occupaverat (ibid. l. IV 2). In classium Itali-

1) Mortuus est ille mense Decembre anni 69. (cf. Schiller, hist. imp. Rom. I p. 398) nec multo post frater eius L. Vitellius (cf. Tac. hist. l. IV 3).

carum nempe praefecturas eum restituere non licuit [1]), cum timendum esset, ne classiarii indignarentur, praeterquam quod, qui Basso successerant in praefecturis illis, Vespasiani erant studiosissimi.[2]) Sed Campania brevi perdomita (ibid. l. IV 3) Bassus ille, qui iam antea nequaquam satis habuerat utrique Italicae classi praefuisse (ibid. l. II 100), ad altiorem etiam dignitatis gradum a Vespasiano provectus est. Nam Tito imperatoris filio e Iudaico bello reverso (Zon. l. VI 28, P. I p. 308 A) legatus missus est in Iudaeam, ut oppida caperet, quae Hierosolymis expugnatis nondum se dederant (Bell. Iud. l. VII 6, 1)[3]) summamque imperii a Ceriali Vettuleno[4]) ac-

1) Falso conclusit Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 207) inde, quod Lucilius ille Bassus et in Misenensi et in Ravennati veteranorum privilegiis (Eph. epigr. II p. 457 [n. 4] et CIL III 2 p. 850 [n. 5]) Non. April. anni 71 classis praefectus commemoratur, illi a Vespasiano classium Italicarum praefecturas denuo esse delatas. Nam e verbis, quae in illis diplomatis leguntur: 'qui militaverunt sub Sex. Lucilio Basso', minime licet colligere Bassum etiam anno 71 classium Italicarum praefectum fuisse. Atque miror, quod Mommsenus nuper (cf. CIL III f. 3 p. 1959) pristinam illam Mowati sententiam repetivit. Rectius enim vir ille egregius antea mihi videtur exposuisse (cf. Eph. epigr. II p. 457) Bassi nomen in privilegiis illis propterea esse indicatum, quod Vespasianus virum illum, quo auctore Italicae classes a Vitellio defecerint, grata memoria prosequi voluerit. Quae sententia cur sit repudianda nulla affertur causa. Quod vero Hirschfeldus ('Verw.-Gesch.' I p. 125) affirmat Vespasianum Tacito teste (hist. l. III 12) Basso Ravennatem solam praefecturam detulisse, pro certo non recte se habet, quoniam tum quidem Vitellius nondum mortuus erat.

2) Cf. et Tac. hist. l. III 57, 76 et II 86, III 4, 42, 66.

3) In onomastico Forcellini (IV p. 198[b]) Sextum Lucilium Bassum classis praefectum atque L. Bassum Iudaeae legatum anni 71 eundem esse virum negatur. At nihil obstat, quominus Bassum classis praefectum ad legati dignitatem provectum esse putemus, quoniam ille in Campanis perdomandis prosperrime versatus aptissimus esset, qui ceteras Iudaeae partes nondum subactas in populi Romani potestatem redigeret.

Ceterum moneo apud Zonaram (l. VI c. 28, P. I. 308 B), qui Iosephi narrationem excerpsit, Bassi praenomen *Λούκιος*, quod in Dindorfii editione legitur, commutandum esse in *Λουκίλιος* nomen Iosephi testimonio optime confirmatum.

4) Disseruit de illo Ceriali Vettuleno, cui Sextus praenomen, Mommsenus in quarto volumine Ephemeridis epigraphicae (p. 499). Improbat

Digitized by Google

cepit, quem una cum legione quinta Macedonica, cui in Iudaico bello legatus praefuerat, in Moesiam esse profectum veri est simillimum (ibid. l. III 7, 32, VI 4, 3). Nec sine prospero eventu Bassus bellum contra Iudaeos gessit, cum Herodium atque Machaeruntem oppida natura locorum optime munita expugnaret (ibid. l. VII 6, 1—4). Videtur autem mortuus esse in Iudaea anno septuagesimo altero exeunte[1]) (ibid. l. VII 8, 1 atque Zon. l. VI c. 29, P. I p. 310B).

7. Claudius Apollinaris.

Postquam Lucilius Bassus ad Vespasianum defecit, a Vitellio Misenatium praefectus designatus est (Tac. hist. l. III 12). Nec vero in fide erga imperatorem illum mansit. Nam etsi primo, cum Misenates a Vitellio desciscerent, cunctaretur (ibid. l. III 57), tamen paulo post a Vespasiano stetit atque una cum Claudio Iuliano (cf. No 5) Terracinae contra Vitellianos se munivit (ibid. l. III 76). Capto autem illo oppido a L. Vitellio contigit ei, ut Vitellianos insectantes navi fugeret (ibid. l. III 77).

8. C. Plinius Secundus.

Anno p. Chr. n. vicesimo tertio Novi Comi natus versa-

vero optimo iure, quod Iosephi editores initio capitis sexti VII l. Belli Iudaici (§ 1) (*καὶ τὴν στρατιὰν [Λουκίλιος Βάσσος] παρὰ Κερεαλίου Οὐιτελλιανοῦ παραλαβών*), codicum scriptura (cf. Renier, 'Mem. de l'Accad. des inscr. et belles-lettres' XXVI 1867 p. 310) *Οὐετιλιανὸς* neglecta, suo Marte *Οὐιτελλιανὸς* nomen in textum reposuerunt. Nihilominus non plane cum Mommseno in codicum scriptura acquiescendum esse puto, cum *Οὐετιλλιανὸς* nomen nusquam, quod perspexerim, reperiatur (una nominis forma *Οὐετίλιος* legitur et apud Appianum (Hisp. c. 61. 63) et in titulo Graeco CIGr. III 4472. 26) et, ut recte adnotat Renierus, *Οὐετιλιανὸς* nomen Romani minime Vettuleni forma reddiderint. Immo lenissima commutatione codicum scripturae facta, *Οὐετουλῖνος* nomen, quo Latinum illud Vettulenus optime exprimitur, in textum recipiendum esse censeo. Legitur autem *Οὐετουλῖνος* nomen, ut exemplum afferam, apud Appianum (cf. Bell. civ. l. IV 25). Quomodo mendum illud *Οὐιτελλιανὸς* in codices irrepserit quaerenti respondeo scribam fugisse hoc loco, ut saepius in Iosephi libris (Bell. Iud. l. VI 4, 3, Antiq. Iud. l. XIV 11. 1, 2), cognomen (*Κερεάλιος*) antecedere gentile (*Οὐετουλῖνος*).

1) Statuendus est ille annus, cum paulo infra (Bell. Iud. l. VII 7, 1) traditum sit Vespasianum quartum principatus annum ingressum esse.

Digitized by Google

tus est in equestri militia (cf. Suet. Reiffersch. p. 92). Ac primum quidem Thracum cohortis praefectus (CIGr. III add. 4536f [n. 6]) [1]) anno p. Chr. n. quadragesimo septimo sub Corbulone[2]) videtur militavisse in Germania (Plin. epist. l. III 5, 4). Deinde Plinio teste (ibid. l. III 5, 3) alae praefectus fuit posteaque Hispaniae procurationem gessit (ibid. l. III 5, 17 atque Suet. Reiffersch. p. 92). Tum eum bello Iudaico munere, quod vocatur *ἀντεπιτρόπου*, functum Syriae procuratorem uniusque ex legionibus Aegyptiacis praefectum fuisse discimus e titulo CIGr. III add. 5436f (n. 6). Denique vero Misenatium praefecturae praepositus subito a. d. IX. Kal. Sept. anni undeoctogesimi quinquaginta sex annos natus (Plin. epist. l. III 5, 7) animam efflavit Vesuvii montis favillis exstinctus (ibid. l. VI 16, 20 atque Suet. Reiffersch. p. 92). Quantopere autem studiosus fuerit litterarum, non est quod hoc loco persequar.

9. Iulius Fronto.

Non commemoratur nisi in veteranorum privilegio a. d. XII. Kal. Mart. anni centesimi undetricesimi (CIL V 4091) (n. 7). Nam quod proponit De Vitius (Onamast. Forc. III p. 683[b]) eiusdem Frontonis nomen in Digestis (l. 48. 19, 5) extare, propterea valde est dubium, quoniam Iulios Frontones saepissime in titulis redire Mommsenus recte adnotavit (cf. CIL V 90 adn.).

10. M. Calpurnius Seneca Fabius Turpio Sentinatianus.

Postquam Ravennatem praefecturam administravit (cf. CIL II 1267) (n. 9), ad Misenensem provectus est (cf. CIL II 1178) (n. 8). Cuius classis praefectus indicatur in veteranorum privilegio a. d. XVII. Kal. Oct. anni centesimi tricesimi quarti (cf. CIL III 2 p. 878) (n. 10). Ad eundem Sentinatianum referendus est titulus valde corruptus CIL II 1083 (n. 11).

---

1) Titulum illum ad Plinium maiorem pertinere Mommsenus in XIX. Hermae volumine (p. 644—648) magna cum probabilitate demonstravit.

2) cf. Mommsen, Herm. XIX p. 646.

Digitized by Google

11. Valerius Paetus.

Nomen eius traditum est in privilegio anni centesimi quadragesimi quinti (cf. CIL III 2 p. 880 (n. 12).

12. P. Cominius Clemens.

Utriusque Italicae classis praefectus fuit (cf. CIL V 2 8659 [n. 13], 'L'année épigr.' 1890 n. 151 (n. 14)). Cum antea stipendia meritus in legione prima adiutrice a Marco et Vero imperatoribus[1]) primis belli Germanici (167—169) temporibus donis militaribus exornatus sit, id quod intellegimus e titulo annalium, qui 'L'année épigr.' (1890 n. 151) (n. 14) inscribuntur, necesse est eum ad Italicarum classium praefecturas aliquanto post Veri imperatoris mortem[2]) (a. 169) accessisse. Quondam, cum unus titulus CIL V 2 8659 (n. 13) exstaret, ita Clementis aetatem licuit circumscribere Hermanno Ferrero ('L'ordin.' p. 74), ut ille post annum centesimum duodeseptuagesimum vixerit, quoniam in eius cursu honorum (CIL V 2 8659 v. 7. 8) (n. 13) Daciae Apulensis procuratio enumeratur, Daciam autem anno centesimo duodeseptuagesimo demum tres in partes — Porolissensem Apulensem Malvensem — divisam esse Mommsenus (cf. CIL III p. 160) exploravit.

13. L. Iulius Vehillus Gratus Iulianus.

Duo praefecti illius tituli, quorum alter valde est mutilatus, usque ad haec tempora manserunt (cf. 'L'année épigr.' 1888 n. 14 [n. 16], n. 66 [n. 15]), editi primum ac, quoad licet, in integrum restituti a Barnabeio Italo ('Notizie degli Scavi' 1887 p. 537—553). Quibus fere annis Iulianus singulis muneribus in cursu honorum laudatis praefuerit, explorare meum non est, cum Barnabeius omnia iam optime expediverit. Ut autem doctissimi viri rationes brevi proponam: Iulianus Parthici belli (162—165) temporibus ad

1) Verba 'et Vero' propterea a Cagnato ('L'année épigr.' 1890 n. 151) rectissime sunt suppleta, quod in titulo illo Marci imperatoris cognomina Armeniacus atque Parthicus leguntur, quae Vero fratre mortuo deposuit (Schiller, hist. imp. Rom. I 2 p. 642 et ibid. adn. 7).

2) ibid. I 2 p. 647 adn. 2.

Digitized by Google

militiam aggressus (Barnabei p. 551) Germanico bello interfuit, quod anno centesimo septuagesimo quinto confectum est (l. l. p. 552). Tum Ponticae classis praefectus designatus (l. l. p. 547) Britannico bello (183—184) dux fuit vexillationis. Exinde intra centesimum octogesimum quintum atque undenonagesimum annum classium Italicarum praefecturas suscepit (l. l. p. 546), quibus perfunctus anno centesimo undenonagesimo [1]) successit Cleandro [2]) in praetorii praefectura (Lamprid. V. Comm. c. VII 3. 4). Cum Barnabeius haec omnia summa cum diligentia exploraverit, audacius cetera, quae memorantur, munera Iuliani certis annis tribuere est conatus.

Ut ad extremum proferam, quo modo Commodus imperator Iulianum tractaverit, initio eum valde dilexit (D. Cass. l. 72. 14, 1 [3])), postea tamen aspernatus est (Lamprid. V. Comm. c. VII 4, XI 3).

14. Cn. Marcius Rustius Rufinus.

Etiam hic et Ravennatem et Misenensem praefecturam obtinuit (cf. CIL X 1127 [n. 18], IX 1582 [n. 17]). Quae munera quibus fere annis gesserit, inde efficitur, quod anno ducentesimo quinto vigilum praefectus fuit (cf. CIL VI 1056) (n. 19), hanc autem praefecturam secundum titulum CIL IX 1582 (n. 17) post classiarium imperium assecutus est. Fuit igitur classium Italicarum praefectus ante annum ducentesimum quintum. Ad eundem Rufinum pertinent tituli CIL IX 1583 (n. 20), Eph. epigr. VII 1204 (n. 21), 1205 (n. 22), 1206 (n. 23), quorum duo (Eph. epigr. VII 1204 (n. 21), 1205 (n. 22) anno ducentesimo septimo sunt conscripti. Cum vero in illis

1) Cleandrum anno 182 interfectum esse in De Vitii Onomastico (III p. 630[a]) falso indicatur.

2) Rectissime statuit Barnabeius sub Commodo non duos, ut vult Hirschfeldus ('Verw.-Gesch.' I p. 229), sed unum praefectum praetorio, cui nomen erat Iuliano, fuisse. Duo enim illi Lampridii loci (V. Comm. c. VII 4 et XI 3) profecto ad eundem Iulianum sunt referendi; namque Lampridius in VII. capite tradit Iulianum a Commodo esse punitum, in XI. vero, quam mirum in modum ab imperatore cruciatus sit.

3) Affertur hic locus ab Hirschfeldo (l. l. p. 229).

Digitized by Google

vigilum praefecturae Rufini mentio fiat, apparet eum tres saltem annos vigilum cohortes rexisse.

15. Valerius Valens.

Cum Misenensis classis in titulo eius (CIL X 3336) (n. 24) [1]) Gordiana sit appellata, praefectus fuit sub Gordiano idque primis Gordiani principatus annis, quoniam intra ducentesimum quadragesimum alterum atque quartum annum ampliorem vigilum praefecti dignitatem obtinuit. Dedicavit enim vigilum praefectus titulum honorarium Eph. epigr. VII 1211 (n. 25) Furiae Sabinae, quam Gordianus anno ducentesimo quadragesimo primo in matrimonium duxit.[2]) Scilicet eum iam anno ducentesimo quadragesimo primo illum dignitatis gradum ascendisse propterea non est credibile, quod illo anno Philippum quendam vigilum [3]) praefectum fuisse scimus e titulo CIL VI 1092.

16. Aelius Aemilianus.

Mentio fit praefecturae eius in veteranorum privilegio a. d. V. Kal. Ian. anni ducentesimi quadragesimi octavi [4]): CIL X 3335 (n. 26).

17. M. Cornelius Octavianus.

Quo fere tempore ille, cuius sunt tituli CIL VIII 2 8435 (n. 28) et VIII Suppl. 12296 (n. 27) classiarium munus expleverit, sic computat Hermannus Ferrero ('Mem. di Tor.' XXXVI p. 32. 33): Quoniam in titulo CIL VIII Suppl. 12296 (n. 27) Numidia propria nominatur provincia, quod quidem Septimio Severo imperatore [5]) demum accidit, ante illius principatum Octavianus certe non fuit praefectus. Immo cum in titulo illo militaris provinciae administrator dux sit vocatus, quod nomen ab Alexandro Severo demum usitatum

1) Novissime editus a Kaibelio (Inscr. Gr. Sic. et Ital. n. 873).

2) Cohen, vol. V p. 19; Dessau, Eph. epigr. VII 1211 adn.

3) Hirschfeld, 'Verw.-Gesch.' I p. 148 n. 29.

4) Illum annum statuendum esse Mommsenus nuper accuratius exposuit (cf. CIL III f. 3 p. 2003). Perperam Mowatus annum 249 indicaverat ('Bull. épigr.' VI p. 212).

5) G. Boissière, 'l'Algérie romaine.' ed. alt. p. 298 seq.; Marquardt, 'Staatsverw.' I² p. 470 adn. 4.

Digitized by Google

est [1]), Octaviani praefecturam ponere licet non ante medium saeculum tertium. Nec minus titulus Octaviani ante Diocletianum videtur esse constitutus [2]), cum sub illius imperio Africanarum provinciarum numerus valde sit auctus.

18. O. V . . . ius.

Praefectus ille, cuius nomen plurima ex parte non iam legitur in titulo CIL X 3343 (n. 29), tribuendus est anno trecentesimo alteri.

19. Flavius Marianus.

Consuluit ille non solum classi, sed etiam rei publicae Misenatium, ut est in titulo CIL X 3344 (n. 30). Quo tamen saeculo vixerit, viri docti pro certo non affirmant. Statuit enim Mommsenus (cf. CIL X 3344 adn.) saeculum quintum, Ferrero ('L'ordin.' p. 76), Héron de Villefosse (Daremb. 'dict.' p. 1233[a]), Hirschfeldus ('Verw.-Gesch.' I p. 124) quarti saeculi initium. Hoc autem certissimum est consulis nomina anni centesimi undesexagesimi, quae dextra tituli parte leguntur, multo ante insculpta fuisse, quam titulus ille dedicatus est.

20. Rufus quidam.

Cuius titulus CIL X 4867 (n. 31) cum valde sit mutilatus, de tempore praefecturae certi quidquam proferre non licet. Omnino Rufum illum cum Hirschfeldo ('Verw.-Gesch.' I p. 125) propterea solum in Misenatium praefectorum numero habendum esse putavi, quod titulus eius Venafri est repertus.[3])

b) Ravennates.

1. P. Palpellius Clodius Quarinalis.

Commemoratur et in titulo CIL V 533 (n. 32) et in Taciti annalibus (l. XIII 30), qui eum propter crudelitatem anno quinquagesimo [4]) sexto in ius vocatum, ut praeveniret damnationem, manus sibi intulisse memoriae tradidit.

1) Marquardt, 'Staatsverw.' I² p. 557.

2) Ferr. 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 33 et 'Bull. trim. des antiquités afric.' I 1883 p. 302.

3) Vide, quae de Aulieno (Mis. Praef. No 1) exposui.

4) Affirmant Mommsenus (CIL V 533 adn.) atque Hirschfeldus ('Verw.-Gesch.' p. 125) Quirinalem anno 57 vim sibi attulisse. At persequitur Ta-

Digitized by Google

2. L. Aemilius Sullectinus.

Cum eius titulo, edito primum a Boissieu Francogallo (‘Inscr. de Lyon’ p. 16) classi Ravennati praetorium nomen non sit adscriptum, ante Vespasiani aetatem illum classiario muneri praepositum fuisse veri est simillimum.

3. M. Aurelius Regulus.

Hic quoque videtur ante Vespasianum fuisse, cum etiam in eius titulo (CIL VI 3150) (n. 34) praetorium nomen desit.

4. Sextus Lucilius Bassus.

Vide sub Misenatibus No 6.

5. Cornelius Fuscus.

Homo senatorius natus postquam ad equites transiit, cum Pannoniae procurator (Tac. hist. l. II 86) tum, quia Vespasiani erat studiosissimus (ibid. l. II 86, III 4, III 42, III 66), anno undeseptuagesimo Lucilio Basso a Ravennatibus repudiato illius classis praefectus exstitit (ibid. l. III 12). Qua dignitate instructus et Ariminum oppidum, quod Vitelliani occupaverant, ingeniose oppugnavit, et Umbriae Picenique oras maritimas Vitellianorum potestati eripiendas suscepit. Non igitur est mirum eum civili bello confecto praetoriis insignibus honoratum esse (ibid. l. IV 4). Sed maiorem etiam gratiam Flavii imperatores ei habuerunt, cum sub Domitiano ad praefecti praetorio dignitatem perveniret. (Suet. V. Domit. c. 6; Eutr. l. VII 23; Lydus de magistr. p. 184, 8 et 216, 11.) Quam tamen praefecturam non prospere gessit. Nam Dacico bello exorto praetorianis cohortibus praepositus proelio fugatus occidit (Suet. V. Dom. c. 6; D. Cass. l. 68. 9, 3; Eutr. l. VII 23; Oros. l. VII 10, 4; Iuv. sat. IV 111 cum schol.). Legitur autem elogium sepulcrale eius in libro sexto (carm. 76) Martialis poëtae.

---

citus a capite tricesimo primo demum libri tertii decimi ea, quae gesta sunt anno 57. Quae vero antecedente anno i. e. Q. Volusio Saturnino P. Cornelio Scipione consulibus acciderint, a vicesimo quinto capite usque ad tricesimum memoriae traduntur. Ceterum moneo Mowatum (‘Bull. épigr.’ VI p. 293 atque Hermannum Ferrero (‘L’ordin.’ p. 133) recte annum 56 indicare.

Digitized by Google

6. P. Cornelius Cicatricula.

Quamquam in titulo eius (Ferr. 'L'ordin.' n. 360) (n. 35) classis Ravennas non apertis verbis indicatur, tamen eum Ravennatium praefectum fuisse propterea Hirschfeldo ('Verw.-Gesch.' I p. 125) veri videtur esse simillimum, quia titulus Pisauri effossus est, quod Umbriae oppidum a Ravenna non nimis longe distat. Illum secundi saeculi initio vixisse Bormannus (cf. l. l. p. 125) e litterarum tituli forma conclusit, quoniam alia temporis indicia non exstant.

7. L. Numerius Albanus.

Anno centesimo decimo tertio quintae[1]) vigilum cohortis praefectus (cf. CIL VI 221) (n. 36), Misenatium praefectus nominatur in veteranorum privilegio a. d. V. Id. Oct. anni centesimi vicesimi septimi (cf. CIL X 2 7854) (n. 37).

8. M. Calpurnius Seneca Fabius Turpio Sentinatianus.

Vide sub Misenatibus No 10.

9. Tuticanius Capito.

Nomen eius legitur in veteranorum privilegio Non. Sept. anni centesimi quinquagesimi alterius ('Mitteil. des Arch. Inst. Röm. Abt.' VI p. 335 seq. [n. 38]).

10. P. Cominius Clemens.

Vide sub Misenatibus No 12.

11. L. Iulius Vehillus Gratus Iulianus.

Vide sub Misenatibus No 13.

12. M. Aquilius Felix.

Quando fere classiarium munus, cuius fit mentio in titulo CIL X 6657 (n. 39), administraverit, inde licet colligere, quod, ut apparet e codicillo huic Aquilio a rationalibus tradito (vide Wilmannsii titulum 2840) (n. 40), anno centesimo nonagesimo tertio procurator erat operum publicorum.[2]) Cognoscimus autem e cursu honorum tituli CIL X 6657

1) Etsi quinta vigilum cohors in titulo CIL VI 221 (n. 36) non commemoratur, titulus tamen illi cohorti tribuendus videtur, quod est repertus in monte Coelio (vide CIL VI 222 adn.).

2) Mommsen, 'Zeitschr. f. Rechtswissenschaft' vol. XV p. 338 seq.

Digitized by Google

(n. 39) eum operum publicorum procurationi multo ante praefuisse, quam classis praefectus designatus est. Praeterea statuit Mommsenus [1]) eundem esse hunc Aquilium atque Aquilium centurionem a Spartiano et in Didii Iuliani (c. V 8) et in Pescennii Nigri (c. II 6) vita commemoratum, qui Septimium Severum necare iussus est. Quae coniectura propterea est valde probabilis, quod apud Dionem [2]) traditum est eos, quos Iulianus contra Severum miserat, astute se illi dedidisse.

13. Cn. Marcius Rustius Rufinus.

Vide sub Misenatibus No 14.

14. Gongius Nestorianus.

Ravennatium praefecturae sub Caracalla imperatore praefuit, cum commemoretur in veteranorum privilegio CIL X 2 8325 (n. 41) anni ducentesimi decimi quarti. Antea fuit procurator (cf. CIL III 4024 [n. 42]) idque, cum trium Augustorum procurator sit dictus, intra annos ducentesimum nonum atque undecimum [3]), quoniam anno demum ducentesimo nono Getae alteri Severi filio Augusti nomine [4]) decreto tres aderant Augusti.

15. I . . cianus.

Nomen eius legitur in veteranorum privilegio a. d. V. Kal. Iun. anni ducentesimi quinquagesimi [5]) (cf. CIL III 2 p. 898 seq.) (n. 43).

c) Incerti quattuor.

1. C. Claudius Sardus cf. CIL VI 3166 (n. 44).[6])
2. Cn. Octavius cf. CIL X 6320 (n. 45).

---

1) Mommsen l. l. p. 339.

2) l. 73. 17, 1: *Οὓς ἐκεῖνος ἐπ' αὐτὸν ἔπεμπεν ἢ πείσοντας ὑποστρέψαι ἢ εἴρξοντας τῶν παρόδων, προσεχώρουν αὐτῷ.*

3) Perperam disseruit Ferrero ('Mem. di Tor.' XXXVI p. 53) titulum conscriptum esse intra a. 203—211.

4) Eckhel, doctr. numm. vol. VII p. 230[b].

5) Non recte Hirschfeldus ('Verw.-Gesch.' I p. 125) privilegium illud anno 241 tribuit.

6) Hunc titulum ante principatum esse conscriptum Ferrero ('L'ordin.' p. 20) nullis argumentis allatis contendit.

Digitized by Google

3. . . . . nius cf. CIL XI 711 (n. 46).
4. . . . . cf. CIL XIV 2266 (n. 47).

II. Classis subpraefecti.

a) Misenenses.

1. Alfenius Senecio.

Titulus, in quo eius mentio fit, CIL X 3334 (n. 48) propter litterarum formam est Severianae aetatis. Ne illum Alfenium eundem esse putes atque L. Alfium Senecionem [1]) Britannicum legatum monet Mommsenus (cf. CIL X 3334 adn.).

2. C. Annius Flavianus.

Quoniam titulus eius, qui legitur apud Hermannum Ferrero n. 583 (n. 49) (‘Mem. di Tor.’ XXXVI p. 33), legionis III. Italicae a Marco Aurelio imperatore institutae [2]) nomen exhibet (v. 12), non ante medium secundum p. Chr. n. saeculum scriptus est, id quod primus exposuit Pallu de Lessert (‘Bull. trim. des antiquités africaines’ 1884 II p. 51).

b) Ravennates.

1. T. Abudius Verus Postumus.[3])

Videtur ille subpraefecturam ante Vespasianum gessisse, cum in inscriptione CIL V 328 (n. 50), quae ad illum pertinet, nomen classis desit praetorium.

2. T. Appalius [4]) Alfinus Secundus.

Quando ille vixerit, e titulo CIL IX 5357 (n. 51) ad annum

1) Pertinent ad eum CIL VII 269, 270, 513, 1003.

2) Marquardt, ‘Staatsverw.’ II² p. 451.

3) Compendium ‘Post’, quod initio versus tertii tituli CIL V 328 (n. 50) legitur, quemadmodum explicandum sit, viri docti plane ignorant. Neque de Rohden rectum vidit, qui nuperrime illius tituli mentionem fecit (cf. Pauly ‘Realencyclopädie’ I² p. 125). Est autem nihil aliud nisi subpraefecti agnomen ‘Postumus’, quod alias quoque per compendium scribitur, ut in titulo CIL I 1285: ‘Q. Caesienus C. f. Post(umus)’.

4) Quoniam Mommsenus testatur nomen illi fuisse Appalium, non faciendum erit cum Mowato (‘Bull. épigr.’ VI p. 207, 290), Hermanno Ferrero (‘L’ordin.’ p. 137), Wilmannsio (I n. 1266), qui Appaeum nomen exhibent.

Digitized by Google

minime potest explorari. Id quidem pro certo affirmat Ferrero ('L'ordin.' p. 137), cum indicetur in octavo tituli versu cohors I Aelia Brittonum, eum ante Hadrianum non esse constitutum; ad quam temporis definitionem etiam ducimur eo, quod in quarto versu Alpium Atrectianarum procuratio commemoratur, quae non ante alterum p. Chr. n. saeculum ordinata est (Marquardt, 'Staatsverw.' I². p. 281).

3. T. Cornasidius Sabinus.

Titulum eius CIL IX 5439 (n. 52) ad tertium saeculum pertinere Mommsenus litterarum forma ratione habita opinatur (cf. CIL IX 5439 adn.). Ex aliis, quae exstant, temporum indiciis et inde quod Dacia Apulensis commemoratur[1]) et quod subpraefectus ille 'e. m. v.' appellatur[2]), nihil licet colligere, nisi titulum illum compositum esse non ante medium secundum p. Chr. n. saeculum.

c) Incerti tres.

1. cf. CIL VI 1643 (n. 53).
2. cf. CIL VI 1644 (n. 54).
3. cf. CIL VIII Suppl. 14729 (n. 55).[3])

III. Praepositi classis.

Misenensis.

1. L. Artorius Iustus.

Eum, cuius titulus est CIL III 1919 (n. 56) ad quintum circiter saeculum pertinere, in altera dissertationis capite accuratius exposui (cf. p. 304 sq.).

---

1) Instituta est Daciae Apulensis procuratio a. 168 (cf. Mommsen CIL III p. 160).

2) Appellationem illam a Marco et Vero imperatoribus inductam esse exposuit Mommsenus ('Staatsr.' III³ 1 p. 471 adn. 1 atque 565).

3) Non incertae classi titulus ille cum Hermanno Ferrero ('Mem. di Tor.' XXXVI p. 65) est tribuendus, sed alteri classi Italicae, cum, quae legitur in tertio versu ab ultimo, syllaba 'atium' ab editoribus ad Misenatium sive Ravennatium vocem expleatur.

Digitized by Google

IV. Praepositi Reliquationi.

Misenenses.

1. C. Sulgius Caecilianus.
   Commemoratur ille in titulis CIL VIII Suppl. 14854 (n. 57) atque CIL X 3342 (n. 58). Aetatem eius inde concludas, quod titulus CIL X 3342 (n. 58) aut Heliogabalo aut Alexandro Severo imperatori constitutus est (cf. Mommsenus, CIL X 3342 adn.).
2. M. Verecundinus Verus cf. CIL X 3345 (n. 59) (post Vespasianum).

V. Nauarchi.

a) Misenenses.

1. Q. Agusius Varus cf. CIL X 3351 (n. 60) (p. Vesp.).
2. Aurelius Candidus cf. CIL X 3349 (n. 61) (p. Vesp.).
3. C. Iulius Magnus.
   Eum secundo saeculo exeunte vixisse titulo CIL X 2 8215 (n. 62) indicatur.
4. Saturninius Isidorus cf. CIL X 3352 (n. 63).
5. C. Sulgius Caecilianus.
   Vide sub No 1 Praep. rel.
6. Valerius Verus cf. Eph. epigr. IV 922 (n. 64).
7. Volusius Proculus.
   Cum interfuisset Agrippinae Augustae caedi, ad nauarchi dignitatem provectus est (Tac. ann. l. XV 51). Tali dignitatis accessione minime contentus Neroni coniurationem aperuit, quam Epicharis femina cum primoribus Misenatium classis ducibus facere erat conata (ibid. l. XV 51. 57).

b) Ravennas.

1. P. Petronius Afrodisius cf. CIL XI 86 (n. 89) (p. Vesp.).

c) Incerti quattuor.

1. P. Aelius Iunianus cf. CIL X 3350 (n. 65).
2. C. Fabricius Ianuarius cf. CIL X 2 7593 (n. 65[a]).

Digitized by Google

3. T. Flavius Antoninus cf. CIL X 3348 (n. 66).
4. Ti. Iulius Hilarus cf. CIL VI 2 8927 (n. 67) (aetatis Tiberii).

VI. Trierarchi classis.

a) Misenenses.

1. C. Arrius Aponianus cf. CIL X 3353 (n. 68) (p. Vesp.).
2. M. Aurelius Domitius cf. CIL III 168 (n. 69) (tertii saeculi).
3. Claudius Pyrrhicus.

   Praefuit auctore Tacito (hist. l. II 16) Corsis liburnis anno undeseptuagesimo. Cum, Othoni fidelissimus, Decimi Pacarii consiliis, qui Vitellii partes sequebatur, resisteret, ab illo interfectus est.
4. Crescens cf. CIL X 3363* (n. 70) [1]).
5. T. Flavius Terentianus cf. CIL X 3360 (n. 71).
6. Herculeius cf. Tac. ann. l. XIV 8 (aetatis Neronis).
7. L. Iulius Automatus cf. CIL X 3357* (n. 72) (ineuntis princ. aetatis).
8. Ti. Iulius Diogenes cf. CIL X 3358* (n. 73) (ineuntis princ. aetatis).
9. C. Iulius Heraclida cf. CIL X 3359 (n. 74) (p. Vesp.).
10. Iulius Serenus cf. CIGr. II 3692 (n. 75) (p. Vesp.).
11. Iustus cf. CIL XIV 110* (n. 76) (secundi saeculi exeuntis).
12. C. Longius Priscus cf. CIL X 2 8131 (n. 77) (p. Vesp.).
13. P. Manilius Sabinianus cf. Ferr. 'L'ordin.' n. 592 (n. 78) (aetatis Severi).
14. Primus cf. CIL X 2 7291* (n. 79).
15. Priscus cf. CIL X 3364* (n. 80).
16. Pudens cf. CIL X 2 7823* (n. 81).
17. Tullius Titianus cf. CIL X 3479 (n. 82) (p. Vesp.).
18. C. Valerius Macrinus cf. CIL X 3354 (n. 83) et 3355 (n. 84).
19. L. Vit(alis) cf. CIL 3342[a] (n. 85) (tertii saeculi).

1) In titulis, quibus adscriptus est asteriscus, classis nomen non indicatur.

Digitized by Google

b) Ravennates.

1. P. Aelius Maximus cf. CIL XI 25* (n. 26).
2. L. Licinius Maximus cf. CIL XI 71 (n. 87) (p. Vesp.).
3. Malchio cf. CIL IX 41* (n. 88) (ineuntis princ. aetatis).
4. P. Petronius Afrodisius cf. CIL X 186 (n. 89) (p. Vesp.).
5. Sestialinus cf. CIL V 1048* (n. 90).

c) Incerti quattuordecim.

1. C. Antonius Atinianus cf. CIL X 3362 (n. 91).
2. Aurelius Diogenes cf. Eph. Epigr. IV 925 (n. 92).
3. Caspius cf. CIL VI 2 8928 (n. 96) (aetatis Tiberii).
4. Ti. Claudius Maximus cf. CIL XI 3719 (n. 94).
5. M. Cocceius Stephanus cf. CIL X 3356 (n. 95).
6. Helios cf. CIL VI 2 8929 (n. 93) (ineuntis princ. aetatis).
7. Ti. Magius Caecinianus cf. CIL V 1813 (n. 97).
8. C. Marcius Maximus cf. CIL X 3361 (n. 98).
9. Myrsilos cf. CIGr. III 6182[b] (n. 99).
10. C. Petronius Longus cf. CIL XI 555 (n. 100).
11. M. Plotius Paulus cf. CIL VI 3621 (n. 101).
12. C. Poppaeus Aprilis cf. CIL VI 3911 (n. 102).
13. C. Varenius Rufus cf. CIL X 3337 (n. 103).
14. . . . . nus cf. 'Notizie degli Scavi' 1890 p. 152 (n. 104).

VII. Centuriones.

a) Misenenses.

1. Aelianus cf. CIL III f. 1 7290 (n. 105) (p. Vesp.).
2. M. Antonius Gemellus cf. CIL X 3378* (n. 106).
3. Antonius Longus cf. CIL XIV 232* (n. 107).
4. Antonius Priscus cf. CIL III 2 6109 (n. 108) (p. Vesp.).
5. M. Antonius Statius cf. CIL VI 3100 (n. 109) (p. Vesp.).
6. C. Arris Apollinaris cf. CIL X 3533* (n. 110).
7. Cn. Arrius Myrio cf. CIL X 3365 (n. 111) (p. Vesp.).
8. Aurelius Macedo cf. CIL X 3366* (n. 112).
9. Barbius Crescens cf. CIL X 3370 (n. 113) (p. Vesp.).
10. Batus Rufus cf. Eph. epigr. VIII f. 1 709 (n. 114) (p. Vesp.).

Digitized by Google

11. Caesilius Hispanus cf. CIL X 2 7595 (n. 115) (p. Vesp.).
12. Claudius Faventius.

Anno undeseptuagesimo eius opera et consilio Misenatium classem a Vitellio defecisse Tacitus (hist. l. III 57) narrat.

13. Ti. Claudius Pison cf. CIL X 6800* (n. 116).
14. Claudius Ingenuus cf. CIL III 556ª (n. 117) (p. Vesp.).
15. Clemens cf. CIL X 3387 (n. 118) (p. Vesp.).
16. Coelius Dorg ... cf. CIL X 3367 (n. 119) (p. Vesp.).
17. Danaus cf. CIL XIV 234 (n. 120) (p. Vesp.).
18. T. Dinnius Celer cf. CIL X 3572* (n. 121).
19. Faenius Iustus cf. CIL X 3389 (n. 122) (p. Vesp.).
20. C. Hammonius Fortis cf. CIL X 3381* (n. 123).
21. Iulius Athenodorus cf. CIL X 3373* (n. 124).
22. C. Iulius Celer cf. CIL III 225 (n. 125) (p. Vesp.).
23. Iulius Quintinus cf. CIL III 558 (n. 126) (p. Vesp.).
24. Iulius Quintus cf. CIL X 3386 (n. 127) (p. Vesp.).
25. M. Iulius Satullus cf. CIL VI 3118 (n. 128) (p. Vesp.).
26. Iulius Serenus cf. CIL XI 3533 (n. 129) (p. Vesp.).
27. Iulius Severus cf. CIL X 3384* (n. 130).
28. M. Marius Pudens cf. CIL X 3368* (n. 131).
29. Messius Proculus cf. CIL VI 3135 (n. 132).
30. T. Minucius Saturninus cf. CIL X 3369* (n. 133).
31. Q. Naevius Aquila cf. Eph. epigr. VIII f. 1, 711 (n. 134) (p. Vesp.).
32. Nigrinus cf. CIL X 3388 (n. 135) (p. Vesp.).
33. Obaritus cf. Tac. ann. l. XIV 8 (aetatis Neronis).
34. Pacius Victor cf. CIL VI 3096 (n. 136) (p. Vesp.).
35. Paetus cf. CIL VI 3130 (n. 137) (p. Vesp.).
36. D. Plarentius Gratus cf. CIL VI 3125 (n. 138) (p. Vesp.).
37. Precilius Salutaris cf. CIL VI 3099 (n. 139) (p. Vesp.).
38. Sentius Maximus cf. CIL VI 3141 (n. 140) (p. Vesp.).
39. C. Sestius Pudens cf. CIL X 3371 (n. 141) (p. Vesp.).
40. Socellius Chilo cf. Eph. epigr. VIII f. 1 710 (n. 142) (p. Vesp.).
41. M. Suttis Valens cf. CIL X 3372* (n. 143).

Digitized by Google

42. C. Tarulius Vitalis cf. CIL X 3387 (n. 118) (p. Vesp.).
43. D. Tullius Aelianus cf. CIL X 3374* (n. 144).
44. L. Valerius Hispanus cf. CIL X 3375* (n. 145).
45. Cn. Valerius Priscus cf. CIL X 2 7592 (n. 146) (a. Vesp.).
46. M. Valerius Priscus cf. CIL X 3383* (n. 147).
47. C. Velonius Macer cf. CIL X 3376 (n. 148) (p. Vesp.).
48. L. Vibius Romulus cf. CIL X 3665* (n. 149).

b) Ravennates.

1. C. Aemilius Severus cf. CIL XI 340* (n. 150).
2. Aurelius Sabinus cf. CIL XI 183* (n. 151).
3. M. Aurelius Zenodotus cf. CIL XI 40* (n. 152).
4. Calpurnius Faustinus cf. CIL XI 671* (n. 153).
5. C. Caninius Germanus cf. 'L'année épigr.' 1892 n. 22 (n. 154) (p. Vesp.).
6. C. Cassius Seneca cf. CIL XI 49* (n. 155).
7. C. Iulius Valens cf. CIL III 322 (n. 156) (p. Vesp.).
8. Plator cf. CIL III 2 p. 850 (n. 5) (Non. Apr. 71).
9. Sabinus cf. CIL V 2834* (n. 157).
10. Selenus Severus cf. CIL IX 3891 (n. 158) (p. Vesp.).
11. M. Vettius cf. CIL IX 42 (n. 159).
12. . . . . tivus cf. Eph. epigr. IV 923 (n. 160).

c) Incerti septem.

1. Arrius cf. CIL X 3385 (n. 161).
2. Cattius Sossius Felix Scriba cf. CIL X 3380 (n. 162).
3. Caesius cf. CIL X 3390 (n. 163).
4. Cedicius cf. CIL X 3600 (n. 164).
5. Valerius Rufus cf. CIL VI 3165 (n. 165).
6. Zenon cf. CIL X 2 7288 (n. 166).
7. . . . . cf. CIL X 3338 (n. 167).

Digitized by Google

APPENDIX I.

De quattuor classiariorum Romanorum monumentis.

Cum plurimae, quae exstant in monumentis, militum terrestrium Romanorum imagines varium in modum editae sint, e parvo, quae investigatae sunt, imaginum numero classiariorum una usque adhuc, quantum scio, typis expressa est. Debetur autem illa imago Statii Rufini cuiusdam classiarii Misenensis, cuius exemplar exstat Athenis, Benndorfio[1]), qui omnem formam habitumque viri summa cum arte delineavit. Nec minor gratia habenda est Huebnero, qui Benndorfii imaginem accuratissima descriptione explanavit.[2])

Sed quoniam exinde nulla iam classiariorum imago expressa est, praesertim cum Huebnerus optaverit, ut aliae quoque classiariorum imagines emitterentur, non alienum esse putavi quattuor alias huic dissertationi adiungere, quas mihi Conzius vir doctissimus Berolinensis benigne tradidit, Vindobonensium academiae, cuius sunt illae imagines, concessu.

Sic vero quattuor illas imagines tractabo, ut et aperiam, quomodo cognoscamus ex illis vestem armaque classiariorum et moneam, quae Huebnerus mihi non recte videatur de Benndorfii imagine disputasse.

Sed priusquam ordiar descriptionem, quattuor classiariorum illorum nomina proferenda sunt, quorum imagines mihi proposui illustrandas. Sunt autem:

I. M. Iulius Sabinianus Misenensis (tab. 4), cuius monu-

---

1) cf. 'Arch. Zeit.' vol. XXVI tab. V. Imaginis illius imitationes vide in Darembergii lexico (p. 1223[a]) atque apud Schreiberum ('Culturhistor. Bilderatlas' tab. 43 n. 20).

2) 'Arch. Zeit.' vol. XXVI p. 40—42.

Digitized by Google

mentum exstat Athenis prope ad ecclesiam, quae dicitur Hagia Triada (cf. CIL III 2 6109) (n. 108);

II. T. Taronius Celer Ravennas (tab. 5), cuius imago inserta est muro domus in via Asclepii Piraei[1]) (cf. CIL III 557) sitae;

III. M. Valerius Capito Misenensis (tab. 6), cuius sepulcrum reperitur in via *Εὐπλοίας* Piraei in aedibus Antonii Maninae (cf. CIL III f. 1 7290) (n. 105);

IV. T. F. Sabestianus Misenensis (tab. 7), cuius simulacrum Thessalonicae repertum nunc collocatum est in museo publico Constantinopolitano Tschinili Kiosk (cf. CIL III f. 1 7327) (n. 168).

Ac primum quidem ut vestem illorum perlustremus, omnes sunt tunicati. Non tamen vestiti sunt eodem omnes amictu. Sunt enim paenula tecti Sabinianus atque Capito eaque paenula sine cucullo superne consuta, ad genua defluente, cuius formam novimus e monumentis Baumeisteri (imag. 1930 p. 1838).[2]) At Sabestianus indutus est sago, quod ad ultimam dextram oram nodulo fimbriae decore confluctuat. Atque illius sagum reiectum est, ut agitare liceat manus, operiuntur autem umeri Statii Rufi, ut est in Benndorfii tabula (‘Arch. Zeit.’ XXVI tab. 5), eodem vestimento. Mommsenum quidem indicare (cf. CIL III f. 1 7327 adn.) Sabestianum esse paenulatum satis habeo commemorasse. Quonam scilicet tegmine Taronius Celer adopertus sit, diiudicare non ausim, quoniam simile velamen in monumentis nusquam reperitur. Videtur autem vestis eius, quae usque ad coxas dependet, adverso pectore esse consuta, atque haud scio an laena ille vestitus sit, quod, ut patet e Nonii verbis (P. 541, 4): ‘laena, vestimentum militare, quod supra omnia vestimenta sumitur’, vestimentum erat militare.

Tunica vero, ut alte posset cingi, cingulo continebatur,

1) Qua de re Conzius me monuit. Exstabat autem illa imago antea in hortis apothecarii Stab.

2) Quattuor, quas novimus, paenulae formas Albertus Mueller persecutus est (cf. Philol. vol. XL p. 228—230). Quarta autem, quam ille describit, paenulae forma Sabinianus atque Capito induti sunt.

Digitized by Google

quod re vera quattuor illis simulacris manifestum fit. Ac profecto in Sabestiani imagine a lapicida supra cingulum tunicae sinus efficti sunt. Nec tamen plerumque totum cingulum conspicitur, cum in Sabiniani atque Capitonis imaginibus maxima cinguli pars ima paenula cooperiatur. Ceterum varia erat forma cinguli. Nam cum Sabestiani cingulum omni careat ornamento, Sabiniani, Capitonis, Taronii cingula loreis limbis distincta sunt, quae apud Sabinianum quadrati, apud Capitonem atque Taronium speciem habent anuli.

At braccae, quae in Statii Rufini effigie perspicue apparent, in quattuor his imaginibus plane desiderantur, propterea fortasse non adumbratae, quod vestimentis illorum maxima contegitur femorum pars.

Placet hoc loco brevi exponere, quinam vesti fuerit color classiariorum, idcirco potissimum, quod Camillus de la Berge (Daremb. 'dict.' p. 1223[b]) e versibus Plautinis (Mil. glor. IV 4 v. 1178 seq.):

'Causiam habeas ferrugineam et scutulam ob oculos laneam,
Palliolum habeas ferrugineum, nam is colos thalassicust'

perperam mihi videtur collegisse atra fuisse classiariorum vestimenta. Nequaquam enim classiarius, sed nauta a Plauto inducitur. Immo vero classiariorum vestem veneto colore fuisse memoriae traditum est apud Vegetium (l. IV 37): 'nautaeque vel milites venetam vestem induunt, ut non solum per noctem, sed etiam per diem facilius lateant explorantes.'

Tum, ut de pedum tegmine dicam, Sabinianus, Taronius, Capito caliga, quae erat gregariorum, instructi sunt. Hac igitur re a Statio Rufino differunt, cuius calceamentum non loris deligatum est, sed totum pedem usque ad talum obtegit atque superne constringitur eundem in modum, quem habes in tabula 1035 Darembergii lexici (p. 850). Quodsi classiariorum calcei, quos supra descripsimus non plane eandem praebent formam, id tamen tenendum est non egere eos calceamentis, quoniam invicem e Suetonii verbis iam alio loco allatis (V. Vesp. c. 8): 'classiarios vero, qui ab Ostia et Puteolis pedibus per vices commeant, petentes constitui aliquid sibi cal-

Digitized by Google

ciarii nomine, quasi parum esset sine responso abegisse, iussit post haec excalciatos cursitare; et ex eo ita cursitant' efficiendum videtur, nudis pedibus incessisse inde a Vespasiani principatu classiarios. At non dicit Suetonius classiarios omnes non caligatos fuisse, sed id solum classiarios, qui ab Ostia et Puteolis Romam proficisci solebant, intectis pedibus cucurrisse. Minime enim verbum illud 'cursitant' ad classiarios quadrat, qui in navibus versantur. Num vero verbis illis Suetonianis omnino sit fides habenda, non possumus disceptare, quoniam in omnibus illis monumentis Romae detectis nusquam reperiatur imago.

Iam dicendum est de armis, quibus classiarii ornati sunt. Ac frustra quidem in quattuor illis simulacris galeas classiariorum requirimus, quamquam apud Vegetium (l. IV 44) legimus: 'praecipua ergo esse debet tegminum cura, ut catafracti vel loricati galeati etiam et ocreis muniti sint milites'. At minime esse in eo offendendum confestim apparebit, si, quod Huebnerus[1]) observavit, respexerimus monumentorum sculptores, ne oris lineamenta difficilius recognoscerentur, galeatos effingere milites non esse solitos. Non igitur est cur de Vegetii testimonio, quo confirmatur classiarios galeis armatos fuisse, dubitemus.

Quod tamen apud eundem Vegetium legimus (l. IV 44): 'scuta quoque validiora propter ictus lapidum et ampliora sumuntur', id classiariorum, quas propono, imaginibus optime illustratur. Omnes enim quattuor scutati sunt et in eo tantum inter se discrepant, quod Sabestianus validissimam gerit parmam, quam Lindenschmidtio[2]) auctore auxiliares potissimum gestare solebant, tres vero illi ceteri scuto sunt armati.[3])

1) 'Relief eines röm. Kriegers im Museum zu Berlin' 1866 p. 17.

2) 'Tracht und Bewaffnung des röm. Heeres während der Kaiserzeit' p. 15.

3) Statui nequit Taronium dextra baculum, non scutum gestare. Nam quicunque Sabiniani atque Capitonis imagines inspexerit observaveritque, quomodo illi digitos scutum tenentes distendant, concedet in Taronii effigie plane idem esse cernendum. Nimirum Taronii scutum superficie tenuissima est effictum.

Digitized by Google

Minime autem mirum videtur scutis instructos fuisse classiarios, quoniam eos saepissime terra militavisse vidimus. Est igitur reiciendum, quod Huebnerus Vegetii verbis neglectis opinatur classiarios navium munimentis protectos scutorum expertes dimicavisse, quod Statius Rufinus scuto non esset munitus. At in illius simulacro scutum sculptoris culpa est omissum.

Haec de tegminibus classiariorum. Iam tela videamus. Instructi sunt Sabinianus atque Taronius dextro latere gladio, pugione sinistro, in Capitonis autem effigie nihil apparet nisi a dextra parte gladius, in Sabestiani imagine pugio a sinistra. Quemadmodum vero gladius atque pugio pendeant ex cingulo, e Taronii simulacro perspicimus, cum in ceteris non appareat propter paenulam. Insuper autem Sabinianus Capito Sabestianus hastam brevi spiculo praefixam tenent in manibus.

Attamen Taronius Celer non gestat hastam, sed rem speciei quadratae quandam sinistra videtur portare, quam plane similiter in Statii Rufini simulacro a sculptore effictam esse videmus. Quid nempe sit illud quadratum, viri docti valde dissentiunt.[1] Atque cistam esse illud quadratum Rhusopulos suspicatur, codicem esse ansatum, qui honestae missionis tabulam continuerit, Huebnerus affirmat, librum esse contendit Mowatus ('Bull. épigr.' VI p. 164), Bernhardius[2] denique tabulas litterarias loris constrictas. Sed ut Rhusopulo respondeam, quadratum illud cistae magnitudinem non adaequat. Nec cum Huebnero codicem esse ansatum licet statuere, quoniam classiarii demum viginti sive sex sive octo annorum stipendia emeriti honeste sunt missi, Statius autem Rufinus non amplius duodeviginti, Taronius vero Celer ne dimidium quidem illius stipendiorum consumpsit, septem tantum annos in classiaria militia versatus. Nec de libello cogitandum est, cum nimis sit grande illud quadratum, nec de tabularum fasciculo, quo-

1) Vide Huebnerum ('Arch. Zeit.' XXVI p. 41. 42. 90).
2) 'Textbuch zu Schreibers Culturhistor. Bilderatlas' p. 242.

Digitized by Google

niam lora neque in Benndorfii lineamentis neque in effigie, quam propono, perspiciantur.

Itaque cum doctorum virorum sententias minime comprobare liceret, Woltersium instituti archaeologici secretarium adii, ut quadrati illius accuratam descriptionem exhiberet, sperans eius opera rem illam obscuram posse detegi. Ille quidem voluntati meae libentissime obsecutus rem illam hunc in modum describit: metulam esse quadratam hebetem, cuius angustior superficies vergat ad spectatorem, cum basis sit in recessu imaginis; quoniam vero effigies illa nimis neglegenter insculpta sit, fortasse formas illas indiligenter insculptas esse. Sed cum ne hic quidem vir doctus, quomodo illud quadratum explicandum sit, animo possit informare, nihil restat, nisi ut quadratum illud capsulam nescio cuius usus esse statuamus.

Ut denique pauca de quattuor illarum imaginum specie proferam, Sabestiani atque Capitonis monumenta praeter cetera parum accurate insculpta sunt, quamquam omnino, ut adnotavit Mommsenus (cf. CIL X p. 318^{b}, X 3592 adn., X 3598 adn.), classiariorum tituli rudi arte fabricati sunt. Ac ne Sabiniani quidem simulacrum, quibusdam in rebus diligentissime confectum, iustum in modum delineatum est, praeterquam quod litterae tituli nimis neglegenter incisae sunt.

Imprimis autem plane nulla est figurarum proportio. Nam cum Sabiniani atque Sabestiani statura iusto humilior sit, Capitonis figura eximia eminet magnitudine.

APPENDIX II.

De tabula Graeca ad Misenatem classem pertinente (n. 173).

In altera hac appendice tabulam Graecam, quae est de veteranis quibusdam Misenensibus interpretandam mihi proposui. Est autem tabula illa in papyro scripta, quae in museo Berolinensi conditur, a Wilckeno [1]) nuperrime edita.

1) cf. syll. papyr. musei Berol. 1893 fasc. 5 n. 113 (n. 173).

Digitized by Google

Sic vero habeo in animo tabulam illam pertractare, ut non solum, quae ibi exstant, vocabula memorabilia accuratissime exponam lacunasque, quoad licet, compleam, sed etiam explanem, quae fuerint classis veteranorum in patriam civitate data reversorum officia ibi commemorata.

Sed ut a verbis tabulae explicandis emendandisque initium capiamus, in primo versu ἐπίχρισις est 'probatio', 'confirmatio', id quod intellegitur e locis duobus rhetorum Graecorum et ex anonymi περὶ τοῦ λόγου σχημάτων verbis (Sp. Rhet. Gr. III p. 122 v. 2 seq.) ἐπίχρισίς ἐστι τοῦ λέγοντος περὶ τῶν προρρηθέντων et e scholiorum Hermogenis explicatione ἐπίχρισίς ἐστι λόγου ῥηθέντος ἐπικύρωσις καὶ βεβαίωσις. Aliter explicanda videtur Mommseno [1]) vox illa ἐπίχρισις, quae legitur ceteroquin et in papyro Vindobonensi ('Griech. Papyri Erzherzog Rainer' 1886 p. 66) et in duabus aliis papyris Berolinensibus ('Sylloge papyr.' fasc. 5 n. 142 et 143). Putat enim ἐπίχρισιν esse militum dilectum. At mentio fit veteranorum, quos denuo lectos esse vix est credibile. Immo inest in ἐπιχρίσεως vocabulo notio veteranorum privilegia recensendi.

Ἡγεμών vocabulo, quod in eodem primo versu legitur, Graeco sermone Aegypti praefectum significari exemplis comprobavit Marquardtus ('Staatsverw.' I² p. 442 adn. 7). Laudatur vero in hac tabula C. Avidius Heliodorus Aegypti praefectus, quem quidem iam et e titulo Graeco a. d. III. Id. Aug.[2]) anni centesimi quadragesimi, ubi ἔπαρχος Αἰγύπτου appellatur (cf. CIGr. III 4955), et e nonnullis scriptorum testimoniis cognoveramus.[3]) Ut eius vitae cursum brevi exponam, versatus adulescens in arte dicendi (D. Cass. l. 71. 22, 2) ab

1) cf. CIL III f. 3 p. 2007[b] adn. 1.

2) Indicatur XIIX. dies mensis Mesori. Itaque cum I. dies Mesori mensis respondeat diei VIII. a. Kal. Aug. fastorum Romanorum (cf. Ideler, 'Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie' II p. 144), XIIX. dies mensis Mesori non est dies prid. Id. Aug., ut legitur in adnotatione ad CIGr. III 4955, sed a. Id. Aug. tertius.

3) D. Cass. l. 69. 3, 5 atque 71. 22, 2; Aristides or. XXVI p. 339 Iebb; Spart. V. Hadr. c. XV 5, XVI 10.

Digitized by Google

Hadriano primum muneri, quod ab epistulis vocatur, tum praefecturae Aegypti praepositus est.[1]) Ceterum non est silentio praetereundum eum fuisse patrem Avidii illius Cassii Syriae procuratoris, qui postea rerum potiri conatus est (D. Cass. l. 71. 22, 2). Hac vero ex tabula id novum comperimus Avidium Heliodorum et Gai praenomine distinctum fuisse et a. d. XVII. Kal. Iun. anni centesimi quadragesimi tertii administrare Aegypti praefecturam perseverasse.

Προγραφὴ notio, quae exstat in eodem versu, explicanda est Latinis vocabulis seu promulgationis seu edicti, id quod e Dionis verbis dilucide apparet (l. 56. 25, 5) *καίτοι οὕτως οἰδὲν τῷ Αὐγούστῳ τῶν καθ' ἑαυτὸν ἔμελεν ὥστε ἐκ προγραφῆς πᾶσι τὴν τῶν ἀστέρων διάταξιν, ὑφ' ἣν ἐγεγέννητο, φανερῶσαι* atque (ibid. l. 63. 9, 3) *τίς γὰρ ἂν προγραφὴ ταύτης χαλεπωτέρα γένοιτο, ἐν ᾗ Σύλλας μὲν ἄλλους, Νέρων δὲ ἑαυτὸν προέγραψεν*;

In altero versu in primis, qui apud praefectum Aegypti probationis causa nomina sunt professi, Misenatium classis veterani enumerantur. Nimirum illi ex Aegypto ad classiariam militiam conscripti, postquam stipendiis emeritis honeste missi privilegiisque, quae in tertio et quarto tabulae versu afferuntur, donati sunt, tum demum in patriam redierant. Plurimos autem Misenates cum ex Alexandria urbe tum ex reliquis Aegypti regionibus lectos esse iis illustratur indiciis, quae in classis illius titulis saepissime leguntur, ut 'natione Aegyptius', 'natione Alexandrinus'. Reperiuntur autem verba illa 'n. Aegyptius' in triginta his inscriptionibus Misenensibus[2]): CIL VI 3110, 3117, 3127, 3133, X 3381*, 3383*, 3396*, 3403*, 3460*, 3464a*, 3469, 3470*, 3481*, 3482*, 3489*, 3514*, 3516, 3520*, 3532*, 3534, 3566, 3568*, 3579, 3583*, 3589*, 3614, X 2 8374, XI 3534, XIV 239, Eph. epigr. VIII f. 1 383,

1) D. Cass. l. l.; Aristides l. l.; CIGr. III 4955, ibid. p. 312.

2) In Aegyptiorum classiariorum Misenensium numero habendus est etiam illius classis veteranus C. Longinius Castor, cuius testamentum Mommsenum nuperrime ('Sitzungsberichte der Berliner Academie' 1894 III) summa cum diligentia pertractasse Cichorius benigne me monuit.

Digitized by Google

verba 'n. Alexandrinus' in hisce septendecim: CIL VI 3093*, 3096, 3112, X 3452*, 3500*, 3504, 3512*, 3535*, 3567*, 3615*, 3617*, X 2 7535, 8208*, XI 1840*, 3524, 3737, Eph. epigr. VIII f. 1 425*. At sex tantum Ravennates profitentur se esse Aegyptios (cf. VI 3159, 3162, XI 29*, 94*, 116*, 3528), unus Alexandrinum (cf. CIL XI 37*), cum quattuor tituli, quorum tres exhibent verba: 'n. Alexandrinus' (cf. CIL X 3564, 3574, 3608), unus: 'natione Aegyptius' (cf. CIL X 3515) nec Misenensi nec Ravennati classi quadam cum probabilitate possint assignari. Quodsi quis accuratius quaeret, e quibus provinciis classium Italicarum milites conscripti sint, et perlegenda ea sunt, quae exposuit Mommsenus (cf. Herm. vol. XVI p. 464—467 et XIX p. 31—39, 46), et tabulae inspiciendae in V. volumine (p. 159—249) Ephemeridis epigraphicae editae, quibus ille conscribendi rationes accuratissime illustravit. Eadem de re Hermannus quoque Ferrero nonnulla protulit cf. 'L'ordin.' p. 42—45 atque 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 12—14.

Verbis, quae in tertio quartoque tabulae versu leguntur *ἐπιτυχόντες σὺν τέκνοις καὶ ἐγγόνοις τῆς Ῥωμαίων πολειτίας καὶ ἐπιγαμίαν πρὸς γυναῖκας, ἃς τότε εἶχον, ὅτε αὐτοῖς ἡ πολειτία ἐδόθη, ἢ εἴ τινες ἄγαμοι εἶεν, πρὸς ἃς ἐὰν μεταξὺ ἀγάγωσι* paene ad verbum formula illa Latina exprimitur, quae permultis in veteranorum privilegiis, ut CIL III 2 p. 878, reperitur: 'ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, si qui caelibes essent, cum iis, quas postea duxissent.' [1])

Quinti versus initium mutilatum est. Quae tamen ibi scripta fuerint, perspicue apparet, si rationem habemus formulae item in omnibus fere veteranorum privilegiis repetitae: 'dumtaxat singuli singulas', qua formula ius conubii ita definitur, ut singuli milites non plus una muliere in matrimonium ducant.

Attamen Wilckenus lacunam, quae exstat quinto versu

1) Confer quoque CIL III f. 3 p. 2013[a].

Digitized by Google

ineunte, haud feliciter ita explere conatus est, ut participium verbi inserendum esse censeat, ad quod referendus sit genetivus ille *μιᾶς*. Neque enim facile tale participium investigabitur. Immo pro certo affirmans Latinum illud 'dumtaxat', quod in tabula Graeca nequaquam licuit omittere Graeco vocabulo *μόνον* esse redditum, sic quinti versus initium restituendum esse puto: *τύχοι μόνον μιᾶς ἕκαστος*. Comprobatur autem illud *τύχοι* eo, quod a Wilckeno post trium vel quattuor litterarum spatium littera *ι* certe est lecta. Quod sequitur *μόνον* vocabulum, item totidem litteras exhibet, quot Wilckenii illud *μενοι*, qua in voce ipse litteram *ε* coniectando assecutus est.[1])

Verba: *ἕτεροι οὐετρανοὶ οἱ χωρὶς χαλκῶν* eiusdem quinti versus quid significent, plane apparebit, si consideraverimus publica illa ab imperatoribus comprobata veteranorum privilegia insculpta esse in tabula aenea[2]), Romae aut in Capitolio (cf. CIL III 2 p. 844 seq.) collocata aut cuiuslibet templi muris praefixa (cf. CIL III 2 p. 875—878). At *οὐετρανοὶ οἱ χωρὶς χαλκῶν* ii putandi sunt veterani, qui in provincia honeste sunt missi. Illos autem non plane iisdem privilegiis esse donatos atque ceteros veteranos inde elucet, quod, ut legimus in sexto tabulae versu *καὶ αὐτοὶ ἐπιτυχόντες μόνοι*[3]) *τῆς Ῥωμαίων πολειτίας*, civitatem non impetrabant nisi sibi solis[4]).

1) Quod nuper Krebsius litteris certiorem me fecit versu illo quinto ineunte fortasse verba legenda esse *καὶ μέχρι μιᾶς ἕκαστος*, quoniam in nono versu tituli 265 sylloges (fasc. 9) verba exstarent *πρὸς ἃς ἐὰν μεταξὺ ἀγάγων* (sic) *τοῦ μέχρ*[*ι . . . . .*], equidem assentiri non possum. Namque in iis, quae profert vir ille doctissimus, *καὶ* particula ferri nequit.

2) In veteranorum privilegiis extremo loco semper verba afferuntur: 'descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae est Romae'.

3) Perverse legitur illud *μόνοι* in alius papyri verbis *σὺν τέκνοις καὶ ἐγγόνοις ἑτέροις μό*[*νο*]*ι* (cf. syll. fasc. 9 n. 265 v. 6). Neque tamen in papyro aliud quidquam exstare Krebsius denuo litteris examinatis affirmavit. Est igitur hoc loco statuendum oculos scribae ad undecimi versus verba *τυχόντες μόνοι τῆς Ῥωμαίων πολιτείας* aberravisse. Pariter in quinto versu tituli 113 sylloges (fasc. 5) verba *καὶ ἕτεροι οὐετρανοὶ* male esse repetita Mommsenus adnotavit (cf. CIL III f. 3 p. 2005[a] et 2016[a]).

4) cf. de his Mommsen, CIL III f. 3 p. 2006[b] 2007[a], 2016[a].

Sed alii quoque: *Ῥωμαῖοι καὶ ἀπελ . . . . . καὶ δοῦλοι* apud praefectum Aegypti nomina dederunt, nec potest dubitari quin, cum primo loco liberi, tertio servi enumerentur, medium locum libertini tenuerint. Quod contra Wilckenus adnotat illud *ἀπε* fortasse commutandum esse in *ἀγε*, equidem non intellego. Cum vero *ἀπελεύθεροι* vocabulo, quo liberti a Graecis significari solebant, lacuna, quae indicatur a Wilckeno, octo sive novem litterarum minime compleatur, haud scio an *ἀπελευθερικοὶ* notio, quae, quamvis sit rarior, apud Plutarchum et in Sullae [1]) et in Ciceronis [2]) vita legitur atque spatium illud octo sive novem litterarum optime explet, septimi versus initio inserenda sit.

Qui indicantur in tabula dies, perscripti et secundum Romanos et Aegyptios fastos (v. 8 et 9), intra quos homines, in priore tabulae parte commemorati, apud praefectum Aegypti nomina sunt professi, recte computati sunt a Wilckeno. Restat, ut signum›, in versu octavo post *Μεχεὶρ* nomen a Wilckeno indicatum, paucis absolvam. Videtur autem illud ›optime ad articulum *ῆ* esse supplendum.

Quo anno tabula sit conscripta, sic indicatur, ut Antonini Pii imperatoris annus vertens commemoretur (cf. v. 9 et 10). Plerumque tamen in papyris notio illa *τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους*[3]) omittitur. Neque enim legitur praeter hunc locum nisi in papyro 79 v. 15 (fasc. 3) atque 121 v. 5 (fasc. 5).

Notione illa *δικαιώματα*, quae est in decimo versu, iura significari, quae aliquis exercet e Thucydidis (l. I 41, 1) verbis *δικαιώματα μὲν οὖν τάδε πρὸς ὑμᾶς ἔχομεν* elucet. Nimirum Graeci posterioris aetatis *δικαιώματα* notione idem

---

1) c. I 6: *ὕστερον δὲ ἤδη κρατοῦντος αὐτοῦ καὶ πολλοὺς ἀποκτινύντος ἀπελευθερικὸς ἄνθρωπος . . . ὠνείδισε τὸν Σύλλαν.*

2) c. VII 3: *ὡς οὖν ἀπελευθερικὸς ἄνθρωπος ἔνοχος τῷ ἰουδαΐζειν ὄνομα Κεκίλιος ἐβούλετο . . . . . κατηγορεῖν τοῦ Βέρρου.*

3) Compendio ⊾, quod in papyris saepissime legitur (cf. syll. fasc. 5 pap. 114 v. 5 et 15) *ἔτους* vocabulum significari adnotat Wilckenus (cf. syll. p. 132).

Digitized by Google

significare solebant, quod Romani privilegiorum sive diplomatum voce.[1])

Cum ex undecimo versu fragmenta tantum tabulae exstent, nihil iam reliquum est, nisi ut suspicemur, quaenam ibi perscripta fuerint. Est autem praeter cetera memoratu dignum, quod in illa tabulae parte legio II Traiana Fortis nominatur. Quam legionem a Traiano institutam in Aegypto fuisse collocatam discimus e Dionis verbis (l. 55. 24, 4) *Τραϊανὸς τὸ δεύτερον τὸ Αἰγύπτιον.* Nec minus comperimus e titulo 3456 sylloges Orellianae (vol. II) eam Pio quoque imperatore versatam esse Alexandriae.[2]) Sed cum memoriae traditum sit Aegyptiacas legiones sub praefecto fuisse Aegypti[3]), si undecimi versus exeuntis verba *ἑκάστῳ ὀνόματι παραγενομένῳ* respicimus, in quibus profecto aliquis commemoratur, qui adfuit nominum *ἐπικρίσει*, licet opinari praefectum Aegypti in difficillimo *ἐπικρίσεων* negotio a quovis duce legionis II Traianae esse adiutum. Quae sententia confirmatur potissimum eo, quod in alia papyro (cf. syll. fasc. 9 n. 265 v. 12 seq.) apertis verbis[4]) scriptum legimus Sabinum legionis II Traianae tribunum Marci Petronii Aegyptiaci praefecti iussu *ἐπικρίσεις* administravisse.

Quaenam in tabulae fine promulgata sunt, per se non apparent, quoniam praeter litterarum quaedam vestigia admodum tenuia omnia evanuerunt. Id tamen, si tituli 265 (fasc. 9 syll.) finem respexerimus, in quo eadem fere commemorari videntur, licet coniectare ibi indicatum fuisse, qua de causa *ἐπίκρισις* sit instituta.

Omnibus igitur rebus notabilioribus singulatim pertractatis ea, quae exstant in tabula illa, hunc fere in modum complecti

1) cf. Du Cange in graecitatis glossario (I p. 309): '*δικαιώματα* recentioribus Graecis et in Basilicis appellantur privilegia, chartae, diplomata et instrumenta, quibus iura in res asseruntur'.

2) cf. Marquardt, 'Staatsverw.' I² p. 442 adn. 5; Onom. Forc. IV p. 75ᵇ; Pauly, 'Realencyklopädie' IV p. 874.

3) cf. Marquardt, l. l. I² p. 442.

4) *Ἐξ ἐνκελεύσεως Μάρκου Πετρωνίου [Ὀ]νω[ράτου ἐπάρχου] Αἰγύπτου δ[ι]ὰ Μαίσου Σαβείνου χειλιάρ[χο]υ λ[εγεῶνος β] Τραϊανῆς Ἰσχυρᾶς.*

Digitized by Google

licet: haud ignorabamus, ut hoc non taceam, unumquemque veteranorum civitate aliisque privilegiis donatum tabulae illius publicae, qua privilegia illa decreta erant, exemplar accepisse a compluribus testibus confirmatum, quoniam in omnibus, quae exstant, veteranorum privilegiis et verba: 'descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae est Romae' leguntur, et complures diploma illud genuinum esse nominibus suis testantur. Neque aliter potest explicari et Ravennatis veterani tabulam, qui in classe sub Numerio Albano praefecto meruerat, in vico 'Ilbono' in interiore terra Sardiniae orientalis sito repertam esse (cf. CIL III 2 p. 874) et Misenensis veterani tabulam sub Vespasiano anno septuagesimo primo conscriptam in vico 'Grabarje', qui est in Pannonia inferiore, esse effossam (cf. CIL III 2 p. 851). Hac vero, quam interpretamur, tabula discimus legem fuisse, ut peregrini veterani, ubi in patriam reverterunt civitate conubioque donati (cf. v. 3 *ἐπιτυχόντες*). apud provinciae procuratorem et nomina profiterentur et privilegia proferrent. Id quoque comperimus provinciarum procuratoribus munus delatum fuisse eorum, qui in provincialium numerum sunt asciti, civitatis examinandae.

Quorum vero privilegia comprobata erant, illorum nomina relata sunt in volumen, quod vocatur *τόμος ἐπικρίσεων* (cf. v. 1) procuratoris. Sed ut veteranis illis, quorum privilegia a provinciae procuratore probata erant, certum adesset testimonium, quo confirmarent sibi posterisque re vera civitatem Romanam esse decretam, unicuique eorum procuratoris *ἐπικρίσεως* exemplum videtur esse exscriptum. Neque enim aliter licet mea quidem sententia verba, quae exstant initio, explanare *ἀντίγραφον ἐπικρίσεως οὐετρανοῦ καὶ . . . θυγατρὸς αὐτοῦ* (cf. syll. fasc. 5 p. 129).

Digitized by Google

TITULI

I. Tituli praefectorum classium Italicarum.

n. 1.

CIL X 4868. Venafri.

Sex. Aulieno Sex. f. | Ani. | primo pil. II tr. mil. ‖ praef. levis armat. | praef. castr. imp. Caesar. ‖ Aug. et Ti. Caesaris Augusti ‖ praef. classis praef. fabr. II vir | Venafri et Foro Iuli flamini | Augustali | Nedymus et Gamus ‖ lib.

n. 2.

CIL X 6318. Terracinae.

Ti. Iulio Aug. l. | Optato ‖ Pontiano ‖ procuratori et ‖ praefect. classis ‖ Ti. Iulius ‖ Ti. f. Fab. ‖ Optatus II vir.

n. 3.

CIL III 2 p. 844. 1058 (cf. CIL X 769) = CIL III f. 3 dipl. I. Stabiis.

. . . . trierarchis et remigibus qui militave‖runt in classe quae est Miseni sub Ti. ‖ Iulio Aug. lib. Optato et sunt dimissi ‖ honesta missione . . . . . ‖ . . . . . .

n. 4.

Eph. epigr. II p. 457 (cf. CIL X 867) = CIL III f. 3 dipl. IX. Pompeiis.

. . . . veteranis qui militaverunt in | classe Misenensi sub Sex. Luci‖lio Basso qui sena et vicena sti‖pendia aut plura meruerant ‖ et sunt deducti Paestum . . . . .

n. 5.

CIL III 2 p. 850 = CIL III f. 3 dipl. VIII. Salonis.

. . . veteranis qui militaverunt in ‖ classe Ravennate sub

Digitized by Google

Sex. Lucilio Basso ‖ qui sena et vicena stipendia aut plura ‖ meruerunt et sunt deducti in Panno‖niam . . . . . .

n. 6.

CIGr. III add. 4536 f. (cf. Herm. vol. XIX p. 644). Aradi.

[Ἀραδίων] ἡ βουλ[ὴ καὶ ὁ δῆμος ‖ Γάιον Πλ]ίνιον Σεκοῦν[δον ‖ ἔπαρ]χον σπείρης [Θ]ρα[κῶν ‖ πρ]ώτης ἔπαρχον ΝΘ . . . ‖ . . . . ων ἀντεπίτρο[πον Τιβε‖ρίο]υ Ἰουλίου Ἀλ[ε]ξ[άν-δρου ‖ ἐπ]άρχου [τ]οῦ Ἰουδαι[κοῦ στρατοῦ ἐπίτ]ροπον Συρ[ίας ἔπαρχον ἐν ‖ Αἰγύπτ]ῳ λεγεῶνος ε[ἰκοστῆς ‖ δευτέρας].

n. 7.

CIL V 4091 (cf. CIL III 2 p. 875) = CIL III f. 3 dipl. XLV. Cremonae.

. . . . iis qui militaverunt in classe praetoria ‖ Misenensi quae est sub Iulio Fronto‖ne sex et viginti stipendis emeritis ‖ . . . . . .

n. 8.

CIL II 1178. Hispali.

M. Calpurnio M. f. ‖ Gal. Senecáe Fabió ‖ Turpióni Sentinatiano ‖ práef. classis Misenen‖sis práef. classis práetoriáe Ra‖vennatis proc. provinciae ‖ Lusitaniae et Vettoniáe p. p. leg. I. Adiutricis ordo c. c. R. ‖ M. Calpurnius Seneca honóre ‖ usus impensam remisit.

n. 9.

CIL II 1267. Villalvae.

Iunoni reginae M. Calpurnius ‖ M. f. Gal. Seneca Fabius Turpio ‖ Sentinatianus primus pilus ‖ legionis primae Adiutricis ‖ procurator provinciae Lusitaniae ‖ et Vettoniae praefectus classis ‖ praetoriae Ravennatis ex ‖ argent[i] libris centum d. d. ‖ Succonia C. filia Rustica uxor ‖ epulo dato utriusq. sexus ‖ dedicat.

n. 10.

CIL III 2 p. 878 (cf. CIL X 2 7855) = CIL III f. 3 dipl. XLIX. In vico Tortoli (Sardinia).

. . . . iis qui militaverunt in classe praetoria ‖ Misenensi quae est sub Calpurnio Seneca ‖ . . . . . .

Digitized by Google

n. 11.

CIL II 1083. Alcalae.

M. Calpur[nio M. f. Gal. ‖] Senecae Fa[bio Turpioni ‖] Senti[natiano . . . . . .]

n. 12.

CIL III 2 p. 880 = CIL III f. 3 dipl. LVI. Tariani.

. . . . . iis qui militaverunt in classe praetoria ‖ Misenensi quae est sub Valerio Paeto ‖ . . . . . .

n. 13.

CIL V 2 8659. Concordiae.

P. Cominio P. f. ‖ Cl. Clementi ‖ praef. classium praet. | Misenens. et Ravenn. ‖ praeposito a cens. proc. ‖ Aug. XX. her. proc. Aug. pro|vinc. Lusitan. proc. Aug. ‖ prov. Daciae Apolensis ‖ subpraef. ann. proc. Aug. ‖ ad famil. glad. Transpa. | proc. Aug. XX. her. per Hisp. ‖ citer. omnib. equestrib. ‖ milit. funct. pontif. pa|tron. coloniar. Conc. ‖ Aquil. Parmens. Venafr. ‖ ordo Conc.

n. 14.

L'année épigraphique 1890 n. 151. Concordiae.

P. Comi[nio P. f.] ‖ Cl. Cle[menti] ‖ honorat. c . . . . . [praef.] ‖ coh. V. Ling[onum trib. mil. leg. I.] ‖ Adiutr. P. F. . . . . [in] ‖ expedition[e Germanica corona] ‖ murali has[tis puris don. ab impera]|torib. Caes. An[tonino et Vero] | Armeniac. Me[dic. Parthic.] ‖ praef. alae I. Si[ngularium c. R. proc.] ‖ ad XX. hered. pe[r Hispaniam citerio]rem proc. ad f[amil. glad. Transpad.] ‖ per Italiam p. . . . . [praef.] | classis pr. Mis[en. et Ravenn.] ‖ proc. Daciae [Apulensis].

n. 15.

L'année épigraphique 1888 n. 66. Romae.

L. Iulio Veh[il]lo Gr[ato] ‖ Iuliano pra[ef.] pr. praef. | ann. a rationib'. praef. c[lassis p]raet. Misenat. pra[ef.] ‖ classis praet. Raven[nat. proc.] Aug. et praep. vexil[la]‖tion. tempore belli [Britannici pr]óc. Aug. provinc. ‖ Lusit[aniae] et Vett[oniae proc. A]ug. et praeposit. ‖ vexillationis per . . . . . próc. Aúg. | et praef. classis Po[ntic]a[e proc. Augg. e]t pra[ep.] ‖ vexilla-

Digitized by Google

tionis per Achaiam et Macedoniam ‖ et in Hispanias adversus Castobocas et ‖ Mauros rebelles praeposito vexillatio‖nibus tempore belli Germanici et Sarmat. ‖ praef. alae Tampianae praef. alae Her‖culanae trib. cohort. primae Ulpiae Pan‖noniorum praef. cohort. tertiae August. ‖ Thracum donis militaribus donato ab impe‖[rato]ribus Antonino et Vero ob victoriam ‖ [belli Parthi]ci item ab Antonino et ‖ [Commodo ob vic]tor. belli Germ[a]nic. ‖ [et] S[armatici] . . . . . .

n. 16.

L'année épigraphique 1888 n. 14. Romae.

L. Iulio Ve[billo . . .] ‖ Iuliano pr. . . . . ‖ ann. á rátionib'. praef. c[lassis Misenen. prae.] ‖ classis praet. Raven-[natis . .] . . . ‖ tion. tempore belli . . . . ‖ Lusit[aniae] et Vett . . . . . .

n. 17.

CIL IX 1582. Beneventi.

Cn. Marcio Cn. fi[l]io Rustio [Rufino praef. co]‖hortium vigilum p[r]aeposito an[nonae imp. L. Septimi] ‖ Severi Pii Pertinac. e[t] M. Aurelii Anton[ini Augg. praef.] ‖ classium praetoria[ru]m Misenatium [et Ravennat. trib. co]‖hortium primae prae[to]riae XI. urban. [VI. vigil. prim. ‖ pil. legi]onum III. Cyrenaicae III. Gall[icae] ‖ [Salinato]riae P. fil. Augustinae ei[us].

n. 18.

CIL X 1127. Mercogliani prope Abellinum.

Cn. Ma[rcio] ‖ Cn. f. Stel. Rust[io Rufino] ‖ praef. class. pr[aet. Misen.] ‖ praef. class. Rav[enn. proc.] ‖ Aug. prov. Syria[e . . . . trib.] ‖ coh. I. praet. tri[b. coh. XI. ur]‖ban. trib. coh. VI. [vig. proc.] ‖ Transpadan. p[roc. Au]‖gust. ordinibu[s . . . . . ex] ‖ equite Roman[o exercitato]‖ri equit[um praetorian.] ‖ [7] coh. I. [pr. leg. III. Cyr. III. Gall.] ‖ XV. Ap[oll.]

n. 19.

CIL VI 1056. Romae.

imp. Caes. M. Aurelio ‖ Antonino Aug. Severi ‖ Aug. n. filio Parth. Max. ‖ trib. pot. VIII cos. II ‖ coh. I. vig. An-

Digitized by Google

toniana ‖ Cn. Rustius Rufinus praef. vig. ‖ Ti. Claudius Marcellinus ‖ trib. ‖ . . . . . .

n. 20.

CIL IX 1583. Beneventi.

D. M. ‖ [R]ustiae Sa‖[bi]nae quae ‖ [vi]xit ann. VII ‖ m[e]nsibus XI ‖ dieb. II ‖ Cn. Marci[us] ‖ Rustius Ruf[in.] ‖ pater tr. c[oh.] ‖ VI. vig. e[t] ‖ Salinatoria ‖ Augustina ‖ mater filiae dulcissimae.

n. 21.

Eph. epigr. VII 1204. Ostiae.

imp. Caesari ‖ L. Septimio Severo ‖ Pio Pertinaci Aug. ‖ Arabico Adiabenico Parthico Maximo ‖ Felici pontifici max. trib. pot. XV imp. XII ‖ cos. III p. p. divi Marci Antonini Pii ‖ Germanici Sarmat. fil. divi Commodi ‖ fratri divi Antonini Pii nepoti ‖ divi Hadriani pronepoti divi ‖ Traiani Parthici abnepoti ‖ divi Nervae adnepoti ‖ restitutori castrorum ‖ Ostiensium ‖ sub Cn. M. Rustio Rufino pr. vig. e. v. ‖ curantibus ‖ C. Laecanio Novatilliano sub. pr. et ‖ M. Fl. Raesiano trib. coh. II. vig. ‖ praeposito vexillationis.

n. 22.

Eph. epigr. VII 1205. Ostiae.

imp. Caesari ‖ M. Aurelio Antonino ‖ Pio Aug. Felici ‖ design. III ‖ trib. potest. X cos. II imp. Caesar. ‖ L. Septimi Severi Pii Pertinacis ‖ Aug. Arabici Adiabenici Parthici ‖ Maximi p. p. filio divi Antonini ‖ Pii Germanici Sarmatici nepot. ‖ divi Antonini Pii pronepoti ‖ divi Hadriani abnepoti ‖ divi Traiani Parthici et divi ‖ Nervae adnepoti restitutori ‖ castrorum Ostiensium ‖ sub Gn. M. Rustio Rufino pr. vig. e. v. ‖ curantibus ‖ C. Laecanio Novatilliano sub. pr. ‖ et M. Fl. Raesiano trib. coh. II. vig. prae‖posito vexillationis.

n. 23.

Eph. epigr. VII 1206. Ostiae.

Iuliae ‖ Aug. ‖ matri August. ‖ et kastrorum ‖ sub Cn. M. Rustio Rufino pr. vig. e. v. ‖ curantibus ‖ C. Laecanio Nova-

Digitized by Google

tilliano sub. pr. et ‖ M. Fl. Raesiano trib. coh. II. vig. ‖ praeposito vexillationis.

n. 24.

CIL X 3336 = Kaibel, inscr. Graec. Sic. et Ital. n. 873. Cumis.

Deo ‖ magno ‖ et Fato ‖ bono ‖ Val. Valens ‖ v. p. praefect. ‖ classis Mis. ‖ P. V. Gordianae ‖ votum solvit ‖ *Θεῷ μεγίστῳ καὶ καλῇ Μοίρᾳ ‖ Οὐάλης. ἀρχὴν λαχὼν ἔπαρ‖χον Μεισηνῶν στόλου ἑστη‖σα βωμὸν ἐκτελῶν εὐχὴν ‖ ἐμήν.*

n. 25.

Eph. epigr. VII 1211. Ostiae.

Furiae Sabiniae ‖ Tranquillinae ‖ sanctissimae Aug. ‖ coniugi domini n. ‖ Gordiani Aug. ‖ curantibus ‖ Valerio Valente v. p. ‖ praef. vigil. v. a. praef. ‖ praet. e. e. m. m. v. v. et ‖ Valerio Alexandro v. e. ‖ subpraef. vigil. item ‖ Iulio Magno v. e. subpraef. ‖ annonae v. a. subpraef. vigil. ‖ cohortes septem vigilum Gordianae.

n. 26.

CIL X 3335 (cf. CIL III 2 p. 896) = CIL III f. 3 dipl. XCI. Miseni.

. . . . . iis qui militantes sunt in classe praetor. Philippi‖ani seu Misenense que est sub Aelio Aemiliano pr. ‖ . . . . . .

n. 27.

CIL VIII Suppl. 12296. Bisicae.

M. Cornelio Oc‖taviano v. p. praef. ‖ classis praet. Misen. ‖ duci per Africam & ‖ Numidiam Maureta‖niamque splendi‖dissimus ordo & ‖ municipi Bisicensis ‖ patrono incompara‖bili ob merita &.

n. 28.

CIL VIII 2 8435. Setif.

. . . . o et Diis ‖ fratris et hospi‖tibus Diis Mauri‖cis et Genio loci ‖ M. Cornel. Octavi.

n. 29.

CIL X 3343. Puteolis.

[Sarmatico Max . . . . . Persico Max . . . . . ‖ Ger-

Digitized by Google

man]ico Max. VII B[ritann]ico ‖ [Max. Ca]rpico Max. Armeniaco Max. ‖ [Medic]o Max. Adiabenico Max. ‖ [tr.] p. XVIIII cons. VII p. p. ‖ . . . O///ius. v. p. praef. class. praet. ‖ [Nu]mini maiestatiq. eius dicatissimus.

n. 30.

CIL X 3344. Miniscolae.

Schola armatur. ‖ Fl. Mariano v. p. praef. ‖ classis et curatori ≡ ‖ reip. Misenatium cuius ‖ nobis argumentis & ‖ ponte ligneum qui per ‖ multo tempore vetustate ‖ conlapsus adque destitu‖tus fuerat per quo nullus ‖ hominum iter facere ‖ potuerat providit fecit ‖ dedicavitque ob meritis eius ‖ honestissimus ordo digno ‖ patrono.

n. 31.

CIL X 4867. Venafri.

. . . . . o. T. f. Ter. Rufo ‖ [trib.] mil. praef. clas. ‖ [II] viro q.

n. 32.

CIL V 533. Tergeste.

P. Palpellius P. f. Maec. Clodius ‖ Quirinalis p. p. leg. XX. trib. milit. leg. VII. ‖ C. P. F. proc. Aug. praef. classis dedit.

n. 33.

Boissieu, inscr. ant. de Lyon p. 16 = Ferrero 'L'ordin.' n. 364. Lugduni.

Minervae ‖ L. Aemilius ‖ Sullectinus ‖ praefectus ‖ classis Ra‖vennatium ‖ dicavit.

n. 34.

CIL VI 3150. Romae.

D. M. ‖ Aurel. Paulinae ‖ castissime et ‖ obsequentissimae ‖ coniugi quae vixit ‖ annis XLVII mensib. X ‖ M. Aurelius Rigulus ‖ praef. class. Ravenn. ‖ maritus.

n. 35.

Ferr. 'L'ordin.' n. 360. Pisauri.

P. Cornelio P. f. ‖ Sab. Cicatriculae ‖ prim. pil. bis prae-

Digitized by Google

fect. ‖ equit. praef. clas. ‖ praef. cohortium ‖ civium Romanor. ‖ quatuor in Hispan. ‖ trib. mil. II viro et ‖ II vir. quinq. pont. ‖ d. d. ‖ public.

n. 36.

CIL VI 221. Romae.

C. Clodio Crispino cos. ‖ Q. Rammio Martiale pr. C. Maesio Tertio s. pr. ‖ L. Numerio Albano tr. ‖ . . . . . .

n. 37.

CIL X 2 7854 (cf. CIL III 2 p. 874) = CIL III f. 3 dipl. XLIV. In vico Ilbone (Sardinia).

. . . . iis qui militant in classe praetoria Ra‖vennate quae est sub Numerio Albano . . . . . .

n. 38.

'Mitteil. des Arch. Inst. (Röm. Abteil.)' 1891 VI p. 335 = CIL III f. 3 dipl. LXII. Prope ad Sirmium.

. . . iis qui militaverunt in classe prae‖toria Ravennate quae est sub Tuti‖canio Capitone praef. sex et viginti ‖ stipendis emeritis ‖ . . . . . .

n. 39.

CIL X 6657. Nettuni.

M. Aquilio M. f. ‖ Fabia Felici ‖ acensus equit. Roman. ‖ praef. cl. pr. Ravennat. ‖ proc. patrim. bis proc. hered. ‖ patrim. privat. ‖ proc. oper. pub. ‖ praep. vexillat. p. p. leg. XI. Cl. ‖ Ↄ fr. patron. col. ob mer. eius ‖ Antiat. publ. ‖

n. 40.

Willmanns II 2840. Romae.

. . . . . Aelius Achilles Cl. Perpetuus Flavianus Eutychus Aquilio Fe‖lici Hadrasto Aug. lib. ad aedificium quod custodiae causa ‖ columnae centenariae pecunia sua exstructurus est tignorum ‖ vehes decem quanti fisco constiterunt cum pontem necesse ‖ fuit compingi petimus dare iubeas litterae datae XIIII. Kal. ‖ Sept. Romae Falcone et Claro cos. ‖ . . . . . .

Digitized by Google

n. 41.
CIL X 2 8325 (cf. Eph. epigr. V p. 100) = CIL III f. 3 dipl. LXXXII. Prope Fonni (Sardinia).
. . . [iis qui militaverunt] in classe praetor. Antoniniana ‖ Ravennate [quae est su]b Gongio Nestoriano ‖ . . . . . .

n. 42.
CIL III 4024. Pettaviae.
I. O. M. ‖ pro salute Gon‖gi Nestoriani ‖ procuratoris ‖ Auggg. nnn. ‖ Ianuarius ‖ eorundem ‖ [s]er. c. sc. ‖ v. s. l. m.

n. 43.
CIL III 2 p. 899 = CIL III f. 3 dipl. XCIVA.B. Prope Ariminum.
. . . . iis qui militaverunt in classe prae. ‖ Deciana P. V. Ravennate que est sub I . . . .‖ciano praef. . . . . .

n. 44.
CIL VI 3166. Romae.
C. Claudius C. f. C. n. ‖ Sardus ‖ praefectus cla.

n. 45.
CIL X 6320. Terracinae.
[C]n. Octavio A . . . . ‖ praef. classis . . . . ‖ aed. pr. II vir . . . . . ‖ Caudina C. f. avonculo.

n. 46.
CIL XI 711. Bononiae.
. . . . nius L. f. Le[m . . . trib.] mil. IIII ‖ III praef. c[astr. imp. Caes]aris Augu[sti ‖ praef. c]lassis II v[ir quinquenn]alis pont[ifex] ‖ m. cryptam . . . . [a sol]o peq. sua d. [d.].

n. 47.
CIL XIV 2266. In Agro Albano.
[Praefe]cti classis ‖ [qu]i vixit annis XXXV.

Digitized by Google

II. Tituli subpraefectorum classium Italicarum.

n. 48.

CIL X 3334. Puteolis.

[In his] aedificis et locis & ‖ [adi]acentibus aedificis sive is locus ager est ‖ [P.] Aeli Rufini militis ‖ [omni]bus se possessorem esse ex causa emptionis P. ‖ Aeli Abascanti patris sui Alfenio Senecioni subpraef. ‖ class. pr. Mis. probavit et meruit sententiam quam ius‖su eiusdem Senecionis subpraef. huic titulo proscripsit ‖ Senecio c. c. c. dixit ‖ necessariam fuisse inspectionem aedificiorum et ‖ loci de quibus apu[t] me actum est re ipsa manifestatur. ‖ Cum igitur aedificia solo puro posita deprehende‖rim neque ullo sepulchro superposita vel coniuncta ap‖paret venditionem eorum iure factam ideoque ad Aelium ‖ Rufinum militem ex causa emptionis pertinere videntur. ‖ Loci vero sive agri quem adiacentem aedificis Aelius Abas‖cantus pater Rufini ab heredibus Patulci Diocletis aeque ‖ mercatus est. Cum habeat plurima et dispersis locis sepul‖chra ius per venditionem transferri ad emptorem ‖ non potuit. Set cum pater Rufini et postea Rufinus quam‖quam non iure facta emptione semper in possessionem ‖ fuerint nullo iure eum locum vindicare sibi Patulci pos‖sunt. Plane cum in re praesenti inspexerim . . . . . ‖ erasum Patulci dicunt remanere . . . . . ‖ exprimentia haec verb[a] . . . . . .

n. 49.

Ferrero 'Mem. di Tor.' XXXVI p. 33 n. 583. Thimgad.

C. Annio Flavia‖no equo public. ‖ procur. trac‖tus Karthagi‖niensis procur. ‖ Alpium Atrec‖tinarum sub‖praefec. classis ‖ praet. Misenens. ‖ praef. alae I Fl. Sa‖bastenorum trib. ‖ leg. III. Italic. prae‖fec. cohortis IIII. ‖ Raetorum donis ‖ militarib. dona‖tus bello Ger‖. . . . . nico II . . . . . .

n. 50.

CIL V 328. Parentii.

Neptuno Deisq. Aug. ‖ T. Abudius Verus ‖ Post. subpraefect. ‖ classis Ravenn. ‖ templo restituto ‖ molibus extruct. ‖ domo exculta ‖ in area d. d. ‖ concessa sibi dicavit.

Digitized by Google

n. 51.
CIL IX 5357. Firmi.

T. Appalio T. f. Vel. ‖ Alfino Secundo ‖ proc. August. XX. hered. ‖ proc. Alpi. Atrectianar. ‖ praef. vehicul. subpraef. ‖ class. praet. Ravenn. pr. ‖ alae I. Aug. Thrac. trib. coh. ‖ I. Aeliae Britton. praef. ‖ coh. IIII. Gallor. patron. ‖ colon. flamini Divor. ‖ omnium augur ‖ II vir quinq. bis ‖ ob merita eius ‖ d. d.

n. 52.
CIL IX 5439. Falerione.

T. Cornasidio ‖ T. f. Fab. Sabino e. m. v. ‖ proc. Aug. Daciae Apulensis proc. ‖ Alpium Atrectianar. et Poeninar. ‖ iur. glad. subpraef. class. pr. Raven. ‖ praef. alae veter. Gallor. trib. leg. II. ‖ Aug. praef. coh. I. Mont. P. C. auguri Laur. ‖ Lavin. aed. II vir q. q. q. p. p. & ‖ collegia fabrum centon. dendrophor. ‖ in honorem ‖ T. Cornasidi ‖ Vesenni Clementis ‖ fili eius equo publ. Laur. & ‖ Lavin. patroni plebis et col‖legior. qui ab ipsis ob latum ‖ sibi honorem statuae in ‖ patris sui nomen memo‖riamque transmisit &

n. 53.
CIL VI 1643. Romae.

. . . . . ‖ praef. class. Brit. et [Germanic. et] ‖ Moesic. et Pannonic. . . . ‖ proc. et praesidi Alpium . . . . . ‖ subpraef. class. praet. . . . . ‖ trib. leg. XVI. Fl. et praep[o]s. a[lae] . . . . . .

n. 54.
CIL VI 1644. Romae.

. . . . . ae e. m. v. . . . . ‖ [f]uncto & ‖ . . . . . [p]raef. cl. ‖ [proc. prov. Gal]atiae. ‖ . . . [per] Numidiam ‖ . . . . . [proc.] prov.

n. 55.
CIL VIII Suppl. 14729. Ghardimau.

. . . . . ‖ [praef. c]lassis praetori[ae] ‖ [Mise]natium e. v. patron[o] ‖ d. d. p. p. ‖ curatore C. Iulio Optato.

Digitized by Google

III. Tituli praepositorum classium Italicarum.

n. 56.

CIL III 1919. Epetii.

D. [M.] ‖ L. Artori[us Iu]stus ↄ [l]e[g.] ‖ III. Gallicae item [ↄ le]g. VI. Ferra‖tae item ↄ leg. II. Adi . . . ‖ [i]tem [Ↄ l]eg. V. M[a]‖c. item p. p. eiusdem . . . praeposito ‖ classis Misenatium . . [pr]a[e]f. leg. VI. ‖ Victricis duci leg. c[ohort. alaru]m Britanici‖[n]arum adversus Arm[oricano]s proc. cente‖nario provinciae Li . . . . . [iure] gladi vi‖vus ipse sibi et suis . . . . [ex te]st.

IV. Tituli praepositorum reliquationi classium Italicarum.

n. 57.

CIL VIII Suppl. 14854 (cf. CIL VIII 1322). In Tukâbra.

C. Sulgio L. f. Pap. Caeciliano praef. leg. III. Cyrenai‖cae p. p. leg. XX. Valeriae Victricis praeposito reli‖quationi classis praetoriae Misenatium Piae ‖ Vindicis et thensauris domini[cis e]t bastagis copia‖rum devehendar. ↄ leg. III. Aug. et septimae Geminae ‖ et primae Parthicae et XVI. Fl. F. et XIII. G. in provincia Daci‖a nauarch. classis praetoriae Mise[n]atium Piae ‖ Vindicis optioni peregrinorum et ex[erci]tatori mil[i]‖tum frumentarior. et Sulgiae ||| ae et Sulgio ‖ Apro ||| || |||| cii [S]ulgio |||||||| io ||||||| irsi ‖ pici |||| fs ||| la ||| l |||| /////// patri et coiu[gi].

n. 58.

CIL X 3342. Miseni.

[D]ivi Magni Pii A[ntonini f. ‖ Invic]tus Pius Felix et supe[r omnes principes ‖ co]nlapsam a solo restit[uit ‖ cur]ante Sulgio Ca[eciliano].

n. 59.

CIL X 3345. Miseni.

D. M. ‖ Aureliae Verecundiniae ‖ Verae Agrippinae ‖ M. Verecundini Veri p. p. filiae ‖ praepositi reliquationis ‖ class. p[raet.] Misenat. ‖ C. Valeriu[s] //// Picentinus con[iugi in tes]t. amoris.

Digitized by Google

V. Tituli nauarchorum classium Italicarum.

n. 60.

CIL X 3351. Miseni.

Q. Augusio ‖ Varo ‖ nauarcho ‖ class. praet. Misen.

n. 61.

CIL X 3349. Neapoli.

D. M. ‖ Aurelio Candido nauarcho archigy‖berni cl. pr. Misen. et Aureliae De‖metriae coiugi eius et liber‖tis libertabusque posterisque ‖ aeorum se vivi fecerunt.

n. 62.

CIL X 2 8215. Ad Castellum Volturni.

C. Iulio C. f. ‖ Fal. Magno ‖ nauarc. princ. ‖ clas. pr. Misen. ‖ adlec. in ord. decur. ‖ et inter II virale ‖ decret. decur. p. p. . . . ‖ munic. revere . . . . . ‖ cuius dedi . . . . . ‖ decurion . . . ‖ hs XX

dedic ℔ pr ℔ Idus ℔ Au[g.] . . . ‖ Saturnino ℔ et ℔ [Gallo cos.] . . ‖ curant ℔ Q. Servili[o] . . ‖ Ti ℔ Cl. Phile[to II viris].

n. 63.

CIL X 3352. Baulis.

D. M. s. ‖ Memorio Eilio dulcissimo ‖ Saturninius Isidorus ‖ nauarchus et Vibia Serena ‖ parentes.

n. 64.

Eph. epigr. IV 922. Romae.

D. Thiasus M. ‖ Valerius Verus ‖ bis nauarcus cla‖sis praetorio Mese‖natium vixit ‖ annis XXIIII Valerius ‖ Evok. pater et Iulia ‖ mater filio fecerunt.

n. 65.

CIL X 3350. Neapoli.

. . . . . Felix . // . ‖ . . . P. Ael. Iunianus ‖ . . . bis . nauarchus ‖ . . . cum Titia . . ‖ Sperata ‖ . . . . . sua.

n. 65ª.

CIL X 2 7593. Carali.

D. M. ‖ C. Fabricio ‖ Ianuario archig. ‖ Fabricia Primiginia ‖ patrono b. m. f. ‖

Digitized by Google

n. 66.
CIL X 3348. Neapoli.
D. M. ‖ T. Fl. Antonino ‖ p. p. leg. I. Adiutri. ‖ ex. n. princ. cl. ‖ qui vix. ann. LXX ‖ fili patri b. m.

n. 67.
CIL VI 2 8927. Incert. orig.
Ti. Iulio Aug. l. Hilaro ‖ nauarcho Tiberiano ‖ Claudia Basilea ‖ viro suo.

VI. Tituli trierarchorum classium Italicarum.

n. 68.
CIL X 3353. Puteolis.
D. M. ‖ C. Arrii ‖ Aponiani ‖ trierarchi ‖ class. praet. ‖ Misenens.

n. 69.
CIL III 168. Beryti.
D. M. ‖ M. Aurelio Domitio trierarc‖ho cl. pr. Antoninian. Ravennat. ‖ P. V. ‖ Vettia Vetilla Hepes marito bene ‖ merenti posuit ‖ [s. q.] h. a. aperuerit aliutve corpus ‖ induxerit dabit fisco Caesaris ‖ III d. nummum.

n. 70.
CIL X 3363. Baulis.
Valeriae Crescentis tr. f. ‖ Severae vix. ‖ an. III m. V.

n. 71.
CIL X 3360. Puteolis.
Dis Manib. ‖ C. Iulio Postumo ‖ militi ex class. pr. Miseniens. ‖ testamento fieri iussit de hs II m. ‖ arbit. T. Flavi Terentiani tr. ‖ h. m. s. s. e. h. n. s.

n. 72.
CIL X 3357. Miseni.
C. Iulio Caesaris ‖ l. Automato trierar. ‖ Iulia C. l. Plusia soror ‖ fecit et sibi et suis.

Digitized by Google

n. 73.

CIL X 3358. Neapoli.

Ti. Iulius Aug. et ‖ August. l. Diogenes tr. ‖ sibi et Nigidiae Eutychiae ‖ coniugi et suis Nigidia Eutychia ‖ S[ta]beriae C. l. Margaritae amicae ‖ suae h. m. h. n. s.

n. 74.

CIL X 3359. Incert. orig.

D. M. ‖ C. Iulio Her[a]‖clidae tr. cl. ‖ pr. Misenensis ‖ Artemidorus ‖ et Iulius et Hera‖clida heredes ‖ de hs VI n. ex te‖stamento eius ‖ fecerun.

n. 75.

CIGr. II 3692. Cyzici.

Ἀ‖γαθῇ [Τ]ύχῃ ‖ ὑπόμ[νη]μα Ἰου[λ. Ἀ]ρίας ‖ Ἰουλ. Ἀρίαν γένο[ς] Α[ἰγ]υπτίαν ἀπὸ κώμης ‖ Θμενταμύρ[ε]ως τοῦ Θεινίτου νομοῦ ‖ ἐτῶν νβ συμβιώσασάν μοι ἔτη λ[η Ἰ]ού[λ] Σε‖ῆρος τριήραρχος κ[λ]άσ. [π]ρα[ιτ]ωρ. Μεισηνῶν ‖ τὴν [γ]λυκυτάτην σύμβιον εἰ δέ τις τολμήσει ‖ τῷ ταύτης τάφῳ προς[εἰ]θὼν κεινῆσαι [ἢ] ‖ ὀρύ[ξ]αι οὐκ ἀ[πώ]σ[ει τ]ὸν ἐπηρτημένον αὐτῷ ‖ κίν[δ]υν[ον] ἐνκλη[ή]σε[τ]αι γ[ὰ]ρ [τ]υμβ[ω]ρυχ[ί]‖ας οὐ μόνον ἀ[λλ]ὰ καὶ κατασχεθήσεται ‖ τῷ ὡρισμένῳ π[ρ]οστείμῳ τοῦ ταμείου ✶ Β ἔτ[ι τ]ε καὶ τῷ τῆς πόλεως ὁμοίως ✶ Α.

n. 76.

CIL XIV 110. Ostiae.

. . . . e imp. Caes. Com‖[modo Antonino] Pio Felice sacr. qu ‖ . . . . . a Dulic. milit. cl. ‖ . . . . . sent Ostia sub ‖ . . . . . ti Iusti tr. VII. Id. ‖ . . . . [Com]modo Aug. V cos. ‖ . . . Ter. Prisco ℒ.

n. 77.

CIL X 2 8131. Stabiis.

. . . . . C. Longinius Priscus pater ‖ trierarc. cl. pr. Mis. et ‖ Licinia Procilla mater filio ‖ dulcissimo.

n. 78.

Ferr. ‘Mem. di Tor.’ XXXVI n. 592. Ferrarae.

D. M. ‖ Iuliae Statiliae ‖ Dativillae ‖ sanctissimae feminae ‖

Digitized by Google

coniugi incomparabil. ‖ P. Manilius Sabinianus ‖ tr. cl. pr. Mis. fecit.

n. 79.

CIL X 2 7291. Panormi.

. . . dius Prim[us] triarchus.

n. 80.

CIL X 3364. Puteolis.

[Sera]pis sibi et ‖ [P]risco tr. ‖ . . decur ‖ . . . . imo ‖ [et libertis liber]tábus ‖ [posterisque eor]um.

n. 81.

CIL X 2 7823. Pauli Piri prope Caralim.

D. M. ‖ Cn. Scri. C. l. / ‖ Boni // Puti // ‖ vix. ann. NTI vix ‖ LXIV Cl. ann. LX ‖ [P]udens c. ‖ tr.

n. 82.

CIL X 3479. Neapoli.

D. M. ‖ C. Terentius Longi‖nus optio factionis ‖ artificum vixit an‖nis XXX militavit an‖nis XI Tullius Titia‖nus tr. clas. praet. Misen. ‖ here. b. m. f.

n. 83.

CIL X 3354. Neapoli.

D. M. ‖ Felicionis ‖ iubenis reveren‖tissimi qui vix. an. XXI ‖ men. IIII dies XXVIII ‖ C. Valerius Macrinus ‖ [tr.] Augg. bernae suo ‖ b. m. f.

n. 84.

CIL X 3355. Neapoli.

D. M. ‖ Fortunati pueri rebe‖rentissimi qui bixit annis ‖ XV mes. VII die XII C. Vale‖rius Macrinus tr. ‖ alumno suo ‖ mer. ben. fec.

n. 85.

CIL X 3342[a]. Miseni.

[pro] reditu et vict[oria] ‖ . . . . ae Aug. m. c. totiusq[ue domus divinae] ‖ . . . decur. Misenis et Te[ani] ‖ L. Vit. Trierarc. Pris . . ‖ [pra]ef. leg. III. Gallic. pra[ef.] . . . . . ‖ Cl. Severo et . . . .

Digitized by Google

n. 86.
CIL XI 25. Ravennae.
Aeliae ‖ Maximae fil. ‖ dulcissim. ‖ q. v. a. IIII m. VIIII d. XX ‖ P. Aelius Maximus ‖ tr. et ‖ Flavia Detelia ‖ parentes ‖ infelicissimi.

n. 87.
CIL XI 71. Ravennae.
D & M. ‖ L. Licini Maximi ‖ tr. class. pr. ‖ Ravenn. ‖ natione Dalmat. ‖ vix. ann. XXXV ‖ milit. ann. XXV ‖ P. Aelius Quintus ‖ fratri piissimo ‖ faciendum cur.

n. 88.
CIL IX 41. Brundisii.
Iulia Cleo‖patra quae et ‖ Lezbia C. Iuli Men‖oetis Antiochensis ‖ Syriae ad Daphnem ‖ uxor Malchionis ‖ Caesaris trierarchi de ‖ triere Triptolemo.

n. 89.
CIL XI 86. Ravennae.
D. M. ‖ P. Petroni Afrodisi . . ‖ ex trierarc[h]. nauarc. . et principe cl. pr. Raven . . ‖ et Gaviae Gorgoniae eius ‖ Aelius Carpophorus ‖ parentibus.

n. 90.
CIL V 1048. Aquileiae.
Sestia‖lini tr. ‖ [e]t lib. Aug.

n. 91.
CIL X 3362. Neapoli.
& D & M & ‖ Stoniciae Ansi‖ae & Heliane & Onomaste ‖ coniugi sine & quae‖rella & ‖ C & Antonius & Atinianus & tr &

n. 92.
Eph. epigr. IV 925. Romae.
D. M. ‖ Eudemon vixit ‖ ann. XXXX et ‖ Posis qui vix. ann. XI Aurelius Diogenes trier. ‖ libertis suis bene mer. fec.

n. 93.
CIL VI 2 8929. Romae.
Helios Caesaris trierarchus.

n. 94.
CIL XI 3719. Alsii.
D. M. ‖ Ti. Claudi Maximi ‖ triarchi classis ‖ ////////////////

n. 95.
CIL X 3356. Neapoli.
D. M. ‖ Aeliae Chry‖seidi Aeli ‖ filiae cas‖tissimae ℒ ‖ feminae ‖ M. Cocceius ‖ Stephanus ‖ tr. Aug. c. ‖ coniugi ‖ b. m. f.

n. 96.
CIL VI 2 8928. Romae.
Caspius ‖ trierarchus ‖ Ti. Caesaris hic ‖ situs est.

n. 97.
CIL V 1813. Gemonae.
Ti. Magio Caeciniano ‖ trierarcho et ‖ Alsiae Postumae uxori ‖ nf. ns. nc.

n. 98.
CIL X 3361. Neapoli.
C. Marcius Volson ‖ f. Serg. Maximus tr. ‖ de lib. Aquila sibi et ‖ Siliae Eutychiae uxori ‖ et libertis libertab. posterisq. ‖ eorum omnib. t. f. i. ex hs ℔ adiecit eo ‖ Silia Eutychia coniunx hs ℔ ∞ ∞ ∞ CCC.

n. 99.
CIGr. III 6182[b]. Romae.
Μυ[ρ]σίλ[ο]ς τριήραρχος ‖ Δημήτριος Δημητρίου ‖ Μόσχος Μενεκράτου ‖ Ζήνων Ζήνωνος ‖ Ἀπολλώνιος Διονυσίου.

n. 100.
CIL XI 555. Caesenae.
Silvano ‖ Aug. sacr. ‖ C. Petronius ‖ Longus trierarchus.

n. 101.
CIL VI 3621. Romae.
D. M. ‖ M. Ploti Pauli qui et ‖ Zosimus tr. Aug. mil. ‖ ann. XXIX et Plotiae ‖ Isochrysidi patron. ‖ b. m. Plotia Alexandria ‖ lib. fec. et Plotiae ‖ Alexandriae fil. pien. ‖ b. m. vix. ann. XIII ‖ mens. VII dieb. XVII ‖ et posteris meorum ‖ in agr. p. VI in fr. p. VI.

Digitized by Google

n. 102.
CIL VI 3911. Romae.
C. Poppaeus Aprilis ‖ trierarc. v. a. XXX ‖ Eppia Prima coniugi ‖ suo benemerenti ‖ fecit.

n. 103.
CIL X 3337. Miseni.
Iovi ‖ Strigano ‖ L. Varenius Rufus ‖ tr.

n. 104.
Notizie degli Scavi 1890 p. 152. Romae.
. . . . . aedist . . . ‖ . . . ni . Aug. tr. ‖ . . . demi . .

VII. Tituli centurionum classium Italicarum.

n. 105.
CIL III f. 1 7290. In Piraeo.
M. Valeri ‖ Capito naup[h.] ‖ class. pr. Mis. ↄ Aelian[i] ‖ mil. ann. XXII vix. ann. XL //

n. 106.
CIL X 3378. Miseni.
D. M. ‖ M. Antonio Prisco ‖ vix. ann. VIII m. VIIII d. XV ‖ M. Antonius Gemellus ‖ ↄ III Neptuno pater et ‖ Antonia Prisca mater filio ‖ piissimo.

n. 107.
CIL XIV 232. Ostiae.
. . . . [vix. ann.] ‖ XXXII mil. a[nnis] ‖ h. b. m. f. Antonius Lon‖gus VI Ope.

n. 108.
CIL III 2 6109. Athenis.
D. M. ‖ M & Iulius Sabinianus miles ‖ ex clas. praetoriae Misenesis ‖ ↄ Antoni Prisci vixit annis XXX ‖ militavit annis VIII natio Besus.

n. 109.
CIL VI 3100. Romae.
D. M. ‖ M. Antonio ‖ Statio ‖ centurioni ‖ class. pr. Misen. ‖ qui vix. ann. L ‖ Antonia Statia ‖ patri ‖ pientissimo ‖ fecit.

Digitized by Google

n. 110.

CIL X 3533. Miseni.

D. M. ‖ C. Arris Apol‖linaris ↄ III Pa‖ce Domiti‖o filio suo ‖ b. m. fec.

n. 111.

CIL X 3365. Neapoli.

D. M. ‖ Cn. Arrius Myro ‖ n. Formianus vet. ‖ ex ↄ cl. pr. Misen. IIII Ve‖sta vix. annis L m‖ensibus VIII diebus ‖ XII Valeria Crispi‖na coniunx ‖ b. m. f.

n. 112.

CIL X 3366. Baulis.

D. M. ‖ Aurelia Iulia ‖ vix. ann. VI men. V ‖ Aureliu. Macedo ↄ ‖ filiae dulcissi. m. f.

n. 113.

CIL X 3370. Neapoli.

D. M. ‖ L. Salvio Pudenti militi ‖ ex classe praet. Mis. de III ‖ Concordia nat. Besso vixit ‖ ann. XXXV milit. ann. XVI ‖ Barbius Crescens veter. ex ‖ centurionib. eiusd. classis ‖ heres b. m. fecit.

n. 114.

Eph. epigr. VIII f. 1 709. Carali.

D. M. ‖ C. Iulius Candidus ‖ n. Bessus mil. ex clas. ‖ pr. Mis. ↗ ‖ Bati ‖ Rufi mil. an. XVIII ‖ m. X vix. an. ‖ XXXIIX.

n. 115.

CIL X 2 7595. Extra Caralim.

D. M. ‖ L. Metteni Mer‖catoris mil. cla‖ssis pr. Misenen. ‖ ↗ Caesili Hispani ‖ nat. Bessus mil. an. ‖ XVIIII vix. an. XL ‖ L. Mettenius f. et L. ‖ Mettenius Mercu‖rius lib. patri et pa‖trono b. m. f.

n. 116.

CIL X 6800. Ischiae.

D. M. ‖ Ti. Cl. Pison cen‖[t.] III Venere n. Asianus ‖ stip. XXVI q. v. a. XLIIII m. X d. XX ‖ Cl. Marcellina uxor ‖ et Ti. Cl. Pison filius ‖ b. m. f.

Digitized by Google

n. 117.
CIL III 556ª. Athenis.
Q. Statius Rufinus m. classis pr. ‖ Mis. ɣ Claudi Inge. vi. an. XXXVIII m. an. XVIII.

n. 118.
CIL X 3387. Incert. orig.
Dis. Manib. ‖ L. Pomponio Varo ‖ mil. ex class. pr. ‖ Mis. ɣ C. Tarulii ‖ Vitalis vixit an‖nis XXXV milit. ‖ ann. VIIII ‖ C. Aeternius Ru‖fus L. Statius ‖ Valens ɣ eadem ‖ M. Musidius Pe‖tra ɣ Clementis ‖ hered. b. m.

n. 119.
CIL X 3367. Pollenae.
. . . . . ‖ [C]oelio Dorg. ‖ [c]ent. cl. pr. ‖ [vix]sit annis LX ‖ . . . . cius Severinu ‖ . . . . . rotis lib. ‖ . . . . ono.

n. 120.
CIL XIV 234. Ostiae.
L. Carisi Val[enti] ‖ m. c. p. M. ɣ Dan[ai] ‖ nat. Vessus ‖ milit. an. XXI ‖ vix. an. XXXX ‖ Marius Hospitalis ‖ h. b. [m.] f.

n. 121.
CIL X 3572. Baulis.
D. M. ‖ T. Dinni Celeris ‖ Ↄ III Vesta nat. ‖ Corso stip. XXII Antonia Nereis coniug. ‖ b. m. f.

n. 122.
CIL X 3389. Miseni.
ꝺ D ꝺ M ꝺ ‖ L. Urbinio Quar‖tino mil. ex clas. ‖ pr. Misen. ɣ Faeni ‖ Iusti nat. Afer vix. ‖ ann. LX militavit ‖ annis XXV fecit ‖ L. Valerius Saturn. h. b. m.

n. 123.
CIL X 3381. Miniscolae.
D. M. ‖ C. Hammonius ‖ Fortis ɔ III Spe. na‖tione Aeg. vix. ‖ annis XXXVIII in his ‖ mil. an. XVIII C. Pe‖tronius Clemens opt. ‖ III Diana amico bene me‖renti fecit.

Digitized by Google

n. 124.

CIL X 3373. Baiis.

D. M. ‖ Terentiae Se‖cundillae vix. an. ‖ XVIII m̄. VI Iulius ‖ Athenodorus eme rit. ex c. coniugi dul‖cisimae b. m. f.

n. 125.

CIL III 225. Selinunte in Cilicia.

C. Iulius Celer veter. ex centur. ‖ class. pr. Mis. vibus sibi et Iuliae ‖ Primillae coiugi b. m. fecit pos‖terisque suis tantum.

n. 126.

CIL III 558. In Piraeo.

D. M. ‖ Sex. Valeri Pudes S Iul. ‖ Quintini militavit ‖ anos VIII vixit ‖ anos XXX natio ‖ Besus S. heres ‖ Iul. Apolinaris ‖ posuit ex cla ‖ pr. Misenses.

n. 127.

CIL X 3386. Puteolis.

D. M. ‖ T. Atti Nepotis qui Zecaepr. ‖ miles clas. pr. Misen. ϒ Iulii Quinti ‖ vixit annis L milit. ann. XXVII mens. VI ‖ Domitius Draco heres b. m. f.

n. 128.

CIL VI 3118. Romae.

D. M. ‖ M. Iul. Satulli veter. ‖ et ϒ ex cl. pr. Mis. vixit ‖ annis XLV hered. He‖dia lib. et coniu[x] ‖ fecit sibi et suis ‖ post. eorum.

n. 129.

CIL XI 3533. Centum Cellis.

D. M. ‖ P. Memmio Valenti ‖ mil. cl. pr. Mis. ‖ natione Bessus centu‖ria Iuli Sereni ‖ vix. an. XXX mil. ‖ an. VIII fecit Q. Iulius ‖ Dolis mil. cl. eiusdem ‖ heres b. m.

n. 130.

CIL X 3384. Miseni.

D. M. ‖ Ulpiae Primigeniae ‖ sanctissima femina ‖ vixit annis XXX ‖ Iulius Severus Ↄ III Lu‖cifero coniugi ka‖rissimae et sui ‖ amantissimae ‖ b. m. f.

Digitized by Google

n. 131.

CIL X 3368. Baulis.

D. M. ‖ M. Marii ‖ Pudentis ↄ ‖ nat. Misenensis ‖ vix. an. XXII mil. a. IIII ‖ Scentia Marcia ‖ mater filio pientiss. ‖ b. m. f.

n. 132.

CIL VI 3135. Romae.

D. M. ‖ C. Valerio ‖ Apollonio mil. ‖ class. pr. Misenat. ‖ ⊀ Messi Proculi ‖ M. Turranius Rufus ‖ amico b. m. fecit.

n. 133.

CIL X 3369. Miseni.

D. M. ‖ T. Minucius Satur‖ninus ⊀ veteran. ‖ Helpidi vernae ‖ suae et sibi et lib. ‖ libertab. posterisq. ‖ eorum.

n. 134.

Eph. epigr. VIII f. 1 711. Carali.

D. M. ‖ L. Turranius ‖ Celer mil. ex ‖ cl. pr. Mis. nat. ‖ Dalm. vix. an. ‖ XXXX milit. an. ‖ XXIII curavit ‖ Q. Naevius ‖ Aquila ⊀. ‖

n. 135.

CIL X 3388. Neapoli.

Dis Manib. ‖ C. Valerio Ma‖ximo mil. cl. pr. M. ‖ cent. Nigrini n̄. Graec. ‖ vix. an. XLVI mil. an. XXV ‖ Valerius Maximus n‖om. Albani et Lucrio filio eius facien. ‖ cura.

n. 136.

CIL VI 3096. Romae.

D. M. ‖ C. Antestio Longo ‖ mil. clae. prae. Mis. ‖ ⊀ Paci Victoris nat. ‖ Alexandrinus vix. a. XL ‖ mil. an XXIII Munatia ‖ Pannychis coniugi b. m. f.

n. 137.

CIL VI 3130. Romae.

D. M. ‖ . . .ↄ Quintiano militi ‖ [classi]s praet. Misenatis ‖ [ↄ .] . . i Paeti militavit ‖ [an.] . . . vix. ann. XXXII ‖ . . . . . ns.

n. 138.

CIL VI 3125. Romae.

D. M. ‖ Plarentius ‖ Gratus vixit ‖ an. III mes. V ‖ d. XVIII D. ‖ Plarent. Grat. ‖ ⊀ cl. pr. Mis. ‖ p. f. fec.

Digitized by Google

n. 139.

CIL VI 3099. Romae.

D. M. ‖ M. Antonio ‖ Athenodoro ‖ vix. ann. XX ‖ mil. ann. III ‖ ϒ Precili ‖ Salutaris ‖ class. praet. Misen. ‖ M. Flavius Martialis ‖ ben. mer. fec.

n. 140.

CIL VI 3141. Romae.

D. M. ‖ M. Valeri ‖ Procul. ‖ mil. ex [c]lasse p[r]. ‖ Misen. ϒ Senti Maxim[i] [na]t. Bessus ‖ vix. a[n]nis ‖ . . . |||| XX . . us.

n. 141.

CIL X 3371. Prope Neapolim.

D. M. ‖ C. Sestio Pudenti ‖ ϒ vet. ex clas. pr. Mis‖enensi mil. ann. ‖ XXII vixit ann. XL‖VIIII lib. A[g]athop‖us et Bassus patrono ‖ benemer. poster[q].

n. 142.

Eph. epigr. VIII f. 1 710. Carali.

D. M. ‖ L. Scentio Valenti ‖ mil. ex clas. praet. ‖ Mis. ϒ Socelli ‖ Chilonis mil. ‖ an. XXVII Vi. an. ‖ XXXXVII nat. ‖ Bessus Scientia ‖ Eutycha patr. ‖ optimo et ‖ b. m. f. ‖ L. Calpurnius ‖ Fyrmus cura ‖ egi[t].

n. 143.

CIL X 3372. Incert. orig.

D. M. ‖ M. Suttis Valens ‖ natione Cilix cen‖tur. ex IIII Vesta vixit ‖ annis XXXV milita. ‖ annis XIII At . . i.

n. 144.

CIL X 3374. Miseni.

D. M. ‖ D. Tullius Aelianus ‖ III Iunone Ↄ natio. ‖ Bessus vixit anis ‖ XXXXV militavit ‖ annis XXV ‖ Clodia Fadiana ‖ coiugi ‖ b. m. f.

n. 145.

CIL X 3375. Neapoli.

L. Valerio Dazantis ‖ f. Ispano ϒ ex III Neptun. ‖ militavit annis XXXVII ‖ vixit annis LV Pannon. ‖ domo Flavia Sirmi Iunia Hygi[a] [coni]ugi bene merito de se.

Digitized by Google

n. 146.
CIL X 2 7592. Carali.
- M. Epidi|us Qua‖dratus ‖ miles ‖ ex classe ‖ Miseneus. ‖ ⁊ Cn. Valeri ‖ Prisci ‖ milit. an. III ‖ vix. an. XXVI ‖ hic situs est.

n. 147.
CIL X 3383. Neapoli.
D. M. ‖ M. Valeri Prisci ↄ ‖ III Apolline natione ‖ Aegypt. mil. ann. XXII ‖ [vi]xit annis XXXXIII ‖ . . . ritus lib. et h. b. m. f.

n. 148.
CIL X 3376. Neapoli.
D. M. ‖ C. Velonius Macer ⊃ vetera|nus ex class. praet. Misen. ‖ militavit ann. XXVI vixit ‖ annis LXI natione Bessus C. Velonius Macer miles ex eadem ‖ classe et Valeria Velonia fili ‖ patri piissimo fecerunt.

n. 149.
CIL X 3665. Neapoli.
D. M. ‖ L. Vibio Ro'mulo ⁊ bete‖rano beneme‖renti heredes fecerunt.

n. 150.
CIL XI 340. In agro Ravennati.
D. M. ‖ C. Aemilio Severo ‖ ⁊ n̄. Pan. vix. an. XLII ‖ mil. an. XXII III Her. ‖ Valeria Flavina ‖ coni. p. c. ‖ Et Pinnius Probus h.

n. 151.
CIL XI 183. Ravennae.
D. M. ‖ Herenniae ‖ Secundinae ‖ con. opt. ‖ Aurelius ‖ Sabinus ⁊ ‖ p. c.

n. 152.
CIL XI 40. Ravennae.
M. Aurelius ‖ [Z]enodotus ‖ [ve]t. ex ⁊ sibi et ‖ [A]eliae Aquileiae ‖ [c]oniug. dulciss. ‖ vivus posuit ‖ h. a. p. e. s. s. a. v. d. f. hs.

Digitized by Google

n. 153.

CIL XI 671. Fori Corneli.

M. Aur. Monta‖ni sacerdotis ‖ Liberi et Ecate ‖ Aur. Agathe fil. ‖ et Hirtia Capria ‖ coniux curagente ‖ Calpurnio . . . ‖ Faustino R . . . ‖ [c]l. pr. . . . ‖ [c]ent.

n. 154.

L'année épigr. 1892 n. 22. In Corsica.

D. M. ‖ C. Caninius Germanus ‖ veteranus Aug. ex cent. cl. ‖ pr. vixit an. LXXXX fecit ‖ C. Caninius Carpus ‖ patro. b. m. ‖ et sibi libertis liber‖tabusque posterisqu. ‖ eorum.

n. 155.

CIL XI 49. Ravennae.

C. Cassio ‖ Senecae vet. ex ⁊ ‖ L. Aemilius ‖ Kapito h. et ‖ Licinia Pros‖dexis coni[u]. ‖ b. m. p. c.

n. 156.

CIL III 322. Calchedone.

D. M. ‖ C. Iulio ‖ Valenti ‖ cent. class. ‖ pr. Ravenn. ‖ vixit ann. ‖ XL mil. ann. XXII ‖ C. Iulius Flavian. ‖ amico m. p.

n. 157.

CIL V 2834. Patavii.

L. Memmio Iden. Hebreni ‖ mil. class. ⁊ Sabini qui vixit ann. XXX ‖ militavit ann. XII hered. eius fecer. ‖ Iarsa frater suus Paulus Q. Cusfilia per ‖ L. Coranum Ursu[l]um fiduc. her.

n. 158.

CIL IX 3891. Luci ad ripam Fucini lacus.

C. Iulio Ce‖leri mil. cla. ‖ prae. Raven. ‖ ⁊ Seleni Sev[e]ri ‖ mil. an. XXIX ‖ vix. an. L ‖ her. posuit ‖ L. Valerius Ve‖recundus ‖ b. m. de se.

n. 159.

CIL IX 42. Brundisii.

Scaeva Liccai ‖ mil. de lib. Triton ‖ ↄ M. Vetti vixi. an. ‖ XXXV mil. an. /// ‖ h. s.

n. 160.

Eph. epigr. IV 923. Romae.

. . . . tivo ex protectoribu[s] ‖ . . . ↄ classis Rabennatium ‖

Digitized by Google

[annis] . . mensibus VII diebus ‖ [benem]erenti coniugi du[lcissimo] ‖ . . depositus IIII Non . . ‖ . . ro puero qui vixit . . .

n. 161.
CIL X 3385. Incert. orig.
D. M. ‖ M. Antoni Apol . . ‖ gubernato . . ‖ centur. Ar.

n. 162.
CIL X 3380. Incert. orig.
D. M. ‖ Cattio Sabino Sossio filio in‖comparabili qui vixit annis XI ‖ mensibus IIII diebus VIII horas VI ‖ Cattius Sossius Felix Scriba pater ‖ ⁊ III Pace et Fannia Sabina ma‖ter filio bono et innocentissi‖mo b. m. f. EYϒY XI.

n. 163.
CIL X 3390. Incert. orig.
M‖. . . o Cice . . ‖ . . . escupo ‖ . . . . ae. E. ex ‖ . . . . ⁊ Caesi ‖ . . . . nation. ‖ . . . i. XXXX.

n. 164.
CIL X 3600. Incert. orig.
D. M. ‖ M. Maecius Rufus ‖ manipularis ex III ‖ Salvia natio. Vessus ‖ vixit annis XXX mili‖tavit annis XI heredes ‖ S Ced‖ius Memor et Taru‖llius Rufus f. b. m.

n. 165.
CIL VI 3165. Incert. orig.
Dis. Man. ‖ C. Caecilio Va‖lenti qui Chilo. Bithi ‖ f. ↄ Valeri Rufi III Nept. ‖ vix. ann. XXXII milit. ‖ ann. XVII sibi et suis T. ‖ Annius Dexter et Vene‖ria liberta eius heredes ‖ bene merenti.

n. 166.
CIL X 2 7288. Panormi.
D. M. ‖ [A]ur. Rustico mil. ‖ ann. VIII tr. ⁊ Zeno‖nis Mar. Germanici‖anus mil. ann. X ‖ Valer. Victorinus ‖ her. b. m. f.

n. 167.
CIL X 3338. Neapoli.
. . . . ‖ ⁊ III Merc. ‖ ex vot . . . Reconc[epto] ‖ . . . . v.

Digitized by Google

VIII. Tituli ceteroquin memorabiles.

n. 168.

CIL III f. 1 7327. Thessalonicae.

D. M. s. ‖ T. F. Srbestiano mil. ‖ cl. pr. Mis. P. V. Philip. ‖ S III Vic. M. Aur. Salvi‖anus fra. et con.

n. 169.

CIL X 2 7456. Cephaloedii.

Oppius. Valen[tin.] ‖ Aug. III et ‖ . . . ndine Optata ‖ . . . pinio Atimeto ‖ et Vi . . .

n. 170.

CIL XII 2412. Augusti.

Claud. Albinae ‖ Tib. Cl. Albini ‖ nauarc. clas. ‖ Germ. filiae ‖ l. Pompeius ‖ Pr | | | iu | ‖ coiug. optim.

n. 171.

Eph. epigr. VIII f. 1 734 = L'année épigr. 1889 n. 158. Olbiae.

Aurelio ‖ ex l. Sal. ‖ Augusta ‖ an. LX st. ‖ XXX hes. ‖

n. 172.

L'année épigr. 1892 n. 140. Neapoli.

D. M. ‖ C. Lysio Tertullo ‖ militi classis pr. ‖ Misenatium Pie ‖ Vindicis centur. ‖ triere Minerva ‖ natione Dalmat. ‖ stip. III ‖ b. m.

n. 173.

Syll. papyr. mus. Berol. fasc. 5 n. 113.

Ἀντίγρ(αφον) ἐπ[ικρ(ίσεως) . .] . . [. . . . .]
οὐετρανοῦ καὶ . . [. . . .] . . . . [. . .] αι . . . . .
θυγατρὸς αὐτοῦ

1. *Ἐκ τόμου ἐπικρίσεων Γαίου Ἀουιδίου Ἡλιοδώρου γενομένου ἡγεμόνος, οὗ προγραφή. Οἱ ὑπογεγραμμέ(νοι)*
2. *οὐετρανοὶ στρατευσάμενοι ἐν εἵλαι[ς] κ[αὶ] ἐν σ[π]είραις καὶ ἐν κλάσσαις δυσὶ Μεισηνάτῃ καὶ Συριακῇ.*
3. *ἐπιτυχόντες σὺν τέκνοις καὶ ἐγγόνοις τῆς Ῥωμαίων πολειτίας καὶ ἐπιγαμίαν* (sic) *πρὸς γυναῖκας*
4. *ἃς τότ[ε] εἶχον, ὅτε αὐτοῖς ἡ πολει[τ]ία ἐδόθ[η], ἢ εἴ τινες ἄγαμοι εἶεν, πρὸς ἃς ἐὰν*(sic) *μεταξὺ ἀγάγωσι,*

Digitized by Google

5. [τύχο]ι μ[ό]νο[ν] μιᾶς ἑκα[στο]ς, ἔτι δε κ[αὶ] ἕτ[ε]ροι οὐε-
[τρ]ανοὶ οἱ χωρὶς χαλκῶν καὶ ἕτεροι οὐετρανοὶ
6. καὶ αὐτο[ὶ ἐ]πιτυχόν[τ]ες μόνοι τῆς Ῥωμαίω[ν] πολειτίας
ὁμοίως δὲ καὶ Ῥωμαῖοι καὶ ἀπε
7. λ[ευθερικοὶ] καὶ δοῦλ[ο]ι καὶ ἕτεροι παρεγένο[ντ]ο πρὸς
ἐπίκριο[ιν] Γαίου Ἀουιδίου Ἡλιοδώρου
8. ἐ[πάρχου Αἰγ]ύπτ[ο]υ ἀπὸ τῆς πρ[ὸ] ιε καλανδῶν Μ[αρ-
τίω]ν ἥτι[ς ἐστ]ὶ [το]ῦ Μεχεὶρ [ἡ] κα ἄ[χρι] [τ]ῆς π[ρὸ ιξ]
9. [καλανδῶν Ἰου]νίων [ἥτι]ς ἐστὶν μ[ηνὸς Παχὼν] κα τοῦ ἐνε-
στῶτος ϛ Αὐτοκράτορος
10. [Καίσαρος Τ]ίτου Αἰλί[ου Ἁδριανοῦ Ἀν]τωνε[ίν]ου Σεβα-
στοῦ Εὐσεβοῦς. Ἃ δὲ παρέθεντο δικαιώμ(ατα)
11. [. . . . . .]ιωνατ[. . . . .]ω [λ]εγει[ῶν]ος β Τραιανῆς Ἰσχυ-
ρᾶς ἑκάστῳ ὀνόματι παραγ(ενομένῳ)
12. μ[. . . . . .]ων ἢ [. . . .] [.] βουλόμενος παρεπιδημεῖν πρὸς
καιρὸν
13. [. . . . πολ]είτη [. . . . . .] ϑ .[. . . . .] X [. .] . . . [. . . .]

n. 174.

CIA III 2 1447. In Piraeo.

Μαΐῳρ Φιλίππι στρατει‖ώτης λιχτὸς κλάσ‖σις Σιριακῆς
γένει Ἀ‖ράϐιος ἐτῶν τρει‖άκοντα δύω.

Digitized by Google

TITULI ACCURATIUS EXPLANATI SIVE EMENDATI.

	pagina
CIL II 1178 (n. 8) . .	303
CIL III 556ª (n. 117) .	338 adn. 2
557	338 adn. 3
1919 (n. 56) .	304 seq.
1980	337 adn. 2
6980	375 seq.
7290 (n. 105) .	392 adn. 4
7327 (n. 168)	390 c. adn. 1
p. 850 (n. 5) .	400 adn. 1
CIL V 328 (n. 50) . .	410 adn. 3
CIL VI 1063	306 c. adn. 1
	387 seq.
1644 (n. 54) .	359
3165 (n. 165) .	388
CIL VIII 8934 . . .	352 adn. 2
14729 (n. 55)	359
14854 (n. 57)	362
CIL IX 41 (n. 88) . .	385 seq.
42 (n. 159) .	388 seq.
CIL X 3340	371—377
3342ª (n. 85) .	376 adn. 4. 5
3346	385
3350 (n. 65) .	368—370
3364 (n. 80) .	376 adn. 3
3380 (n. 162) .	393

	pagina
CIL X 4868 (n. 1) .	292 adn. 7
	397 adn. 1
7288 (n. 166)	332 adn. 1
7456 (n. 169)	332 c. adn. 2
8215 (n. 62)	375 adn. 5
CIL XI 343 . . .	383
CIL XII 2412 (n. 170)	366 c. adn. 3
CIL XIV 2105 . .	291 adn. 3
Eph. epigr. II p. 457 (n. 4)	400 adn. 1
Eph. epigr. IV 922 (n. 64)	368—370
Eph. epigr. VIII f. 1 734 (n. 171)	331 adn. 9
CIRh 684	383 c. adn. 2—4
L'année épigr. 1892 n. 140 (n. 172) . .	389 seq.
CIA III 2 1447 (n. 174)	338 c. adn. 5. 6
	339 c. adn. 1. 2
Bull. de l'Inst. Égypt. XIII 175 seq.	377—380
Syll. pap. mus. Berol. f. 5 n. 113 (n. 173)	422—429
f. 9 n. 265	426 adn. 1. 3

Digitized by Google

TABULA ARGUMENTI.

		pagina
Praefatio		277—278
Caput I.	De classium Italicarum origine	279—297
Caput II.	De nominibus classium Italicarum	298—307
Caput III.	De bellis, quibus Italicae classes interfuerunt	308—317
Caput IV.	De classium Italicarum	
1.	regionibus	318—319
2.	stationibus	319—345
Caput V.	De classium Italicarum ducibus	346—395
1.	De classium praefectis	346—357
2.	De classium subpraefectis	357—359
3.	De classis praepositis	359—361
4.	De praepositis reliquationi	361—362
5.	De nauarchis sive decanis	363—381
6.	De trierarchis	381—387
7.	De centurionibus classicis	387—395
Caput VI.	Indices nominum ducum classium Italicarum	396—416
1.	praefectorum	396—410
2.	subpraefectorum	410—411
3.	praepositorum	411
4.	praepositorum reliquationi	412
5.	nauarchorum	412—413
6.	trierarchorum	413—414
7.	centurionum	414—416
Appendix I.	De quattuor classiariorum Romanorum monumentis	417—422
Appendix II.	De tabula Graeca ad Misenatem classem pertinente	422—429

Digitized by Google

pagina

Tituli ducum classium Italicarum . . . . . 430—458
Tituli accuratius explanati sive emendati . . . 459

Accedunt septem tabulae: 1. Ravennae
2. Miseni
3. classium Italicarum stationum
4. M. Iulii Sabiniani sepulcri
5. T. Taronii Celeris sepulcri
6. M. Valerii Capitonis sepulcri
7. T. F. Sabestiani sepulcri

Digitized by Google

ADDENDA.

Titulis, quos subiunximus disputationi de legionibus Romanorum I. Minervia et XXX. Ulpia supra p. 1 sq. institutae, nonnullos nunc liceat addere. Ritterlingii enim liberalitate interim factum est, ut eorum titulorum, qui in dissertatione conscribenda nos fugerunt, notitia pararetur copiaque.

Sunt autem tituli hi:

A. Legionis I. Minerviae.

I. „Westd. Zeitsch." 1892 p. 279. „Nymvegen".

In h. d. [d.] ‖ . . . . . ‖ . . . . . ‖ . . . . . ‖ . . . . . ‖ leg. leg. I. M. S[e]‖veri. Alexsan‖[d]rianae v. s. l. m. ‖ Fusc[o] II et Dextro c[os].

Legatus igitur fuit ignotus ille vir legionis I. Minerviae anno 225, ut post Aufidium Coresnium Marcellum, ante Cn. Cornelium Aquilium Nigrum munere videatur esse functus (cf. supra p. 77).

In hoc uno, si quid video, titulo, „Severiana Alexandriana" appellata est haec legio.

II. „Recueil de la sociét. archéol. de Constantine" 1893 p. 261 = „Revue archéol." 1893 I. p. 396 n. 88. Announae. (Afric.).

[Q. Antistio Advento] ‖ Q. f. Quir. Postumio Aq[u]‖ilino cos. sacerdoti Fetia‖li leg. Aug. pr. pr. provinc. Ger‖maniae Inferioris leg. Aug. ‖ at praetenturam Italiae et ‖ Alpium expeditione Germa‖nica cura operum locorumq. ‖ publicorum leg. Aug. pr. pr. ‖ provinc. Arabiae leg. Aug. leg. ‖ VI. Ferratae et se-

Digitized by

cundae Ad‖iutricis translato in eam ex peditione Parthica qua do‖natus est donis militaribus ‖ corona murali vallari au‖rea hastis puris tribus ve‖xillis duobus praetori leg. ‖ pr. pr. provinc. Africae tr. pl. se‖viro eq. R. q. pr. pr. provinc. ‖ Macedoniae tribuno mil. ‖ leg. I. Minerviae P. F. IIII vir. ‖ viarum curandarum ‖ Sex. Marcius Maximus ob in‖signem eius in se beni‖volen‖tiam s. p. p. d. d.

Circiter annum 152 trib. mil. leg. I. Min. — De hoc titulo nuperrime egit Ritterlingius in „Westd. Zeitschr." 1894.

III. „Bullett. della commiss. archeol. commun. di Roma" 1886 p. 141 n. 1067. Romae.

P. Aelius Longinus ‖ ϟ leg. I. Minerviae ‖ tabula posui ex ‖ hostensum deo‖rum positum ‖ V idus Octobres.

Ritterlingius coniecit Longinum fuisse ϟ exercitatorem equitum singularium imperatoris.

IV. „Allmer et Dissard: Musée de Lyon. Inscriptions antiques" I. 221 sqq. Lugduni.

[D.] M. [et m]emor[iae] ‖ [aeter]nae ‖ . . . . . ni Quar ‖ . . . . [qui] probatus ‖ [annorum] XX [m]ilita‖[vit an]nis XVIII ‖ . . [h]astatus in le[g.] ‖ I. M. [fa]ctus ex[a]ct[i]s ‖ [procuratoris] pro‖[vinciar]um dua‖[rum Lu]gud. et Aqui‖tanicae ‖ . . . . inia Festa c[o]n‖[iugi] incomparabi‖li p. c. et s. a. d.

V. „Revue épigr. du midi de la France" I. p. 111 n. 128. Lugduni.

Attio Alcimo ‖ v. e. proc. ferrari‖arum Cogitatinius Iu‖venis bf. leg. leg. ‖ I. M. [Alexandrianae] ‖ patrono . . . . ‖ . . . . .

De cognomine eraso (v. 5) nihil certi, credo, statui potest. Allmerus quidem coniecit „Alexandrianae" esse supplendum; eodem autem iure scripserimus „Antoninianae". Nam quod Allmerus l. l. contendit cognomen „Antoninianae" non nisi ab ea legione esse usurpatum, quae in Africa tetendit, prorsus erravit. Tribus in lapidibus legio I. Min. cognominatur „Antoniniana" (cf. supra titulos n. 63, 72, 110), et te-

Digitized by Google

gulae permultae in Germania Inferiore effossae eiusdem rei testes sunt (cf. supra p. 108 n. 117 c).

VI. „Allmer et Dissard" l. l. I. 208 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aeternae ‖ Pontiae Martinae natione ‖ provincialis quae vixit annis ‖ XXXX mens. II dieb. V M. Pontius ‖ Gemellus veteranus leg. I. M. P. F. ‖ [m.] h. m. ex bf. proc. Pontiae Mar‖tinae libertae et coniugi ‖ karissimae ‖ feminae sanctissimae ‖ et incomparabili quae vixit cum eo annis XXII ‖ mens. II dieb. V ‖ sine ulla animi laesione ‖ M. Pontius Gemellus vius ‖ sibi posterisque suis faci‖undum curavit et sub ‖ ascia dedicavit ‖ have dulciti Gaudentius ‖ te salutat ‖ bonis bene.

Circiter annum 200 titulus videtur esse positus.

VII. „Allmer et Dissard" l. l. I. 217 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ T. Flavio Floro‖domo Philippopoli ‖ ex prov. Thracia ‖ veter. leg. I. Min. P. F. ‖ ex bf. proc. qui sep‖ties denos animam ‖ sine crimine pertu‖lit annos Threptius ‖ Val. Primus Viperius ‖ et T. Fl. Protus her. ‖ et sibi f. c. et s. a. d.

Titulum infra invenies legionis XXX·V·V·P·F (p. 467 n. VII) huic simillimum. Uterque enim miles, quorum memoria his monumentis servata est, et Philippopoli natus est et „septies (sexies) denos animam sine crimine pertulit annos". Allmerus l. l. recte animadvertit heredes, qui titulum posuerunt, imitando exprimere voluisse talem fere hexametrum: ‘bis denos animam sine crimine pertulit annos’; sed non ita rei metricae fuisse peritos, ut intellegerent „septies" vel „sexsies" pro „bis" posito hexametri rhythmum prorsus deleri. — Elucet autem eodem fere tempore hos titulos esse exaratos, quod tempus cognomine P·F legionis XXX·V·V· paullo accuratius definitur (cf. supra p. 42 sqq.). — Quod titulis T. Flavii Flori et L. Septimii Muciani probatur circiter annum 200 in legionibus I. Min. et XXX. Ulpia milites ex provincia Thracia oriundos stipendia meruisse, non est, quod miror, cum iam ex titulo Bramb. 475 (n. 52) militem natione Thracem in legione I. Min. Severiana militasse didicerimus (cf. supra p. 30). Fortasse idem C. Iulius Castinus, qui vexillarios legionum IIII. Ger-

Digitized by Google

manicarum VIII. Aug., XXII. Prim., I. Min., XXX·V·V· „adversus defectores et rebelles“ i. e. contra Pescennium Nigrum eiusque socios, Parthos, in Asiam duxit (cf. p. 64 sqq.), in Thracia dilectum instituit, quo detrimenta bello accepta sarciret.

VIII. „Allmer et Dissard“ l. l. I. 280 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ae‖ternae Claudiae ‖ Felicitatis coniu‖gis sanctissimae ‖ et incomparabili[s] ‖ quae vixit cum eo ‖ annis VI mensibus V ‖ diebus XV Messori‖us Florus vetera‖nus leg. I. M. P. F. ‖ hunc titulum ‖ quem feci coiu‖gi carae et mihi ‖ vivus oro florbus ‖ Florum hilares condecoretis amici p. c. et sub ascia ‖ dedicavit.

IX. „Allmer et Dissard“ l. l. I. p. 266 sqq. Lugduni.

D. M. Iul. Aventini vet. leg. ‖ prim. Minervae ‖ qui vixsit annis LXI ‖ Iulia Frigia posuit ‖ coniux qantum ad la‖borem nutricio qan‖tum ad pietatem patri ‖ qantum ad benevolen‖tiam patrono et Iulia ‖ Lucia infas laboriosis‖sima qui non licuit manibus suis patris oculos ‖ tegere cuivis spiritus ‖ ab hominibus mali inter‖emtus est Frigia coniux ‖ et Lucia filia p. curaver. ‖ qui mecum vixsit anis XX ‖ et sub ascia dedicaver.

B. Tituli legionis XXX. Ulp.

I. C. I. Gr. 4029. Ancyrae.

Γ. Ἰούλιον Γ. υἱὸν Φαβίᾳ Σεουή‖ρον γενόμενον πρῶτον μὲν ‖ πεντεκαιδεκά‖δρων τῶν ἐκδικα‖ζόντων τὰ πράγματα ‖ ἵππῳ δημοσίῳ τι‖μηθέντα χιλίαρχον ‖ λεγιῶνος δ΄ Σκυ‖θικῆς, ταμίαν και‖διδάτον δήμαρχο[ν] ‖ κανδιδάτον ἱερε‖έ καὶ τ΄ ἀν‖δρῶν ἐπὶ τὸ ‖ ἱεροποιὸν στρα‖τηγὸν οὐρβανὸν πρε‖σβευτὴν λεγιῶνος ‖ λ΄ Οὐλπίας Νικεφό‖ρου ἐπιμελητὴν ὁ‖δοῦ Ἀππίας ὕπατον ‖ πρεσβ. ἀντιστρατη‖γὸν Συρίας Παλαι‖στείνης Τρέβιος ‖ Κοκκήιος Ἀλέξαν‖δρος τὸν ἑαυτοῦ εὐ‖εργέτην.

Anno 155 consul; circiter annum 150 legatus legionis I. Minerviae videtur fuisse.

II. „Xanten“.

D. I. M. M. Iul. ‖ Martius ‖ Ɔ leg. XXX·V·V· ‖ leg. XXII. Pr. P. F. ‖ Silanis duobus ‖ cos.

Digitized by Google

Tituli adhuc inediti Ritterlingius fecit ectypum benigneque mecum communicavit.

III. C. I. L. VI. 3636. Romae.

L. Val. Fronto milit. in leg. XXX. emit hoc praedi‖um et in hac area fecit sibi ubi poneretur et reliquit ‖ liberto Basso et Trophme custodibus fu‖turis sive quid ex eis natum fue‖rit ne cui liceat hoc praedium ‖ venundare posterisque eorum.

Errore factum est, ut hic titulus legioni Antonii tribueretur (cf. p. 41 adn. 1).

IV. „Allmer et Dissard" l. l. I. 379 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ‖ aeternae ‖ Avitiae Restitute ‖ femi‖nae sanctis‖simae T. Fl. Ulfus ‖ sig. leg. XXX·V·V·S·A· ‖ coniugi carissim. | quae vixit ann. XXV ‖ et sibi vivus fecit ‖ et sub ascia dedika‖vit.

Cuius supra p. 120 n. 174 non nisi nomen munusque praebuimus, T. Fl. Ulfi, hic habes titulum accurate descriptum.

V. „Allmer et Dissard" l. l. I. 393 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae aeter‖nae M. Aureli Ianuari ‖ veterani ex legion. ‖ XXX·V·V· ‖ Aurelia Pervinca ‖ lib. eius et heres patro‖no ponendum cura‖vit et sub ascia dedi‖cavit.

VI. „Allmer et Dissard" l. l. I. 395 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ et memoriae ae‖ternae T. Flavi Vi‖thanni vetera‖ni leg. XXX·V·V· Ul‖pius Verus vete‖ranus leg. s. s. et ‖ Vithannia Ni‖ce liberta et con‖iunx et Verecun‖dinia Donata ‖ heredes ‖ faciendum cu‖raverunt et sub ‖ ascia dedicaver.

VII. „Allmer et Dissard" l. l. I. 391 sqq. Lugduni.

D. M. ‖ L. Sept. Muciani m. h. m. ‖ ex leg. XXX·V·V· P. F. domo ‖ Philippopoli qui sexsies ‖ denos animam sine | crimine pertulit ann[o]s ‖ L. Sept. Peregrinus fil. et ‖ Secundinia Iusta uxor ‖ her. f. c. et s. a. d.

cf. supra p. 465 n. VII.

VIII. „Allmer et Dissard" l. l. I. 383 sqq. Lugduni.

M. Pompei Quin‖ti vet. ex bf. ‖ trib. leg. XXX·V·V· ‖ Magnia Flo‖rentina uxsor et heres coniugi ‖ carissimo f. c. ‖ [et sub a]scia ‖ [dedicavit].

Digitized by Google

Restat, ut Ritterlingio gratias agamus quam maximas. —

Postremo hoc unum liceat addere, quod, cum iam in curriculo vitae, dissertationi inaugurali subiunctae, dictum sit, in his studiis Lipsiensibus adhuc locum litterasque non obtinuit, in tota hac disputatione conscribenda a Conrado Cichorius, qua est benevolentia studioque in tirones, maxime me adiutum esse, ut ex iis, quae enucleavimus, non exiguam partem illius viri debeamus ingenio liberalitatique.

OTTO SCHILLING.

Digitized by Google

Druck von J. B. Hirschfeld in Leipzig.

Digitized by Google

Map 1

Kiel
Canal
Kiel
Bay
Eckernförde
Bay
Schleswig-Holstein
Jutland
Peninsula

Map 2

Jutland
Peninsula
Skagerrak
Kattegat
Sea
Denmark
Strait
Baltic
Sea

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

MEDITERRANEAN SEA
EGYPT
LIBYA
SUDAN
CHAD

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

Α. Στήλη Αθηνών Μουσείο Ακροπόλεως

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

3. Vaso Lucio Accoleio epitafio.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

N. Yoni (Ayoni) Bouddhique sculptée.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

1–2 Istanbul, Museum, signatura.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF
CALIFORNIA

Dieses Werk ist durch das Urheberrecht geschützt. Alle Rechte, auch die der Übersetzung, vorbehalten.

Die Industrie der Steine und ihre Hilfsmittel

Ein Handbuch für Fabrikanten, Techniker und Kaufleute

Von

Dr. phil. Max Bauer

Professor an der Universität Marburg

Mit 1 Farbendruck-Tafel und 1 Tafel

INDEX

Letter to Bishop Sir Joseph Williamson, concerning an inscription ... 1

Digitized by Google

14 DAY USE
RETURN TO DESK FROM WHICH BORROWED
LOAN DEPT.
This book is due on the last date stamped below, or
on the date to which renewed.
Renewed books are subject to immediate recall.

RENEWALS ONLY - Tel. No. 642-3405

AUG 19 1968 18

REC'D LD JUN 5 '69 -3 PM

JUN 24 1969 31

JUN 14 '69 -2 PM

JAN 10 1979 -

REC. CIR. AUG 5 1973

LD 21A-45m-9,'67
(H5067s10)476B

General Library
University of California
Berkeley

Digitized by Google

NAVAL LIBRARY U.C. BERKLEY